

ΓΛΩΣΣ

Α. ΓΕΩΡΓΟΠΑΠΑΔΑΚΟΥ

ΕΛΛΗΝΙΚΗ
ΓΡΑΜΜΑΤΟΛΟΓΙΑ

ΑΠΟ ΤΙΣ ΑΡΧΕΣ ΩΣ ΤΟ ΤΕΛΟΣ ΤΟΥ 6. Μ. Χ. ΑΙΩΝΑ

ΤΡΙΤΗ ΕΚΔΟΣΗ
ΑΝΑΘΕΩΡΗΜΕΝΗ

ΒΙΒΛΙΟΠΩΛΕΙΟΝ ΜΟΛΧΟ
ΟΔΟΣ ΤΣΙΜΙΣΚΗ 10
ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ 1973

Α. ΓΕΩΡΓΟΠΑΠΑΔΑΚΟΥ

176

ΕΛΛΗΝΙΚΗ
ΓΡΑΜΜΑΤΟΛΟΓΙΑ

ΑΠΟ ΤΙΣ ΑΡΧΕΣ ΩΣ ΤΟ ΤΕΛΟΣ ΤΟΥ 6. Μ. Χ. ΑΙΩΝΑ

ΤΡΙΤΗ ΕΚΔΟΣΗ
ΑΝΑΘΕΩΡΗΜΕΝΗ

ΕΡΓΑΣΤΗΡΙ ΙΣΤΟΡΙΑΣ
ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗΣ
ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ

ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΑΛΕΞΗ ΔΗΜΑΡΑ

ΒΙΒΛΙΟΠΩΛΕΙΟΝ ΜΟΛΧΟ
ΘΔΟΣ ΤΣΙΜΙΣΚΗ 10
ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ 1973

Τὰ γνήσια αντίτυπα ἔχουν τὴν ὑπογραφή
τοῦ συγγραφέα καὶ τὴ σφραγίδα τοῦ ἐκδότη.

ΠΡΟΛΟΓΟΣ ΤΗΣ ΠΡΩΤΗΣ ΕΚΔΟΣΕΩΣ

Είναι γεγονός πώς λείπει μία Γραμματολογία σὲ μορφή καὶ ἔκταση τέτοια πού, ὄχι μονάχα τὸ σπουδαστὴ νὰ κατατοπίζη μεθοδικὰ γιὰ τὴν γένεση καὶ ἀνάπτυξη τῶν διαφορῶν εἰδῶν τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς γραμματείας, ἀλλὰ καὶ καθένα πού ἐνδιαφέρεται γιὰ τὰ λογοτεχνικὰ μνημεῖα τῆς ἐλληνικῆς ἀρχαιότητος νὰ πληροφοροῦν σύντομα καὶ ὑπεύθυνα.

Τὸ κενὸ ἀπὸ τὴν ἔλλειψη ἐνὸς τέτοιου ἔργου ζητῶ νὰ καλύψω μὲ τὸ βιβλίον αὐτό. Στὴ σύνταξί του ἀκολούθησα τὶς παρακάτω ἀρχές:

1. Ἀπόφυγα τὶς σημειώσεις, τὶς παραπομπές σὲ βιβλία καὶ τὴν ἀναγραφή λεπτομερειῶν — φανταστικῶν τὶς περισσότερες φορές — γιὰ τὴ ζωὴ τῶν συγγραφέων, ἐπειδὴ ἔκρινα ὅτι ὅλα αὐτὰ εἶναι ἀσκοπα σὲ ἓνα τέτοιο ἔργο καὶ μόνο τὸν ὄγκο του αὐξάνουν καὶ τὸν ἀναγνώστη κουράζουν, χωρὶς οὐσιαστικὴ ὠφέλεια.

2. Ἀπόφυγα τὴ μικρολόγῳ ἐξέτασι τῶν ζητημάτων καὶ τὴν παράθεσι καὶ συζήτησι γνωμῶν, συνήθως ὑποκειμενικῶν καὶ ἀστήρικτων. Ἰδιαίτερα σὲ ζητήματα γνησιότητος ἐνὸς ἔργου ὑπῆρξα συντηρητικὸς, γιατί ἡ πείρα ἔχει ἀποδείξει ὅτι ἄδικα ἀμφισβητήθηκε πολλὲς φορές ἡ γνησιότητα διαφορῶν ἔργων, ὁλόκληρων ἢ τμημάτων αὐτῶν. Μόνον ἀσφαλῆ ἢ πολὺ πιθανὰ πορίσματα τῆς ἐρευνᾶς δέχθηκα.

3. Ἐπεξετάθηκα περισσότερο στὴν ἐξέτασι καὶ παρονσίασι τοῦ ἴδιου τοῦ ἔργου τῶν μεγάλων μορφῶν τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς λογοτεχνίας. Ἀπὸ τὰ ἔργα τῶν συγγραφέων αὐτῶν παράθεσα, ὅπου ἔκρινα ὅτι ἐπιβαλλόταν αὐτό, καὶ ἀποσπάσματα στὸ πρωτότυπο ἢ σὲ μετάφρασι ἢ καὶ στὰ δύο. Τῶν μικρότερης σημασίας συγγραφέων τὸ ἔργο ἐξέτασα συντομώτερα.

4. Περιέλαβα ὅλους τοὺς συγγραφεῖς πού ἔγραψαν σὲ ἐλληνικὴ γλῶσσα ἀπὸ τὶς ἀρχές ὥς τὴν ἐποχὴ τοῦ Ἰουστινιανοῦ, ὅπου εἶναι τὸ τέλος τοῦ ἀρχαίου Ἑλληνισμοῦ καὶ ἡ χαραγὴ τοῦ νεώτερου. Τοὺς χριστιανοὺς συγγραφεῖς περιέλαβα ὄχι μονάχα γι' αὐτὸν τὸν λόγο, ἀλλὰ καὶ γιατί κορυφαῖοι φιλόλογοι δέχονται σήμερα πὺς ἀρκετοὶ ἀπ' αὐτοὺς συνεχίζουν τὴν ἐλληνικὴ παράδοσι καὶ μάλιστα γνησιώτερα καὶ ἀξιώτερα ἀπὸ τοὺς σύγχρονους τοὺς ἐθνικοὺς συγγραφεῖς.

Είναι επόμενο πώς ένα τέτοιο βιβλίο όφείλει πολλά στις εργασίες άλλων.

Πολύτιμη στάθηκε στη συγγραφή τοῦ βιβλίου ή συνδρομή τῆς γυναικας μου. Τῆς εκφράζω τὴν εὐγνωμοσύνη μου.

Θεσσαλονίκη, Ἰούλιος 1955

Α. Γ.

ΠΡΟΛΟΓΟΣ ΤΗΣ ΝΕΑΣ ΕΚΔΟΣΕΩΣ

Στὴν έκδοση τούτη έγιναν οἱ ακόλουθες προσθήκες καὶ αλλαγές:

1. Στὴν εἰσαγωγή προστέθηκαν δυὸ κεφάλαια γιὰ τὴν πρώτη ἐλληνικὴ γραφὴ καὶ γιὰ τὴν παράδοση τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς γραμματείας.

2. Στὸ τμήμα γιὰ τὴν ἐπικὴ ποίηση προστέθηκαν τρία κεφάλαια γιὰ τὸ φιλοσοφικόν, τὸ θρησκευτικόν καὶ τὸ παρωδικόν ἔπος.

3. Τὰ σχετικὰ μὲ τὴ γένεση καὶ ἐξέλιξη τοῦ δράματος καὶ τῶν εἰδῶν του ἀναπτύχθηκαν ἐκτενέστερα. Σημαντικὲς προσθήκες έγιναν ἐπίσης καὶ στὸ κεφάλαιο γιὰ τὸ ἀρχαῖο θέατρο.

4. Προσθήκες καὶ αλλαγές έγιναν καὶ στὰ ἄλλα κεφάλαια ἔτσι πὺν τὸ βιβλίο, κατὰ ἓνα σημαντικό μέρος, νὰ εἶναι ὄχι μονάχα ἐνημερωμένο ἀλλὰ καινούργιο.

5. Παρατέθηκε βιβλιογραφία καὶ συμπληρώθηκε τὸ εὔρετήριον.

Χάρη στὸν ἐκδότῃ κ. Σ. Μόλχο καὶ τὸν κ. Ν. Νικολαΐδη, διευθυντὴ τοῦ ὁμώνυμου τυπογραφείου, τὸ βιβλίο ἐμφανίζεται ἀρτιώτερο καὶ ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῆς ἐκτυπώσεως.

Θεσσαλονίκη, Φεβρουάριος 1968

Α. Γ.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Τι είναι Γραμματολογία. Γραμματολογία ή ιστορία της λογοτεχνίας ονομάζουμε τον κλάδο εκείνο της φιλολογίας που εξετάζει την γένεση, ανάπτυξη και παρακμή των μνημείων του έντεχνου λόγου ενός λαού, καθώς και τον βίο εκείνων (των ποιητών δηλαδή και πεζογράφων) που τα δημιούργησαν. Το σύνολο των μνημείων του έντεχνου λόγου οι παλαιοί ονόμαζαν Γράμματα ή Λόγους, οι νεώτεροι Γραμματεία ή Λογοτεχνία. Ο όρος φιλολογία για το σύνολο των μνημείων του έντεχνου λόγου δεν είναι σωστό να χρησιμοποιείται, γιατί φιλολογία είναι ολόκληρη ή επιστήμη της αρχαιότητας, ή αρχαιομάθεια.

Άξια της αρχαίας ελληνικής γραμματείας. Η γραμματεία κάθε λαού αναμφισβήτητα έχει την άξια της· η αρχαία όμως ελληνική γραμματεία υπερέχει, κατά γενική αναγνώριση, όλων των άλλων και κατά την μορφή και κατά το περιεχόμενο και είναι ή τροφός μητέρα τόσο της ρωμαϊκής λογοτεχνίας όσο και των νεώτερων ευρωπαϊκών λογοτεχνιών. Όπως τα άλλα καλλιτεχνικά δημιουργήματα των αρχαίων Έλλήνων έτσι και τα λογοτεχνικά έχουν διαχρονική άξια και μονάχα γι' αυτά ειπώθηκε, από τον Herder και άλλους, ο μεγάλος αλλά αληθινός λόγος: «Από τα έργα των Έλλήνων μιλά σ' έμεις το δαιμόνιο της ανθρωπότητας καθαρά και κατανητά». Την εξαιρετική αυτή ανάπτυξη της ή αρχαία ελληνική γραμματεία την οφείλει και στη φυσική εύφύτα του λαού, αλλά και στο φιλελεύθερο πολίτευμά του και στην έλλειψη ώργανωμένου ιερατείου το οποίο να έλεγχε την πνευματική ζωή, όπως αυτό συνέβαινε στις χώρες της Ανατολής και στην Αίγυπτο. Οι Έλληνες, πρώτοι απ' όλους τους λαούς του κόσμου, βλέπουν τον έαυτό τους, τους θεσμούς τους, το γύρω κόσμο κι ολόκληρο το σύμπαν χωρίς προκατάληψη και προσπαθούν με το λογικό να δώσουν κάποιαν εξήγηση. Η πίστη αυτή στην δύναμη του λογικού χαρακτηρίζει την ελληνική διάνοηση και κάνει τα δημιουργήματα του ελληνικού νου άγέραστα και θεμελιακά για τον νεώτερο πολιτισμό.

Στον έντεχνο λόγο διακρίνουμε την ύλη και το είδος. Ύλη είναι το περιεχόμενο του λογοτεχνήματος, τα νοήματα, οι ιδέες· είδος είναι ή μορφή, ο τρόπος με τον οποίο εκφράζονται οι ιδέες. Το είδος ή την μορφή την απαρτίζουν όχι μονάχα οι λέξεις, αλλά και ή πλοκή των λέξεων, οι εικόνες, οι μεταφορές, οι παρομοιώσεις, τα διάφορα σχήματα λόγου και γενικά ή όλη δομή του λογοτεχνήματος. Η μεγαλύτερη άρετή για το περιεχόμενο είναι ή αλήθεια, για τη μορφή το κάλλος. Η γραμματολογία εξετάζει τα μνημεία του έντεχνου λόγου και κατά τη μορφή και κατά το περιεχόμενό τους.

Ἡ μέθοδος τῆς Γραμματολογίας. Ἡ ἐξέταση τῶν γραμματειακῶν εἰδῶν μπορεῖ νὰ γίνη κατὰ τρεῖς τρόπους: α) Νὰ ἐξετασθῇ κάθε εἶδος χωριστὰ ἀπὸ τὴν ἐμφάνισή του ὡς τὴν παρακμὴ καὶ ἐξαφάνισή του· λ.χ. τὸ ἔπος ἀπὸ τὰ χρόνια τοῦ Ὀμήρου ὡς τὴν ἐποχὴ τοῦ Ἰουστινιανοῦ (εἰδογραφικὴ μέθοδος). β) Νὰ ἐξετασθοῦν μαζὶ τὰ σύγχρονα μνημεῖα τοῦ ἐντεχνου λόγου, ἔστω καὶ ἂν ἀνήκουν σὲ διάφορα εἶδη· λ.χ. δράμα, ἱστορία, φιλοσοφία στὸν 5. π.Χ. αἰῶνα (συγχρονιστικὴ μέθοδος). γ) Νὰ ἐξετασθοῦν τὰ μνημεῖα τοῦ ἐντεχνου λόγου κατὰ εἶδος ἀλλὰ σὲ μεγάλες ὁπωσδήποτε περιόδους ἢ ἐποχές· λ.χ. δράμα, ἱστορία, φιλοσοφία, ρητορεία στὴν κλασσικὴ ἢ ἀττικὴ ἐποχὴ (500 - 323 π.Χ.). Ἡ μέθοδος αὕτὴ ὀνομάζεται μεικτή, γιατί ἀποτελεῖ συνδυασμὸ τῶν δύο ἄλλων. Τὴν τελευταία αὕτὴ μέθοδο ἀκολουθήσαμε στὴ σύνταξη τοῦ βιβλίου.

Προφορικὸς καὶ γραπτὸς λόγος. Οἱ ἄνθρωποι γιὰ πολλοὺς αἰῶνες ἐπικοινωνοῦσαν μεταξὺ τους μονάχα μὲ τὸν προφορικὸ λόγον· ὁ γραπτὸς λόγος, ποῦ εἶναι μόνιμη ἀποτύπωση τοῦ προφορικοῦ μὲ σημεῖα, ἀναπτύχθηκε πολὺ ἀργότερα. Μεταξὺ προφορικοῦ καὶ γραπτοῦ λόγου, σὲ ὅλους τοὺς λαοὺς καὶ σὲ ὅλες τὶς ἐποχές, ὑπάρχει διαφορὰ: ὁ γραπτὸς λόγος εἶναι τελειότερος καὶ τεχνικώτερος ἀπὸ τὸν προφορικόν.

Ὁ γραπτὸς καὶ ὁ προφορικὸς λόγος διαιροῦνται σὲ δύο μεγάλα γένη, τὴν ποίησιν καὶ τὸν πεζὸν λόγον. Καθένα ἀπὸ τὰ γένη αὐτὰ ὑποδιαιρεῖται σὲ τρία εἶδη· ἡ ποίησις στὸ ἔπος, τὴ λυρικὴ ποίησιν ἢ τὸ μέλος καὶ τὸ δράμα· ὁ πεζὸς λόγος στὴν ἱστορίαν, τὴ φιλοσοφίαν καὶ τὴ ρητορείαν. Τὸ καθένα ἀπὸ τὰ τρία εἶδη τοῦ πεζοῦ λόγου ἀνταποκρίνεται σὲ καθένα ἀπὸ τὰ τρία εἶδη τῆς ποιήσεως, ἡ ἱστορία δηλαδὴ στὸ ἔπος, ἡ φιλοσοφία στὴ λυρικὴ ποίησιν καὶ ἡ ρητορεία στὸ δράμα. Τὸ ἔπος, τὴν ἱστορίαν καὶ τὴν φιλοσοφίαν δημιούργησαν κυρίως οἱ Ἴωνες, τὴ λυρικὴ ποίησιν οἱ Δωριεῖς καὶ οἱ συγγενεῖς τοὺς Αἰολεῖς, τὸ δράμα καὶ τὴ ρητορεία οἱ Ἀθηναῖοι, οἱ ὅποιοι ἀνάπτυξαν σὲ ὕψιστο βαθμὸ τελειότητος ὅχι μονάχα αὐτὰ τὰ εἶδη ἀλλὰ ἐπίσης καὶ τὴν ἱστορίαν καὶ τὴν φιλοσοφίαν.

Ἡ ποίησις, ὅπως καὶ στοὺς ἄλλους λαοὺς ἔτσι καὶ στοὺς Ἕλληνας, ἀναπτύχθηκε νωρίτερα ἀπὸ τὸν πεζὸν λόγον ἀλλὰ τὰ προϊόντα τῆς ἔμεναν ἄγραφα γιὰ μερικοὺς αἰῶνες, γιατί ἡ γραφὴ, μολονότι γνωστὴ ἀπὸ τὴν ὑστεροελλαδικὴ ἐποχὴ (1600 - 1100 π.Χ.), δὲν ἦταν πολὺ διαδομένη καὶ οἱ γραφικὲς ὕλες ἦταν δύσχρηστες (πήλινες ἢ ξύλινες πινακίδες, λίθινες στήλες, μετάλλινες πλάκες). Τὰ ποιήματα διαδίδονταν κυρίως μὲ τὴν ἀπαγγελίαν καὶ παραδίδονταν μὲ τὸ στόμα ἀπὸ γενιὰ σὲ γενιὰ. Σήμερα θεωρεῖται σχεδὸν βέβαιον ὅτι πρὶν ἀπὸ τὸ 700 π.Χ. χρησιμοποιοῦσαν γιὰ γραφικὴ ὕλη κατεργασμένο δέρμα ζώου καὶ πάπυρον ποῦ τὸν εἰσήγαν ἀπὸ τὴν Αἴγυπτον καὶ ὅτι τὰ ἔπη τοῦ Ὀμήρου καταγράφηκαν πρὶν ἀπὸ τὸν 8. αἰ. π.Χ., ἴσως τὸν 9., ἀπὸ τὸν ἴδιον τὸν ποιητὴν.

Τοῦ πεζοῦ λόγου γραπτὰ μνημεῖα παρουσιάζονται μὲ τὴν ἀρχὴ τῶν Ὀλυμπιάδων (776 π.Χ.) καὶ τὴν ἀναγραφή τῶν Ὀλυμπιονικῶν

και άλλων γεγονότων. Μόλις όμως από το 600 π.Χ. περίπου έχουμε τα πρώτα κάπως έντεχνα μνημεία του πεζού λόγου.

Τὰ ἔξι αὐτὰ εἶδη τῆς ποιήσεως καὶ τοῦ πεζοῦ λόγου (ἔπος, μέλος, δράμα· ἱστορία, φιλοσοφία, ρητορεία) οἱ Ἕλληνες ἔχαι μόνον δημιουργήσαν ἐντελῶς πρωτότυπα, ἀλλὰ καὶ τὰ ἀνάπτυξαν σὲ βαθμὸν τελειότητος καὶ τὰ ἔκαμαν ὑποδείγματα γιὰ τοὺς Ῥωμαίους πρῶτα καὶ γιὰ τοὺς νεώτερους λαοὺς ὕστερα. Τὰ διάφορα αὐτὰ λογοτεχνικά εἶδη καὶ ἐπειδὴ δημιουργήθηκαν τὸ καθένα ἀπὸ ἄλλο ἑλληνικὸ φύλο (λ.χ. τὸ ἔπος ἀπὸ τοὺς Ἴωνες, τὸ μέλος ἀπὸ τοὺς Δωριεῖς καὶ τοὺς Αἰολεῖς κλπ.), πού μιλοῦσε ἰδιαίτερη διάλεκτο, καὶ ἐπειδὴ γράφηκαν σὲ διάφορες ἐποχὲς (περίπου ἀπὸ τὸν 9. π.Χ. αἰῶνα ὡς τὸν 6. μ.Χ.) εἶναι ἐπόμενο νὰ μὴν ἔχουν τὸν ἴδιον γλωσσικὸ τύπον, ἀλλὰ νὰ παρουσιάζουν καὶ διαλεκτικὰς διαφορὰς καὶ ἄλλες πού ὀφείλονται στὴ φυσικὴ ἐξέλιξη τῆς γλώσσας. Εἶναι, ἐπομένως, ἀνάγκη νὰ μιλήσωμε γιὰ τὴ γραφὴν, τὴν ἑλληνικὴν γλῶσσαν, τίς διαλέκτους τῆς καὶ τὴν ἐξέλιξί τῆς. Σύντομος λόγος πρέπει νὰ γίνη ἐπίσης γιὰ τὸν ἑλληνικὸ πολιτισμὸν, τὰ κέντρα του καὶ τὰ κυριώτερα χαρακτηριστικά του, γιὰτὶ τὰ μνημεία τοῦ ἑντεχνου λόγου εἶναι μέρος τοῦ ὅλου πολιτισμοῦ ἐνὸς λαοῦ.

A. Ἡ γραφή. Κατὰ τὴ δευτέρα π.Χ. χιλιετηρίδα τὰ σπουδαῖα κέντρα πολιτισμοῦ στὴ Μεσόγειο, δηλ. ἡ Κρήτη, Μυκῆνες, Τίρυνθα, Ἀσίνη καὶ Πύλος χρησιμοποιοῦσαν τὴ γραφὴν. Τὰ κρητικὰ γραπτὰ, τὰ γνωστὰ ὡς μινωικὰ γραπτὰ (Scripta Minoae), ἤρθαν στὸ φῶς χάρις στίς ἀνασκαφὰς τοῦ Α. Evans τὸ 1909 στὴν Κνωσὸ καὶ λίγο ἀργότερα καὶ στὴ Φαιστό. Ἀπὸ τὸ 1939 κι ἐδῶθε πινακίδες ὁμοίαι μ' ἐκεῖνες τῆς Κνωσοῦ βρέθηκαν στὴν Πύλο, τίς Μυκῆνες, τὴ Θήβα, τὸν Ὀρχομενόν.

Εἶναι πιθανόν ὅτι τὸ πρῶτον στάδιον τῆς γραφῆς αὐτῆς ἦταν τὸ ἰδιογραφικὸν καὶ τὰ πιὸ πέρα, στὴν ἐξέλιξί τῆς, τὸ συλλαβογραφικὸν καὶ τὸ φθορογραφικόν.

Τῆς γραφῆς αὐτῆς ξεχωρίζουν οἱ ἀκόλουθοι τύποι:

I. Ἱερογλυφικὴ A. Ἡ πιὸ παλιὰ μορφή τῆς. Δείγματά τῆς ἔχομε μόνάχα ἐπάνω σὲ πολύτιμους λίθους. Ξεχωρίζουν 90 περίπου σημεῖα. Χρησιμοποιεῖται τὴν πρώτην μεσομινωικὴν ἢ μεσοελλαδικὴν ἐποχὴν (2100-1900 π.Χ.).

Ἱερογλυφικὴ B. Χρησιμοποιεῖται συχνὰ ἀπὸ τὴ δευτέρην μεσομινωικὴν ἢ μεσοελλαδικὴν ἐποχὴν (1900 - 1750 π.Χ.). Περίπου 95 σημεῖα ἀπὸ τὰ ὅποια 50 κοινὰ μετὰ τῆς A.

II. Γραμμικὴ A. Σὲ γενικὴν χρῆσιν ἀπὸ τὴν τρίτην μεσομινωικὴν ἢ μεσοελλαδικὴν ἐποχὴν (1750 - 1580 π.Χ.). Περίπου 90 σημεῖα.

Γραμμικὴ B. Χρησιμοποιεῖται στὴν δευτέρην ὑστερομινωικὴν ἢ ὑστεροελλαδικὴν ἐποχὴν (1450 - 1300 π.Χ.). Περίπου 88 σημεῖα ἀπὸ τὰ ὅποια τὰ μισὰ κοινὰ μετὰ τῆς γραμμικῆς A.

Ἡ γραμμικὴ B θεωρεῖται σήμερον, ὕστερον ἀπὸ τίς ἐργασίας τῶν M. Ventris καὶ J. Chadwick (1953), σχεδὸν βέβαιον ὅτι ἔχει διαβασθῇ.

Για 65 σημεία της έχει προταθῇ ὠρισμένη φθογγική ἀξία. Τὸ πιδ ἀπροσδόκητο ἀποτέλεσμα τῆς ἀνάγνωσης ἦταν ὅτι ἡ γλῶσσα ἀποδείχτηκε ἐλληνική. Ἡ ἱερογλυφική Α καὶ Β καὶ ἡ γραμμική Α δὲν ἔχουν ἀκόμη διαβαστῇ.

Τὸ συλλαβογραφικὸ ἀλφάβητο, ποὺ ἦταν σὲ χρῆση στὴν Κύπρο ἀπὸ τὸν 6. ὡς τὸν 3. π.Χ. αἰῶνα ἔχει τὴν ἀρχή του σὲ παρόμοιο εἶδος γραφῆς. Τὸ κυπριακὸ συλλαβάριο ἔχει 54 σημεία ποὺ καθένα τους δὲν ἀντιπροσωπεύει ἓνα γράμμα, ἀλλὰ μιὰ συλλαβή, δηλ. ἡ ἓνα φωνῆεν ἢ ἓνα σύμφωνο μὲ ἓνα φωνῆεν. Τὰ φωνήεντα εἶναι 5 καὶ τὰ σύμφωνα, μὲ τοὺς διαφοροὺς συνδυασμοὺς μὲ φωνήεντα, 49. Ὑπάρχει ἐπίσης μιὰ κάθετη γραμμὴ γιὰ τὸ χωρισμὸ λέξεων ἢ ὁμάδων λέξεων.

Ὅλοι αὐτοὶ οἱ τρόποι γραφῆς δὲν ἔχουν καμμιά σχέση μὲ τὸ κατὰ πινὸ ἐλληνικὸ ἀλφάβητο. Μὲ τὴν καταστροφὴ τοῦ κρητομυκηναϊκοῦ πολιτισμοῦ (γύρω στὰ 1100 π.Χ.) ἡ τέχνη τοῦ «γράφειν» χάθηκε. Ἐπειτα ἀπὸ μερικές ἑκατονταετηρίδες οἱ Ἕλληνες ἔπρεπε νὰ βροῦν ξανά ἓνα τρόπο γιὰ νὰ ἀποτυπώνουν τὴ σκέψη τους. Αὐτὸ τὸ πέτυχαν προσαρμόζοντας στὶς ἀπαιτήσεις τῆς ἐλληνικῆς γλῶσσας τὸ φοινικικὸ ἢ, καλύτερα, τὸ βορειοσημιτικὸ ἀλφάβητο. Τὴν παράδοσιν γι' αὐτὸ μᾶς τὴ διάσωσε ὁ Ἡρόδοτος (V, 58). Ἀλλὰ καὶ χωρὶς τὴν πληροφορία αὕτη τὸ πρᾶγμα εἶναι φανερό. Τὰ ὀνόματα τῶν γραμμάτων, ἡ σειρά τους, ἡ ἀρχικὴ διεύθυνση τῆς ἐλληνικῆς γραφῆς (γραφὴ βουστροφηδόν) καὶ ἡ φωνητικὴ ἀξία τῶν σημείων (γραμμάτων) τὸ δείχνουν.

Σχετικὰ μὲ τὸ χρόνον εἰσαγωγῆς τοῦ σημιτικοῦ ἀλφαβήτου στὴν Ἑλλάδα δὲν ὑπάρχουν ἄμεσες ἀποδείξεις στὴ διάθεσή μας, οὔτε ὅμως ἔμμεσα μποροῦμε νὰ φθάσουμε σὲ ἀσφαλὲς συμπέρασμα. Τὰ παλαιότερα μνημεῖα τῆς γραφῆς αὐτῆς φθάνουν στὸν 8. π.Χ. αἰῶνα, στὸν κατάλογο δηλ. τῶν Ὀλυμπιονικῶν τοῦ ἔτους 776 π.Χ. Οἱ κατάλογοι ἀρχόντων τῆς Ἀθήνας ἀρχίζουν γύρω στὰ 685 π.Χ., εἶναι δηλ. πολὺ νεώτεροι. Ἄν δεχτοῦμε πῶς, ὅχι τόσο γιὰ τὴ διάδοσιν ὅσο γιὰ τὴ δημιουργία τῶν ὁμηρικῶν ἐπῶν, ἦταν ἀπαραίτητὴ ἡ ὑπαρξὴ τῆς γραφῆς, ὅτι αὐτὰ (ἡ τουλάχιστο ἡ Ἰλιάδα) δημιουργήθηκαν τὸν 9. π.Χ. αἰῶνα καὶ ὅτι ἡ καθοδὸς τῶν Δωριέων, ποὺ κατὰστρεψε τὸν μυκηναϊκὸν πολιτισμὸν καὶ μαζὶ του καὶ τὴ γραφὴ ποὺ εἶχε ἐπινοηθῇ, ἔγινε γύρω στὸ 1100 π.Χ., ὀδηγοῦμαστε στὸ πιθανὸν συμπέρασμα πῶς τὸ σημιτικὸ ἀλφάβητο τὸ πῆραν καὶ τὸ προσάρμοσαν στὶς ἀνάγκες τῆς γλῶσσας τους οἱ Ἕλληνες ἀνάμεσα στὸ 1000 καὶ 850 π.Χ.

Β. Ἡ ἐλληνικὴ γλῶσσα. Οἱ Ἕλληνες ἀπὸ τίς πεδιάδες τοῦ Δουνάβειος εἰσδύσανε, ἀπὸ τὸ 2000 π.Χ., μὲ διαδοχικὰς εἰσβολὰς στὸ ἀνατολικὸ τμήμα τῆς λεκάνης τῆς Μεσογείου, στὴ χώρα ποὺ ἀργότερα ὠνομάστηκε Ἑλλάς. Τοὺς παλαιότερους κατοίκους τῆς χώρας, ποὺ εἶχαν ἀναπτύξει ἑξοχὸ πολιτισμὸν (κρητομυκηναϊκὸ ἢ αἰγαῖο), ἐνίκησαν καὶ μὲ τὸν καιρὸ ἀφωμοίωσαν ἢ ἀνάγκασαν νὰ ἐκπατριστοῦν.

Ὁ ἀποικισμὸς ἀπὸ τὸν 8. - 5. π.Χ. αἰῶνα εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα τὴ διάδοσιν τῆς ἐλληνικῆς γλῶσσας σὲ ὅλα σχεδὸν τὰ παράλια τῆς Μεσο-

γείου. Οι κατακτήσεις του Μ. Ἀλεξάνδρου τὴν ἔφεραν ὡς τὴν καρδιά τῆς Ἀσίας καὶ ἡ ρωμαϊκὴ κατάκτηση τὴν εἰσήγαγε στὴ Ρώμη καὶ στὴν κεντρικὴ Ἰταλία. Τὸν πρῶτο π.Χ. αἰῶνα σχεδὸν σὲ ὅλο τὸν ἀρχαῖο κόσμον μιλοῦσαν, διάβαζαν ἢ ὅπωςδὴποτε καταλάβαιναν ἑλληνικά.

Ἡ ἑλληνικὴ ἀνήκει στὴ μεγάλη οἰκογένεια τῶν Ἰνδοευρωπαϊκῶν γλωσσῶν. Οἱ Ἰδιεὶ ρίζες βρίσκονται στὴν ἑλληνικὴ, σανσκριτικὴ, λατινικὴ, σλαβικὴ, γερμανικὴ κλπ. Σὲ μιὰν ἐποχὴ, ποὺ οἱ ἐρευνητὲς τὴν προσδιορίζουν γύρω στὸ 3000 π.Χ., τὰ φύλα τὰ ὁποῖα ἐγκαταστάθηκαν κατόπι στὶς Ἰνδίες, τὴν Περσίαν, τὴν Ἑλλάδα, τὴν Ἰταλία, τὴ Γερμανία κλπ., ζοῦσαν μαζί, πιθανὸν στὴν περιοχὴ τῶν Καρπαθίων, καὶ μιλοῦσαν τὸ ἴδιο γλωσσικὸ ἴδιωμα, τὸ ὁποῖο οἱ γλωσσολόγοι ἀποκαθιστοῦν στὰ κύρια σημεῖα τοῦ μὲ τὴν σύγκριση τῶν πολυάριθμων γλωσσῶν ποὺ προῆλθαν ἀπ' αὐτό.

Μεταξὺ αὐτῆς τῆς παλαιᾶς Ἰνδοευρωπαϊκῆς καὶ τῶν ἑλληνικῶν διαλέκτων τῶν μαρτυρημένων μὲ ἐπιγραφὰς ἢ λογοτεχνικὰ κείμενα, πρέπει νὰ ὑποθέσωμε πολλὰ στάδια· ἀλλὰ αὐτῶν τῶν διάμεσων σταδίων δὲν ἔχομε ἴχνη. Μονάχα μὲ τὴ σύγκριση τῶν γνωστῶν ἑλληνικῶν διαλέκτων μποροῦμε νὰ ἀνεβοῦμε ὡς σὲ μιὰν ἐποχὴ ὅπου αὐτὲς δὲν εἶχαν διαφοροποιηθῇ τὴ μορφή αὐτὴ τῆς γλώσσας τὴν ὀνομάζουν π ρ ὡ τ η κ ο ι ν ῆ ἑ λ λ η ν ι κ ῆ.

Ἡ γλῶσσα αὕτὴ ἔχει ἓνα ἀρκετὰ πλούσιο λεξιλόγιο, ἓνα μέρος τοῦ ὁποίου προέρχεται ἀπὸ τὴν μητέρα Ἰνδοευρωπαϊκὴν, ἐνῶ μερικὰ στοιχεῖα ἀντιπροσωπεύουν μεταγενέστερα ἀποκτήματα.

Εἶναι πολὺ δύσκολο νὰ ὀρίστῃ μὲ ἀκρίβεια τί ἀνήκει σ' αὐτὴ τὴ μητέρα γλῶσσα. Οἱ ἐρευνητὲς θεωροῦν ὡς Ἰνδοευρωπαϊκῆς καταγωγῆς ἀρκετὰ ἀπὸ τὰ ἀνώμαλα ῥήματα (φέρω, πάσχω, οἶδα κλπ.), τίς ἀντωνυμίες, τίς προθέσεις, τὰ ἀριθμητικὰ, τὰ ὀνόματα ποὺ φανερώνουν συγγενικὲς σχέσεις, ὅπως πατήρ, μήτηρ, φράτηρ κλπ., ὀνόματα ζώων, ὅπως βοῦς, ἵππος κλπ., μερικὰ ἀφηρημένα οὐσιαστικά, ὅπως μένος, κύδος κλπ.

Ἐκτὸς ἀπὸ τὸ ἀρχικὸ αὐτὸ λεξιλογικὸ στρώμα ποῦ, ὅπωςδὴποτε, εἶναι σημαντικόν, μιὰ οὐσαρὴ λεξιλογικὴ εἰσφορά φαίνεται ὅτι ὀφείλεται στοὺς παλαιότερους κατοίκους τῆς χώρας μὲ τοὺς ὁποίους οἱ Ἕλληνες, μετὰ τὴν καθόδὸν τοὺς σ' αὐτήν, ἦλθαν σὲ ἐπαφή. Τέτοιες λέξεις εἶναι:

α) Ὀνόματα ἀντικειμένων ποὺ ἦταν ἀγνωστα στὰ ἑλληνικὰ φύλα, ὅπως λ.χ. ἀσάμινθος (= λουτήρας). Γενικά οἱ κατὰλήξεις -νθος καὶ -σος (ἡ -ττος) ποὺ συναντοῦμε σὲ πολλὰ τοπωνύμια δὲν εἶναι Ἰνδοευρωπαϊκῆς, ἀλλὰ ἀνήκουν στὴ γλῶσσα τῶν παλαιῶν κατοίκων τῆς χώρας.

β) Ὀνόματα φυτῶν ποὺ εὐδοκιμοῦν μονάχα στὶς χώρες ποὺ βρέχει ἢ Μεσόγειος θάλασσα καὶ τὰ ὁποῖα ἦταν φυσικὸ νὰ ἀγνοοῦν οἱ Ἕλληνες ποὺ ζοῦσαν βορειότερα, ὅπως λ. χ. ἔλαια, ἔλαιον (στὴν Κρήτη βρέθηκαν ἐρείπια ἐλαιοτριβείου), σῦκον, ὄλυνθος, μίνθη, λείριον, ῥόδον κλπ.

γ) Ἴσως οἱ λέξεις βασιλεὺς, ἀναξ καὶ μερικὲς ἄλλες παραπλήσιες σημασίας. Ἀν ἡ προελληνικὴ καταγωγὴ αὐτῶν τῶν λέξεων ἦταν μαρτυρημένη, θὰ εἶχαμε μιὰ πολὺ σπουδαία ἀπόδειξη τῆς ἐπιρροῆς ποὺ ἄσκησαν οἱ Προελληνες στὴ διαμόρφωση τῆς πολιτικῆς ὁργανώσεως τῶν ἑλληνικῶν φύλων.

Τὸ λεξιλόγιο τῶν ἑλληνικῶν φύλων μεταβάλλονταν ἐπίσης στὶς μετακινήσεις τους. Μερικὲς λέξεις ἄλλαξαν σημασία καὶ μερικὲς ἄλλες χάθηκαν, γιὰ τὸ νέο τόπο διαμονῆς δὲν ὑπῆρχαν τὰ πράγματα ποὺ οἱ λέξεις αὐτὲς σημαίνουν.

Τὸ ἀρχικὸ Ἰνδοευρωπαϊκὸ λεξιλόγιο πλουτίστηκε λοιπὸν καὶ ἄλλαξε καὶ στὶς μετακινήσεις τῶν ἑλληνικῶν φύλων καὶ στοὺς πρώτους, μετὰ τὴν κάθοδο στὴν Ἑλλάδα, χρόνους. Ὅπωςδήποτε στὴν ἀρχὴ τῶν ἱστορικῶν χρόνων τὸ λεξιλόγιό τους εἶναι καὶ πλούσιο καὶ διαμορφωμένο. Στὰ κατοπινὰ χρόνια πολὺ λίγες λέξεις ἔγιναν δεκτὲς, δάνεια ἀπὸ λαοὺς μὲ τοὺς ὁποίους οἱ Ἕλληνες ἤρθαν σὲ ἐπαφὴ, ὅπως μερικὲς λέξεις σημιτικές: *σάκκος* = ὑφασμα γιὰ περιτύλιγμα, *κάδος* = δοχεῖο, *μνᾶ* = μέταλλο, οἱ περισσότερες σχετικὲς μὲ τὸ ἐμπόριο, καὶ μερικὲς περσικὲς: *σατράπης*, *παράδεισος*, *ἀγγαρεία*, *μάγος*, καὶ αἰγυπτιακὲς: *βᾶρις* = βάρκα.)

Γ. Οἱ διάλεκτοι. Ἡ ἀρχικὴ αὐτὴ κοινὴ ἑλληνικὴ μὲ τὸν καιρὸ διαφοροποιήθηκε στὶς διαλέκτους. Οἱ διαλεκτικὲς διαφορὲς δὲν ἦταν τέτοιες ποὺ νὰ ἐμποδίζουν τοὺς Ἕλληνες νὰ συνεννοοῦνται μεταξύ τους καὶ νὰ αἰσθάνωνται ὅτι συνδέονται καὶ μὲ κοινὴ γλῶσσα.

Ἐνῶ στὴν Ἰταλία μονάχα ἡ λατινικὴ ποὺ μιλοῦσαν στὴ Ρώμη ἔγινε ἡ γλῶσσα τῆς λογοτεχνίας, στὴν Ἑλλάδα τὰ λογοτεχνικὰ ἔργα εἶναι γραμμένα σὲ τρεῖς διαλέκτους: στὴν ἰωνικὴ-ἀττικὴ, στὴν αἰολικὴ καὶ στὴ δωρικὴ. Ἡ ἀρκαδοκυπριακὴ, ὅπου οἱ γλωσσολόγοι ἀναγνωρίζουν μιὰ τέταρτη διάλεκτο, δὲν ἐνδιαφέρει τὴ γραμματολογία, γιὰτὶ δὲν ἔχομε σ' αὐτὴ μνημεῖα τοῦ ἐντεχνου λόγου. Γιὰ τὸν ἴδιο λόγὸ δὲν ἐνδιαφέρει τὴ γραμματολογία ἡ διάλεκτος τῶν σὲ γραμμικὴ Β πινακίδων.

1. *Ἡ ἰωνικὴ-ἀττικὴ.* α) ἡ ἰωνικὴ. Ἡ ἰωνικὴ μιλοῦταν στὴν Εὐβοία, στὰ νησιά τοῦ Αἰγαίου (ἐκτὸς ἀπὸ τὴ Ρόδο, Κῶ, Λέσβο καὶ μερικὰ ἄλλα), στὴ μικρασιατικὴ παραλία ἀπὸ τὴν Ἀλικαρνασσὸ ὡς τὴ Σμύρνη καὶ τὴ Φώκαια, στὶς ἀποικίες τῶν ἰωνικῶν πόλεων. Χάρη στὴ λάμψη τοῦ ἰωνικοῦ πολιτισμοῦ ὑπερίσχυσε καὶ σὲ περιοχὲς κατοικοῦμενες ἀπὸ Αἰολεῖς καὶ Δωριεῖς. Ἔτσι ὁ Ἡρόδοτος, ἀπὸ τὴν δωρικὴ Ἀλικαρνασσὸ, γράφει τὴν ἱστορίαν του στὴν ἰωνικὴ ποὺ εἶχε εἰσδύσει ὡς τὴν Κάρια.

Τὸ πῶς χτυπᾷ τὸ χαρακτηριστικὸ τῆς ἰωνικῆς εἶναι ἡ τροπὴ τοῦ μακροῦ α, τοῦ ὁποίου ὁ ἦχος ἔφθασε νὰ συγχέεται μὲ τὸν ἦχο τοῦ η, σὲ ἡ' οἱ ἄλλοι Ἕλληνες ἔλεγαν *μάτῃρ* οἱ Ἴωνες ἐπρόφεραν *μήτῃρ*. Ἐπίσης οἱ ἀσυναίρετοι τύποι (*κινέω* κλπ.), τὰ ψιλὰ σύμφωνα καὶ πνεύματα (*ἀπικόμενος*, *δέκομαι* κλπ.) καὶ οἱ ἀναύξητοι ρηματικοὶ τύποι.

Ἀνάμεικτη μὲ αἰολικὰ στοιχεῖα ἡ ἰωνικὴ ἐπικρατεῖ στὴν ἀρχαιότερη ἑλληνικὴ πόλιν, τὴν ἐπικὴ (Ὅμηρος), τὴ διδασκτικὴ (Ἡσίοδος), τὴν ἐλεγειακὴν (Θέογνις). Στὴν ἀλεξανδρινὴν ἐποχὴ οἱ πολυμαθεῖς ποιητὲς, ὅπως ὁ Ἀπολλώνιος ὁ Ρόδιος, ὁ Ἀράτος ὁ Σολεὺς καὶ ὁ Νίκανδρος ὁ Κολοφώνιος, πεθαμμένην πιά τὴν ἀνάστησαν καὶ ἔγραψαν σ' αὐτὴν τίς περιέργες ἐποποιίες του. Ἡ ἰωνικὴ εἶναι ἐπίσης ἡ πρώτη γλῶσσα τοῦ πε-

ζού λόγου, ακόμη όμως αρκετά ποιητικού, του όποιου το κυριώτερο μνημείο είναι ή ιστορία του 'Ηροδότου.

β) 'Η άττική. 'Η άττική έχει μεγάλες όμοιότητες με την ιωνική· ή κυριώτερη διαφορά είναι ή διατήρηση σ' αυτήν του παλαιού α μακρού έπειτα από το ε, ι, ρ (ήμέρα, ιων. ήμέρη, δωρικά άμέρα). Σημειώνουμε επίσης τη σταθερή και κανονική χρήση της συναιρέσεως και της αύξσεως.

Στην άττική διάλεκτο διακρίνουν δυό μορφές άρχαία και νέα. 'Η πρώτη χαρακτηρίζεται με τη χρήση των σσ άντι των ττ: θάλασσα, γλώσσα· της όνομ. πληθ. των όνομάτων σε -εύς σε -ής: ίππης, 'Αχαρής· των προθέσεων ές και ξύν άντι των εις και σύν των σε -η ένεργητ. υπερσυντελικών άντι των σε -ειν: άπωλώλη κλπ. Στη νέα άττική έχουν γράψει οί μετά το 400 π.Χ. συγγραφείς.

Διάλεκτος εύκαμπτη και με ισχυρό γραμματικό έξοπλισμό ή άττική, προσφέρεται θαυμάσια στην έκφραση των άφηρημένων ιδεών, στις λεπτές συζητήσεις, τις λογικές άποδείξεις και τις όρμητικές άγορευσεις. Οί μεγάλοι δραματικοί ποιητές και οί μεγάλοι πεζογράφοι της 'Αθήνας την άνάδειξαν ως την κατ' έξοχή έλληνική διάλεκτο, αυτήν που διδάσκουν οί σχολικές γραμματικές ως σήμερα, γιατί σ' αυτήν γραμμένο μās παραδόθηκε το μεγαλύτερο και έκλεκτότερο μέρος της άρχαίας έλληνικής λογοτεχνίας.

2. 'Η αϊολική. 'Η αϊολική μιλιόταν στην άσιατική παραλία από τις έκβολές του 'Ερμου (λίγο βορειότερα της Σμύρνης) ως τον 'Ελ-λήσποντο, τη Λέσβο, τη Θεσσαλία και τη Βοιωτία.

Γραμματειακά καθαρή αντιπροσωπεύεται μονάχα με τὰ λυρικά άποσπάσματα των Λεσβίων 'Αλκαίου και Σαπφώς και της Κόριννας από τη Βοιωτία, άνάμεικτη όμως με άλλα διαλεκτικά στοιχεία τη βρίσκουμε, όπως είπαμε, στα όμηρικά ποιήματα και στη χορική ποίηση, ιδιαίτερα στον Πίνδαρο.

Τὰ χαρακτηριστικά της αϊολικής είναι: Τὰ συνηρημένα ρήματα τὰ σχηματίζει σε -μι: όρημι, φίλημι κλπ., άντι όρω, φιλω κλπ. Οί δι-σύλλαβες και πολυσύλλαβες λέξεις τονίζονται, όπως στη λατινική, πέρα από τη λήγουσα: χείμων, θύμος, άγαθος, άντι χειμών, θυμός, άγαθός. Στα ύγρόληκτα και ένρινόληκτα ρήματα διατηρούνται τὰ διπλά ύγρά ή ένρινα και δέν γίνεται άποβολή του ένός και άναπληρωματική έκταση: κρίνω, κτένω, φθέρω κλπ. 'Εχει το ο, άντι του α των άλλων διαλέκτων, κοντά στο ρ και στο λ: στροτός, βροχός άντι στρατός, βραχύς.

3. 'Η δωρική. Οί γλωσσολόγοι κατατάσσουν στη δωρική όμάδα τις δυτικές διαλέκτους του έλληνικού κόσμου, τις διαλέκτους δηλ. της Πελοποννήσου (έντός της 'Αρκαδίας), της Κρήτης και των δωρικών άποικιών στη Σικελία, τη Μεγάλη 'Ελλάδα και την Κυρηναϊκή, καθώς επίσης και τις διαλέκτους της Μήλου, Θήρας, Ρόδου, Κω, Καρπάθου και Καλύμνου.

Ἀπὸ ἔλλειψη ντόπιων λογοτεχνῶν ξένοι ὑπῆρξαν ἐκεῖνοι ποὺ ἔδωσαν στὰ λογοτεχνικά εἶδη τῶν Δωριέων, ποὺ θεωροῦνταν καὶ ἀπὸ τοὺς ἴδιους τοὺς Δωριεῖς πολὺ «τραχέα», μορφὴ λεπτότερη καὶ μουσικώτερη. (Ὁ Σιμωνίδης ἦταν ἀπὸ τὴν Κέα, νησί ἰωνικό, καὶ ὁ Πίνδαρος ἀπὸ τὴ Βοιωτία ὅπου μιλοῦσαν τὴν αἰολική).

Ἡ φιλολογικὴ δωρικὴ λοιπὸν εἶναι μιά γλῶσσα ἐκλεκτικὴ μὲ φανερὴ τὴν ἐπίδραση τῆς προγενέστερης παραδόσεως καὶ πρὸ πάντων τοῦ ἔπους. Κύριο χαρακτηριστικὸ τῆς εἶναι ἡ διατήρηση τοῦ παλαιοῦ α μακροῦ καὶ ἡ μὴ ἀντικατάστασή του μὲ τὸ η· στὴ δωρικὴ ἡμέρα, μήτηρ, ἀντὶ τοῦ ἡμέρη, μήτηρ τῆς ἰωνικῆς. Ἀλλὰ χαρακτηριστικά τῆς εἶναι ἡ διατήρηση τοῦ τι, ντι στὶς ρηματικὲς καταλήξεις: τίθητι, φέροντι, ἴσαντι κλπ., ἡ ρηματικὴ κατάληξη -μες ἀντὶ τῆς -μεν: φέρομες, ἀπορίομες κλπ., ὁ δωρικὸς λεγόμενος μέλλων ἐνεργητ. σέ -σῶ ἀντὶ -σω: δείξῶ ἀντὶ δείξω, μέσος σέ -σοῦμαι ἀντὶ -σομαι: παιξοῦμαι ἀντὶ παίζομαι καὶ παθ. σέ -θήσῶ ἀντὶ -θήσομαι: συναχθήσῶ ἀντὶ συναχθήσομαι.

Φαίνεται ὅτι μόνο στὶς Συρακοῦσες, μὲ τὴν κωμωδία τοῦ Ἐπίχαρμου καὶ ἀργότερα μὲ τὰ εἰδύλλια τοῦ Θεόκριτου, γράφηκαν ἔργα σὲ καθαρὴ δωρικὴ διάλεκτο.]

Ἡ κοινὴ. Κατὰ τὰ μέσα τοῦ 4. π.Χ. αἰῶνα μιά λογοτεχνία ἐπιβάλλονταν στὸν ἑλληνικὸ κόσμος: ἦταν ἡ ἀθηναϊκὴ λογοτεχνία. Ἡ ἀττικὴ διάλεκτος ἀπὸ τότε καὶ ὕστερα διαδίδεται σὲ ὅλες τὶς ἑλληνικὲς χώρες σάν μιά γλῶσσα κοινὴ, τουλάχιστο γιὰ τὶς ἀνώτερες κοινωνικὲς τάξεις. Οἱ κατακτήσεις τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου ἔκαμαν ἀπαραίτητὴ τὴν καθιέρωση μιᾶς γλώσσας ἐπίσημης, γλώσσας τῆς διοικήσεως, τοῦ ἐμπορίου καὶ τῆς λογοτεχνίας, ἡ ὁποία νὰ κἀνὴ δυνατὲς τὶς πολιτικὲς σχέσεις, νὰ διευκολύνῃ τὶς συναλλαγὰς καὶ γενικὰ νὰ χρησιμεύῃ στὴν ἀνταλλαγὴ σκέψεων καὶ ἰδεῶν ἀνάμεσα στοὺς διάφορους λαοὺς. Αὕτὴ ἡ νέα κοινὴ ἑλληνικὴ ποὺ ἀρχίζει νὰ διαμορφώνεται ἀπὸ τὰ χρόνια τοῦ Ἀριστοτέλη καὶ ὕστερα ὀνομάζεται ἀ λ ε ξ α ν δ ρ ι ν ῆ κοινὴ ἢ ἀπλῶς κοινὴ.

Ἡ γλῶσσα αὕτὴ, ποὺ κατάγεται ἀπὸ τὴν ἀττικὴν, δὲν ἔχει οὔτε τὴν κομπόζη οὔτε τὴν καθαρότητα ἐκείνης. Οἱ συγγραφεῖς τῆς ἀλεξανδρινῆς ἐποχῆς, προσερχόμενοι οἱ ἴδιοι ἀπὸ διάφορες περιοχὲς τοῦ ἐξελληνισμένου κόσμου, ἀντιμετωπίζουν τὴ δυσκολία νὰ γίνουν κατανοητοὶ ἀπὸ ἓνα κοινὸ διασπαρμένον καὶ ἀνομοιογενές. Ἀδιάφοροι, οἱ περισσότεροι ἀπ' αὐτοὺς, γιὰ τὴ μορφὴ ἀποβλέπουν κυρίως νὰ ἐκφράσουν ἰ δ ε ε ς προσιτὲς σὲ κάθε σκεπτόμενον ἄνθρωπο. Ἡ γλῶσσα ἀπογυμνωμένη ἀπὸ τὴ λεπτότητα καὶ τὴν τοπικὴ τῆς γραφικότητα εἶναι γιὰ τοὺς συγγραφεῖς αὐτοὺς ἓνα εἶδος ἀλγέβρας. Ἐτσι δημιουργεῖται μιά ἑλληνικὴ γλῶσσα ἐξωμαλισμένη, «κοσμοπολιτικὴ», ἀκριβῶς τὴν ἴδια ἐποχὴ ποὺ ἡ στωικὴ ἀντίληψη γιὰ τὸν ἄνθρωπο «πολίτη τοῦ κόσμου» παίρνει τὴ θέση τῆς παλιᾶς ἑλληνικῆς ἀντίληψως γιὰ τὸν ἄνθρωπο «πολίτη τῆς πόλεως».

Τοὺς ἀνετοὺς ἐκφραστικούς τρόπους τοῦ Πλάτωνα καὶ τοῦ Λυσία διαδέχονται οἱ ἄχαρες καὶ στριφνὲς ἐκφράσεις τοῦ Πολύβιου καὶ τοῦ Πλούταρχου. Ἡ κλίση τῶν ὀνομάτων καὶ τῶν ρημάτων πᾶσι νὰ ἀπλο-

ποιηθῇ. Οἱ καταλήξεις συγκριτικοῦ σέ - τερος ἀντικαθιστοῦν τίς πιό σπάνιες σέ - λων ὁ Πολύβιος ἔχει ραδιέστερος ἀντὶ τοῦ ῥῶαν ὁ δὲ δυτικὸς χάνεται· ἡ εὐκτική χρησιμοποιεῖται ἐλάχιστα καὶ σχεδὸν πάει νὰ ἐξαφανισθῇ· σὲ 100 σελίδες τοῦ Ξενοφῶντα βρίσκομε 330 εὐκτικές, ἀπέναντι 76 πού βρίσκομε στὸ Στράβωνα καὶ 13 στὸ Διόδωρο τὸ Σικελιώτη.

Ἀττικισμός. Ἡ κοινὴ αὐτὴ γλῶσσα, ἀπὸ τὰ χρόνια τοῦ Ἡγησία ἀπὸ τῇ Μαγνησίᾳ τῆς Μ. Ἀσίας (γύρω στὸ 300 π.Χ.), ἄρχισε νὰ γράφεται μὲ στόμφο καὶ ρητορικότητα πού ὠνομάστηκε Ἀσιανισμός. Ὁ γλωσσικὸς Ἀσιανισμὸς προκαλεῖ ἀντίδραση καὶ νοσταλγία γιὰ τὴ λεπτότητα καὶ τὴ χάρη τῶν ἀττικῶν συγγραφέων, προκαλεῖ δηλ. ἀπὸ τὸν 1. π.Χ. αἰῶνα τὸν Ἀττικισμὸ. Οἱ ἀττικιστὲς παρουσιάστηκαν ὄχι μονάχα στὰ παλιὰ κέντρα τοῦ ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ (Ἀθήνα, Ἀλεξάνδρεια, Ἀντιόχεια, Πέργαμο, Ρόδο), ἀλλὰ καὶ σ' αὐτὴ τὴ Ρώμη, ὅπου, στὰ χρόνια τοῦ Αὐγούστου, ζοῦν ὁ Διονύσιος ὁ Ἀλικαρνασσεύς καὶ ὁ Καϊκίλιος ἀπὸ τὴν Καλὴ Ἀκτὴ τῆς Σικελίας, οἱ κυριώτεροι εἰσηγητὲς τοῦ Ἀττικισμοῦ.

Ἡ ἐπικράτηση τοῦ Ἀττικισμοῦ ἢ ἀρχαϊσμοῦ εἶχε καταστρεπτικὲς συνέπειες γιὰ τὰ ἑλληνικὰ γράμματα. Ἐνῶ δὲν μπόρεσε νὰ ἐξαλείψῃ τὸ στόμφο τοῦ Ἀσιανισμοῦ κατὰτρεξε τὰ ἔργα πού δὲν ἀττίκιζαν καὶ ἔγινε ἀφορμὴ νὰ χαθοῦν τὰ περισσότερα ἀπ' αὐτά. Περιφρονοῦσε ἐπίσης τὴ σύγχρονη γλῶσσα, παρακينوῦσε νὰ μὴν τὴν γράφουν καὶ ἔτσι δημιουργήθηκε μεγάλο χάσμα ἀνάμεσα σὲ γραφόμενη καὶ ὁμιλούμενη.

Ἡ δύναμις τοῦ Ἀττικισμοῦ εἶναι τόση ὥστε οὔτε ἡ Καινὴ Διαθήκη — γραμμένη στὴ σύγχρονη γλῶσσα τοῦ λαοῦ — κατορθώνει νὰ τὴν σπάσῃ. Οἱ χριστιανοὶ συγγραφεῖς τοῦ 2. καὶ τοῦ 3. μ.Χ. αἰ. καὶ οἱ μεγάλοι πατέρες τῆς Ἐκκλησίας τοῦ 4. καὶ τοῦ 5. γράφουν ὄχι στὴ σύγχρονη γλῶσσα, ἀλλὰ στὴν τεχνητὴ τῶν Ἀττικιστῶν.

④ **Ὁ ἑλληνικὸς πολιτισμὸς.** Δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία πῶς στὴ δημιουργία τοῦ ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ συντέλεσαν πολλοὶ παράγοντες, ἓνας ἀπὸ τοὺς ὁποίους, ἀναμφισβήτητα, ἦταν καὶ τὸ φυσικὸ περιβάλλον. Στὴν Ἑλλάδα ὁ ἥλιος συνήθως λάμπει σ' ἓναν ἀνέφελο οὐρανὸ καὶ τὰ περιγράμματα ξεχωρίζουν μὲ ἀπόλυτη σαφήνεια. Τὰ χρώματα δὲν ἐξασθενοῦν βαθμιαῖα, ἀλλὰ διαδέχονται τὸ ἓνα τὸ ἄλλο μὲ ζωηρότητα καὶ στολίζουν μὲ φωτεινὸ μεγαλεῖο κάθε βράχο, κάθε δέντρο, κάθε λουλούδι. Γλύπτες, ζωγράφοι καὶ ἀρχιτέκτονες ἀναζητήσαν καὶ πέτυχαν τὴ σαφήνεια τῆς γραμμῆς καὶ τοῦ χρώματος. Τὸ ἰδανικὸ γιὰ τὸν καλλιτέχνη, τὸν ποιητὴ καὶ τὸ φιλόσοφο δὲν εἶναι ἡ μείωσις, ἡ ἐξαφάνισις τοῦ πραγματικοῦ μέσα στὸ μὴ πραγματικόν, ἀλλὰ, ἀντίθετα, ἡ συγκέντρωσις, ἡ συμπύκνωσις τῆς πραγματικότητος. Ὅπως αὕτη ἔτσι καὶ αὐτὸς εἶναι ἀκριβὴς καὶ σαφής. Στὶς νεφοσκεπάστες χώρες τὸ τέλειον εἶναι δυνατό νὰ συγχέεται μὲ τὸ ἀπειρο. Στὶς χώρες τοῦ φωτὸς τὸ ἀπειρο εἶναι τὸ ἀτέλες καὶ τέλειον εἶναι τὸ πεπερασμένον. Ἀκόμη καὶ στὸ θάνατο οἱ Ἕλληνες δὲν ἔβλεπαν τίποτε τὸ φοβερὸν παρὰ ὅτι τοὺς στεροῦσε τὸν ἥλιο.

Οἱ Ἕλληνες παρὰ τίς διαιρέσεις τοὺς εἶχαν τὴ συναίσθησις ὅτι ἀπο-

τελοῦν ἓνα λαὸ πού τὸν ἔνωσε ἡ κοινὴ γλῶσσα καὶ ἡ κοινὴ θρησκεία. Ὁ Ἕλληνας ἀντιτάσσονταν στὸν ξένο, γιατί ξένος εἶναι ἡ ἀρχικὴ σημασία τῆς λέξεως βάρβαρος. Μετὰ τὰ μηδικὰ αὐτὸ τὸ αἶσθημα τῆς κοινότητος δυναμώνει, ἐνῶ ταυτόχρονα ἡ ἐννοία τῆς λέξεως βάρβαρος παίρνει μιὰν ἀπόχρωση κατωτερότητας καὶ λέγεται μὲ περιφρόνηση γιὰ τοὺς νικημένους Πέρσες. Ἡ ἰδέα αὐτὴ ἐκφράζεται μὲ δύναμη ἀπὸ τὴν ἀθηναϊκὴ λογοτεχνία τοῦ 5. καὶ 4. π.Χ. αἰῶνα καὶ ἀνταποκρίνεται σὲ μιὰ πραγματικότητα: οἱ Ἕλληνες ἔδωσαν στὸν κόσμον ἓνα νέο τύπο πολιτισμοῦ τοῦ κατὰ μεγάλο μέρος ἐπιζῇ στὸ σημερινὸ πολιτισμὸ.

Ἀρχετὰ νωρίς, νωρίτερα ἀπὸ κάθε ἄλλο λαὸ τῆς γῆς, οἱ Ἕλληνες ἔμαθαν ὅτι στίς ἐνέργειες, ἀκόμη καὶ στίς σκέψεις, ἐπικρατεῖ ἓνας κοινὸς κανόνας, ἓνα κοινὸ μέτρο δικαίου, ὁ νόμος, κι ἓνα κοινὸ μέτρο γιὰ τὶς πνευματικὲς ἀξίες, ὁ λόγος. Τὸ νόμο καὶ τὸ λόγο, ἴδια γιὰ ὅλους, θὰ κληροδοτήσῃ ἡ ἀρχαία Ἑλλάδα στίς κοινωνίες τοῦ μέλλοντος.

Τὰ κέντρα τοῦ πολιτισμοῦ. Ὅλα τὰ τμήματα τοῦ ἑλληνικοῦ κόσμου δὲν ὑπῆρξαν ἐστῖες πολιτισμοῦ οὔτε στὸν ἴδιο βαθμὸ οὔτε τὴν ἴδια ἐποχὴ. Περιοχὲς ὅπως ἡ Ἡπειρος, ἡ Θεσσαλία, ἡ Ἀρχαδία δὲν ἄφησαν οὔτε στὴν τέχνη οὔτε στὴ λογοτεχνία κανένα μνημεῖο. Τὰ κέντρα τοῦ πολιτισμοῦ, ἀπ' ὅπου ἡ ἑλληνικὴ σκέψις ἀκτινοβόλησε, φώτισε τὸν ἀρχαῖο κόσμον καὶ φωτίζει καὶ τὸ σημερινό, εἶναι κυρίως τέσσερα:

α) Στὴν ὁμηρικὴ ἐποχὴ καὶ ὡς τὸ τέλος τοῦ 6. π.Χ. αἰ. ἡ Ἰωνία.

β) Στὸν 6. π.Χ. αἰ. οἱ Συρακοῦσες καὶ οἱ πλούσιες πόλεις τῆς Σικελίας καὶ τῆς Μεγάλης Ἑλλάδας (Λεοντῖνοι, Ἀκράγας, Κρότων, Τάρας κλπ.).

γ) Κατὰ τὸν 5. καὶ 4. π.Χ. αἰῶνα ἡ Ἀθήνα.

δ) Μετὰ τὸν Μ. Ἀλέξανδρον, κάτω ἀπὸ τοὺς διαδόχους, ἡ Ἀλεξάνδρεια καὶ σὲ μικρότερο βαθμὸ ἡ Ἀντιόχεια, ἡ Πέργαμος καὶ ἡ Ρόδος.

Ὑστερα ἀπὸ τὴ ρωμαϊκὴ κατάκτηση οἱ ἐνδοξες πόλεις τῆς Ἑλλάδας ἀσκοῦν ἀκόμη μεγάλη γοητεία. Οἱ νεαροὶ εὐγενεῖς Ρωμαῖοι ἔρχονται στὴν Ἀθήνα γιὰ νὰ σπουδάσουν ρητορικὴ ἢ Ρόδος εἶναι ἐπίσης ὀνομαστὴ γιὰ τὶς ρητορικὲς σχολὰς τῆς. Ἀλλὰ μ' ὅλο τὸ ζωηρὸ ἐνδιαφέρον ποὺ παρουσιάζει ἀκόμη ἡ λογοτεχνικὴ παραγωγή ὠρισμένων ἑλληνικῶν πόλεων, ἡ γενικώτερη ἐπίδρασή τους εἶναι περιορισμένη. Ἡ Ρώμη, κύρια τοῦ κόσμου, γίνεται καὶ ὁ ἐγκέφαλος του. Σ' αὐτὴ ζοῦν ἡ περαστικοὶ διδάσκουν οἱ πρὸ φημισμένοι Ἕλληνες λόγιοι. Ἡ ἐπίδραση τοῦ Ἑλληνισμοῦ ἀσκεῖται τώρα διὰ μέσου τῆς Ρώμης στὴ σύνθεση ποὺ τὴν ὀνομάζουμε ἑλληνορωμαϊκὸ πολιτισμὸ. Τέλος, ἀπὸ τὸν 4. μ.Χ. αἰῶνα, στὸ Βυζάντιον, μὲ τὴ ζωογόνο πνοή τοῦ χριστιανισμοῦ, συνεχίζονται τὰ πεπρωμένα τοῦ Ἑλληνισμοῦ.

Τὰ κύρια χαρακτηριστικὰ τοῦ ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ. Ποιὰ ἦταν λοιπὸν τὰ κύρια χαρακτηριστικὰ τοῦ ἀρχαίου ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ;

1. *Ἡ ἁρμονικὴ ἀνάπτυξη τοῦ ἀτόμου.* Τὸ πρῶτο χαρακτηριστικὸ τοῦ ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ εἶναι ἡ ἁρμονικὴ ἀνάπτυξη τοῦ ἀτόμου. Δὲν ὑπάρχει στὸν Ἕλληνα ἡ χωριστικὴ ἀντίληψη γιὰ τὸ πνεῦμα καὶ τὸ σῶμα, τὸ στοχασμὸ καὶ τὴ δράση. Σῶμα καὶ πνεῦμα πρέπει νὰ ἀναπτυχθοῦν συμμετρικὰ (γυμναστικὴ, ἀθλητισμός), στοχασμὸς καὶ δράση εἶναι ἀδιαίρετα (φιλοσοφία, ρητορεία).

2. *Ἡ αὐτονομία τῆς πόλεως.* Τὸ ἑλληνικὸ πνεῦμα, ἀντίθετα ἀπὸ τοὺς ἀνατολικοὺς λαοὺς μὲ τὰ συγκεντρωτικὰ πολιτεύματα, δημιουργήσε τὴν «πόλην», ὅπου ὁ πολίτης αὐτοκυβερνιέται καὶ μὲ τὴν ὑποταγὴ στοὺς νόμους μένει αὐτόνομος. Τὸ ἄτομο, μὲ τὴ μακρὰ παραμονὴ του στὴν παλαίστρα καὶ στὸ στάδιο, ἀνάπτυσε πολλαπλὲς ἱκανότητες. Ὁ Θουκυδίδης μᾶς πληροφορεῖ πὺς στὰ μέσα τοῦ 5. π.Χ. αἰῶνα ὁ ἴδιος Ἀθηναῖος μπορούσε νὰ ἔχη τίς ἱκανότητες στρατηγοῦ, δικαστῆ, νομοθέτη, ἔμπορου, καλλιτέχνη.

3. *Τὸ μέτρο στὴν τέχνη.* Ἡ Ἑλλάς πραγματοποίησε στοὺς ναοὺς της, στὰ ἀγάλματά της, στὶς μεγάλες λογοτεχνικὲς της δημιουργίες, τὸ ἰδεῶδες μιᾶς ὁμορφιάς ποὺ τὴ διακρίνει ἡ εὐγένεια καὶ τὸ μέτρο. Ὅπως ἡ ἠθικὴ τῶν Ἑλλήνων καταδίκαιζε τὴν ὑπεροψία (ὑβρίν) στὴ διαγωγὴ τοῦ ἀνθρώπου, ἔτσι ἡ καλαισθησία τοὺς ἀπόκλειε ἀπὸ τὴν τέχνη τίς ὑπερβολὲς τῆς φαντασίας ποὺ δὲν χαλιναγωγούνταν ἀπὸ τὸ μέτρο. Ὁ Παρθενώνας, οἱ τραγωδίες τοῦ Σοφοκλῆ, οἱ διάλογοι τοῦ Πλάτωνα, μένουν τὰ αἰῶνια πρότυπα αὐτῆς τῆς μὲ μέτρο καμωμένης ὁμορφιάς.

4. *Τὸ ἐπιστημονικὸ πνεῦμα.* Στὴν Ἑλλάδα δημιουργήθηκε ἐκεῖνο ποὺ ὀνομάζουμε ἐπιστῆμη καὶ ἐπιστημονικὸ πνεῦμα. Οἱ μαθηματικοὶ καὶ φιλόσοφοι της θεμελίωσαν τὴν ἀπροκατάληπτη ἐρευνα μὲ τὸ λογικὸ τοῦ φυσικοῦ καὶ τοῦ πνευματικοῦ κόσμου. Ἡδὴ ὁ Ἡρόδοτος (I, 74) σημειώνει μὲ περηφάνεια ὅτι ὁ Θαλῆς ὁ Μιλήσιος μπορούσε νὰ προβλέπῃ μιὰν ἔκλειψη τοῦ ἡλίου, ὅταν οἱ Λυδοὶ τρομοκρατημένοι ἐβλεπαν στὸ φυσικὸ αὐτὸ φαινόμενο τὴ μυστηριώδη ἐκδήλωση κάποιας κακοποιοῦ ὑπερφυσικῆς δυνάμεως.

Οἱ Ἕλληνες δὲν ἀρκοῦνται νὰ ζοῦν στὸν κόσμον καὶ νὰ ἱκανοποιοῦν μέσα σ' αὐτὸν τίς ἀνάγκες τους. Θέλουν νὰ τὸν καταλάβουν μὲ τὸ λογικὸ, τὸν νοῦν, ποὺ εἶναι τὸ ἀνώτερο στὸν κόσμον. Νοῦς βασιλεύς, ἔλεγε ὁ Ἀναξαγόρας. Ὁ νοῦς εἶναι ὁ ἐξουσιαστὴς ὅλων.

Αὐτὴ ἡ «ἀνασφάλυψη» τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων ἀποτελεῖ τὴ μεγαλύτερη προσφορά τοὺς στὸν ἄνθρωπον, τὸ βᾶθος καὶ τὴν οὐσία τοῦ πολιτισμοῦ τους. Νοῦς καὶ μέτρο καὶ καθαρότητα, ὅπως εἶπε ὁ Σίλλερ, εἶναι ἡ ἑλληνικότητα.

Ε. *Ἡ παράδοση τῆς ἀρχαίας Ἑλληνικῆς Γραμματείας.* Τὰ ἔργα τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων ποιητῶν καὶ πεζογράφων ἔφτασαν σ' ἐμᾶς μὲ τὴν ἀντιγραφὴ. Δὲν ἔχομε τὸ αὐτόγραφο κανενὸς ἀπ' αὐτοῦς. Χρειάζεται, ἐπομένως, νὰ εἰπωθοῦν μερικὰ πράγματα γιὰ τίς γραφικὲς ὕλες ποὺ χρησιμοποιήθηκαν, γιὰ τὴ γραφὴ καὶ ἀντιγραφὴ

τους, για τὰ εἶδη γραφῆς (μεγαλογράμματη, μικρογράμματη) πού συναντοῦμε στὰ χειρόγραφα, γιὰ τὶς σπουδαιότερες συλλογές χειρογράφων (παπύρων καὶ κωδίκων), γιὰ τὰ λάθη πού ἐγιναν στὴν ἀντιγραφή κλπ.

Γραφικὲς ὕλες. Οἱ κυριώτερες ὕλες πού χρησιμοποιήθηκαν στὴ γραφὴ καὶ ἀντιγραφή τῶν βιβλίων ἦταν παλιότερα ὁ πάπυρος καὶ ἡ περγαμινή, ἀργότερα τὸ χαρτί.

Ὁ πάπυρος. Ἡ γραφικὴ αὐτὴ ὕλη, πού ἀπὸ τοὺς Ἕλληνας λεγόταν πάπυρος, βύβλος (μτγν. βίβλος), βιβλίον καὶ χάρτης, χρησιμοποιοῦνταν ἀπὸ τοὺς Αἰγύπτιους ὡς τέτοια τουλάχιστο ἀπὸ τὸ 3000 π.Χ. Εἶναι, χωρὶς ἀμφιβολία, τὸ πιὸ συνηθισμένο ὕλικό στοῦ ὁποῦο γράφηκαν τὰ ἑλληνικὰ βιβλία ἀπὸ τὶς ἀρχές ὡς τὰ ἐλληνιστικὰ χρόνια. Οἱ Πτολεμαῖοι πρῶτα καὶ οἱ Ρωμαῖοι αὐτοκράτορες ὕστερα ἐνθάρρυναν τὴ χρῆσιν του, γιατί, ἐπειδὴ τὸν εἶχαν μονοπωλήσει, εἶχαν ἀπὸ τὴν κατανάλωσιν ἓνα σημαντικὸ ἐσοδό.

Ἡ περγαμινὴ (ἢ διφθέρα ἢ δέρμα, λατιν. membrana) πιθανὸν ὠνομάστηκε ἔτσι, γιατί ἦταν περίφημο τὰ δέρματα τοῦ Περγάμου. Αὐτὴ ἦταν τὸ κατεργασμένο δέρμα ἐνὸς ζώου πού εἶχε γίνῃ λεῖο στὴν ἀρχὴ ἀπὸ τὴ μιὰ μεριά καὶ ὕστερότερα καὶ ἀπὸ τὶς δύο. Ὡς γραφικὴ ὕλη τὸ δέρμα εἶναι πιὸ κατάλληλο ἀπὸ τὸν πάπυρο. Χρησιμοποιήθηκε ἀπὸ πολὺ παλιὰ καὶ σὲ πολλοὺς τόπους: στὴν Αἴγυπτο στὴν πέμπτῃ δυναστείᾳ (3950 - 3700 π.Χ.), στὴν Περσία γιὰ τὰ βασιλικά χρονικά, στὴν Παλαιστίνη γιὰ τὴν Παλαιὰ Διαθήκην. Γιὰ τὴ χρῆσιν της στὴν Ἑλλάδα μᾶς πληροφορεῖ ὁ Ἡρόδοτος (V, 58).

Τὸ χαρτί. Οἱ Κινέζοι ἀπὸ τὸν 2. μ.Χ. αἰῶνα χρησιμοποιοῦσαν ἓνα εἶδος χαρτιοῦ καμωμένου ἀπὸ βαμβάκι ἢ λινάρι. Στὰ μέσα τοῦ 8. μ.Χ. αἰῶνα οἱ Ἀραβες ἔμαθαν ἀπὸ τοὺς Κινέζους στὴ Σαμαρκάνδην τὴν τέχνη νὰ φτιάχνουν χαρτί. Ὁ κώδικας Vaticanus Graecus 2200, πού θεωρεῖται πιθανὸ ὅτι γράφηκε στὴ Δαμασκὸ γύρω στὰ 800 μ.Χ., εἶναι ἀπὸ χαρτί. Πλατύτερη ὁμως χρῆσιν τοῦ χαρτιοῦ γίνεται μονάχα μετὰ τὸ 12. μ.Χ. αἰῶνα.

Μελάνι καὶ πένες. Στὴν ἀρχή, στὸν πάπυρο καὶ στὴν περγαμινή, ἔγραφαν μ' ἓνα καλάμι κοιμμένο λοξά, μερικὲς φορὲς καὶ μ' ἓνα λεπτὸ πινελάκι. Φαίνεται ὁμως πὼς στὸν 3. π.Χ. αἰῶνα τὸ καλάμι αὐτὸ (κάλαμος, δόναξ) εἶχε καὶ σχισμὴ στὴ μέση, ὅπως ἡ δικὴ μας πένα, καὶ ἔτσι ἦταν πιὸ εὐκόλο νὰ κανονίξῃ κανεὶς τὸ πάχος τῶν γραμμάτων. Τὸ φτερό (γραφίς, πένα, λατ. penna) ἀναφέρεται μονάχα τὸν 5. μ.Χ. αἰῶνα, εἶναι ὁμως βέβαιο πὼς χρησιμοποιοῦνταν νωρίτερα, σὰν πιὸ κατάλληλο, ἰδιαίτερα γιὰ τὸ γράψιμο στὴν περγαμινή.

Τὸ μελάνι (μέλαν, ἔκαστον) πού χρησιμοποιήθηκε στὶς περγαμινές καὶ στοὺς παπύρους εἶναι μαῦρο καὶ καλῆς ποιότητος· τὸ ἐφρειαχναν ἀπὸ καπνιά (ἀσβόλην) καὶ φυτικὴ γόμα. Γιὰ τὶς ἐπικεφαλίδες καὶ τὰ ἀρχικὰ γράμματα χρησιμοποιοῦσαν συχνὰ κόκκινο μελάνι.

Σχήματα τῶν βιβλίων (χειρογράφων). Τὰ κύρια σχήματα τῶν χειρογράφων βιβλίων εἶναι ὁ κύλινδρος καὶ ὁ κώδικας.

Ὁ κύλινδρος. Ὁ κύλινδρος (ρολό) σχηματίζοταν μὲ κολλημένα φύλλα παπύρου (κολληήματα). Τὸ κείμενο ἦταν γραμμένον μονάχα ἀπὸ τὴ μιὰ μεριά καὶ σὲ στῆλες (σελίδες), πού τὸ πλάτος τοὺς δὲν ξεπερνοῦσε τὸ πλάτος τοῦ ἐπικοῦ ἐξάμετρου. Οἱ στῆλες χωρίζονταν μὲ μικρὸ κενό. Δὲν ὑπῆρχαν γραμμὲς οὔτε κάθετες οὔτε ὀριζόντιες. Τὴν πρώτη σελίδα τὴν ἔλεγαν πρωτόκολλον καὶ τὴν τελευταί ἐσχάτο κολλον. Τὸ ρολό (κύλινδρος) τυλιγόταν γύρω ἀπὸ ἓνα στρογγυλὸ ραβδάκι, τὸν ὀμφαλόν. Ὀλόκληρο τὸ ρολό λεγόταν βύβλος ἢ βίβλος ἢ βιβλίον. Γιὰ νὰ ἔχουν πρόχειρο τὸν τίτλο τοῦ βιβλίου καὶ τὸ ὄνομα τοῦ συγγραφέα, κρεμοῦσαν ἀπὸ τὸν κύλινδρο μιὰν ἐτικέτα ἀπὸ περγαμνὴν (σίλλυβον ἢ σίττυβον, ἀργότερα πιττάκιον) στὴν ὁποία τὰ ἔγραφαν.

Ὁ κύλινδρος (ρολό) χρησιμοποιόταν ὡς τὸν 4. μ.Χ. αἰῶνα· κατόπι ἐκτοπίστηκε ἀπὸ τὸν κώδικα (βλέπε πῶς κάτω). Τὸ ὕψος καὶ τὸ μῆκος τῶν κυλίνδρων ποικίλει. Γιὰ τὸ ὕψος κατώτατο ὄριο εἶναι τὰ 5 ἑκατοστά καὶ ἀνώτατο τὰ 35. Γιὰ τὸ μῆκος δὲν ὑπάρχουν ὅρια. Ὁ μεγαλύτερος σωζόμενος πάπυρος, ὁ πόπυρος τοῦ Harris, πού βρίσκεται στὸ βρετανικὸ μουσεῖο, ἔχει μῆκος 40 μέτρα. Ὁ πάπυρος τοῦ Βακχυλίδη καὶ ἐκεῖνος τῆς Ἀθηναίων πολιτείας τοῦ Ἀριστοτέλη (καὶ οἱ δύο βρίσκονται στὸ βρετ. μουσεῖο) ἔχουν περίπου 5 μέτρα μῆκος. Ὁ Ζωναρᾶς (12. μ.Χ. αἰ.) λέει πὺς στὰ χρόνια τοῦ ἑνα χειρόγραφο μὲ τὰ ἔργα τοῦ Ὀμήρου εἶχε μῆκος 40 μέτρα.

Ὁ κύλινδρος, ὡς τύπος βιβλίου, εἶχε μερικὰ μειονεκτήματα. Σπαταλιόταν χώρος μιὰ καὶ ἔγραφαν μονάχα στὴ μιὰ μεριά· δὲν ἦταν εὐκόλο τὸ διάβασμα· συχνὴ χρῆση τοῦ τὸν ἐφθειρε, ἰδιαίτερα ὅταν ὁ κύλινδρος εἶχε μεγάλο μῆκος. Γι' αὐτὸ καὶ ἐκτοπίστηκε ἀπὸ ἓνα ἄλλο τύπο βιβλίου, τὸν κώδικα.

Ὁ κώδικας. Ἡ λέξη εἶναι λατινικὴ καὶ ἀρχικὰ σήμαινε κορμὸ δέντρου καὶ κατόπι ἓνα τύπο βιβλίου. Οἱ Ἕλληνες τὸν ἔλεγαν καὶ αὐτὸν βιβλίον ἢ σωματίον. Ἀποτελιόταν εἴτε ἀπὸ ξύλινες πινακίδες δεμένες μαζὶ καὶ γραμμένες καὶ ἀπὸ τίς δύο μεριές εἴτε ἀπὸ κερωμένες πινακίδες. Ἡ πιὸ συνηθισμένη ὁμως ὕλη γιὰ τοὺς κώδικες ἔγινε ὁ πάπυρος καὶ πρὸ πάντων ἡ περγαμνὴ καὶ ἀργότερα τὸ χαρτί. Τὸν κώδικα ἀπαρτίζουν τετράδες ἢ τετράδια πού καθένα τοὺς ἀπαρτίζεται ἀπὸ φύλλα ἢ χαρτιά (λατιν. folia). Τὸ κείμενο γράφεται σὲ κάθε σελίδα σὲ μιὰν ἢ περισσότερες στῆλες. Τὸ πιὸ συνηθισμένο εἶναι νὰ ἔχωμε στοὺς κώδικες μιὰν ἢ δύο στῆλες. Τὰ πλεονεκτήματα πού ἔχει ὁ κώδικας συγκριτικὰ μὲ τὸν κύλινδρο εἶναι φανερά: μικρὴ φθορά, γράψιμο καὶ ἀπὸ τίς δύο μεριές, εὐκόλῃ χρῆσι κλπ. Στους κώδικες ἀπὸ περγαμνὴν συχνὰ ὑπάρχουν ὀριζόντιες καὶ κάθετες γραμμὲς (γιὰ τὰ περιθώρια) πού τίς ἔκαναν στὴν ἀρχὴ μὲ ἓνα μυτερὸ ξύλο (τὸν στύλο) καὶ ἀπὸ τὸν 11. μ.Χ. αἰῶνα μ' ἓνα μολυβένιο τροχό.

Ἐπειδὴ ὁ πάπυρος εὐκόλα σπάζει, τὸ κατάλληλο ὕλικὸ γιὰ τοὺς κώδικες ἀπὸ τὸν 4. μ.Χ. αἰῶνα γίνεται ἡ περγαμηνή. Ἀπὸ τὴν ἐποχὴ αὐτὴ ἀρχίζουν οἱ λόγιοι νὰ ἀντιγράφουν (ἢ νὰ παραγγέλνουν ἀντίγραφα) τὰ κατὰ τὴν κρίσιν τοὺς ἀξιόλογα ἔργα ἀπὸ τοὺς εὐθραυστοὺς παπύρους στὶς ἀνθεκτικὲς περγαμηνές. Αὐτὸ ἐξηγεῖ γιὰ τὰ ἀρχετυπα τῶν κα-
τοπινῶν χειρογράφων εἶναι αὐτῆς τῆς ἐποχῆς, καθὼς ἐπίσης καὶ γιὰ τὰ ἔργα ὠρισμένων συγγραφέων ἔφθασαν ὡς ἐμᾶς κι ἄλλων ὅχι : Ἡ ἀπό-
φασίς τῶν λογίων αὐτῆς τῆς ἐποχῆς ποῖα ἔργα ἀξίζαν νὰ ἀντιγραφοῦν καὶ ποῖα ὅχι, ἔκρινε ὀριστικὰ τὴν τύχην τῶν ἔργων αὐτῶν.

Παραθέτομε πιὸ κάτω κατ'ἀλόγον τῶν κυριώτερων συλλογῶν παπύ-
ρων καὶ κωδίκων μὲ ἀξιόλογα λογοτεχνικὰ κείμενα, ὁλόκληρα ἢ ἀπο-
σπάσματα, καὶ σημειώνομε τὸ χρόνον ποὺ ἔχουν γραφῇ :

A. Συλλογὲς παπύρων.

1. Ἀγγλία : Βρετανικὸ μουσεῖο : Ἀριστοτέλους Ἀθηναίων Πο-
λιτεία (1. μ.Χ. αἰ.). Βακχυλίδης (1. ἢ 2. μ.Χ. αἰ.). Ἡρώδης ἢ Ἡρώδας
(1. μ.Χ. αἰ.). Ὑπερείδης (1. ἢ 2. μ.Χ. αἰ.). Ὀξφόρδη : Ἀλκαῖος (1. ἢ
2. μ.Χ. αἰ.). Καλλίμαχος (1., 2. καὶ 4. μ.Χ. αἰ.). Πίνδαρος (Παιᾶνες, 2.
μ.Χ. αἰ.). Σοφοκλῆς (Ἰχνευταί, 2. μ.Χ. αἰ.).

2. Γερμανία : Μουσεῖο Βερολίνου : Ἀριστοτέλους Ἀθηναίων
Πολιτεία (4. μ.Χ. αἰ.). Τιμοθέου Πέρσαι (4. π.Χ. αἰ., ὁ ἀρχαιότερος
πάπυρος λογοτεχνικοῦ κειμένου).

3. Γαλλία : Παρίσι : Ὑπερείδης (2. π.Χ. αἰ.). Ἀλκμάν (1. π.Χ.
αἰ.).

4. Ἰταλία : Φλωρεντία : Καλλίμαχος (Αἴτια, 1., 2. καὶ 3. μ.Χ.
αἰ.). Σαπφώ (2. - 3. μ.Χ. αἰ.). Νεάπολη : Ἐπικουρεῖα κείμενα (1. π.Χ. αἰ.).

5. Ἑλβετία : Γενεύη : Μένανδρος (5. μ.Χ. αἰ.).

B. Συλλογὲς κωδίκων.

Πολὺ λίγα ἀποσπάσματα παλαιῶν κωδίκων μὲ λογοτεχνικὰ κεί-
μενα ἔχουν βρεθῇ μαζί μὲ παπύρους, ὅπως λ.χ. ἓνα ἀπόσπασμα ἀπὸ
τοὺς Κρήτες τοῦ Εὐριπίδου (2. μ.Χ. αἰ.) καὶ μερικὰ ἀποσπάσματα
ἀπὸ τοὺς Ἐπιτρέποντες καὶ τὴν Περιχειρομένην τοῦ
Μενάνδρου.

Σημασία ὅμως γιὰ τὴν φιλολογοῖα ἔχουν οἱ κώδικες ποὺ γράφηκαν
σὲ σχετικὰ νεώτερους χρόνους ὡς τὴν Ἀναγέννησιν καὶ ποὺ ὕστερα ἀπο-
τελέσανε τίς μεγάλες συλλογὰς ποὺ βρίσκονται σήμερον στὴν Ἰταλία
(Ρώμη, Βατικανόν, Φλωρεντία, Νεάπολη, Μιλάνο, Ραβέννα, Βενετία,
Μοδέν, Βερόνα), Γαλλία (Παρίσι, Μομπελιέ, Στρασβούργο, Τούρ),
Γερμανία (Βερολίνον, Χαϊδελβέργη, Λίψια, Μόναχο, Κινηξβέργη), Ἀγ-
γλία (Λονδίνον, Ὀξφόρδη, Καϊμπριτζ), Ὀλλανδία, Βέλγιο, Δανία, Ἰσπα-
νία, Αὐστρία καὶ ποὺ εἶναι γνωστοὶ μὲ τὰ λατινικὰ τους ὀνόματα (Vatica-
nus, Florentinus, Mediceus, Venetus, Parisinus, Berolinensis κλπ.).

Ὁ παλαιότερος κώδικας μὲ κείμενον ἀρχαίου Ἑλλήνα συγγραφέα
εἶναι ἐκεῖνος ποὺ βρίσκεται στὴν Ὀξφόρδη καὶ περιέχει τὰ ἔργα τοῦ μα-

θηματικοῦ Εὐκλείδῃ. Γράφηκε τὸ 888 μ.Χ. γιὰ τὸ λόγιον Ἀρέθα, τὸν κατόπι ἐπίσκοπο Καισαρείας τῆς Καππαδοκίας. Ἄλλοι παλαιοὶ κώδικες εἶναι ὁ Clarkianus 39 (τοῦ 895 μ.Χ.) ποὺ περιέχει τὶς ἑξι πρῶτες τετραλογίαι τῶν ἔργων τοῦ Πλάτωνα μὲ σχόλια. Ὁ Parisinus 1807 ποὺ περιέχει τὴν ὄγδοη καὶ ἑνατὴ τετραλογία τῶν ἔργων τοῦ Πλάτωνα (9. μ.Χ. αἰ.). Ὁ Vaticanus 90 μὲ ἔργα τοῦ Λουκιανοῦ (9. ἢ 10. μ.Χ. αἰ.). Ὁ Parisinus 2934 (τῶν ἀρχῶν τοῦ 9. μ.Χ. αἰ.) μὲ ἔργα τοῦ Δημοσθένῃ. Ὁ Parisinus 1853 (9. μ.Χ. αἰ.) ποὺ περιέχει τὰ Φυσικὰ καὶ τὰ Μετὰ τὰ Φυσικὰ τοῦ Ἀριστοτέλῃ. Ὁ Laurentianus 70 (10. μ.Χ. αἰ.), τὸ πιὸ παλιὸ χειρόγραφο γιὰ τὸν Ἡρόδοτον. Ὁ Laurentianus 69 (10. μ.Χ. αἰ.), τὸ παλαιότερο χειρόγραφο γιὰ τὸ Θουκυδίδῃ. Ὁ Parisinus 388 (10. μ.Χ. αἰ.), ὁ παλαιότερος κώδικας γιὰ τὸν Θέογνῃ. Ὁ Venetus 454 A (10. μ.Χ. αἰ.), ὁ περίφημος κώδικας ποὺ περιέχει τὴν Ἰλιάδα καὶ ποὺ τὸν δημοσίεψε τὸ 1788 ὁ Γάλλος D'Ansse de Vil-loison. Ἐχει τὸ κείμενον σὲ μιὰ στήλῃ μὲ τὰ ἀκριτικὰ σημάδια τοῦ Ἀρίσταρχου ἀπὸ τῆ Σαμοθράκῃ (ὀβελόν, διπλῆν, ὀβελόν περιστιγμένον, διπλῆν περιστιγμένην, ἀστερίσκον κ.ἄ.), πλούσια σχόλια σ' ὅλα τὰ περιθώρια καὶ ἀνάμεσα στὶς γραμμὰς (στὰ διάστιχα). Ὁ Laurentianus 32 (11. μ.Χ. αἰ.) μὲ ἔργα τοῦ Σοφοκλῇ, τοῦ Αἰσχύλου καὶ τοῦ Ἀπολλωνίου τοῦ Ρόδιου. Ὁ Vaticanus 1335 (11. μ.Χ. αἰ.) μὲ ἔργα τοῦ Ξενοφώντα. Ὁ Marcianus 471 (12. μ.Χ. αἰ.), τὸ καλύτερον χειρόγραφο γιὰ τὸν Εὐριπίδῃ. Ὁ Palatinus 88 (12. μ.Χ. αἰ.), ἀρχέτυπον γιὰ ὅλα τὰ χειρόγραφα τοῦ Λυσία κλπ.

Ἐπιγραφὰς μὲ λογοτεχνικὴ ἀξία. Ἡ λογοτεχνία ποὺ διασώθηκε σὲ ἐπιγραφὰς εἶναι καὶ ποσοτικὰ καὶ ποιοτικὰ ἀσήμαντῃ μὲ ἐξαιρέσιν τὰ ἐπιγράμματα καὶ μερικoὺς θρησκευτικοὺς ὕμνους.

Γραφὴ τῶν χειρογράφων. Ὡς τὸν 9. μ.Χ. αἰῶνα γραφὴ τῶν χειρογράφων εἶναι ἡ λεγόμενη μεγαλογράματος (κεφαλαῖα γράμματα, χωρὶς τόνους, πνεύματα καὶ στίξιν καὶ δίχως νὰ γράφωνται χωριστὰ οἱ λέξεις). Ἀπὸ τὸν 9. μ.Χ. αἰ. τὰ χειρόγραφα εἶναι γραμμένα στὴ λεγόμενη μικρογράφον γραφῇ. Ὅλοι σχεδὸν οἱ κώδικες μὲ κείμενα τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς λογοτεχνίας εἶναι γραμμένοι σὲ μικρογράμματι γραφῇ. Οἱ ἐξαιρέσεις εἶναι πολὺ λίγαι: μερικὰ ἔργα τοῦ Διοσκουρίδῃ καὶ ἡ «Μαθηματικὴ Σύνταξις», γνωστὴ ὡς «Ἀλμαγέστη», τοῦ Κλαύδιου Πτολεμαίου μᾶς ἔχουν παραδοθῇ σὲ μεγαλογράμματι γραφῇ.

Τὸ πιὸ παλιό, μὲ σιγουριά χρονολογημένο χειρόγραφο μὲ μικρογράμματι γραφῇ εἶναι τὸ λεγόμενο Εὐαγγελιστῆριον τοῦ Οὐσπένσκη (Uspenskij) ποὺ βρίσκεται στὸ μουσεῖον τοῦ Λένινγκραντ καὶ εἶναι γραμμένο τὸ 835 μ.Χ. στὴν Ἱερουσαλὴμ.

Στοὺς ἀρχαιότερους μικρογράμματους κώδικες παρουσιάζεται ὁ τονισμός, στοὺς νεώτερους εἶναι κατὰ τὸ συνηθισμένο. Τὰ τονικά σημάδια εἶναι πολὺ μικρά. Οἱ λέξεις ἐξακολουθοῦν νὰ γράφωνται συνέχεια, δὲν χωρίζονται. Παρουσιάζονται ἐπίσης στὴ μικρογράμματι γραφῇ — καὶ σιγὰ σιγὰ πληθαίνουν — συνδυασμοὶ γραμμάτων καὶ συντομογραφίαι ποὺ τὴν κάνουν δυσκολοδιάβαστη.

Οἱ περισσότεροι μικρογράμματοι κώδικες μὲ ἔργα ἀρχαίων Ἑλλήνων συγγραφέων ποὺ ἔχομε σήμερα εἶναι τοῦ 13., 14. καὶ τοῦ πρώτου μισοῦ τοῦ 15. μ.Χ. αἰώνα. Λιγότεροι εἶναι τοῦ 10., 11. καὶ 12. κι ἐλάχιστα (μόλις 30 μὲ βεβαιότητα) τοῦ 9. μ.Χ. αἰώνα.

Τονισμός. Οἱ τόνοι καὶ τὰ πνεύματα εἶναι, ὡς γνωστό, ἐπινόηση τῶν ἀλεξανδρινῶν φιλολόγων, τῶν γραμματικῶν (ὁ Ἀριστοφάνης ὁ Βυζάντιος ἀναφέρεται ὀνομαστικά) γιὰ νὰ διευκολυνθῇ τὸ διάβασμα τῶν κειμένων, γραμμένων συνέχεια (οἱ λέξεις, ὅπως εἴπαμε, δὲ χωρίζαν) καὶ νὰ δίνεται κάποια λύση σὲ περίπλοκη ἀμφιβολία. Στὴν ἀρχὴ παρουσιάζονται πολὺ ἀραιά. Πιὸ συχνὰ τοὺς συναντοῦμε ὕστερα ἀπὸ τὸν 1. μ.Χ. αἰώνα καὶ σιγὰ σιγὰ φτάνομε στὸ σημερινὸ σύστημα τονισμοῦ.

Γιὰ τὰ πνεύματα οἱ ἀλεξανδρινοὶ φιλόλογοι χρησιμοποίησαν τὰ δύο μισὰ ἀπὸ τὸ παλαιὸ δασύ σημεῖο Η, τὸ + γιὰ τὴ δασεία καὶ τὸ - γιὰ τὴν ψιλή. Ἀργότερα αὐτὰ πῆραν τὴ μορφή γωνιῶν (┐ καὶ ┌) κι ἀπὸ τὸ 12. μ.Χ. αἰώνα τὴ σημερινή τους (' καὶ ').

Καὶ τὰ σημεῖα στίξης (ἡ τελεία, ἡ ἄνω τελεία, τὸ κόμμα, τὸ ἐρωτηματικὸ καὶ τὸ θαυμαστικὸ) μποροῦν νὰ θεωρηθοῦν ὡς ἐπινόησεις τῶν ἀλεξανδρινῶν φιλολόγων, ἰδιαίτερα τοῦ Ἀριστοφάνη τοῦ Βυζάντιου.

Διορθώσεις. Στὰ χειρόγραφα συναντοῦμε κυρίως δύο λογίων διορθώσεις: προσθήκες κι ἀπαλείψεις (διαγραφές). Οἱ προσθήκες παρουσιάζονται εἴτε ἀνάμεσα στὶς γραμμὲς (στὰ διάστιχα) εἴτε στὸ περιθώριο (ῶα). Οἱ ἀπαλείψεις (διαγραφές), συλλαβῶν ἢ λέξεων, εἶναι δυνατὲς στοὺς παπύρους μὲ τὸ σβήσιμο, στοὺς κώδικες μὲ τὸ ξύσιμο καὶ στὰ δύο μὲ τὴ σημείωση παρενθέσεως () ἢ ἀγκύλης [] ἢ στιγμαίων πάνω ἢ κάτω ἀπὸ τὶς λέξεις ποὺ πρέπει νὰ ἀπαλειφθοῦν (διαγραφοῦν).

Γλῶσσες καὶ σχόλια. Οἱ γλῶσσες (ἡ γλῶσσῆματα), γραμμένες συνήθως ἀνάμεσα στὶς γραμμὲς, εἶναι συνώνυμα λέξεων ποὺ ὑπάρχουν σὲ τὸ κείμενο ἢ ἀπαρχαιωμένες καὶ δυσκολοερμήνευτες λέξεις. Τὰ σχόλια εἶναι ἐκτεταμένες σημειώσεις ἀναφερόμενες στὸ κείμενο, συνήθως γραμμένα στὸ περιθώριο. Γλῶσσες καὶ σχόλια μπορεῖ νὰ προέρχωνται εἴτε ἀπὸ τὸν ἀντιγραφέα εἴτε ἀπὸ ἄλλον, λ.χ. τὸν κάτοχο τοῦ κυλίνδρου ἢ τοῦ κώδικα.

Λάθη. Τὰ λάθη ποὺ ὑπάρχουν στὰ χειρόγραφα ὀφείλονται συνήθως στὶς ἀκόλουθες αἰτίες:

1. Σὲ σύγχυση γραμμάτων ποὺ μοιάζουν. Στὶς *Ἰκέτιδες* τοῦ Αἰσχύλου (στίχ. 95) τὸ «ἀιάπτει δ' ἐλπίδων» (ΔΕΛΠΙΔΩΝ) ἔγινε «ἀιάπτει δ' ἀπιδὼν» (ΔΕΑΠΙΔΩΝ)· στὸν *Λυσία* (25, 14) τὸ «οἱ τριάκοντα» (ΟΙΛ') ἔγινε «οἰδε» (ΟΙΔΕ)· στὸν *Θουκυδίδη* (VIII, 42) τὸ «τάδ' εἶναι» (ΤΑΔΕΙΝΑΙ) ἔγινε «τὰ δεινά» (ΤΑΔΕΙΝΑ)· τὸ «τρίηρεσι πεντήκοντα» (ΤΡΙΗΡΕΣΙΝ') ἔγινε «τρίηρεσιν» (ΤΡΙΗΡΕΣΙΝ) κλπ.

2. Σὲ παρανόηση συντομογραφιῶν. Στὸν *Ξενοφῶντα* (Οἶκον. 5, 12) τὸ «ἡ γῆ θεὸς οὐσα» ἔγινε «ἡ γῆ θέλουσα» (ἡ συντομογραφία ΘΣ

διαβάστηκε ως ΘΕ και μαζί με τὸ ΟΥΣΑ, ΘΕΟΥΣΑ· ἔπειτα, ἐπειδὴ ἔτσι δὲν ἔβγαине νόημα, κάποιος ἀντιγραφέας τὸ διώρθωσε σὲ ΘΕΛΟΥΣΑ).

3. Σὲ φθορά ἢ παράλειψη γραμμάτων, λέξεων, προτάσεων ἢ στίχων. Στὶς Ἰ κ έ τ ι δ ε ς τοῦ Αἰσχύλου (στίχ. 4) τὸ «ἀπὸ προσομιῶν λεπτομαθῶν Νεῖλου» πρέπει νὰ διαβαστῇ «ἀπὸ προσομιῶν λεπτοψαμάτων Νεῖλου». Στὴν Ἐ λ έ ν η τοῦ Εὐριπίδου ὁ στίχ. 561 «Ἐλληνίς εἴ τις ἢ πικωρή γυνή» χάθηκε (καὶ προστέθηκε, γιατί ἐπισημάθηκε στὴν παρωδία ποὺ κάνει ὁ Ἀριστοφάνης στὶς Θ ε σ μ ο φ ο ρ ι ά ζ ο υ σ ε ς στίχ. 907), γιατί ὁ ἐπόμενος στίχος ἀρχίζει μετὴν ἴδια λέξη («Ἐλληνίς· ἀλλὰ καὶ τὸ σὺν θέλω μαθεῖν»).

4. Σὲ προσθήκη περιττῶν γραμμάτων, λέξεων, προτάσεων ἢ στίχων. Στὸν Λ ο υ κ ι α ν ὸ (Διάλογοι θεῶν 4, 5) τὸ «καταθεῖναι εἰς τὴν γῆν» πρέπει νὰ διαβαστῇ «καθεῖναι εἰς τὴν γῆν». Στὸν Ἀ θ ή ν α ι ο (ΧΠ, 52, 537b) τὸ «τούτων οὖν ὄντων τῶν χρημάτων...» πρέπει νὰ διαβαστῇ χωρὶς τὸ «όντων». (Τὸ «όντων» προῆλθε ἀπὸ κακὴ ἀνάγνωσι τοῦ «οὔν» ὡς «όν» καὶ τοῦ «τῶν» ὡς «των»). Εἶναι πιθανὸν τὸ ἴδιο νὰ ἔχη γίνῃ καὶ στὸν Θ ο υ κ υ δ ί δ η (Π, 44, 2) «..... καὶ οἷς ἐνευδαίμωνῃσαι τε ὁ βίος ὁμοίως καὶ ἐντελευτῆσαι ξυμεμετρήθη». Ἴσως ἡ ἀρχικὴ γραφὴ ἦταν: «..... καὶ οἷς εὐδαίμωνῃσαι τε ὁ βίος ὁμοίως καὶ εὐ τελευτῆσαι ξυμεμετρήθη». Ἐγινε πρῶτα τὸ «εὐ τελευτῆσαι» (ΕΥΤΕΛΕΥΤΗΣΑΙ) «ἐντελευτῆσαι» (ΕΝΤΕΛΕΥΤΗΣΑΙ) καὶ κατόπι, γιὰ ἐξισορρόπηση, ὅπως θὰ νόμισε κάποιος ἀντιγραφέας, τῆς φράσεως, προστέθηκε τὸ «έν» καὶ στὸ «εὐδαίμωνῃσαι».

5. Στὸ νὰ μποῦν στὸ κείμενο γλῶσσες ἢ σχόλια γραμμένα στὸ περιθώριο μετὰ ἀποτέλεσμα, καμμιά φορὰ, νὰ ἐξαφανιστῇ ἡ ἀρχικὴ λέξη. Στὸν Δ η μ ο σ θ έ ν η (Ὀλυμπιακὸς Β, 20) τὸ «αἱ γὰρ εὐπραξίαι δεινὰ συγκρύψαι καὶ συσκιᾶσαι τὰ τοιαῦτ' ὄνειδῃ» πρέπει νὰ διαβαστῇ χωρὶς τὸ «καὶ συσκιᾶσαι» (δυὸ κώδικες δὲν τὸ ἔχουν) ποὺ ἦταν σχόλιο στὸ περιθώριο καὶ μπῆκε στὸ κείμενο. Τὸ ἴδιο ἔχει γίνῃ καὶ στὸν Ἀ γ α μέ μ ν ο ν α τοῦ Αἰσχύλου (στίχ. 282), ὅπου τὸ «ἀγγέλου» (στὴν φράση «ἀπ' ἀγγέλου πυρὸς») ἀντικατάστησε τὸ ἀρχικὸ «ἀγγάρου» ποὺ μᾶς τὸ διᾶσσαν τὰ λεξικά Σ ο ὕ δ α καὶ Μ. Ἐ τ υ μ ο λ ο γ ι κ ὸ.

6. Σὲ ἀντικατάσταση μιᾶς ἄγνωστης κὶ ἀσυνήθιστης λέξης ἀπὸ μιὰ γνωστὴ καὶ συνηθισμένη. Στὰ Τ α κ τ ι κ ᾶ τοῦ Αἰνεία (10, 12) τὸ ἀσυνήθιστο «καθολκή» στὴ φράση «τῷ δὲ ναυκλήρῳ ἀνολκήν καὶ ἑκαθολκήν» ἀντικαταστάθηκε ἀπὸ τὸ συνηθισμένο «καθολική».

7. Σὲ μετάθεση γραμμάτων ἢ λέξεων ἢ στίχων. Στὶς Ε ὕ μ ε ν ί δ ε ς τοῦ Αἰσχύλου (στίχ. 727) τὸ «παλαιὰς δαίμονας» πρέπει νὰ διαβαστῇ «παλαιὰς διαμόνας» (μετάθεση τῶν γραμμάτων ι καὶ α). Στὴν Π ο λ ι τ ε ἰ α τοῦ Πλάτωνα (437 d) τὸ «ἐν ὀλίγῳ» πρέπει νὰ διαβαστῇ «ἐνὶ λόγῳ» (μετάθεση τῶν γραμμάτων ι, λ, ο).

8. Σὲ λανθασμένο χωρισμὸ τῶν λ'ξεων (ποῦ, ὅπως εἴπαμε, ἦταν γραμμένες συνέχεια) ἢ λανθασμένο τονισμό (ἀρχικά, ὅπως εἴδαμε, δὲν σημειώονταν τόνοι). Στὴν Ἐ λ έ ν η τοῦ Εὐριπίδου (στίχ. 801) τὸ «πυρὰν ἀνήπτον» πρέπει νὰ διαβαστῇ, ὅπως ἀπαιτεῖ καὶ τὸ μέτρο, «πῦρ ἀνήπτον»

(σὲ μεγαλογράμματο χειρόγραφο ἦταν γραμμένο ΠΥΡΑΝΗΠΤΟΝ ποὺ εὐκόλως μποροῦσε νὰ διαβαστῇ λανθασμένα). Στὸν Εὐπολίου (Ἀπόσπ. 276, 1) τὸ «καλὴν» (στὴ φράση «ιδωδέκατος ὁ τυφλός, τρίτος ὁ τὴν καλὴν ἔχων») πρέπει νὰ διαβαστῇ «κάλην» (δηλαδή αὐτὸς ποὺ εἶχε κήλη).

Ἐκδόσεις ἀρχαίων Ἑλλήνων συγγραφέων. Οἱ σημαντικώτερες ἐκδόσεις τῶν ἔργων τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων ποιητῶν καὶ πεζογράφων στὰ νεώτερα χρόνια ἔγιναν: στὴν Γερμανία (Λειψία) ἀπὸ τὸν ἐκδοτικὸ οἶκο Teubner (Bibliotheca Teubneriana, ἡ πληρέστερη)· στὴν Ἀγγλία ἀπὸ τὸ Πανεπιστήμιον τοῦ Oxford (Bibliotheca Oxoniensis, δὲν ἔχει συμπληρωθῇ) καὶ ἀπὸ τὸν ἐκδοτικὸ οἶκο Heinemann (στὴ σειρὰ Loeb Classical Library, δίγλωσση, δὲν ἔχει ἐπίσης συμπληρωθῇ)· στὴν Γαλλία ἀπὸ τὴν Association Guillaume Budé (Collection des Universités de France, δίγλωσση, δὲν ἔχει συμπληρωθῇ). Οἱ ἐκδόσεις αὐτὲς εἶναι εὐχρηστες καὶ υπεύθυνες.

Στὴ χώρα μας, λίγο πρὶν ἀπὸ τὸν δεῦτερο παγκόσμιον πόλεμον καὶ ὕστερα ἀπ' αὐτόν, ἔγινε προσπάθεια νὰ ἐκδοθοῦν τὰ ἔργα τῶν πιὸ σημαντικῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων συγγραφέων (εἰσαγωγή, κείμενο, μετάφραση, σχόλια). Τέτοιες ἐκδόσεις ἔκαναν οἱ ἐκδοτικοὶ οἴκοι: Πάπυρος, Ζαχαρόπουλος, Δημητράκος (διακόπηκε χωρὶς νὰ συμπληρωθῇ) καὶ Γκοβόστης (κυκλοφόρησε μονάχα ὁ Θουκυδίδης καὶ ὁ Ἡρόδοτος)· ἐπίσης ἡ Ἀκαδημία Ἀθηνῶν (Ἑλληνικὴ Βιβλιοθήκη) κυκλοφόρησε μονάχα τὸ «Συμπόσιον» τοῦ Πλάτωνα, ἡ «Ποιητικὴ» τοῦ Ἀριστοτέλη, τὸ «Τῶν ἐπτά σοφῶν συμπόσιον» τοῦ Πλούταρχου καὶ οἱ «Χαρακτῆρες» τοῦ Θεόφραστου).

Περίοδοι ἢ ἐποχὲς τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς γραμματείας. Στὴν ἀρχαία ἐλληνικὴ γραμματεία μποροῦμε νὰ ξεχωρίσωμε τέσσερις μεγάλες περιόδους ἢ ἐποχάς: Τὴν πρῶτη ἀπὸ τίς ἀρχὰς ὡς τὰ χρόνια τῶν περσικῶν πολέμων (500 π.Χ. περίπου)· τὴ δεύτερη ἀπὸ τοὺς περσικοὺς πολέμους ὡς τὸ θάνατον τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου (500 - 323 π.Χ.)· τὴν τρίτη ἀπὸ τὸ θάνατον τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου ὡς τὸν αὐτοκράτορα Ὀκταβιανὸν Αὐγουστον, δηλ. ὡς τὴν ἰδρυση τῆς ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας (323 - 27 π.Χ.)· τὴν τέταρτη ἀπὸ τὴν ἰδρυση τῆς ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας ὡς τὸ τέλος τοῦ 6. μ.Χ. αἰῶνα (27 π.Χ. - 599 μ.Χ.). Ἡ τελευταία αὕτη περίοδος μπορεῖ νὰ ὑποδιαιρεθῇ στὴν ἐποχὴ ἀπὸ τὴν ἰδρυση τῆς ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας ὡς τὴν κτίση τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἀπὸ τὸν Μ. Κωνσταντῖνον (27 π.Χ. - 330 μ.Χ.) καὶ στὴν ἐποχὴ ἀπὸ τὸ 330 μ.Χ. ὡς τὸ τέλος τοῦ 6. μ.Χ. αἰῶνα. Τὰ τελευταῖα χρόνια συνθίζουσιν νὰ ὀνομάζουσιν τὴν πρώτην περίοδον ἢ ἐποχὴ ἀρχαϊκὴν, τὴ δεύτερην κλασσικὴν ἢ ἀττικὴν, τὴν τρίτην ἀλεξανδρινὴν καὶ τὴν τέταρτην ρωμαϊκὴν καὶ βυζαντινὴν.)

ΠΕΡΙΟΔΟΣ ΠΡΩΤΗ

ΑΠΟ ΤΙΣ ΑΡΧΕΣ ΩΣ ΤΟΥΣ ΠΕΡΣΙΚΟΥΣ ΠΟΛΕΜΟΥΣ

Ι. ΠΟΙΗΣΗ

Προοιμιακή ποίηση. Ἡ ἔρευνα ἔδειξε ὅτι πολλοὺς αἰῶνες πρὶν ἀπὸ τὸν Ὅμηρο ὑπῆρχε ποίηση, δημοτικὴ στὴν ἀρχή, τεχνικὴ καὶ ἐπαγγελματικὴ κατόπι. Ἡ ποίηση αὐτή, ἀπὸ τὴν ὅποια δὲ σώθηκε τίποτε, ἦταν ἡ ἱερόη, ὕμνοι δηλαδὴ καὶ ἐπικλήσεις πρὸς τοὺς θεοὺς, ἡ μυθική, ἐπαιρνε δηλ. τὶς ὑποθέσεις τῶν ποιημάτων ἀπὸ τὶς τύχες τῶν βασιλικῶν γενῶν τῶν μυθικῶν χρόνων. Ὁ Ὅμηρος γνωρίζει παῖνα πού ψαλλόταν γιὰ τὴν κατάπαυση τοῦ λοιμοῦ καὶ γιὰ τὸ φόνο τοῦ Ἑκτορα. Τὰ παραδομένα ὀνόματα τῶν πρὸ τοῦ Ὀμήρου ποιητῶν, πού ὠνομάζονταν αἰοιδοί, Δίνος, Μουσαῖος, Εὐμόλπος, Ὀρφεύς, Πάμφως, Ὠλὴν, Θάμυρις Φιλάμμων, Χρυσόθεμις εἶναι πλάστὰ καὶ τὰ ποιήματα πού ἔφθασαν ὡς ἐμᾶς καὶ τοὺς ἀποδίδονται, εἶναι νόθα ἔργα τῶν πολλῶ μεταγενέστερων χρόνων. Ὁ Ὅμηρος μᾶς διάσωσε τὰ ὀνόματα δυὸ ἐπαγγελματιῶν αἰοιδῶν: τοῦ Δημόδοκου, πού στὴν αὐλὴ τοῦ Ἀλκίνοου, τοῦ βασιλιᾶ τῶν Φαιάκων, ψάλλει, μὲ τὴ συνοδεία φόρμιγγας, καὶ ἄνακτορα τῆς Τροίας ἀπὸ τοὺς Ἀχαιοὺς μὲ τὸ τέχνασμα τοῦ δούρειου ἵππου, καὶ τοῦ Φήμιου, πού στὸ ἀνάκτορο τοῦ Ὀδυσσεά, στὴν Ἰθάκῃ, ψάλλει, ἐπίσης μὲ τὴ συνοδεία φόρμιγγας, νόστον Ἀχαιῶν, τραγούδια δηλ. σχετικὰ μὲ τὴν ἐπάνοδο στὴν πατρίδα τῶν Ἀχαιῶν πού ἐκστρατεύσανε ἐναντίον τῆς Τροίας.

Νὰ λοιπὸν οἱ ἀρχές τοῦ ἔπους: ἀπλὰ καὶ σύντομα δημοτικὰ τραγούδια — κυρίως ὕμνοι καὶ παιάνες ἐπινίκιοι σὲ θεοὺς, ἐγκώμια καὶ θρήνοι σὲ ἀρχηγούς ἢ σὲ ἄλλους ἥρωες — γίνονται σιγὰ σιγὰ μεγαλύτερα ἐπὶ ὕληϊα, ἀφοῦ στὸ μεταξὺ οἱ δύσκολοι ἀγῶνες, ἰδιαίτερα στὶς μεταναστεύσεις, καὶ οἱ ἥρωισμοὶ σ' αὐτοὺς προσφέρουν καινούργιο ὕλικὸ καὶ οἱ ἀκροατὲς προσέχουν ὀλοένα καὶ περισσότερο στὸ ποίημα τὴ διήγησιν καὶ λιγώτερο τὴ μελωδίαν. Πάντως τὸ μουσικὸ στοιχεῖο ποτὲ δὲν ἔλειψε ἐντελῶς ἀπὸ δια τὰ εἶδη τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς ποιήσεως, ἰδιαίτερα τὸ μέτρο, ὁ ρυθμὸς δηλαδὴ πού κατάγεται ἀπὸ τὴν ἐνωμένη ἀρχικὰ ἐπικολυρικὴ μορφή τοῦ ποιήματος.

Πρῶτες πατρίδες τοῦ ἔπους ἦταν ἡ κυρίως Ἑλλάδα καὶ ἡ Κρήτη. Μὲ τὴ Θεσσαλίαν συνδέεται ὁ μεγαλύτερος ἥρωας τοῦ ἔπους, ὁ Ἀχιλλεύς, καθὼς ἐπίσης καὶ ὁ Ἀργοναύτης Ἰάσωνας. Σ' αὐτὴ βρίσκεται καὶ ὁ Ὀ-

λυμπος, ἡ ἔδρα τῶν θεῶν, ἡ πρώτη Ἑλλάδα, ἴσως καὶ τὸ πρῶτο Ἄργος. Μὲ τὴν Πελοπόννησο συνδέονται ἄλλοι σημαντικοὶ ἥρωες τοῦ ἔπους, ὅπως ὁ Ἀγαμέμνωνας, ὁ Μενέλαος, ὁ Νέστορας. Στὸ Ἄργος καὶ τὴ Θήβα μᾶς ὁδηγεῖ τι ἄλλο μεγάλο, χαμένο πιά ἔπος, ποῦ ἀποδίδοταν στὸν Ὅμηρο: ἡ «Θηβαΐδα». Οἱ περιπλανήσεις τοῦ Ὀδυσσεά, καὶ γενικώτερα οἱ θαλασσινὲς διηγήσεις τοῦ ἔπους, προϋποθέτουν γνωστὴ τὴ θαλασσοκράτειρα Κρήτη τῶν μινωικῶν χρόνων σὰν πρώτη κοιτίδα θαλασσινῶν ἐπιχειρήσεων καὶ παραμυθιῶν ποῦ δημιουργήθηκαν ἀπὸ τὰ ταξίδια.

Πρέπει νὰ θεωρηθῇ βέβαιο πὼς στὴν ἡπειρωτικὴ Ἑλλάδα δημιουργήθηκαν οἱ πρῶτες ἐπικὲς παραδόσεις, ὅπως καὶ τὰ πρῶτα ἡρωικά «κλέη», τὰ ὁποῖα, μὲ τὴ μορφή δημοτικῶν τραγουδιῶν καὶ θρύλων, ἀλλὰ καὶ μικρῶν ἐπῶν, μεταφυτεύθηκαν, τὸν 11. π.Χ. αἰῶνα, στὰ μικρασιατικὰ παράλια, ἀπὸ τοὺς ἀποίκους ποῦ ἦρθαν ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα, γιὰ νὰ ἀναπτυθοῦν καὶ νὰ γίνουν ἐκεῖ, στὴν Ἰωνία, τὸ «μέγα ἔπος». Αἰῶνες ἐπομένως δόκλιηρους κράτησε ἡ περίοδος διαμορφώσεως τοῦ ἔπους σὲ ἀληθινὸ λογοτεχνικὸ εἶδος. Βάσιμα ὑποθέτουν ὅτι οἱ πρῶτες ἀρχὲς ὑπῆρχαν ἤδη στὰ μέσα τῆς 2. π.Χ. χιλιετηρίδας καὶ πὼς τὸ τέλος αὐτῆς τὸ ἔπος εἶχε ἀρκετὰ διαμορφωθῇ.

Ὅπως ἀναφέρθηκε πρὶ πάντων ἡ πλήρης διαμόρφωση τοῦ ἔπους συντελέστηκε στὴν Ἰωνία, ποῦ, ὡς τὴ λυδικὴ κατάκτηση, ζοῦσε σὲ εἰρήνῃ καὶ εὐδαιμονίᾳ. Καὶ ἡ ἀρχαία ἄλλωστε παράδοση περισσύτερο θέλει τὸν μεγάλο ἐπικὸ ποιητὴ Σμυρναῖο, συμπέρασμα στὸ ὁποῖο καταλήγει (μὲ μερικὲς ταλαντεύσεις γιὰ τὴ Χίο) καὶ ἡ νεώτερη ἔρευνα. Θεωρεῖται πιθανὸ πὼς στὴν Ἰωνία ἔγινε καὶ ἡ πρώτη καταγραφὴ ἐπῶν, ὅχι βέβαια γιὰ τὸ κοινόν, ἀλλὰ γιὰ τοὺς ἴδιους τοὺς ρ α ψ ω δ ο ῦ ς (τραγουδοράφτες) καὶ τίς συντεχνίες τους (μαρτυρημένες ἔχομε δυὸ συντεχνίες: τῶν Ὀ μ η ρ ι δ ῶ ν στὴ Χίο καὶ τῶν Κ ρ ε ω φ υ λ ι δ ῶ ν στὴ Σάμο), γιὰ διευκόλυνση τῆς μνήμης τους.

Οἱ μῦθοι ἀπὸ τοὺς ὁποίους οἱ ἀοιδοὶ ἔπαιρναν τίς ὑποθέσεις τῶν ποιημάτων τους ἀναφέρονταν ἢ, σπανιώτερα, στὴν ἱστορία μιᾶς χώρας (μῦθοι θεσσαλικοί, θηβαῖοι, ἄττικοί, ἀργεῖοι, ἡλεῖοι κλπ.) ἢ, συνηθέστερα, στὴν ἱστορία ἡρώων, ὅπως λ.χ. ὁ Θησεύς, καὶ ἰσχυρῶν δυναστῶν τῶν παλαιῶν χρόνων, ὅπως οἱ Ἀτρεΐδες, οἱ Πηλεΐδες, οἱ Λαβδακίδες. Καὶ οἱ κοινὲς πολεμικὲς ἐπιχειρήσεις τῶν διαφόρων ἑλληνικῶν φύλων, στίς ὁποῖες διακρίνονταν οἱ ἥρωες καὶ οἱ ἡγεμόνες τους, μεταμορφωμένες ἀπὸ τὴ λαϊκὴ φαντασία μὲ τὸν καιρὸ σὲ θρύλους, ἔδωσαν τροφή στὴν προομηρικὴ — καὶ στὴν ὁμηρικὴ κατ'ὅπιν — ποίησι. Ἀπὸ τοὺς θρύλους αὐτοὺς γεννήθηκε τὸ ἑλληνικὸ ἔπος, τὸ ὁποῖο ἀπὸ τὴν ἀρχὴ εἶχε μιὰ δυνατὴ ὁρμὴ πρὸς ἓνα ἐ θ ν ι κ ὸ ὅ λ ο. Οἱ ἀγῶνες τῶν Ἑπτὰ ἐπὶ Θήβας, ἡ ἄλωση τῆς πόλεως αὐτῆς ἀπὸ τοὺς Ἐπιγόνους, ἡ ἐκστρατεία τῶν Ἀργοναυτῶν καὶ οἱ ἐπὶ δέκα ἔτη ἀγῶνες γιὰ τὴν κατάκτηση τῆς Τροίας, γίνθηκαν φαίνεται καὶ γιὰ τοὺς ἀοιδούς καὶ γιὰ τὸ λαὸ οἱ πρὶ ἐνδιαφερόμενες ὑποθέσεις καὶ ἀπ' αὐτὲς σιγὰ σιγὰ ἀπαρτίστηκαν μεγάλα ἔπη ἢ, ὅπως ἔλεγαν οἱ ἀρχαῖοι, «κ ὕ κ λ ι α ἔ π η». Ἀπὸ ὅλους τοὺς μυθικοὺς κύκλους σπουδαιότερος ἔγινε ὁ Τρωικός, ὁ ὁποῖος διαμορφώθηκε, ὅπως

εἴπαμε, ἐντελῶς στὴν Ἴωνία μὲ τὸν ἀποικισμὸ καὶ συνένωνε τοὺς ἀρχαίους μύθους καὶ τὰ ἔργα τῶν διαφόρων ἐλληνικῶν φύλων, τῶν ἡρώων καὶ τῶν ἡγεμόνων τοὺς, μὲ τίς πολεμικές τοὺς πράξεις στὴν Ἀσία.

Α. ΕΠΙΚΗ ΠΟΙΗΣΗ

Ἐποὺς ἢ ἐπικὴ ποίησιν ὠνόμασθηκε ἀπὸ τοὺς παλαιούς ἢ ποίησιν ποὺ ἀπαγγέλλεται, ἢ ἀφηγηματικὴ, σὲ ἀντίθεση πρὸς τὴν ποίησιν ποὺ τραγουδιέται («τὴν ἀδομένην»), τὴ λυρικὴ, καὶ ἐκείνη ποὺ παρασταίνεται («τὴν δρωμένην»), τὴ δραματικὴ.

Ἀνάλογα μὲ τὸ περιεχόμενον ξεχωρίζομε ἡρωϊκὸ, διδακτικὸ ἢ βιοσοφικὸ, θρησκευτικὸ, φιλοσοφικὸ καὶ παρωδικὸ ἔπος.

Γλῶσσα τοῦ ἔπους εἶναι ἡ ἰωνικὴ διάλεκτος μὲ ἀρκετὰ αἰολικά καὶ λιγώτερα ἀττικά καὶ ἀρκαδοκυπριακὰ στοιχεῖα, καὶ μέτρο τὸ λεγόμενο δακτυλικὸ ἐξάμετρο.

1. ΗΡΩΙΚΟ ΕΠΟΣ. ΟΜΗΡΟΣ

Ὁ κύριος ἀντιπρόσωπος τοῦ ἡρωικοῦ ἔπους, ὁ μεγάλος καὶ ἀξεπέραστος δημιουργὸς του, εἶναι ὁ Ὅμηρος.

Οἱ πρὶν ἀπὸ τὸν Ὅμηρον ἐπικοὶ ποιητὲς εἶχαν δημιουργήσει μικρὰ ἔπη καὶ καλλιεργήσει ἀρκετὰ τὸ στίχο καὶ τὴν ἐκφραση. Τὰ ἔργα τοὺς ὅμως αὐτὰ χάθηκαν νωρίς, γιατί δὲν εἶχαν ἀληθινὴ ποιητικὴ πνοή, δὲν ἀγαπήθηκαν ἀπὸ τὸ πλατὺ κοινὸ καὶ δὲν ἔγιναν κτῆμα του. Ἀληθινὴ ποιητικὴ πνοὴ ἔχουν τὰ ποιήματα τοῦ Ὀμήρου, ἢ Ἰλιάδα καὶ ἢ Ὀδύσσεια, γι' αὐτὸ ἀγαπήθηκαν καὶ ἐφθασαν ὡς ἐμᾶς σὲ σχετικὰ καλὴ κατάστασι. Ὁ Ἀριστοτέλης στὴν Ποιητικὴ του (VIII, 3) λέει ὅτι ὁ Ὅμηρος διαφέρει ἀπὸ τοὺς ἄλλους ἐπικοὺς ποιητὲς καὶ σ' αὐτό, ὅτι συνθέτοντας τὴν Ὀδύσσεια δὲν σύνθεσε ὅλα ὅσα συνέβησαν στὸν Ὀδυσσεά «ἀλλὰ περὶ μίαν πράξιν, ὅσαν λέγομεν (ὅπως δηλ. τὴν ἐννοοῦμε, μὲ ἀρχή, μέση καὶ τέλος), τὴν Ὀδύσσειαν συνέστησεν, ὁμοίως δὲ καὶ τὴν Ἰλιάδα», εἶναι δηλ. ὁ Ὅμηρος γιὰ τὸν Ἀριστοτέλη ὁ πρῶτος ἀξιόλογος ἐπικός ποιητής. Τὰ δύο ποιήματά του ἔχει συνθέσει σύμφωνα μὲ τίς ἀπαιτήσεις τῆς τέχνης, τὴν Ἰλιάδα ὡς ποίημα ἀπλὸ καὶ παθητικὸ (μὲ πολλὰ δηλ. παθήματα, φόνους, τραυματισμοὺς κλπ.), τὴν Ὀδύσσεια ὡς πολὺπλοκο (ἀφοῦ ἀπὸ τὴν ἀρχὴ ὡς τὸ τέλος εἶναι ἀναγνωρισμὸς) καὶ παραστατικὸ χαρακτήρων (Ποιητ. XXIV, 2). Τέλος, λέει ὁ Ἀριστοτέλης (Ποιητ. XXVI, 6) ὅτι τὰ ποιήματά του αὐτὰ ὁ Ὅμηρος «συνέστηκεν ὡς ἐνδέχεται ἄριστα καὶ ὅτι μάλιστα μιᾶς πράξεως μίμησις».

Ποιὸς ἦσαν ὁ Ὅμηρος δὲν ξέρομε μὲ ἀκρίβεια, γιατί δια ὅσα μᾶς ἔχουν παραδοθῇ γι' αὐτὸν εἶναι μεταγενέστερα. Ἀβέβαιος εἶναι καὶ ὁ τόπος τῆς γεννήσεώς του, γιατί, ἐκτὸς ἀπὸ τίς ἐπτὰ πόλεις (Κύμη, Σμύρνη, Χίος, Κολοφῶνα, Πύλος, Ἄργος, Ἀθήνα) καὶ πολλὰς ἄλλες ἰσχυρί-

ζονταν πώς ήταν πατρίδες του ποιητή. Ὁ ἀλεξανδρινὸς φιλόλογος καὶ κριτικὸς Ἀρίσταρχος ὁ Σαμόθραξ (περίπου 217 - 145 π.Χ.) θεωροῦσε τὸν Ὀμηροῦ Ἀθηναῖοι οἱ περισσότεροι ὅμως ἀπὸ τοὺς ἀρχαίους, πού μᾶς πληροφοροῦν γιὰ τὸν Ὀμηρο, δέχονταν ὡς πατρίδα του τὴ Σμύρνη. Οἱ μαρτυρίες διαφωνοῦν καὶ γιὰ τὸ χρόνο πού ἔζησε ὁ ποιητής. Πιθανώτερη σήμερα θεωρεῖται ἡ μαρτυρία τοῦ Ἡροδότου ὅτι ὁ Ὀμηρος ἦταν κατὰ 400 χρόνια παλαιότερός του, ἔζησε δηλ. στὰ μέσα τοῦ 9. π.Χ. αἰώνα στὴ βόρεια Ἰωνία τῆς Μ. Ἀσίας, πού εἶναι καὶ ἡ πατρίδα τοῦ ἡρωικοῦ ἔπους. Τὴν περιοχή αὐτὴ φαίνεται πὺς ξέρει καλύτερα ἀπὸ κάθε ἄλλη ὁ ποιητής (πρβλ. Ε 10. 773, Η 86, Ω 336). Ἡ ἔρευνα στὶς μέρες μας πᾶει νὰ δεχθῇ τὸν ποιητὴ σὰν ἱστορικὴ προσωπικότητα καὶ τὸ ὄνομα σὰν κύριο (= ἐγγύηση) κι ὄχι σὰν ἐκφραστικό. Τὸν θεωρεῖ ὄχι ἀοιδὸ ἀλλὰ ραψωδὸ πού εἶχε στενὸ σύνδεσμο μὲ τὶς ἡγεμονικὲς αὐλὲς τῆς ἐποχῆς του. Ἡ παραμονὴ τοῦ στὴ Χίο — ἴσως μακροχρόνια — κι ὁ θάνατός του στὸ νησί Ἴο μπορεῖ νὰ εἶναι ἱστορικὰ γεγονότα. Οἱ ἀπόψεις γιὰ τὸ πότε ἔζησε κυμαίνονται ἀπὸ τὸν 9. ὡς τὸν 7. μ.Χ. αἰώνα. Θεωρεῖ ἐπίσης ἡ ἔρευνα πιθανὸ ὅτι ὁ Ὀμηρος ἔγραψε τὰ ποιήματά του, ἂν ὄχι γιὰ νὰ τὰ διαβάσουν ἄλλοι, πάντως γιὰ δική του εὐκολία στὴν ἀπαγγελία. Ἡ γραφή, ὅπως εἴπαμε, ἦταν γνωστὴ στὴν ἡπειρωτικὴ Ἑλλάδα τουλάχιστο στὴν ὑπερρελλαδικὴ ἐποχὴ (1600 - 1100 π.Χ.).

Πάντως οἱ ἔρευνες πού ἔγιναν τὰ τελευταῖα χρόνια (κυρίως στὴ Γιουγκοσλαβία ἀπὸ τοὺς Μ. Parry καὶ Α. Lord) ἔδειξαν πὺς εἶναι δυνατὴ ἡ πιστὴ μετάδοση καὶ καταγραφή πολλῶν χιλιάδων στίχων (περισσότερα βλέπε πὺς κάτω, στὸ Ὀ μ η ρ ι κ ὸ ζ ἡ τ η μ α).

Τὰ δύο ποιήματα δείχνουν τέτοια λεπτὴ παρατήρηση τῆς φύσεως πού πρέπει νὰ ἀπορριφθῇ ὅπωςδήποτε ἡ παράδοση πὺς ὁ ποιητής ἦταν τυφλός.

Μὲ τὴ μορφή πού ἔχομε σήμερα τὰ δύο ποιήματα θὰ τὰ ἐξετάσουμε πὺς κάτω γιὰ νὰ ἰδοῦμε τόσο τὴν ποιητικὴ τους ἀξία, ἀμάραντη καὶ ἀξεπέραστη, ὅσο καὶ τὴν ἱστορικὴ τους σημασία καὶ τὰ προβλήματα πού γέννησαν.

Η ΙΛΙΑΔΑ

Ἡ ἱστορικὴ πραγματικότητα. Τὸν 12. π.Χ. αἰώνα ἑλληνικὰ φύλα κυρίευσαν καὶ πυρπόλησαν τὴν Τροία, ἰσχυρὴ πόλη κτισμένη στὴν ἀσιατικὴ πλευρὰ τοῦ Ἑλλησπόντου. Ἦταν πλούσια σὲ χρυσὸ καὶ ὀρείχαλκο, γιατί ἔπαιρνε φόρο ἀπὸ τοὺς ναυτικούς πού περνοῦσαν τὰ στενά. Τὰ ἑλληνικὰ φύλα, ἰδιαίτερα οἱ Ἀχαιοί, δὲν μπορούσαν νὰ ἀνεχθοῦν τὸν ἑλεγχὸ αὐτὸ τῶν στενῶν. Ἐκστρατεύσανε λοιπὸν ἐναντίο της καὶ ἔπειτα ἀπὸ μακρόχρονη προσπάθεια (νὰ περικυκλώσουν κι ἀπομονώσουν τὴν πόλη δὲν ἦταν σὲ θέση) κατάρθωσαν νὰ τὴν καταστρέψουν.

Τὸ ἱστορικὸ αὐτὸ γεγονὸς μεταμορφώθηκε ἀπὸ τὴ λαϊκὴ φαντασία στοὺς σχετικούς μὲ τὸν τρωικὸ πόλεμο θρύλους. Αὐτοὶ ἀκριβῶς οἱ θρύ-

λοι αποτελούν την υπόθεση της Ἰλιάδας, τοὺς πρότυπου αὐτοῦ δλης τῆς μεταγενέστερης ἐπικῆς ποιήσεως.

Ἡ Ἰλιάδα ἔχει υπόθεση τὴν μῆνιν τοῦ Ἀχιλλέως ἐναντίο τοῦ Ἀγαμέμνονα καὶ τὰ φοβερά ἐπακόλουθά της. Ἐπειδὴ ὁ ποιητὴς παρεμβάλλει στὸ ἐπεισόδιο αὐτὸ καὶ πολλὰ ἄλλα γεγονότα τοῦ πολέμου γύρω ἀπὸ τὸ Ἰλιον γι' αὐτὸ ὠνομάστηκε Ἰλιάδα καὶ ὄχι, ὅπως θὰ περίμενε κανεὶς, Ἀχιλλήϊδα. Ἡ ὅλη πράξις στὴν Ἰλιάδα συντελεῖται σὲ 52 ἡμέρες, ἀπὸ τίς ὅποies οἱ πιὸ δραματικὲς καὶ ἀποφασιστικὲς γιὰ τὴν πιὸ πέρα ἐξέλιξις εἶναι τέσσερεις.

Σύντομη ἀνάλυσις. Ἡ Ἰλιάδα εἶναι πυκνὸ ποιῆμα 15537 στίχων. Σύντομα ἡ υπόθεσις της εἶναι ἡ ἀκόλουθη :

Στὸ δέκατο ἔτος τῆς πολιορκίας τῆς Τροίας ὁ Ἀχιλλέας, ἐπειδὴ προσεβλήθη ἀπὸ τὸν Ἀγαμέμνονα, ἔπαψε νὰ παίρνῃ μέρος στὶς μάχες (Α)*. Στὶς ραψωδίες Β - Η ἀπαριθμοῦνται οἱ δυνάμεις τῶν Ἀχαιῶν καὶ περιγράφεται ἡ μονομαχία Πάρη καὶ Μενέλαου, ἡ ἀριστεία τοῦ Διομήδη καὶ ἡ μονομαχία Αἴαντα καὶ Ἑκτορα. Ἡ ἀποχὴ τοῦ Ἀχιλλέου προκαλεῖ σημαντικὴ ἥττα τῶν Ἀχαιῶν (Θ). Πρεσβεῖα προσπαθεῖ, χωρὶς ἀποτέλεσμα, νὰ μελαρώσῃ τὸν Ἀχιλλέου καὶ ὁ κίνδυνος τῶν Ἀχαιῶν φθάνει στὰ ἔσχατα (Ι). Στὶς ραψωδίες Κ - Ξ περιγράφονται οἱ μεγάλες μάχες ἀνάμεσα σ' Ἀχαιοὺς καὶ Τρῶες στὶς ὅποies, παρὰ τίς ἀνδραγαθίας πολλῶν Ἀχαιῶν ἡρώων, οἱ Τρῶες, χάρις στὸν Ἑκτορα, νικοῦν. Θεοὶ παίρνουν μέρος στὶς μάχες γιὰ νὰ ὑποστηρίξουν τὴ μιὰ παράταξις ἢ τὴν ἄλλη. Στὴ ραψωδία Ο ὁ Ἀχιλλέας δέχεται νὰ δανείσῃ τὰ ὅπλα τοῦ σὸν Πάτροκλου καὶ νὰ στείλῃ τοὺς Μυρμιδόνες του· ἐκεῖνος τὰ φορεῖ καὶ ἀπωθεῖ τοὺς Τρῶες, ἀλλὰ σκοτώνεται ἀπὸ τὸν Ἑκτορα (Π). Ἀγρία μάχη ἀνάβει γύρω ἀπὸ τὸ πτώμα τοῦ Πάτροκλου, ὁ Ἑκτορας ἀφαιρεῖ τὰ ὅπλα τοῦ νεκροῦ, ἀλλὰ τὸ νεκρὸ, τελικὰ, τὸν παίρνουν οἱ Ἕλληνες (Ρ). Γιὰ νὰ ἐκδικηθῇ τὸ φῶλον τοῦ ὁ Ἀχιλλέας μπαίνει στὸν ἀγῶνα (Σ) καὶ ἀποκηρύσσει τὴν ὀργήν του (Τ). Ἀρχίζει ἡ τελευταία καὶ πιὸ ἀγρία μάχη τοῦ πολέμου (Υ). Οἱ Τρῶες ἀπωθοῦνται καὶ κλείνονται στὸ κάστρο (Φ)· μονάχα ὁ Ἑκτορας μένει ἔξω καὶ ἀντιμετωπίζει τὸν Ἀχιλλέου, ὁ ὅποιος, ἔπειτα ἀπὸ δραματικὴ καταδίωξις, τὸν σκοτώνει (Χ). Ταφὴ τοῦ Πάτροκλου καὶ ἀγῶνες πρὸς τιμὴν του (Ψ). Στὴ γεμάτη ἀνθρωπιά ραψωδία Ω ὁ Ἀχιλλέας δίνει στὸν γέροντα Πρίαμον τὸ νεκρὸ τοῦ γιοῦ του καὶ τοῦ ὑπόσχεται ἐνδεκαήμερη ἀνακωχή γιὰ νὰ θαφτῇ ὅπως τοῦ ἀξίζει.

Γύρω ἀπὸ τὸ κεντρικὸ αὐτὸ θέμα πλέκονται διάφορα ἐπεισόδια τὰ ὅποια ἀναπτυσσόμενα ἐντεχνα τὸ σκεπάζουν καὶ τὸ μεταμορφώνουν: συσκέψεις θεῶν ἢ ἀνθρώπων, ἀνακωχές, νυκτερινὲς ἀποστολές, μονομαχίες, καὶ πρὸ πάντων μιὰ σειρά ἀπὸ μάχες στὶς ὅποies οἱ κυριώτεροι ἥρωες πρωταγωνιστοῦν, ὑποστηριζόμενοι ἢ πολεμοῦμενοι ἀπὸ τοὺς θεοὺς ποὺ παίρνουν αὐτοπροσώπως μέρος στὴ μάχη. Νὰ τὰ πιὸ ἀξιόλογα ἀπὸ τὰ ἐπεισόδια αὐτά:

Στὸ τέλος τοῦ Α ἡ συνέλευσις τῶν θεῶν. Ὁ Δίας ὑπόσχεται στὴ Θέτι ὅτι γιὰ νὰ ἐκανοποιηθῇ ὁ Ἀχιλλέας θὰ πάψῃ νὰ ὑποστηρίξῃ τοὺς Ἀχαιοὺς. Στὸ Β τὸ ἀπα-

* Τὰ κεφαλαῖα γράμματα φανερώνουν ραψωδίες τῆς Ἰλιάδας, τὰ μικρὰ ραψωδίες τῆς Ὀδύσσειας.

τηλό όνειρο του 'Αγαμέμνονα και ή άπαρίθμηση των πλοίων. Στο Γ ή μονομαχία Πάρη και Μενέλαιου και ή εμφάνιση της 'Ελένης στα τείχη της Τροίας. Το Ε και το πρώτο μισό του Ζ είναι αφιερωμένα στα κατορθώματα (άριστείας) του Διομήδη, το δεύτερο μισό του Ζ το γεμίζει μιá από τις πιο τρυφερές σκηνές της 'Ιλιάδας, ή συνάντηση 'Εκτορα και 'Ανδρομάχης. Στο Η έχουμε τη μονομαχία 'Εκτορα και Αίαντα. Στο Κ (Δολώνεια) ό 'Οδυσσεύς και ό Διομήδης ένεδρεύουν στην τρωική πεδιάδα για να άρπάξουν τα έλλογα του Θράκα ήγεμόνα Ρήσου. Το Λ είναι ή ραψωδία με τα κατορθώματα του 'Αγαμέμνονα. Στις ραψωδίες Μ, Ν, Ξ, Ο οι Τρώες, με επί κεφαλής τον 'Εκτορα, νικούν επανειλημμένα και ή θέση των 'Αχαιών γίνεται πολύ δύσκολη. Στο Π έχουμε τα άνδραγαθήματα του Πάτροκλου και το θάνατό του. Στο Ρ τους άγώνες που γίνονται για να μην πάρουν οι Τρώες το νεκρό του. Στο Σ την είσοδο στον άγώνα του 'Αχιλλέα ντυμένου την πανοπλία που του έτοίμασε ό 'Ηφαιστος (ή περιγραφή της κατασκευής της άσπίδας είναι από τα ωραιότερα μέρη του ποιήματος). Στο Τ ό 'Αχιλλέας με μανία επιτίθεται κατά των Τρώων, ιδιαίτερα καταδιώκει τον 'Εκτορα. Στο Υ άρχίζει ή άποφασιστική πάλη. 'Ο ποταμός Ξάνθος προστατεύει για λίγο τους Τρώες έμποδίζοντας το πέραςμα των 'Αχαιών (Φ). Τέλος, ανάμεσα στο θάνατο του 'Εκτορα (Χ) και την έξαγορά του πτώματός του (Ω), ή ραψωδία Ψ είναι αφιερωμένη στους επιτάφιους άγώνες προς τιμή του νεκρού του Πάτροκλου.

'Ο χαρακτήρας της 'Ιλιάδας. 'Ο χαρακτήρας της 'Ιλιάδας είναι από τη φύση του θέματος πολεμικός. 'Εκείνο που ύμνείται κυρίως σ' αυτή είναι ή ρώμη και ή εύκινησία, πολύ λιγώτερο ή σύνεση. 'Η δεσπόζουσα μορφή στην 'Ιλιάδα είναι ό άρήςιος και ποδώνης 'Αχιλλέας όχι ό πολύμητις και πολύτροπος 'Οδυσσεύς· αυτός κυριαρχεί στην 'Οδύσεια.

Η ΟΔΥΣΣΕΙΑ

'Η 'Οδύσεια, συντομώτερη από την 'Ιλιάδα (12080 στίχοι), περιέχει τη μυθιστορία του ναυτικοῦ, που μ' αλύγιστη επίμονή θέλει να ξαναγυρίσει στον τόπο του, θαλασσινά παραμύθια και θρύλους από τον τρωικό πόλεμο, συνενωμένα όμως και τα τρία σ' ένα πρόσωπο, τον 'Οδυσσεά. 'Απευθύνεται κυρίως στους ναυτικούς που διψούν για μακρινά ταξίδια και περιπέτειες σ' άγνωστες χώρες, αλλά και στους άλλους προγόνους εκείνων που δύο αιώνες άργότερα θα αποικίσουν τη Νότιω 'Ιταλία, τη Σικελία και τις άκτες της 'Αφρικής.

'Ο θρύλος είχε δώσει κάποια συνέχεια στον Τρωικό πόλεμο. Φαντάστηκαν την επάνοδο των 'Αχαιών ήγεμόνων στις πατρίδες τους (νόστος). 'Αργότερα ή τραγωδία συχνά θα δανεισθ ή υπόθεση της απ' αυτές τις παραδόσεις. Μια τέτοια παράδοση, τον νόστον του 'Οδυσσεά, που άρεσε περισσότερο, την πήρε ό 'Όμηρος (ή, αν δεχτούμε την άποψη των «χωρίζοντων», ό άγνωστος ποιητής του τέλους του 8. π.Χ. αιώνα) και με την έξοχη ποιητική φαντασία του δημιούργησε απ' αυτή την 'Οδύσεια. 'Η όλη πράξη της 'Οδύσειας συντελείται σε 40 ήμέρες.

Σύντομη ἀνάλυση. Ὁ Ὀδυσσεύς κρατιέται μακριὰ ἀπὸ τὴν Ἰθάκην στὸ νησί τῆς θαλάσσιας θεᾶς Καλυψώς. Οἱ Μνηστῆρες ἑκαμὴν κατοχὴ τοῦ παλατιοῦ του καὶ ὀρεγόμενοι τὰ πλοῦτῃ του θέλουν νὰ παντρευτοῦν τὴ γυναῖκα του Πηνελόπην. Ὁ Τηλέμαχος μὲ τὴ συμβουλὴ τῆς Ἀθηναῖς πηγαίνει στὴν Πύλον, στὸ Νέστορα, καὶ στὴ Σπάρτη, στὸ Μενέλαο, γιὰ νὰ μάθῃ νέα γιὰ τὸν πατέρα του. Ἀπὸ τὸ Μενέλαο μαθαίνει ὅτι ὁ Ὀδυσσεύς ζῇ (α - δ).

Ἐπειὰ ἀπὸ ἐντολὴ τοῦ Δία ἡ Καλυψὼ ἀφήνει τὸν Ὀδυσσεά νὰ φύγῃ. Φοβερὴ τρικυμία τὸν ρίχνει στὸ νησί τῶν Φαιακῶν. Ἡ Ναυσικᾶ, κόρη τοῦ βασιλεῦς τοῦ νησιοῦ Ἀλκίνοου, τοῦ ἀποκαλύπτει ποῦ βρίσκεται καὶ τὸν ὁδηγεῖ στὴν πόλιν (ε - η). Στὴν ἀρχὴ ἄγνωστος ξένος τοῦ βασιλεῦς, ἀποκαλύπτει τὸ ὄνομά του κατὰ τὴ διάρκειαν ἑνὸς συμποσίου (θ) καὶ διηγεῖται τίς περιπέτειές του στὶς χώρες τῶν Κικόνων, τῶν Λωτοφάγων καὶ τῶν Κυκλώπων (ι), στὸ νησί τοῦ Αἰόλου, στὴ χώρα τῶν Λαιστρυγόνων καὶ στὸ νησί τῆς Κίρκης, ποὺ ἀνήκει στὴ χώρα Αἴα κι ἐκεῖ ἔχει ὁ ἥλιος τὴν ἀνατολὴν του (κ)· τὴν ἐπίσκεψή του στὴ χώρα τῶν Κιμμερίων ποῦ, στὴν πέρα ὄχθῃ τοῦ Ὠκεανοῦ, ζοῦν σ' ἓνα αἰώνιο σκοτάδι, καὶ τὴν «κάθοδόν» του, κατὰ τὴ συμβουλὴ τῆς Κίρκης, στὸν Ἀδῆ γιὰ νὰ μᾶθῃ ἀπὸ τὸν Τειρεσίαν τὰ μελλοντικά (λ). Ἀφηγεῖται κατόπιν πῶς ξέφυγε τίς Σειρήνες, τὴ Σκύλλα καὶ τὴ Χάρυβδι, πῶς, τέλος, χάθηκεν οἱ σύντροφοί του, ἐπειδὴ ἔφαγαν τὰ ἱερὰ βόδια τοῦ Ἥλιου, καὶ μόνος αὐτός, ναυαγός, ἐκβράστηκε στὴν Ὀδυσσίαν, στὸ νησί τῆς Καλυψώς, ἡ ὅποια τὸν περιποιεῖται καὶ θέλει νὰ τὸν κάμῃ σύζυγό της (μ). Ὁ Ἀλκίνοος συγκινημένος ἀπὸ τίς περιπέτειες τοῦ Ὀδυσσεά τοῦ δίνει πλοῦσια δῶρα καὶ τὸν στέλνει στὴν Ἰθάκην. Οἱ αὐτὲς κοιμισμένο τὸν ἀφήνουν στὴν ὁκτὴ κι ὅταν ζυπνᾷ, μαθαίνει ἀπὸ τὴν Ἀθηναῖ πῶς βρίσκεται στὴν πατρίδα του (ν). Ὁ πιστὸς χοίροβοσκὸς Εὐμαῖος τὸν δέχεται στὸ ὑποστατικό του (ξ), ὁ συνετὸς ὁμως Ὀδυσσεύς δὲν τοῦ φανερώνεται. Πρῶτα ἀποκαλύπτει τὸν Τηλέμαχο (π) καὶ, μεταμορφωμένος ἀπὸ τὴν Ἀθηναῖ σὲ ζῆτιάνο, ἐρχεται στὸ παλάτι, ὅπου ὁ σκύλος Ἄργος τὸν ἀναγνωρίζει καὶ πεθαίνει (ρ). Διάφορες σκηνὲς δείχνουν τὴν αὐθάδεια τῶν Μνηστήρων (σ, τ, υ). Ἡ Πηνελόπην, φωτισμένη ἀπὸ τὴν Ἀθηναῖ, προτείνει στοὺς Μνηστῆρες μιὰ δοκιμασία: θὰ παντρευτῇ ἐκεῖνον ποῦ θὰ μὴ τεντώσῃ τὸ τόξο τοῦ Ὀδυσσεά. Ὁ Ὀδυσσεύς, παρὰ τίς βρισιὰς καὶ ἀπειλὰς τῶν Μνηστήρων, παίρνει μέρος στὸν ἀγῶνα καὶ μόνος αὐτὸς τεντώνει τὸ τόξο (φ). Βοηθούμενος ἀπὸ τὸν Τηλέμαχο καὶ δύο πιστοὺς δούλους, τὸ χοίροβοσκὸ Εὐμαῖο καὶ τὸ βουκόλο Φιλοτίο, σκοτώνει τοὺς Μνηστῆρες καὶ τιμωρεῖ ἐπίσης μὲ θάνατο τοὺς ἄπιστους δούλους (χ). Γίνεται κατόπιν ὁ ἀναγνωρισμὸς μὲ τὴν Πηνελόπην καὶ μὲ τὸ γέροντα Λαέρτη ποῦ ζῇ στὰ κτήματα (ψ). Οἱ συγγενεῖς τῶν Μνηστήρων θέλουν νὰ ἐκδικηθοῦν τὸ θάνατό τους καὶ χτυπιούνται μὲ τὸν Ὀδυσσεά καὶ τοὺς ὑποστηρικτές του, ἐπεμβαίνει ὁμως ἡ Ἀθηναῖ καὶ ἀποκαθίσταται στὸ τέλος ἡ εἰρήνη (ω).

Χαρακτῆρας τῆς Ὀδύσσειας. Ἡ Ὀδύσεια εἶναι ταυτόχρονα ποίημα μυθικὸ καὶ γεωγραφικόν. Μερικὰ τῆς μέρῃ μᾶς μεταφέρουν σὲ χώρες μυθικές, ὅπου ὑπάρχουν καρποὶ ποῦ ἅμα τοὺς γεύτῃ κανεῖς ξεχνᾷ, θεὸς ποῦ εἶναι μάγισσες, τέρατα ποῦ παραμονεύουν τοὺς ταξιδιωτὰς. Ἀλλὰ ὁμως μέρη τοῦ ποιήματος δὲν ἔτερπαν μονάχα, μὲ τίς συγκινητικὰς ἢ τρομακτικὰς τοὺς ἱστορίες, τοὺς παλαιοὺς ἐκείνους Ἑλλήνας· τοὺς ἔδιναν καὶ χρήσιμες πληροφορίες ἔστω κι ἀνακατωμένους

μέ το μύθο. Στην σύνθεση τῆς Ὀδύσσειας ὁ Ὅμηρος φαίνεται πῶς ἐπωφελήθηκε ὄχι μόνο τοὺς ν ὀ σ τ ο υ ς, τὶς διηγήσεις δηλ. γιὰ τὴν ἐπάνοδο στὶς πατρίδες ἀπὸ τὴν Τροία τῶν διαφόρων Ἑλλήνων ἡρώων, καὶ παρὰ μ ὅ θ ι α με τὸ θέμα τοῦ ναυαγοῦ ἢ τοῦ ναυτικοῦ ποὺ ξαναγυρίζει στὸ σπιτικό του, ποὺ ὑπῆρχαν ἄφθονα ἀπὸ τὴ 2. π.Χ. χιλιετηρίδα, ἀλλὰ καὶ π ε ρ ί π λ ο υ ς, περιγραφές δηλ. τῆς θάλασσας καὶ τῶν ἀκτῶν, ποὺ εἶχαν γίνεи ἀπὸ θαλασσοπόρους γιὰ τὶς ἀνάγκες τῆς ναυσιπλοίας. Ἰσως μερικοὶ ἀπὸ τοὺς περίπλους νὰ διάσωζαν καὶ πληροφορίες κρητικῶν ἢ σημιτῶν ναυτικῶν, ἰδίως Φοινίκων. Οἱ παλαιοὶ ὑπώπτευαν κάτι τέτοιο· ὁ Στράβωνας (III, 150) λέει πῶς οἱ Φοίνικες ὑπῆρξαν οἱ ὁδηγοὶ τοῦ Ὀμήρου.

Ὁ Γάλλος φιλόλογος Victor Bérard τὰ τελευταῖα χρόνια μετὰ βάση τὴν ἀποψη πῶς ἡ Ὀδύσεια εἶναι ποίημα γεωγραφικὸ ἐπροσπάθησε νὰ καθορίσῃ μερικοὺς ἀπὸ τοὺς τόπους ὅπου ἔφτασε τὸ πλοῖο τοῦ περιπλανώμενου Ὀδυσσεά. Τὸ σπῆλαιο τῆς Καλυψῶς νομίζει ὅτι τὸ βρίσκει 15 χιλιόμετρα δυτικὰ τῆς σημερινῆς Θεούτα, στὸ ἰσπανικὸ Μαρόκο. Ἡ χώρα τῶν Κυκλάπων, λέει, θὰ πρέπει νὰ ἀναζητηθῇ στὴν περιοχὴ τῆς Κύμης τῆς Ἰταλίας, ὅπου οἱ κρατῆρες τοῦ Βεζούβιου, δταν τὸ ἡφαίστειο εἶναι σὲ ἐνέργεια, λάμπουν κι ἀπὸ τὴ θάλασσα φαντάζουν σὰν στρογγυλὰ μάτια (κ ὕ κ λ ω π ε ς) τεράτων. Τὸν ὄρμο τῶν Λαιστρυγόνων, μετὰ τοὺς ἀτότους βράχους, τὸν τοποθετεῖ στὴ Σαρδηνία, στὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ τοῦ στενοῦ τοῦ Bonifacio, στὸ σημερινὸ «Λιμάνι τῶν πηγαδιῶν». Τὸ νησί τῆς Κίρκης νομίζει πῶς εἶναι τὸ σημερινὸ Monte Circeo, στὴν ἰταλικὴ ἀκτὴ, ἀπέναντι περίπου ἀπὸ τὴ Σαρδηνία· αὐτὸ ἀπὸ μακριὰ φαίνεται σὰν νησί. Ἡ Σχερία εἶναι ἡ Κέρκυρα. Ἦδη ὁ Θουκυδίδης τὸ λέει αὐτὸ (I, 25)· ὁ Bérard ὅμως δὲν περιορίζεται μονάχα σ' αὐτὴ τὴν πολὺ γενικὴ ταύτιση. Ὅριζει, ὅπως πιστεύει, μετὰ ἀκρίβεια τὴ θέση τῆς πόλεως τῶν Φαιάκων, τὸ μέρος ποὺ ἐκβράσθηκε ἀπὸ τὰ κύματα ὁ Ὀδυσσεύς κλπ.

Ὅπως δὴποτε τὸ μυθικὸ στοιχεῖο τὴν Ὀδύσεια πλεονάζει. Κατὰ τὸ μεγαλύτερό του μέρος ὁ κόσμος τῶν περιπλανήσεων τοῦ Ὀδυσσεά εἶναι φανταστικός, παραμυθένιος. Ἐνα παράδειγμα. Ὁ Ὀδυσσεύς μετὰ τοὺς συντρόφους του, διωγμένοι ἀπὸ τὸν Αἴολο, φτάνουν στὸ νησί τῆς Κίρκης, τὴν Αἰ α ἰ ἦ, στὴ χώρα τοῦ Ἥλιου, δηλ. τὴ μακρινὴ Ἀνατολὴ (κ)· ἔπειτα ἀπὸ λίγες μέρες ὁ Ὀδυσσεύς βρίσκεται στὴ μακρινὴ Δύση, τὴν Ὠ γ υ γ ἰ α, τὸ νησί τῆς Καλυψῶς (μ), χωρὶς νὰ δοθῇ καμμιά ἐξήγηση γιὰ τὸ πῶς ἔφτασε ἐκεῖ. Εὐλόγα ὑποθέτουν πῶς σὲ θαλασσινὲς περιπέτειες στὴ Δύση παραχώθηκαν ἄλλες ἀπὸ τὸ θρόλο τῶν Ἀργοναυτῶν, ποὺ συνέβη στὴν Ἀνατολὴ. Ὁ ἀλεξανδρινὸς φιλόλογος Ἐρατοσθένης (περίπου 300 - 230 π.Χ.) τὸ εἶχε ἀντιληφθῇ αὐτὸ καὶ τὸ εἶχε πεῖ πολὺ κοφτά.

Ἡ Ὀδύσεια ἔχει χαρὰκτῆρα ἥρεμο καὶ εἰρηνικὸ, ἀντίθετα ἀπὸ τὸν πολεμικὸ καὶ σχεδὸν ἄγριο χαρὰκτῆρα τῆς Ἰλιάδας. Αὐτὸ ὅμως μπορεῖ νὰ ὀφείλεται στὴ φύση τοῦ θέματος κι ὄχι ὅπως δὴποτε στὸ ὅτι ἡ Ὀδύσεια συντέθηκε πολὺ ἀργότερα ἀπὸ τὴν Ἰλιάδα ἢ ἀπὸ ἄλλον ποιητῇ.

Ο ΟΜΗΡΙΚΟΣ ΚΟΣΜΟΣ

Ἡ ὁμηρικὴ θρησκεία. Ὁ ὁμηρικὸς κόσμος εἶναι γεμάτος ἀπὸ θρησκευτικότητας. Καμμιά ἀνθρώπινη κοινωνία σὲ κάθε τῆς ἐνέργεια δὲν κάνει τόσες προσευχές, δὲν προσφέρει τόσες θυσίες, δὲν ἔχει τόση πεποίθηση στὴ δυνατότητα ἄμεσης ἐπέμβασης τῶν θεῶν στὰ ἀνθρώπινα, ὅσο ἡ ὁμηρικὴ κοινωνία.

Ἡ ὁμηρικὴ θρησκεία εἶναι ἀνθρωπομορφική. Οἱ θεοὶ σπάνια ἐμφανίζονται ὅπως τοὺς πίστευαν στὰ παλιότερα χρόνια, λ.χ. σὰν πουλιά· συνήθως παρουσιάζονται σὰν ἄνθρωποι, ἀλλὰ πολὺ πιὸ δυνατοί. Εἶναι ἀθάνατοι (αἱ ἐν ἐόντες, ἀθάνατοι) καὶ εὐτυχεῖς (μάκαρες, ἀκηδέες) ζοῦν στὶς κορφές τοῦ Ὀλύμπου μέσα σὲ γιορτὲς ὅπου γεύονται τὸ νέκταρ καὶ τὴν ἄμβροσία. Ἀπὸ τὸν Ὀλυμπο κατεβαίνουν ὅταν θέλουν νὰ ἐμφανιστοῦν στοὺς θνητοὺς εἰτε μετὶ τῆς θεϊκῆς τους μορφῆς εἰτε μετὶ τὴν ἀπατηλὴ μορφή ἀνθρώπου (στὸ Χ λ.χ. ἡ Ἀθηνᾶ παρουσιάζεται στὸν Ἑκτορα μετὶ τὴ μορφή τοῦ ἀδελφοῦ του Διήφοβου). Ἐχοῦν, ὅπως οἱ ἄνθρωποι, τὶς ἀντιζηλίες τους καὶ τὰ πάθη τους. Μερικὲς φορὲς εἶναι αὐθαίρετοι καὶ ἄδικοι, γενικὰ ὅμως νοιάζονται γιὰ δικαιοσύνη καὶ ἠθική. Τοὺς θεοὺς τοὺς λατρεύουν σὲ ναοὺς καὶ τοὺς προσφέρουν θυσίες κι ἄλλου εἶδους προσφορές. Στὰ ποιήματα ἀναφέρονται ἀγάλματα θεῶν, βωμοὶ κι ἱεροὶ χώροι. Ὑπάρχουν ἱερεῖς καὶ μάντιες, πού εἶναι ἰσχυρά πρόσωπα καὶ τοὺς προστατεύουν οἱ θεοί. Κάτω ἀπὸ τὴν προστασία τῶν θεῶν εἶναι καὶ οἱ ξένοι.

Μονάχα ὁ Δίας μένει ἀπομακρυσμένος. Κύριος τοῦ Ὀλύμπου, δὲν κατεβαίνει στὴ γῆ, δὲν παίρνει μέρος στὶς μάχες. Αὐτὸς συγκαλεῖ τὶς συνελεύσεις τῶν θεῶν, διευθετεῖ τὶς διαφορές τους, προβάλλει συχνὰ τὴν παντοδύναμη θέλησή του. Εἶναι ὁ Ἀγαμέμνωνας τοῦ θεϊκοῦ αὐτοῦ συλλόγου καὶ οἱ ἀποφάσεις του, ἂν καὶ τελικὰ εἶναι σεβαστές, σηκώνουν συχνὰ διαμαρτυρίες, ὅπως ἐκεῖνες τοῦ ἀρχηγοῦ τῶν Ἀχαιῶν.

Πάνω ἀπὸ τοὺς θεοὺς αἰωρεῖται μιὰ δύναμη σκοτεινὴ κι ἀκαθόριστη μπροστὰ στὴν ὁποία κι ὁ ἴδιος ὁ Δίας εἶναι ἀνίσχυρος. Εἶναι ἡ Μοῖρα (μοῖρα, αἵσα). Ὁ Δίας ἀναστενάζει γιὰ τὸν Ἑκτορα «ποῦ συχνὰ ἔκαψε γι' αὐτὸν μεριά βοδιῶν στὶς κορυφές τῆς δασωμένης Ἰδης» (Χ 170), ἀλλὰ δὲν θὰ τὸν σώσει, γιατί «ἡ Μοῖρα θάνατο τοῦ ἔχει ἀπὸ χρόνια γράψει» (Χ 179).

Ἡ ὁμηρικὴ κοινωνία. Στὰ περισσότερα μέρη τους ἡ Ἰλιάδα καὶ ἡ Ὀδύσεια παρουσιάζουν ἀναμφισβήτητα τὴν κοινωνικὴ ὁργάνωση τῶν Ἀχαιῶν κατὰ τὴν ἐποχὴ τῆς κατακτῆσεως τῆς ἡπειρωτικῆς Ἑλλάδος, δηλ. κοινωνικὴ ὁργάνωση προγενέστερη τῶν χρόνων τοῦ ποιητῆ. Ἡ κοινωνία ἀπαρτίζεται ἀπὸ τοὺς λαοὺς καὶ τοὺς σκηπτοὺχοὺς βασιλεῖς πού τοὺς κυβερνοῦν. Αὐτοὶ συγκαλοῦν τὶς συνελεύσεις, στὶς ὁποῖες ὁ λαὸς παραστέκεται, χωρὶς ὅμως νὰ παίρνη τὸ λόγο. Μόνο οἱ ἀρχηγοὶ συζητοῦν μεταξύ τους. Στὴν Ἰλιάδα ὁ λαὸς ἐπιδοκιμάζει μετ' ἐπευφημίας τοὺς ἀρχηγούς ἢ τοὺς ἀποδοκιμάζει μετ' ἐπι-
 σιω-

πή του. Πάντως ἡ ἀπόφαση ἀνήκει στοὺς ἀρχηγούς. Στὴν Ὀδύσσεια ἡ συνέλευση τοῦ δήμου εἶναι μόνιμος καὶ σημαντικὸς θεσμός.

Ἡ φιλοξενία στὴν ὀμηρικὴ κοινωνία εἶναι σπουδαῖος θεσμός καὶ οἱ δεσμοὶ ἀπ' αὐτὴν πολὺ ἰσχυροί. Ὁ πολεμιστὴς, στὸ πεδίο τῆς μάχης, ἀποφεύγει νὰ ἀναμετρηθῇ μὲ τὸν ἀντίπαλό του, ἀν ἀναγνωρίσῃ σ' αὐτὸν ἓνα ξένο (βλ. στὸ Ζ 215 κ.έ. ἓνα τέτοιο περιστατικὸ μὲ τὸν Γλαῦκο καὶ τὸν Διομήδη).

Ἡ γυναῖκα στὸ σπίτι ἀσχολεῖται μὲ ὕφαντικὲς ἐργασίες. Οἱ γυναῖκες τῶν ἡγεμόνων ντύνονται μὲ ἀρκετὴ πολυτέλεια· φοροῦν χιτῶνα καὶ πέπλον (ἐπανωφόρι), διάδημα (ἄμπυκα) καὶ σκούφια (κεκρύφαλον) ποὺ συγκρατιέται μὲ ταινίες (ἀναδέσμας)· μιὰ λεπτὴ καλύπτρα (κρήδεμνον) σκεπάζει τὸ κεφάλι καὶ πέφτει ὡς τὰ νῶτα καὶ τοὺς ὤμους· ἡ καλύπτρα μπορεῖ νὰ συρθῇ καὶ νὰ σκεπασθῇ τὸ πρόσωπο, ὅταν ἡ γυναῖκα μιᾶ μὲ ἄντρες. Φοροῦν χρυσὰ κοσμήματα (πολλὰ βρέθηκαν στὶς ἀνασκαφές) στὸ λαιμό, στ' αὐτιά καὶ στὸ στήθος, βάφονται κι ἀρωματίζονται. Κληρονόμοι τοῦ αἰγαίου πολιτισμοῦ οἱ Ἀχαιοὶ γνωρίζουν τὴν λεπτὴ καὶ πολυτελεῖ ζωή.

Ὁ Ὀμηρὸς δὲν θεωρεῖ τὸν πόλεμο διασκέδαση, ἀλλὰ σκληρὴ ἀνάγκη, ποὺ φέρνει μεγάλες δυστυχίες (Ε 31, Η 174, Υ 302, Ω 498). Αἰτίες του εἶναι ἀπαγωγὴ γυναικῶν, ἀρπαγὴ ζώων ἢ προϊόντων. Πουθενά στὴν Ἰλιάδα ἢ τὴν Ὀδύσσεια δὲν γίνεται λόγος γιὰ πόλεμο γιὰ νὰ κατακτηθῇ ἔδαφος. Γίνεται μονάχα γιὰ λεηλασία, γιὰ ἐπιβολὴ ἀντιποίνων, τὸ πολὺ γιὰ τὴν ἐξόντωση ἐνοχλητικοῦ ἀντιπάλου.

Οἱ ὀμηρικοὶ ἄνθρωποι ἄλλοτε μᾶς παρουσιάζονται σκληροί, ἄγριοι, φύσεις ἀσυγκράτητες ποὺ ὀργίζονται εὐκολα καὶ εἶναι δυνατοὶ νὰ ἐκστομίσουν ὁ ἓνας πρὸς τὸν ἄλλον βαριεὲς βαριεὲς (βλ. τὴ φιλονικία Ἀχιλλέα-Ἀγαμέμνονα στὸ Α) καὶ ἄλλοτε — καὶ αὐτὸ συμβαίνει ἀρκετὰ συχνά — εὐαίσθητοι, ἱπποτικοί, γεμάτοι ἀνθρωπιά. Πόσο βαθύτατα ἀνθρώπινη εἶναι ἡ σκηνὴ (Ω 477 κ.έ.) ποὺ ὁ Πρίαμος ἔρχεται νὰ ἐξαγοράσῃ τὸ σῶμα τοῦ γιοῦ του καὶ ὁ Ἀχιλλέας μαλακωμένος, ἐξευγενισμένος, δείχνεται μεγαλόψυχος πρὸς τὸν ἐχθρό του μὲ ἓνα ἥρεμο καὶ γεμάτο οἶκτο στοχασμὸ γιὰ τοὺς ἀνθρώπους ποὺ ὑποφέρουν κάτω ἀπὸ τὸ μάτι τῶν θεῶν, μόνων ἀπαλλαγμένων ἀπὸ τὸν πόνο. Σ' αὐτὴ τὴν περικοπὴ ἐβλεπε ὁ Otfried Müller τὴν ἐνότητα τῆς Ἰλιάδας: «ὁ ποιητὴς μᾶς δείχνει τὴν προοδευτικὴ ἀθάρση τῶν συναισθημάτων τοῦ Ἀχιλλέα, ὁ ὁποῖος, ἀφοῦ, ἀπὸ ἀγάπη πρὸς τὸν φίλο του Πάτροκλο, κατανίκησε τὴ μνησικαλία πρὸς τὸν Ἀγαμέμνονα, ἔφθασε στὸ τέλος, ξεπερνώντας τὸν ἑαυτό του, στὴν ὑπέρτατη μεγαλοψυχία πρὸς ἓνα μισητότατο ἐχθρό του».

Τὴ συζυγικὴ καὶ πατρικὴ τρυφερότητα εἰκονίζει ἔξοχα ὁ ποιητὴς στοὺς ὠραίους ἐκείνους στίχους τῆς συναντήσεως τοῦ Ἑκτορα καὶ τῆς Ἀνδρομάχης στὰ τείχη τῆς Τροίας (Ζ 429 κ.έ.).

Καὶ δὲν εἶναι τὸ μόνον ἀπόσπασμα ὅπου ὁ ποιητὴς δείχνεται ἱκανὸς νὰ διεισδύσῃ στὴν ἀνθρώπινη ψυχὴ. Οἱ στοχασμοὶ τοῦ Ἑκτορα λίγο πρὶν συγκρουστῇ μὲ τὸν Ἀχιλλέα καὶ σκοτωθῇ (Χ 99 - 130), μᾶς ἀποκαλύπτουν τὴν ἴδια διεισδυτικὴ δύναμη τοῦ ποιητῆ· οἱ στοχασμοὶ αὐτοὶ

σχεδόν είναι ένας μονόλογος όπου ο ήρωας συζητεί τὰ ὑπὲρ καὶ τὰ κατὰ, ὅπως κάνουν ἀργότερα οἱ ἥρωες τῆς ἀττικῆς τραγωδίας.

Ἡ ὁμηρικὴ ἀντίληψη γιὰ τὴ ζωὴ. Οἱ ὁμηρικοὶ ἥρωες ἀγαποῦν μὲ πάθος τὴ ζωὴ καὶ ἀποστρέφονται τὸ θάνατο καὶ τὰ γηρατεία. Ἡ ζωὴ εἶναι ωραία, ἀλλὰ μόνο ὅσο ἀκμάζει τὸ σῶμα. Ἀγαποῦν ἐπίσης τὸν ἀγῶνα ποὺ θὰ τοὺς δώσῃ τὴν εὐκαιρίαν νὰ κερδίσουν τὸ κῦδος. Μιὰ μακρὰ ζωὴ χωρὶς δόξα (κλέος) δὲν τὴ θέλουν· προτιμοῦν μιὰ σύντομη ἀλλὰ δοξασμένη. Ὁ Ἀχιλλεὺς μπορούσε νὰ μείνῃ στὴν πατρίδα του καὶ νὰ φθάσῃ σὲ βαθιὰ γηρατεία, ἀλλὰ προτίμησε νὰ πάῃ στὸν πόλεμο καὶ νὰ σκοτωθῇ δοξασμένος. Ἡ σύνεση, τὸ μόνο πλεονέκτημα τῶν γηρατειῶν, μόλις ἀναγνωρίζεται στὴν Ἰλιάδα ὡς ἀρετὴ. Αὐτὴ κυριαρχεῖ στὴν Ὀδύσεια, καὶ ἀσφαλῶς δὲν εἶναι τυχαῖο ὅτι, στὴν Ὀδύσεια, ἡ Ἀθηνᾶ, ἀπὸ ὅλους τοὺς ἀθάνατους, παίζει τὸν πρῶτο ρόλο.

Οὔτε στὴν Ἰλιάδα οὔτε στὴν Ὀδύσεια ὑπάρχει ἡ ἰδέα γιὰ ἀμοιβὴ καὶ τιμωρία ἔπειτα ἀπὸ τὸ θάνατο. Ἡ μεταθανάτια ζωὴ θεωρεῖται σὰν μιὰ ἄθλια ἐπιβίωση στὴν ὁποία τὸ μόνο προνόμιο τῶν ἡρώων εἶναι νὰ διατηρήσουν τὴ θέσῃ ποὺ εἶχαν στὴ γῆ. Ἡ πεποίθησις τοῦ ὁμηρικοῦ ἥρωα πῶς δὲν ἔχει στὴ διάθεσή του τίποτε ἄλλο ἐκτὸς ἀπὸ τὴ σύντομη αὐτὴ ζωὴ δὲν τὸν κάνει, ὅπως θὰ περίμενε κανεὶς, φιλόψυχο· εἶναι ἑτοιμος, τὸ πολῦτιμο αὐτὸ ἀγαθὸ, νὰ τὸ θυσιάσῃ γιὰ νὰ ὑπερασπίσῃ τὴν τιμὴ του, τὴν τιμὴ τῶν ὁμοφύλων του, ἕναν ἀδύνατο ποὺ θὰ ζητήσῃ τὴν προστασία του.

Η ΤΕΧΝΗ ΤΟΥ ΟΜΗΡΟΥ

Ἐκεῖνο ποὺ κάνει ἐντύπωση στὸν ἀναγνώστη τῆς Ἰλιάδας καὶ τῆς Ὀδύσειας εἶναι ἡ συχνὴ ἐπανάληψη ὠρισμένων στίχων ἢ ἐπιθέτων ποὺ πλασιάζουν τοὺς λόγους, συνοδεύουν τὸ ὄνομα τῶν ἡρώων καί, χαλαρώνοντας τὸ ζωνρὸ ρυθμὸ τοῦ ποιήματος, τοῦ δίνουν ἕνα χαρακτηριστὴ ἐπίσημο, σχεδὸν ἱερατικὸ. Σὲ κάθε σελίδα τῶν δύο ποιημάτων συναντοῦμε στίχους σὰν τοὺς ἀκόλουθους :

Τὸν δ' ἀπαμειβόμενος προσέφη πόδας ὠκὺς Ἀχιλλεύς.

Τὸν δ' ἡμειβετο ἔπειτα ἄναξ ἀνδρῶν Ἀγαμέμνων.

Τὸν δ' αὖτε προσέειπε θεὰ γλαυκῶπις Ἀθήνη.

Ἡ ἐξήγησις ποὺ δίνεται εἶναι πῶς οἱ ἀοιδοὶ, ἀπαγγέλλοντας τὰ ποιήματά τους, γιὰ νὰ κάμουν σαφὲς στοὺς ἀκροατὲς τοὺς ποιὸς θεὸς ἢ ἥρωας κάθε φορὰ μιλοῦσε, χρησιμοποιοῦσαν τέτοιους τυπικοὺς στίχους ἢ τυπικὲς λέξεις. Ἀντὶ δηλ. νὰ ποῦν ἀπλῶς τὸ ὄνομα «Ἀχιλλεύς», «Ἀγαμέμνων», «Τηλέμαχος», ὅπως κάνουμε σήμερα ἐμεῖς, ὅταν διαβάζουμε δυνατὰ ἕνα θεατρικὸ ἔργο, μεταχειρίζονταν αὐτοὺς τοὺς τυπικοὺς στίχους ποὺ μὲ τὸ ρυθμὸ τους καὶ μὲ ἐλάχιστες ἀλλαγὲς κάθε φορὰ, ἐνσωματώνονταν εὐκόλα στὸ ὅλο ποίημα. Πρὸς τὴν ἐπικὴ αὐτὴ παράδοση, ποὺ φαίνεται πῶς ἦταν πολὺ δυνατὴ, συμμορφώθηκε καὶ ὁ Ὅμηρος.

Τέτοιους καθιερωμένους τύπους έχει, αργότερα, και η τραγωδία (μακρούς λόγους, στιχομυθίες, χορικά) που τους σεβάστηκαν και τους μεταχειρίστηκαν και οι πιο ρηζικέλευθοι τραγικοί ποιητές, όπως λ.χ. ο Εὐριπίδης.

Τὸ ἴδιο μπορούμε νὰ ποῦμε πὼς συμβαίνει μὲ τὶς παρομοιώσεις. Ὁ τύπος εἶναι ὁ κατὰ παράδοση, κάθε φορά σχεδὸν ὁ ἴδιος, τὸ περιεχόμενο ὁμοίως δημιουργία τοῦ ποιητῆ :

ὥς ὥς
ὥς δ' ὅτε ὥς
(πρβλ. X 93 - 95, 162 - 165 κ.ά.).

Ἡ στιχοιργία. Ἡ στιχοιργία εἶναι ἀναμφισβήτητα ἐκεῖνο πού ὁ ποιητὴς βρῆκε περισσότερο προετοιμασμένο ἀπὸ τοὺς παλιούς ἀπὸ Αὐτὴ ἔχει μιὰν ἀνετη σταθερότητα πού μαρτυρεῖ τὴ μακρὰ προηγουμένη της καλλιέργεια.

Ὁ στίχος τοῦ Ὀμήρου εἶναι ὁ δακτυλικὸς ἑξάμετρος (ἑξι μετρα ἢ πόδια) πού ἀποτελεῖται ἀπὸ πέντε δακτύλους (— ∪ ∪) καὶ ἓνα τροχαῖο (— ∪) ἢ σπονδεῖο (— —) στὸ τέλος, γιὰ τὸ ἀδιάφορο τῆς τελευταίας συλλαβῆς. Εἶναι δυνατὸ δάκτυλος νὰ ἀντικατασταθῇ μὲ σπονδεῖο, πάντα ὁμοίως οἱ δάκτυλοι εἶναι περισσότεροι ἀπὸ τοὺς σπονδεῖους.

Κάθε στίχος ἔχει τὸ μέγεθος, θέσεις δηλ. πού τελειώνει ὅπωςδήποτε μιὰ λέξη, σπάνια ὁμοίως (μονάχα στὴν βουκολικὴ τομῇ) καὶ μιὰ μετρικὴ ἐνότητα (δάκτυλος, σπονδεῖος). Ἔχομε τομὲς κύριες καὶ δευτερεύουσες. Κύριες τομὲς εἶναι ἡ πενθῆ μιμερὴς, πού γίνεται μετὰ τὴν πρώτη συλλαβὴ τοῦ τρίτου ποδός :

Τὸν δ' ἀπαμειβόμενος / προσέφη πόδας ὠκὺς Ἀχιλλεύς (Α 84).

καὶ ἡ κατὰ τρίτον τροχαῖον, πού γίνεται μετὰ τὴ δευτέρῃ συλλαβῇ τοῦ τρίτου ποδός :

Καὶ τότε δὴ θάρσῃσε / καὶ ἤδα μάντις ἀμύμων (Α 92)

Δευτερεύουσες τομὲς εἶναι ἡ ἐφθῆ μιμερὴς, πού γίνεται μετὰ τὴν πρώτη συλλαβὴ τοῦ τετάρτου ποδός :

Ἴσανδρόν τε καὶ Ἴππόλοχον / καὶ Λαοδάμειαν (Ζ 197)

καὶ ἡ βουκολικὴ (ὠνομάστηκε ἔτσι γιὰτὶ συχνὰ ἀπαντᾷ στοὺς βουκολικοὺς ποιητές), πού γίνεται μετὰ τὴν τελευταία συλλαβὴ τοῦ τετάρτου ποδός (τελειώνει δηλ. σ' αὐτή, ὅπως εἴπαμε, μιὰ μετρικὴ ἐνότητα) :

Ἀλλὰ Ποσειδάων γαῖοχος / ἀσκέλες αἰὲν (α 68)

Μερικοὶ τὴ βουκολικὴ τομὴ τὴ λένε διαίρεση.

Σχεδὸν πάντα μὲ τὴν βουκολικὴ τομὴ συνυπάρχει καὶ ἡ πενθῆ μιμερὴς (ὅπως στὸν παραπάνω στίχο) ἢ ἡ κατὰ τρίτον τροχαῖον.

Ὁ στίχος λέγεται σπονδεϊάζων, ὅταν ἔχη σπονδεῖο στὸν πέμπτο πόδα (πράγμα ὅχι πολὺ συχνό).

Ὁ δακτυλικὸς ἑξάμετρος εἶναι στίχος πολὺ πλαστικὸς καὶ εὐλύγιστος

και μπορεί νά πάρη 32 μορφές χάρη στους ποικίλους συνδυασμούς τῶν δακτύλων και τῶν σπονδείων του. Ἀλλοτε ξεδιπλώνεται μεγαλόπρεπα :

Βῆ δ' ἄκρων παρὰ θίνα πολυφλοίσβοιο θαλάσσης (Α 34)

ἄλλοτε ἀξιοποιεῖ μιὰ πολὺ σημαντικὴ λέξη :

Οὐρῆας μὲν πρῶτον ἐπώχετο καὶ κύνας ἀργούς,
αὐτὰρ ἔπειτ' αὐτοῖσι βέλος ἔχεπευκὲς ἐφίεις
β ἄ λ λ ε (Α 50 κ.έ.)

και σχεδὸν πάντα ὑπηρετεῖ τοὺς σκοποὺς, και τοὺς πιδ ὑψηλοὺς, τοῦ ποιητῆ. Αὐτὸ ἀποδείχνει ἀναμρισβήτητα και τὴν τέχνη τοῦ ποιητῆ, ἀλλά, ἐπίσης, και μιὰ μακρὰ προγενέστερη ζωὴ τοῦ στίχου.

Γενικά μπορούμε νά πούμε πῶς τόσο στὴν Ἰλιάδα ὅσο και στὴν Ὀδύσεια βρίσκομε ἐπικὸ στίχο ἐξελιγμένο και λογοτεχνικὲς συνήθειες καθιερωμένες. Τὸ ὄργανο τῆς ποιητικῆς δημιουργίας ἦταν παρασκευασμένο. Πῶς τὸ χρησιμοποίησε ὁ ποιητής ;

Σχέδιο και τεχνικὴ τῶν ποιημάτων. Ὁ ποιητὴς ξέρει νά συνθέσῃ, νά ὀργανώσῃ δηλ. τὰ διάφορα μέρη ἐνὸς θέματος ἔτσι πού νά αὐξάνῃ τὸ ἐνδιαφέρον μὲ τὴ συνεχῆ ἐξέλιξη, τὴν ποικιλία και τὴν ἀντίθεση. Αὐτὸ μπορούμε νά τὸ διαπιστώσωμε ἀν ἐξετάσωμε μιὰν ἐκτεταμένη ἐνότητα, π.χ. τὸν θάνατο τοῦ Ἑκτορα στὸ Χ. Στὸ ἐπεισόδιο αὐτὸ ὑπάρχει μιὰ σύνθεση δραματικὴ. Ἀρχίζει μὲ παραωλήσεις και τελειώνει μὲ δάκρυα.

1. Στὰ τεῖχη τῆς Τροίας ὁ Πρίαμος και ἡ Ἑκάβη ἐξορκίζουν τὸν Ἑκτορα νά μῇ στὸ κάστρο. Ἡ Ἀνδρομάχη ἡσυχῇ στὸ παλάτι ἀσχολεῖται μὲ τίς συνηθισμένες γυναικεῖες δουλειές. Ἀκολουθεῖ ὁ μονόλογος τοῦ Ἑκτορα γιὰ τὸ τί τοῦ ἐπιβάλλει τὸ καθῆκον νά κάμῃ.

2. Ἡ συνάντηση Ἑκτορα και Ἀχιλλέα. Ὁ Ἑκτορας στὸ ἀντίκρισμα τοῦ Ἀχιλλέα δειλιάζει και φεύγει.

3. Μέσα στὴν καταδίωξη, ὁ ποιητής, σὰν ἕνας ἐπιδέξιος τεχνίτης τοῦ λόγου, μᾶς ἀφήνει μετῴρους και μεταφέρει τὴ σκηνὴ στὸν Ὀλυμπο, στὴ συνέλευση τῶν θεῶν. Ἐκεῖ ἀποφασίζεται ἡ τύχη τοῦ Ἑκτορα. Εἶναι ἡ δέσση.

4. Ἡ Ἀθηᾶ μὲ τὴ μορφή τοῦ Δηϊφοβου, ἀπατᾷ τὸν Ἑκτορα και τὸν ἀναγκάζει νά σταματήσῃ. Εἶναι ἡ περιπέτεια. Ἡ μονομαχία τῶν δύο ἡρώων ἀρχίζει. Ὁ Ἑκτορας νικεῖται και σκοτώνεται.

5. Θρῆνοι τοῦ Πριάμου και τῆς Ἑκάβης (πού ἀντιστοιχοῦν στὶς παραωλήσεις τους τῆς ἀρχῆς). Ἀφιξη τῆς Ἀνδρομάχης, ἀπελπισία της και θρῆνοι της. Αὐτὸ μοιάζει μὲ τὸ τέλος τῆς τραγωδίας.

Ἀναμρισβήτητα ὑπάρχει ἐδῶ μιὰ ὑπέροχη τέχνη στὴν ὀργάνωση τοῦ συνόλου. Οἱ νόμοι τῆς ἐπικῆς ποιήσεως ὅχι μονάχα ὀλοκληρώνονται, ἀλλά ξεπερνιοῦνται πρὸς τὴν κατεύθυνση τῆς τραγωδίας. Κι αὐτὸ γίνεται σ' ὅλα τὰ κεντρικὰ θέματα τῆς Ἰλιάδας και τῆς Ὀδύσειας.

Σχεδὸν κάθε ἀφήγηση τοῦ Ὀμήρου συνενώνει τὴν κίνηση τοῦ συνόλου μὲ τὴν ἀκρίβεια τῆς περιγραφῆς τῆς λεπτομέρειας. Ὡραῖο παρά-

δειγμα είναι η φυγή του Έκτορα (X 138 - 166). Νομίζουμε ότι άκουμε τὸ τρέξιμο καὶ τὴ βαριά ἀναπνοή του.

Ἄλλο παράδειγμα: ἡ ἀναγγελία ἀπὸ τὴν Εὐρύκλεια στὴν Πηνελόπη τῆς χαρμόσυνης εἰδήσης πὼς ὁ Ὀδυσσεύς βρίσκεται στὸ παλάτι καὶ τιμώρησε τοὺς αὐθάδεις Μνηστήρες (ψ 1 - 9).

Ὁ Ὅμηρος εἶναι ἓνας ποιητὴς ρεαλιστής, στὴν ἔννοια ὅτι δὲν ὑπὸ χωρεῖ μπροστὰ στὴν ἐξεικόνιση ἀκόμη καὶ σκηνῶν οἰκτρῶν. Ἀλλὰ ὁ ρεαλισμός του δὲν εἶναι ποτὲ χυδαῖος. Ὁ ποιητὴς ἔχει ἐμφυιτὴ τὴν αἰσθησὴ τῆς ὁμορφιάς καὶ τοῦ μέτρου. Οἱ ὁμηρικοὶ ἥρωες ξέρουν νὰ ἐκφράζωνται «μὲ εὐπρέπεια καὶ χωρὶς νὰ προχωροῦν πέρα ἀπὸ τὴν εὐπρέπεια» (κατ' αἶσαν οὐδ' ὑπὲρ αἶσαν) ἄς ὑπονοήσωμε ἐδῶ «κατὰ τὴ λογοτεχνικὴ εὐπρέπεια», πού ἐπιτρέπει τὴν ἀπεικόνισι, σφοδρῶν παθῶν καὶ οἰκτρῶν σκηνῶν, ἀπαγορεύει ὁμῶς τὴν ὑπερβολὴ καὶ τὴ χυδαιότητα.

Γλώσσα τῶν ὁμηρικῶν ποιημάτων. Ἡ γλώσσα τῶν ὁμηρικῶν ἐπῶν εἶναι γλώσσα τεχνητὴ, λογοτεχνικὴ, ἀνάμεικτη ἀπὸ ἰωνικὰ κυρίως, αἰολικὰ λιγώτερο, καὶ ἐλάχιστα ἀττικὰ καὶ ἀρκαδοκυπριακὰ στοιχεῖα. Εἶναι ἡ πρώτη πανελληνία λογοτεχνικὴ γλώσσα καὶ ἡ κατὰ παράδοσι γλώσσα τῆς ἐπικῆς ποιήσεως. Ἀλλὰ καὶ στὰ ἄλλα λογοτεχνικὰ εἶδη εἶχε τὴν ἐπίδρασή της ἡ ὁμηρικὴ γλώσσα, ὅπως στὴν ἐλεγεία καὶ στὸ ἐπίγραμμα καὶ ὁ πεζὸς ἀκόμη λόγος, ἰδίως τοῦ Πλάτωνα καὶ τοῦ Ἡρόδοτου, δὲν ἔμεινε ἀνεπηρέαστος ἀπὸ τὴν ὁμηρικὴ γλώσσα.

Συμπέρασμα. Ἡ σύντομη ἐξέτασι τῶν ὁμηρικῶν ποιημάτων μᾶς ἀναγκάζει νὰ παραδεχοῦμε πὼς τόσο στὴν Ἰλιάδα ὅσο καὶ στὴν Ὀδύσεια ὑπάρχει ὄχι μονάχα μιὰ ἀξιοθαύμαστη νεανικὴ φαντασία, ἀλλὰ ἐπίσης καὶ μιὰ ἀξιοθαύμαστη τέχνη. Τὸ ἀπλοῖκό, τὸ πρωτόγονο, τὸ λαϊκόν, πού συναντοῦμε στὰ δυὸ ποιήματα, ὀφείλεται στὶς παραδόσεις πού ὑπῆρξαν τὸ ὕλικό γιὰ τὸν ποιητὴ. Σ' αὐτὴ τὴν ἔννοια μπορεῖ νὰ παραδεχτῇ κανεὶς μαζί μὲ τὸν Wolf πὼς ἡ ἑλληνικὴ φυλὴ ὁλόκληρη συνεργάστηκε στὰ ὁμηρικὰ ποιήματα, ἀφοῦ αὐτὴ δημιούργησε τίς ἰδέες, τοὺς ἥρωες καὶ τοὺς θρύλους, τίς παραδόσεις ἀπὸ τίς ὁποῖες ὁ ποιητὴς ἀντλήσε τὸ ὕλικό του.

ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΩΝ ΟΜΗΡΙΚΩΝ ΠΟΙΗΜΑΤΩΝ. ΤΟ ΟΜΗΡΙΚΟ ΖΗΤΗΜΑ

Ἀρχικὴ διάσωσι καὶ διείδοσι. Εἶδαμε πὼς ἡ ἔρευνα σήμερα θεωρεῖ πολὺ πιθανόν ὅτι τὰ δύο ποιήματα (καὶ ὅπωςδήποτε ἡ Ἰλιάδα) γράφηκαν ἀπὸ τὸν Ὅμηρον τὸν 9. π.Χ. αἰῶνα, ἀφοῦ ἡ γραφὴ ἦταν γνωστὴ στὴν ἡπειρωτικὴ Ἑλλάδα ἤδη ἀπὸ τὸν 15. αἰῶνα π.Χ. Θεωρεῖται πάντως βέβαιον πὼς στὴ διάσωσι καὶ διείδοσίν τοις συντέλεσε πρὸ πάντων μιὰ τάξι ἀνδρῶν, πού εἶχε ὡς ἐπάγγελμα νὰ ἀπαγγέλλῃ ἀπὸ μνήμης τὰ ὁμηρικὰ ποιήματα. Οἱ ἄνδρες αὐτοί, πού ἦταν σὰν τοὺς

παλιούς αοιδούς, ὠνομάζονταν Ὀμηρίδαι καὶ ἀποτελοῦσαν εἶδος συντεχνίας στοὺς κόλπους τῆς ὑποίας φυλάγονταν ζηλότυπα τὰ ὁμηρικὰ ποιήματα καὶ μεταδίδονταν ἡ γνώση τους. Γνωρίζομε μιὰ τέτοια συντεχνία Ὀμηρίδων στὴ Χίος. Οἱ Ὀμηρίδες, ποὺ λέγονταν ἐπίσης καὶ ραψῳδοὶ («ραπτὼν ἐπέων τὰ πόλλ' αἰδοῖν», Πινδ. Νεμ. II, 3), γύριζαν στὶς πόλεις καὶ ἀπαγγέλναν διάφορα μέρη ἀπὸ τὰ ὁμηρικὰ ποιήματα στὰ συμπόσια τῶν ἡγεμόνων καὶ στὶς γιορτὲς καὶ πανηγύρεις τοῦ λαοῦ. Κρατοῦσαν λύρα, ἀλλὰ δὲν ξέρομε πῶς καὶ ὡς ποῖο βαθμὸ συνώδευαν μ' αὐτὴ τὴν ἀπαγγελία, οὔτε ἂν ἡ ἀπαγγελία εἶχε χαρακτῆρα ἐπίσημο καὶ ἱερατικὸ ἢ ζωηρὸ καὶ θεατρικόν.

Δημοσίευση καὶ κριτικὴ τοῦ κειμένου στὴν ἀρχαιότητα. Ἡ πρώτη μαρτυρημένη ἔκδοση τῶν ὁμηρικῶν ποιημάτων εἶναι ἡ ἐπὶ Πεισιστράτου, κατὰ τὰ μέσα τοῦ 6. π.Χ. αἰώνα.

Ὁ Κικέρωνας (De oratore III, 137) γράφει: «Λέγεται ὅτι ὁ Πεισίστρατος πρῶτος τὰ βιβλία τοῦ Ὀμήρου, ποὺ ἦταν πρωτύτερα συγκεχυμένα (ἀνακατωμένα), ἔτσι τὰ διάταξε (κατάταξε) ὅπως τὰ ἔχομε σήμερα». («Pisistratus primus Homeri libros confusos antea sic disposuisse dicitur ut nunc habemus»). Τὴν πληροφορία ἐπαναλαμβάνουν ὁ Πausanias, ὁ Aelianus, ὁ Iosippos καὶ ἓνα ἀνώνυμο ἐπίγραμμα τῆς Παλατινῆς Ἀνθολογίας.

Ἡ πληροφορία δὲν μιλάει γιὰ σύνθεση ἢ καταγραφή ἀλλὰ γιὰ κατάταξη. Στὰ Παναθήναια (ιδρύθηκαν τὸ 566 π.Χ.) ἀπαγγέλλετο αὐτὸ τὸ ἐπίσημο κείμενο καὶ ἀπαγορεύτηκε κάθε ἀλλαγή. Ἐκτὸς ἀπ' αὐτὴ τὴν ἔκδοση, ὑπῆρχαν καὶ ἐκδόσεις ποὺ ὀφειλονταν εἴτε στὴν πρωτοβουλία πόλεων («ἐκδόσεις κατὰ πόλεις»), εἴτε στὴν πρωτοβουλία ἀτόμων («ἐκδόσεις κατ' ἄνδρα»). Ἀπὸ τίς πρῶτες τὴν μεγαλύτερη ὑπόληψη στὴν ἀρχαιότητα εἶχε ἡ μασσαλιωτικὴ, ἀπὸ τίς δεύτερες σπουδαία ἦταν ἐκείνη ποὺ εἶχε κάμει ὁ Ἀριστοτέλης γιὰ τὸν Ἀλέξανδρο, ἡ ὁποία λεγόταν Ἰλιάς ἢ ἐκ τοῦ νάρθηκος (νάρθηξ = μικρὴ θήκη), καὶ ποὺ ἐκεῖνος τὴν εἶχε πάντα μαζί του.

Στοὺς μετὰ τὸν Ἀλέξανδρο χρόνους οἱ φιλόλογοι (γραμματικοὶ) τῆς Ἀλεξανδρείας καὶ ἰδίως ὁ Ζηνόδοτος ὁ Ἐφέσιος (325 - 260 π.Χ. περίπου), ὁ Ἀριστοφάνης ὁ Βυζάντιος (257 - 180 π.Χ. περίπου) καὶ ὁ Ἀρίσταρχος ὁ Σαμόθραξ (217 - 145 π.Χ. περίπου) ἔκαμαν κριτικὲς ἐκδόσεις τοῦ Ὀμήρου καὶ ἀγωνίστηκαν — ἰδιαιτέρα ὁ Ἀρίσταρχος — νὰ ἀποκαταστήσουν τὸ ἀρχικὸ κατὰ τὴν κρίση τους κείμενο. Στὴν ἐργασία τους αὐτὴ γνωρίζομε ὅτι χρησιμοποίησαν τὴν ἔκδοση ποὺ κυκλοφοροῦσε τὴν ἐποχὴ τους, τὴν «κοινὴ» θὰ λέγαμε, τίς ἐκδόσεις κατὰ πόλεις, τίς ἐκδόσεις κατ' ἄνδρα καὶ τέλος τίς ἐκδόσεις ποὺ ὁ Ἀρίσταρχος ὀνομάζει τετριμμένους, δημῶδεις ἢ εἰκαιότερας, καθὼς καὶ σημειώσεις ποιητῶν ἢ λογίων ποὺ ὑπῆρχαν στὶς ἐκδόσεις. Τοὺς στίχους ποὺ θεωροῦσαν πορὲμβλητούς ἢ ὅτι ἔπρεπε νὰ μετατεθοῦν τοὺς ἐπισήμαναν μὲ εἰδικὰ σημεῖα ποὺ ἐκεῖνοι ἐπινόησαν (ἀστερίσκον, διπλὴν, ὀβελόν,

κεραύνιον, αντίσιγμα κ.κ.). Έργο τῶν ἰδίων εἶναι καὶ ἡ διαίρεση καθενὸς ἀπὸ τὰ δύο ποιήματα σὲ 24 ραψωδίες. Ἡ ἐκδοση τοῦ Ἀριστάρχου φαίνεται πῶς ἀποτέλεσε τὴ βάση γιὰ ὅλες τὶς κατοπινὲς ἐκδόσεις.

Στὰ χρόνια τοῦ Ἀριστάρχου δύο γραμματικοί, ὁ Ξένων καὶ ὁ Ἑλάνικος, ἰσχυρίζονταν ὅτι ἡ Ἰλιάδα καὶ ἡ Ὀδύσεια δὲν ἦταν ἔργα τοῦ ἴδιου ποιητῆ (χωρίζοντες). Στὸν Ὅμηρο ἀπόδιδαν μόνο τὴν Ἰλιάδα· τὴν Ὀδύσεια, ἀπὸ λόγους κυρίως γλωσσικούς, τὴν θεωροῦσαν ἔργο ἄλλου, μεταγενέστερου ποιητῆ. Ἡ γνώμη τους δὲν προσέχτηκε πολὺ, πολεμήθηκε ἀπὸ τὸν Ἀρίσταρχο καὶ σχεδὸν λησμονήθηκε. Μόνο ἀπὸ τὸ 18. αἰῶνα ἄρχισαν νὰ διατυπώνωνται ἀμφιβολίες γιὰ τὴν προσωπικὴ ὑπαρξὴ τοῦ Ὀμήρου, γιὰ τὴν ἀπὸ τὸν ἴδιο ποιητὴ σύνθεσι τῶν δύο ποιημάτων καὶ γιὰ τὴν ἐνότητα τοῦ καθενὸς ἀπ' αὐτά, δημιουργήθηκε δηλαδὴ τὸ λεγόμενο ὁμηρικὸ ζήτημα.

Κριτικὴ τοῦ κειμένου στοὺς νεώτερους χρόνους. Ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ 17. αἰ. καὶ τὶς ἀρχὲς τοῦ 18. φιλόλογοι καὶ ἄλλοι λόγιοι ἔθεσαν τὸ ζήτημα εἴτε τῆς ὑπάρξεως τοῦ Ὀμήρου εἴτε τῆς ἐνότητας τῶν δύο ποιημάτων εἴτε τῶν νοθεύσεων στὴν Ἰλιάδα καὶ τὴν Ὀδύσεια.

Πρὶν ἀπὸ τὸν Ἰταλὸ Vico (1668 - 1774) καὶ τοὺς Ἀγγλοὺς Bentley (1662 - 1742), Wood καὶ Merian (κιττὸ δύο ἔγραψαν γύρω στὸ 1769) ποὺ εἶχαν ἐκφράσει ἀμφιβολίες γιὰ τὴν ὑπαρξὴ τοῦ Ὀμήρου ἢ τὴν ἐνότητα τῶν δύο ποιημάτων καὶ τὴν ἀπὸ τὸν ἴδιο ποιητὴ σύνθεσή τους, ὁ Γάλλος ἄββας François d'Aubignac (1604 - 1676) εἶχε θέσει καθαρὰ τὸ ὁμηρικὸ ζήτημα. Στὴ μελέτη του *Conjectures académiques ou dissertation sur l'Iliade*, ποὺ δημοσιεύτηκε τὸ 1715, μετὰ τὸ θάνατό του, ἐκφράζει ἀμφιβολίες γιὰ τὴν ὑπαρξὴ τοῦ Ὀμήρου καὶ προσπαθεῖ νὰ ἀποδείξῃ ὅτι ἡ Ἰλιάδα καὶ ἡ Ὀδύσεια δὲν εἶναι ἐνιαῖα ποιήματα ἀλλὰ, καθένα, ἀποτελεῖ συμπῆλμα ἀπὸ πολλὰ μικρὰ ἔπη διαφόρων ἀγνώστων ποιητῶν.

Τὰ «Προλεγόμενα» τοῦ Wolf. Στὸ 17. αἰ. δὲν ἦταν τῆς μόδας τὸ «πρωτόγονο» καὶ τὸ «λαϊκόν». Εὐνοϊκὸ κλίμα γι' αὐτὰ δημιουργήθηκε ἕνα αἰῶνα ἀργότερα.

Στὰ 1781 ὁ Γάλλος ἐλληνιστὴς d'Ansse de Villosion ἀνακάλυψε στὴ Βενετία ἕνα χειρόγραφο τῆς Ἰλιάδας (τὸν κώδικα Venetus A τοῦ 10. ἢ 11. μ.Χ. αἰ.) ποὺ εἶχε στὸ περιθώριο ἀρκετὲς ἀπὸ τὶς διορθώσεις τοῦ Ἀριστάρχου καὶ τῶν ἄλλων ἀλεξανδρινῶν φιλολόγων μετὰ τὰ σημεῖα (ἀστερίσκο, κεραύνιο, ἀντίσιγμα, διπλή, ὀβελὸ κλπ.) ποὺ χρησιμοποιοῦσαν γιὰ νὰ ἀποκαταστήσουν τὸ κείμενο.

Ἡ ἐξέτασι τῶν διαφορῶν ἀνάμεσα στὸ παραδομένο κείμενο τῆς Ἰλιάδας καὶ κείνο τὸ ὁποῖο ἔδινε τὸ βενετικὸ χειρόγραφο, ὠδήγησε τὸ Γερμανὸ φιλόλογο καὶ καθηγητὴ στὸ Πανεπιστήμιο τῆς Halle Friedrich August Wolf (1759 - 1824) νὰ θέσῃ τὸ πρόβλημα τῆς συνθέσεως καὶ τῆς παραδόσεως τῶν ὁμηρικῶν ποιημάτων: Ἀν τὸ κείμενο τῆς Ἰλιά-

δας ήδη στην αλεξανδρινή εποχή ήταν τόσο άβελαιο, αυτό σημαίνει ότι και παλαιότερα δεν είχε σταθερή μορφή. 'Ο Wolf παρουσίασε τις απόψεις του στα Προλεγόμενα στον 'Ομηρο (Prolegomena ad Homerum, Halle 1795). Το έργο αποτελεί σταθμό στην κριτική του όμηρικού κειμένου. Σ' αυτό απόκρουε κατηγορηματικά την άποψη της ενότητας καθενός από τα δύο ποιήματα και ότι αυτά είναι έργο ενός ποιητή. Δύο είναι οι βασικές «θέσεις» του Wolf:

1. Τα άσματα που απαρτίζουν την 'Ιλιάδα και την 'Οδύσσεια δεν είναι ενός ποιητή.

2. Τα άσματα αυτά είναι και στη μορφή και στο περιεχόμενο πρωτόγονα και λαϊκά.

Τις «θέσεις» του αυτές ο Wolf τις υποστηρίζει με πολλά επιχειρήματα που μπορούν να συνοψιστούν στα εξής τρία:

α) Δεν ύπρχε γραφή στην 'Ελλάδα (τά σήματα λυγρά που αναφέρονται στην 'Ιλιάδα, Z 168, ο Wolf πιστεύει ότι ήταν συνθηματικά σημάδια κι όχι γράμματα) και χωρίς τη βοήθεια της γραφής είναι αδύνατο ένας άνθρωπος μόνος να συνθέσει τόσο έκτεταμένα ποιήματα. Κάθε αοιδός μπορούσε να συνθέσει μόνο περιορισμένης έκτασεως επικές διηγήσεις.

β) Τα έπη συνθέτονταν για να απαγγελθούν από μνήμη σε άκρα-ατήριο όχι να διαβαστούν από αναγνώστες· ή έκταση έπομένως κάθε έπους έπρεπε να είναι ανάλογη με τις δυνατότητες των συνθετών να τo απομνημονεύσουν και των άκρατων να τo παρακολουθήσουν. Είναι παράλογο να υποθέσουμε ότι ένας ποιητής θα μπορούσε να διατηρήσει στη μνήμη του τόσο μακρό ποίημα και ότι θα ύπρχε κοινό που θα ενδιαφερόταν να τo άκούσει.

γ) 'Αν εξετάσουμε τα δύο ποιήματα — και κυρίως την 'Ιλιάδα — θα βρούμε άντιφάσεις, έπαναλήψεις, άνακολουθίες κλπ. που μαρτυρούν πώς δεν ύπάρχει έναίιο σχέδιο και πώς καθένα από τα δύο αυτά ποιήματα (ο Wolf επέμενε πρό πάντων στην 'Ιλιάδα) στην πραγματικότητα είναι μία συμπίληση ή συγκόλληση μικρότερων έπων, δημιουργιών διαφόρων αοιδών ή ραψωδών, ή ύποία έγινε πολλούς αιώνες μετά τη σύνθεσή τους. Τα όμηρικά ποιήματα δείχνουν μιάν έμφυτη ποιητική δεξιότητα, όχι όμως ύψηλή τέχνη. Μπορούν να παραβληθούν με τα γερμανικά λαϊκά άσματα που άναφέρει ο Τάκιτος και που συναθροίστηκαν και καταγράφθηκαν την εποχή του Καρολομάγνου. Και τα όμηρικά ποιήματα καταγράφηκαν μόλις τον 6. π.Χ. αιώνα από τον Πεισίστρατο, γιατί μόναχα τότε ήταν διαδομένη ή γραφή. 'Ο Πεισίστρατος και οι άλεξανδρινοί έκαμαν τον 'Ομηρο που έχουμε έμεις σήμερα.

'Από τα επιχειρήματα αυτά του Wolf και των όπαδών του (ά ν α λ υ τ ι κ ῶ ν) τo πρώτο, που θεωρούνταν και τo σπουδαιότερο, δεν έχει πια σήμερα αξία, γιατί, έπως είπαμε, άποδείχτηκε πώς ή γραφή (Γ ρ α μ μ ι κ ή Β) ήταν γνωστή στην ήπειρωτική 'Ελλάδα (Πύλο, Μυκήνες, 'Ορχομενό) και στην Κρήτη και άρκετά διαδομένη, τουλάχιστο από τo μέσο του 15. π.Χ. αιώνα (στην Κρήτη ή Γ ρ α μ μ ι κ ή Α ύπάρχει τον 18. π.Χ. αί.). Ήταν, έπομένως, δυνατό ο ποιητής - ραψωδός να καταγράψει

τῇ δημιουργίᾳ του, ὄχι γιὰ ἀναγνώστες, ἀλλὰ γιὰ δική του εὐκολία. Εἶναι λογικὸ ἐπίσης νὰ ὑποθέσωμε πὼς τὰ μακρὰ αὐτὰ ποιήματα δὲν ἦταν ἀνάγκη νὰ ἀπαγγελθοῦν ὁλόκληρα, ἀλλὰ κατὰ μικρὰ ἢ μεγάλα, καὶ μὲ κάποιαν αὐτοτέλεια, τμήματα ἀνάλογα μὲ τὸ ἀκροατήριον καὶ τὰ ἐνδιαφέροντά του. Ἡ ἔρευνα στὰ χρόνια μας (ιδιαίτερα οἱ ἔρευνες τῶν M. Parry καὶ A. Lord στὴν Γιουγκοσλαβία) ἔδειξε ἀκόμη πὼς εἶναι δυνατὴ ἡ ἀπομνημόνευση καὶ πιστὴ μετάδοσις δεκάδων χιλιάδων στίχων, πράγμα πού, φυσικὰ, ἀγνοοῦσαν ὁ Wolf καὶ οἱ ὁπαδοί του.

Οἱ ἀντιφάσεις, ἐπαναλήψεις καὶ ἀνακολουθίες, στὶς ὁποῖες ἀναφέρεται τὸ τρίτο ἐπιχείρημα, δὲν εἶναι στὴν πραγματικότητά τους ὅσες εὑρίσκαν ὁ Wolf καὶ οἱ ὁπαδοί του· εἶναι πολὺ λιγώτερες καὶ οἱ πρὶν πολὺς πιθανὸν παρεμβολές τῶν ραψωδῶν. Τὸ πρωτόγονο καὶ τὸ λαϊκὸ ἀπόφυο δὲν βρίσκεται πούθενά στὰ δύο ποιήματα· παντοῦ ἡ φαντασία τοῦ ποιητῆ τὸ ἔχει δουλέψει καὶ ἐναρθρώσει ἀξεχώριστα στὸ ὅλο.

Τὸ *ὁμηρικὸ πρόβλημα* στὰ χρόνια μας. Οἱ ἰδέες τοῦ Wolf μπορεῖ νὰ πῇ κανεὶς πὼς κυριαρχοῦσαν σ' ὅλον τὸν 19. αἰῶνα. Ἀπὸ τίς ἀρχές ὁμοῦ τοῦ αἰῶνα μας οἱ ἀπόψεις αὐτὲς ἀμφισβητήθηκαν ζωηρὰ καὶ σήμερα δὲν εἶναι πιά τόσο πολλοὶ οἱ φιλόλογοι ποὺ δέχονται ἄλλον τὸν ποιητὴ τῆς Ὀδύσσειας καὶ ἄλλον τῆς Ἰλιάδας, κι εἶναι λιγώτεροι ἐκεῖνοι ποὺ δέχονται ὅτι τὴν Ἰλιάδα καὶ τὴν Ὀδύσεια τίς ἀπαρτίζουν μικρότερα ἄσματα, ἔργα διαφόρων ποιητῶν (γιὰ τὴν Ἰλιάδα δέχονται ξεχωριστὰ ἄσματα : Ἀχιλλεΐδα, Διομήδεα, Πατρόκλεια, Ἀτρήϊδα, Δολώνεια· γιὰ τὴν Ὀδύσεια : Τηλεμάχεια, νόστο τοῦ Ὀδυσσεύ, μνηστροφονία). Εἶναι καὶ μερικοὶ ποὺ δέχονται καὶ γιὰ τὴν Ἰλιάδα καὶ τὴν Ὀδύσεια πολὺ περισσότερες ἀρχικὲς ἐνότητες (Ἀναλυτικὴ θεωρία). Ὑπάρχουν ὁμοῦ καὶ φιλόλογοι ποὺ δέχονται ἓνα τὸν ποιητὴ καὶ τῶν δύο ποιημάτων, ὅτι καθένα ἀπ' αὐτὰ ἀποτελεῖ μιὰ ξεχωριστὴ ἐνότητα ποὺ πραγματοποιήθηκε μὲ βάση ἓνα σχέδιο, καὶ ὅτι οἱ διαφορὲς ἀνάμεσα στὴν Ἰλιάδα καὶ τὴν Ὀδύσεια ὀφείλονται στὴ διαφορὰ τοῦ θέματος· ἀναγνωρίζουν μονάχα πὼς ἔγιναν μερικὲς μεταγενέστερες προσθήκες ἀπὸ τοὺς ραψωδοὺς καὶ τοὺς ἀντιγραφεῖς (Ἐνωτικὴ θεωρία). Εἰδικώτερα :

Οἱ γλωσσολόγοι βεβαιώνουν ὅτι ἡ γλῶσσα τῶν ὁμηρικῶν ποιημάτων δὲν εἶναι ἓνα ἰδίωμα λαϊκὸ ποὺ μόνον μιλοῦσαν, ἀλλὰ ἓνας τρόπος ἐκφράσεως καλλιεργημένος καὶ σύνθετος· εἶναι μιὰ γλῶσσα τεχνητῇ, λογοτεχνικῇ, σχηματισμένῃ μὲ τὴν ἀνάμειξη ἰωνικῶν κυρίως, αἰολικῶν λιγώτερο, κι ἐλάχιστων ἀττικῶν καὶ ἀρκαδοκυπριακῶν στοιχείων.

Τὴν ἑλλειψὶς κάθε ὑπανιγμοῦ στὰ ὁμηρικὰ ποιήματα γιὰ γραφὴ τὴν ἀποδίδουν ὄχι σὲ ἀγνοία της, ἀλλὰ σὲ ὑπολογισμένη ἀπὸ τὸν ποιητὴ ἀποσιώπηση, γιὰ νὰ ἔχῃ τὸ ἔργο μεγαλύτερη ἀληθοφάνεια, ἐπειδὴ ἀναφέρεται σὲ μιὰ προγενέστερη ἥρωικὴ ἐποχὴ.

Τὰ ἀρχαιολογικὰ εὐρήματα, ἐξ ἄλλου, ἔδειξαν πὼς οἱ Ἕλληνες τοῦ 9. καὶ τοῦ 8. π.Χ. αἰ. δὲν ἦταν καθόλου βάρβαροι, «πρωτόγονοι», ἀλλὰ κληρονόμοι κοινωνιῶν ποὺ εἶχαν ἀγαπήσει τὴν τέχνη καὶ τὴν πο-

λυτέλεια. Οί άριστοκράτες τών πόλεων, στους όποιους κυρίως άπευθύνονταν οί ραψωδοί, ήταν σέ θέση νά νιώσουν λεπτές αισθητικές απολαύσεις. Καί τή λογοτεχνική άξία πού άρνιόνταν ό Wolf καί οί όπαδοί του στην 'Ιλιάδα, τήν είδαμε (σελ. 35 κ.έ.) νά φανερώνεται άφθαστη σέ ένα από τά ώραιότερα έπεισόδιά της.

Πολλοί έρευνήτες σήμερα δέχονται ότι καθένα από τά δύο ποιήματα έχει αδιάσπαστη ενότητα καί ότι όσοι τά κοιμματιάζουν καταστρέφουν τήν ποιήσή τους. Είναι, λένε, πιθανό ό ποιητής τής 'Ιλιάδας καί τής 'Οδύσσειας νά είχε υπόψη του παλαιότερα έπη, άλλα, πάντως, καθένα από τά δύο ποιήματα συντέθηκε έπάνω σέ σχέδιο ενιαίο καί σταθερό, μέ άρχή, μέση καί τέλος. Οί ραψωδοί καί οί αντιγραφείς παράχωσαν στίχους όχι όμως μεγάλες ενότητες. Μονάχα τό τμήμα ψ 297-ω 548 τής 'Οδύσσειας είναι πιθανό όλόκληρο παρέμβλητο κι άποτελοΰσε ίσως είσαγωγή στο χαμένο έπος Τηλεγόνοια.

Στή μεταβολή αυτή τών γνώμων συντέλεσαν, όπως είπαμε, καί οί άρχαιολογικές ανακαλύψεις καί ή πρόοδος τής κριτικής, πρό πάνταν όμως οί συγκριτικές γραμματολογικές μελέτες από τις όποιες καταδείχτηκε ότι παντού όπου υπάρχει μεγάλο ποιητικό έργο υπάρχει καί μεγάλος ποιητής. Βρήκε βέβαια καί ό "Όμηρος έτοιμη πλούσια ποιητική ύλη καί γλώσσα έπιτήδεια γιά νά έκφραστή, άλλα αύτός, μέ τό ποιητικό του δαιμόνιο καί τήν έξοχη γνώση του τής ανθρώπινης ζωής, επινόησε τή θαυμαστή οικονομία τών δύο ποιημάτων, χαρακτήρισε τά πρόσωπα, παρενέβαλε έπεισόδια καί τελικά σύνθεσε σέ ένα όλο τήν 'Ιλιάδα πρώτα καί τήν 'Οδύσεια ύστερα.

Ό άγνωστος συγγραφέας τής όνομαστής «Περί ύψους» πραγματείας εύστοχα χαρακτηρίζει τά δύο ποιήματα (IX, 13): «'Η 'Ιλιάδα, γραμμένη από τόν ποιητή στην άκμή τής ηλικίας του, είναι δραματική καί γεμάτη άγώνες· ή 'Οδύσεια γραμμένη σέ ηλικία γερωνικής, περιέχει περισσότερο διηγήσεις, πού είναι γνώρισμα τών γεροντιών· μπορούμε νά παραβάλουμε τόν "Όμηρο στην 'Οδύσεια μέ τόν ήλιο όταν δύη, ό όποιος διατηρεί τή μεγαλοπρέπειά του, όχι όμως καί τή θερμαντική του δύναμη». Τήν 'Οδύσεια τή θεωρεί ως τόν επίλογο τής 'Ιλιάδας («ού γάρ άλλο ή τής 'Ιλιάδος επίλογός έστιν ή 'Οδύσεια» IX, 12).

Καί άλλοι στην αρχαιότητα θεωρούσαν τήν 'Ιλιάδα ως τό νεανικό έργο τοΰ 'Ομήρου καί τήν 'Οδύσεια ως τό γεροντικό, γνώμη πού καί σήμερα δέν θεωρείται άπίθανη.

Τή χαλαρότητα, τό κάπως άτονο, τής 'Οδύσσειας ασφαλώς είχε υπόψη του καί ό 'Οράτιος, όταν έγραφε ('Επιστολή πρós Πείσωνα, 359): Quandoque bonus dormitat Homerus! (Καμμιά φορά νυστάζει ό καλός "Όμηρος).

Άγαπητότερα από κάθε άλλο έργο στην αρχαιότητα τά όμηρικά ποιήματα, διασώθηκαν, μετά τις βαρβαρικές έπιδρομές, στο Βυζάντιο, όπου οί μοναχοί μέ άγάπη τά αντίγραφαν καί ό άρχιεπίσκοπος Θεσσαλονίκης Ευστάθιος τό 12. αί. έγραψε τά γνωστά σχόλια πού τά έχομε σέ αυτόγραφο τοΰ συγγραφέα. Στή δύση, τό Μεσαίωνα, ήταν άγνωστα

καὶ τὸ πολυδιαβασμένο *Roman de Troie*, γραμμένο ἀπὸ τὸν Benoit de Sainte - Maure, ἀντλεῖ ὄχι ἀπὸ τὰ ὁμηρικὰ ποιήματα, ἀλλὰ ἀπὸ τὸν Δίκτυν τὸν Κρήτα καὶ τὸν Δάρητα τὸν Φρύγα (κι οἱ δυὸ ἐζησαν τὸν 1. ἢ 2. μ.Χ. αἰῶνα κι ἔγραψαν γιὰ τὸν τρωικὸ πόλεμο στὴν ἑλληνικὴ, τὰ ἔργα τους ὅμως σώθηκαν μονάχα σὲ λατινικὴ μετάφραση σ' ἐπιτομὴ). Μόλις στὴν Ἀναγέννηση γίνονται γνωστά, ἀπὸ τοὺς φυγάδες Ἑλληνες τῆς Κωνσταντινουπόλεως, τὰ ὁμηρικὰ ποιήματα στὴν Ἰταλία πρῶτα καὶ στίς ἄλλες εὐρωπαϊκὲς χῶρες κατόπι. Στὰ 1488 τυπώθηκαν πρῶτη φορὰ στὴ Φλωρεντία ἀπὸ τὸ Δημήτριο Χαλκοκονδύλη (editio princeps) καὶ στὰ 1504 ἀπὸ τὸν Ἄλδο Μανούτιο στὴ Βενετία.

Ὁ θαυμασμὸς πρὸς τὰ ὁμηρικὰ ποιήματα παραμένει ζωηρὸς ὡς τίς μέρες μας καὶ κάθε μορφωμένος σ' ὅλον τὸν κόσμον θεωρεῖ ὑποχρέωσή του νὰ τὰ γνωρίσῃ τουλάχιστο σὲ μετάφραση, ἂν δὲν μπορῇ νὰ τὰ χαρῇ στὸ πρωτότυπο.

ἌΛΛΑ ΠΟΙΗΜΑΤΑ ΑΠΟΔΙΔΟΜΕΝΑ ΣΤΟΝ ΟΜΗΡΟ

Στὸν Ὅμηρον ἀποδόθηκαν καὶ μερικά ἄλλα μικρότερα ποιήματα, ἀπὸ τὰ ὁποῖα τὰ περισσότερα ἔφτασαν ὡς ἐμᾶς. Τὰ ποιήματα αὐτὰ εἶναι τὰ ἀκόλουθα :

1. *Οἱ Ὀμηρικοὶ Ὕμνοι*. Εἶναι 34 ποιήματα, ἀγνώστων ποιητῶν, ἄνισα μεταξὺ τους, γραμμένα σὲ ἐξάμετρο πιθανὸ γιὰ νὰ χρησιμεύσουν ὡς εἰσαγωγὴ (πρ ο ὀ ῖ μ ι α) στίς ἐπικὲς ἀπαγγελίες μὲ τὴν εὐκαιρία πανηγύρεων ἢ ἐορτῶν ὅπου σύχναζαν οἱ ραψωδοί. Τὸ περιεχόμενο τοῦ καθενὸς εἶναι ἓνας ὕμνος πρὸς ἓνα θεὸ (εἰς Ἀπόλλωνα, εἰς Διὸν Ἡῆρα, εἰς Ἀφροδίτην κλπ.). Ὁ ραψωδὸς ἐπικαλεῖται σ' αὐτὸν τὸ θεὸ τοῦ ὁποίου πανηγυρίζοταν ἡ ἐορτή. Ὁ παλαιότερος ἀπὸ τοὺς ὕμνους πιθανὸ εἶναι ὁ ἀφιερωμένος στὸν Ἀπόλλωνα τὸν Δῆλιον, ποὺ κι ὁ Θουκυδίδης ἀκόμη (III, 104) ἀπόδιδε στὸν Ὅμηρον. Ἐξυμνεῖται σ' αὐτὸν ἡ γέννηση τοῦ θεοῦ στὴ Δῆλον. Ἡ ἔρευνα σήμερα δὲν δέχεται τοὺς ὕμνους ὁμηρικούς καὶ τοὺς χρονολογεῖ ἀπὸ τὸν 7. ὡς τὸν 6. π.Χ. αἰῶνα. Τὰ μικρὰ αὐτὰ ποιήματα εἶναι μιὰ ἀπόδειξη τῆς διαδόσεως τῶν ἐπικῶν ἀπαγγελιῶν σὲ ὅλο τὸν ἑλληνικὸ κόσμον.

2. *Ἡ Βατραχομουσική*. Ἀποτελεῖ κωμικὴ παρωδία τῆς Ἰλιάδας. Σ' αὐτὴ περιγράφεται ἓνας φανταστικὸς πόλεμος μεταξὺ ποντικῶν καὶ βατράχων. Ὁ ποιητὴς εἶναι ἀγνωστος. Στὸ λεξικὸ Σοῦδα ὑπάρχει ἡ εἰδησιὴ ὅτι στὴν ἀρχαιότητα μερικοὶ τὴν ἀπόδιδαν στὸν Κάρα Πίγρητα, ἀδελφὸ τῆς βασίλισσας Ἀρτεμισίας.

3. *Ὁ Μαργίτης*. Κωμικὸ ἔπος ποὺ χάθηκε. Ὁ ἥρωας Μαργίτης (= μωρὸς) ἦταν ἓνας παράξενος τύπος ποὺ καταπιάνοταν μὲ πολλὰς δουλειὰς χωρὶς νὰ μπορῇ νὰ φέρῃ καμμιά σὲ πέρας. Χαρακτηρίζεται πετυχημένα ἀπὸ τὸ στίχο ποὺ μᾶς διάσωσε ὁ Πλάτωνας :

πολλ' ἠπίστατο ἔργα, κακῶς δ' ἠπίστατο πάντα.

Ὁ Ἀριστοτέλης ἐκτιμοῦσε πολὺ τὸ ποίημα αὐτὸ πού, κατὰ τὴν ἰδέα του, ἦταν γιὰ τὴν κωμωδία ὅ,τι ἡ Ἰλιάδα καὶ ἡ Ὀδύσσεια γιὰ τὴν τραγωδία. Ὁ ποιητὴς εἶναι ἄγνωστος. Ἡ Σοῦδα ἀναφέρει καὶ γι' αὐτὸ τὴν εἰδηση πὼς εἶναι ἔργο τοῦ Κάρα Πίγρητα.

Στὸν Ὅμηρο ἀπόδιδαν καὶ μερικὰ ἀπὸ τὰ λεγόμενα κύκλια ἔπη (βλ. ἀμέσως πῶς κάτω), ὅπως τὴ Θηβαΐδα, τὴν Οἰχαλίας ἄλωσιν καὶ τὰ Κύπρια.

ΚΥΚΛΙΑ ΕΠΗ

Ὦνόμαζαν στὴν ἀρχαιότητα «κύκλια ἔπη» ἢ «ἐπικὸν κύκλον» μερικὰ ἄλλα ἔπη, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν Ἰλιάδα καὶ τὴν Ὀδύσσεια, πού ἀποδίδονταν σὲ διάφορους ποιητές. Ἐκτὸς ἀπὸ λίγα ἀποσπάσματα τὰ ἔπη αὐτὰ χάθηκαν, ξέρομε ὅμως τὸ περιεχόμενο καὶ τοὺς τίτλους τοὺς ἀπὸ τῆς περιλήψεως τῆς Χρηστομαθείας τοῦ Πρόκλου (πιθανὸ τοῦ νεοπλατωνικοῦ). Ἐπιτομή τῶν περιλήψεων αὐτῶν ἔχομε καὶ στὴ Μυριόβιβλο τοῦ πατριάρχου Φωτίου. Τὰ ἔπη αὐτὰ ἦταν τὰ ἑξῆς:

Α. Τοῦ τρωικοῦ κύκλου: 1. Κύπρια, πού περιλάμβαναν τὰ σχετικά μὲ τὴν τρωικὴ ἐκστρατεία ὡς ἐκεῖ πού ἀρχίζει ἡ Ἰλιάδα. Μερικὰ τὰ ἀπόδιδαν στὸν Ὅμηρο καὶ ἄλλοι στὸν Ἡγησία ἢ Ἡγησίνο ἢ, πιθανώτερα, στὸν Στασίνο. 2. Αἰθιοπίς, συνέχεια τῆς Ἰλιάδας, ἔργο πιθανὸ Ἀρκτίνου τοῦ Μιλήσιου. 3. Ἰλίου πέρσις, περιλάμβανε τὰ σχετικά μὲ τὴν ἄλωση καὶ καταστροφὴ τῆς Τροίας. Ποιητὴς τῆς θεωροῦνταν ὁ Ἀρκτίνος ὁ Μιλήσιος. 4. Μικρὰ Ἰλιάς, πραγματευόταν τὴν ἐπιδίκαση τῶν ὅπλων τοῦ Ἀχιλλέα στὸν Ὀδυσσεά καὶ τῆς συνέπειες τῆς καὶ μερικὰ ἄλλα περιστάτικα τοῦ τρωικοῦ πολέμου ὡς τὸ μπάσιμο τοῦ δούρειου ἵππου στὴν πόλιν, ποιητὴς τῆς θεωροῦνταν ὁ Λέσχης ὁ Μυτιληναῖος. 5. Νόστοι, ἐξιστοροῦσαν τῆς περιπέτειες, τῶν Ἀχαιῶν ἡρώων κατὰ τὴν ἐπιστροφὴ στὴν πατρίδα (νόστο) ποιητὴς τοὺς Ἀγίας ὁ Τροϊζήνιος. 6. Τηλεγένεια, πραγματευόταν τῆς περιπέτειες τοῦ Ὀδυσσεά, τοῦ Τηλέμαχου καὶ τῆς Πηνελόπης ἔπειτα ἀπὸ τὴ μνηστηροφονία ποιητὴς τῆς θεωροῦνταν ὁ Εὐγάμμων ὁ Κυρηναῖος ἢ ὁ Κιναιθῶν ὁ Λακεδαιμόνιος.

Β. Τοῦ θηβαϊκοῦ κύκλου: 1. Οἰδιπόδεια, περιεῖχε τὸν μῦθο τοῦ Οἰδιπόδα καὶ ἀποδίδονταν στὸν Κιναιθῶνα τὸ Λακεδαιμόνιο. 2. Θηβαΐς, πραγματευόταν τῆς τύχες τῶν Λαβδακιδῶν καὶ τὴν ἐκστρατεία τῶν ἑπτὰ (ἀρχηγῶν) ἐναντίον τῆς Θήβας καὶ ἀποδίδονταν στὸν Ὅμηρο. 3. Ἐπίγονοι, ἐξιστοροῦσε τὴν ἄλωση τῆς Θήβας ἀπὸ τοὺς γιούς τῶν ἑπτὰ ἡρώων καὶ ἀποδίδονταν στὸν Ὅμηρο ἢ, πιθανώτερα, στὸν Ἀντίμαχο τὸν Κολοφώνιο. Ἐξω ἀπὸ τοὺς δυὸ αὐτοὺς μεγάλους μυθικοὺς κύκλους ὑπῆρχαν καὶ μερικὰ ἄλλα ἔπη, ὅπως ἡ Τιτανομαχία πού ἀναφέροταν σὲ συγκρούσεις θεῶν ὡς τὴν κυριαρχία τοῦ Δία καὶ ποιητὴς τῆς θεωροῦνταν ὁ Ἀρκτίνος ὁ Μιλήσιος ἢ ὁ Εὐμήλος ὁ Κορίνθιος, ἢ ὁ Οἰχαλίας

ἄλωσις, πού ἐξιστοροῦσε τὴν κατάκτηση τῆς πόλεως αὐτῆς ἀπὸ τὸν Ἑρακλῆ καὶ τὴν ἀπαγωγή τῆς Ἰδῆς καὶ τὴν ἀπόδιδαν ἄλλοι στὸν Ὀμηρο καὶ ἄλλοι, πιθανώτερα, στὸν Κρεώφυλο τὸ Σάμιο, ἢ Δαναΐς, ἢ Μινυάς, ἢ Φωκάς, ἴσως καὶ ἄλλα· γιὰ τὰ τελευταῖα αὐτὰ ὁμῶς δὲν ξέρομε τίποτε ἄλλο πέρα ἀπὸ τὸν τίτλο τους.

Τὰ «κύκλια ἔπη» ἔχουν σπουδαιότητα, γιὰτὶ ἀπ' αὐτὰ πῆραν τίς ὑποθέσεις πολλῶν ἔργων τοὺς οἱ λυρικοὶ καὶ οἱ τραγικοὶ ποιητὲς (πιθανὴ χρονολογία τῶν «κύκλιων ἐπῶν» 8. - 6. π.Χ. αἰώνας).

Τοὺς «Ὀμηρικοὺς Ὕμνους», τὴ «Βατραχομομαχία», τὰ ἀποσπάσματα τῶν «Κύκλιων ἐπῶν» καὶ τὰ ἐλάχιστα πού σώζονται ἀπὸ τὸν «Μαργίτη» καὶ τ' ἄλλα παρωδικὰ ἔπη τὰ βρῖσκει κανεὶς στὸν 5. τόμο τῆς ἔκδοσης τοῦ Ὀμήρου ἀπὸ τὸν T. W. Allen (Bibliotheca Oxoniensis).

2. ΔΙΔΑΚΤΙΚΟ ΕΠΟΣ. ΗΣΙΟΔΟΣ (γεν. μέσα τοῦ 8. π.Χ. αἱ. περίπου)

Τὸ περιεχόμενο τῆς Ὀδύσσειας σὲ ἀρκετὲς περιπτώσεις ἐπιτρέπει νὰ διαπιστώσωμε κάποια χαλάρωση τῆς ἀριστοκρατικῆς ἀντιλήψεως γιὰ τὴ ζωὴ καὶ πῶς ἐντονη παρουσία ἠθικῶν σκέψεων. Θὰ μπορούσε ἴσως νὰ πῇ κανεὶς ὅτι ἤδη σ' αὐτὴν ἔχομε τὴ χαρὰ τῆς διδασκαλίας ἢ βιοσοφικοῦ ἔπους. Ὁ κύριος ὁμῶς ἀντιπρόσωπος τοῦ λογοτεχνικοῦ αὐτοῦ εἵδους εἶναι ὁ Ἡσίοδος.

Ἡ ἐποχὴ τοῦ Ἡσιόδου. Τὰ ποιήματα τοῦ Ἡσιόδου φανερώουν περιβάλλον διαφορετικὸ ἀπὸ ἐκεῖνο τῶν ὁμηρικῶν ποιημάτων. Σ' αὐτὰ δὲν ἔχομε νὰ κάμωμε μὲ περήφανους καὶ μεγαλόψυχους ἡγεμόνες πού μαζὶ μὲ τοὺς «κύκλους» πολεμοῦν γιὰ κῦδος, ἀλλὰ μὲ σκληροὺς καὶ ἀδίκους ἀρχόντες πού ἐξουσιάζουν τὴ Βοιωτία καὶ καταδυναστεύουν τοὺς φτωχοὺς χωρικοὺς τῆς. Οἱ κοινωνικὲς μεταβολὲς πού συντελέστηκαν στὸ τέλος τῶν ὁμηρικῶν χρόνων (ὁμηρικοὶ χρόνοι: 12. - 8. π.Χ. αἱ.) εἶναι σημαντικές: διάσπαση τοῦ γένους, ἄνοδος τῆς ἀριστοκρατίας, οἰκονομικὴ ἀστάθεια. Ὑπάρχει μεγάλη δυστυχία. Τὸ άτομο δὲν αἰσθάνεται τὴν εὐστάθεια ἐκεῖνη πού αἰσθανόταν πρὶν μέσα στὸ γένος. Νιώθει ἀπομονωμένον καὶ χαμένον ἀνάμεσα στὴν ἀναρχία καὶ τὴν τυραννία. Ἀντὶ ἐνὸς βασιλιᾶ ἔχει τώρα πολλὰ ἀφεντικά πού ἐκμεταλλεύονται τὴν ἀδυναμία του. Εἶναι ἀλήθεια πὼς ἀντὶ νὰ καλλιεργῇ μιὰ γωνιά στὸ κινὸν κτῆμα τοῦ γένους (συλλογικὴ ἰδιοκτησία) ἔχει δικό του κλῆρο (ἀτομικὴ ἰδιοκτησία), ἀλλὰ τόσο μικρὸ πού δὲν μπορεῖ νὰ θρέψῃ τὴν οἰκογένειά του· γι' αὐτὸ ἔπρεπε νὰ ἀποκτήσῃ περισσότερη γῆ ἢ λιγώτερα παιδιὰ. Ὁ Ἡσίοδος περιγράφει μὲ ζωηρὰ χρώματα τοὺς χρόνους αὐτοὺς τῆς ὀδύνης καὶ τῆς ἀγωνίας. Δὲν ὑπάρχει πιά ἀλληλεγγύη. Καθένας φροντίζει μονάχα γιὰ τὸν ἑαυτό του. Δὲν ὑπάρχει οἶκτος οὔτε γιὰ τοὺς γέροντας γονεῖς. Χάθηκε ἡ εἰρήνη. Ὁ γείτονας στρέφεται ἐναντίον τοῦ γείτονα καὶ ὁ φίλος ἐναντίον τοῦ φίλου. Μονάχα ἡ σκληρὴ δουλειὰ μπορεῖ νὰ γλυτώσῃ τοὺς φτωχοὺς ἀπὸ τὴν πείνα καὶ τὴν ἀθλιότητα. Καὶ ὁ ποιητὴς συμ-

περαίνει μελαγχολικά πώς οι ημέρες του σιδήρου είναι σκοτεινές συγκρινόμενες με τις φωτεινές ημέρες του χρυσού.

Οι «βασιλείς» των *Ἔργων* καὶ *Ἡμερῶν* δὲν ἔχουν τίποτε τὸ κοινὸ μὲ τοὺς βασιλεῖς «ποιμένας λαῶν» τῆς ὁμηρικῆς κοινωνίας. Ὁ ποιητὴς δὲν ἀσχολεῖται λοιπὸν μὲ τὸ παρελθόν, ἀλλὰ μὲ βλέμμα θετικὸ παρατηρεῖ τὸν κόσμον μέσα στὸν ὅπου ζῇ. Προσπαθεῖ νὰ καταλάβῃ τὴ ζωὴ τοῦ καιροῦ του καὶ μὲ ἠθικὰ παραγγέλματα νὰ τὴν καλυτερέψῃ. Δὲν ἀποβλέπει νὰ τέρψῃ ἀλλὰ νὰ διδάξῃ. Γι' αὐτὸ καὶ ὁ Ἡσίοδος θεωρεῖται ὁ πατέρας τοῦ διδακτικοῦ ἢ βιοσοφικοῦ ἔπους.

Ἡζωήτιον. Ὁ Ἡσίοδος γεννήθηκε κατὰ τὰ μέσα τοῦ 8. π.Χ. αἰ. Ἡ οἰκογένειά του ἀπὸ τὴν αἰολικὴ Κύμη τῆς Μικρᾶς Ἀσίας ἦλθε στὴ Βοιωτία καὶ καλλιεργοῦσε ἓνα μικρὸ ἀγρόκτημα στὶς πλαγιές τοῦ Ἐλικῶνα, στὸ χωριὸ Ἀσκρα κοντὰ στὶς Θεσπιές. Ὅταν πέθανε ὁ πατέρας του, ὁ Ἡσίοδος δὲν συμφώνησε μὲ τὸν ἀδελφὸ του Πέρση στὸ μοῖρασμα τῆς περιουσίας καὶ κατὰληξαν στοὺς δικαστὲς «βασιλεῖς ἀχόρταγους γιὰ δῶρα» ποὺ δικαίωσαν τὸν ἀδελφὸ του. Τὸ ποίημα *Ἔργα καὶ Ἡμέραι* γράφηκε ἐξ ἀφορμῆς τῶν ἐρίδων αὐτῶν.

Κατὰ μία μεταγενέστερη εἰδήση, ποὺ οἱ ἀρχές της βρίσκονται στὸν Ἀριστοφάνη (Εἰρήνη 1282 - 83, 1286 - 87), ὁ Ἡσίοδος νίκησε τὸν Ὀμηρὸ σὲ ποιητικὸ ἀγῶνα ποὺ ὠργάνωσε ὁ βασιλεὺς τῆς Χαλκίδας τῆς Εὐβοίας Πανήδης καὶ στὸν ὅποιο πῆραν μέρος οἱ δύο ποιητές. Πρόκειται ὀλοφάνερα γιὰ μῦθο γεννημένο σὲ σχολικὸ περιβάλλον τοῦ 5. ἢ 4. π.Χ. αἰ., ὅπου ἔκαναν συγκριτικὴ ἀξιολόγηση (σύγκρισις) τοῦ ἡρωικοῦ καὶ τοῦ διδακτικοῦ ἔπους. Τὰ ὁμηρικὰ ποιήματα τὰ γνώρισε ἀπὸ τοὺς περιπλανώμενους ραψωδοὺς καὶ φαίνεται πὺς ἀρκετὰ νωρὶς ἔγινε ἓνας ἀπ' αὐτοὺς, χωρὶς νὰ σημαίνει τοῦτο ὅτι ἄφησε τὰ χωράφια του ἢ ὅτι ἔκανε μακρινὰ ταξίδια.

Ἔργα τοῦ Ἡσιόδου. Μὲ τὸ ὄνομα τοῦ Ἡσιόδου μᾶς παραδόθηκαν τρία ποιήματα: Ἡ *Θεογονία* (1022 στίχοι), τὰ *Ἔργα καὶ Ἡμέραι* (828 στίχοι) καὶ ἡ *Ἀσπίς Ἡρακλέους* (480 στίχοι). Τοῦ τελευταίου αὐτοῦ ἔργου ἴσως οἱ 56 πρῶτοι στίχοι, στοὺς ὁποίους ἐξιστορεῖται ἡ γέννηση τοῦ Ἡρακλῆ, προέρχονται ἀπὸ τὸν Ἡσίοδο· οἱ ὑπόλοιποι, στοὺς ὁποίους περιγράφεται ἡ ἀσπίδα τοῦ Ἡρακλῆ κατὰ μίμησιν τοῦ Σ τῆς Ἰλιάδας, ὅπου περιγράφεται ἡ ἀσπίδα τοῦ Ἀχιλλέα, εἶναι νόθοι, πιθανὸν ἔργο μαθητῆ τοῦ Ἡσιόδου. Οἱ 56 αὐτοὶ στίχοι ἴσως προέρχονται ἀπὸ ἓνα ποίημα τοῦ Ἡσιόδου ποὺ χάθηκε, τὸν *Γυναικῶν κατὰ λόγον ἢ Ἠοίαν*. Τὸ ἔργο αὐτὸ ἦταν συνέχεια τῆς *Θεογονίας* καὶ περιεῖχε κατὰ λέγει τῶν γυναικῶν ποὺ ἀπὸ θεοῦ γέννησαν ἥρωες. Ὀνομάσθηκε *Ἠοίαι* ἀπὸ τὴ συχνὴ ἐπανάληψη τῶν λέξεων «ἡ οἷη» = ἡ καθὼς ἡ..., ποὺ ἦταν τρόπος μεταβάσεως σὲ ἄλλη ἡρωίδα. Τὰ τελευταῖα χρόνια βρέθηκαν σὲ παπύρους ἀρκετὰ ἀποσπάσματα ἀπὸ τὸ ἔργο αὐτὸ ἔτσι ποὺ ἔγινε δυνατό μερικὰ τμήματά του νὰ ἀνασυντεθοῦν.

Στὸν Ἡσίοδο ἀποδίδονται ἐπίσης, χωρὶς νὰ εἶναι γνήσια ἔργα του, μερικὰ ἄλλα ποιήματα, ὅπως ἡ *Μελαμπόδεια*, ὁ *Κύκκος γὰ*

μος, ἡ Θησέως εἰς Ἀίδου κατάβασις, αἱ Χίρωνος ὑποθήκαι, ἡ Γῆς περίοδος κ.λ.

Κατὰ τὸν περιηγητὴ Πausανία στὶς μέρες τοῦ (μέσα 2. μ.Χ. αἰ.) οἱ περὶ τὸν Ἑλικῶνα Βοιωτοὶ ἀναγνώριζαν ὡς γήσιο ἔργο τοῦ Ἡσίοδου μόνο τὰ Ἔργα καὶ Ἡμέρας. Ὀλόκληρη ὁμως ἡ πρὶν ἀπὸ τὸν Pausanias ἀρχαιότητα ὁμόφωνα τοῦ ἀποδίδει καὶ τὴ Θεογονία καὶ τὴ γνώμη αὐτὴ παραδέχεται καὶ ἡ νεώτερη κριτικὴ. Ὑποπτοὺς θεωρεῖ μονάχα τοὺς στίχους 965 - 1022 τῆς Θεογονίας.

Ἡ Θεογονία. Τὸ ποίημα αὐτὸ ἀποτελεῖ προσπάθεια νὰ ὑπαχθῶν σὲ ἓνα σύστημα οἱ διάφοροι ἐλληνικοὶ μῦθοι γιὰ τὴ γένεση τῶν θεῶν καὶ τοῦ κόσμου. Στὸ ἔργο ἀνακατεῦνται θρησκευτικὲς παραδόσεις τῆς Ἀνατολῆς τῶν μέσων τῆς 2. π.Χ. χιλιετηρίδας, πρελληνικὲς καὶ μυκηναϊκὲς, χωρὶς νὰ μπορῇ ἀκόμη ἡ ἔρευνα νὰ προσδιορίσῃ μὲ περισσότερὴ ἀκρίβεια τὰ μερίδια. Πάντως χάς γιὰ τὸν Ἡσίοδο ἦσαν ἡ ἄβυσσος ποὺ χάσκει, ὅχι τὸ ἄτακτο ἀνακάτωμα τὴν τελευταία αὐτὴ σημασία τὴν πῆρε ἡ λέξις στοὺς πρώτους Ἕλληνες φιλοσόφους. Εἶναι πιθανὸν ὅτι εἶχε ἐπίσης ὑπόψιν τοῦ ὁ ποιητῆς καὶ ἱεροῦς λόγους τοῦ βοιωτικοῦ ἱερατείου.

Σύντομη ἀνάλυση. Τὸ ποίημα ἀποτελεῖται ἀπὸ τρία μέρη. Στίχ. 1 - 115 : Προοίμιον. Στίχ. 116 - 964 : Θεογονία, Κοσμογονία, Τιτανομαχία. Στίχ. 965 - 1022 : Ἡρωογονία. Εἰδικώτερα : Στίχ. 1 - 115. Ἐπίβληση τῶν Μουσῶν. Στίχ. 116 - 132. Γένεση τοῦ σύμπαντος. Στὴν ἀρχὴ ὑπῆρχε τὸ Χάος, ἔπειτα ἡ Γῆ καὶ ὁ Ἔρωτας, ὁ θεὸς τῆς παραγωγικῆς δυνάμεως. Ἀπὸ τὸ Χάος γεννήθηκε ἡ Νύχτα, ἀπὸ τὴ Νύχτα τὸ Φῶς. Ἡ Γῆ γέννησε τὸν Οὐρανὸ καὶ τὴ Θάλασσα. Στίχ. 133 - 210. Βασιλεία τοῦ Οὐρανοῦ. Ἀπ' αὐτὸν γεννήθηκαν οἱ Τιτάνες, οἱ Κύκλωπες, ὁ Κρόνος καὶ ἄλλοι. Ὁ Κρόνος ἀκρωτηριάζει τὸν Οὐρανὸ καὶ βασιλεύει ἀντὶ ἐκείνου. Στίχ. 211 - 452. Βασιλεία τοῦ Κρόνου. Ἀπὸ αὐτὸν καὶ τὴ Ρέα προῆλθε μιὰ γενεὰ θεῶν : Ζεὺς, Ἡρᾶ, Ἀθῆς, Ποσειδῶν κλπ. Στίχ. 453 - 964. Βασιλεία τοῦ Δία. Ὁ Ζεὺς νικᾷ τοὺς Τιτάνες καὶ τὸν Τυφώα. Ἀπὸ τὸν Δία γεννιοῦνται οἱ Μοῦσες, ὁ Ἀπόλλωνας, ἡ Ἄρτεμις, ὁ Ἄρης, ὁ Ἑρμῆς, ἡ Ἀθηνᾶ καὶ οἱ ἄλλοι θεοί. Στίχ. 965 - 1022. Κατάλογος ἡρώων ποὺ γεννήθηκαν ἀπὸ θεές. Οἱ στίχοι αὐτοί, ὅπως εἶπαμε, θεωροῦνται προσθήκη μεταγενέστερη.

Ἡ κεντρικὴ ἰδέα τοῦ ποιήματος εἶναι ὅτι ἡ βασιλεία τοῦ Δία ἐγκαινιάζει μιὰν ἐποχὴ δικαιοσύνης στὸν ἅσμον. Ὁ Δίας, ἀπόλυτος καὶ παντοτινὸς κύριος τοῦ κόσμου, ἀποτελεῖ ἐγγύηση τῆς τάξεως καὶ τῆς δικαιοσύνης στὸ σύμπαν, γιατί «αὐτὸς μοίρασε στοὺς ἀθάνατους τὰ ἀξιώματα» (στίχ. 885). Ἡ ἴδια πίστις στὴ δικαιοσύνη τοῦ Δία ὑπάρχει καὶ στὸ ἄλλο ποίημα τοῦ Ἡσίοδου Ἔργα καὶ Ἡμέραι, καὶ ἀποτελεῖ τοῦτο ἀπόδειξις πῶς ὁ ἴδιος εἶναι ὁ ποιητῆς καὶ τῶν δύο.

Ἔργα καὶ Ἡμέραι. Στὸ ποίημα αὐτὸ ὁ Ἡσίοδος ἀπευθύνεται στὸν ἀδελφὸ του Πέρση, ὁ ὑποῖος, διαφθείροντας μὲ δῶρα τοὺς δικαστὰς στὶς Θεσπιάς, πέτυχε νὰ πάρῃ τὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς πατρικῆς περιουσίας, ἀπὸ τὴν τεμπελιά του ὁμως φτώχυνε καὶ ἀπειλοῦσε τὸν

Ἡσίοδο μὲ νέα δίκη. Ἡ πρόθεσις τοῦ ποιητῆ εἶναι νὰ φέρῃ αὐτὸν τὸν κακὸ ἀδελφὸ στὸ δρόμο τῆς δικαιοσύνης, τῆς τίμιας δουλειᾶς. Χωρὶς νὰ κατατρίβεται σὲ λεπτομέρειες γιὰ τὶς ἐριδές του μὲ τὸν Πέρση ὑφώνεται σὲ γενικὲς θεωρήσεις καὶ διατυπώνει τὸ πρόγραμμα μιᾶς τίμιας ζωῆς. Ἔτσι τὸ ποίημα ἀπευθύνεται ὄχι μόνον στὸν ἀδελφὸ τοῦ Ἡσίοδου καὶ τοὺς σύγχρονούς του, ἀλλὰ στοὺς ἀνθρώπους κάθε ἐποχῆς.

Ὁ τίτλος τοῦ ποιήματος δὲν ἀνταποκρίνεται ἀκριβῶς στὸ περιεχόμενό του, γιατί αὐτὸ δὲν περιέχει μονάχα χρήσιμες συμβουλές γιὰ τὶς διάφορες ἀγροτικὲς δουλειές, ἀλλὰ, περισσότερο, κάνει λόγο γιὰ τὶς μέρες πού, ἀπὸ ἀποψη θρησκευτικῇ, εἶναι εὐνοϊκὲς γιὰ τὶς διάφορες ἐργασίες, εἶναι δηλ. τὸ ποίημα κυρίως θρησκευτικὸ καὶ ἠθικόν.

Σύντομη ἀνάλυση. Πρῶτο μέρος (στίχ. 1 - 382). Ἐγκώμιον τῆς ἐργασίας καὶ τῆς δικαιοσύνης. Ἀναλυτικώτερα : Στίχ. 1 - 10 : Ἐπίκλησις τῶν Μουσῶν γιὰ νὰ ὑμνήθῃ ὁ Δίας, ὁ δίκαιος θεός. Στίχ. 11 - 41 : Ἡ ἄμιλλα εἶναι γόνιμη, ὁ φθόνος στείρος καὶ ὁδηγεῖ στὴν ἀδικία. Στίχ. 42 - 105 : Ὁ μῦθος τῆς Πανδώρας. Στίχ. 106 - 201 : Ὁ μῦθος τῶν πέντε ἀνθρωπίνων γενεῶν, χρυσῆς (παρδεισένιας), ἀργυρῆς, χάλκινης, ἥρωικῆς, σιδερένιας (τῆς δικτῆς μας μὲ τὰ πολλὰ δεινά). Ἡ ἠθικὴ ἔννοια τῶν δύο αὐτῶν μύθων (τοῦ μύθου τῆς Πανδώρας καὶ τοῦ μύθου γιὰ τὶς ἀνθρώπινες γενεές) εἶναι ὅτι οἱ θεοὶ ἐπιβάλανε στοὺς ἀνθρώπους τὸ νόμο τῆς ἐργασίας. Στίχ. 202 - 285 : Ὁ μῦθος τοῦ ἀηδονίου πού σπαράζει στὰ νύχια τοῦ γερακιοῦ. Ὁ Δίας τιμωρεῖ πάντα τὴν ἀδικία γι' αὐτὸ κι ἔχει ὀρίσει 30.000 φύλακες τῶν ἀνθρώπων. Στίχ. 286 - 382 : Συμβουλές γιὰ ἐργατικότητα καὶ τιμιότητα.

Δεύτερο μέρος (στίχ. 383 - 617) : Οἱ ἐργασίες τῶν ἀγρῶν.

Τρίτο μέρος (στίχ. 618 - 694) : Ἡ ναυτιλία.

Τέταρτο μέρος (στίχ. 695 - 762) : Καθήκοντα πρὸς τὸν ἑαυτὸ μας καὶ τοὺς συνανθρώπους μας.

Πέμπτο μέρος (στίχ. 763 - 828) : Οἱ μέρες τοῦ κάθε μήνα πού εἶναι εὐνοϊκὲς (ἀπὸ θρησκευτικῇ ἀποψη) γιὰ τὶς διάφορες ἐργασίες.

Ὅπως παρατηρεῖ κανεὶς, τὸ γενικὸ σχέδιον τοῦ ποιητῆ εἶναι στέρεον καὶ μεθοδικόν: πρὶν δώσῃ τὶς συμβουλές του γιὰ τὶς διάφορες ἀγροτικὲς δουλειές, ἐκθέτει τὶς ἀντιλήψεις τῶν συντετῶν γιὰ τὴ δικαιοσύνη καὶ τὴν ἐργασία.

Χαρακτῆρας τῆς ποιήσεως τοῦ Ἡσίοδου. Στὴν ποίησιν τοῦ Ἡσίοδου ὑπάρχει μιὰ πρώτη δοκιμὴ βιοσυφίας. Ὁ Ἡσίοδος προσπαθεῖ μὲ τὸν ὀρθὸ λόγον νὰ ὑποστηρίξῃ τὰ ἰδεώδη του γιὰ ἐργασία καὶ δικαιοσύνη. Μὲ δύναμη διακηρύσσει ὅτι ἡ Δίκη, τὸ δίκαιο, πρέπει νὰ θριαμβεύῃ ἀπέναντι στὴν Ὑβρη, τὴν ὑπεροψία καὶ αὐθαίρεσίαν, καὶ ὅτι τὸ δίκαιο τοῦ ἰσχυρότερου θὰ τὸ διαδεχθῇ μιὰ μέρα ἡ πραγματικὴ δικαιοσύνη πού δίνει στὸν ἀδικούμενον μιὰν «ἀνταπόδοση χωρὶς μάχη» (Θεογονία 88 - 90).

Ἀλλὰ καὶ ἡ καθημερινὴ ζωὴ δὲν διαφεύδει τὴν πρακτικὴν ἀξίαν αὐτῶν τῶν ἰδεωδῶν. Γιὰ νὰ ἀποδείξῃ τὸν ἰσχυρισμό του αὐτὸν ὁ ποιητὴς χρησιμοποιεῖ ἐπιχειρηματολογία πού οἱ ἀγρότες καταλαβαίνουν καὶ συχνὰ δὲν διστάζει ὡμὰ νὰ κάμῃ ἐκκλήσιν στὸ προσωπικόν τους συμφέρον:

Ζήτη την εὐνοια τῶν θεῶν μὲ σπονδὲς καὶ θυμιάματα καὶ τὴν ὥρα πού πᾶς νὰ κοιμηθῇς καὶ τὴν ὥρα πού θὰ ξυπνήσης, γιὰ νὰ ἔχουν γιὰ σένα εὐνοϊκὴ τὴν καρδιά τους καὶ τὸ νοῦ τους. Ἔτσι ἐσύ θὰ ἀγοράζης τὴν περιουσία τῶν ἄλλων, ὅχι οἱ ἄλλοι τὴ δική σου.

(Ἔργα καὶ Ἡμέραι 338 - 340)

Οἱ ἀρετὲς πού ὁ Ἡσίοδος θεωρεῖ ὡς τίς σπουδαιότερες, γιὰτὶ ἔχουν ἕμεση χρησιμότητα γιὰ τὴ ζωὴ, εἶναι ἡ οἰκονομία, ἡ τάξις, ἡ σκληρὴ ἐργασία :

Ἄν στὸ λίγο προσθέτῃς λίγο, κι αὐτὸ κάνεις συχνά, γρήγορα τὸ λίγο θὰ σοῦ γενῇ πολὺ.

(Ἔργα καὶ Ἡμέραι 361 - 362)

Δουλειὰ καλὰ κανονισμένη, νὰ τὸ καλύτερο γιὰ τὸ θνητό, δουλειὰ κακὰ κανονισμένη, τὸ χειρότερο.

(Ἔργα καὶ Ἡμέραι 471 - 472)

Τὸν ποιητὴ τὸν διακρίνει μιὰ εὐαισθησία πρωτόγονη βέβαια, ἀλλὰ ἀρκετὰ εὐδιάκριτη. Τὸ αἶσθημα τῆς φύσεως στὴν ποίησιν τοῦ Ἡσιόδου, ὅπως καὶ στὴν ὁμηρικὴ, εἶναι πολὺ ζωηρό.

Τίς ἐντυπώσεις του τίς ἐκφράζει αὐθόρμητα, ἔντονα, παραστατικά. Καὶ τὰ ἀφηρημένα ἀκόμη φροντίζει νὰ τὰ κάνει συγκεκριμένα. Νά, λ.χ., πὼς ἐκθέτει τὰ ἀποτελέσματα τῆς ἀπρονοησίας:

Ἡ φωνὴ (τοῦ γερανοῦ) δαγκώνει τὴν ψυχὴ ἐκείνου πού δὲν ἔχει βόδια . . . Εἶναι εὐκόλο νὰ πῇ: ἀδῶσε μου τὰ δύο σου βόδια καὶ τ' ἀμάξι, ἀλλὰ εὐκόλο ἐπίσης νὰ πάρῃς τὴν ἀπάντησιν: αὐτὰ βόδια ἔχουνε δουλειάν.

(Ἔργα καὶ Ἡμέραι 451 - 455)

Τὴ γοητευτικὴ αὐτὴ ἀπλότητα καὶ παραστατικότητά διαδέχεται κάποτε μιὰ τραχιὰ εὐγλωττία: ὁ ἀγρότης ποιητὴς γίνεται προφήτης, ὅμοιος μὲ τοὺς σκυθρωποὺς προφῆτες τοῦ Ἰσραὴλ, ἰδιαίτερα τὸν Ἀμώς:

Ὡ Βασιλεῖς, σκεφθῆτε καὶ σεῖς οἱ ἴδιοι αὐτὴ τὴ δικαιοσύνη! γιὰτὶ πολὺ κοντὰ στοὺς ἀνθρώπους βρίσκονται οἱ ἀθάνατοι καὶ καταλαβαίνουν ἐκείνους πού μὲ στρεψοδικίες καταδυναστεύουν τὸν ἕνα μὲ τὸν ἄλλον, χωρὶς νὰ λογαριάζουν τὴν τιμωρίαν τῶν θεῶν. Γιὰτὶ τρεῖς φορὲς δέκα χιλιάδες πάνω στὴν εὐφορὴ γῆ ὑπάρχουν ἀπὸ τὸ Δία οἱ ἀθάνατοι τῶν θνητῶν ἀνθρώπων φύλακες. Αὐτοὶ ἀγρυπνοῦν πάνω ἀπὸ τίς δικές καὶ τὰ ἄθλια ἔργα, ἀόρατοι, τριγυρνώντας παντοῦ πάνω στὴ γῆ. Ὑπάρχει ἀκόμη καὶ ἡ παρθένος Δικαιοσύνη, ἡ κόρη τοῦ Δία, πού τὴν τιμοῦν καὶ τὴν σέβονται: οἱ θεοὶ πού κατοικοῦν στὸν Ὀλύμπο. Καί, λοιπόν, ὅταν κάποιος τὴν προσβάλλῃ αὐτὴ δικάζοντας ἄδικα, ἐκείνη ἀμέσως τρέχει νὰ καθίσῃ κοντὰ στὸ Δία, τὸ γιὸ τοῦ Κρόνου, τὸν πατέρα τῆς καὶ τοῦ ἀναγγέλλει τὴν κρίσιν τῶν ἀδικῶν ἀνθρώπων, γιὰ νὰ πληρώσῃ ὁ λαὸς τίς ἀνοησίες τῶν ἀρχόντων του, πού μὲ δλέθριους στοχασμούς, πότε ἔτσι πότε ἄλλῳ, ἔξω ἀπὸ τὸν ἴσιον δρόμο κρίνουν τίς δικές μὲ τίς ἀδικίες ἀποφάσεις τους. Φυλαχθῆτε, βασιλεῖς, ἀπ' αὐτὰ κι ἴσια τὴ γλώσσα σας κρατεῖτε, σεῖς πού παίρνετε τὰ δῶρα πού σᾶς φέρνουν. Ξεχάστε ὑλότελα τίς στρεψοδικίες. Ἔχετε στὸ νοῦ σας, πὼς ἐτοιμάζει δυστυχίες γιὰ τὸν ἑαυτὸ του ὅποιος ἐτοιμάζει δυστυχίες γιὰ τὸν ἄλλον, καὶ πὼς ὁ κακὸς στοχασμὸς εἶναι πιὸ κακὸς γιὰ κείνον πού τὸν στοχάζεται.

(Ἔργα καὶ Ἡμέραι 248 - 266)

Γλώσσα, στιχοιουργία, ὕφος. Τὸ ἔργο τοῦ Ἡσιόδου εἶναι ἐξαρτημένο, κυρίως ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῆς μορφῆς, ἀπὸ τὰ ὁμηρικὰ ποιήματα· ὁ ποιητὴς ὅμως ἀγωνίζεται νὰ προσαρμόσῃ τὰ ἐκφραστικὰ μέσα πού πῆρε στὶς ἀπαιτήσεις τοῦ νέου λογοτεχνικοῦ εἴδους πού καλλιεργεῖ· γιατί, παρ' ὅλο πού ὀφείλει πολλὰ στὸν Ὅμηρο, σπάζει τὴν ἐπική παράδοση καὶ στὴ μορφή καὶ στὸ περιεχόμενο. Εἶναι ὁ πρῶτος ποιητὴς πού μᾶς παρουσιάζεται μετὰ τὸ ὄνομά του, τὴν προσωπικότητά του, τὴν προσωπική του ἱστορία, καὶ ὁ πρῶτος πού προσπαθεῖ νὰ καταλάβῃ τὸν κόσμον καὶ μάλιστα ὅχι στατικὰ παρὰ ἐξελικτικὰ. Ἡ γλώσσα του, παρ' ὅλο πού ζῇ στὴν αἰολική Βοιωτία, εἶναι ἡ κατὰ παράδοση γλώσσα τοῦ ἔπους, ἡ ἰωνική μετὰ μερικὰ αἰολικά στοιχεία. Τὸ λεξιλόγιό του κατὰ τὸ μεγαλύτερό του μέρος εἶναι ὁμηρικό. Καὶ ἡ στιχοιουργία του ἐπίσης εἶναι ἡ ἴδια μετὰ τῶν ὁμηρικῶν ποιημάτων. Ὁ Ἡσιόδος μάλιστα εἶναι αὐστηρότερος στὴν τήρηση τῶν κανόνων τοῦ δακτυλικοῦ ἑξαμέτρου.

Τὸ ὕφος τοῦ τὸ διακρίνει ἀκρίβεια καὶ λιτότητα. Ἀποφεύγει τὴν ὑπερβολὴ καὶ τὴν ἐπιτηδεύση καὶ μεταχειρίζεται ἐλάχιστα τὰ λεγόμενα κοσμητικὰ ἐπίθετα πού τόσο ἀφθονοῦν στὰ ὁμηρικά ποιήματα. Ἐχει ἐπίσης ἀποκλείσει ἐντελῶς ἀπὸ τὸ ἔργο του τίς μακρὲς τυπικὲς ὁμηρικὲς παρομοιώσεις.

Οἱ παλαιοὶ νωρὶς ἀναγνώρισαν τὴν πρωτοτυπία τοῦ Ἡσιόδου καὶ τὸν θεώρησαν ὡς τὸν ἀντιπρόσωπον ἑνὸς νέου ιδεώδους, τὸν προφῆτη τῶν νέων καιρῶν, τὸν προάγγελον τοῦ θετικοῦ καὶ ἐπιστημονικοῦ πνεύματος, ἀντίθετα ἀπὸ τὸν Ὅμηρον πού εἶναι ὁ ψάλτης τοῦ παλαιοῦ ἥρωικοῦ κόσμου. Οἱ συγγραφεῖς φιλοσοφικῶν ἔργων στὴν ἀρχαιότητα τὸν ἀναφέρουν συχνά. Στὴ ρωμαϊκὴ ἐποχὴ τὸν ἐκτιμοῦσαν πολὺ καὶ εἶναι φανερὴ ἡ ἐπίδρασή του στὴ λατινικὴ λογοτεχνία, ὥπως λ.χ. στὰ Γεωργικὰ τοῦ Βεργιλίου.

Τὸν Ἡσιόδο συνεχίζουν ἄλλοι ποιητές, κυρίως γενεαλόγοι, ὥπως ὁ Εὐμήλος πού ἔγραψε «Κορινθιακά», ὁ Καρκίνος πού ἔγραψε «Ναυπάκτια» καὶ ὁ Ἄσιος «Σαμιακά». Ὅλοι αὐτοὶ ζοῦν πρὸ τὸν 7. π.Χ. αἰ. Ἀπὸ τὰ ἔργα τους δὲν σώθηκε τίποτε. Τὴν καθαρὰ διδακτικὴ ποίηση τοῦ Ἡσιόδου, ἐκεῖνη τῶν «Ἔργων καὶ ἡμερῶν», συνεχίζει καὶ προάγει ὁ Φωκυλίδης ὁ Μιλήσιος (πρὸ 6. π.Χ. αἰ.). Ἀπὸ τὸ ἔργο του σώθηκαν μερικὰ ἀποσπάσματα (βλ. σελ. 59).

3. ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΟ ΕΠΟΣ

Γιὰ τὴ θρησκευτικὴ ποίηση τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων ἔχομε μᾶλλον ἐσφαλμένη γνώση ἀπὸ τὰ ὁμηρικὰ καὶ τὰ Ἡσιόδεια ποιήματα, γιατί αὐτὰ μᾶς λένε περισσότερα γιὰ τὴν καθιερωμένη, τὴν ἐπίσημη θρησκεία καὶ ἐλάχιστα ἢ τίποτε γιὰ τὴ λαϊκὴ καὶ γιὰ τίς τοπικὲς λατρεῖες πού εἶχαν τὴν πρώτη θέση στὴν τότε θρησκευτικὴ ζωὴ. Κι αὐτοὶ οἱ λεγόμενοι «ὁμηρικοὶ ὕμνοι» (βλ. σελ. 42) εἶναι περισσότερο κοσμικὰ ποιήματα πού σχεδὸν πούθενά δὲν ἀποπνέουν ἀληθινὴ θρησκευτικὴ εὐλάβεια.

Ἡ παλαιότερη θρησκευτικὴ ποίησις — ἰδιαίτερα ἡ τελετουργικὴ — δυστυχῶς χάθηκε. Χάθηκαν ἐπίσης τὰ μαγικοθρησκευτικοῦ περιεχομένου Ἀριμάρεια ἔπη, ποὺ ἀποδίδονταν στὸν Ἀριστέα τὸν Προκονήσιο (πιθ. ζῇ ἀρχές 6. π.Χ. αἰ.), καὶ τὰ παρόμοιου περιεχομένου σὲ ἐξάμετρος ποιήματα Θεογονία, Χρησμοὶ καὶ Καθαρμοὶ ποὺ ἀποδίδονταν στὸν Ἐπιμενίδη ἀπὸ τὴν Κρήτη (πιθ. μέσα 5. π.Χ. αἰ.). Μιὰν ιδέα τῆς παλιᾶς αὐτῆς θρησκευτικῆς ποιήσεως ἴσως μπορούμε νὰ πάρουμε ἀπὸ τὰ λεγόμενα «Ὀρφικά», ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἔχουμε ἀρκετὰ ἀποσπάσματα. (Orphicorum Fragmenta, ἔκδοσή τους ἀπὸ τὸν O. Kern, Βερολίνο 1922), τὰ περισσότερα, εἶναι ἀλήθεια, μεταγενέστερης ἐποχῆς, ἀκόμη καὶ παρέμβλητα τῶν χριστιανικῶν χρόνων. Πολλὰ ἀπὸ τὰ ἀποσπάσματα αὐτὰ ἀπηχοῦν τελετές ἢ ὅργια ἢ μυστήρια, ποὺ μὲ διάφορα ὀνόματα τελοῦνταν σὲ πολλὰ μέρη τῆς Ἑλλάδας ἀπὸ τὸν 6. π.Χ. αἰ. (ἴσως καὶ νωρίτερα), πηγάζουν ἀπὸ ἀλληθινὴ θρησκευτικὴ ἀλήθεια, καὶ εἶναι γεμάτα ἀπὸ τὴν πίστη σὲ μεταθανάτια ζωὴ καὶ τὴν ἐλπίδα γιὰ ἀναγέννηση κατὰ τὸ πρότυπο τοῦ ἀναγεννημένου θεοῦ. Ὀρφικὲς ἀντιλήψεις πιθανὸν ἀπηχοῦν καὶ ὅσα γράφει ὁ Πίνδαρος (Ὀλυμπ. II, 56 - 75) γιὰ ἀμοιβὲς καὶ τιμωρίες τῶν ψυχῶν, καὶ ὅσα, παρωδώντας τὶς κοσμογονίες, γράφει ὁ Ἀριστοφάνης στοὺς «Ὀρνιθεσ» (στίχ. 693 - 702).

Ἀπὸ τὰ «Ὀρφικά» διαπιστώνεται ἡ ὑπαρξὴ μεγάλων θρησκευτικῶν ἐπῶν, ὅπως «Θεογονίας» καὶ «Ἱερῶν λόγων» σὲ 24 ραψωδίες, στὰ ὁποῖα ἐκθέτοσαν ἡ ὄρφικὴ κοσμογονία καὶ θεολογία καὶ οἱ δυὸ ἀποκαλυπτικὲς «κάθοδοι» στὸν Ἄδη τῆς Κόρης καὶ τοῦ Ὀρφέα. Τῶν ἀποκαλύψεων καὶ μυστικῶν αὐτῶν διδασκαλιῶν ἀπηχῆσεις βρίσκομε στίς ἐπᾶνω σὲ χρυσὰ ἐλάσματα (lamellae aureae) ὁδηγίες πρὸς τοὺς πιστοὺς (μνημένους στὰ ὄρφικὰ μυστήρια) γιὰ τὸν κάτω κόσμον, τὰ ὁποῖα βρέθηκαν σὲ τάφους στὴν Κάτω Ἰταλία, Σικελία, Κρήτη, Θεσσαλία καὶ ποὺ τὰ ἀρχαιότερα εἶναι τοῦ 4. π.Χ. αἰ., ἀποτελοῦν ὅμως συνέχεια παλιᾶς ὄρφικῆς παράδοσης. Τυπικοὶ στίχοι ἀπὸ τὶς ὁδηγίες αὐτές:

Εὐρήσεις δ' Αἶδαο δόμων ἐπ' ἀριστερὰ κρήνην
παρ' δ' αὐτῇ λευκὴν ἐστηκυῖαν κυπάρισσον
ταύτης τῆς κρήνης μηδὲ σχεδὸν ἐμπελάσειας.
Εὐρήσεις δ' ἐτέραν τῆς Μνημοσύνης ἀπὸ λήμνης
ψυχρὸν ὕδωρ προρρέον· φύλακες δ' ἐπίπροσθεν ἔασιν.
Ἐλπεῖν γῆς παῖς εἴμι καὶ οὐρανοῦ ἀστερόεντος.

Διαπιστώνεται ἐπίσης (ἀπὸ τὰ «Ὀρφικά») ἡ ὑπαρξὴ μικρότερων ποιημάτων, ἐπικῶν ὅμως καὶ αὐτῶν, ὅπως ὕμνων καὶ χρησμών. Συχνὰ οἱ ὕμνοι ποὺ σώθηκαν ἀρχίζουν μὲ τὴ φράση: «ἀεὶδῶ συντετοῖσι· θύρας ἐπίθεσθε βέβηλοι», ποὺ σημαίνει πὼς αὐτοὶ προωρίζονταν γιὰ τοὺς λίγους, τοὺς μνημένους.

Ὅπως δὴ ποτε ἡ ἀποψη τῶν παλαιότερων φιλολόγων ὅτι ὁ ὄρφισμός καὶ ὁ πυθαγορισμός, καὶ γενικώτερα ὁ μυστικισμός καὶ ἡ βαθιὰ θρησκευτικὴ ἀλήθεια, ἦταν ξένα πρὸς τὴν ἐλληνικότητα (ποὺ ἐκεῖνοι τὴν καθώριζαν

ὡς ἀπόλυτα ὀρθολογιστική) κι ἀποτελοῦσαν, ὅπου ἀνευρίσκονταν, μεταγενέστερες ἐπιδράσεις τῆς Ἀνατολῆς, ἀποκρούεται σήμερα κατηγορηματικά ἀπὸ τὴν ἔρευνα, ἡ ὁποία δέχεται ὅτι μυστικισμός καὶ θρησκευτικότητα ἀποτελοῦν ἀπὸ τὴν ἀρχὴ οὐσιαστικά στοιχεῖα τῆς ἐλληνικῆς πνευματικῆς ζωῆς.

4. ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΟ ΕΠΟΣ

Τὸ φιλοσοφικὸ ἔπος στὴν ἀρχὴ ἦταν συνενωμένο μὲ τὸ θρησκευτικὸ, ἀφοῦ οἱ πρῶτες «Θεογονίες» ἦταν κι οἱ πρῶτες προσπάθειες ὀντολογικῶν καὶ κοσμολογικῶν ἐρμηνειῶν. Ὁ πρῶτος ποῦ ἔγραψε τοὺς φιλοσοφικούς του στοχασμούς στὸ μέτρο τῶν ὁμηρικῶν καὶ ἡσιόδειων ἐπῶν ἦταν ὁ Ξενοφάνης (περ. 565 - 470 π.Χ.), ἀπὸ τὴν Κολοφῶνα τῆς Ἰωνίας, ὁ ὁποῖος, ἀφοῦ ἀναγκάστηκε, ἐξ αἰτίας τῆς περσικῆς ἐπιδρομῆς τοῦ 540 π.Χ., νὰ ἀφήσῃ τὴν πατρίδα του, γύρισε ὅλες σχεδὸν τὶς ἐλληνικὲς χώρες κερδίζοντας τὸ ψαμὶ τοῦ σάν ραψῳδός, καὶ τελικὰ ἐγκαταστάθηκε στὴν Ἑλὰς τῆς Κάτω Ἰταλίας, ὅπου ἐγίνε ἰδρυτὴς σχολῆς, τῆς Ἑλετικῆς, ἡ ὁποία ἄσκησε σημαντικὴ ἐπίδραση στὴν διαμόρφωση τῆς πρώιμης ἐλληνικῆς φιλοσοφίας. Ὁ Ξενοφάνης εἶναι ὁ πρῶτος ποῦ διακήρυξε ἀπροκάλυπτα τὴν πνευματικότητα τοῦ θεοῦ καὶ καταδίκασε τὴν πολυθεῖα καὶ τὶς πλατιά διαδομένες ἀνθρωπομορφικὲς ἀντιλήψεις:

Εἷς θεὸς ἔν τε θεοῖσι ἔν τε ἀνθρώποισι μέγιστος,
οὐλὸς ὄρξ, οὐλὸς δὲ νοεῖ, οὐλὸς δὲ τ' ἀκούει.

Γιὰ τὸν Ξενοφάνη ὁ κόσμος εἶναι ἐνιαῖος, αἰώνιος κι ἀμετάβλητος. Ἡ φιλοσοφία του καταλήγει σ' ἕνα εἶδος πανθεισμοῦ.

Ὁ Ξενοφάνης ἀπὸ τὰ ἀπολιθώματα θαλασσινῶν ζῶων στὴ στεριά ἔβγαλε τὸ συμπέρασμα πὼς κάποτε ἡ γῆ εἶχε κατακλυσθῇ ἀπὸ τὴ θάλασσα.

Τὸ ἔργο του, ἀπὸ τὸ ὁποῖο σώθηκαν ἀποσπάσματα, ἴσως εἶχε τὸν τίτλο «Περὶ φύσεως».

Ἀνώτερος καὶ σὲ δύναμη σκέψης καὶ σὲ θέρμη ποιητικῇ ἦταν ὁ Παρμενίδης ὁ Ἑλετικῆς (περίπου 540 - 470 π.Χ.), ποῦ κι ἂν δὲν ὑπῆρξε μαθητὴς τοῦ Ξενοφάνη ὅμως τὸν γνώρισε κι ἐπηρεάστηκε ἀπὸ τὶς ἰδέες του, ὅπως ἐπίσης γνώρισε καὶ τὸν Ἀναξίμανδρο καὶ τὸν Ἀναξίμενη, κι εἶχαν κι αὐτῶν οἱ ἀντιλήψεις ἀρκετὴν ἐπίδραση στὴ διαμόρφωση τῶν δικῶν του. Ὁ Παρμενίδης ὑποστηρίζει πὼς κάτω ἀπὸ τὰ φαινόμενα, τὴν κίνηση κι ἀλλαγὴ, ὑπάρχει ἕνα καὶ μοναδικὸ ὄν, ποῦ εἶναι ἀγέννητο καὶ ἀφθαρτο, συνεχές, ἀκίνητο καὶ ὁμοειδές. Αὐτὸ μονάχα ἡ σκέψη τοῦ σοφοῦ μπορεῖ νὰ πλησιάσῃ.

Οἱ αἰσθήσεις, ποῦ μᾶς παρουσιάζουν τὰ πολλὰ, τὴ γένεση καὶ τὴ φθορά, μᾶς ἀπατοῦν. Πάντως ὁ Παρμενίδης μὲ τὸ ὄν δὲν ἐννοεῖ κάτι τὸ ἀφηρημένον, ἀλλὰ κάτι ὕλικό. Σ' ἀντίθεση μὲ τὸ ὄν εἶναι τὸ μὴ ὄν, ὁ κόσμος τῶν φαινομένων, ἡ ἀλλαγὴ καὶ ἡ φθορά. Σ' αὐτὸν τὸν κόσμο μένει,

δὲν προχωρεῖ πὺρ πέρα, ἡ σκέψη τῶν πολλῶν, γι' αὐτὸ κι οἱ πολλὲς γνώ-
μες (δόξες).

Ἐντυπωσιακὴ ἦταν ἡ εἰσαγωγή (προοίμιο) τοῦ ἔπους του, ποὺ τι-
τλοφοροῦνταν «Περὶ φύσεως»: ἐξιστοροῦσε σ' αὐτὴν ὀπτασία του
γιὰ ἀνάβαση, ἐπάνω σὲ φτερωτὸ ἄρμα, στὴν αἰθέρια μεθόριο ἡμέρας
καὶ νύχτας, ὅπου τὸν δέχτηκε μιὰ θεά, Ἰσως τῆς σοφίας, καὶ τοῦ ὑπαγού-
ρεψε, σὰν εἶδος ἀποκάλυψης, τίς καινούργιες ἀλήθειες.

Ἀκόμη πὺρ ποιητικὸς ἦταν ὁ Ἐμπεδοκλῆς ἀπὸ τὸν Ἀκρά-
γαντα τῆς Ἰταλίας (περ. 495 - 430 π.Χ.). Γιὰ τὴ ζωὴ του ξέρομε πολὺ
λίγα πράγματα, γιατί αὐτὴ πολὺ νωρὶς σκεπάστηκε μὲ θρύλους. Ἦταν
ἐπιστήμονας, ποιητὴς καὶ θαυματοποιὸς μαζί. Φαίνεται πὺς ἔλαβε μέ-
ρος στὴ δημόσια ζωὴ τῆς πατρίδας του, ἀργότερα ὅμως ἀναγκάστηκε
νὰ φύγη στὴν Πελοπόννησο, ὅπου καὶ πέθανε ἐξόριστος. Ἐγράψε κι
αὐτὸς σὲ ἐξαμέτρους ποίημα «Περὶ φύσεως» στὸ ὅποιο, γιὰ πρώτη
φορὰ στὴν ἑλληνικὴ φιλοσοφία, γίνεται λόγος γιὰ τέσσερα στοιχεῖα (ρι-
ζώματα): φωτιά, ἀέρα, γῆ, νερό, ἀπὸ τὰ ὅποια ἔχουν σχηματισθῇ
ὅλα. Μιᾶ ἐπίσης καὶ γιὰ τίς δυνάμεις ποὺ ἐνώνουν καὶ χωρίζουν τὰ στοι-
χεῖα αὐτά, τὴ φιλότιτα (ἀγάπη) καὶ τὸ νεῖκος (μῖσος, διχόνοια).
Μὲ τὴν ἔνωση καὶ τὴ διάσπαση τῶν στοιχείων αὐτῶν παράγεται ἡ ποι-
κιλία τῶν αἰσθητῶν μορφῶν, ἡ ἀλλαγὴ, ἡ κίνηση.

Στὸ ἄλλο του ποίημα, τοὺς «Καθαρμούς», βρίσκομε ὀρφικο-
πυθαγορικὲς ἀντιλήψεις γιὰ τὴν ψυχὴ καὶ τίς περιπλανήσεις της. Σ'
αὐτὸ μιᾶ μὲ ἀληθινὸ πάθος γιὰ τὸ θεῖο, γιὰ μετενσάρκωση, γιὰ τιμω-
ρία τῶν ψυχῶν τῶν ἀσεβῶν. Ἀπὸ τὸ τελευταῖο αὐτὸ ἔργο τοῦ φιλοσό-
φου ἔχομε μακριὰ ἀποσπάσματα. Στὴν ἀρχαιότητα ὁ Ἐμπεδοκλῆς θεω-
ροῦνταν σὰν ὁ μεγαλύτερος ποιητὴς τοῦ εἴδους αὐτοῦ.

Ὁ Ἐμπεδοκλῆς κάνει μιὰ σύνθετη ἀπὸ τὰ πρὶν ἀπ' αὐτὸν φιλοσο-
φικὰ συστήματα. Ἀπὸ τοὺς Πυθαγόρειους παίρνει τὴν ἰδέα τῆς μετεν-
σωματώσεως, ἀπὸ τοὺς Ἐλεάτες τὴν ἀντίληψη γιὰ σταθερότητα κι ἀπὸ
τὸν Ἡράκλειτο τὴν ἀλλαγὴ. Τὸ σταθερὸ κι ἀμετάβλητο γι' αὐτὸν δὲν
εἶναι ἓνα ἀλλὰ τέσσερα: φωτιά, ἀέρας, γῆ, νερό.

Τὰ ἀποσπάσματα τοῦ Ξενοφάνη, Παρμενίδη κι Ἐμπεδοκλῆ τὰ βρίσκει κανεὶς
στὴ συλλογὴ ἀποσπασμάτων τῶν προσωκρατικῶν τοῦ H. Diels.

5. ΠΑΡΩΔΙΚΟ ΕΠΟΣ

Παρὰ τίς ἱσχνὲς εἰδήσεις ποὺ ἔχομε πρέπει νὰ δεχθοῦμε ὅτι ποιήματα
παρωδικοῦ περιεχομένου, σὲ ἐξαμέτρους στίχους, ὑπῆρχαν στὴν ἀρχαιότητα
ἀρκετὰ νωρὶς, ἀφοῦ, ὅπως εἶδαμε (σελ. 42 κ.έ.), μερικὰ ἀπ' αὐτά, καθὼς
ἢ «Βατραχομουσικήα» κι ὁ «Μαργίτης», ἀποδίδονταν
στὸν ἴδιο τὸν Ὅμηρο. Ὅπως εἶπαμε ἐκεῖ, ἄλλοι θεωροῦσαν ποιητὴ τῶν
δύο αὐτῶν ποιημάτων τὸν Πίγρητα ἀπὸ τὴν Ἀλικαρνασσὸ τῆς Καρίας.

Ἀλλὰ παρωδικὰ ἔπη, ποὺ κι αὐτά ἀποδίδονταν στὸν Ὅμηρο, ἦταν
οἱ «Κέρκυρες», ἱστορία δυὸ ἀπατεῶνων ποὺ θέλησαν νὰ ἐξαπατή-

σουν ακόμη και τὸν Δία, κι οἱ «Ἐπικιχλίδεις», ἐρωτικοῦ περιεχομένου κατὰ τὸν Ἀθηναίο.

Γιὰ μερικά ἄλλα παρωδικὰ ποιήματα, ὅπως Ἀραχνομαχία, Γερανομαχία κ.ἄ., δὲν ξέρομε τίποτε ἄλλο ἐκτὸς ἀπὸ τὸν τίτλο.

Γιὰ τὸ πὺ μπορεῖ κανεὶς νὰ βρῇ τὰ σωζόμενα ἀποσπάσματα τῶν παρωδικῶν ἐπῶν, εἴπαμε πρὶ πάντων (σελ. 44).

Β. ΛΥΡΙΚΗ ΠΟΙΗΣΗ

Στοὺς ποικίλους τύπους τοῦ προσωπικοῦ καὶ ὁμαδικοῦ λυρισμοῦ, στὴν ἐλεγεία, τὸν Ἰαμβό, τὴν ὠδή καὶ τὸ χορικὸ ἄσμα ἐκφράζεται ἡ ψυχὴ ἀπὸ τὸν 8. ὡς τὸν 6. π.Χ. αἰώνα.

Τὴν ἴδια ἐποχὴ ξυπνᾷ ἐπίσης τὸ πνεῦμα τῆς ἐπιστημονικῆς ἐρευνας καὶ ἐμφανίζεται ὁ πεζὺς λόγος στὰ ἔργα μερικῶν ἀπὸ τοὺς πρώτους φιλοσόφους, καθὼς καὶ στὰ ἔργα τῶν πρώτων ἱστορικῶν, τῶν λογογράφων.

Στὴ λογοτεχνία τῆς ἐποχῆς αὐτῆς ἀντιπροσωπεύονται ὅλες σχεδὸν αἱ περιοχὲς τῆς Ἑλλάδας. Ἡ πρώτη ὅμως ὠθησὴ δόθηκε ἀπὸ τὴν Ἰωνία, τὴν περιοχὴ αὐτὴ πού ἦταν τὸ σημεῖο ἐπαφῆς μεταξὺ τοῦ ἑλληνικοῦ κόσμου καὶ τῶν λαῶν τῆς Ἀνατολῆς μὲ τοὺς παλαιούς πολιτισμούς. Ὁ πεζὺς λόγος παρουσιάζεται στὴν Ἰωνία μὲ τοὺς πρώτους φιλοσόφους, τοὺς φυσιολόγους, καὶ τοὺς πρώτους ἱστορικούς ἢ λογογράφους. Στὴν Ἰωνία ἐπίσης ἀναπτύχθηκαν καὶ τὰ διάφορα εἶδη τοῦ προσωπικοῦ λυρισμοῦ (ἐλεγεία, ἱαμβος, ὠδή). Ὁ ὁμαδικὸς λυρισμὸς (χορικὸ ἄσμα) καλλιεργήθηκε κυρίως στὶς δωρικὲς πόλεις τῆς ἡπειρωτικῆς Ἑλλάδος καὶ τῆς Σικελίας.

Ὁ ὅρος «λυρική», γιὰ κάθε εἶδος ποιήσεως πού δὲν ἦταν ἐπική ἢ δραματική, εἶναι τῶν ἀλεξανδρινῶν καὶ δήλωνε πὺς ἡ ποίηση αὐτὴ ψάλλοταν μὲ τὴ συνοδεία λύρας, μόνης τῆς ἢ μαζὶ μὲ αὐλό. Μὲ τὴν ἔννοια ὅμως αὐτὴ ὁ ὅρος δὲν εἶναι ἀκριβής, γιὰτὶ καὶ τὸ ἔπος — τουλάχιστο στὶς ἀρχές του — ψάλλοταν μὲ τὴ συνοδεία λύρας (φόρμυγγας), καὶ τὰ λυρικά εἶδη ἐλεγεία καὶ ἱαμβος, πολὺ νωρίς, δὲν συνοδεύονταν μὲ μουσικὸ δργανο. Ἐκεῖνα πὺ πραγματικά ξεχωρίζουν τὴ λυρική ποίηση ἀπὸ τὰ δύο ἄλλα εἶδη (ἐπική, δραματική) εἶναι τὸ μέτρο, ὁ συνδυασμὸς δηλ. τῶν ποδῶν πὺ ἀπαρτίζουν τὸ στίχο, καὶ ἡ στροφὴ, ἡ συνένωση δηλ. στίχων, συχνὰ διαφορετικοῦ μέτρου, σ' ἓνα σύνολο πὺ ἐπαναλαμβάνεται σὲ κανονικὰ διαστήματα.

Περὶσσότερο ἀπὸ τὸ μέτρο, τὸ ρυθμό, παρὰ ἀπὸ τὸ περιεχόμενο διακρίνομε τὰ διάφορα εἶδη τοῦ προσωπικοῦ λυρισμοῦ. Ἡ ἐλεγεία λ.χ. ἐκφράζει τὰ πὺ διαφορετικὰ συναισθήματα: πολεμικά στὸν Τυρταῖο, ἠθικά στὸ Θέογνη, πολιτικά στὸ Σόλωνα. Ὁ ἱαμβος εἶναι τὸ μέτρο τῆς λυρικῆς σάτιρας. Οἱ ποιητὲς ὠδῶν (οἱ μελικοὶ ποιητὲς) χρησιμοποιοῦν πικρὰ μέτρα γιὰ νὰ τραγουδήσουν τὴ χαρά, τὴ λύπη, τὸν ἔρωτα.

Μὲ τὸ χορικὸ ἄσμα (χορικὴ ποίηση) ἐξωτερικεύονται τὰ ὁμαδικὰ

συναισθήματα τῶν ἀνθρώπων στὶς θρησκευτικὲς τελετὲς στὴν ἀρχὴ καὶ ἐπειτα καὶ στὶς ἄλλες μεγάλες γιορτὲς τῆς πόλεως. Στὶς γιορτὲς αὐτὲς ὁμάδες ἀνδρῶν, χοροί, μὲ ρυθμικὲς κινήσεις καὶ μὲ συνόδεα μουσικῆς ἐκτελοῦσαν λυρικά τραγούδια.

Οἱ ἀρχεὲς τῆς λυρικῆς ποιήσεως. Οἱ ἀρχεὲς τοῦ λυρισμοῦ βρίσκονται στὶς ἀρχεὲς τῆς ποιήσεως. Οἱ πρώτες μορφές τῆς λυρικῆς ποιήσεως συνδέονται μὲ τὰ πρώτα τραγούδια ποὺ εἶναι μία ἀνάγκη τῆς ψυχῆς τοῦ ἀνθρώπου. Πολὺ πρὶν ἐμφανισθῇ ἡ λυρικὴ ποίηση ὡς ἰδιαίτερο λογοτεχνικὸ εἶδος, ὑπῆρχε στοὺς θρησκευτικοὺς ὕμνους καὶ στὸ λαϊκὸ τραγούδι. Ὁ Ὅμηρος γνωρίζει παιῖνα, ὕμνο ποὺ τραγουδιέται πρὸς τιμὴ τοῦ Ἀπόλλωνα, ὁ μέναιον, τραγούδι γιὰ νὰ τιμηθῇ ἡ νύφη, καὶ θρηνον, μοιρολόι γιὰ τὸ νεκρὸ. Λαϊκὰ τραγούδια ἀσφαλῶς ὑπῆρχαν ἀπὸ πολὺ παλιά· ὡς ἐμᾶς ἔφτασαν ἐλάχιστα, ὅπως ἐκεῖνο τὸ τραγούδι γιὰ τὸ ἄλεσμα («Ἄλει, μύλε, ἄλει...» κλπ.) καὶ τὸ χελιδόνισμα, ποὺ τραγουδοῦσαν τὴν ἀνοιξή τὰ παιδιὰ στὴ Ρόδο.

Τὰ παλαιότερα δείγματα τῆς ποιήσεως αὐτῆς εἶναι οἱ νόμοι, θρησκευτικὰ ἄσματα ποὺ τὰ τραγουδοῦσε ἓνας ἀοιδός, ποὺ ἦταν ὁ ποιητὴς καὶ ὁ μουσικὸς μαζί, καὶ συνώδευε τὸ τραγούδι του μὲ τὸν αὐλὸ ἢ τὴν κιθάρα (εἶδος λύρας). Οἱ νόμοι τραγουδιόνταν πρὸς τιμὴ ἐνὸς θεοῦ, συνήθως τοῦ Ἀπόλλωνα. Οἱ παλαιότεροι ποιητὲς νόμων ἦταν ὁ Ὀλυμπος ἀπὸ τὴ Φρυγία (περὶ τὸ τέλος τοῦ 8. αἰ. π.Χ.), ποὺ τελειοποίησε τὸν αὐλὸ, καὶ ὁ Τέρπανδρος ἀπὸ τὴν Ἀντισσα τῆς Λέσβου (ἀκμάζει γύρω στὰ 675 π.Χ.), ὁ πρῶτος ὀνομαστὸς ἀπὸ ὅλους, ποὺ ἔκαμε ἐπτάχορδη τὴν πρωτόγονη τετράχορδη λύρα. Ἄλλοι ποιητὲς νόμων, μετὰ τὸν Τέρπανδρο, ἦταν Κλονᾶς ὁ Τεγεάτης, Πολύμηστος ὁ Κολοφώνιος, Σακάδας ὁ Ἀργεῖος καὶ Ἐχέμβροτος ὁ Ἀρκάς.

Λυρικὴ ποίηση καὶ μουσική. Ὁ λυρισμὸς τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων διαφέρει βασικὰ ἀπὸ τὸ νεώτερο λυρισμὸ. Τὸ κείμενο στὸ λυρικὸ ποίημα τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων γράφεται γιὰ νὰ τραγουδηθῇ μὲ τὴ συνοδεία μουσικοῦ ὀργάνου, ὁ ποιητὴς δηλ. εἶναι ταυτόχρονα καὶ ὁ συνθέτης τῆς μουσικῆς καὶ ὁ ἐκτελεστὴς τῆς (στὶς μονωδίες) ἢ, ἂν πρόκειται γιὰ χορικὸ ἄσμα, ὁ ποιητὴς εἶναι ἐκεῖνος ποὺ διευθύνει τὸ χορὸ. Ἐτσι οἱ πρώτες πρόοδοι τῆς λυρικῆς ποιήσεως συνδέονται μὲ τὴν τεχνικὴ πρόοδο στὴ μουσικὴ καὶ εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι οἱ θεμελιωτὲς τῆς λυρικῆς ποιήσεως Ὀλυμπος καὶ Τέρπανδρος θεωροῦνται, μὲ τίς βελτιώσεις ποὺ ἔκαμαν στὸν αὐλὸ καὶ στὴ λύρα, καὶ οἱ δημιουργοὶ τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς μουσικῆς.

Ἡ ἀρχαία ἐλληνικὴ μουσική. Ἡ ἀρχαία ἐλληνικὴ μουσικὴ μᾶς εἶναι ἐλάχιστα γνωστὴ. Ξέρομε ὅτι οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες διέκριναν κυρίως τρεῖς μουσικοὺς τρόπους: τὸν δῶριον, βαρὺ καὶ ἐπίσημον, τὸν λῦδιον, ζωηρὸ καὶ ταχύ, καὶ τὸν φρύγιον, διάμεσο στοὺς δύο προηγούμενους.

Ἡ ἀρχαία ἐλληνικὴ μουσικὴ ἦταν πολὺ πιὸ ἀπλὴ ἀπὸ τὴ σημερινή· εἶχε ἐλάχιστα μουσικὰ ὄργανα — κυρίως δύο τὸν αὐλὸν καὶ τὴ λύραν, τὰ ἄλλα ἀποτελοῦν ἀπλὲς παραλλαγές αὐτῶν τῶν δύο — καὶ αὐτὰ περιωρισμένης ἡχητικότητος. Τὸ πιὸ ἡχηρὸν ἀπ' αὐτὰ ἦταν ὁ αὐλός. Ἐλεγαν ὅτι ἦταν ἰωνικῆς καταγωγῆς καὶ ὅτι τὸν ἐπινόησε ὁ σάτυρος Μαρσύας. Ἡ ἔρευνα σήμερα δέχεται πῶς αὐλός καὶ λύρα ἦταν γνωστὰ καὶ χρησιμοποιοῦνταν στὶς περιοχές τοῦ κρητομυκηναϊκοῦ πολιτισμοῦ στὰ μέσα τῆς 2. π.Χ. χιλιετηρίδας. Τὰ δύο ὄργανα ξέρεται καὶ ὁ ποιητὴς τῆς Ἰλιάδας. Πάντως ἡ χρῆσις τοῦ αὐλοῦ διαδόθηκε μετὰ τὴ διάδοσιν τῆς λατρείας τοῦ Διονύσου. Ἀπὸ τὸ 582 π.Χ. τὸν βρίσκουμε νὰ χρησιμοποιεῖται ἀκόμη καὶ στοὺς Δελφοὺς, στὸ ἱερόν τοῦ Ἀπόλλωνα, τοῦ θεοῦ ποὺ ἐπινόησε τὴ λύρα.

Ἡ λύρα, ποὺ ὀνομάζεται ἐπίσης κιθάρα καὶ φόρμιγξ, εἶναι τὸ πατροπαράδοτον μουσικὸν ὄργανον τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων. Τὰ ἄλλα μουσικὰ ὄργανα ποὺ ἀναφέρονται, ὅπως ἡ πικτίς, ἡ σαμβύκη, ἡ βάρβιτος, θεωρεῖται βέβαιον ὅτι ἦταν τοπικὲς παραλλαγές τῆς λύρας.

1. Η ΕΛΕΓΕΙΑ

Ἡ ἐλεγεία παρουσιάζεται στὶς ἀρχές τοῦ 7. π.Χ. αἰῶνα στὴν Ἰωνία τῆς Μ. Ἀσίας καὶ πολὺ λίγο ἀπομακρύνεται ἀπὸ τὸν παλαιὸν τρόπο τῆς ἐπικῆς ἀπαγγελίας. Αὐτὴ συνάπτει στὸν παλαιὸν ἐξάμετρο στίχον ἓνα ἄλλο βραχύτερον, τὸν πεντάμετρον, στίχον δηλ. μειωμένον κατὰ τὶς ἄρσεις τοῦ τρίτου καὶ τοῦ ἔκτου ποδὸς καὶ ἔτσι ἀποτελεῖται μιὰ μικρὴ στροφή, τὸ δίστιχον ἢ ἐλεγεῖον:

— — — — —
— — — — —

Στὸν πληθυντικὸν ἐλεγεία, ἢ σὲ θηλυκὸ γένος ἐλεγεία, λεγόταν τὸ ποίημα ποὺ ἀποτελεῖτο ἀπὸ τέτοια δίστιχα.

Οἱ ἀλεξανδρινοὶ φιλόλογοι νόμιζαν ὅτι ἡ λέξις ἐλεγος (ἀπὸ τὴν ὁποία παράγεται τὸ ἐλεγεῖον καὶ ἡ ἐλεγεία) ἦταν ἐλληνικὴ καὶ σήμαινε θλίψις, οἶκτος, θρήνη. Σήμερον οἱ ἐρευνητὲς δέχονται ὡς πιθανώτερον ὅτι ἡ λέξις εἶναι ἀρμενικῆς ἢ φρυγικῆς καταγωγῆς καὶ σημαίνει αὐλός, καὶ ἐπομένως ἐλεγεία σημαίνει τραγούδι ποὺ τραγουδιέται μετὰ συνοδείαν αὐλοῦ.

Πάντως ἡ ἰδέα πῶς ἡ ἐλεγεία εἶναι θρηνητικὸν ἄσμα δὲν δικαιολογεῖται καθόλου ἀπὸ τὰ ἴδια τὰ πράγματα, γιατί οἱ ἀρχαιότερες ἐλεγείες ποὺ ἔχομε εἶναι ποικίλου περιεχομένου: πολεμικοῦ οἱ ἐλεγείες τοῦ Καλλίνου καὶ τοῦ Τυρταίου, ἐρωτικοῦ ὠρισμένες ἀπὸ τὶς ἐλεγείες τοῦ Μίμνερμου, γνωμικοῦ οἱ ἐλεγείες τοῦ Θέογνη καὶ τοῦ Φωκυλίδη, ἠθικοῦ καὶ πολιτικοῦ οἱ περισσότερες ἐλεγείες τοῦ Σόλωνα.

Ἡ πολεμικὴ ἐλεγεία. Καλλίνος καὶ Τυρταῖος. Ὁ παλαιότερος ἐλεγειακὸς ποιητὴς εἶναι ὁ Καλλίνος ὁ Ἐφέσιος (ἀρχές τοῦ 7. π.Χ. αἰῶνα). Τὰ δύο ἀποσπάσματα ποὺ σώζονται ἀπὸ τὸ

έργο του μᾶς μεταφέρουν στην Ἰωνία, στην ἐποχὴ πού οἱ Κιμμέριοι, εἰσβολαῖς ἀπὸ τὸν βορρᾶ, λεηλατοῦσαν τὴ χώρα (γύρω στὰ 675 π.Χ.), καὶ παρακινοῦν γιὰ ἀντίσταση καὶ θυσία.

Μὲ τὸν Τυρταῖο μεταφερόμαστε στὴ Σπάρτῃ στὰ χρόνια τοῦ δευτέρου μεσσηνιακοῦ πολέμου (650 π.Χ.). Μιὰ παράδοση ἤθελε τὸν Τυρταῖο κοντὸ δάσκαλο πού οἱ Ἀθηναῖοι τὸν ἐστείλαν στοὺς Λακεδαιμονίους, ὅταν οἱ τελευταῖοι ζήτησαν τὴ βοήθειά τους, γιὰ νὰ τοὺς περιπαλίσουν. Ἡ Σοὺ δ α λέει πὺς ὁ Τυρταῖος ἦταν Λάκωνας ἢ Μιλήσιος. Τὸ πιθανώτερο εἶναι ὅτι ὁ Τυρταῖος ἦταν Σπαρτιάτης πού δέχτηκε ὁμως τὴν ἐπίδραση τῆς ἰωνικῆς ἐλεγείας.

Οἱ περισσότερες ἀπὸ τίς ἐλεγείες τοῦ Τυρταίου χάθηκαν. Τὰ μεγαλύτερα ἀποσπάσματα — τρεῖς ἐλεγείες — ἔχουμε ἀπὸ μιὰ συλλογὴ πού ἔφερε τὸν τίτλο Ὑποθήκαι. Σ' αὐτὲς ὁ ποιητὴς παρακινεῖ τοὺς πολεμιστὲς τῆς Σπάρτης νὰ φανοῦν ἀντάξιοι τῆς πατρίδας τους καὶ τῆς γενιᾶς τους, «τῆς ἀνίκητης γενιᾶς τοῦ Ἡρακλῆ» (Diehl Ἀπ. 8,1)¹. Ὁ Τυρταῖος πολὺ παραστατικὰ ἀπεικονίζει τὴν ἀξιοθρήνητη μοῖρα τῶν νικημένων στὸν αἰῶνα αὐτὸ τοῦ σιδήρου.

Μικρὰ ἀποσπάσματα ἔχουμε ἀπὸ τὴν Εὐνομία, μὲ τὴν ὁποία ὁ ποιητὴς συμφιλῶσε τοὺς Λακεδαιμονίους πού μάλωναν ἀναμεταξύ τους ἐξ αἰτίας τῶν ἀτυχιῶν τοῦ πολέμου πρὸς τοὺς Μεσσηνίους. Διαφορετικὰ ἀπὸ τίς ἐλεγείες ἦταν τὰ Ἐμβατήρια (ἐνν. μέλη), ἀπὸ τὰ ὁποῖα σώθηκε ἓνα πού ἀποτελεῖται ἀπὸ ἑξὶ ἀναπαιστικὲς καταληκτικὲς τετραποδίες. Εἶναι γραμμένα σὲ δωρικὴ διάλεκτο (ἐνῶ οἱ «Ὑποθήκες» καὶ ἡ «Εὐνομία» εἶναι γραμμένες σὲ ἰωνικὴ) καὶ οἱ Λακεδαιμόνιοι τὰ ἔψαλλαν μὲ τὴ συνοδεία αὐλοῦ, ὅταν βιάζονταν στὴ μάχη. Ἡ ἔρευνα δὲν ἔχει ἀποφανθῇ ὀριστικὰ ἂν τὰ ἐμβατήρια γράφθηκαν ἀπὸ τὸν Τυρταῖο ἢ τοῦ ἀποδόθηκαν ἀργότερα.

Ἡ ἐρωτικὴ ἐλεγεία. Μίμνερμος. Πολὺ διαφορετικὸ εἶναι τὸ περιεχόμενο τῶν ἐλεγείων τοῦ Μίμνερμου τοῦ Κολοφώνιου (ἀκμ. γύρω στὰ 600 π.Χ.). Ὁ ποιητὴς εἶναι πολὺ λυπημένος, γιὰτὶ οἱ Λυδοὶ μονάρχες ὑπόταξαν τὴν πατρίδα του καὶ ἔγραψε στίχους πολεμικοὺς γιὰ νὰ ξεσηκώσῃ τὴν ψυχὴ τῶν συμπατριωτῶν του καὶ νὰ τοὺς κάμῃ πρόθυμους γιὰ θυσία. Οἱ ωραιότερες ὁμως ἐλεγείες του δὲν εἶναι οἱ πολεμικὲς, ἀλλὰ ἐκεῖνες πού ἔχουν περιεχόμενο συναισθηματικώτερο, ἐκεῖνες στὶς ὁποῖες τραγουδᾷ τοὺς πόθους καὶ τίς ἀνησυχίες του, τίς χαρὲς καὶ τίς λύπες τῆς ζωῆς. Ἰδιαιτέρα θρηνεῖ τὰ σύντομα νιάτα, τὰ βάσανα τῶν γηραιῶν καὶ τὸ θάνατο πού τίποτε δὲν μπορεῖ νὰ τ' ἀποτρέψῃ καὶ κανένας δὲν μπορεῖ νὰ τὰ ξεφύγῃ. Τὸ τέτοιο ἀντί-

1. Οἱ περαιοπομπὲς στὰ ἀποσπάσματα τῶν λυρικῶν ποιητῶν γίνονται εἴτε σύμφωνα μὲ τὴν ἀρίθμηση τοῦ E. Diehl στὴν Anthologia Lyrica Graeca (συντομογραφικά: Diehl) εἴτε σύμφωνα μὲ τὴν ἀρίθμηση τῶν E. Lobel καὶ D. Page στὰ Poetarum Lesbiorum Fragmenta (συντομογρ. Lobel - Page) ἢ τοῦ D. Page, στὸ Poetae Melici Graeci (συντομογρ. Page).

κρισμα τῆς ζωῆς τοῦ ἔφερεν θλίψη καὶ μελαγχολία κι αὐτὰ του τὰ συ-
ναισθήματα ἀδρά τ' ἀπεικονίζει ὁ ποιητής.

Τὸν Μίνερμο τὸν θαύμαζαν πολὺ οἱ Ἀλεξανδρινοὶ καὶ οἱ Ρωμαῖοι
καὶ τὸ ποίημά του Ναννώ ὑπῆρξε τὸ πρότυπο γιὰ τὶς ἐρωτικές τους
ἐλεγείες.

Ἀπὸ τὸ ἔργο του σώθηκαν μονάχα λίγα ἀποσπάσματα.

Ἡ ἠθικὴ καὶ πολιτικὴ ἐλεγεία. Σόλων. Ὁ σοφὸς νομοθέτης τῶν Ἀθηναίων Σόλωνας (περίπου 640 - 560 π.Χ.) κατάγο-
ταν ἀπὸ ἀρχοντικὴ οἰκογένεια τῶν Ἀθηναίων, ποὺ ἀργότερα ὅμως φτώ-
χυνε. Γιὰ νὰ ἀποκτήσῃ περιουσία ρίχτηκε στὸ ἐμπόριο καὶ στὰ ταξίδια,
ὅπου, φαίνεται, εἶχε τὴν εὐκαιρία νὰ γνωρίσῃ, στὴ Μικρὰ Ἀσία, τοὺς
Ἴωνες ποιητές. Ὅταν γύρισε στὴν Ἀθῆνα ἀσχολήθηκε μὲ πολιτικὰ καὶ
στρατιωτικὰ ζητήματα. Πέτυχε νὰ παρασύρῃ τοὺς συμπολίτες του νὰ
ἀνακτήσουν τὴ Σαλαμίνα ποὺ τὴν κατεῖχαν οἱ Μεγαρεῖς. Ἀπὸ τὸ περι-
στατικὸ αὐτὸ ἀπόκτησε μεγάλο ὄνομα, ποὺ ἐξηγεῖ γιατί οἱ συμπολίτες
του αὐτὸν ἔκαμαν διαιτητὴ (δι α λ λ α κ τ ῆ ν), δηλ. ἄρχοντα μὲ ἀπε-
ριόριστη ἐξουσία, ὅταν στίς ἀρχές τοῦ 6. αἰ. π.Χ. βρισκόντουσαν στὰ
πρόθυρα τοῦ ἐμφυλίου πολέμου. Ὁ Σόλωνας μὲ σειρά μεταρρυθμίσεων,
ἀπὸ τίς ὁποῖες οἱ σπουδαιότερες ἦταν ἡ σ ε ι σ ἄ χ θ ε ι α καὶ ἡ παραχώ-
ρηση δικαιωμάτων γιὰ τὴν ἐκλογὴ τῶν ἀρχόντων καὶ στὸ λαό, πέτυχε
νὰ βρῇ τὴ σωστὴ μεσότητα, νὰ συνδιαλλάξῃ λαὸ καὶ εὐγενεῖς καὶ νὰ βάλῃ
ἔτσι τὰ θεμέλια τοῦ ἀθηναϊκοῦ μεγαλείου. Δίκαια λέει ὁ Ἀριστοτέλης
πὺς μὲ τὸ Σόλωνα ἀρχίζει ἡ ἀθηναϊκὴ δημοκρατία.

Τὰ περισσότερα ἀπὸ τὰ ποιήματα τοῦ Σόλωνα ἦταν γραμμένα σὲ
ἐλεγειακοὺς στίχους· ἔγραψε ὅμως ποιήματα καὶ σὲ λαμβικά καὶ σὲ τρο-
χαϊκὰ μέτρα, σὲ τύπο δηλαδὴ πιὸ συνηθισμένο, πιὸ λαϊκόν. Ἀπὸ τίς ἑ-
λεγείες καὶ τοὺς Ἰάμβους του ἔχομε σημαντικὰ ἀποσπάσματα.
Τὸ μακρότερο ἀπ' αὐτὰ εἶναι μιὰ ἐλεγεία ἀπὸ 72 στίχους στὴν ὁποία
μιλᾷ γιὰ τὴν καλὴ χρῆση τοῦ πλούτου.

Ὁ χαρακτήρας τῆς ποιήσεως τοῦ Σόλωνα. Οἱ
ἠθικὲς καὶ θρησκευτικὲς ἰδέες τοῦ Σόλωνα δὲν ἀπομακρύνονται πολὺ
ἀπὸ τίς ἠθικὲς καὶ θρησκευτικὲς ἰδέες τῆς ἐποχῆς του. Ἡ κατάρρα γιὰ
τὸν ἄνθρωπο εἶναι τὸ ἀλαζονικὸ καὶ ὑπερστυτικὸ πνεῦμα, ἡ ὕβρις· τὸ
πνεῦμα αὐτὸ τὸν ὠθεῖ σὲ κάθε λογῆς ὑπερβολὴ κι αὐθαιρεσία. Ἀλλὰ ἡ
ἐκδίκηση τοῦ Δία εἶναι ἀναπόφευκτη καί, σύμφωνα μὲ μιὰ πολὺ παλιὰ
ἀντίληψιν ποὺ τὴν βρῖσκομε ζωντανή καὶ στὴν ἀττικὴ τραγωδία, ξεσπᾷ
ὄχι μονάχα σ' ἐκεῖνον ποὺ ἔσφαλε ἀλλὰ σ' ὅλην του τὴ γενιά, ἀκόμη καὶ
σὲ πολὺ μακρινούς ἀπογόνους του. Συχνὰ ἡ θεϊκὴ ἐκδίκηση πραγματο-
ποιεῖται μὲ τὴν πλάνη, μὲ τὴν τύφλωση τοῦ ἴδιου τοῦ ἀνθρώπου (ἄ τ η),
ποὺ τὸν παρασέρνει στὴν αὐτοκαταστροφὴ.

Ἄν οἱ ἠθικὲς καὶ θρησκευτικὲς ἀντιλήψεις τοῦ Σόλωνα εἶναι οἱ
παλιές, οἱ ἀντιλήψεις του γιὰ τὴν κοινωνικὴ ζωὴ προαναγγέλλουν τοὺς
νέους καιροὺς. Ὁ Σόλωνας δὲν ἔχει στραμμένο τὸ βλέμμα του στὸ πα-
ρελθόν, ἀλλὰ στὸ μέλλον. Πιστεῖ στὴν πρόοδο· ἀγωνίζεται ὁμοῦς αὐτὴ

νά συντελεστή χωρίς σκοτωμούς, πού θά 'χουν σάν αποτέλεσμα νά στερεηθῇ ἡ πόλη «πολλῶν ἀνδρῶν». Γι' αὐτό καί δέν συντάσσεται μέ καμμία ἀπό τίς ἀντιμαχόμενες μερίδες, ἀλλά στέκεται ἀντιμέτωπος πρὸς ὅλες «ὡς λύκος ἐν κυσίν πολλῇσιν». (Diehl, Ἀπ. 24, 27). Πιστεύει πὼς τελικὰ ἡ δικαιοσύνη θά ὑπερισχύσῃ ἀπέναντι σ' ὅλες τίς καταχρήσεις.

Εὐικρίνεια στὴν ἐμπνευση καὶ σαφήνεια στὴν ἔκφραση χαρακτηρίζουν τὴν ποιήσῃ τοῦ Σόλωνα. Θά μπορούσε νά πῇ κανεὶς πὼς στὸν πρῶμο αὐτὸν ἀττικὸ συγγραφέα βρίσκομε κάτι ἀπὸ τὴν ἀπλότητα, τὴν καθαρότητα καὶ τὴ συμμετρία τῆς κλασσικῆς ἐποχῆς.

Ὁ Σόλωνας ὄχι μονάχα ὅσο ζοῦσε ἦταν πρόσωπο σεβαστὸ καὶ τιμημένο, ἀλλὰ καὶ πολλὰ χρόνια ἀργότερα. Ὁ Πλάτωνας ἀπὸ ὅλους τοὺς ποιητὲς αὐτὸν μονάχα τιμᾷ. Ὁ Δημοσθένης θέλοντας νά δείξῃ τί κακὸ μποροῦν νά κάμουν στὴν πολιτεία οἱ κακοὶ πολῖτες στὸν Περὶ παραπρεσβείας λόγῳ του παραθέτει ἓνα ἀρκετὰ μακρὸ ἀπόσπασμα ἀπὸ μίαν ἐλεγεία τοῦ Σόλωνα. Τέλος ὅλοι οἱ Ἕλληνες θεωροῦσαν τὸ Σόλωνα ὡς ἓνα ἀπὸ τοὺς ἑπτὰ σοφοὺς.

Γνωμικὴ ποιήσῃ. Θέογνις. Ὁ σημαντικώτερος ἀντιπρόσωπος τῆς γνωμικῆς ποιήσεως εἶναι ὁ Θέογνης (πιθ. ἀκμ. γύρω στὰ 510 - 490 π.Χ.) ἀπὸ τὰ Μέγαρα. Ὁ Θέογνης δέν ἦταν, ὅπως πιστεύεται, μόνο ποιητὴς γνωμῶν. Ἡ ἀπὸ 1390 περίπου στίχους συλλογὴ πού μέ τὸ ὄνομά του μᾶς παραδόθηκε περιλαμβάνει βέβαια πρὸ πάντων ἐλεγεῖες ἠθικοῦ περιεχομένου, περιέχει ὅμως ἐπίσης καὶ ἐλεγεῖες προσωπικοῦ χαρακτῆρα. Καὶ ἀσφαλῶς ὁ ποιητὴς ἔγραψε περισσότερες ἀπὸ ἐκεῖνες πού σώθηκαν. Ἀπὸ αὐτὲς ἀκριβῶς μαθαίνομε μερικά πράγματα γιὰ τὴ ζωὴ του καὶ γιὰ τὴν προσωπικότητά του.

Ὁ Θέογνης ἦταν ἀριστοκράτης καὶ ὑπῆρξεν ὁ ἴδιος μάρτυρας καὶ θύμα τοῦ ἐμφυλίου πολέμου, ἀπὸ τὸν ὅποιο σπαράσσονταν τὰ Μέγαρα τὸν 6. π.Χ. αἰώνα. Χρόνια ἔζησε ἐξόριστος καί, ὅπως φαίνεται, κακοπάθησε πολὺ. Κατὰ τὴ γνώμη του ὅλα τὰ κακὰ προέρχονται ἀπὸ τὴν κινητὴ περιουσία, ἀπὸ τὸ χρῆμα, τὸ δημιουργήμα αὐτὸ τοῦ ἐμπορίου καὶ τῆς βιομηχανίας· αὐτό, τὸ χρῆμα, ἔσπασε τοὺς δεσμοὺς καὶ τὴν ἀλληλεγγύη ἀνάμεσα καὶ στοὺς ἴδιους τοὺς ἀριστοκρατικούς.

Τις ἐλεγείες του τίς ἀπευθύνει πρὸς κάποιον εὐγενῆ νέο ὀνομαζόμενον Κύρνο τὸν Πολυπαῖδη, ἀλλὰ, ὅπως αὐτὲς σώζονται, περιέχουν ἀσφαλῶς καὶ στίχους ἄλλων ποιητῶν (Σόλωνα, Μίμνεμμου, Τυρταίου, Εὐηνοῦ καὶ ἀκόμη μεταγενέστερων). Πότε ἡ συλλογὴ πῆρε τὴ μορφή στὴν ὁποία τὴν ἔχομε, ποιά ποιήματα σ' αὐτὴν εἶναι δικὰ του καὶ ποιά τοῦ ἀποδόθηκαν δέν ἔχει ἀκόμη ξεκαθαριστῇ. Ὅπως ὅποτε σ' αὐτὴν ὑπάρχουν πολλοὶ στίχοι πού ἀνήκουν στὸ Θέογνη· σ' αὐτοὺς ὁ ποιητὴς ἐκφράζεται μέ πολὺ μίσος γιὰ τοὺς δημοκρατικούς, τοὺς χαρακτηρίζει χυδαίους καὶ ἄθλιους καὶ συμβουλεύει τὴν σκληρὴν καταδυνάστευσή τους (στίχ. 847 - 850).

Οἱ ἠθικὲς ἀντιλήψεις τοῦ ποιητῆ δέν διαφέρουν ἀπὸ ἐκεῖνες τοῦ Σόλωνα. Εἶναι οἱ παλιές, παραδομένες ἠθικὲς ἀντιλήψεις: πρέπει νά τιμοῦ-

με τούς θεούς, νά σεβόμαστε τούς γονεῖς μας, νά ἀγαποῦμε τούς φίλους μας, νά μισοῦμε τούς ἐχθρούς μας.

Ἀλλά ἐνῷ ὁ Σόλωνας εἶναι αἰσιόδοξος, εὐχαριστημένος ἀπὸ τῆ ζωῇ καὶ τὸ κοινωνικὸ τοῦ ἔργου, ὁ Θεόγνης, μὲ πληγωμένη τὴν ψυχὴ ἀπὸ τὴν ἐξορία καὶ τὶς στερήσεις, σχεδὸν πάντα εἶναι ἀπαισιόδοξος καὶ μεμψιμοιρος. Μερικὲς φορές τὰ βάζει καὶ μὲ τὸν ἴδιον τὸ Δία. Εἶναι σωστό, τὸν ἐρωτᾷ, νά ὑποφέρῃ ὁ δίκαιος καὶ νά εὐτυχῇ ὁ ἀδίκος; Πῶς νά σεβαστοῦν οἱ ἄνθρωποι τούς θεούς, ὅταν βλέπουν νά συμβαίνουν αὐτά: (στίχ. 743 - 752).

Τὸ ἐρώτημα αὐτὸ μὲ τὸ ὁποῖο κατὰ ἀρχαῖκὸ τρόπο θέτοσαν γιὰ πρώτη φορὰ τὸ πρόβλημα τῆς θεϊκῆς δικαιοσύνης καὶ τῆς ἡθικῆς ἰσορροπίας θὰ ἐπαναληφθῇ συχνὰ ἀπὸ τούς τραγικούς σ' ἓνα ψηλότερο μάλιστα τόνο. Τὸ πρῶτο ὅμως αὐτὸ ζήτημα ἡθικοῦ στοχασμοῦ στὸν Μεγαρέα ἀριστοκράτη δὲν ὀφείλεται σὲ ἀφηρημένους συλλογισμούς, ἀλλὰ στὴν πίκρα καὶ στὴν ὀργὴ πού τοῦ προκάλεσαν οἱ ἀδικίες ἀπὸ τὶς ὁποῖες προσωπικὰ ὑπόφερε.

Εἶναι λοιπὸν ἀξιόλογος ποιητῆς ὁ Θεόγνης καὶ θὰ τὸν ἀδικούσαμε ἂν τὸν θεωρούσαμε μόνον «κατασκευαστὴ» γνωμικῶν στίχων. Ἡ λεπτή εὐαισθησία, ἡ λιτὴ, ἀπλὴ καὶ ζωερὴ ἔκφρασή του, οἱ ἀκριβεῖς καὶ ἐναργεῖς εἰκόνες του, φανερώνουν ἐμπνευση πηγαία καὶ τέχνη ἀξιόλογη.

Φωκυλίδης (πιθ. ἀρχές 6. π.Χ. αἰώνα). Πολὺ λίγα ξέρομε γιὰ τὸ σύγχρονο τοῦ Θεόγνη Φωκυλίδη. Κατάγονταν ἀπὸ τὴ Μίλητον καὶ εἶναι κι αὐτὸς περισσότερον ποιητῆς γνωμῶν. Σχεδὸν ὅλες οἱ γνώμες του πού σώθηκαν, ἀρχίζουν μὲ τὰ λόγια: «Καὶ τοῦτο εἶναι τοῦ Φωκυλίδη». (Κ α ἰ τ ὅ δ ε Φ ω κ υ λ ῖ δ ε ω). Ἀσφαλῶς ἔτσι ἤθελε νά καταστήσῃ σαφές ὅτι ὅσα ἔλεγε ἦταν καταστάλαγμα τῆς πείρας του. Φαίνεται ὅμως ὅτι δανειστῆκε ἀρχετὰ καὶ ἀπὸ τὸν Ἡσίοδον. Ἀπὸ τούς στίχους του δὲν λείπει ἐντελῶς κάποια δροσιά καὶ χάρη.

Ἡ φήμῃ τοῦ Φωκυλίδη ὡς γνωμικοῦ ποιητῆ ἦταν τόση ὥστε μεταγενέστεροι δημοσίεψαν συλλογὴ γνωμικῶν μὲ τὸ ὄνομά του. Μιὰ τέτοια συλλογὴ ἀπὸ 230 ἐξάμετρους γνωμικοὺς στίχους ἐφθασε ὡς ἐμᾶς, ἀλλὰ αὕτη εἶναι ἔργο ἀλεξανδρινοῦ Ἰουδαίου τοῦ 2. ἢ 1. π.Χ. αἰώνα.

2. ΙΑΜΒΙΚΗ ΠΟΙΗΣΗ

Οἱ ἀρχαῖοι νόμιζαν ὅτι ὁ ἱαμβικὸς στίχος ἔχει τὴν ἀρχὴν του στὶς γιορτὲς τῆς Δήμητρας καὶ πῶς ἡ λέξη ἱ α μ β ο ς σχετίζεταν μὲ τὸ ὄνομα τῆς δούλης Ἰάμβης, πού πέτυχε νά κάμῃ τὴ θεὰ νά γελᾷ ὅταν ἔφθασε στὴν Ἐλευσίνα ἀναζητώντας τὴν κόρη της Περσεφόνη. Ἡ ἐτυμολογία αὕτη εἶναι ἀναμφισβήτητα λαθασμένη. Ἡ λέξη ἱαμβος, καθὼς κι οἱ θ ρ ῖ α μ β ο ς καὶ δι θ ὑ ρ α μ β ο ς, πιθανώτατα εἶναι προελληνικές, σχετίζονταν μὲ τὸ τραγούδι πού ψάλλοταν πρὸς τιμὴν τοῦ θεοῦ στὶς γονιμικὲς λατρεῖες καὶ τὶς ὀρχηστικὲς κινήσεις πού τὸ συνώδευαν κι ἴσως σήμαιναν «δύο, τρία, τέσσερα βήματα» (βλ. καὶ δι θ ὑ ρ α μ β ο ς).

Πάντως κι ἡ ἐσφαλμένη αὐτὴ ἐτυμολογικὴ συσχέτιση δείχνει ὅτι οἱ ἀρχαῖοι ἐβλεπαν στὸν ἱαμβό (—), ἐξ αἰτίας τοῦ ζωηροῦ ρυθμοῦ του καὶ τῆς ἀπλῆς μορφῆς του, τὸ μέτρο τοῦ σκώμματος, τῆς χλεύης, τῆς βρισιᾶς καὶ τῆς βωμολοχίας, καὶ θεωρεῖται σήμερα σχεδὸν βέβαιον πὼς ὁ ἱαμβικὸς στίχος πρὶν χρησιμοποιηθῇ στὴ λυρικὴ σάτιρα χρησιμοποιούνταν στὶς γονιμικὲς λατρεῖες στὶς ὁποῖες πολὺ διαδομένο στοιχεῖο ἦταν ἡ τολμηρὴ, πολλὰς φορὲς ἀπροκάλυπτη, βωμολοχία.

Οἱ δύο τύποι στίχου ποὺ χρησιμοποιοῦνται περισσότερο ἀπὸ τοὺς ποιητὲς τῆς λυρικῆς σάτιρας ἢ ἱαμβογράφους εἶναι ὁ ἱαμβικός τρίμετρος (— — — — —) καὶ ὁ χωλῖαμβος ἢ ἱαμβος σκάζων, στὸν ὁποῖο ἀντικαθίσταται ὁ τελευταῖος ἱαμβος (—) τοῦ στίχου μὲ σπονδεῖο (— —), δηλ. μὲ δύο μακρὰς συλλαβὲς ἀντὶ μίας βραχείας καὶ μίας μακρᾶς. Ἡ τομὴ κανονικὰ ὑπάρχει μετὰ τὴν πέμπτη συλλαβή.

Ἡ ἐμφάνισις, αὐτῶν τῶν νέων μέτρων εἶναι σπουδαῖος σταθμὸς στὴν ἱστορίᾳ τῆς λογοτεχνίας. Ἡ ποίηση ἔχει τώρα μέσο κατὰλληλον γιὰ νὰ ἐκφράσῃ συναισθήματα ποὺ σχετίζονται μὲ περιστατικὰ τῆς καθημερινῆς ζωῆς. Μὲ τοὺς ἱαμβογράφους κυρίως ἀρχίζει ἡ ποίηση νὰ γίνεται προσωπικὴ, ρεαλιστικὴ, ἀπλή. Τὸ ἱαμβικὸ τρίμετρο τὸ πῆρε ἀργότερα καὶ ἡ τραγωδία.

Ἀρχίλοχος (ἀκμ. πρῶτον μισὸ τοῦ 7. αἰ. π.Χ.). Ὁ δημιουργὸς τῆς λυρικῆς σάτιρας ἀτάχτο ἀπὸ τὸ νησι Πάρο, ὀνομαστὸ στὴν ἀρχαιότητα γιὰ τὰ μάρμαρά του. Ὁ πατέρας του Τελεσικλῆς ἦταν εὐγενὴς, ἡ μητέρα του ὅμως Ἐνιπὼ δούλη. Στὴ ζωὴ του δοκίμασε πολλὰς περιπέτειες καὶ στερήσεις. Ἐξ αἰτίας τῆς φτώχειας του ἔφυγε ἀπὸ τὴν Πάρον καὶ ἦλθε στὴν Θάσο ποὺ ἦταν ἀπουκία τῶν Παρίων. Πῆρε μέρος καὶ σὲ μιὰ ἐκστρατεία ἐναντίον τῶν Θρακῶν Σατῶν, ἀλλὰ στὴ μάχη ποὺ ἔγινε, ὅπως λέει ὁ ἴδιος, γιὰ νὰ σωθῇ πέταξε τὴν ἀσπίδα. Γύρισε στὴν Πάρον καὶ μνηστεύθηκε τὴ Νεοβούλη, ὁ πατέρας τῆς ὅμως Λυκάμβης, γιὰ ἀγνωστο λόγο, διόλυσεν τὴ μνηστεία. Ὁ Ἀρχίλοχος ὠργίστηκε πολὺ γι' αὐτὸ καὶ ἔγραψε πολλοὺς πικροὺς στίχους ἐναντίον τοῦ Λυκάμβη καὶ τῆς κόρης του. Ἡ φτώχεια καὶ ἡ ἀπογοήτευσις τὸν ἀνάγκασαν νὰ γίνῃ καὶ μισθοφόρος. Σκοτώθηκε σὲ μιὰ μάχη ἐναντίον τῶν Ναξίων.

***Εὐργα.** Οἱ ἀρχαῖοι ἀπόδιδαν στὸν Ἀρχίλοχον ἐλεγείας, ἐπιγράμματα καὶ ὕμνους. Τὴ δόξα του ὅμως ὁ ποιητὴς χρωστᾷ στοὺς ἱαμβοὺς του, στὶς λυρικὲς δηλαδὴ σάτιρές του. Δυστυχῶς μόνο μικρὰ ἀποσπάσματα (τὸ μεγαλύτερον ἀποτελεῖται ἀπὸ 10 στίχους) ἀπὸ τὰ ποιήματα τοῦ Ἀρχίλοχου ἔφθασαν ὥς ἡμᾶς.

Ἡ ποίηση τοῦ Ἀρχίλοχου ἔχει χαρακτῆρα πολὺ προσωπικόν. Ὅχι μόνο συχνὰ μιλά γιὰ τὸν ἑαυτό του, ἀλλὰ δὲν διστάζει καὶ νὰ τὸν κοροϊδέψῃ (Diehl, Ἀπ. 6).

Τὸ ὅφος εἶναι ζωντανόν, ἀπαλλαγμένον ἀπὸ κάθε συμβατικότητα. Δὲν μεταχειρίζεται τὰ στολίδια τῆς ἐπικῆς ποιήσεως οὔτε τὰ πολλὰ ἐπί-

θετά της. Οί παρομοιώσεις που χρησιμοποιεί είναι σύντομες, ο στίχος του εύλογιστος και με πολλούς διασκελισμούς.

Ο 'Αρχίλοχος δεν είναι μόνο ο δημιουργός της λυρικής σάτιρας, αλλά και ο πρώτος αντιπρόσωπος του ρεαλισμού στη λογοτεχνία. Οί άρχαιοι τον θαύμαζαν πολύ και τον έβραζαν πλάι στον Όμηρο.

Σημωνίδης ο Άμοργίνος (άκμ. δεύτερο μισό του 7. αϊ. π.Χ.). Ο ποιητής αυτός για πολύ συγγέοταν με τόν Σιμωνίδη τόν Κεϊο, στόν όποιο και απόδιδαν τά άποσπάσματα που σώθηκαν από τόν έργο του. Φαίνεται ότι έζησε λίγο μετά τόν 'Αρχίλοχο. Έγραψε έλεγεις και ιάμβους. Στό 'Ανθολόγιο του Στοβαίου σώθηκε αρκετά μακρό ιαμβικό ποιήμά του (118 στίχοι) στό όποιο σκώπτει τίς γυναίκες, κατατάσσοντάς τες σέ τύπους που καθένας προήλθε από κάποιο ζώο· λ.χ. ό τύπος τής πονηρής γυναίκας από τήν άλεπού, τής φιλάρεσκης από τόν άλογο, τής πεισματάρας από τόν γαϊδούρι κλπ. Μόνον ένα τύπο γυναίκας άνέχεται, αυτόν που προήλθε από τή μέλισσα. Είναι ή πρώτη προσπάθεια ήθικης σάτιρας.

Όπως βλέπουμε ο Σημωνίδης τή σάτιρά του από προσωπική τήν έκαμε γενικώτερη, σατίριζε δηλ. όχι άτομα αλλά ομάδες.

Ιππώναξ ο Έφέσιος (άκμ. μέσα του 6. αϊ. π.Χ.). Η λυρική σάτιρα παίρνει τόνο λαϊκό και σχεδόν χυδαίο με τόν 'Ιππώνακτα, δημιουργό του χαλιάμβου ή του σκάζοντος ιάμβου. Ο στίχος αυτός, όπου ένας σπονδειός αντικαθιστά τόν τελευταίο ιαμβό, έχει μορφή άκανόνιστη και ζωηρή, που τόν κάνει κατάλληλο για τήν παρωδία. Τά άποσπάσματα που μάς σώθηκαν είναι τόσο σύντομα που δέν μπορούμε νά σχηματίσουμε άκριβή αντίληψη για τήν τέχνη του 'Ιππώνακτα. Έπιτρέπουν μόνον νά ιδούμε ότι ο ποιητής άρεσκόταν σέ σκηνές του δρόμου και έγραφε γλώσσα πολύ λαϊκή. Αντίθετα με τή γλώσσα του, ο στίχος του είναι πολύ επιμελημένος.

Ο 'Ιππώνακτας για τόν ρεαλισμό του, τίς πολλές ξένες, σπάνιες και λαϊκές λέξεις που άγαπήθηκε πολύ στήν άλεξανδρινή έποχή και ό 'Ηρώνας τόν πήρε για πρότυπο στους μίμους του.

Ένα άλλο είδος ιαμβικής ποιήσεως είναι ο αίνος (ή μύθος ή λόγος ή άπόλογος), δηλαδή οί μύθοι για ζώα. Εύρετή τών τέτοιων σέ πεζό λόγο μύθαν ή παράδοση θέλει τόν Αίσωπο από τή Φρυγία. δούλο κάποιου 'Ιάδμουνα. Ποιά στοιχεία από τήν παράδοση αυτή είναι ιστορικά είναι δύσκολο νά καθοριστῇ. Ίσως έζησε τόν 6. π.Χ. αϊ. Πάντως τόν μυθιστόρημα του Αίσώπου ήταν γνωστό τόν αιώνα αυτό. Είναι πολύ πιθανό άρκετοι από τούς μύθους αυτούς νά είναι άνατολικής καταγωγής. Η άρχαιότερη γνωστή συλλογή μύθων του Αίσώπου είναι του Δημήτριου του Φαληρέα (άκμ. τέλος 4. π.Χ. αϊ.). Ποιητική έπεξεργασία τών αίσώπειων μύθων είναι οί μυθίαμβοι του μεταγενέστερου Βάβριου.

3. Η ΩΔΗ

Οἱ Ἕλληνες ἔλεγαν ὠδὲς ἢ μέλη, στὴ στενὴ σημασίᾳ τῆς λέξεως, ποιήματα ποὺ ἦταν προωρισμένα νὰ τραγουδηθοῦν καὶ τῶν ὁποίων τὸ κύριο χαρακτηριστικὸ ἦταν ἡ σύνθεσις κατὰ στροφές. Τὰ τραγούδια αὐτὰ διακρίνονται στὰ κυρίως μέλη ἢ ὠδές, δηλ. στίς μονωδίες ποὺ ἐκφράζουν τὰ συναισθήματα τοῦ ποιητῆ, καὶ στὰ χορικὰ ἄσματα, δηλ. τὰ τραγούδια τῶν χορευτῶν (χοροῦ) τοὺς ὁποίους δίδασκε ὁ ποιητής. Τὸ μέλος ἢ ἡ ὠδὴ καλλιεργήθηκε κυρίως ἀπὸ τοὺς Αἰολεῖς, τὸ χορικὸ ἄσμα ἀπὸ τοὺς Δωριεῖς. Οἱ ἀρχαῖοι ξεχώριζαν τρεῖς τύπους μονωδικῶν ἄσμάτων (ὠδῶν): ἐρωτικά, συμποτικά καὶ στασιωτικά, ἄσματα δηλ. πολιτικὰ ἢ πολεμικά. Ἀσφαλῶς οἱ τύποι αὐτοὶ εἶναι πολὺ παλαιοί, ἀλλὰ στὴν ἱστορία τῆς λογοτεχνίας ἐμφανίζονται μόλις ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ 7. π.Χ. αἰῶνα στὴν αἰολικὴ νῆσο Λέσβο.

Στὴ Λέσβο τὸ ἄσμα ἐκτελιόταν μὲ τὴ συνοδεία μουσικοῦ ὄργανου, τῆς βάρβιτου, ποὺ ἦταν εἶδος λύρας μὲ περισσότερες ὁμως χορδές. Οἱ στίχοι συνδυάζονται σὲ στροφές, ποὺ τὶς τραγουδοῦν μὲ τὸν ἴδιον σκοπὸ (μέλος). Οἱ σπουδαιότεροι τέτοιοι συνδυασμοὶ εἶναι ἡ ἀλκαϊκὴ στροφή, ἀπὸ τὸ ὄνομα τοῦ Ἀλκαίου, καὶ ἡ σαπφικὴ στροφή, ἀπὸ τὸ ὄνομα τῆς Σαπφῶς. Ὁ Ἀλκαῖος καὶ ἡ Σαπφῶ ἔγραψαν τὶς ὠδές τους στὴν αἰολικὴ διάλεκτο, ὁ Ἀνακρέων στὴν ἰωνικὴ.

Ἀλκαῖος (περ. 625 - 550 π.Χ.). Ἡ μόνη ἀσφαλὴς χρονολογία ποὺ ἔχομε γιὰ τὴ ζωὴ τοῦ Ἀλκαίου εἶναι τὸ ἔτος 612 κατὰ τὸ ὁποῖο ὁ Πιττακὸς ἀνέτρεψε τὸν τύραννο τῆς Μυτιλήνης Μέλαγχρο. Τότε ὁ Ἀλκαῖος ἦταν ἀκόμη παιδί. Ὅταν ἀνδρώθηκε πῆρε ἐνεργὸ μέρος στοὺς ἀγῶνες τῶν ἀριστοκρατικῶν ἐναντίον τῶν τυράννων, στὴν ἀρχὴ ἐναντίον τοῦ Μυρσίλου καὶ ὕστερα ἐναντίον τοῦ Πιττακοῦ, ποὺ ἀπὸ συναγωνιστῆς τοῦς ποιητῆ ἐγίνε σύμμαχος τοῦ τυράννου καὶ τελικὰ ὁ ἴδιος τύραννος (αἰσυμένητης, δηλ. διαιτητῆς μὲ ἀπεριόριστη ἐξουσία). Ἀπήχηση τῶν ἀγῶνων αὐτῶν τοῦ Ἀλκαίου ἐναντίον τοῦ Μυρσίλου καὶ τοῦ Πιττακοῦ ἔχομε τώρα, χάρις στοὺς παπύρους τῆς Ὀξυρρύχου, σ' ἓνα μεγάλο στασιωτικὸ τραγούδι τοῦ ποιητῆ. Οἱ ἀριστοκρατικοὶ στὸ τέλος νικῆθηκαν καὶ ὁ Ἀλκαῖος ἀναγκάστηκε νὰ φύγῃ ἀπὸ τὴ Μυτιλήνη καὶ φαίνεται πὼς πῆγε σὲ διάφορες χῶρες, ἴσως καὶ στὴν Αἴγυπτο. Γύρισε στὴν πατρίδα του ὅταν ὁ τύραννος Πιττακὸς ἀποσύρθηκε στὴν ἰδιωτικὴ ζωὴ. Τὸν βρίσκομε ἐπίσης νὰ πολεμᾷ ἐναντίον τῶν Ἀθηναίων, μὲ τοὺς ὁποίους οἱ Μυτιληναῖοι φιλονικοῦσαν γιὰ τὴν κατοχὴ τοῦ Σιγείου, στίς ἀκτὲς τῆς Τρωάδος. Ἐκεῖ καὶ αὐτός, ὅπως ὁ Ἀρχίλοχος, γιὰ νὰ σωθῇ, πέταξε τὴν ἀσπίδα του.

Ἔργα. Ὁ Ἀλκαῖος ἔγραψε ὕμνους, ἐρωτικά, στασιωτικά καὶ συμποτικά ποιήματα. Στὰ ἀποσπάσματα ποὺ μᾶς εἶχαν παραδοθῇ ἀπὸ μεταγενέστερους συγγραφεῖς προστέθηκαν τὰ τελευταῖα χρόνια ἀρκετά, ποὺ βρέθηκαν σὲ αἰγυπτιακοὺς παπύρους. Ὅμως ἀκόμη οἱ γνώσεις μας γιὰ τὸ ἔργο τοῦ ποιητῆ εἶναι περιορισμένες.

Ἡ ποίηση τοῦ Ἀλκαίου μᾶς ἐμφανίζει τὴ ζωὴ τῶν ἀριστοκρατικῶν στὰ χρόνια τῶν ἐμφυλίων πολέμων (γύρω στὰ 600 π.Χ.) Μισοῖ τοὺς τυράννους καὶ τοὺς ὑποστηρικτὲς τοὺς, ἀγαπᾷ τὶς πολεμικὲς περιπέτειες καὶ πρὸ πάντων τὰ συμπτώσια, ὅπου πίνοντας τραγουδᾷ τὰ πολικῶν περιεχομένου τραγούδια του. Τὸν τύραννο Πιπτακὸ ἀποκαλεῖ κακὸ πᾶτριδα (δηλαδὴ, ὅτι δὲν κατὰγεται ἀπὸ εὐγενεῖς προγόνους) Lobel - Page, Ἀπ. 348) καὶ χαίρεται μαθαίνοντας τὸ θάνατο τοῦ τυράννου Μυρσίλου (Lobel - Page, Ἀπ. 332).

Οἱ παλαιοὶ ἐκτιμοῦσαν πολὺ τὰ στασιωτικὰ ἄσματα. Ἐπαινοῦσαν σ' αὐτὰ τὴν πατριωτικὴ ἐμπνευση ποὺ φρονιμάτιζε τοὺς νέους. Ἀπὸ τοὺς ὕμνους τοῦ ἔχομε τώρα, ἀπὸ τοὺς παπύρους, μερικὰ ἀποσπάσματα, ὅπως λ.χ. ἀπὸ τὸν ὕμνο στὸν Διόσκουρους καὶ τὸ προοίμιο ἀπὸ τὸν ὕμνο στὸν Ἑρμῆ.

Ἀπὸ τὰ ἐρωτικὰ ποιήματα τοῦ Ἀλκαίου σώθηκαν ἐλάχιστα. Τὴν καλύτερη τύχη εἶχαν τὰ συμποτικά του· σ' αὐτὰ ἀνήκουν τὰ περισσότερα σωζόμενα ἀποσπάσματα.

Ὁ Ἀλκαῖος μοιάζει μὲ τὸν Ἀρχίλοχο στὴ ζωηρότητα καὶ στὸ πηγαῖο τῶν συναισθημάτων, στὴ λιτότητα καὶ στὴν παραστατικότητα τῆς ἐκφράσεως. Σ' αὐτὸν γιὰ πρώτη φορὰ συναντοῦμε τὴν κατόπι τόσο συνηθισμένη παρομοίωση τῆς πολιτείας μὲ καράβι ποὺ ἀρμενίζει. Οἱ ἀλεξανδρινοὶ τὸν θεωροῦσαν ὡς τὸ ἀριστο ὑπόδειγμα τοῦ προσωπικοῦ λυρισμοῦ. Ὁ Ὀράτιος μιμήθηκε ἀρκετὰ ἀπὸ τὰ μέτρα του, ἰδιαίτερα τὴν στροφή ποὺ ἐκεῖνος ἐπινόησε καὶ πῆρε τὸ ὄνομά του (ἀλκαϊκή).

Σαπφώ (περίπου 630 - 565 π.Χ.). Ἡ διάσημη ποιήτρια Σαπφῶ ἢ Ψαπφῶ (στὴν αἰολικὴ διάλεκτο Ψάπφω ἢ Ψάπφα) ἀνῆκε, ὅπως καὶ ὁ Ἀλκαῖος, σὲ εὐγενὴ οἰκογένεια τῆς Λέσβου. Γεννήθηκε στὴν Ἑρεσό, ἔζησε ὅμως στὴ Μυτιλήνη. Γύρω της ὑπῆρχε ἓνας κύκλος νέων κοριτσιῶν ποὺ μάθαιναν νὰ τραγουδοῦν, νὰ παίξουν λύρα καὶ νὰ χορεύουν, ἴσως καὶ νὰ ἀκοῦν ποιήματα ποὺ ἀπαγγέλλονταν, χωρὶς αὐτὸ νὰ σημαίνει πὼς ἡ Σαπφῶ εἶχε σχολεῖο. Ὅπωςδήποτε ὁ κύκλος αὐτὸς σχετίζεταν μὲ κάποιον εἶδος λατρείας. Ἄντρας της ἦταν ὁ Κερκώλας ἀπὸ τὴν Ἄνδρο καὶ κόρη της ἡ Κλεῖδα. Ἡ παράδοση, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία ἀπὸ ἐρωτικὴ ἀπελπισία ἔπεσε στὴ θάλασσα ἀπὸ κάποιον βράχο τῆς Λευκάδας καὶ πνίγηκε, θεωρεῖται σήμερα ἐπινόηση τῶν ποιητῶν τῆς κωμωδίας. Οἱ ἴδιοι ἔπλασαν καὶ ἄλλες χυδαῖες διηγήσεις γι' αὐτὴν καὶ τὸν κύκλο της. Τὸ βέβαιον εἶναι πὼς ἐξ αἰτίας τῶν πολιτικῶν ταραχῶν ἔφυγε ἡ Σαπφῶ, ὅπως καὶ ἄλλοι ὁμόφρονές της, στὴ Σικελία. Θεωρεῖται βέβαιον ὅτι ἀργότερα, ὅπως ὁ Ἀλκαῖος, γύρισε στὴν Μυτιλήνη.

Ἔργα. Οἱ ἀρχαῖοι γνώριζαν ἐννέα βιβλία λυρικῶν ποιημάτων τῆς Σαπφῶς ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἓνα βιβλίον ἦταν ἐπιθαλάμια (τραγούδια τοῦ γάμου), ποὺ ἦταν καὶ τὰ πιὸ ξεχωριστά. Ἀπὸ τὰ ποιήματά της ἀκέρια σώθηκαν μονάχα δυὸ καὶ ἀποσπάσματα ἀπὸ τὰ ἄλλα ποὺ συνεχῶς αὐξάνονται ἀπὸ τοὺς ἀνευρισκόμενους στὴν Αἴγυπτο παπύρους. Ἡ Σαπφῶ ἐμπνέεται μενᾶχα ἀπὸ τὸν κύκλο τῶν κοριτσιῶν

πού ήταν γύρω της και την εσωτερική ζωή της. Καμιά απήχηση στο έργο της από τους πολιτικούς αγώνες. Ίσως σ' ένα απόσπασμα μονάχα υπάρχει κάποιος υπαινιγμός σ' αυτούς. Στις μαθήτριάς της εκθειάζει τη γοητεία της ποιήσεως, μόνος ικανής να διασώσει τα όνόματά τους από τη λησμονιά. Μια λεπτότατη ευαισθησία διακρίνει έλο το ποιητικό της έργο κι ένα απαλώτατο φώς χύνεται σ' αυτό σαν το φώς μιας αστροφώτιστης νύχτας. Να μια χαριτωμένη κι έξοχη σύγκριση κοπέλας που έμενε ανύπαντρη με ώρατο μήλο που δυσκολόφταστο κρέμεται στην κορφή της μηλιάς:

Οϊον τὸ γλυκύμαλον ἐρεύθεται ἄκρῳ ἐπ' ὕσθῳ
ἄκρον ἐπ' ἀκροτάτῳ, λελάθοντο δὲ μαλοδρόπτης·
οὐ μὲν ἐκλελάθοντ' ἄλλ' οὐκ ἐδύναντ' ἐπίκесθαι.

(Lobel - Page, 'Απ. 105α)

Σὰν τὸ γλυκόμηλο ψηλά στὴν ἄκρη κοκκινίζει,
στὴν ἄκρη ἄκρη τῆς μηλιάς, τὸ τὸ 'χουνε ξεχάσει·
ὄχι! κανεὶς δὲν τὸ ξεχνᾷ, δὲν μπόρεσε νὰ φτάσῃ!

(μετ. Σ. Μενάρδου)

Κατὰ τὴ γνώμη τῶν παλαιῶν ἡ ἁρμονία τῶν στίχων δὲν ἦταν κατώτερη ἀπὸ τὴν κομψότητα, τὴν εὐλυγισία καὶ τὴ χάρη τοῦ ὅφους. Νὰ ἓνα παράδειγμα τῆς στροφῆς μετὰ τὴν ὁποία μένει συνδεδεμένο τὸ ὄνομα τῆς Σαπφῶς, τῆς σαπφικῆς στροφῆς, πού σχηματίζεται ἀπὸ τρεῖς σαπφικούς στίχους καὶ ἓνα ἀδωνικό ὡς ἐπωδὸ:

Ποικιλόθρον' ἀθάνατ' Ἀφροδίτα
παῖ Δίος δολόπλοκε, λίσσομαί σε,
μὴ μ' ἄσαισι μηδ' ὀνείαισι δάμνα,
πάντνι, θύμῳ.

Λαμπρόθρονη, ἀθάνατη Ἀφροδίτη,
κόρη τοῦ Δία πανούργα, σὲ λίσσεύω,
σεβαστή, μὲ λύπες καὶ μὲ στενοχώριες,
μὴ μοῦ παιδεύεις τὴν καρδιά.

(Lobel - Page, 'Απ. 1)

Ἡ δόξα τῆς Σαπφῶς ὑπῆρξε μεγάλη σὲ ὅλη τὴν ἀρχαιότητα καὶ ἡ ἀγγειογραφία τοῦ 5. αἰ. π.Χ. μαρτυρεῖ πόσο αὐτὴ ἦταν πιά γνωστὴ σ' ὅλο τὸν ἐλληνικὸ κόσμον.

Ἀνακρέων (περίπου 575 - 490 π.Χ.). Ἡ πηγαία καὶ αὐθόρμητη ἐμπνευση τοῦ Ἀλκαίου καὶ τῆς Σαπφῶς δὲν ὑπάρχει πιά στὸν τρίτο ἀντιπρόσωπο τοῦ προσωπικοῦ λυρισμοῦ, στὸν Ἴωνα Ἀνακρέοντα τὸν Τῆιο.

Ὁ Ἀνακρέοντας εἶναι ὁπαδὸς τῆς λεσβιακῆς ὡδῆς, τὰ τραγούδια του ὅμως δὲν τὰ ἔγραψε, ὅπως ὁ Ἀλκαῖος καὶ ἡ Σαπφώ, στὴν αἰολικὴ διάλεκτο ἀλλὰ στὴν ἰωνικὴ. Εἶναι ὁ ποιητὴς πού καλεῖ στὴ χαρὰ τῆς

ζωής χωρίς όμως να γίνεται χυδαῖος. Κατὰ τὸ 545 π.Χ., ἐξ αἰτίας τῆς ἐπιδρομῆς τῶν Περσῶν, ἄφησε τὴν πατρίδα του Τέω (στὴ Μ. Ἀσία, ἀπέναντι στὴ Σάμο) καὶ ἦλθε στὰ Ἀβδηρα. Ὑστερα ἔζησε ἀρετὸν καιρὸ στὴν αὐλὴ τοῦ τυράννου τῆς Σάμου Πολυκράτη. Μετὰ τὸ θάνατο ἐκείνου, μὲ πρόσκληση τοῦ Ἰππαρχου, ἦλθε στὴν Ἀθήνα, στὴν αὐλὴ τῶν Πεισιστρατιδῶν. Ἴσως πῆγε καὶ στὴ Θεσσαλία, στὴν αὐλὴ τῶν Ἀλευαδῶν. Λένε πὼς πολὺ γέρος γύρισε στὴν πατρίδα του, ὅπου πέθανε 85 χρονῶν.

Οἱ ἀλεξανδρινοὶ γινώριζαν πέντε βιβλία ποιημάτων τοῦ Ἀνακρέοντα (ἐλεγείων, ἰάμβων, ἐπιγραμμάτων, ὠδῶν), ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἐφθασαν ὡς ἐμᾶς δύο ἀκέρια καὶ μικρὰ ἀποσπάσματα ἀπὸ τὰ ἄλλα. Μᾶς παραδόθηκαν ἐπίσης μὲ τὸ ὄνομά του καὶ 18 ἐπιγράμματα ἀπὸ τὰ ὁποῖα δικὰ του πιθανὸ εἶναι μονάχα τὰ 11.

Ἡ ποίηση τοῦ Ἀνακρέοντα ἔχει περισσότερη τέχνη παρὰ πάθος. Ἐμπνέεται ὅσο κανένας ἄλλος λυρικός ποιητὴς ἀπὸ μυθολογικὰ θέματα καὶ ἀπὸ περιστατικὰ τῆς καθημερινῆς ζωῆς.

Τὰ ποιήματα τοῦ Ἀνακρέοντα ἦταν πολὺ ἀγαπητὰ καὶ εἶχαν μεγάλη ἐπίδραση στοὺς μεταγενέστερους. Τὸ πλῆθος τῶν μυθολογικῶν του γνώσεων γοήτευε τοὺς πολυμαθεῖς τῆς ἀλεξανδρινῆς ἐποχῆς κι αὐτὸ ἐξηγεῖ γιατί ὁ τύπος τῆς λεσβιακῆς ὠδῆς ὠνομάστηκε ἀνακρεόντειος, σὲ ἀντίθεση πρὸς τὴν πινδαρικὴ ὠδή. Οἱ Λατῖνοι ποιητὲς Κάτουλλος καὶ Ὁράτιος τὸν μιμήθηκαν στὶς ὠδές τους.

Τὰ ἀνακρεόντεια ποιήματα. Ἡ Παλατινὴ Ἀνθολογία μᾶς διάσωσε 60 μικρὰ ποιήματα ἀποδιδόμενα στὸν Ἀνακρέοντα. Εἶναι βέβαιον πὼς κανένα ἀπ' αὐτὰ δὲν εἶναι δικό του. Τὰ ἀρχαιότερα εἶναι τῶν ἀλεξανδρινῶν χρόνων πολλὰ ὅμως εἶναι μεταγενέστερα, ἀκόμη καὶ βυζαντινῆς ἐποχῆς, γιατί ἔχουν καὶ μετρικὰ σφάλματα. Εἶναι ἀλήθεια πὼς ἀνάμεσά τους βρίσκουμε μερικὰ μὲ ἔμπνευση ἀληθινὴ καὶ τέχνη λεπτή, ὅπως τὸν β ρ ε γ μ έ ν ο έ ρ ω τ α (ἀριθ. 31), τὸ τ ζ ι τ ζ ί κ ι (ἀριθ. 32), τὸν τ σ ι μ π η μ έ ν ο ἀ π ὸ τ ῆ μ έ λ ι σ σ α έ ρ ω τ α (ἀριθ. 33), τὸ ρ ὀ δ ο (ἀριθ. 53). Νεώτεροι ποιητὲς Γάλλοι (λ.χ. ὁ Ρονσάρ), Γερμανοὶ (Γκαῖτε, Μαίρικε) καὶ Ἕλληνες (Ἀθανάσιος Χριστόπουλος) τὴν ἐπωφελήθηκαν τὴ συλλογὴ αὐτή.

*** Ἀλλοὶ ποιητὲς ὠδῶν.** Ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς τρεῖς αὐτοὺς μελικοὺς ποιητὲς τὴν ἴδια περίπου ἐποχὴ στὶς δωρικὲς καὶ αἰολικὲς πόλεις ὑπῆρξαν καὶ ἄλλοι ποιητὲς ὠδῶν καὶ μάλιστα ποιήτριες, ὅπως ἡ Μύρτις ἀπὸ τὴν Ἀθηδὸνα τῆς Βοιωτίας, ἡ Κόριννα ἀπὸ τὴν Τανάγρα τῆς Βοιωτίας ἐπίσης, ἡ Πράξιλλα ἀπὸ τὴ Σικυώνα, ἡ Τελέσιλλα ἀπὸ τὸ Ἄργος, ἡ Ἡριννα ἀπὸ τὴ Λέσβο· ἀπὸ τὰ ποιήματα ὅμως ὧν αὐτῶν τῶν ποιητριῶν (ποὺ ζοῦν στὶς ἀρχές καὶ τὰ μέσα τοῦ 5. π.Χ. αἰ.) ἔχομε ἐλάχιστα ἀποσπάσματα (ιδίως ἀπὸ τὴν Κόριννα) ποὺ βρέθηκαν σὲ αἰγυπτιακοὺς παπύρους.

Λαϊκὰ τραγοῦδιὰ ἀρχαῖα ἔχομε πολὺ λίγα. Τέτοια ἦταν αὐτὰ ποὺ τραγουδιόνταν στὸ ἄλεσμα καὶ τὸ θέρισμα τοῦ σταριοῦ, τὸν

τρύγο κλπ. Τὰ πιὸ ἀξιόλογα ὅμως σ' αὐτὸ τὸ εἶδος ἦσαν τὰ ἀττικά σκόλια, ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἀρκετὰ μᾶς διάσωσε ὁ Ἀθήναιος. Τὰ σκόλια ἢ παροΐνια ἄσματα ἦσαν τραγούδια ποὺ τραγουδοῦσαν οἱ συνδαιτυμόνες στὰ συμπόσια. Πιθανὸν ὠνομάστηκαν ἔτσι εἴτε γιατί εἶχαν ρυθμὸ σκολιόν, ἀκανόνιστη δηλαδὴ μελωδία, εἴτε γιατί εἶχαν σκολιάν, ἀτακτὴ δηλαδὴ, τὴν πορεία τους μέσα στὴ συντροφιά τῶν συμποσιῶν (δὲν τὰ ἀπάγγελλαν δηλ. ὅλοι μὲ τὴ σειρά, ἀλλὰ οἱ πιὸ κατὰλληλοι, ὅπου κι ἂν κάθονταν).

4. ΧΟΡΙΚΗ ΠΟΙΗΣΗ

Τὸ χορικὸ ἄσμα πρὶν ἀπὸ τὸν Πίνδαρο. Τὸ χορικὸ τραγούδι στὴν ἀρχὴ εἶναι στενὰ συνδεμένο μὲ τὴ λατρεία· μονάχα ἀργότερα γίνεται κάποια διαφοροποίησή του. "Ὅπως εἶπαμε ὅλα τὰ χορικά τραγούδια ἐκτελιόνταν ἀπὸ χορό, ποὺ τὸν ἀσχοῦσε ὁ ποιητής, καὶ συνωδεύονταν ἀπὸ μουσικὴ ποὺ πάλι τὴν σύνθετε ὁ ποιητής. Οἱ ὀρχηστικὲς κινήσεις τοῦ χοροῦ συντέλεσαν στὴ διαίρεση τοῦ χορικοῦ τραγουδιοῦ σὲ στροφὴ, ἀντιστροφὴ καὶ ἐπωδὸ (τριαδικὴ συγκρότηση). Τὰ τραγούδια ποὺ ἀναφέρονταν στοὺς θεοὺς στὴν ἀρχὴ εἶχαν τὸ γενικὸ ὄνομα ὕμνοι, ἀργότερα ὅμως ἐπικράτησαν εἰδικώτερα ὀνόματα. Ἔτσι παῖάν λεγόταν τραγούδι σοβαρὸ ποὺ τὸ ἐκτελοῦσε χορὸς ἀνδρῶν στὴν ἀρχὴ μόνο πρὸς τιμὴ τοῦ Ἀπόλλωνα, ὕστερα ὅμως καὶ πρὸς τιμὴ τῆς Ἄρτεμης καὶ ἄλλων θεῶν. Τὸ ὄνομα αὐτὸ τὸ πῆρε ἀπὸ τὴν ἐπωδὸ ἰή ἰὼ παϊάν. Ὑπόρχημα λεγόταν τραγούδι πρὸς τιμὴ τοῦ Ἀπόλλωνα καὶ ἄλλων θεῶν μὲ ζωηρότερο ρυθμὸ ἀπὸ τὸν παῖάνα. Πρὸ σόδια λεγόταν ἄσματα ποὺ τραγουδιόνταν κατὰ τὴν προσέλευση στοὺς ναοὺς ἢ τοὺς βωμοὺς («ἐν τῷ προσιέναι τοῖς ναοῖς ἢ τοῖς βωμοῖς»). Ἐμβατήρια λεγόταν ἄσματα ποὺ τραγουδοῦσαν οἱ Δωριεῖς πρὸς τιμὴ τοῦ Ἄρη ὅταν βιάδιζαν στὴ μάχη. Τέλος ὁ διθύραμβος, συνδεμένος στὴν ἀρχὴ μὲ τίς γοιμικὲς λατρεῖες καὶ κατόπι μὲ τὴ λατρεία τοῦ Διόνυσου, ἦταν ἄσμα παθητικὸ ἀπ' αὐτόν, ὅπως θὰ ἴδουμε, θὰ προκύψῃ τὸ δράμα.

Τὰ τραγούδια ποὺ ἀναφέρονταν στοὺς ἀνθρώπους στὴν ἀρχὴ εἶχαν τὸ γενικὸ ὄνομα ἐγκώμια, ἀργότερα ὅμως ἐπικράτησαν κι ἐδῶ εἰδικώτερα ὀνόματά. Ἔτσι παρθένια λεγόταν τραγούδια ποὺ τὰ ἐκτελοῦσε χορὸς παρθένων, ὕμναιοι καὶ ἐπιθαλάμια ἄσματα ποὺ τὰ τραγουδοῦσαν στίς γαμήλιες τελετές, θρηνοὶ ἄσματα πένθιμα καὶ ἐπίνικοι ἢ ἐπινίκια ἄσματα πρὸς τιμὴ τῶν νικητῶν στοὺς πανελλήνιους ἀθλητικούς ἀγῶνες.

Τὰ περισσότερα χορικά ἄσματα ποὺ σώθηκαν ἀνήκουν στὸ τελευταῖο αὐτὸ εἶδος.

Οἱ ἐπίνικοι (ἐνν. ὕμνοι) ἢ τὰ ἐπινίκια (ἐνν. ἄσματα). Οἱ ἀθλητικοὶ ἀγῶνες τελοῦνταν ἀπὸ πολὺ παλιὰ στὴν Ἑλλάδα. Ἀπὸ τὸν 6. π.Χ. αἰῶνα ὅμως, μὲ τὴν καθιέρωση νέων πανελλήνιων ἀγώνων, ὁ ἐλληνικὸς ἀθλητισμὸς ἐφθασε σὲ μεγάλῃ ἀκμῇ. "Ὀλὴ ἡ ἀριστοκρατία

τῆς ἡπειρωτικῆς Ἑλλάδας, τῶν νησιῶν καὶ τῶν ἀποικιῶν συνέρρεε στὰ θρησκευτικὰ κέντρα ποὺ γίνονταν οἱ ἀγῶνες γιὰ νὰ πάρῃ μέρος, καὶ μεγάλη τιμὴ θεωροῦνταν ἡ νίκη σ' αὐτούς. Πρὸς τιμὴ τοῦ νικητῆ γίνονταν γιορτὲς καὶ ἐκεῖ ποὺ νίκησε καὶ στὴ γενέτειρά του. Ὁ ἐπὶ νίκῳς ἦ τὸ ἐπὶ νίκῳ ἦταν ἡ θριαμβευτικὴ ὥδῃ ποὺ ψάλλοταν κατὰ τὴ διάρκειά τῶν ἑορτῶν αὐτῶν.

Οἱ σπουδαιότεροι πανελλήνιοι ἀθλητικοὶ ἀγῶνες ἦταν τὰ Ὀλύμπια ποὺ τελοῦνταν στὴν Ὀλυμπία πρὸς τιμὴ τοῦ Δία καὶ ἰδρύθηκαν πρὶν ἀπὸ τὸ 776 π.Χ., ἀρχὴ τῆς χρονολογίας μὲ τίς Ὀλυμπιάδες, τὰ Πύθια ποὺ γίνονταν στοὺς Δελφοὺς πρὸς τιμὴ τοῦ Ἀπόλλωνα καὶ ἰδρύθηκαν τὸ 582 π.Χ., τὰ Ἴσθμια στὸν Ἴσθμὸ πρὸς τιμὴ τοῦ Ποσειδῶνα καὶ τὰ Νέμεα πρὸς τιμὴ τοῦ Δία. Οἱ δύο τελευταῖοι ἀγῶνες ἰδρύθηκαν πιθανὸν στὶς ἀρχές τοῦ 6. π.Χ. αἰῶνα.

Ὁ διθύραμβος. Εἴπαμε πρὶν πάνω πῶς ὁ διθύραμβος, ἀπὸ τὸν ὁποῖο προῆλθε τὸ δράμα, στὴν ἀρχὴ ἦταν συνδεδεμένος μὲ τίς γονιμικὲς λατρεῖες καὶ ἀργότερα μὲ τὴ λατρεία τοῦ Διόνυσου. Πολλοὶ ἐρευνητὲς δέχονται πῶς ἡ λέξις αὐτή, ὅπως καὶ ἡ λέξις θρίαμβος, ποὺ ἐπίσης ἀποδίδοταν στὸν Διόνυσον καὶ στὸ πρὸς τιμὴ του τραγοῦδι, ἔχουν κάποια σχέση μεταξύ τους ὅτι, αὐτές, καθὼς καὶ ὅσες ἔχουν τὴ συλλαβὴ -αμβ- πρὶν ἀπὸ τὴν κατὰλήξῃ (ὅπως ἱαμβος, Κἄσαμβος, Λυκάμβης, Σάραμβος κ. ἄ.), εἶναι προελληνικὲς καὶ σήμαιναν βῆμα ἢ κίνησι. Νομίζουν ἐπίσης ὅτι καὶ ἡ λέξις ἱαμβος εἶχε κάποιο σύνδεσμο μὲ τίς δύο ἄλλες καὶ πῶς ἱαμβος, θρίαμβος, διθύραμβος στὴν ἀρχὴ σχετίζονταν μὲ τὸ τραγοῦδι ποὺ στὶς γονιμικὲς λατρεῖες ψάλλοταν πρὸς τιμὴ τοῦ θεοῦ καὶ τίς ὀρχηστικὲς κινήσεις ποὺ τὸ συνώδευαν καὶ ἴσως σήμαιναν, μὲ τὴ σειρὰ ποὺ ἀναφέρονται πρὶν πάνω, «δύο, τρία, τέσσερα βήματα». Μὲ τὸν Διόνυσον συνδέθηκαν ἀργότερα οἱ δύο λέξεις — ἡ τρίτη διαφοροποιήθηκε — γιὰτὶ ἡ λατρεία του ἀποτελοῦσε συνέχεια τῶν γονιμικῶν λατρεῶν. Ἡ διπλὴ χρῆσι μιᾶς λέξης γιὰ τὸ τραγοῦδι τοῦ θεοῦ καὶ τὸν ἴδιον τὸ θεὸ φαίνεται περίεργη, ἔχει ὅμως τὸ ἀντίστοιχό της στὴ λέξις παῖαν ποὺ ἦταν ὄνομα θεοῦ (ἦδη σὲ μυκηναϊκὴ πινακίδα ἀναφέρεται θεὸς μὲ τὸ ὄνομα paiawon καὶ στὸν Ὅμηρον Παιῶν λεγόταν ὁ γιατρός τῶν θεῶν) καὶ τραγοῦδι πρὸς τιμὴ τοῦ Ἀπόλλωνα (ἀργότερα καὶ ἄλλων θεῶν).

Οἱ πληροφορίες ποὺ ἔχομε ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα μᾶς ὑποχρεώνουν νὰ δεχτοῦμε πῶς ὁ διθύραμβος σὰν τραγοῦδι πρωτοπαρουσιάστηκε στὴν Πάρο (μέσα τοῦ 7. π.Χ. αἰῶνα ὁ Ἀρχίλοχος λέει πῶς τραγουδοῦσε, σὰν κορυφαῖος συντροφιᾶς, τραγοῦδι μὲ αὐτὸ τὸ ὄνομα) καὶ ἐπειτα στὴν Νάξο καὶ στὴ Θήβα. Ὁ Ἀρίωνας στὴν Κόρινθο (γύρω στὰ 600 π.Χ.), στὴν αὐλὴ τοῦ Περσέανδρου, κάνει τὸ ὥς τότε ἀδιαμόρφωτο αὐτὸ τραγοῦδι λογοτεχνικὸ εἶδος συνθέτοντας τοὺς πρώτους διθύραμβους γιὰ χορούς. Φαίνεται πῶς στὴν ἀρχὴ τὸ νέο λογοτεχνικὸ εἶδος καλλιεργήθηκε σὲ δωρικὲς περιοχές. Τὴν πλήρη του ἀνάπτυξιν ὁ διθύραμβος, ὅπως καὶ τὸ δράμα ποὺ προῆλθε ἀπ' αὐτόν, τὴν παίρνει στὴν Ἀθήνα, πρῶτα στὴν ἐποχὴ τῶν τυράννων μὲ τὸν Λάσοτὸν Ἐρμιονέα καί, κατόπι,

στά χρόνια τῆς δημοκρατίας μὲ πρῶτο νικητὴ στὰ Μεγάλα Διονύσια τοῦ ἔτους 508 π.Χ. τὸν Ὑπόδικο ἀπὸ τῆ Χαλκίδα. Ὁ διθύραμβος χορεύοταν καὶ τραγουδιόταν ἀπὸ ομάδα (χορὸ) 50 ἀνδρῶν ἢ ἐφῆβων.

Οἱ τρεῖς ἐποχὲς τῆς χορικῆς ποιήσεως. Ἐνῷ ὁ προσωπικὸς λυρισμὸς ἐφθασε στὴν τελειότητα σχεδὸν ἀμέσως μετὰ τὴν ἐμφάνισή του στὴ λογοτεχνία, τὸ χορικὸ ἄσμα, λόγω τῆς πολυπλοκώτερης τεχνικῆς του, ἀναπτύχθηκε σιγά σιγά.

Κατὰ τὴν πρώτη ἐποχὴ (7. π.Χ. αἰῶνας) ἡ Σπάρτη, ποὺ δὲν μοιάζει καθόλου μὲ τὸ κατοπινὸ στρατιωτικὸ κράτος, εἶναι τὸ κέντρο τῆς κινήσεως. Ὁ Λέσβιος Τέρπανδρος κάνει στοὺς Σπαρτιάτες γνωστὴ τὴν ἐπτάχορδη κιθάρα καὶ ὁ Κρητικὸς Θαλήτας τοὺς ἐξοικειώνει μὲ τὴ μουσικὴ τῆς πατρίδας του. Στὴ Σπάρτῃ ἐργάζεται καὶ ὁ Ἀλκμάνας, ὁ πρῶτος ἀντιπρόσωπος στὴ λογοτεχνία τοῦ χορικοῦ ἄσματος. Καὶ ὁ Ἀρίωνας ὁ Μηθυμαῖος — πρόσωπο ποὺ χάνεται μέσα στὸ θρύλο — κατὰ τὸν Ἡρόδοτο ζοῦσε στὴν Κόρινθο στὰ χρόνια τοῦ τύραννου Περίανδρου (7. - 6. π.Χ. αἰ.) καὶ παρουσίασε ἐκεῖ τοὺς πρῶτους διθύραμβους.

Κατὰ τὴ δευτέρῃ ἐποχῇ (πρῶτο μιστὸ τοῦ 6. π.Χ. αἰ.) τὸ κέντρο βρίσκεται στὴ Μεγάλῃ Ἑλλάδα καὶ κυριαρχοῦσα μορφὴ εἶναι ὁ Στήσιχορος ἀπὸ τὴν Ἱμέρα τῆς Σικελίας. Ὁ Στήσιχορος πλούτισε τὸ χορικὸ τραγούδι μὲ τὸ μῦθο. Τὴν ὅλη σύνθεση ἔκαμε εὐλύγιστη, γιατί ἀντικατάστησε τὴ μονοκόμματῃ καὶ μονότονῃ σιροφῇ τοῦ Ἀλκμάνα μὲ τὴ διαίρεσιν σέ τριὰδες. Κάθε τριάδα ἀποτελιόταν ἀπὸ μιὰ στροφὴ ἢ μιὰν ἀντιστροφὴ καὶ μιὰν ἐπωδόν. Ἡ διαίρεσις αὕτῃ θὰ γίνῃ ἡ βάση γιὰ τὴν πιὸ πέρα ἀνάπτυξιν τῆς χορικῆς ποιήσεως.

Ἡ τρίτῃ ἐποχὴ (τέλος τοῦ 6. π.Χ. αἰ., πρῶτο μιστὸ τοῦ 5.) δὲν συνδέεται ἰδιαίτερα μὲ καμμιά περιοχὴ τῆς Ἑλλάδας· εἶναι ἡ περίοδος τῆς τελειότητος μὲ τὸ Σιμωνίδην τὸν Κεῖο, τὸν Βακχυλίδην καὶ τὸν Πίνδαρον.

Ἀλκμάν (ἀκμ. μέσα 7. π.Χ. αἰ.). Ὁ κανόνας τῶν λυρικῶν ποιητῶν ποὺ εἶχαν καταρτίσει οἱ ἀλεξανδρινοὶ ἀρχίζε μὲ τὸ ὄνομα τοῦ Ἀλκμάνα. Ὁ ποιητὴς πιθανώτατα κατάγεταν ἀπὸ τὴν Ἰωνία, ἔζησε ὅμως στὴ Σπάρτῃ ὡς συνθέτης καὶ ἐκτελεστὴς χορικῶν τραγουδιῶν. Εἶναι γνωστὸ ὅτι στὴ Σπάρτῃ τὰ κορίτσια λάβαιναν ἀγωγὴν σχεδὸν ἀνδρική καὶ ἔπαιρναν μέρος στὶς γιορτὲς τῆς πόλεως. Αὐτὸς εἶναι ὁ λόγος γιὰ τὸν ὅποιον τὰ περισσότερα ἀποσπάσματα τοῦ Ἀλκμάνα ἀνήκουν στὰ παρθένια. Τὸ σχετικὰ πληρέστερον ἀπὸ αὐτὰ τὰ ἀποσπάσματα, ποὺ μᾶς τὸ ἔσωσε ἓνας πᾶπυρος, παρουσιάζει μιὰ περίεργη σύνθεσις. Μιὰ μυθικὴν ἀφήγησιν, τῆς ὁποίας ἥρωες εἶναι οἱ Ἡρακλῆς καὶ οἱ Διόσκουροι, διαδέχεται ἓνα ἐγώμιον πρὸς τίς παρθένας τοῦ χοροῦ· σὲ καθεμιὰ ἀπευθύνεται καὶ μιὰ μικρὴ φιλοφρόνησις, ἰδιαίτερα στὴν κορυφαία τοῦ χοροῦ, τὴν ὁμορφὴ Ἀγσιχόρα, γιατί «αὕτῃ φέρνει τὴν ποθητὴν εἰρήνην ἀνάμεσα στὶς παρθένας».

Ἡ ποίησις τοῦ Ἀλκμάνα συνδυάζει τὴν ἰωνικὴν χάριν μὲ τὴ δωρικὴ βαρύτητα. Ἀναμφίβολα στὴ Σπάρτῃ — πόλιν ποὺ τὴν ἀποτελοῦσαν μέγала χωριά — καὶ στὴ ζωὴ ποὺ ἔζησε ἐκεῖ, χρωστᾷ ὁ ποιητὴς τὴ ζωη-

ρή αίσθηση τῆς φύσεως πού τὴν συναντοῦμε σ' ἓνα ἀπόσπασμα πού περιγράφεται ἡ νυχτερινὴ γαλήνη:

Κοιμούνται οἱ βουνοκορφές καὶ τὰ φαράγγια,
κι οἱ ράχες κι οἱ χαράδρες,
τ' ἀρίφνητα ἔρπετά πού ἡ μαύρη γῆ τὰ θρέφει,
τ' ἀγρίμια, τὰ θεριὰ καὶ τὰ μελισσολόγια,
τὰ κήτη μέσ' τοῦ πορφυροῦ τοῦ πέλαου τὰ βάθι·
κοιμούνται καὶ τὰ κοπάδια
τῶν μακροφτέρουγων πουλιῶν.

(Page, 'Απ. 89)

Αὐτὸς ὁ Ἰωνας πού ἔγινε χοροδιδάσκαλος στὴν ὑπηρεσία τῆς Σπάρτης ἔχει πολὺ μεγάλη ἰδέα γιὰ τὴν τέχνη του καὶ μὲ περηφάνεια λέει:

«Ἡ κιθάρα τοῦ ποιητῆ συναγωνίζεται τὸ ξίφος τοῦ πολεμιστῆ».

Στὴ σίχορος (περίπου 620 - 545 π.Χ.). Τὸν 6. αἰ. π.Χ. τὸ χορικὸ τραγούδι, ὅπως εἴπαμε, ἀναπτύσσεται πιά ὄχι στὴ Σπάρτη, ἀλλὰ στὶς πλούσιες πόλεις τῆς Μ. Ἑλλάδας. Ὁ Στῆσιχορος, στὸν ὁποῖο ὀφείλονται οἱ μεγάλες τεχνικὲς τελειοποιήσεις στὴ χορικὴ ποίηση, ἦταν ἀπὸ τὴν ἡμέρα τῆς Σικελίας καὶ ὠνομάστηκε ἔτσι γιὰ τοὺς πολλοὺς χοροὺς πού σὰν χοροδιδάσκαλος ἔστησε· σύμφωνα μὲ τὴ Σοῦδα ἀρχικὰ λεγόταν Τεισίας. Ἀπὸ τοὺς Ὑμνοὺς τοῦ Στῆσιχορου δὲν σώθηκε τίποτε, ξέρομε ὅμως ὅτι τὸ ἔργο του ἀφῆσε ἐποχὴ στὴν ἱστορία τοῦ χοικοῦ τραγουδιοῦ.

Ὁ Στῆσιχορος χρησιμοποίησε εὐρύτατα στὰ ποιήματά του ὕλικὸ ἀπὸ τὸ ἔπος· ἡ μυθικὴ διήγηση σ' αὐτὸν ἀποτελεῖ οὐσιῶδες στοιχεῖο τῆς ὥδης. Ἀπὸ τίς ἐπικὲς διηγήσεις προτιμᾷ ἐκεῖνες πού ἐνδιαφέρουν τοὺς Ἕλληνας ἀποίκους τῶν πόλεων τῆς Μεγάλης Ἑλλάδας, γιὰ τὴν ἀρκετὲς ἀπ' αὐτὲς ἰσχυρίζονταν ὅτι οἱ ἱδρυτὲς τους ἦταν ἥρωες τοῦ τρωικοῦ πολέμου. Μιὰ ἀπὸ τίς συλλογές του εἶχε τὸν τίτλο Ἰλίου Πέρισις, μιὰ ἄλλη Νόστοι, μιὰ τρίτη Ὀρέστεια. Στὸ Στῆσιχορο ἀποδίδονταν καὶ δυὸ ἄλλα ποιήματα: ἡ Ἑλένη καὶ ἡ Παλινωδία· στὸ δεύτερο ἀναιροῦσε ὅτι εἶχε πεῖ στὸ πρῶτο.

Ἡ καινοτομία τοῦ Στῆσιχορου στὴ σύνθεση ὥδων εἶναι ἡ δημιουργία τῆς τριάδος. Πρὶν ἀπ' αὐτὸν ἡ ὥδῃ διακρινόταν μονάχα σὲ στρεφές, ἐνόητες πολὺ σύντομες τῶν ὁποίων ἡ ἐπανάληψη καταντοῦσε μονότονη. Στὸ ἐξῆς ἡ ἐνόητα θὰ εἶναι ἡ τριάδα, πού σχηματίζεται ἀπὸ μιὰ στροφή καὶ μιὰν ἀντιστροφή ἀκριβῶς ἴδιες καὶ ἀκολουθεῖ ἡ ἐπωδὸς μὲ διαφορετικὴ μετρικὴ σύνθεση.

Καὶ στὴ μορφή ἡ πρόοδος εἶναι ἐπίσης σημαντικὴ. Ἐνῶ ὁ Ἀλκμάνας ἔμενε ἱκανοποιημένος ἀπὸ τὴ δωρικὴ διάλεκτο, ὁ Στῆσιχορος χρησιμοποιοῖ γλῶσσα πρὸ πλούσια καὶ πρὸ καλλιεργημένη στὴν ὁποία ἀφθονοῦν οἱ ὁμηρικὲς λέξεις. Αὐτὴ ἡ γλῶσσα θὰ γίνῃ ἡ λογοτεχνικὴ δωρικὴ καὶ αὐτὴ στὸ ἐξῆς θὰ χρησιμοποιοῦν οἱ χορικοὶ ποιητὲς.

Ἰβυκος (ἀχμ. γύρω στὸ 540 π.Χ.). Κατάγοταν ἀπὸ τὸ Ρήγιον

τῆς Μ. Ἑλλάδας. Στὴν ἀρχὴ ἐπισκέφθηκε καὶ αὐτός, ὅπως ὁ Στρίχο-
ρος, διάφορες πόλεις τῆς Μ. Ἑλλάδας καὶ τῆς Σικελίας· κατὰ τὸ 537
π.Χ. ὁμῶς ἄφησε τὴ Μ. Ἑλλάδα καὶ ἦλθε στὴν αὐλὴ τοῦ τυράννου τῆς
Σάμου Πολυκράτη. Ἐδῶ ἡ ποίησή του φαίνεται πὼς ἄλλαξε τόνο καὶ
στράφηκε στὴν ἐξύμνηση τοῦ ἔρωτα. Ἀπὸ τοῦ ἔργου του σώθηκαν λίγοι
στίχοι, οἱ περισσότεροι ἀπὸ τὰ Ἑ γ κ ὡ μ ι α του ὅπου ὑμνοῦσε, ὅπως
λέει ὁ ἴδιος, «ὄχι μονάχα τοὺς πῖθ γενναίους, ἀλλὰ καὶ τοὺς πῖθ ὥραίους».

Σιμωνίδης ὁ Κεῖος (περίπου 556 - 468 π.Χ.). Ὁ Σιμωνί-
δης γεννήθηκε στὴ μικρὴ ἰωνικὴ νῆσο τῶν Κυκλάδων Κέα. Τὴ δράση
του τὴν ἄρχισε ὡς χοροδιδάσκαλος στὴν καμὸπολη Καρθαία τοῦ νησιοῦ
του. Στὰ 520 ζῇ στὴν Ἀθήνα, στὴν αὐλὴ τῶν Πεισιστρατιδῶν. Μετὰ
τὴ δολοφονία τοῦ Ἰππαρχου (514), πῆγε στὴ Θεσσαλία στοὺς Σκοπάδες,
τοὺς ἀρχόντες τῆς Κραννῶνας καὶ τῆς Λάρισας. Στὰ μνηδὶα τὸν ξανα-
βρίσκομε στὴν Ἀθήνα συνδεμένο φιλικὰ μὲ τὸ Θεμιστοκλῆ. Συναγωνί-
ζεται μὲ τὸν Αἰσχύλο γιὰ τὸ ἐγκώμιο τῶν Μαραθωνομάχων καὶ τὸν νικᾷ.
Στὰ 476, ἔπειτα ἀπὸ ἐπανεὐλημμένες προσκλήσεις τοῦ τυράννου Ἰέρωνα,
πῆγε στὶς Συρακοῦσες. Λίγο ἀργότερα τὸν βρίσκομε κοντὰ στὸν Θή-
ρωνα, τὸν τύραννο τοῦ Ἀκράγαντα. Στὴν τελευταία αὐτὴ πόλιν πέθανε
90 περίπου χρονῶν.

Ἔργα. Ὁ Σιμωνίδης εὐδοκίμησε σὲ ὅλα τὰ εἶδη τῆς λυρικῆς
ποιήσεως, ἰδιαίτερα στὸ διθύραμβο· ἐξαιρετικὴ ὁμῶς θέσι κατέχει στὴν
γραμματολογία μὲ τὴ δημιουργία τῶν λυρικῶν εἰδῶν ποὺ ἀναφέρονται
στὸν ἄνθρωπο, δηλαδὴ μὲ τὰ Ἑ γ κ ὡ μ ι α, τοὺς θρήνους καὶ τὰ
ἐπινίκια του. Ἐγράψε ἐπίσης ἐλεγεῖες, ἐπιγράμματα, δι-
θύραμβους καὶ σκόλια. Τὰ ἐπινίκια του ἦταν διαφορετικὰ ἀπὸ
ἐκεῖνα τοῦ Πινδάρου κι οἱ διθύραμβοί του φαίνεται πὼς εἶχαν καὶ δια-
λογικὰ στοιχεῖα, ὅπως συμβαίνει καὶ μὲ τοὺς διθύραμβους τοῦ Βακχυ-
λιδου. Ἀπὸ τὸ ἔργο του ἔχομε μονάχα ἀποσπάσματα.

Ὁ λυρικός αὐτὸς ποιητὴς ἔχει διάθεση φιλοσοφικὴ καὶ ματιὰ δι-
εισδυτικὴ. Γνωρίζει καλὰ τὴ ζωὴ καὶ τὸν ἄνθρωπο. Γι' αὐτὸ καὶ οἱ κα-
τοπινὲς γενεὲς εἶδαν στὸ Σιμωνίδη περισσότερο ἓνα σοφὸ καὶ λιγώτερο
ἓνα ποιητὴ. Σ' αὐτὸν ἀνήκει ἡ περίφημη ῥῆσις : «ἡ ποίηση εἶναι ζωγρα-
φικὴ ποὺ μιᾶ, ἡ ζωγραφικὴ εἶναι ποίηση ποὺ σπαίλνει». Καὶ πολλὲς
ἄλλες ὥραιες σκέψεις τοῦ ἀποδίδονται, ὅπως : «συχνὰ μετάνιωσα γιὰτὶ
μίλησα, ποτὲ ὁμῶς γιὰτὶ σῶπασα». Ἀλλὰ ἡ πείρα τῆς ζωῆς δὲν τοῦ
νέκρωσε τὴν εὐαισθησία του ποὺ σ' ὅλο του τὸ ἔργο δειχνεῖται πολὺ ζων-
τανή. Κανεὶς ὥς τὰ σήμερα δὲν ἐξέφρασε μὲ μεγαλύτερη δύναμη ἀπὸ τὸ
Σιμωνίδη μερικὰ συναισθήματα ἀπλά, ἀλλὰ βαθιά ὅπως εἶναι ἡ μητρικὴ
στοργὴ καὶ ἡ ἀγάπη στὴν πατρίδα· καὶ κανεὶς δὲν εἶχε, ὅπως αὐτός, τὴν
ικανότητα νὰ συντάραξη τὴν ψυχὴ ἀπὸ λύπη.

Τὸ παρακάτω ἀπόσπασμα ἀπὸ ἓνα θρήνο του εἶναι ἓνα μικρὸ ἀρι-
στούργημα τόσο γιὰ τὴ δροσερότητα τῆς ἐμπνεύσεως ὅσο καὶ γιὰ τὴ λι-
τότητα τῆς ἐκφράσεως. Ἡ ὑπόθεση τοῦ θρήνου εἶναι παρμένη ἀπὸ τὸ
γνωστὸ μῦθο τῆς Δανάης. Ὁ πατέρας τῆς ἡρώιδας, ὁ βασιλιάς τοῦ Ἀρ-

γους Ἀκρίσιος, τὴν κλείνει μαζί με τὸ παιδί σ' ἓνα κιβώτιο καὶ τὴ ρίχνει
στὴ φουρτουνιασμένη θάλασσα :

Μὲς στὸ καλοφτειαγμένο τὸ κιβούρι καὶ στὴν πνοή τ' ἀνέμου,
στὴ μανιασμένη θάλασσα,
με τρόμο τὰ στεγνά τὰ μάγουλά της
ξέσκιζε ἡ Δανάη, καὶ τὸν Περσέα
ἔσφιγγε γλυκὰ στὴν ἀγκαλιά της
καὶ τοῦ ἔλεγε : Παιδάκι μου, πόσο πονῶ· μὰ ἐσύ γλυκὰ ἀνασαινεῖς,
μωρό, καθὼς βαθιὰ κοιμᾶσαι, μὲς στ' ἄχαρο
κιβούρι τὸ χαλκοκαρφωμένο,
μὲς στὸ πυκνὸ σκοτάδι ξαπλωμένο.
Καὶ τῶν κυμάτων τὴ βουή,
ποῦ πάνω ἀπ' τὰ μαλλάκια σου κυλοῦν,
καὶ τῶν ἀνέμων τὴν ὀρμή, δὲν τὰ ψηφᾶς,
στὰ πορφυρὰ στρωσίδια κοιμισμένο,
γλυκὸ μου προσωπάκι.
Κι ἂν, ἀλήθεια, σοῦ ἔταν τρομερὸ αὐτὸ ποῦ τρόμος εἶναι,
θὰ τέντωνες στὰ λόγια μου τὸ τρυφερό σου αὐτάκι.
Κοιμοῦ, μωράκι μου γλυκὸ, κι ἄς κοιμηθῇ
κι ἡ θάλασσα, καὶ τ' ἔμετρο κακό μας ἄς ὕχασθῃ
κάποια ἀλλαγὴ, πατέρα Δία, φῶς ἀπὸ σέβανε ἄς φανῇ.
Κι ἂν εἶπα λόγια ἀπόκοτα ἢ κι ἄδικα,
παρακαλῶ συχώρα με.

(Page, 'Απ. 543)

Καμμιά ρητορικότητα στὸ ποίημα. Οἱ λέξεις εἶναι διαλεγμένες
μὲ ἄκρα προσοχή. Οἱ φράσεις σύντομες, οἱ εἰκόνες παραστατικὲς δει-
χνουν ὅλη τὴν τρυφερότητα τῆς μητέρας, ὅλη τὴν αγωνία της, ὅλη τὴν
ἀγάπη στὸ παιδί της. Ὁ ὅλος τόνος τοῦ ποιήματος ἀγγίζει τὴν καρδιά.

Τὰ ἐπιγράμματα τοῦ Σιμωνίδη. Ὁ Σιμωνίδης
ἔγινε ὀνομαστός ὡς ἐπιγραμματοποιός. Τὸ ἐπίγραμμα εἶναι μικρὸ
λογοτεχνικὸ εἶδος ποῦ χρωστᾷ τὴ γένεσή του στὴ συνήθεια τῶν ἀρχαίων
Ἑλλήνων νὰ χαράσσουν ἐπιγραφὰς στοὺς τάφους καὶ στὰ ἀφιερῶματα
στοὺς θεούς. Περίφημα εἶναι τὰ ἐπιγράμματα τοῦ Σιμωνίδη σ' ἐκεί-
νους ποὺ ἔπεσαν στὶς Θερμοπύλες, στοὺς Μαροθωνομάχους καὶ σ' ἄλ-
λους Ἕλληνες ποὺ ἔπεσαν γιὰ τὴν ἐλευθερίαν τῆς Ἑλλάδας. Ἡ ἔρευνα δυσ-
κολεύεται νὰ ἀποφανθῇ ποιὰ ἀπὸ τὰ ἐπιγράμματα ποῦ τοῦ ἀποδίδον-
ται εἶναι πραγματικὰ δικά του καὶ ποιὰ νόθα. Πάντως γιὰ πολὺ λίγα ὑπάρ-
χουν ἀποδείξεις γνησιότητας.

Ἡ φήμη τοῦ Σιμωνίδη. Ἡ ἐπίδραση τοῦ Σιμωνίδη ἦταν
σημαντικὴ ὄχι μόνον στοὺς σύγχρονούς του, ἀλλὰ καὶ στοὺς μεταγενέ-
στερους. Ἰπῆρξεν ὁ εὐνοούμενος ποιητὴς τῶν σοφιστῶν τοῦ 5. π.Χ. αἰ.
στοὺς ὁποίους ἔκανε ἐντύπωση ἡ ἠθικὴ του θεμελιωμένη στὴν πείρα

τῆς ζωῆς. Ὁ Ξενοφώντας καὶ ὁ Πλάτωνας τὸν ἀναφέρουν ἐπίσης συχνά. Τέλος στὴν ἀλεξανδρινὴ ἐποχῇ, ὅπου τὸ ἐπίγραμμα γνώρισε νέα ἀκμὴ, οἱ ποιητὲς τὸν Σιμωνίδη εἶχαν ὡς πρότυπο. Ἡ γλώσσα τοῦ Σιμωνίδη εἶναι ἡ φιλολογικὴ δωρικὴ. Τὸ λεξιλόγιό του εἶναι πλούσιο καὶ ἡ φράση του σύντομη, καθαρὴ, παραστατικὴ. Ὁ Σιμωνίδης ἀνήκει στοὺς μεγάλους τεχνίτες τοῦ λόγου ποὺ ξέρουν νὰ συγκινοῦν μὲ δύναμη καὶ διάρκεια.

Βακχυλίδης ὁ Κεῖος (περίπου 510 - 440 π.Χ.). Ἀνιψιὸς τοῦ Σιμωνίδη καὶ σχεδὸν σύγχρονος τοῦ Πίνδαρου ὁ Βακχυλίδης, ὑπῆρξε καλὸς μαθητὴς τοῦ πρώτου καὶ ἀνταγωνιστὴς τοῦ δευτέρου. Εἶναι πολὺ πιθανὸν ὅτι ὁ θεῖος του τὸν ἐμπάσε στὴν αὐλὴ τοῦ Ἱέρωνα καὶ βέβαιον, ὅτι συναγωνίζονταν τὸν Πίνδαρο συνθέτοντας ἐπινίκια γιὰ τὸν τύραννον. Στὰ 470 ὁ Πίνδαρος ὕμνησε τὴ νίκη τοῦ Ἱέρωνα στὰ Ἴσθμια, ἀλλὰ στὰ 468 ὁ Βακχυλίδης ἔχει τὴ σειρά του καὶ ἐξυμνεῖ τὴ νίκη τοῦ τυράννου στὶς ἀρματοδρομίες τῆς Ὀλυμπίας. Αὐτὸς ὁ ἀνταγωνισμὸς προκάλεσε μερικὲς ἐκρήξεις ζηλοτυπίας ἔχνη τῶν ὁποίων ἡ κριτικὴ βρίσκει καὶ στὸν Πίνδαρο καὶ στὸν Βακχυλίδη.

Ἔργα. Ἀπὸ ὅλους τοὺς ἀρχαίους Ἕλληνες ποιητὲς ὁ Βακχυλίδης εὐνοήθηκε περισσότερο ἀπὸ τὰ εὐρήματα τῶν παπύρων. Ἀπὸ τὸ ἔργο του γνωρίζουμε μονάχα μερικοὺς στίχους· τὸ 1896 ὅμως τὸ Βρετανικὸ Μουσεῖο ἀπόκτησε πάπυρο, ποὺ βρέθηκε στὴν Αἴγυπτο, μὲ 20 ὠδὲς τοῦ Βακχυλίδη ἀπὸ τίς ὁποῖες 6 σὲ πολὺ καλὴ κατάσταση. Ἀπὸ τίς ὠδὲς αὐτὲς 14 εἶναι ἐπινίκια καὶ οἱ ὑπόλοιπες διθύραμβοι. Μερικοὶ ἀπὸ τοὺς διθύραμβους μοιάζουν μὲ μπαλάντες.

Τὰ ποιήματα τοῦ Βακχυλίδη φανερώνουν μιὰ προσωπικότητα λιγώτερο πρωτότυπη ἀπὸ ἐκεῖνη τοῦ Πίνδαρου. Ὁ Πίνδαρος ἔχει τὴ δική του ἀντίληψη γιὰ τὴ ζωὴ, τὴ θρησκεία, τὴν ἠθικὴ· ὁ Βακχυλίδης ἱκανοποιεῖται μὲ τὰ παραδομένα. Ὁ Πίνδαρος τίς περισσότερες φορές πετᾷ τόσο ψηλὰ ποὺ καὶ οἱ πιστοὶ του ἀκόμη (φαίνεται πῶς αὐτὸ συνέβαινε καὶ μὲ τὸν ἴδιον τὸν Ἱέρωνα) τὸν χάνουν ἀπὸ τὰ μάτια τους· ὁ Βακχυλίδης εἶναι πιὸ προσιτὸς, πιὸ κοντὰ στὸ μέσο ἄνθρωπο. Ὁ Βακχυλίδης δὲν αἰσθάνεται μέσα του τὴν «ἐρὴ μανία» ποὺ ἐνίωθε ὁ Πίνδαρος καὶ γι' αὐτὸ δὲν σπάζει, ὅπως ἐκεῖνος, τοὺς παραδομένους κανόνες τῆς θριαμβικῆς ὁδῆς. Πουθενὰ δὲν εἶναι σκοτεινὸς καὶ προφητικὸς. Γενικὰ μποροῦμε νὰ ποῦμε πῶς στὸν Βακχυλίδη τὸ ἐπινίκιο μένει κατ' ἐξοχὴ ἐγκώμιο, ἐνῶ στὸν Πίνδαρο δὲν ξεχωρίζει καθόλου ἀπὸ τὸν θρησκευτικὸ ὕμνο.

Κι ὅχι μονάχα ἡ ἔμπνευση, ἀλλὰ καὶ ἡ σύνθεση, στὰ ποιήματα τοῦ Βακχυλίδη, εἶναι πιὸ ἀπλή, πιὸ σύμφωνη μὲ τοὺς παραδομένους νόμους τῆς τέχνης. Τὸ ὕφος του, ποὺ σὲ μερικὰ σημεῖα ἔχει τὴ λάμψη τῆς χάρης καὶ τοῦ ὕψους, βασικὰ μένει τὸ ὕφος ἐνὸς τεχνίτη λεπτοῦ, ἀλλὰ ὅχι μεγαλοφυοῦς. Ὁ τρόπος μὲ τὸν ὁποῖο δανεῖζονται καὶ οἱ δύο ποιητὲς λέξεις ἀπὸ τὸν Ὅμηρο δείχνει αὐτὴ τὴ διαφορά: Ὁ Πίνδαρος ἀναχωνεὺς τὰ ὁμηρικὰ ἐπιθέτα, ὁ Βακχυλίδης τὰ χρησιμοποιεῖ χωρὶς καμμιὰ μεταβολή. Ἀλλὰ ἂν μεταξὺ τῶν δύο ὑπάρχει ἡ ἀπόσταση ποὺ χωρίζει τὸ ταλέντο ἀπὸ τὴ μεγαλοφυΐα, ὅμως ὁ Βακχυλίδης δὲν παύει νὰ εἶναι ἓνας

αξιόλογος ποιητής. Ίδιαίτερη ικανότητα δείχνει ο Βακχυλίδης στην αφήγηση μυθικών περιστατικών και στις περιγραφές.

"Ένα επίγραμμα της Παλατινής Άνθολογίας (IX, 184) εϋστοχα χαρακτηρίζει τη χαριτωμένη και κομψή, αλλά κάπως πολύλογη, ποίηση του Βακχυλίδη και την πυκνή, προφητική και μεγαλόπνοη ποίηση του Πινδάρου: «Ω Πίνδαρε ἱερὸ στόμα τῶν Μουσῶν, ὦ Βακχυλίδη φλύαρη σειρήνα».

ΠΙΝΔΑΡΟΣ (περίπου 518 - 446 π.Χ.)

Βίος. Γεννήθηκε στις Κυνός Κεφαλές, στὰ περίχωρα τῶν Θηβῶν, κι ἂν δὲν κατάγονταν ἀπὸ ἀριστοκρατικὴ οἰκογένεια ὅπως δὴποτε ὁμῶς ἀνῆκε σ' εὐπορη. Στὴν ἀρχὴ ἴσως εἶχαν κάποιαν ἐπίδραση σ' αὐτὸν ἡ Μυρτίδα καὶ ἡ Κόριννα, ποιήτριες ἀπὸ τῆ Βοιωτίας. Θεωρεῖται ὅμως βέβαιον πὼς τῇ χορικῇ ποίησιν τῇ σπούδασε κυρίως στὴν Ἀθήνα, ὅπου, ἀπὸ τὸ 508 π.Χ., γίνονταν ἀγῶνες διθυράμβου. Εἴκοσι χρόνων ἦταν ὅταν συνθέσε τὸ πρῶτό του ἐπινίκιον τὸ ὁποῖο σώζεται (X Πυθιονίκος).

Στοὺς περσικοὺς πολέμους οἱ Θηβαῖοι, ὅπως εἶναι γνωστὸ, μῆδισαν. Ὁ Πίνδαρος φαίνεται ὅτι σιωπηρὰ ἐπιδοκίμασε τὴ στάση αὐτῆ τῶν συμπατριωτῶν του καὶ ὁ ἱστορικὸς Πολύβιος τὸν μέμφεται αὐστηρὰ γι' αὐτὴ του τὴν ἡττοπάθεια. Μετὰ τὴ νίκη στὴ Σαλαμίνα, ὁ ποιητὴς ἀναγνώρισε τὸ σφάλμα του καὶ ὕμνησε μὲ ὠραίους στίχους «τὸ ἄστυ τὸ στεφανωμένο μὲ μενεξέδες, τὴν ἐπαλξὴ τῆς Ἑλλάδας, τὴν ζακουστὴ Ἀθήνα, τὴ θεϊκὴ πόλη» (Διθύραμβοι, ἀπ. 5).

Τὰ χρόνια 480 - 460 εἶναι τὰ πρῶτα ὥριμα ἀλλὰ καὶ τὰ πρῶτα γόνιμα γιὰ τὸν ποιητὴ. Οἱ ἐπιτυχίες του τὸν εἶχαν κάμει πολὺ γνωστὸ στοὺς δυνατοὺς ἡγεμόνες τῆς Μεγάλης Ἑλλάδας. Στὰ 476 ὁ Ἱέρωνας, ὁ τύραννος τῶν Συρακουσῶν, νικητὴς σὲ ἀρματοδρομία στὴν Ὀλυμπία, ἀπευθύνεται στὸν Πίνδαρο γιὰ νὰ ὑμνήσῃ τὴ νίκη του (I Ὀλυμπιονίκος). Τὸν ἴδιο χρόνο ὁ Πίνδαρος ψάλλει τὴ νίκη τοῦ Θήρωνος, τυράννου τοῦ Ἀκράγαντα (II καὶ III Ὀλυμπιονίκος). Στὸν II Ὀλυμπιονικο (στίχ. 56 - 75) παρηγορεῖ τὸν ἄρρωστο Θήρωνα μὲ λόγια ποὺ ἀπηχοῦν ὀρφικοπυθαγορικὰς διδασκαλίας γιὰ τὶς περιπλανήσεις τῆς ψυχῆς· φαίνεται πὼς οἱ διδασκαλίες αὐτὲς εἶχαν κάμει βαθιὰν ἐντύπωση στὸν ποιητὴ. Θὰ ἐξυμνήσῃ ἀκόμη τὴ νίκη τοῦ Ἱέρωνα σὲ ἀρματοδρομίες στὰ Πύθια τὸ 470 (I Πυθιονίκος), τοῦ τυράννου τῆς Κυρήνης Ἀρκεσίλαου σὲ ἀρματοδρομίες στὰ Πύθια τὸ 462 (IV καὶ V Πυθιονίκος).

Ἀλλὰ ὁ ποιητὴς δὲν ἐξύμνησε μονάχα ἡγεμόνες ποὺ νίκησαν σὲ ἀρματοδρομίες· στὰ ἐπινίκια του ἀντιπροσωπεύονται ὅλα τὰ ἀγωνίσματα καὶ ὅλες οἱ περιοχὲς τῆς Ἑλλάδας· καὶ ὅπως θεωρεῖται βέβαιον ὅτι ὁ ἴδιος ὁ ποιητὴς διεύθυνε τὸ χορὸ στὴν ἐκτέλεση τῶν ἐπινικίων, φαίνεται πὼς τὰ ἔτη 480 - 460 γύρισε σχεδὸν ὁλόκληρην τὴν Ἑλλάδα.

Στὶς αὐλὲς τῶν τυράννων ὁ ποιητὴς δὲν ἔμενε πολὺ, γιατί, ὅπως ἔλεγε, ἤθελε νὰ ζῇ γιὰ τὸν ἑαυτὸ του καὶ ὄχι γιὰ τοὺς ἄλλους. Τὸ τελευταῖο ἔργο του ποὺ μπορούμε νὰ χρονολογήσωμε, ὁ VIII Πυθιονίκος, γράφηκε τὸ ἔτος 446. Πέθανε στὸ Ἄργος λίγο ὕστερα ἀπὸ τὴ χρονολογία αὐτή.

Έργα. Στην αλεξανδρινή εποχή ο γραμματικός Ἀριστοφάνης ο Βυζάντιος διαίρεσε τὰ ποιήματα τοῦ Πινδάρου σὲ 17 βιβλία. Ξεχώριζε 11 βιβλία θρησκευτικῶν ποιημάτων (ὕμνων, παιάνων, διθυράμβων, προσοδίων, παρθενίων, ὑπορχημάτων) καὶ 6 βιβλία ἐξωθρησκευτικῶν ποιημάτων (ἓνα βιβλίο ἐγκωμίων, ἓνα βιβλίο θρήνων καὶ τέσσαρα βιβλία ἐπινικίων). Ὡς ἐμᾶς ἔφθασαν ἀκέρια 14 ἐπινίκια σὲ Ὀλυμπιονίκες, 12 σὲ Πυθιονίκες, 11 σὲ Νερμεονίκες καὶ 8 σὲ Ἰσθμιονίκες. Σώθηκαν ἐπίσης καὶ πολλὰ ἀποσπάσματα ἀπὸ ἄλλα ποιήματά του (παιάνες, διθυράμβους, παρθένια, ἐγκώμια κλπ.), ἀπὸ τὰ ὑποῖα μερικὰ βρέθηκαν τὰ τελευταῖα χρόνια σὲ παπύρους. Ἀπὸ τὰ σπουδαιότερα ἀποσπάσματα εἶναι ὁ παιάνας ἀριθ. 2 (Ἀβδηρίταις) καὶ ὁ παιάνας ἀριθ. 6 (Δελφοῖς). Ἄν καὶ δὲν σώθηκαν ἐντελῶς ἀκέρια τὰ ἀποσπάσματα αὐτά, ὅμως ἐπιτρέπουν νὰ διακρίνωμε ὅτι ἡ ἔμπνευση τοῦ Πινδάρου στὰ ἐξωθρησκευτικά καὶ θρησκευτικὰ ποιήματα εἶναι σχεδὸν ἡ ἴδια.

Χαρακτήρας τῆς ποιήσεως τοῦ Πινδάρου. Ἡ ἐνότητα ἐμπνεύσεως στὴν ποίηση τοῦ Πινδάρου ἐξηγεῖται ἀπὸ τὴν δυνατὴ προσωπικότητα τοῦ ποιητῆ. Ἀσφαλῶς δὲν πρέπει νὰ φανταστοῦμε τὸν Πίνδαρο σὰν προφήτη πού ἐμπνέεται «ἀνοθεῖν», ὅπως οἱ προφῆτες τοῦ Ἰσραὴλ· μερικὰ ἀποσπάσματα ἀπὸ τὸ ἔργο του δείχνουν ὅτι ἤξερε νὰ γράῃ καὶ ἀκόμη νὰ ἀστείβεται. Εἶναι ὅμως βέβαιον ὅτι ἦταν ἄνθρωπος μὲ σταθερὸς καὶ βαθιὲς πεποιθήσεις· βρίσκεται ἡδὴ ὁλόκληρος, μὲ τίς κυριώτερες ιδέες του, στὸ πρῶτο του ἐπινίκιο, αὐτὸ πού ἔγραψε ὅταν ἦταν 20 χρονῶν. Καὶ ἀπὸ αὐτὲς τίς πεποιθήσεις του ἀπορρέει ἡ πίστη του στὴν ἀποστολὴ τοῦ ποιητῆ. Ἡ ποιητικὴ ἔμπνευση εἶναι δῶρ οὐρανῶν θεῶν, ἰδιαίτερα τοῦ Δία καὶ τοῦ Ἀπόλλωνα, καὶ τῆς θεϊκῆς σοφίας ἐρμηνευτῆς εἶναι ὁ ποιητής.

Αὐτὸ πού πρὸ πάντων χαρακτηρίζει τὸν Πίνδαρο εἶναι ἡ προσκόλλησή του στὸ παρελθόν. Σὲ μιὰν ἐποχὴ πού ἡ σκέψις ἐκνοήγεται στὴν ἐπιστήμη, αὐτὸς ζητᾷ νὰ τὰ ἐξηγήσῃ διὰ μὲ τὴ παραδομένη θρησκευτικὴ διδασκαλία. Στὸ ἔργο του δὲν ὑπάρχει καμμιά ἀπὶχρησιμὴ οὔτε ἀπὸ τὴν ἰωνικὴ φιλοσοφία πού ζητοῦσε τότε νὰ βρῇ τὰ πρῶτα στοιχεῖα τῆς συστάσεως τοῦ σύμπαντος, οὔτε ἀπὸ τὴ σοφιστικὴ πού εἶχε ἀρχίσει νὰ βάλλῃ ἐναντίον τῶν παλαιῶν ἀντιλήψεων: «Γιὰ μένα», λέει, «δὲν ὑπάρχει τίποτε πού νὰ φαίνεται ἀπίστευτον, ὅταν αὐτὸ εἶναι ἔργον τῶν θεῶν» (Ἐμοὶ δὲ θαυμάσαι θεῶν τελεσάντων οὐδὲν ποτε φαίνεται ἔμμενον ἀπιστον. Πυθ. Χ, 48).

Οἱ ἠθικὲς καὶ θρησκευτικὲς ιδέες τοῦ Πινδάρου. Ἡ σκέψις τοῦ Πινδάρου εἶναι συνεπὴς καὶ σταθερὴ. Ἐκεῖνο πού τῆς δίνει αὐτὴ τὴ συνέπεια καὶ σταθερότητα εἶναι ἡ θρησκεία, γιατί οἱ ἠθικὲς ιδέες τοῦ Πινδάρου πηγάζουν ἀπὸ τίς θρησκευτικὰς.

Ὁ Πίνδαρος δέχεται, χωρὶς νὰ τίς συζητᾷ, τίς θρησκευτικὰς παραδόσεις τῆς Ἑλλάδας. Τοὺς μύθους ὅπου οἱ θεοὶ παρουσιάζονται μὲ τρόπους γελοίους, τοὺς ἀντιπαρέχεται σιωπηλᾶ. Οἱ θεοὶ του δὲν ἔχουν τίς ἀνθρώπινες ἀδυναμίες πού τοὺς ἀπόδιδε ὁ Ὅμηρος. Δὲν εἶναι μονάχα ὠραῖοι, δυνατοὶ καὶ ἀθάνατοι· ἔχουν ἐπίσης καλωσύνη καὶ ἀλάθευτη γνώση

δλων τῶν πραγμάτων. Ἡ δύναμη τοῦ Δία εἶναι ἀπεριόριστη καὶ ταυτίζεται μὲ τὴν δύναμη τοῦ πεπρωμένου.

Ἐπειτα ἀπὸ τὸν Δία, ἐκεῖνον ἀπὸ τοὺς θεοὺς ποὺ ὁ Πίνδαρος τιμᾷ περισσότερο εἶναι ὁ Ἀπόλλωνας, ὁ θεὸς τῶν Δελφῶν, ὁ προστάτης τῶν δωρικῶν πόλεων. Συχνὰ ἐπίσης μνημονεύει τὸν ἡμίθεο Ἡρακλῆ, ποὺ τὸν προβάλλει σὰν πρότυπο γιὰ τὶς σωματικὲς ἀρετές.

Κάθε εὐτυχία στὸν ἄνθρωπο ἔρχεται ἀπὸ τοὺς θεοὺς: πλοῦτος, δόξα, ἀρετή. Ἡ θεϊκὴ εὐνοία δὲν ἐξηγεῖ μόνο τὴν εὐδαιμονία τῶν ἀτόμων, ἀλλὰ ἐπίσης καὶ τῶν γενιῶν. Αὐτὴ ἐξασφαλίζει στὶς γενιὲς τὶς σωματικὲς καὶ ψυχικὲς ἀρετές, ποὺ κληροδοτοῦνται ἀπὸ πατέρα σὲ παιδί.

Στὰ ἐπινίκια, στὰ ὅποια ὁ Πίνδαρος ἐξυμνεῖ τὸν πλοῦτο καὶ τὴν εὐγένεια ἐκείνων ποὺ νίκησαν σὲ διάφορα ἀγωνίσματα, δὲν παραλείπει νὰ δίνει συμβουλὲς γιὰ μετριοφροσύνη. Στους ἡγεμόνες ὑπεθυμίζει ὅτι ἡ ἀσκησις τῆς δικαιοσύνης καὶ τῆς ἐπιείκειας εἶναι τὰ καλύτερα στηρίγματα τῆς ἐξουσίας τους. Γενικά, μποροῦμε νὰ ποῦμε, πὼς ὕμνεῖ, μὲ διάφορα ὀνόματα, τὴν σ ω φ ρ ο σ ύ ν η, τὴν πρὸς εὐάρεστη τοὺς θεοὺς ἀπὸ ὅλες τὶς ἀρετές, γιὰτὶ πηγάζει ἀπὸ τὴ συναισθησι τῆς ἀνθρώπινης ἀδυναμίας.

Ἡ σύνθεσις τῶν ἐπινικίων. Τὸ ἐπινίκιο, ποίημα συνθεμένο γιὰ νὰ ὕμνηθῇ μιὰ νίκη σὲ ἀγῶνες, θὰ περιέμενε κανεὶς νὰ περιέχῃ μονάχα τὸ ἐγκώμιο τοῦ νικητῆ ἀθλητῆ. Στὴν πραγματικότητά ὅμως στὸ ἐπινίκιο τὸ ἐγκώμιο αὐτὸ κατέχει μικρὸ μονάχα μέρος. Ἐκεῖνο ποὺ κυρίως ὕμνεῖται εἶναι ἡ γιορτὴ ποὺ δίνεται πρὸς τιμὴν τοῦ ἀθλητῆ, καθὼς καὶ ἡ γιορτὴ τῆς οἰκογενείας του καὶ τῆς πόλεως του. Ἔτσι ἡ ἀτομικὴ καὶ οἰκογενειακὴ γιορτὴ γίνεται ἐθνικὴ καὶ θρησκευτικὴ. Καὶ ἐξηγεῖται ἀπ' αὐτὸ γιὰτὶ στὸν Πίνδαρο τὸ ἐπινίκιο δὲν διαφέρει πολὺ ἀπὸ τὸν θρησκευτικὸ ὕμνο. Ὅπως ὁ ὕμνος ἔτσι καὶ τὸ ἐπινίκιο ἀρχίζει κατὰ τρόπο γενικὸ μὲ μιὰν ἐπίκληση σὲ κάποια θεότητα, στὶς Μοῦσες ἢ, καμμιὰ φορὰ, καὶ στὴν πατρίδα τοῦ νικητῆ· ἀκολουθεῖ πλατύτατη μυθικὴ ἀφήγηση καὶ τὸ ὅλο κλείνει μὲ ἡθικὰ παραγγέλματα (γνώμες). Τὸ θεαματικὸ μέρος τῶν ἀγῶνων δὲν ἐνδιαφέρει τὸν Πίνδαρο. Μὲ πολὺ λίγες λέξεις μνημονεύει τὸ εἶδος τοῦ ἀγωνίσματος καὶ ἀμέσως ἀκολουθεῖ ἡ μυθικὴ ἀφήγηση ποὺ εἶναι τὸ κύριο μέρος τοῦ ἐπινικίου καὶ συνδέει τὸ παρὸν μὲ τὸ παρελθόν. Ἡ νίκη τοῦ ἀθλητῆ παίρνει ἔτσι χρῶμα θρησκευτικόν. Τὰ ἡθικὰ παραγγέλματα συντελοῦν ἀκόμη περισσότερο νὰ πάρῃ τὸ ἐπινίκιο θρησκευτικὸν χαρακτήρα, νὰ καταντήσῃ δηλαδὴ ὅμοιο μὲ θρησκευτικὸν ὕμνο. Ὅπως στὸν ὕμνο ἔτσι καὶ στὸ ἐπινίκιο τὰ παραγγέλματα συνδέονται στενὰ μὲ τὴ μυθικὴ ἀφήγηση, εἶναι σὰν σχόλια σ' αὐτήν. Καμμιὰ φορὰ ὁ ἴδιος ὁ μῦθος προσφέρεται γιὰ ἡθικὴ διδασκαλία, ὅπως συμβαίνει μὲ τοὺς μῦθους τοῦ Ἡρακλῆ ποὺ ἀποτελοῦν μὲτῆματα ἐπιμονῆς καὶ ἀγωνιστικότητας.

Ἡ τέχνη τοῦ Πινδάρου. Καὶ στὴν ἀρχαιότητα καὶ κατόπι ὡς τὶς μέρες μας θαυμάζεται ὁμόφωνα ἡ ποίησις τοῦ Πινδάρου γιὰ τὴν δύναμιν καὶ τὴ μεγαλοπρέπειάν της. Εἶναι ἀλήθεια ὅτι τὰ ποιήματά του παρουσιάζουν ἑλλειψὴ ἐνότητος, ἀτάξιν στὴ σειρά τῶν ἐνοιῶν καὶ

πολλές φορές είναι σνοτεινά και δυσκολονόητα, όπως είχαν παρατηρήσει ήδη οι αλεξανδρινοί φιλόλογοι· αυτό όμως όφείλεται, όπως διαπίστωσε ή έρευνα οτις μέρες μας, στην ίδια τή φύση τής χορικῆς ποιήσεως στην όποία ή άφηγηματική πορεία δέν είναι όμαλή κι εύθυγραμμη, αλλά άλμα-τική. 'Ο άνώμαλος, άλματικός αυτός τρόπος μετάβασης από μίαν ιδέα ή εικόνα σέ άλλη φαίνεται πώς ήταν πρώιμο χαρακτηριστικό τής χορι- κῆς ποιήσεως. 'Η ένότητα τής πινδαρικής ώδῆς στηρίζεται μονάχα στή συνολική σχέση τών στοιχείων της (έπί μέρους ιδεών) μέ τις αιώνιες θρησκευτικές και ήθικες αξίες. 'Ο χορικός ποιητής δέν άποφεύγει ούτε τό άπροσδόκητο ούτε τις περιστροφές· αντίθετα τά επιδιώκει. Για τό χορικό ποιητή ή ποιικιλία είναι κάτι τό άπαραίτητο. Αυτό έννοεί ό Πίν- δαρος όταν λέη ότι ή πορεία τών ύμνων του μοιάζει μέ τό πέταγμα τών μελισσών (Πυθ. Χ, 53). Οί εικόνες είναι άφθονες δίνουν όμως τήν ουσία τών πραγμάτων κι όχι τό είδωλό τους. Τά νοήματα έρχονται τό ένα έπειτα από τό άλλο πάντα πρωτότυπα και βαθιά κι αδιάκοπα. Θα έλεγε κανείς πώς ό ποιητής μόλις τά ένιωθε νά γεννιούνται στό νοΰ του τ' άφηνε νά πέφτουν σέ στίχους, χωρίς νά φροντίζει νά τά συνδέη. Είναι έπόμενο, άπ' αυτό νά προκύπτει άσάφεια και άταξία.

Γλώσσα. 'Ο Πίνδαρος χρησιμοποιεί τήν παραδομένη γλώσσα τής χορικῆς ποιήσεως, τή λογοτεχνική δωρική. Σ' αυτήν άναμειγνύει και μερικά αιολικά και έπικά γλωσσικά στοιχεία. 'Η πρωτοτυπία του φανερώνεται ακόμη και στην έκλογή τών λέξεων. Για νά άποφύγη τις κοινές και τριμμένες λέξεις εκλέγει άλλες, σύνθετες αντί άπλές, γενικές αντί ειδικές· αντί λ.χ. νά πῇ *ἀθλον* (τό βραβείο πού έπαίρναν οί νικη- τές στους άγώνες) λέει : *τιμὰ ἢ χάρις ἢ γέρας*. Από τήν έπι- θυμία του επίσης νά άποφύγη τό κοινό και τριμμένο εξηγείται τό πλήθος τών περιφράσεων· λέει λ.χ. «τά χρυσά μαλλιά τοῦ άέρα» (Παιάν VI, 37) για τά σύννεφα, «πόρτα τής θάλασσης» (Ισθμ. IV, 19) ή «γέφυρα ριγμένη στην ακούραστη θάλασσα» (Νεμ. VI, 39) για τόν 'Ισθμό τής Κορίνθου κλπ. 'Ετσι ή έκφρασή του γίνεται αινιγματική και σχεδόν άμετάφραστη.

'Η στιχοουργία του. 'Η στιχοουργία του, πού φυσικά ήταν συνδεμένη μέ τή μουσική για τήν όποία δέν ξέρομε τίποτε, έχει μεγάλη εύλυγισία και ποιικιλία. Καμμιά ώδή τοῦ Πινδάρου δέν έχει όλόκληρη τόν ίδιο ρυθμό (μέτρο).

Οί ρυθμοί πού χρησιμοποιεί ό ποιητής είναι κυρίως δύο : λογασι- δικοί, ρυθμοί δηλ. στους όποιους συνδυάζονται είτε τροχαίοι και δάκτυ- λοι (— — — — —) είτε σπονδαίοι, δάκτυλοι και τροχαίοι (— — — — —), και δακτυλοεπίτριτοι, ρυθμοί δηλ. στους όποιους συνδυά- ζονται επίτριτοι και δάκτυλοι (— — — — —). Οί στίχοι μέ δακτυλοεπίτритους είναι πιά συχνοί από τους λογασιδικούς.

Κάθε στίχος άποτελείται από στοιχεία πού όνομάζονται μέ λη, τών όποίων ό αριθμός ποικίλλει στις διάφορες ώδες, έτσι πού οί στίχοι είναι ή πολύ μεγάλοι ή πολύ μικροί. Συνήθως οί ώδες άπαρτίζονται από στροφή, άντιστροφή και έπωδό· σπανίως είναι μονοστρο-

φικές. (Ἀπὸ τὰ 45 ἐπινίκια 7 μόνον εἶναι μονοστροφικά τὰ : Ὀλυμπ. XIV, Πυθ. VI, XXII, Νεμ. II, IV, IX καὶ Ἰσθμ. VII). Ὁ ἀριθμὸς τῶν στίχων στὴ στροφή, ἀντιστροφή καὶ ἐπὶ ὁδὸ δὲν εἶναι ὁ ἴδιος στίς διαφορές. Ἐνα νόημα δὲν ὁλοκληρώνεται στὸ στίχο, ἀλλὰ μπορεῖ νὰ συνεχίζεται σὲ μεγαλύτερο τμήμα τῆς ὥδης, λ.χ. στὴ στροφή καὶ στὴν ἀντιστροφή.

Ὅλα αὐτὰ συντελοῦν ὥστε ἡ ποίηση τοῦ Πινδάρου, παρ' ὅλη τῆς τῇ μεγαλοπρέπειᾳ, τὰ βαριά στολίδια μὲ τὰ ἐπίθετα, τὴν ἀπλωμένη καὶ συχνὰ δυσνόητη φράση, νὰ μὴν εἶναι ψυχρὴ, ἀλύγιστη, ἱερατικὴ, ἀλλά, ἀντίθετα, νὰ σφύζει ἀπὸ ζωὴ καὶ κίνηση.

Δίκαια ὁ Πίνδαρος καὶ στὴν ἀρχαιότητα καὶ στὰ νεώτερα χρόνια θεωρεῖται ὡς ὁ μεγαλύτερος λυρικός ποιητὴς τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδας.

Ἡ χορικὴ ποίηση μετὰ τὸν Πίνδαρο. Μετὰ τὸν Πίνδαρο ἡ χορικὴ ποίηση παρακμάζει καὶ γιὰτὶ ἔλειψαν μεγάλοι χορικοὶ ποιητὲς καὶ γιὰτὶ τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ κοινοῦ καὶ τῶν ποιητῶν στρέφεται σ' ἓνα νέο λογοτεχνικὸ εἶδος : τὸ δράμα.

Τὰ ἀποσπάσματα τῶν λυρικῶν τὰ βρίσκει κανεὶς στίς παλαιότερες συλλογὰς τοῦ Th. Bergk καὶ τῶν Hüller - Crusius καὶ στίς νεώτερες τῶν E. Diehl, E. Lobel - D. Page καὶ D. Page.

II. ΟΙ ΑΡΧΕΣ ΤΟΥ ΠΕΖΟΥ ΛΟΓΟΥ

Γέννηση τοῦ πεζοῦ λόγου. Ὁ πεζὸς λόγος ἐμφανίζεται μόλις τὸν 6. π.Χ. αἰ. Τὴν ἐποχὴ αὕτῃ ἡ ἐλληνικὴ διανόηση στίς πόλεις τῆς Ἰωνίας κάνει τὴν πρώτη, ὅσο ξέρομε, στὴν ἱστορίᾳ ἐνσυνείδητη προσπάθεια γιὰ τὴν ἀνεύρεση τοῦ ἀληθινοῦ. Ἐδῶ πρώτη φορά τολμηροὶ στοχαστὲς (φυσικοὶ ἢ φυσιολόγοι), ἐγκαταλείποντας τίς παραδομένους κοσμογονίες, ἀναζητοῦν μὲ τὸν λόγον τὰ ὑλικά στοιχεῖα τοῦ κόσμου, κι ἄλλοι (λογόγραφοι) ἐρευνοῦν τὸ παρελθὸν τῶν πρὶν σημαντικῶν ἐλληνικῶν πόλεων ἢ τὴν κατάστασιν τῶν χωρῶν τῶν βαρβάρων. Οἱ στοχαστὲς αὐτοὶ θέλουν νὰ ἐκφράσουν μὲ ἀκριβεία, χωρὶς δηλ. νὰ εἶναι δοῦλοι τοῦ στίχου, τίς νέες ἀπόψεις τους. Ἀπὸ τὴν ἀνάγκη αὕτῃ γεννήθηκε ὁ πεζὸς λόγος.

Τὰ πρῶτα γραπτὰ σὲ πεζὸ λόγον ἦταν ἀναγραφὰς ἱερῶν, κατάλογοι βασιλείων καὶ ἀρχόντων μὲ χρονολογίες, ποὺ τοὺς κρατοῦσαν τὰ πρυτανεῖα (δηλ. οἱ κυβερνήσεις) τῶν πόλεων, ἐτήσια χρονικά (ῥοι), κείμενα νόμων (ῥῆτραι) καὶ συνθηκῶν.

Ὡς τὸ ἀρχαιότερο σὲ πεζὸ λόγον ἔργο οἱ παλαιοὶ θεωροῦσαν τὴ Θεολογία τοῦ Φερεκύδη ἀπὸ τῆ Σύρου (μέσα στοῦ 6. π.Χ. αἰ.).

A. Οἱ ἐπὶ τὰ σοφοί. Ἦδη στὰ ὁμηρικὰ ποιήματα βρίσκομε ἠθικά παραγγέλματα· ἀφρονώτερα ὑπάρχουν στὰ ποιήματα τοῦ Ἡσίοδου, ἰδιαίτερα στὰ Ἔργα καὶ Ἠμέρες.

Οἱ ἄνθρωποι, ἀόριστα στὴν ἀρχή, πὺλ καθαρὰ κατόπι, καταλαβαίνουν πὺς ὑπάρχει μιὰ «τέχνη τῆς ζωῆς», μιὰ «σοφία» βγαλμένη ἀπὸ τὴν πείρα. Ἀποφθέγματα γεννιοῦνται καὶ κυκλοφοροῦν, πὺς συμπυκνώνουν αὐτὴ τὴν πείρα, αὐτὴ τὴ σοφία, σὲ φράσεις ἐπιγραμματικές. Τὶς ἀποδίδουν σὲ πρόσωπα πὺς ἔζησαν πραγματικά, ἀλλὰ πὺς οἱ μορφές τοὺς χάνονται μέσα στὸ θρύλο: εἶναι οἱ Ἑπτὰ Σοφοί. Σ' αὐτοὺς ἀπόδιδαν τὰ ἀποφθέγματα: μὴ δὲν ἄγαν, μέτρον ἄριστον, γυνῶθι σαυτὸν κ.ἄ. Τέσσερις ἀπ' αὐτοὺς (Θαλῆς, Σόλων, Πιττακός, Βίας) ἀναφέρονται σταθερὰ σ' ὅλες τὶς μνεῖες· ποιοὶ ἦσαν οἱ ἄλλοι τρεῖς δὲν συμφωνεῖ ἡ παράδοση. Πρέπει νὰ σημειωθῇ ὅτι καὶ πολὺ παλιῆς ἀνατολικῆς διηγήσεις μιλοῦν ἐπίσης γιὰ Ἑπτὰ Σοφούς.

Β. Οἱ αἰσώπειοι μῦθοι. Στὴν ἴδια ἐμπνευση ἀνήκουν οἱ αἰσώπειοι μῦθοι ἢ λόγοι ἢ ἀπόλογοι. Ἡ ζωὴ τοῦ Αἰσώπου εἶναι ἐντελῶς μυθική. Τὴν θεωροῦσαν Φρύγα δούλο σύγχρονο τοῦ Κροίσου καὶ τοῦ ἀπόδιδαν μύθους ἤδη κοινούς στὴν ἐποχὴ τοῦ Ἡροδότου. Φαίνεται πὺς ἡ πρώτη μορφή αὐτῶν τῶν μύθων ἦταν ἐμμετρὴ καὶ πὺς ἡ μετάδοσή τοὺς γίνεταν προφορικά. Κατὰ τὸν 6. αἰῶνα π.Χ. καταγράφηκαν σὲ πεζὸ λόγο. Δείχνει καὶ αὐτὸ ὅτι ἡ ἐλληνικὴ διανόηση αὐτὴ τὴν ἐποχὴ μπορεῖ νὰ διακρίνῃ ἐκεῖνο πὺς περιέχει μιὰ διδασκαλία χρήσιμη γιὰ τὴ ζωὴ. Γεννιέται ἔτσι, σκεπασμένη μὲ τὸ μῦθο, ἡ πρακτικὴ ἠθική. Δὲν πρόκειται φυσικά γιὰ τοὺς αἰσώπειους μύθους, πὺς ἔχομε σήμερα· αὐτοὶ στηρίζονται στοὺς μυθίαμβους τοῦ Βάβριου (τέλος 2. αἰ. μ.Χ.) καὶ εἶναι μεταγενέστεροι.

Γ. Οἱ πρῶτοι φιλόσοφοι. Τὴν ἴδια ἐποχὴ σπουδαῖοι στοχαστὲς καταπιάνονται μὲ τὸ λεγόμενο κοσμολογικὸ πρόβλημα· πὺς δημιουργήθηκε ὁ κόσμος; ποιά εἶναι ἡ φύση τῶν ὄντων; («Τίς τε συνέστη καὶ ὅπη καὶ ὅπως»). Οἱ παραδομένες κοσμογονίες δὲν τοὺς ικανοποιοῦν. Ζητοῦν νὰ ἀποκλείσουν τὸ ὑπερφυσικὸ καὶ νὰ τὰ ἐξηγήσουν ὅλα ἀπὸ φυσικὲς αἰτίες. Παρ' ὅλη τοὺς ὁμῶς τὴν προσπάθεια στὶς ἐξηγήσεις τοὺς αὐτὲς ὑπάρχει ἀκόμη λίγη θεολογία. Εἶναι τὸ πρῶτο ξύπνημα στὸν κόσμο τῆς ἐπιστημονικῆς καὶ φιλοσοφικῆς σκέψης.

Οἱ πρῶτοι Ἕλληνες φιλόσοφοι ὀνομάζονται φυσικοὶ ἢ φυσιολόγοι. Ἐρευνοῦν τὴ φύση γιὰ νὰ ἀποσπᾶσουν τὰ μυστικά της. Πολὺ φιλόδοξοι, θέλουν νὰ δώσουν μιὰν ὠλοκληρωμένη ἐξήγηση γιὰ τὸ σύμπαν. Ἐχουν μιὰν ἀφελῆ ἐμπιστοσύνη στὸ λογικὸ καὶ νομίζουν πὺς ἀπὸ μερικὲς, πολλὰς φορές ἀσήμαντες, παρατηρήσεις μποροῦν νὰ βγάλουν καθολικά συμπεράσματα ὀρθά. Τοὺς λείπει ὁ κριτικὸς ἔλεγχος, τὸ κυριώτερο στοιχεῖο τοῦ ὀρθοῦ λογισμοῦ. Ὡς μέσο ἐκφράσεως μερικοὶ ἀπ' αὐτοὺς χρησιμοποιοῦν ἀκόμη τὸ στίχο (βλ. φιλοσοφικὸ ἔπος σελ. 51 κ.ἑ.), οἱ περισσότεροι ὁμῶς γράφουν σὲ πεζὸ λόγο καὶ μάλιστα ἀρκετὰ στρωτά. Ἀπὸ τὰ ἔργα τοὺς ἔχομε μονάχα ἀποσπάσματα. Ὅλοι ἔγραψαν σὲ ἰωνικὴ διάλεκτο, ἀκόμη καὶ οἱ μὴ Ἴωνες, γιὰτὶ στὴν Ἰωνία ἀναπτύχθηκε αὐτὸς ὁ τρόπος ἐκθεσης τῶν πραγμάτων.

Οί περισσότεροι και οί παλαιότεροι από τους πρώτους αυτούς φιλοσόφους κατάγονται από την 'Ιωνία'· αλλά και σέ άλλες περιοχές τῆς 'Ελλάδας παρουσιάστηκαν φιλόσοφοι με διαφορετικές μάλιστα αντιλήψεις από τους 'Ιωνες. Γι' αυτό στην πρώτη αυτή έλληνική φιλοσοφία διακρίνουν διάφορες τάσεις που αντιπροσωπεύονται από ομάδες ή άτομα.

1. *Οί τρεῖς Μιλήσιοι.* Οί πρώτοι "Έλληνες φιλόσοφοι κατάγονται από την Μίλητο τῆς 'Ιωνίας. Αὐτοί είναι ο Θαλῆς (τέλος τοῦ 7. πρώτο μισό τοῦ 6. αἰ. π.Χ.), ο 'Αναξίμανδρος (περίπου 610 - 546 π.Χ.) και ο 'Αναξίμενης (πέθανε 525 π.Χ.). Γενετικό στοιχείο και διαρκῆς οὐσία τῶν ὄντων εἶναι και για τους τρεῖς μία φυσική ἀρχή. Για τὸν Θαλῆ ἡ ἀρχὴ αὐτὴ εἶναι τὸ νερό, για τὸν 'Αναξίμανδρο τὸ ἀπειρο, δηλαδή κάτι ἀκαθόριστο, για τὸν 'Αναξίμενη ο ἀέρας.

2. *Οί φιλόσοφοι τῆς Μεγάλης 'Ελλάδας.* 'Ο πρώτος ἀπ' αὐτοὺς χρονολογικά εἶναι ὁ Πυθαγόρας (δεύτερο μισό τοῦ 6. αἰ. π.Χ.), ὁ ὁποῖος γεννήθηκε στὴ Σάμο γύρω ὅμως στὸ 530 π.Χ., για πολιτικούς λόγους, ἦλθε και εγκαταστάθηκε στὴν 'Ιταλία, στὸν Κρότων. Πιθανὸν ἐπισκέφθηκε τὴν Αἴγυπτο και ἄλλες χώρες. Πέθανε στὸ Μεταπόντιο. Δὲν ἔγραψε τίποτε, ἀλλὰ με τὴ διδασκαλία του ἄσκησε βαθιὰ ἐπίδραση στὴν ἑλληνικὴ σκέψη. Πίστευε στὴ μετενσώματωση (μετεμψύχωση) και στὴν ἀνάγκη τοῦ αὐτοκαθαρμοῦ ποὺ πετυχαίνεται με ἓνα εἶδος ἀσκητισμοῦ. Ἐγκαταλείποντας τὴν νατουραλιστικὴ ἀντίληψη τῶν Μιλησίων, ἔβλεπε στὸν ἀριθμὸ τὴν οὐσία ὄλων τῶν ὄντων. Ἡ διδασκαλία του (πυθαγορισμός) πολὺ νωρὶς ἀνακατεῦτηκε με τὸν ὀρφισμό, ποὺ τὴν ἐποχὴ αὐτὴ ἦταν ἀρκετὰ διαδομένος στὴν Μ. 'Ελλάδα, και ὡς ὀρφικοπυθαγορισμὸς ἔπαιξε σημαντικὸ ρόλο στὴ διαμόρφωση τῶν φιλοσοφικῶν ιδεῶν ὡς τὸ τέλος τοῦ ἀρχαίου κόσμου.

Για τὸν Ξενοφάνη τὸν Κολοφώνιο, τὸν Παρμενίδη τὸν Ἐλεάτη και τὸν Ἐμπεδοκλῆ τὸν Ἀκραγαντῖνο, ποὺ ἐκθέσανε τίς ιδέες τους σὲ ἐξάμετρα ποιήματα, μιλήσαμε πρὶ μπροστὰ στὸ φιλοσοφικὸ ἔπος (βλ. σελ. 51 κ.έ.).

'Ο μαθητὴς τοῦ Παρμενίδη Ζήνων ὁ Ἐλεάτης (ἀκμ. περὶ τὸ 460 π.Χ. και δὲν πρέπει νὰ συγχέεται με τὸν Ζήωνα ἀπὸ τὸ Κίτιο τῆς Κύπρου, τὸν πατέρα τοῦ στωικισμοῦ ποὺ ἀκμάζει περὶ τὸ 300 π.Χ.), εἶναι ὁ δημιουργὸς τῆς διαλεκτικῆς και ἐπινοητὴς τῶν γνωστῶν ἐκείνων συλλογισμῶν με τοὺς ὁποίους ζητοῦσε νὰ ἀποδείξῃ ἀνύπαρκτες τὴν κίνηση και τὴν πολλαπλότητα. 'Ο τελευταῖος ἀπὸ τοὺς Ἐλεάτες, ὁ Μελισσος (ἀκμ. τὸ 445 π.Χ.) ἀπὸ τὴ Σάμο, ἔμεινε πιστὸς στὶς βασικὲς ἀντιλήψεις τοῦ Παρμενίδη, ἐκτὸς ἀπὸ ἐκείνη τοῦ ὀρισμοῦ τοῦ ὄντος.

3. *Ἡράκλειτος* (περίπου 540 - 480 π.Χ.). 'Ο Ἡράκλειτος γεννήθηκε στὴν Ἐφεσο και εἶναι ὁ δημιουργὸς μιᾶς βαθυστόχαστης φιλοσοφίας ποὺ στὸ ἀμετάβλητο και ἀκίνητο «εἶναι» τῶν Ἐλεατῶν

ἀντιτάσσει τὸ ἀδιάκοπο (ἀίγιγεσθαι) τοῦ κόσμου. Τὸ πᾶν μεταβάλλεται, τίποτε δὲν εἶναι σταθερὸ (ἅπαντα ρεῖ, πάντα χωρεῖ καὶ οὐδὲν μένει). Ἀρχικὴ οὐσία τοῦ κόσμου εἶναι ἡ ἀνήσυχη καὶ κινήμενη φωτιά («πῦρ αείζωον»). Ὁ Ἡράκλειτος, διανοητὴς περήφανος καὶ μεγαλοκίς, ἔφησε ἓνα βιβλίον σὲ πεζὸ λόγον ποῦ ἀποτελιόταν ἀπὸ στοχασμοῦς θεληματικὰ σκοτεινοῦς, ἴσως γιὰ νὰ μὴ τοὺς καταλαβαίνουν οἱ κοινοὶ ἄνθρωποι, τοὺς ὁποίους περιφρονῶσε.

Δ. Λογογράφοι. Σχεδὸν μαζὶ μὲ τοὺς πρώτους φιλοσόφους μᾶς δίνουν τὰ πρῶτα δείγματα ἱστοριογραφίας οἱ λεγόμενοι λογογράφοι ἢ λογοποιοί, δηλ. ἐκεῖνοι ποὺ ἔγραφαν διηγήσεις σὲ πεζὸ λόγον. Στὶς διηγήσεις αὐτὲς τὸ θαῦμα κατέχει ἀκόμη σπουδαία θέση. Δὲν φροντίζουν καὶ πολὺ γιὰ τὴν ἱστορικὴ ἀκρίβεια, οὔτε ἔχουν κριτικὸ πνεῦμα. Γράφουν γιὰ νὰ κολακίεψουν μιὰ πόλη ἢ μιὰν οἰκογένεια συνδέοντάς τιν με κάποιαν ἐνδοξὴ ἀρχή. Τὰ ἔργα τοὺς ἔχουν ἐντελῶς τοπικὸ χαρακτήρα (κτίσεις πόλεων, γενεαλογίες). Παρὰ τὰ μειονεκτήματα αὐτὰ στὸ ἔργο τῶν πρὸ ἀξιόλογων ἀπ' αὐτοὺς βλέπομε μιὰ συνειδητὴ προσπάθεια γιὰ τὴν ἀνέυρεση τοῦ πραγματικοῦ, τοῦ ἀληθινοῦ. Τὰ λόγια τοῦ Ἐκαταίου: «Τάδε γράφω ὥς μοι δοκεῖ εἶναι» οἱ γὰρ Ἕλληνας λόγοι πολλοὶ τε καὶ γελοιοί, ὥς ἐμοὶ φαίνονται, εἰσὶν» ἀποτελοῦν τὸ σάλπισμα τῆς καινούργιας ἐποχῆς στὴν ἱστοριογραφία. Γράφουν στὴν ἰωνικὴ διάλεκτο. Ἀπὸ τὸ ἔργο τοὺς ἔχομε μόνον ἀποσπάσματα.

Ὁ παλαιότερος εἶναι ὁ Κάδμος ὁ Μιλήσιος (μέσα τοῦ 6. π.Χ. αἰ.), πιθανὸν συγγραφέας μιᾶς Κτίσεως αὐτῆς τῆς πόλεως. Ὁ λίγο νεώτερός του Ἀκουσίλαος ἀπὸ τὸ Ἄργος ἔγραψε Γενεαλογίαν. Ὁ Σκύλαξ (τέλος τοῦ 6. π.Χ. αἰ.) ἀπὸ τὰ Καρύνδα τῆς Καρίας εἶχε γράψει Περίπλουν, στὸν ὁποῖο περιέγραφε τὶς ἀκτὲς τοῦ Ἰνδικοῦ Ὠκεανοῦ, ὅπου εἶχε πάει γιὰ ἐξερεύνηση μὲ ἐντολὴ τοῦ Δαρείου. Ὁ σύγχρονός του Εὐθυμένης ἀπὸ τὴ Μασσαλία ἔγραψε ἐπίσης ἔργο μὲ τὸν ἴδιον τίτλον στὸ ὁποῖο περιέγραφε τὶς δυτικὲς ἀκτὲς τῆς Ἀφρικῆς στὶς ὁποῖες ταξίδεψε. Ἄλλοι λογογράφοι εἶναι ὁ Φερκύδης ἀπὸ τὴν Λέρο (ἔγραψε γενεαλογίες θεῶν), ὁ Χάρων ἀπὸ τὴ Λάμψακ (ἔγραψε Ὠροὺς, δηλ. ἐτήσια χρονικά), ὁ Ξάνθος ἀπὸ τὴ Λυδία (ἔγραψε Λυδικὰ), λίγο προγενέστεροι ἀπὸ τὸν Ἡρόδοτον, καὶ οἱ σύγχρονοί του Ἑλλάνικος ἀπὸ τὴν Μυτιλήνη καὶ Ἀντίοχος ἀπὸ τὴς Συρακοῦσας. Ὁ Ἑλλάνικος εἶχε συνθέσει πολλὰ ἔργα γιὰ ἑλληνικὰ καὶ ξένες χώρες ἀνάμεσα στὰ ὁποῖα καὶ τὴν Ἀτθίδα (σὲ δύο βιβλία), μιὰν ἱστορίαν δηλ. τῶν Ἀθηναίων ὁ Ἑλλάνικος εἶναι ὁ πρῶτος Ἀτθιδογράφος¹. Ὁ Ἀντίοχος μὲ τὰ ἔργα του Τῶν Σικελικῶν ἱστορίαν καὶ Περὶ Ἰταλίας σύγγραμμα φαίνεται ὅτι βούθησε τὸ Θουκυδίδην στὴ σύνταξιν τοῦ ἔκτου βιβλίου τῆς διχῆς τοῦ ἱστορίας.

Ὁ πρὸ ἀξιόλογος ἀπὸ τοὺς λογογράφους εἶναι ὁ Ἐκαταῖος

1. Ἀτθιδογράφοι λέγονται οἱ χρονικογράφοι τῆς Ἀθήνας.

ὁ Μιλήσιος. Γεννήθηκε γύρω στὸ 540 π.Χ., ὑπῆρξε μαθητὴς τοῦ Ἀναξίμανδρου καὶ ἐπαιξε σπουδαῖο ρόλο στὴν ἰωνικὴ ἐπανάσταση. Ταξιδευτὴς, ἱστορικός, γεωγράφος, εἶναι ὁ πραγματικὸς πρόδρομος τοῦ Ἡρόδοτου, ὁ ὁποῖος τὸν ἀναφέρει ἐπανειλημμένα μὲ σεβασμό. Ἐγραψε *Γενεαλογίαις* καὶ *Γῆς περιόδον*, δηλ. περιήγηση τῆς γῆς. Τὸ τελευταῖο αὐτὸ ἔργο διαιρεμένο σὲ δύο μέρη (Εὐρώπη, Ἀσία) μὲ χάρτη τῆς γῆς σχεδιασμένον σύμφωνα μὲ τὶς ἀντιλήψεις τοῦ δασκάλου του, δὲν ἦταν, ὅπως τὰ ἔργα τῶν ἄλλων λογογράφων, μιὰ συλλογὴ διηγήσεων λίγο πολὺ μυθικῶν, ἀλλὰ μιὰ ἀληθινὴ ἔρευνα (ἱστορίη), ὅπου ὁ συγγραφέας ἐξέθετε τὰ ἀποτελέσματα τῶν προσωπικῶν του ἀναζητήσεων. Ὁ Ἑκαταῖος εἶχε πνεῦμα περίεργο καὶ ἤξερε νὰ παρηρῇ. Ἡ φράση «δῶρο τοῦ Νεῖλου» γιὰ τὴν Αἴγυπτο, ποὺ συναντοῦμε στὸν Ἡρόδοτο, εἶναι παρμένη ἀπὸ τὸν Ἑκαταῖο. Ἡ φήμη του στὴν ἀρχαίότητά ἦταν μεγάλη. Ἀπὸ τὸ ἔργο του σώθηκαν ἀρκετὰ ἀποσπάσματα.

Συμπέρασμα. Στὶς ἀρχὲς τοῦ 5. π.Χ. αἰῶνα ὁ ἰωνικὸς πεζὸς λόγος ἔχει ἀρκετὰ ἀναπτυχθῇ. Οἱ λογογράφοι καὶ οἱ φιλόσοφοι δημιούργησαν ἕνα νέο προσφορώτερο ὄργανο γιὰ τὶς ζωντανὲς καὶ ἀκριβεῖς ἀφηγήσεις καὶ τὴν ἔκφραση φιλοσοφικῶν στοχασμῶν. Τὰ ἔργα τους, σήμερα κατὰ τὸ μεγαλύτερό τους μέρος χαμένα, κατέστησαν δυνατὸ τὸ ἔργο τοῦ Ἡρόδοτου ποὺ εἶναι τὸ πρῶτο στὸν κόσμος, σὲ πεζὸ λόγο, μεγάλο βιβλίον ποὺ ἔχομε.

Οἱ λογογράφοι καὶ οἱ φιλόσοφοι ἔπαιζαν τὸν ἴδιον ἀκριβῶς ρόλο ποὺ εἶχαν παίξει οἱ πρὶν ἀπὸ τὸν Ὅμηρον ἀνώνυμοι αἰοδοί, οἱ ὁποῖοι, μὲ τὴν ἐπίμονη πολυχρόνια προσπάθειά τους, προετοίμασαν τὴ γλώσσα καὶ τὸ ρυθμὸ τοῦ ἔπους καὶ κατέστησαν δυνατὴ τὴ δημιουργίαν τῶν ἀθάνατων ὁμηρικῶν ποιημάτων.

Τὰ ἀποσπάσματα τῶν φιλοσόφων τὰ βρίσκει κανεὶς στὶς συλλογὰς τῶν A. Muhlach (παλαιότερη) καὶ H. Diels (νεώτερη), τῶν λογογράφων στὶς συλλογὰς τῶν K. C. Müller (παλαιότερη) καὶ F. Jacoby (νεώτερη).

ΠΕΡΙΟΔΟΣ ΔΕΥΤΕΡΗ

ΑΠΟ ΤΟΥΣ ΠΕΡΣΙΚΟΥΣ ΠΟΛΕΜΟΥΣ

ΩΣ ΤΟΝ ΘΑΝΑΤΟ ΤΟΥ Μ. ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ (περίπου 500 - 323 π.Χ.)

Γενική θεώρηση. Οἱ περσικοὶ πόλεμοι, σταθμὸς στὴν ἱστορία τοῦ ἐλληνικοῦ ἔθνους, ἀποτελοῦν σπουδαῖο σύνορο καὶ γιὰ τὴν λογοτεχνία του. Ἡ ἥττα τοῦ βάρβαρου ἐπιδρομέα ἔχι μονάχα ματαίωσε τὴν ὑποδούλωση τῆς Ἑλλάδας, ἀλλὰ καὶ ἀνύψωσε τὸ φρόνημα τῶν Ἑλλήνων, ἰδιαίτερα τῶν Ἀθηναίων ποὺ ἡ συμβολὴ τους στὴ νίκη ἦταν ἡ πιὸ σημαντικὴ. Μαζὶ μὲ τὴν ἀνάπτυξη τῆς πολιτικῆς δυνάμεως τῶν Ἀθηναίων ἀναπτύσσεται καὶ ἡ πνευματικὴ τους ἡγεμονία. Ἡ Ἀθήνα γίνεταί τὸ κέντρο τῆς ἐλληνικῆς παιδείας («Ἑλλάδος παιδευσίς») καὶ ἡ ἀττικὴ λογοτεχνία πανελλήνια. Τὰ διάφορα ἐλληνικὰ φύλα δέχονται σιγὰ σιγὰ τὸν γλωσσικὸ τύπο τῆς λογοτεχνίας αὐτῆς, τὴν ἀττικὴ διάλεκτο, ἐνῶ πρωτύτερα, ὅπως εἶδαμε, χρησιμοποιοῦσαν τὶς δικῆς τους διαλέκτους. Ἀκριβῶς καὶ γιὰτὶ ἡ λογοτεχνία τῆς περιόδου αὐτῆς ἔχει τὸν τύπο τῆς «ἀττικῆς παιδείσεως» καὶ — πρὸ πάντων — γιὰτὶ στὴν Ἀττικὴ, μὲ τοὺς Ἀθηναίους ποιητὲς καὶ πεζογράφους, τὸ ἐλληνικὸ πνεῦμα γνώρισε τὴν πλήρη καὶ τέλεια ἀκμὴ του, ἡ περίοδος αὕτη ὀνομάζεται **ἀττικὴ**. Ὀνομάζεται ἐπίσης καὶ **κλασσικὴ**, μὲ τὴν ἐννοία τοῦ ἐξαιρετικοῦ, τοῦ τέλειου ποῦ πῆρε στὰ νεώτερα χρόνια ἡ λέξη **κλασσικός**¹. Πραγματικὰ τὴν ἐποχὴ αὕτη παράγονται ἔργα ποὺ θὰ νικήσουν τὸ χρόνο καὶ θὰ θεωρηθοῦν σ' ὅλους τοὺς καιροὺς πρότυπα. Κι ἂν κλασσικὸ σημαίνει τὸ ἀπλό, τὸ ἔργο μὲ τὴν ἐνιαία γραμμὴ, τὸ συγκεντρωμένο στὴν οὐσία, στὸ ἀπαράλτῃτο, τὸ συμμετρικὸ κι ἀρμονικὸ, τὸν ὄριμον καρπὸ τοῦ «ὑψηλοῦ φρονήματος» καὶ τὸ «διὰ παντὸς ἀρέσκον καὶ πᾶσι»², ἡ ἐποχὴ αὕτη, περισσότερο ἀπὸ κάθε ἄλλη στὴν ἱστορία τοῦ ἀνθρώπινου πνεύματος, ἀξίζει τὴν ὀνομασία **κλασσικὴ**.

Τὴν ἐποχὴ αὕτη δημιουργεῖται τὸ τελειότατο εἶδος τῆς ποιήσεως, τὸ δράμα, καὶ ὅλα τὰ εἶδη τοῦ πεζοῦ λόγου (ἱστορία, φιλοσοφία, ρητορεία) φθάνουν στὴν ὕψιστή τους τελειότητα.

1. Ἡ λέξη εἶναι λατινικῆς καταγωγῆς καὶ ἀρχικὰ σήμαινε ἐκεῖνον ποὺ ἀνῆκε σὲ ἀνώτερη κοινωνικὴ τάξη, κι ὕστερα καὶ ἐκεῖνον ποὺ προωρίζοταν γιὰ τὶς ἀνώτερες, τὶς πνευματικὰ καλλιεργημένες τάξεις· ὁ Ρωμαῖος Aulus Gellius — ἔζησε τὸν 2. μ.Χ. αἰῶνα — γράφει στὸ ἔργο του *Noctes Atticae* (XIX, 8,15): «*Classicus... scriptor, non proletarius*». Ἀργότερα ἡ λέξη σήμαινε γενικὰ τοὺς ἀρχαίους Ἑλλήνες καὶ Ρωμαίους συγγραφεῖς, τὴν ἐποχὴ τους, τὴ γλῶσσα τους κλπ.

2. «Περὶ ὕψους» XII, 4.

Ι. ΠΟΙΗΣΗ

Α. ΕΠΙΚΗ ΚΑΙ ΛΥΡΙΚΗ ΠΟΙΗΣΗ

Κατά την περίοδο αυτή τὰ δείγματα τῆς ἐπικῆς καὶ τῆς καθαρῆς λυρικῆς ποιήσεως εἶναι ποσοτικά καὶ ποιοτικά ἀσήμεντα. Στὴν ἀρχὴ τῆς περιόδου ἔγραψαν μικρῆς, ὡς φαίνεται, ἀξίας ἐπικά ποιήματα Πείσανδρος ὁ Ρόδιος «Ἡράκλεια», Πανύασις ὁ Ἀλικαρνασσεύς, Θεῖος τοῦ Ἡρόδοτου, ἐπίσης «Ἡράκλεια», Χοιρίλος ὁ Σάμιος «Περσηίδα» καὶ Ἀντίμαχος ὁ Κολοφώνιος «Θηβαΐδα». Ἀπὸ τὰ ἔργα αὐτὰ δὲν σώθηκε τίποτε.

Καθαρὰ λυρικά ποιήματα ἔγραψαν ὁ Μελανιππίδης ὁ νεώτερος καὶ ὁ Κινησίας (καὶ οἱ δύο τέλος τοῦ 5. π.Χ. αἰ.) διθύραμβους καὶ ὁ Τιμόθεος ὁ Μιλήσιος (περίπου 450 - 360 π.Χ.) νόμους, μονωδίες δηλ. με ἐλεύθερη ἀφήγηση πού τραγουδιόνταν με συνοδεία λύρας. Τοῦ Τιμόθεου ἔχομε ἀπὸ τὸ 1902 ἓνα μεγάλο ἀπόσπασμα τοῦ νόμου πού ἐπιγράφεταν Πέρσαι, γραμμένο σὲ πάπυρο τὴν ἐποχὴ τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου. Εἶναι τὸ παλαιότερο λείψανο βιβλίου πού σώθηκε. Τὸ ἀπόσπασμα ἱστορεῖ τὴ ναυμαχία τῆς Σαλαμίνας σὲ ὕφος περίτεχνο. Τὸ ἔργο αὐτοῦ Τιμόθεου τὸ θαύμαζε ὁ Πολύβιος. Ἡ λυρικὴ ποίηση τὴν περίοδο αὐτὴ καλλιεργεῖται κυρίως στὸ δράμα.

Β. ΤΟ ΔΡΑΜΑ

Γένεση τοῦ δράματος. Ὁ Ἀριστοτέλης, πού στὴν Ποιητικὴ του (IV, 12 - 15) μᾶς διχσώζει τὶς περισσότερες καὶ αὐθεντικότερες εἰδήσεις γιὰ τὴν γένεση τοῦ δράματος, τουλάχιστο τοῦ ἀττικοῦ δράματος, γράφει (IV, 12): «Γενομένης δ' οὖν ἀπ' ἀρχῆς αὐτοσχεδιαστικῆς καὶ αὐτῇ καὶ ἡ κωμωδία καὶ ἡ μὲν ἀπὸ τῶν ἐξαρχόντων τὸν διθύραμβον, ἡ δὲ ἀπὸ τῶν τὰ φαλλικά, ἃ ἔτι καὶ νῦν ἐν πολλαῖς τῶν πόλεων διαμένει νομιζόμενα, κατὰ μικρὸν γυζήθη, προαχόντων ὅσον ἐγένετο φανερὸν αὐτῆς, καὶ πολλὰς μεταβολὰς μεταβαλοῦσα ἡ τραγωδία ἐπαύσατο, ἐπεὶ ἔσχεν τὴν αὐτῆς φύσιν».

Σύμφωνα μ' αὐτὰ ἡ τραγωδία, ὅπως καὶ ἡ κωμωδία, στὴν ἀρχὴ ἦταν αὐτοσχεδία καὶ γεννήθηκε ἀπὸ ἐκείνους πού «ἐξῆρχον», ἔκαναν δηλ. τὴν ἀρχή, ὅταν τραγουδιόταν ὁ διθύραμβος¹ (ὁ ἐξάρχων τοῦ διθύραμβου καὶ τῶν φαλλικῶν δὲν συμπίπτει με τὸν χοροφάιτο τοῦ χοροῦ τῆς τραγωδίας καὶ τῆς κωμωδίας· ὁ ἐξάρχων εἶχε μεγαλύτερη αὐτοτέλεια), καὶ ἡ κωμωδία ἀπὸ ἐκείνους πού «ἐξῆρχον» στὰ φαλλικά², τὰ ὅποια, ἀκόμη καὶ στὴν ἐποχὴ τοῦ Ἀριστοτέλη, σὲ πολλές

1. Γιὰ τὸν διθύραμβο βλ. σελ. 67 κ.ε.

2. Τὰ φαλλικά ἦταν τραγούδια πειρακτικά καὶ βωμολοχικά πού τραγουδοῦσαν ὁμάδες μεθυσμένων (κῶμοι), οἱ ὅποιοι, κρατώντας ἓνα πελώριο φαλλό, συμ-

πόλεις διατηροῦνταν καὶ γιορτάζονταν¹, σιγὰ σιγὰ αὐτὴ (ἡ τραγωδία) ἀναπτύχθηκε ὅσο οἱ ποιητὲς ἀνάπτυσσαν ὅ,τι ἀπ' αὐτὴν ἀποκαλύπτονταν². Κι ἀφοῦ πῆρε πολλές μεταβολὲς ἡ τραγωδία, ἔπαψε νὰ μεταβάλλεται, ὅταν ἔλαβε τὴν φυσικὴ μορφή της³.

Μὲ τὸν αὐτοσχεδιασμό ἐλευθερώθηκε πρῶτα ἡ τυποποιημένη θεατρικὴ ἔκφραση τῶν «ἐξαρχόντων τὸν διθύραμβον» καὶ τῶν φαλλοφόρων τελεστῶν τῶν διονυσιακῶν κώμων. Τὰ δρώμενα⁴ τῆς λατρείας τοῦ Διόνυσου ἔδωσαν τὸ πρῶτο ἀκατέργαστο ὕλικό γιὰ αὐτοσχέδιους μίμους ἔξω ἀπὸ τὴ λατρεία τοῦ Διόνυσου. Ἄγνωστοι λαϊκοὶ ποιητὲς μίμων ἢ μιμοδραμάτων γιὰ τὰ διάφορα πανηγύρια, πρὶν ἀπὸ τὸν Θέσπη, μὲ τοὺς αὐτοσχεδιασμούς τοὺς ἀποδέσμεψαν τὸ πρῶτο αὐτὸ θεατρικὸ ὕλικό ἀπὸ τὴν ὁμοιοτυπία τῶν ἱερουργιῶν καὶ τοῦ ὅπως νέα ζωὴ καὶ νέες δυνατότητες. Σύντομα ἔγινε κι ἓνα ἄλλο βῆμα: οἱ ἀρχέγονοι τελετουργικοὶ διθύραμβοι τῶν διονυσιακῶν θιάσων ἐξελίχτηκαν σὲ ἔντεχνους διθύραμβους προσωπικῶν ποιητῶν.

Ἡ ἔρευνα δὲν ἔχει ἀκόμη καταλήξει σὲ ἀσφαλῆ συμπεράσματα ὡς πρὸς τὸ ἂν ὁ διονυσιασμός ἦταν μιὰ νέα λατρεία ποὺ εἰσλήχθη στὴν Ἑλλάδα ἀπὸ τὴ Φρυγία καὶ τὴ Θράκη ἢ ἀνὰ βίωσιν, ἀναζωπύρωση δηλ. παλιῶν μινωικῶν καὶ μυκηναϊκῶν πίστεων καὶ τελετουργιῶν ποὺ εἶχαν ξεπέσει ἢ ξεχαστῇ, ἀφοῦ ἀκόμη καὶ τὸ ὄνομα τοῦ θεοῦ (Διόνυσου)⁵ διαβάστηκε σὲ μιὰ πινακίδα τῆς Πύλου τῆς 13. π.Χ. ἑκατονταετηρίδας. Θεωρεῖται πάντως βέβαιον ὅτι ἐκστασιακὲς λατρεῖες ὑπῆρχαν καὶ στοὺς Προέλληνες (καὶ ἀσφαλῶς καὶ στοὺς Κρῆτες καὶ Μυκηναίους) κι ὅτι

βολο τῆς γονιμότητος, περιφέρονταν στοὺς δρόμους τῆς πόλης ἢ τοῦ χωριοῦ καὶ πετοῦσαν πειρακτικὰ λόγια καὶ χοντρά ἀστεῖα γιὰ συντοπίτες τοῦ ἢ δυνατοὺς τῆς ἡμέρας. Ἀπ' αὐτὸ προήλθεν ἡ λεγόμενη πάλη τῶν λόγων ποὺ ἀργότερα, στὴν ἀττικὴ κωμῶδια, διαφοροποιεῖται στὸν ἀγῶνα (σύγκρουση μὲ βρισιές) καὶ στὴν παρὰ βίωσιν (ἀποστροφή πρὸς τὸ κοινό).

1. Ὅπως στὴν Σπάρτη ποὺ διασκέδαζαν μὲ τίς φάρσες τῶν δεικηλικῶν ἢ δεικηλιστῶν (δηλ. μασκαράδων), στὴν Σικωνῶνα μὲ τοὺς φαλλοφόρους (δηλ. αὐτοὺς ποὺ κρατοῦσαν τὸν φαλλό), στίς πόλεις τῆς Μ. Ἑλλάδας μὲ τοὺς φύλακας (δηλ. γελωτοποιούς), σ' ἄλλες πόλεις μὲ τοὺς αὐτοκαβαδάλους (δηλ. ἀσουλούπωτους) καὶ τοὺς ἰθυφάλλους (δηλ. φαλλοφόρους).

2. Ὁ Ἀριστοτέλης δέχεται τὴν ἀνάπτυξη σὰν φυσικὴ ἐξέλιξη, ὅχι σὰν ἀνθρώπινη ἐπινόηση.

3. Τότε σταμάτησε ἡ ἐξέλιξή της. Γιὰ τὸν Ἀριστοτέλη ἡ ἐξέλιξη δὲν εἶναι ἀτελεύτητη, ἀλλὰ ἔχει κάποιον τέρμα, τέλος (τέλος σημαίνει μαζὶ τέρμα καὶ σκοπός).

4. Δρῶμεν αὖ λέγονται λαϊκὲς λατρευτικὲς ἐκδηλώσεις ποὺ ἔχουν μορφή θεατρικὴ καὶ περιεχόμενο μαγικοθερησκευτικό.

5. Ἡ πιθανώτερη ἐτυμολογία τοῦ ὀνόματος εἶναι ἀπὸ τὸ Διό - (ὄνομα τοῦ θεοῦ τοῦ οὐρανοῦ, ἀνάλογον πρὸς τὸν Δία) καὶ τὸ ἀμάρτυρο νῦσος, ὅ, = γιός, παιδί, συγγενικό μὲ τὸ νύος καὶ τὸ λατ. nurus ποὺ σημαίνουν τὴ σύζυγο τοῦ γιου· Διόνυσος δηλ. σημαίνει γιός τοῦ Δία.

κι αν ακόμη δεχθούμε ως θρακοφρυγικό τόν διονυσιασμό που από τόν 7. π.Χ. αι. κι ύστερα γίνεται αποδεκτός από τούς "Ελληνες, όμως αυτός έχει πολλά συγγενικά με τις παλιές λατρείες, γι' αυτό και εύκολα τούς κατακατᾶ. Ἡ ἀρχαιολογική ἔρευνα έχει προσφέρει τὰ τελευταῖα χρόνια ἀρκετὰ τεκμήρια γιὰ τὴ φύση τῶν προελληνικῶν ἐκστασιακῶν λατρειῶν. Πολλοὶ ἀρχαιολόγοι καὶ θρησκευτολόγοι πιστεύουν πῶς τούς σὲ ἐκστασιακὴ κατάσταση χοροὺς τῶν μαινάδων, τῶν σατύρων καὶ τῶν γαστρώων (κοιλαράδων) τῆς διονυσιακῆς λατρείας μπορούμε νὰ τούς παρακολουθήσωμε ὡς τούς μυκηναϊκοὺς καὶ μινωικοὺς χρόνους. Σὲ μιὰ σφραγίδα τοῦ 1400 π.Χ. ποὺ βρέθηκε στὴν Κύπρο ἀπεικονίζεται ἕνας γονατιστὸς (ὀκλάζων) ἄντρας ὁμοιος μὲ τούς γάστρωνες χορευτὲς ποὺ συναντοῦμε σὲ ἀττικά ἀγγεῖα τοῦ 7. καὶ 6. π.Χ. αἰώνα. Στὸ λεγόμενον «ἀγγεῖο τῶν θεριστῶν» ποὺ βρέθηκε στὴν Ἀγία Τριάδα τῆς Κρήτης (πιθ. τοῦ 1500 π.Χ.) ἕνας σκυφτὸς ἄντρας σὲ στάση ὁμοια μ' ἐκεῖνη τῶν γαστρώων χορευτῶν ξεχωρίζει στὴν ὁμάδα τῶν θεριστῶν. Μιὰ μορφή ποὺ μοιάζει μὲ σάτυρο παρατηρήθηκε σ' εὐρήματα τῆς Θεσσαλίας τοῦ 16. π.Χ. αἰώνα, κι ἕνας γονατιστὸς (ὀκλάζων) ἄντρας, ἴδιος πάλι μὲ τούς γάστρωνες χορευτὲς τῶν ἀττικῶν ἀγγείων, ἀπεικονίζεται σὲ μιὰ σφραγίδα τῶν πρῶιμων μινωικῶν χρόνων (2500 π.Χ.) ποὺ βρέθηκε στὴν Κνωσό.

Ἐπειτα ἀπὸ τὴ μνεῖα τοῦ ὀνόματος «Διόνυσος» σὲ πινακίδα τῆς Πύλου γραμμικῆς γραφῆς Β τῆς 13. π.Χ. ἐκατονταετηρίδας πολλοὶ φιλόλογοι βλέπουν αὐτὸν (τὸν Διόνυσο), ἡ τὸ προελληνικὸ ἰσοδύναμό του, στὸν νεαρὸ θεὸ ποὺ ἀπεικονίζεται μαζί μὲ τράγους σὲ μινωικά καὶ μυκηναϊκά εὐρήματα καὶ νομίζουν πῶς βρίσκουν ἐνδείξεις γιὰ μεταμφίεση τῶν χορευτῶν, ποὺ χόρευαν πρὸς τιμὴ τοῦ νεαροῦ αὐτοῦ θεοῦ, σὲ μιὰ παράσταση γενειοφόρου ἀνδρική κεφαλῆς ἀνάμεσα σὲ δυὸ τράγους σ' ἕνα ἀποτύπωμα σφραγίδας τοῦ 1400 π.Χ. ποὺ βρέθηκε στὴ Φαιστό.

Θρησκευτολόγοι φιλόλογοι νομίζουν ὅτι ἕνα μεγάλο μέρος τῆς σχετικῆς μὲ τὸν Διόνυσο μυθολογίας, περιλαμβανομένων καὶ τῶν διηγήσεων γιὰ τὶς ἀντιδράσεις στὴν ἀποδοχὴ τῆς λατρείας τοῦ θεοῦ, εἶχε διαμορφωθῇ πρὶν ἀπὸ τὸν Ὀμηρο. Τελετουργίες τοῦ τύπου τοῦ «δαίμονος - ἐνιαυτοῦ»¹ ἤδη στοὺς μινωικοὺς καὶ μυκηναϊκοὺς χρόνους ἔδωσαν ἀφορμὴ στὴ γένεση μύθων ποὺ, ὅπως φαίνεται, σιγὰ σιγὰ, ἀπορροφώντας στοιχεῖα κι ἀπὸ συγγενεῖς μυθολογικοὺς κύκλους, ἔγιναν μίμοι ἢ μιμοδράματα. Σὲ μινωικά καὶ μυκηναϊκά δαχτυλίδια ἀπεικονίζονται «δρώμενα» ποὺ μποροῦν νὰ συσχετισθοῦν μὲ τὶς μεταβολὲς στὴ βλάστηση, στὴν ἔννοια μιᾶς κυκλικῆς πορείας ἀπὸ τὸ χειμῶνα στὴν ἄνοιξη, τὸ καλοκαίρι καὶ τὴν ἐποχὴ τῆς συγκομιδῆς (φθινόπωρο). Ὁ κύκλος αὐτὸς ἀρχίζει μὲ θῆνη, μὲ πένθος γιὰ τὸν θάνατο, κι ἐλπίζει ὅτι ὁ νέος θεὸς (ποὺ ἴσως λεγόταν Διόνυσος) θὰ ξαναεμφανιστῇ, καὶ πιθανὸν τέλειωνε μὲ τὴν ἀναχώρηση τοῦ θεοῦ ἢ τοῦ θεοῦ καὶ τῆς θεᾶς ἐπάνω σ' ἕνα πλοῖο. Παράλληλα ὑπάρχουν σὲ ἀνατολικοὺς καὶ αἰγυπτιακοὺς μύθους.

1. Τελετουργίες ἢ δρώμενα τοῦ «δαίμονος - ἐνιαυτοῦ» λέγονται ἐκδηλώσεις μαγικοθρησκευτικοῦ περιεχομένου καὶ ὑποτυπώδους θεατρικῆς μορφῆς.

Οι τελετουργίες αυτές είχαν σκοπό να κατανικήσουν τις δυνάμεις της φύσεως που αντίστέκονταν στη νέα βλάστηση· στο μύθο όμως αυτή ή αντίσταση παραστάθηκε σαν αντίδραση θνητών βασιλέων στην λατρεία του Διόνυσου και των ακόλουθων του μαινάδων, όπως στο μύθο του βασιλιά Πενθέα στη Θήβα, του Λυκούργου στη Θράκη, του Προίτου και του Περσέα στον Άργος, της Ήριγόνης στην Αττική, και στους παρόμοιους μύθους του Όρχομενου και των Έλευθερών. Ο Όμηρος ξέρει με αρκετές λεπτομέρειες τον μύθο για τον βασιλιά Λυκούργο (Ζ 130 κ.έ.) και παρομοιάζει το φέρεσιμο της Ανδρομάχης (Χ 460) με μαινάδας.

Γυναίκες ως μαινάδες¹ «παράσταιναν» σε διάφορα μέρη της Ελλάδας τουλάχιστο από τον 7. π.Χ. αιώνα· το τραγούδι τους όμως, ο χορός τους κι οι μιμητικές πράξεις τους αποτελούσαν τ ε λ ε τ ή για τον παλιό γονιμικό σκοπό. Η μεταβολή της τελετής σε τέχνη, δηλ. σε δ ρ ά μ α συντελείται όταν ά ν τ ρ ε ς μεταμφιεστήκαν σε μαινάδες και τραγούδησαν τον μύθο της αντίδρασης στην αποδοχή της λατρείας του θεού.

Η πρώτη ως σήμερα ένδειξη για τη μεταβολή αυτή είναι μια αττική πυξίδα των μέσων του 6. π.Χ. αί. (βρίσκεται στο μουσείο της Έλευσίνας) στην οποία εικονίζονται άντρες ντυμένοι μαινάδες και αλληγής. Ίσως ή παράσταση μπορεί να συσχετιστή με την παράδοση ότι ό Θέσπης έγραψε δράμα με τον τίτλο «Πενθεύς».

Οι έρευνήτες αυτοί νομίζουν πώς, μ' όσα εκτέθηκαν πιο πάνω, ενισχύεται ή άποψη ότι ή λατρεία του Διόνυσου τον 7. και 6. π.Χ. αιώνα αποτελεί ά ν α βί ω σ η και δέν είναι κάτι τ ό ν έ ο. Η άναβίωση αυτή, λένε, είναι σήμερα γνωστή μονάχα σε μερικές φάσεις της. Ο μαρτυρημένος διθύραμβος του Άρχιλοχου στα μέσα του 7. π.Χ. αιώνα αποτελεί την πρώτη επανεμφάνιση της λατρείας του Διόνυσου ως γονιμικής λατρείας, με τ ό ί δ ι ο ά κ ρ ι β ώ ς νόημα που τελούνταν αργότερα ό διθύραμβος στην Αθήνα στα «έν άστει Διονύσια». Θεωρούν πιθανό ότι από τ ά χ ρ ό ν ι α του Άρχιλοχου την ομάδα των χορευτών του διθύραμβου την αποτελούσαν σάτυροι ή γάστρωνες και είναι βέβαιο πώς αυτή είχε έ ξ ά ρ χ ο ν τ α. Ο Άρίωνας στο τέλος του 7. π.Χ. αιώνα άνάπτυξε τον διθύραμβο και ξεχώρισε σ' αυτόν τ ό μ έ ρ ο ς του χορού και τ ό μ έ ρ ο ς του έ ξ ά ρ χ ο ν τ α. Ο διθύραμβος αυτός τραγουδιόταν από μεταμφιεσμένους σε γάστρωνες και μαλλιαρούς σατύρους χορευτές που ή όμοιότητά τους με τράγους έδωσε στο χορό τ ό ό ν ο μ α «τραγικός» και στην όλη παράσταση τ ό ό ν ο μ α «τραγικόν δράμα». Γι' αυτό και ό Άρίωνας θεωρήθηκε από τους άρχαίους ως ό εύρετής του τ ρ α γ ι κ ο ύ τ ρ ό π ο υ. Ότι οι μαλλιαροί σάτυροι σχετίζονταν με τους τράγους κι όχι μ' άλλο ζώο θεωρείται σήμερα βέβαιο και γιατί ό πατέρας των σατύρων, ό Παπποσιληνός, στα άγγεϊά εικονίζεται μαλλιαρός σαν τράγος και γιατί κι οι σάτυροι επίσης παρασταίνονται να φορούν στη μέση τους ένα δασύμαλλο ένδυμα (και τ ό πιο δασύμαλλο ζώο είναι ό τράγος) και να χουν γένεια (άλλο αυτό γνώ-

1. Οι μαινάδες στη Θήβα λέγονταν Β ά κ χ α ι, στους Δελφούς Θ υ ι ά δ ε ς και στην Αθήνα Λ ή ν α ι ή Λ η ν α ι.

ρισμα του τράγου). "Ενα άλλο ακόμη χαρακτηριστικό των τράγων είναι ή μεγάλη ροπή τους στα άφροδίσια — και στην συνείδηση του έλληνικού λαού διατηρείται ως τα σήμερα ή αντίληψη αυτή — ροπή που χαρακτηρίζει επίσης και τους σατύρους. "Οτι οι σάτυροι στα άγγεϊα εικονίζονται και με αὐτιά κι οὐρά αλόγου δὲν θεωρείται αποφασιστικῆς σημασίας. Τὸ «άλογουειδές» ἦταν πολὺ μικρὸ μέρος· τὸ μεγαλύτερο καὶ σπουδαιότερο ἦταν ἐκεῖνο τοῦ τράγου.

Θεωρεῖται βέβαιον ὅτι ὁ τράγος ἦταν τὸ ἱερὸ ζῶον τοῦ Διόνυσου. "Οπως σὲ πολλὰς πρωτόγονες θρησκείας ὁ πιστὸς μὲ τὸ νὰ τρώῃ τὸ ἱερὸ ζῶον ἢ νὰ φορῇ τὸ δέρμα του ταυτίζεται μὲ τὸ ζῶον αὐτό, ἔτσι καὶ στὴν διονυσιακὴ λατρεία οἱ λατρευτὰς τοῦ θεοῦ χόρευαν γύρω ἀπὸ τὸν ἱερὸ τράγο, τραγουδώντας τὸν διθύραμβον. Κατόπιν τὸν θυσίαζαν, ἔτρωγαν ἕνα μέρος ἀπὸ τὴν σάρκας του καὶ τὸ ὑπόλοιπον τὸ πρόσφεραν στοὺς θεούς. "Ερτεϊκῶς ἐπειτα ἕνα ἔνδυμα ἀπὸ τὸ δέρμα του, ἐφαρμοστὸ σ' ὁλόκληρον τὸ σῶμα γιὰ τὸν Παπποσίληνον (τὸν πατέρα τῶν σατύρων), ἕνα εἶδος δηλ. φόρμας, περιζῶμα (ἔνδυμα ποὺ σκέπαζε μονάχα τὰ νεφρὰ καὶ τὸ ὑπογάστριον) γιὰ τοὺς σατύρους καὶ χλαῖνα, κοντὸ δηλ. μανδύα, γιὰ τὴν μινιάδες καὶ καμμιὰ φορὰ καὶ γιὰ τοὺς σατύρους (Εὐριπίδης, Κῦκλιώψ 80). Χορτασμένοι καὶ ντυμένοι μὲ τὸ ἱερὸ ζῶον, ἐνιωθάν οἱ ἴδιοι τράγοι. Ὅπως οἱ λατρευτὰς τοῦ Ποσειδῶνα νόμιζαν πῶς ἦταν ἴπποι καὶ οἱ λατρευτὰς τῆς Ἀρτέμιδος ἄρκετοι ἢ μέλισσαι. Ἡ τραχὺ γούνα τοῦ Παπποσίληνου (μαλλωτὸς χιτῶν) εἶναι ἀπομίμηση τῆς φυσικῆς γούνας τῶν δαιμόνων τοῦ δάσους.

Ἡ πιθανώτερη ἐπομένως ἐρμηνεία τῆς λέξης τραγωδία εἶναι τραγοῦδι τῶν μεταμφιεσμένων σὲ τράγους χορευτῶν καὶ ὄχι τραγοῦδι γιὰ ἐπαθλον ἕνα τράγο, ὅπως νόμιζαν οἱ ἀλεξανδρινοὶ φιλόλογοι.

Οἱ παραστάσεις αὐτές, τὰ «τραγικὰ δράματα», ἦταν γνωστὲς στὸν Σόλωνα. Στὶς ἀρχὰς τοῦ 6. π.Χ. αἰῶνα ὁ τύραννος τῆς Σικυῶνας Κλεισθένης, ὅπως μᾶς πληροφορεῖ ὁ Ἡρόδοτος (V, 67), γιὰ νὰ καταπιεμένη τὴν προβολὴν τοῦ ἀριστοκρατικοῦ Ἀργεῖτη ἥρωα Ἀδραστοῦ, μὲ τὴν τιμὴν ποὺ τοῦ γίνονταν στὴν Σικυῶνα, ἀφαίρεσε τοὺς «τραγικοὺς χορούς», ποὺ τραγουδοῦσαν πρὸς τιμὴν του, καὶ τοὺς ἀπόδωκε στὸν Διόνυσον· τὸ ὑπόλοιπον μέρος τῆς τελετῆς (θυσίαι κλπ.) ὥρισε νὰ γίνεται πρὸς τιμὴν ἑνὸς ἄλλου Θηβαίου ἥρωα, ἐχθροῦ τοῦ Ἀδραστοῦ, τοῦ Μελάνιππου. Οἱ πενιχρὲς εἰδήσεις ποὺ ἔχομε ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα γιὰ «σικυῶνικα τραγωδία» καὶ ὅτι αὐτὴ ἦταν ὁ πρόδρομος τῆς ἀττικῆς, πιθανότατα ἀπηχοῦν αὐτὸ τὸ γεγονός. Στὶς πρώιμες αὐτὲς παραστάσεις ἀναμειγνύονταν τὸ σοβαρὸ καὶ σπουδαῖον (εὐχές, ἐπῳδὲς κλπ.) μὲ τὸ μὴ σοβαρὸ (χοντρὸ ἀστεῖσμοι, αἰσχρολογίες) χωρὶς μ' αὐτὸ νὰ καταστρέφεται ἡ ἱερότητα τῆς ἐκτέλεσῆς, τραγικὸ δηλαδὴ, σατυρικὸ καὶ κωμικὸ ἦταν συνεισωμένα. Οἱ ἐκτελεστὲς τῶν παραστάσεων αὐτῶν ἦταν γάστρωνες καὶ σάτυροι, οἱ ὅποιοι, ὅπως καὶ ὁ ἴδιος ὁ Διόνυσος, φαίνεται πῶς σχετίζονταν, κατὰ διάφορους τρόπους, μὲ τὸν θάνατον. Ὑπάρχουν γι' αὐτὸ οἱ ἀκόλουθες ἐνδείξεις: α) Ἡ παρουσία ἑνὸς γάστρωνος σ' ἀνάγκυρη παράσταση τάφου τοῦ 6. π.Χ. αἰ. στὴν Κύπρο. β) Ἡ ὑπαρξὴ μιᾶς μέρας γιὰ

τις ψυχές στη γιορτή των Ἀνθεστηρίων που τελούνταν πρὸς τιμὴ τοῦ Διόνυσου. γ) Ἡ παρουσία σατύρων σὲ ἀνάγλυφες παραστάσεις τῶν στὰ μεταγενέστερα χρόνια. δ) Ἡ ταύτιση ἀπὸ τὸν Ἡράκλειτο (6. π.Χ. κλ.) Ἀδῆ καὶ Διόνυσου. ε) Παραστάσεις σὲ ἀττικά ἀγγεῖα τοῦ 5. π.Χ. αἰῶνα συνδέουν τὸν Διόνυσο μὲ τὸν θάνατο. Ἡ σπουδαιότητα ποὺ ἔχουν οἱ θρῆνοι (κοιμητοὶ) στὴν ἀττική τραγωδία εἶναι δυνατὸ νὰ χρωστᾷ κάτι σ' αὐτὲς τὶς πρώιμες παραστάσεις στὴ Σικυώνα.

Παραστάσεις σὲ ἀττικά ἀγγεῖα τοῦ πρώτου μισοῦ τοῦ 6. π.Χ. αἰῶνα δείχνουν τὸ ὕλικο ποὺ ὑπῆρχε ὅταν ὁ Θεσπης ἀρχίζε τὴ δράση του. Στὸ ἀέτωμα τοῦ παλίου ναοῦ τοῦ θεοῦ, ποὺ εἶχε ἐπισκευάσει ὁ Πεισί-στρατος καὶ δίπλα στὸν ὅποιον ὁ Θεσπης, γιὰ πρώτη φορὰ ἐπίσημα, παράστησε (534 π.Χ.), εἰκονίζονταν ὁ Διόνυσος μὲ τὴ συνοδεία του, σατύρους καὶ νύμφες καὶ μᾶλλον πρέπει νὰ πιστέψουμε εἰδήσεις ποὺ λένε ὅτι ὁ Θεσπης «εἰσήγαγε» τὸν Διόνυσο μὲ ἀκολουθία (χορὸ) ἀπὸ γάστρων-νες καὶ σατύρους καὶ ὅτι ἔγραψε δράμα μὲ τὸν τίτλο «Πενθέου», στὸ ὅποιο τὸ χορὸ ἀποτελοῦσαν ἄντρες, ντυμένοι ὅμως ὥπως οἱ μαινάδες.

Ὁ μῦθος τοῦ Πενθέα καὶ οἱ παρόμοιοι ἄλλοι γιὰ ἀντιδράσεις στὴν ἀποδοχὴ τῆς λατρείας τοῦ Διόνυσου εἶχαν μεγάλη σημασία στὴν κατο-πινὴ ἐξέλιξη τοῦ δράματος. Τὸ ἐπαναστατικὸ βῆμα ποὺ ἔγινε, καὶ τὸ ὅποιο ὀφείλεται στὸν Θεσπῃ καὶ ἀποτελεῖ τὴ μεγάλη συμβολή του στὴν πρὸ πέρα ἀνάπτυξη τοῦ δράματος, εἶναι ἡ εἰσαγωγὴ πρὸ λόγου πρὶν ἀπὸ τὸ πρῶτο χορικὸ τραγούδι καὶ διαλογικῶν μερῶν ἀνάμεσα στὰ ἄλλα χορικά. Σ' αὐτὰ βρισκόταν τὸ σπέρμα τῆς ὅλης κατοπινῆς ἀναπτύξεως τοῦ μέρους τοῦ ὑποκριτοῦ (ἡθοποιοῦ), τοῦ διαλογικοῦ δηλ. μέρους τοῦ δράματος.

Ἐνα ἄλλο σημαντικὸ στοιχεῖο τῆς διονυσιακῆς λατρείας ἦταν ὁ μυστηριακὸς της χαρακτῆρας· στὰ διονυσικά ὅμως μυστήρια ὁ ἐξαγνι-σμός πετυχαίνονταν ὄχι μὲ ἐξωτερικὰ μέσα, ὅπως συνέβαινε στ' ἄλλα, ἀλλὰ μὲ ἐσωτερικά, μὲ τὴν πνευματικὴ δηλ. ἔκσταση. Μὲ τὴν ἔκσταση, χωρὶς τὴ μεσολάβηση ἱερέα, ὁ πιστὸς πετύχαινε τὴν ἑνωσή του μὲ τὸν θεό, γινόταν μέλος τοῦ ἱεροῦ θιάσου τοῦ θεοῦ (Διόνυσου). ζῶο τοῦ ἱεροῦ τοῦ ποιμνίου (τράγος):

Ἐριφος (ἔριφος=μικρὸς τράγος, ἀλλὰ καὶ ὁ Διόνυσος) ἐς γάλα ἔπετον, θεὸς ἐξ ἀνθρώπου ἐγενόμην.

καί:

χαίρετ', ἐγὼ δ' ὕμνιν θεὸς ἄμβροτος, οὐκέτι θνητός.

Τις φράσεις αὐτὲς καὶ παρόμοιες ἄλλες διαβάζομε στὰ χρυσὰ ὀρφι-κοδιονυσιακά ἐλάσματα (lamellae aureae) ποὺ βρέθηκαν στὴν Κάτω Ἰταλία, τὴν Θεσσαλία καὶ τὴν Κρήτη. Ἴσως ἕνας τέτοιος τράγος, ποὺ πρὶν ἦταν ἄνθρωπος, παρασταίνεται σὲ μιὰ μελανόμορφη λήκυθο τῶν ἀρχῶν τοῦ 5. π.Χ. αἰῶνα ποὺ βρίσκεται σήμερα στὸ μουσεῖο τοῦ Βερολίνου.

Στὶς ὀργιαστικὲς τελετὲς ὁ Διόνυσος παρουσιάζοταν (ἐπεφάνι-νε το, ἀπ' αὐτὸ καὶ τὰ Ἐπιφάνια τοῦ Διόνυσου) μὲ μορφὴ ζώου

και με τη ζωώδη αυτή μορφή, κομματαζόταν και καταβροχιζόταν. Αυτό ήταν θεμελιακό για τη διονυσιακή λατρεία: υπήρχε δηλ. στη διονυσιακή λατρεία το μιμητικό στοιχείο. Καθένας λοιπόν που χορεύει για το θεό (τόν Διόνυσου), τραγουδά, παίζει κάποιο μουσικό όργανο, εμφανίζεται σε μιὰ τραγωδία ή κωμωδία ή σατυρικό στις γιορτές του Διόνυσου είναι ένας θιασώτης ή τράγος. Οι καινάδες, οι σάτυροι, οι αρχηγοί τους (Παπποσυλῆνος, Ἑρμῆς, καμμιά φορά και ο ἴδιος ο Διόνυσος ή κάποιος ἄλλος θεός ή ἥρωας) ὅλοι είναι τράγοι. Ἰδιαίτερα ή τραγωδία, ή ὕψηλότερη μορφή λατρείας τοῦ θεοῦ, προϋποθέτει τήν ἐκσταση και διατήρησε τὸ ὄνομα (τράγοι) για τοὺς ἀκόλουθους τοῦ θεοῦ Διόνυσου. Τραγωδία λοιπόν είναι τὸ τραγούδι τοῦ ἱεροῦ θιάσου πρὸς τιμὴ τοῦ θεοῦ. Γι' αὐτὸ μόνο στη θρησκεία τοῦ Διόνυσου τὰ δρώμενα δὲν εἶχαν τὸν σταθερό, ἀμετάβλητο τύπο τῶν λειτουργιῶν ή τῶν μιμητικῶν πρὸς τιμὴ ἄλλων θεῶν (Ἀπόλλωνα στοὺς Δελφούς, Δήμητρας και Κόρης στην Ἐλευσίνα) τελετῶν, ἀλλὰ μπορούσαν νὰ διαπλάσθουν, νὰ μετασχηματισθοῦν, γιατί μονάχα με τὴ μέθη, τὴ μεθυστικὴ διέγερση, δῶρο αὐτοῦ τοῦ θεοῦ, μπορούσε ὁ ἄνθρωπος νὰ μεταβληθῇ σὲ θίασώτη. Ἡ τραγωδία λοιπόν μένει πάντα σ' αὐτὴ τὴν ἐννοια πού λένε και τὰ συνθετικὰ της: ἓνα τραγούδι τῶν σὲ τράγους μεταμειωμένων λατρευτῶν τοῦ θεοῦ. Ἀλλὰ και τὸ σατυρικό, με τὴν κραιπάλη και τὴν θορυβώδη ὄρχηση τοῦ χοροῦ τῶν σατύρων, και ή κωμωδία, με τίς γελοιοποιήσεις και τὰ χοντρά ἀστεῖα, δὲν εἶναι λιγώτερο συνδεμένα με τὴ λατρεία τοῦ Διόνυσου, δὲν παύουν δηλ. νὰ εἶναι — παρὰ τὰ φαινόμενα — σοβαρά, ἱερά, θρησκευτικὰ γεγονότα.

Τὰ στάδια αὐτῆς τῆς ἐξελίξεως ἀπὸ τοὺς τελετουργικοὺς διθυράμβους (τὴν προχωρημένη αὐτὴ μορφή τῶν δρωμένων τῶν γονιμικῶν λατρειῶν και τῆς διονυσιακῆς λατρείας) στοὺς ἐντεχνους, και ἀπὸ τοὺς προθεσπικοὺς μίμους στὸν Θέσπη, ή ἔρευνα, ἀπὸ ἔλλειψη μαρτυριῶν, δὲν εἶναι σὲ θέση νὰ καθορίση με βεβαιότητα. Πάντως ἀρκετὰ διαφωτιστικὰ γίνονται στὸ σημεῖο αὐτὸ μερικὰ στοιχεῖα πού συναντιῶνται σὲ νεοελληνικὲς λατρεῖες (Καλόγερο, Ἀναστενάρια). Ὁ πατέρας τῆς ἐλληνικῆς λαογραφικῆς ἐπιστήμης Νικ. Πολίτης εἶχε ἀντιληφθῇ τὴ σημασία τῶν νεοελληνικῶν λαϊκῶν λατρειῶν — ἰδιαίτερα τῶν θρακικῶν — για τὴν ἔρευνα τῆς γενέσεως τοῦ δράματος: «ἐὰν ἀναλογισθῶμεν, γράφει, ὅτι τὸν χαρακτήρα τῶν Ἀναστεναρίων ἔφερον και αἱ ἀρχαῖαι διονυσιακαὶ ἐορταί, δυνάμεθα νὰ ἐννοήσωμεν εὐκόλως πῶς ἐκ τούτων προῆλθε τὸ δράμα». Καὶ ὁ κορυφαῖος σύγχρονος μελετητῆς τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς θρησκείας, ὁ Μ. Nilsson, πιστεύει ὅτι «ἂν θέλωμε νὰ πάρωμε μιὰν ἰδέα για τὰ παλιὰ ἐκεῖνα δρώμενα τῆς διονυσιακῆς λατρείας, τότε τὸ ἀγροτικὸ καρναβάλι τῆς Βιζύης (πρόκειται για τὸ δρώμενο «Καλόγερο») και σὰν θέμα και σὰν ἀτμόσφαιρα... μᾶς δίνει μιὰ πιὸ πιστὴ εἰκόνα για τὸν ἀρχαῖο διονυσιασμὸ ἀπὸ ὅ,τι ή ποίηση και ή τέχνη». Ὅπως δὴ ποτε τὰ δρώμενα τοῦ «δαίμονος - ἐνικυτοῦ» δὲν ἔδωσαν στὸ ἀττικὸ δράμα τὸ περιεχόμενό τους, ἀλλὰ τὴν τελετουργικὴ μορφή τους και τὰ δρώμενα τῶν νεοελληνικῶν λαϊκῶν λατρειῶν (Καλόγερος,

Ἀναστενάρια) ἀναλογοῦν μονάχα πρὸς τὰ δρώμενα καὶ τοὺς αὐτοσχεδιασμοὺς (μίμους, μιμοδράματα) τῶν πρὶν ἀπὸ τὸν Θέσπη σταδίων τοῦ δράματος.

Εἶδη τοῦ δράματος. Τὰ εἶδη τοῦ δράματος εἶναι τρία: τραγωδία, κωμωδία καὶ σατυρικό. Γιὰ καθένα ἀπ' αὐτὰ θὰ μιλήσωμε διεξοδικὰ πῦθ κάτω.

Ἐπειδὴ τὸ δράμα ὡς ποιητικὸ εἶδος προῆλθε ἀπὸ τὴν ἁρμονικὴ ἔνωση στοιχείων ἐπικῆς καὶ λυρικῆς ποιήσεως, ἡ γλώσσα καὶ ὁ ρυθμὸς του (μέτρο) ἔχει αὐτὸν τὸν μεικτὸ χαρακτήρα. Εἰδικώτερα: ἡ γλώσσα τῶν λυρικῶν μερῶν (χορικῶν, μονωδιῶν, κομμῶν) καὶ στὰ τρία εἶδη τοῦ δράματος εἶναι ἡ δωρικὴ καὶ μέτρο τὰ διάφορα μέτρα τῆς λυρικῆς ποιήσεως· ἡ γλώσσα τῶν διαλογικῶν μερῶν (τὰ ὅποια, ὅπως εἴπαμε, προῆλθαν ἀπὸ τὸ ἔπος) εἶναι στὴν τραγωδίᾳ καὶ στὸ σατυρικό ἡ παλαιότερη μορφή τῆς ἄττικῆς διαλέκτου, ποὺ μοιάζει μὲ τὴν ἰωνικὴ καὶ τὴ γλώσσα τοῦ ἔπους· στὴν ἄττικὴ κωμωδίᾳ ἡ σύγχρονη ὁμιλοῦμεν ἄττικὴ διάλεκτος, καὶ στὴ σικελιωτικὴ τοῦ Ἐπίχαρμου ἡ δωρικὴ.

Τὸ μέτρο ποὺ χρησιμοποιεῖται στὰ διαλογικὰ μέρη καὶ στὰ τρία εἶδη τοῦ δράματος εἶναι ὄχι τὸ δακτυλικὸ ἐξάμετρο, ἀλλὰ στὰ πρῶτα δράματα τὸ τροχαϊκὸ τετράμετρο καὶ στὰ κατωτέρω — σχεδὸν σ' ὅλα τὰ σωζόμενα — τὸ πηλειστέρο πρὸς τὴν καθημερινὴ ὁμιλίᾳ ἑξαμικρὸν τρίμετρο.

Οἱ διονυσιακὲς γιορτὲς. Οἱ παραστάσεις διθυράμβων καὶ δραμάτων (τραγωδιῶν, σατυρικῶν, κωμωδιῶν) ἦταν πράξεις θρησκευτικῆς, γι' αὐτὸ καὶ πραγματοποιοῦνταν μονάχα στὶς γιορτὲς τοῦ Διόνυσου καὶ μέσα στὴν ἱερὴ περιοχὴ τοῦ θεοῦ. Στὴν Ἀττικὴ, ἀπὸ τὸ μεσοχείμωνον ὡς τὴν ἀνοιξή, τελοῦνταν τέσσερις γιορτὲς πρὸς τιμὴν τοῦ Διόνυσου· ἀπ' αὐτὲς οἱ τρεῖς (Ἀνθεστήρια, μικρά ἢ κατ' ἀγροὺς Διονύσια, Λήναια) ἦταν παλαιότερες τοῦ Πεισιστράτου καὶ ἡ τέταρτη (τὰ μεγάλα ἢ ἐν ἄστει Διονύσια) εἰσῆλθη ἀπὸ ἐκείνον.

Ἡ ἀρχαιότερη ἀπὸ τίς γιορτὲς αὐτὲς — μᾶς τὸ λέει ρητὰ ὁ Θουκυδίδης (II, 15) — ἦταν τὰ Ἀνθεστήρια τὰ ὅποια τελοῦνταν τὸν μήνα Ἀνθεστηρίωνα (18 Φεβρουαρίου - 17 Μαρτίου περίπου) καὶ κρατοῦσαν τρεῖς μέρες (11η, 12η καὶ 13η). Ἡ πρώτη λεγόταν Πιθολίγία (ἡ) ἢ Πιθολίγια (τά), γιατί, σύμφωνα μὲ τὴν παράδοσιν, τότε ἀνοίγονταν τὰ πιθάρια γιὰ νὰ δοκιμασθῇ τὸ καινούργιο κρασί· ἡ δευτέρη Χόες (οἶ), γιατί σ' αὐτὴν οἱ νιόπαντροι, ἀλλὰ καὶ οἱ ἄλλοι, ἔπιναν ἀπὸ τὸ καινούργιο κρασί καὶ ὑπῆρχε καὶ ἑπαθλο, γιὰ τὸν μεγαλύτερον πότην, κύπελλο κρασιοῦ ποὺ λεγόταν χόυς· καὶ ἡ τελευταία Χύτροι, γιατί τροφὲς τοποθετοῦνταν σὲ δοχεῖα (χύτρους), γιὰ νὰ τίς γευτοῦν οἱ ψυχὲς τῶν νεκρῶν.

Πιθανώτερον θεωρεῖται σήμερα πῶς τὰ Ἀνθεστήρια ἦταν γιορτὴ ἀφιερωμένη στὶς ψυχὰς τῶν νεκρῶν καθὲ οἰκογένειας. Ἐνδείξεις γι' αὐτὸ ἔχομε παράστασιν σὲ μιὰ λήκυθον ποὺ βρέθηκε στὴν Ἀθήνα, στὸ Δίπυλον, καὶ σήμερα ἀπόκειται στὸ μουσεῖο τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Ἰένας (σ' αὐτὴν ἀπεικονίζεται ὁ Ἑρμῆς μπροστὰ σ' ἓνα πιθάρη ἀπὸ τὸ ὅποιο δὲν

ἀντλείται κρασί, ἀλλὰ βγαίνουν φτερωτά ὄντα, ψυχές, κ ἤ ρ ε ς) καὶ τὴν παροιμιακὴ φράση τῶν παλαιῶν Ἀθηναίων, ποὺ μᾶς διάσωσε ἡ Σ ο ὕ δ α, καὶ ἡ ὁποία λεγόταν μετέπειτα ἐπισημότητα τὴν τελευταία μέρα τῆς γιορτῆς, τ ο ὗ ς Χ ὕ τ ρ ο υ ς:

θύραζε κῆρες, οὐκ ἐνι Ἀνθεστήρια (=ἐξω ἀπὸ τὸ σπῖτι ψυχές, δὲν εἶναι πιά Ἀνθεστήρια).

Ὀλόκληρη δηλ. ἡ γιορτὴ ἦταν ἓνα «δρώμενο» ποὺ ἀναφέροταν στὸν θάνατο, γι' αὐτὸ καὶ στὰ Ἀνθεστήρια δὲν παρασταίνονταν διθύραμβοι καὶ δράματα.

Τὰ μικρὰ ἢ κατ' ἄ γ ρ ο ὗ ς Δ ι ο ν Ὑ ς ι α γιορτάζονταν τὸν μήνα Π ο σ σ ι δ ε Ὠ ν α (18 Δεκεμβρίου - 17 Ἰανουαρίου) καὶ κρατοῦσαν μονάχα μιὰ μέρα. Στὴν γιορτὴ αὐτὴ τελοῦνταν οἱ κ ὠ μ ο ι, τὰ ξεφαντώματα δηλαδή πρὸς τιμὴ τοῦ Διόνυσου, καὶ τραγουδιόνταν τὰ φ α λ λ ι κ ᾶ. Ἀπὸ τοὺς ἀρχηγούς (ἐ ξ ἄ ρ χ ο ν τ α ς) αὐτῶν τῶν τραγουδιῶν τῶν φαλλικῶν γεννήθηκε, κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη, ἡ κωμωδία. Μιὰν ιδέα τῆς γιορτῆς παίρνομε ἀπὸ τὴν ἐλαφρὰ ἀπομίμηση ποὺ τῆς κάνει ὁ Ἀριστοφάνης στοὺς Ἀ χ α ρ ν ῆ ς του (στίχ. 237 κ.έ.).

Στὰ κλασσικὰ χρόνια στὰ μικρὰ Διονύσια παρασταίνονταν τραγωδίες ἢ κωμωδίες ποὺ εἶχαν παρασταθῇ μ' ἐπιτυχία στὰ μεγάλα Διονύσια ἢ τὰ Λήνια, γίνονταν δηλ. μονάχα ἐπαναλήψεις.

Φαίνεται πὺς καὶ ἡ γιορτὴ αὐτὴ, ὅπως τὰ Ἀνθεστήρια, στὰ παλιότερα χρόνια εἶχε τὸν χαρακτήρα τοῦ «δρωμένου». Ὁ Πλούταρχος (Π ε ρ ῖ φ ι λ ο π λ ο υ τ ῖ α ς 527 d) μᾶς διασώζει μιὰ πολύτιμη πληροφορία: «Τὰ παλιὰ χρόνια, γράφει, ἡ γιορτὴ τῶν Διονυσίων γιορτάζοταν ἀπὸ ὅλον τὸν λαὸ καὶ μὲ εὐθυμο τρόπο· ὑπῆρχε ἓνα πιθάρι κρασιοῦ καὶ ἓνα κλαδί ἀμπელიοῦ, ἔπειτα κάποιος τραβοῦσε ἓνα γίδι, ἀκολουθοῦσε ἄλλος φέροντας ἓνα λυγαρένιο καλάθι μὲ ξερὰ σύκα καὶ σὰν κατακλείδα ὁ φαλλός»¹. Τὸ δρώμενο τῶν Ἀνθεστηρίων, ὅπως εἶδαμε, ἀναφερόταν στὸν θάνατο, τὸ δρώμενο «τῶν κατ' ἄ γ ρ ο ὗ ς Δ ι ο ν Ὑ ς ι ὶ ν» στὴν ζωὴ καὶ τὰ ἀπαραίτητα γι' αὐτὴν (κρασί, σύκα, κλαδί γιὰ τὴν βλάστηση, γίδι γιὰ τὰ ζῶα, φαλλός γιὰ τὴν διαιώνιση τοῦ ἀνθρώπινου γένους).

Τὰ Λήνια γιορτάζονταν τὸν μήνα Γ α μ η λ ι Ὠ ν α, δηλ. τὸν μήνα ποὺ τελοῦνταν συνήθως οἱ γάμοι καὶ ποὺ λεγόταν ἐπίσης καὶ Λ η ν α ῖ Ὠ ν (18 Ἰανουαρίου - 17 Φεβρουαρίου). Τὸ ὄνομα τῆς γιορτῆς ἐτυμολογικὰ πιθανὸν σχετίζεται μὲ τὸ λ ῆ ν α ἢ λ η ν α ῖ ποὺ σημαίνει μ α ἰ ν ᾶ δ ε ς καὶ ὄχι μὲ τὸν ληνὸ (πατητήρι), καὶ τὸ ὄνομα τοῦ μήνα μὲ τίς τελετὲς ποὺ γίνονταν γιὰ τίς μνηστευμένες γυναῖκες, οἱ ὁποῖες μουῦνταν στὰ διονυσιακὰ μυστήρια στὸ Λ ῆ ν α ῖ ο, τὸ ἱερὸ δηλ. τοῦ Διόνυσου στὶς Αἰμνες, νοτιοδυτικὰ τῆς Ἀκροπόλεως. Κατὰ τὴν γιορτὴ αὐτὴ, ποὺ κρατοῦσε τρεῖς ἡμέρες, παρουσιάστηκε γιὰ πρώτη φορὰ στὴν Ἀθῆνα αὐτοσχέδια ἢ κω-

1. Ἡ πάτριος τῶν Διονυσίων ἐορτὴ τὸ παλαιὸν ἐπέμπετο δημοτικῶς καὶ ἱλαρῶς, ἀμφορεύς οἶνου καὶ κληματίς, εἶτα τράγον τις εἴλεκε, ἄλλος ἱσχάδων ἄρριχον ἠκολούθει κομίζων, ἐπὶ πᾶσι δ' ὁ φαλλός.

μωδία. "Όταν, αργότερα, αυτή έγινε αξιόλογο λογοτεχνικό είδος, στα Λήναια παιζόταν επίσημα από τις αρχές του 5. π.Χ. αιώνα. Τραγωδίες στα Λήναια παίζονται μονάχα πενήντα χρόνια αργότερα, γύρω στα 442 π.Χ., κι ίσως και παλιότερα (στα χρόνια του Θέσπη). Η κωμωδία όμως διατήρησε πάντα στη γιορτή αυτή την πρώτη θέση, όπως η τραγωδία στη γιορτή των μεγάλων Διονυσίων. Όπως γράφει ο 'Αριστοτέλης ('Αθηναιων Πολιτεία LVIII) ο ἄρχων βασιλεὺς εἶχε τὴν εὐθύνη των παραστάσεων στὸ ἱερὸ τοῦ Διονύσου Ληναίου, πού τοποθετεῖται στὴν περιοχή ἀνάμεσα στὴν Ἀκρόπολη, τὴν Πνύκα καὶ τὸν Ἄρειο Πάγο. Ἡ περιοχή αὐτὴ ὠνομάζοταν Λίμναι, πιθανὸν γιατί λίμναζαν σ' αὐτὴν νερά κι ἦταν ἐλώδης. "Όταν αργότερα ἰδρύθηκε τὸ μόνιμο θέατρο στὸ ἱερὸ τοῦ Διονύσου Ἐλευθερώς, στὴν νοτιοδυτικὴ πλευρὰ τῆς Ἀκροπόλεως, κωμωδίες παρουσιάζονταν καὶ σ' αὐτὸ (τουλάχιστο ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 5. π.Χ. αἰ.) κατὰ τὴν ἑορτὴ των μεγάλων Διονυσίων.

Τὰ μεγάλα ἢ ἐν ἄστει Διονύσια, πού γιορτάζονταν τὸν μῆνα Ἐλαφηβολίωνα (18 Μαρτίου - 17 Ἀπριλίου περίπου), ἦταν ἡ νεώτερη ἀλλὰ καὶ ἡ λαμπρότερη ἀπὸ τὶς γιορτὲς αὐτές. Τὴν ἱδρυσεν ὁ Πεισίστρατος γιὰ νὰ καταπολεμήσῃ — ὅπως ἔκαμαν καὶ οἱ ἄλλοι τύραννοι — μὲ τὸν τρόπο αὐτὸν τὶς λατρεῖες τῶν τοπικῶν ἡρώων, προγόνων τῶν ἀριστοκρατικῶν γενῶν, ἀλλὰ καὶ τῶν θεῶν τοῦ δωδεκαθέου, μὲ τοὺς ὁποίους καὶ πάλι εἶχαν σύνδεσμο οἱ ἀριστοκράτες. Ὁ Διόνυσος ἦταν ὁ κατ' ἐξοχὴν θεὸς τῶν λαϊκῶν στρωμάτων γι' αὐτὸ καὶ τὴ λατρεία του ἐνίσχυσαν ὅλοι οἱ τύραννοι. Εἶδαμε πρὶς πάνω (βλ. σ. 87) τί ἔκαμε ὁ Κλεισθένης στὴν Σικυώνα. Ὁ Πεισίστρατος δὲν ἐθίξε τίποτε ἀπὸ τὰ παλιά· πρόσθεσε μονάχα τὴν καινούργια γιορτὴ γιὰ τὸ Διόνυσο. Ἐπισκεύασε τὸν παλιὸ ναὸ τοῦ Διονύσου, στὴ νοτιοανατολικὴ πλευρὰ τῆς Ἀκροπόλεως, καὶ μετέφερε σ' αὐτὸν ἀπὸ τὶς Ἐλευθερὲς (στὰ ὄρια Ἀττικῆς καὶ Βοιωτίας, κοντὰ στὸ σημερινὸ Φυτὸκαστρο) τὸ ξόανο τοῦ Διονύσου Ἐλευθερώς. Δίπλα στὸν ναὸ αὐτὸ κατασκευάστηκε ἕνα ἀρκετὰ εὐρύχωρο ἄλωνα¹ (ὁρχήστρα) στὸ ὁποῖο χόρευε (ὠρχεῖτο) ὁ χορὸς τοῦ διθύραμβου καὶ τοῦ δράματος. Οἱ θεατὲς κάθονταν εἴτε σὲ ξύλινα καθίσματα εἴτε στὴν πλαγιά τοῦ λόφου. Σικηνὴ ἢ δὲν ὑπῆρχε καθόλου ἢ χρησιμοποιοῦνταν μιὰ τέντα (βλ. εἰχ. 1). Στὸν χώρῳ αὐτὸ παράστησε ἐπίσημα γιὰ πρώτη φορὰ ὁ Θέσπης τὸ 534 π.Χ.

Στὴ γιορτὴ, πού στίς ὑπάρχουσες πρόσθεσε ὁ Πεισίστρατος πρὸς τιμὴ τοῦ Διονύσου, πέτυχε νὰ γιορτάζωνται τὰ κατορθώματα ἢ οἱ περιπέτειες ὄχι τοπικῶν ἡρώων, ἀλλὰ τέτοιων πολὺ πρὶς σημαντικῶν καὶ πανελληνίως ἀναγνωρίσως, τῶν ὁμηρικῶν ἡρώων καὶ τῶν ἡρώων τῶν κύκλων ἐπῶν. Ἀσφαλῶς ὁ Ὅμηρος ἦταν γνωστὸς στὴν Ἀθῆνα καὶ πρὶν ἀπὸ τὸν Πεισίστρατο, ὁ τύραννος ὅμως ἔδωσε στὸν ποιητὴ, καὶ σ' ὁλόκληρο τὸν ἐπικὸ κύκλο, πού, ὅπως εἶδαμε (βλ. σ. 42 κ.έ.), ἀποδίδοταν καὶ

1. Καὶ σήμερα ἀκόμη σὲ ἀρκετὰ χωριὰ τοῦ τόπου μας σ' ἄλωνα γίνονται οἱ γιορτὲς καὶ τὰ πανηγύρια. Αὐτὸ συνέβαινε πολὺ περισσότερο τὰ παλιότερα χρόνια.

στὸν Ὅμηρο, ἐπίσημη ἀναγνώριση. Μὲ τὴν προβολὴ αὐτὴ τοῦ Ὁμήρου ὁ Πεισίστρατος ἔδινε τὸ ὕλικο νὰ καταστῇ τὸ ὑποτυπῶδες δράμα τοῦ καιροῦ του σὲ λίγες δεκαετηρίδες μεγάλῃ τέχνῃ.

Στὰ μεγάλα Διονύσια παρουσιάζονταν διθύραμβοι κι ὅλα τὰ εἶδη τοῦ δράματος (τραγωδίες, σατυρικά, κωμωδίες). Μὲ τὴ γιορτὴ αὐτὴ δόθηκε πολὺ μεγάλῃ ὥθηση στὴν ἀνάπτυξη τῆς δραματικῆς τέχνης.

Χρόνος τῶν παραστάσεων. Δραματικοὶ ἀγῶνες.
Παραστάσεις δραμάτων, ὅπως εἴπαμε, γίνονταν κυρίως στὶς δύο ἀπὸ τίς γιορτές τοῦ Διόνυσου, στὰ Λήναια (ιδρύθηκαν τὰ μέσα τοῦ 6. π.Χ. αἰῶνα· πιθανώτατα στὰ Λήναια τοῦ 534 π.Χ. παρουσίασε γιὰ πρώτη φορὰ ὁ Θέσπις ἐπίσημα τραγωδία) καὶ στὰ μεγάλα ἢ ἐν ἄστει Διονύσια (ιδρύθηκαν στὸ τέλος τοῦ 6. π.Χ. αἰῶνα, σπουδαῖα ὅμως ἔγιναν ὕστερα ἀπὸ τὰ μηδικά), τὴ λαμπρότερη κι ἐπισιμότερη ἀπὸ τίς γιορτές. Στὰ μικρά ἢ κατ' ἀγρούς Διονύσια γίνονταν μονάχα ἐπαναλήψεις τραγωδιῶν ἢ κωμωδιῶν καὶ στὰ Ἀνθεστήρια δὲν γίνονταν καθόλου δραματικὲς παραστάσεις. Πολὺ γρήγορα τὰ μεγάλα Διονύσια ἐπισκίασαν ὅλες τίς ἄλλες κι ἔγιναν ἡ κύρια γιορτὴ, ποὺ τὴν χαίρονταν ὄχι μονάχα οἱ Ἀθηναῖοι, ἀλλὰ καὶ οἱ σύμμαχοί τους καὶ πολλοὶ ξένοι οἱ ὁποῖοι ἔρχονταν εἰδικὰ γι' αὐτὴ στὴν Ἀθήνα.

Τὴ γενικὴ διεύθυνση τῆς γιορτῆς εἶχε ὁ ἐπὶ ὄνομος ἄρχων, τοῦ ὁποῖου τὸ ὄνομα γράφονταν στὴν ἀρχὴ (κορυφὴ) τῆς λεγόμενης διδασκαλίας, τοῦ καταλόγου δηλαδὴ τῶν ἔργων ποὺ παίχτηκαν στὴ γιορτῇ. Στὸν κατάλογο αὐτὸν ἀναγράφονταν ἐπίσης οἱ τίτλοι τῶν δραμάτων ποὺ παίχτηκαν καὶ βραβεύτηκαν, τὰ ὀνόματα τῶν ποιητῶν ποὺ διαγωνίστηκαν καὶ βραβεύτηκαν, τῶν ἡθοποιῶν καὶ τῶν χορηγῶν, καθὼς καὶ ὁ τόπος καὶ ὁ χρόνος τῆς παραστάσεως. Σ' αὐτὸν τὸν ἐπώνυμο ἄρχοντα, ὑποβάλλονταν τὰ δράματα ποὺ ἐπρόκειτο νὰ παιχτοῦν κι ὁ ἴδιος, ἀφοῦ συμβουλευόταν κι ἄλλα πρόσωπα ποὺ μπορούσαν νὰ ἔχουν ἔγκυρη γνώμη, διάλεγε τρεῖς τετραλογίες (καθεμιὰ ἀποτελιόταν ἀπὸ τρεῖς τραγωδίες, κι ἓνα σατυρικό), δέκα διθύραμβους καὶ πέντε κωμωδίες κι ἔδινε σὲ κάθε ποιητὴ χ ο ρ ὀ καὶ χ ο ρ η γ ὀ, ἓνα δηλ. πλούσιον Ἀθηναῖο πολίτη ὁ ὁποῖος θὰ πλήρωνε, σὰν ἓνα εἶδος ἔκτακτης ἐισφορᾶς πρὸς τὴν πολιτεία, τίς δαπάνες τῆς παρουσιάσεως τοῦ ἔργου. Οἱ δαπάνες αὐτὲς ἦταν σημαντικὲς, ἰδιαίτερα γιὰ τίς τραγωδίες· γιὰ τοὺς διθύραμβους καὶ τίς κωμωδίες ἦταν μικρότερες.

Οἱ δέκα διθύραμβοι παρουσιάζονταν τὴν πρώτη μέρα τῆς γιορτῆς κι ἀκολουθοῦσε, τουλάχιστο ἀπὸ τὸ 487 π.Χ., τὴν δευτέρη μέρα ἡ παρουσίαση τῶν πέντε κωμωδιῶν πέντε ποιητῶν. Στὰ χρόνια τοῦ πελοποννησιακοῦ πολέμου ὁ ἀριθμὸς τῶν κωμωδιῶν περιορίστηκε σὲ τρεῖς καὶ καταργήθηκε ἡ ἰδιαίτερη γι' αὐτὲς μέρα. Στὸ ἐξῆς κάθε κωμωδία παιζόταν ἔπειτα ἀπὸ τὴν παρουσίαση μιᾶς τετραλογίας.

Οἱ παραστάσεις τῶν τετραλογιῶν (τρεῖς τραγωδίες, ποὺ λέγονταν καὶ τριλογία, ἓνα σατυρικό) ἄρχιζαν μὲ τὴν ἀνατολὴ τοῦ ἡλίου, ὅπως μπορεῖ κανεὶς νὰ συμπεράνῃ ἀπὸ τίς τραγωδίες Ἀ γ α μ έ μ ω ν τοῦ

Λίσχυλου και Ἀνδρομέδα τοῦ Εὐριπίδη (Ἀπ. 114, Nauck) κι ἄλλες, στὴν ἀρχὴ τῶν ὁποίων ὑπάρχει μιὰ σκηνὴ τοῦ ξημερώματος. Ἀντίθετα οἱ κωμωδίες παίζονταν τὸ ἀπόγευμα (Ἀριστοφάνους, Ὀρνιθεὶς στίχ. 785 κ.έ.).

Οἱ θεατὲς μετὰ τὴν παρουσίαση τῆς τετραλογίας εἶχαν καιρὸ νὰ πᾶνε στὰ σπίντια τους γιὰ φαγητὸ καὶ νὰ γυρίσουν στὸ θέατρο γιὰ νὰ ἴδουν τὴν κωμωδία. Φαίνεται ὅμως πὼς οἱ περισσότεροι εἶχαν μαζί τους φαγητὸ κι ἔμεναν στὸ θέατρο ὥς τὸ βράδυ.

Ὅταν στὰ 446 - 442 π.Χ. ὁ Περικλῆς μερίμνησε νὰ ἀνεγερθῇ τὸ Ὡδεῖον, ἓνας στεγασμένος χώρος γιὰ μουσικοὺς ἀγῶνες κι ἀπαγγελίες (βλ. εἰκ. 3), γινόταν σ' αὐτὸ ὁ προάγων, μιὰ παρουσίαση δηλ. τῶν κυριωτέρων παραγόντων τῆς παραστάσεως (ποιητοῦ, ἥθοποιῶν, μουσικῶν κλπ.) καὶ ἀποσπασμάτων ἀπὸ τὰ ἔργα ποὺ θὰ παίζονταν στοὺς δραματικοὺς ἀγῶνες. Οἱ ποιητὲς, οἱ χορηγοί, οἱ ἥθοποιοί, οἱ μουσικοὶ κι οἱ χορευτὲς παρήλαιναν ντυμένοι μεγαλόπρεπα καὶ στεφανωμένοι, οἱ ἥθοποιοὶ ὅμως κι οἱ χορευτὲς δὲν φοροῦσαν τίς προσωπίδες καὶ τίς ἐνδυμασίες τῆς παραστάσεως. Ἡ παρουσίαση αὐτὴ γινόταν τὴν πρώτη μέρα τῆς γιορτῆς κι ἀποτελοῦσε ἓνα εἶδος προαναγγελίας καὶ προῖδα-σμοῦ τῶν ἐπιστῆμων καὶ τοῦ κοινοῦ.

Τὴν δευτέρη μέρα, ποὺ κυρίως ἀρχίζει ἡ γιορτὴ, γινόταν ἡ πομπή, ἓνα εἶδος λιτανείας μὲ τροχοφόρο πλοῦτο (ἀπ' αὐτὸ ἴσως δημιουργήθηκε ἡ μεταγενέστερη παράδοση γιὰ «ἄρμα Θέστη»). Μπροστὰ πήγαινε ἓνας σαλπικτῆς κι ἀκολουθοῦσαν παρθένες μὲ ὄργανα γιὰ θυσία καὶ ἱερεῖς, οἱ ὅποιοι ὠδηγοῦσαν τὸν ταῦρο ποὺ θὰ θυσιάζόταν στὸν ἱερὸ περίβολο τοῦ θεοῦ. Μετὰ τὴ θυσία παίζονταν οἱ δέκα διθύραμβοι.

Τὴν τρίτη μέρα (ὡς τὰ χρόνια τοῦ πελοποννησιακοῦ πολέμου) παίζονταν οἱ πέντε κωμωδίες ἀργότερα παίζονταν ὕστερα ἀπὸ τίς τραγωδίες.

Τὴν τέταρτη μέρα ἀρχίζαν οἱ παραστάσεις τῶν τετραλογιῶν καὶ ὁ ἀγὼν. Μὲ κλῆρο ἀποφασίζονταν ποιανοῦ ποιητῆ ἡ τετραλογία θὰ παιχτῇ τὴν πρώτη μέρα, τὴ δεύτερη ἢ τὴν τρίτη. Τὸν ἀγῶνα ἔκρινε ἐπιτροπὴ ἀπὸ δέκα πολῖτες (ἓνας ἀπὸ κάθε φυλὴ), ποὺ ἐκλέγονταν μὲ κλῆρο ἀπὸ κατάλογο 500 Ἀθηναίων (50 ἀπὸ κάθε φυλὴ), τὸν ὁποῖο ἐτούμαζε ἡ Βουλὴ τῶν Πεντακισίων. Οἱ δέκα κριτὲς παρακολουθοῦσαν τίς παραστάσεις τῶν τετραλογιῶν κι ἔγραφαν τὴ γνώμη τους σὲ πινακίδια τε-λικὰ ὅμως πέντε μόνο, ἐκλεγμένοι μὲ κλῆρο, ἔκαναν τὴν εἰσήγησή γιὰ τὴν ἀπονομὴ τῶν βραβείων. Στους κριτὲς ἐπιδροῦσε κι ἡ γνώμη τῶν θεατῶν ποὺ τὴν φανέρωναν μὲ φωνές, χτυπήματα τῶν ποδιῶν καὶ τῶν χεριῶν κλπ. Τὰ βραβεῖα ἦταν τρία: πρωτεῖα, δευτερεῖα καὶ τριτεῖα, ὅσοι δηλ. καὶ οἱ ποιητὲς ποὺ διαγωνίζονταν καὶ οἱ χορηγοί. Τὰ πρωτεῖα ἔδιναν τὴ νίκη, ἀλλὰ καὶ τὸ νὰ πάρῃ κανεὶς τὰ δευτερεῖα ἦταν πολὺ τιμητικὸ. Ὁ ποιητὴς ποὺ κέρδιζε τὰ πρωτεῖα κι ὁ χορηγὸς τοῦ στεφανώνονταν ἀπὸ τὸν ἐπώνυμο ἄρχοντα μὲ στεφάνι ἀπὸ κισσό, τὸ ἱερό, ὅπως καὶ τὸ κλῆμα, φυτὸ τοῦ Διόνυσου. Ὁ χορηγὸς ἔπαιρνε ἀπὸ τὴν πολιτεία ἓνα χάλκινο τρίποδα ποὺ μπορούσε νὰ ἀφιερῶσθαι σὲ νὰ ἢ νὰ στήσῃ στὴν ὁδὸ Τριπόδων, σὲ μνημεῖο στὸ ὅποιο χαράσσταν

τὸ ὄνομα τῆς φυλῆς του, τὸ δικό του, τοῦ ποιητῆ καί, μερικὲς φορές, τοῦ πρωταγωνιστῆ.

Τὰ ὀνόματα καὶ τῶν τριῶν ποιητῶν, τῶν χορηγῶν, τῶν πρωταγωνιστῶν, οἱ τίτλοι τῶν δραμάτων τῶν τετραλογιῶν καὶ τὸ ἀποτέλεσμα τοῦ ἀγῶνα καταγράφονταν καὶ φυλάγονταν στὸ δημόσιο ἀρχεῖο. Οἱ ἀναγραφές αὐτὲς λέγονταν διδασκαλίαι, γιατί διδασκαλία λεγόταν ἡ παράσταση τῶν δραμάτων στὸ θέατρο.

Ἐπειτα ἀπὸ τίς παραστάσεις, στὸ τέλος δηλ. τῆς ὅλης γιορτῆς, συγκαλιόταν ἡ ἐκκλησία τοῦ δήμου, ἡ ὁποία, ἔπειτα ἀπὸ εἰσήγηση τοῦ ἐπώνυμου ἄρχοντα καὶ τῶν κριτῶν, ἀπένεμε τὰ βραβεῖα καὶ τιμωροῦσε κάθε ἄτοπο ποὺ τυχὸν εἶχε συμβῇ στὴ διάρκεια τῆς γιορτῆς.

Τὸ πρόγραμμα τῶν μεγάλων ἢ ἐν ἄστει Διονυσίων τὴν ἐποχὴ τοῦ Περικλῆ ἦταν τὸ ἀκόλουθο:

Πρώτη μέρα, Ἐλαφηβολιώνα 8 (περίπου 26 Μαρτίου): Προάγων.

Δεύτερη μέρα, Ἐλαφηβολιώνα 9: Πομπή, θυσίες, δέκα διθύραμβοι.

Τρίτη μέρα, Ἐλαφηβολιώνα 10: Πέντε κωμωδίες.

Τέταρτη, πέμπτη καὶ ἕκτη μέρα, Ἐλαφηβολιώνα 11, 12 καὶ 13: Τρεῖς τετραλογίες (κάθε μέρα τρεῖς τραγωδίες κι ἓνα σατυρικό δράμα ἐνός ποιητῆ).

Ἑβδομὴ μέρα, Ἐλαφηβολιώνα 14: Ἐκκλησία τοῦ δήμου (ἀπονομὴ βραβείων, τιμωρία ἀτόπων).

Στὴ διάρκεια τοῦ πελοποννησιακοῦ πολέμου, ὅπως εἶπαμε πρὶό πάνω, καταργήθηκε ἡ συνθήκη νὰ διατίθεται μιά μέρα γιὰ τίς πέντε κωμωδίες, περιορίστηκαν αὐτὲς σὲ τρεῖς καὶ παίζονταν τίς τρεῖς τελευταῖες μέρες τῆς γιορτῆς, μία κάθε μέρα, τὸ ἀπόγευμα, ἔπειτα ἀπὸ τὴν παράσταση τῆς τετραλογίας, ἀφοῦ στὸ μεταξύ εἶχαν γευματίσει οἱ θεατές, ὅπως μπορεῖ κανεὶς νὰ συμπεράνῃ ἀπὸ τοὺς Ὀρνιθεὺς τοῦ Ἀριστοφάνη (στίχ. 786 - 789).

Τὸ ὅλο θέαμα τῆς γιορτῆς πρέπει νὰ ἦταν θαμπωτικό. Πρῶτα οἱ ἐορταστικὲς ἐνδυμασίες τῶν χορευτῶν, κι ὅσων ἔπαιρναν μέρος στὴ διονυσιακῇ πομπῇ, ποὺ μερικὲς φορές ἦταν ἀπὸ πορφύρα καὶ χρυσάφι (Δημοσθένους, Κατὰ Μειδίου 22, 1). Ἐπειτα τὰ ἀστεία κοστούμια τῶν ἡθοποιῶν τῆς κωμωδίας. Κατόπι οἱ σοβαρὲς ἐνδυμασίες τῶν ἡθοποιῶν τῆς τραγωδίας, τοὺς ὁποίους ἀκολουθοῦσαν οἱ ἀλλόκοτα ντυμένοι σάτυροι. Ἐξαιρετικὰ μεγάλος ἦταν ἐπίσης ὁ ἀριθμὸς τῶν ἡθοποιῶν, χορευτῶν κλπ. Μονάχα οἱ δέκα διθύραμβοι χρειάζονταν 500 χορευτὲς (50 ὁ καθένας) καὶ τὸ λιγώτερο 10 αὐλητές. Γιὰ κάθε κωμωδία ἦταν ἀπαραίτητοι περίπου 5 ἡθοποιοί, 24 χορευτὲς καὶ 2 μουσικοὶ (αὐλητῆς καὶ κιθαριστής). Κάθε τραγωδία (καὶ παίζονταν 9) εἶχε ἀνάγκη ἀπὸ 3 ἡθοποιούς, 15 χορευτὲς καὶ τὸ λιγώτερο 2 μουσικούς. Σὲ κάθε σατυρικό ὑπῆρχαν 3 ἡθοποιοὶ καὶ 12 χορευτὲς μὲ τὸν αὐλητὴ τους. Ὑπολογίζουν ὅτι συνολικὰ χρειάζονταν γιὰ ὅλες τίς παραστάσεις 700 - 800 χορευτὲς, 30 - 50 ἡθοποιοὶ καὶ 20 - 40 μουσικοί. Ἄν σ' αὐτοὺς προσθέσωμε τὰ βωβὰ πρόσωπα, τοὺς χορηγούς, τοὺς χοροδιδασκαλοὺς, τοὺς ἄρχοντες, τοὺς κριτὲς καὶ τοὺς ἐργάτες τῆς σκηνῆς, ὁ ἀριθμὸς τῶν προσώπων ποὺ

ἐνεργὰ ἐπαιρναν μέρος στίς παραστάσεις πλησίαζε τοὺς χίλιους. Τὸ γεγονός ἐπίσης πὺς ὅλες οἱ παραστάσεις ἦταν ἀγωνες (ποὺ ἔργο εἶναι καλῶτερον) καὶ πὺς ὑπῆρχε ποικιλία στὸ θέαμα, ἐξηγεῖται γιατί οἱ Ἀθηναῖοι ἔμειναν στὸ θέατρο μερικὲς μέρες ἀπὸ τὴν νύχτῃ ὡς τὴ νύχτῃ.

Τὸ ἀρχαῖο θέατρο. Ὁ πυρήνας καὶ τὸ κέντρο τοῦ ἀρχαίου ἐλληνικοῦ θεάτρου ἦταν — κι ἔμεινε σ' ὅλα τὰ χρόνια τῆς ἀκμῆς του — ἡ ὀρχήστρα, τὸ κυκλικὸ ἐκεῖνο μέρος (κάτι σὰν τὸ σημερινὸ ἀλώνι) στὸ ὁποῖο στεκόταν ἢ κινιῖονταν ὁ χορός, ἡ ὁμάδα δηλ. ἐκείνων τῶν ἀνδρῶν ποὺ τραγουδοῦσε καὶ χορεύε.

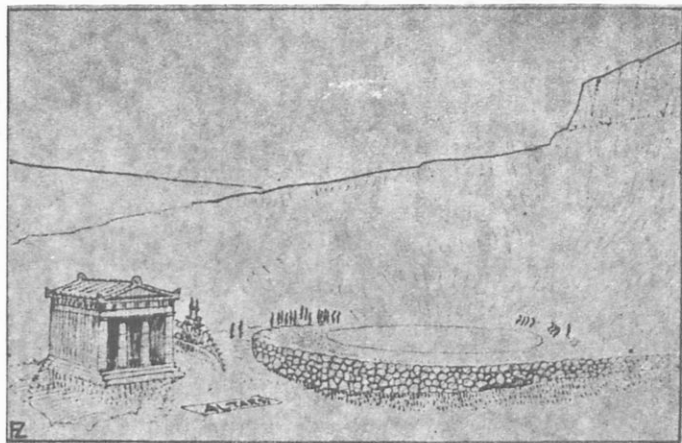
Οἱ χορευτικὲς κινήσεις γίνονται κυκλικὰ, γιατί αὐτὲς πραγματοποιοῦνται γύρω ἀπὸ κάτι ἰερό, λ.χ. τὴ φωτιά, τὸ θερισμένο στάρι. ἀργότερα γύρω ἀπὸ τὸ ἄγαλμα ἢ τὸν βωμὸ κάποιου θεοῦ. Εἶναι φυσικὸ εὐθυμίαι χοροὶ σὲ θρησκευτικὲς γιορτὲς ἢ τὴν ἐποχὴ τῆς συγκομιδῆς τοῦ σταριοῦ, τῶν σταφυλῶν κλπ. νὰ γίνωνται στὴν ἴδια θέσῃ ποὺ τὰ βόδια εἶχαν τρέψει τὰ δεμάτια τοῦ σταριοῦ (Πλ. Υ 496) ἢ εἶχαν ἀπλωθῇ τὰ σταφύλια. Κι ὁ «βοηλάτας διθύραμβος» τοῦ Πινδάρου (Ὀλυμπ. XIII, 26) εἶναι πιθανὸ ὅτι πῆρε τὸ ὄνομά του ἀπὸ τὴ χρῆσιν αὐτῇ τοῦ ἀλωνιοῦ ποὺ ἔκαναν οἱ χορευτὲς τοῦ διθύραμβου.

Τὴν πρώιμη περίοδο, τὴν ἐποχὴ τοῦ Πεισίστρατου καὶ τῶν γιῶν του, τότε (534 π.Χ.) ποὺ ὁ θέσπης ἦρθε στὴν Ἀθήνα, οἱ παραστάσεις εἶχαν δοθῇ σὲ μιὰν ὀρχήστρα κυκλική (κάτι σὰν ἀλώνι) στὴν Ἀγορά, ποὺ πιθανὸ βρισκόταν ἐκεῖ ποὺ ἀργότερα ὁ Ρωμαῖος Ἀγρίππας ἔκτισε τὸ Ὡδεῖο του (ἴσως στὸ γῶρο πίσω ἀπὸ τὴ λεγόμενη στοὰ τῶν γιγάντων). Οἱ θεατὲς κάθονταν κατὰ γῆς ἢ στέκονταν γύρω κι ἐβλεπαν (βλ. εἰκ. 1).

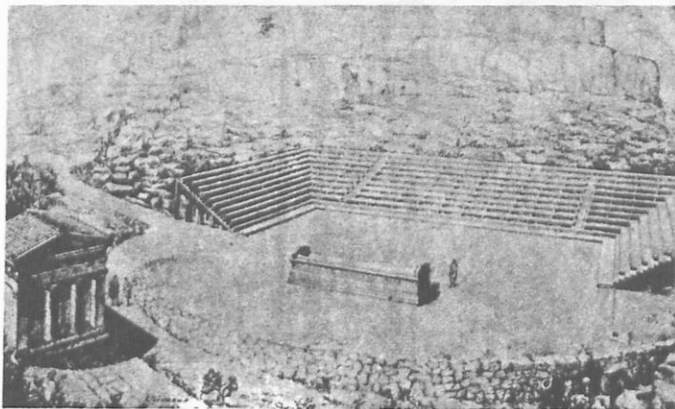
Στὸ κέντρο τῆς ὀρχήστρας ὑψώνονταν ἡ θυμέλη, ἓνα εἶδος βάνου, μὲ τὸν βωμὸ στὴ μέση καὶ κοντὰ — τουλάχιστο στὴν Ἀθήνα — τοποθετοῦνταν τὸ εἶδωλο τοῦ θεοῦ, τὸ ὁποῖο, τίς μέρες τῆς γιορτῆς, τὸ ἐβγαζαν ἀπὸ τὸν ναὸ γιὰ νὰ μπορῇ κι ὁ θεὸς νὰ χαρῇ τὸ θέαμα.

Ἡ παλιὰ ὀρχήστρα τοῦ διονυσιακοῦ θεάτρου βρισκόταν σὲ ψηλότερο ἐπίπεδο ἀπὸ τὸν παλιὸ ναὸ τοῦ θεοῦ καὶ κατὰ τὸν Dörpfeld εἶχε διάμετρο 27 περίπου μέτρων.

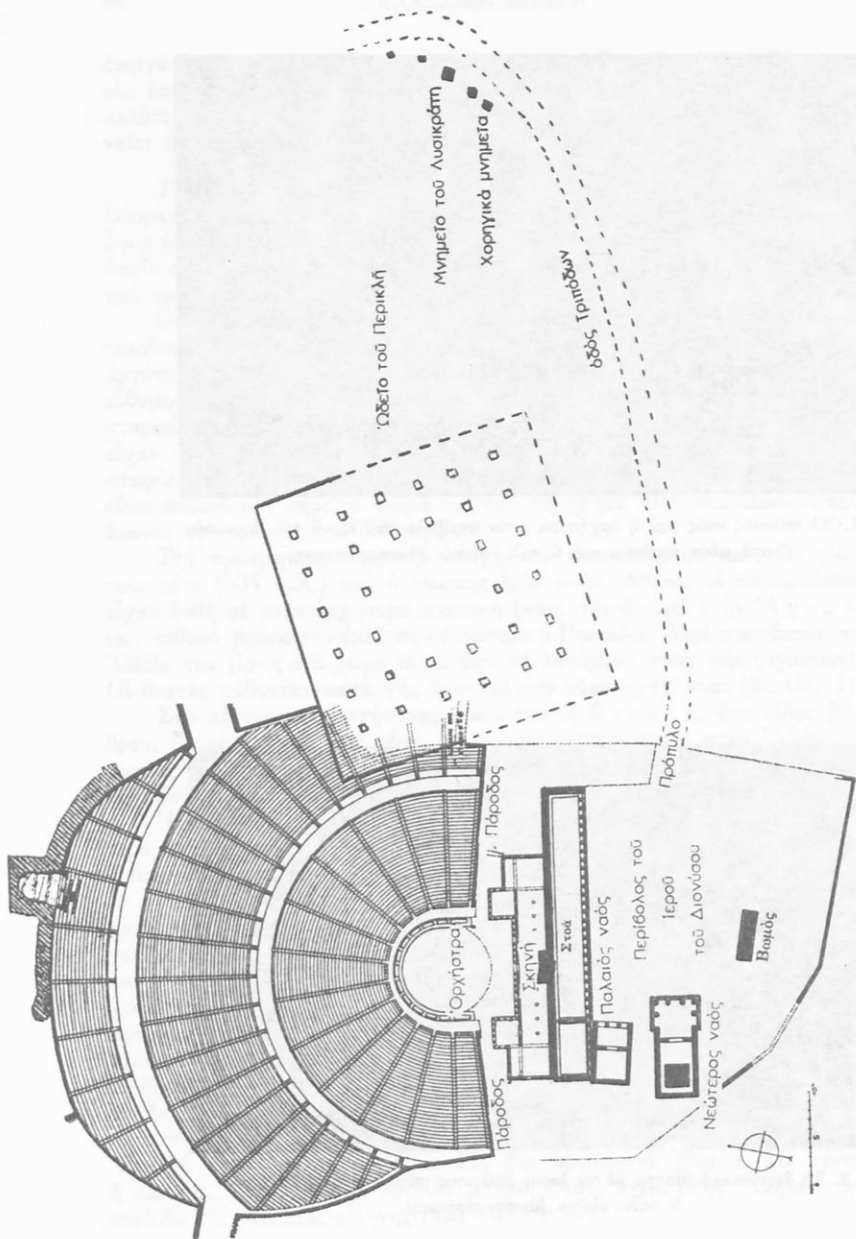
Θεωρεῖται βέβαιον πὺς στὰ κλασσικὰ χρόνια ἡθοποιοὶ καὶ χοροὶ παράσταναν στὴν ἴδια θέσῃ, δηλ. στὴν ὀρχήστρα. Σχεδὸν ὅλες οἱ τραγωδίαι κι οἱ κωμωδίαι ποὺ σώθηκαν ἔχουν σκηνὲς στίς ὁποῖες ἡθοποιοὶ καὶ χοροὶ δρῶν μαζὶ, μερικὲς φορὲς κυριολεκτικὰ ἀνακατεμένοι. "Ὅσο ὅμως ἡ σπουδαιότητα τῶν διαλογικῶν μερῶν, τῶν μερῶν δηλ. τῶν ἡθοποιῶν, αὖξανε, τόσο ἡ δράσις ἔφρευε ἀπὸ τὴν ὀρχήστρα καὶ συγκεντρωνόταν ὅλοένα καὶ πρὸς πολὺ στὴ σκηνή, τὴν προσωρινὴ καλύβα ἢ τέντα, τὴ διαμονὴ τοῦ σπουδαιότερου προσώπου τοῦ ἔργου. Στὴν ἀρχὴ ἡ σκηνὴ δὲν ἦταν παρὰ ἓνα παρακλινθῆμα στὴν περιχὴ τῆς δράσης· ἔγινε ὅμως κατὰ τὸ σημαντικὸ ὅταν μειώθηκε ἡ σπουδαιότητα τῶν λυρικῶν μερῶν. Ἔτσι ἡ σκηνὴ μεταμορφώθηκε ἀπὸ ἓνα προσωρινὸ κτίσμα, μιὰ τέντα ἢ καλύβα, σ' ἓνα μόνιμο πέτρινο κτήριο. Αὐτὸ ἔγινε στὴν Ἀθήνα στὴν περίοδο τῆς Νικίαιας εἰρήνης (421 - 415 π.Χ.).

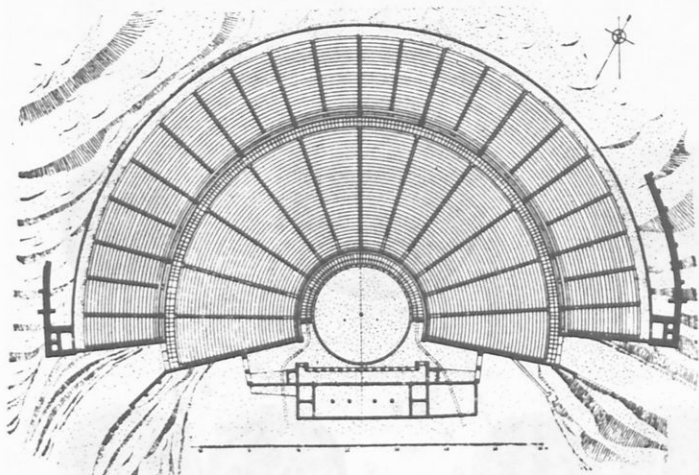
1. Ὁ παλαιὸς ναὸς καὶ ἡ ὀρχήστρα στὸν περίβολο τοῦ ἱεροῦ τοῦ Διονύσου
στὰ μέσα περίπου τοῦ 6. π.Χ. αἰώνα (ἀναπαράσταση).

2. Τὸ διονυσιακὸ θέατρο μετὰ τὰ ἱκρία (ξύλινους πάγκους) στὴς ἀρχὲς τοῦ
5. π.Χ. αἰώνα (ἀναπαράσταση).

3. Τὸ διονυσιακὸ θέατρο στὴν μεγαλύτερη ἐπέκτασή του (ἐποχὴ Λυκούργου καὶ μεταγενέστεροι χρόνοι). ἔχει θέσεις γιὰ 15.000 θεατὲς περίπου. Ἀνατολικά, ἔχει ἀπὸ τὴν θεμελίωση τοῦ Ὁδείου τοῦ Περικλέη.

5. Τὸ θέατρο τῆς Ἐπιδαύρου (αὐτὸ ποὺ σώζεται σήμερα) ἔπεται ἀπὸ τὴν διασκευὴ στὸ τέλος τῶν ἐλληνιστικῶν χρόνων, μὲ τὴν ὁποία οἱ θέσεις τῶν θεατῶν αὐξήθηκαν ἀπὸ 6.200 σὲ 12.300 (τὸ παλαιὸ ἐφθανε ὡς τὸ πρῶτο διάζωμα περίπου). Ὅπως καὶ στὴν παλαιότερη μορφή του (ποὺ πάντως δὲν ἦταν ἀρχαιότερη τοῦ 300 π.Χ.) ἡ ὀρχήστρα εἶναι τέλειος κύκλος μὲ τρία κέντρα (σημειώνονται στὸ σχέδιο) γιὰ τὴν κατασκευὴ τῶν ἐδωλίων. Ἡ χρησιμοποίησις τριῶν κέντρων ἀντὶ ἐνὸς βελτιώνει τὴν ἀκουστικὴ τοῦ θεάτρου.

Στὰ χρόνια τοῦ Αἰσχύλου, κι ὡς τὸ τέλος τοῦ 5. π.Χ. αἰώνα, οἱ θεατὲς στὸ διονυσιακὸ θέατρο — καὶ πιθανώτατα καὶ στ' ἄλλα θεάτρα τῶν ἐλληνικῶν πόλεων — κάθονταν σὲ ξύλινους πάγκους ποῦ, ὅπως φαίνεται, ἦταν τοποθετημένοι σὲ εὐθεία γραμμὴ, μπορούσαν ὅμως νὰ τακτοποιηθοῦν καὶ σὲ σχῆμα πολύγωνου. Μονάχα τὰ τιμητικὰ καθίσματα (προεδρία), μετὰ τὰ μηδικὰ, ἔγιναν λίθινα, ὅπως διαπιστώθηκε ἀπὸ ἐπιγραφὰς πάνω σ' αὐτά. Οἱ πίσω ἀπὸ τὰ τιμητικὰ καθίσματα σειρὲς ἐξακολούθησαν νὰ ἔχουν ξύλινους πάγκους κινητοὺς ποῦ ὑποστηρίζονταν — γιὰ τὴν ἀποφυγὴ ἀνατροπῆς καὶ δυστυχημάτων — ἀπὸ μεγάλες πέτρες χωμένες στὴ γῇ (βλ. εἰκ. 2). Οἱ σφηνοειδεῖς διαιρέσεις (κερκίδες) χωρίζονταν μεταξύ τους μὲ ἀκτινωτοὺς διαδρόμους. Ἔτσι ἡ πλειονότητα τῶν θεατῶν καθόταν σὲ ξύλινους πάγκους, τὰ ἔκρια, ποῦ ἀναφέρονται ἀπὸ τὸν Ἀριστοφάνη στὴν κωμωδία *Θεσμοφορίάζουσαι* (στίχ. 395) ποὺ παίχτηκε τὸ 411 π.Χ.

Στὸ θέατρο τῶν κλασσικῶν χρόνων μπορούμε νὰ ξεχωρίσουμε τέσσερα στάδια ἀναπτύξεως.

1. Ἐποχὴ τοῦ Πεισίστρατου καὶ τῶν γιῶν του: Κατασκευάστηκε ἡ ὀρχήστρα στὴν Ἀγορὰ (ἴσως βρισκόταν στὸν χώρὸ πίσω ἀπὸ τὴ λεγόμενη στοὰ τῶν γιγάντων), ἐπισκευάστηκε ὁ παλιὸς ναὸς καὶ στήθηκε ὁ βωμὸς στὴν ἱερὴ περιοχὴ τοῦ Διόνυσου. Ὁ κόσμος καθόταν κατὰ γῆς ἢ στεκόταν γύρω κι ἐβλέπε.

2. Ἐποχὴ τοῦ Αἰσχύλου καὶ πρώτη περίοδος τῆς δράσης τοῦ Σοφοκλῆ: Ἀναμορφώθηκε ἡ ὀρχήστρα, τοποθετήθηκαν ξύλινα καθίσματα (πάγκοι), ἔγιναν λίθινα τὰ πρῶτα (τῶν ἐπισήμων) καὶ διευθετήθηκε καλύτερα ὁ ὅλος χώρος. Γιὰ σκηνὴ χρησιμοποιοῦνταν μιὰ τέντα ἢ ξύλινη καλύβα. Στὰ 442 π.Χ. ὁ Περικλῆς κτίζει τὸ Ὁδεῖο, στεγασμένο οἰκοδόμημα μὲ κάτοψη τετράγωνη γιὰ μουσικὰ προγράμματα (βλέπε τὴ θέση τοῦ Ὁδείου στὴν εἰκ. 3).

3. Κατὰ τὴ διάρκεια τῆς Νικίειας εἰρήνης (421 - 415 π.Χ.) ἡ σκηνὴ ἔγινε λίθινη μὲ προσαρτήματα ξύλινα ἀπὸ τὴ μιὰ μεριὰ καὶ τὴν ἄλλη (παρασκήνια). Τὴν ἴδια ἐποχὴ πιθανώτατα κτίστηκε κι ὁ νέος ναὸς τοῦ Διόνυσου.

4. Στὸ τέλος τοῦ 4. π.Χ. αἰώνα ὁ ἄρχοντας Λυκοῦργος ἰδρύει τὸ λίθινον θέατρο (κοῦλον) καὶ τὰ λίθινα παρασκήνια στὴ νοτιανατολικὴ πλαγίᾳ τῆς Ἀκροπόλεως τῶν Ἀθηνῶν κι ὁ Πολύκλειτος σχεδιάζει κι ἐπιβλέπει τὴν ἀνέγερσιν τοῦ θεάτρου στὴν Ἐπίδαυρον. Μ' αὐτοὺς τὸ θέατρο παίρνει τὴν ὀριστικὴν του μορφήν. Τὸ κτήριο τῆς σκηνῆς πῆρε τὴν τυπικὴν μορφήν του στὸ τέλος τῆς κλασσικῆς ἐποχῆς κι ἡ ἀνάπτυσξίς του ἀνήκει στὴν ἐλληνιστικὴ περίοδον (βλ. εἰκ. 3).

Τὰ τρία συστατικὰ στοιχεῖα τοῦ ἀρχαίου ἐλληνικοῦ θεάτρου: ὁ ρχήστρα, σκηνὴ καὶ κοῖλον (ἐκεῖ δηλ. ποῦ κάθονταν οἱ θεατὲς, γι' αὐτὸ ἡ ὀνομασίαν θέατρο· οἱ Ρωμαῖοι τὸ ἔλεγον auditorium, ρίχνοντας ἔτσι τὸ βάρος ὅχι τόσο στὸ θέαμα ὅσο στὸ ἄκουσμα) δὲν ἀποτελοῦσαν ἀρχιτεκτονικὴ ἐνότητά. Σκηνὴν σάν κάτι τὸ πῖθ ψηλὸ ἀπὸ τὸ ἐπίπεδον τῆς ὀρχήστρας (σάν αὐτὴ ποῦ ὑπάρχει στὸ σημερινὸ θέατρο

και πάνω στην οποία παίζουν οι ἡθοποιοί) στὰ κλασσικὰ χρόνια δὲν ὑπῆρχε. Χορὸς καὶ ἡθοποιοὶ ἐπαίζαν στὸ ἴδιο ἐπίπεδο, δηλ. στὴν ὀρχήστρα.

Θεωρεῖται πιθανὸν ὅτι τὸ κεντρικὸ τμήμα τοῦ κοίλου, αὐτὸ τοῦ ἦταν ἀκριβῶς πίσω ἀπὸ τὸν θρόνο τοῦ ἱερέα τοῦ Διόνυσου, προωρίζονταν γιὰ τοὺς ἐπίσημους ντόπιους ἢ ξένους, τὰ ἄλλα πέντε ἀπὸ κάθε μεριὰ τοῦ θρόνου τμήματα γιὰ τὶς δέκα φυλὲς τῆς Ἀθήνας ποὺ διαγωνίζονταν μὲ τοὺς δέκα διθύραμβους. Τὰ δυὸ σὲ κάθε πλευρὰ ἐντελῶς ἀκρινὰ τμήματα φαίνεται ὅτι προωρίζονταν γιὰ τοὺς ξένους καὶ τοὺς ἀργοπορημένους. Σ' ἓνα ἀπόσπασμα μιᾶς κωμωδίας τοῦ Ἀλεξή ἀπὸ τοὺς Θουρίους, μιὰ Ἀθηναία, ποὺ πῆγε νὰ παρακολουθήσῃ τὶς δραματικὲς παραστάσεις στὸ διονυσιακὸ θέατρο, πιθανώτατα ἀργοπορημένη, παραπονιέται ὅτι ὑποχρεώθηκε νὰ καθίσῃ στὶς ἀκρινὲς αὐτὲς κερκίδες σὰν νὰ ἦταν ξένη. Ἀπὸ τὸ ἀπόσπασμα αὐτὸ μαθαίνομε ἀκόμη ὅτι — τουλάχιστο στὴν Ἀθήνα — τὸ θέαμα μποροῦσαν νὰ τὸ παρακολουθήσουν ὄχι μονάχα οἱ ἄντρες, ἀλλὰ καὶ οἱ γυναῖκες. Δὲν ξέρομε μόνο ἂν οἱ γυναῖκες ἔμεναν καὶ τὸ ἀπόγευμα γιὰ νὰ παρακολουθήσουν καὶ τὴν κωμωδία ἢ ἔφευγαν ἔπειτα ἀπὸ τὴν παράσταση τῶν τριῶν τραγωδιῶν καὶ τοῦ σατυρικοῦ. Τὸ τελευταῖο, ὅτι δηλ. ἔφευγαν, θεωρεῖται ὡς πῶς πιθανόν.

Γιὰ νὰ μπῇ κανεὶς στὸ θέατρο ἔπρεπε νὰ ἔχῃ εἰσιτήριο (σὺ μ β ο λ ο ν). Βρέθηκαν ἀπ' αὐτὰ ἀρκετὰ (βλ. εἰκ. 4). Εἶναι ἀπὸ ὀρείχαλκο ἢ μολίβι μὲ διάφορες παραστάσεις (κεφαλὴ τῆς Ἀθηνᾶς κ.ἄ.) καὶ τὰ περισσότερα ἔχουν γράμματα μὲ τὰ ὅποια καθορίζονταν ὄχι ἡ θέσις ἀκριβῶς, ἀλλὰ ἡ σειρὰ στὴν ὁποία ὁ κάτοχος τοῦ εἰσιτηρίου μποροῦσε νὰ καθίσῃ. Δὲν ὑπῆρχε γράμμα στὰ εἰσιτήρια γιὰ τὴν πρώτη σειρὰ τῶν κερκίδων ὥς τὸ πρῶτο διάζωμα· ὑπῆρχαν δυὸ γράμματα, ἓνα σὲ κάθε πλευρὰ τοῦ εἰσιτηρίου, γιὰ τὴν δεύτερη σειρὰ τῶν κερκίδων, τὴν ἔπειτα ἀπὸ τὸ πρῶτο διάζωμα, καὶ δυὸ γράμματα σὲ κάθε πλευρὰ τοῦ εἰσιτηρίου γιὰ τὴν τρίτη, τελευταία, σειρὰ κερκίδων, τὴν πίσω ἀπὸ τὸ δεύτερο διάζωμα. Τὰ εἰσιτήρια γιὰ τὴν τελευταία (τρίτη) αὐτὴ σειρὰ ἦταν πολὺ λίγα — γι' αὐτὸ κι ἐλάχιστα βρέθηκαν — γιατί μονάχα δέκα μικρὲς κερκίδες ὑπῆρχαν ἐκεῖ, ἐνῶ ἡ δεύτερη σειρὰ εἶχε δεκατέσσερες μεγάλες κερκίδες καὶ ἑπτὰ ἀκρινὲς κουτσουρεμένες ἀπὸ διάφορα κτίσματα (ὅπως λ.χ. τὸ Ὀδεῖο τοῦ Περικλεῖ), κι ἡ πρώτη δεκατρεῖς ἐπίσης μεγάλες. Ἰδεώδης τύπος θεάτρου (κοίλου) θεωροῦνταν ἐκεῖνος στὸν ὁποῖο κάθε ἐπόμενη σειρὰ κερκίδων εἶχε διπλάσιον ἀριθμὸ ἀπὸ τὴν προηγούμενη. Αὐτὸ συμβαίνει μονάχα μὲ τὸ θέατρο τῆς Ἐπιδαύρου (βλ. εἰκ. 5), τὸ ὁποῖο καὶ στὴν ἀρχαιότητα θεωροῦνταν τὸ ὠραιότερο καὶ συμμετρικώτερο ἀπ' ὅλα. Κατὰ τὸν Πausanias (II, 27, 5) ἦταν ἔργο τοῦ ἀρχιτέκτονα Πολύκλειτου.

Τὸ θέατρο δὲν εἶχε στέγη, περιβαλλόταν ὁμῶς ἀπὸ τοῖχο ὁ ὁποῖος σὲ πολλὰ σημεῖα σχηματίζε στοές, ὅπου μποροῦσαν νὰ καταφύγουν οἱ θεατὲς σὲ περίπτωση βροχῆς. Οἱ θεατὲς ἔμπαιναν στὸ θέατρο ἀπὸ τὶς πόρτες τοῦ τοίχου αὐτοῦ. Ὑπῆρχαν καὶ μικρότερα θεάτρα μὲ στέγη, τὰ λεγόμενα Ὠδεῖα, τὰ ὅποια χρησίμευαν γιὰ τὶς μουσικὲς ἐκτελέσεις καὶ τὸν δραματικὸν προάγωνα· στὰ μεταγενέστερα χρόνια γίνονταν σ' αὐτὰ καὶ παραστάσεις τραγωδιῶν. Ἐνα τέτοιο ὠδεῖο σώζεται

από τὸν 2. μ.Χ. αἰώνα στὴ νότια πλευρὰ τῆς Ἀκροπόλεως, ποὺ τὸ χάρισε στοὺς Ἀθηναίους ὁ Ἡρώδης ὁ Ἀττικὸς (101 - 177 μ.Χ.).

Ἡ χωρητικότητα τῶν ἀρχαίων θεάτρων ἦταν ἀνάλογη πρὸς τὸν πληθυσμὸ τῆς πόλεως ποὺ τὸ ἐκτιζε. Τὸ διονυσιακὸ θέατρο τῶν Ἀθηνῶν εἶχε θέσεις γιὰ 15.000 θεατὲς περίπου, τῆς Ἐπιδαύρου (ἔπειτα ἀπὸ τὴ διασκευὴ στὸ τέλος τῶν ἐλληνιστικῶν χρόνων) γιὰ 12.300 (τὸ ἀρχικὸ χωροῦσε τοὺς μισοὺς), τῆς Μεγαλοπόλεως γιὰ 20.000, τῆς Πριήνης γιὰ 6.000, τῶν Συρακουσῶν γιὰ 22.000, τῆς Ἐφέσου, τὸ μεγαλύτερο ἀπ' ὅλα, γιὰ 24.000, κι ἀνάλογα τὰ ἄλλα. Ἡ ἀκουστικὴ τῶν ἀρχαίων θεάτρων προκαλεῖ καὶ σήμερα τὸ θαυμασμὸ. Ἀκουαν πολλὴ καλὰ ἀκόμη κι αὐτοὶ ποὺ κάθονταν στὶς τελευταῖες σειρὲς καθισμάτων.

Χοροὶ, ἡθοποιοί, ἐνδυμασίαι, σκηνικά, μηχανικά
μέσα τοῦ ἀρχαίου θεάτρου. Στὸν παλιὸ κυκλικὸ λυρικὸ χορὸ, δηλ. στὸν διθύραμβο, ποὺ τὸν ἀποτελοῦσαν 50 χορευτὲς, ὁ ἴδιος ὁ ποιητὴς ἦταν ὁ ἀρχηγὸς τοῦ χοροῦ, ὁ ἐξάρχων. Ἀκόμη καὶ στὰ χρόνια τοῦ Βακχυλίδη (5. π.Χ. αἰ.) ὁ ἀρχηγὸς τοῦ χοροῦ, ποὺ πιά λεγόταν κορυφαῖος, ἀπαντοῦσε στὶς ἐρωτήσεις τῶν ἄλλων χορευτῶν.

Τὸν ἀπὸ 50 μέλη χορὸ αὐτὸν ὁ Αἰσχύλος τὸν διαίρεσε σὲ τέσσερα τμήματα, ἓνα γιὰ καθένα ἀπὸ τὰ δράματα τῆς τετραλογίας. Τοὺς 12 αὐτοὺς χορευτὲς ὁ Σοφοκλῆς ἔκαμε 15 κι ὁ ἀριθμὸς αὐτὸς ἔμεινε ἀμετάβλητος.

Ὁ χορὸς, μὲ τὸν αὐλητὴ μπροστά, ἔμπαινε στὴν ὀρχήστρα κατὰ στοίχους (μέτωπο 3, βάθος 5) ἢ κατὰ ζυγὰ (μέτωπο 5, βάθος τρία) κι ἔπαινε θέση ἀνάμεσα στὴν σκηνὴ καὶ τὴ θυμέλη. Οἱ χορευτὲς ἦταν ντυμένοι ἀπλὰ καὶ σοβαρά. Ὁ ἰκανώτερος εἶχε πρωτεύοντα ρόλο κι ὠνομάζοταν κορυφαῖος. Αὐτὸς διεύθυνε τὶς κινήσεις τοῦ χοροῦ, ἐξῆρχε τοῦ τραγουδιοῦ καὶ διελέγετο, σὲ ὀρισμένα σημεῖα τοῦ ἔργου, μὲ τοὺς ἡθοποιούς. Ὁ χορὸς ἀντιπροσωπεύει τὴν κοινὴ γνώμη ἀπέναντι τῶν ἡρώων τῆς τραγωδίας καὶ παρακολουθεῖ μᾶλλον παθητικὰ τὴν πορεία τῆς πράξεως· δίνει συμβουλὲς καὶ παρηγορεῖ τοὺς ἥρωες στὴν δυστυχίαν τους, γι' αὐτὸ, ἂν τὸ ἐπιτρέπη καὶ ὁ μῦθος, συνήθως γέροντες ἢ γυναῖκες τὸν ἀπαρτίζουν. Τὰ γυναικεῖα πρόσωπα τὰ ὑποδύονταν ἄντρες. Ἡ ὀρχηστρὰ τοῦ χοροῦ ἦταν σεμνὴ κι ὠνομάζοταν ἐμμέλεια. Ἡ πρώτη εἰσόδος τοῦ χοροῦ στὴν ὀρχήστρα λεγόταν πάροδος κι ἡ ἀποχώρησή του, στὸ τέλος τοῦ ἔργου, ἀφοδος. Ὁ αὐλητὴς, ποὺ συνῶδευε τὸν χορὸ στὴν ὀρχηστρὰ καὶ στὸ τραγούδι, καθόταν στὰ σκαλοπάτια τοῦ βωμοῦ (θυμέλης) ἀθέατος ἀπὸ τὸ κοινόν.

Ὅταν ὁ Αἰσχύλος ἀντικατάστησε τὴν ἀνταλλαγὴ ἐρωτήσεων καὶ ἀπαντήσεων μεταξὺ ὑποκριτοῦ (ἡθοποιοῦ) καὶ χοροῦ μὲ διάλογο ἀνάμεσα σὲ δύο πρόσωπα (χαρακτῆρες), εἰσήγαγε δηλ. τὸν δεῦτερο ὑποκριτὴ (ἡθοποιόν), χρειάστηκε νὰ ἐκπαιδευτῇ ἓνα δεῦτερο πρόσωπο γι' αὐτὸν τὸν ρόλο· ὁ ποιητὴς ἡθοποιὸς δὲν ἦταν ἀρκετὸς. Πάντως στὶς πρώιμες τραγωδίαι τοῦ Αἰσχύλου, τοὺς Πέρσεις, τὴν ἀρχαιότερη ἀπὸ τὶς σωζόμενες, τοὺς Ἑπτὰ ἐπὶ Θήβας καὶ τὶς Ἰκέτιδες, παρατηρή-

ήθηκε πώς ο ένας ήθοποιός απευθύνεται περισσότερες φορές στον χορό παρά στον άλλο ήθοποιό.

Ἡ σημασία τοῦ ἡθοποιοῦ αὐξήθηκε ἀκόμη περισσότερο μέ τήν εἰσαγωγή, ἀπό τόν Σοφοκλή, τοῦ τρίτου ὑποκριτῆ (ἡθοποιοῦ), καινοτομία πού τήν υἱοθέτησε ἀμέσως κι ὁ Αἰσχύλος. Ἐτσι ἀπό τὸ 460 π.Χ. διαχωρίζονται ὀριστικά οἱ δραστηριότητες ποιητῆ καὶ ἡθοποιοῦ.

Τὰ πρῶτα χρόνια ἡ ἐκλογὴ τοῦ ἡθοποιοῦ ἦταν θέμα τῆς ἀρμοδιότητος τοῦ ποιητῆ. Ἀπὸ τὸ 449 π.Χ. ὅμως κι ὕστερα οἱ ἡθοποιοὶ δὲν ἐξαρτιόνταν ἀπὸ τὸν ποιητῆ καὶ τίς προτιμήσεις του, ἀλλὰ ἀπὸ τὴν πολιτεία. Ὁ ἐπὶ νυμὸς ἀρχῶν διάλεγε τοὺς τρεῖς κύριους ἡθοποιούς (πρωταγωνιστές) καὶ τοὺς μοίραζε μέ κλήρο στοὺς τρεῖς ποιητὲς τραγωδιῶν πού εἶχαν προκριθῇ. Καθένας ἀπὸ τοὺς τρεῖς αὐτοὺς ἡθοποιούς διάλεγε τοὺς δυὸ ἄλλους (δευτεραγωνιστὴ καὶ τριταγωνιστὴ). Τὸ ἄμεσο ὄργανο τοῦ ποιητῆ, αὐτὸ πού ἀνάπτυσσε τὴν κύρια τοῦ δράματος ἰδέα, ἦταν ὁ πρῶτος ἀγωνιστής. Σ' ὅλη τὴ διάρκεια τοῦ 5. π.Χ. αἰῶνα οἱ τρεῖς αὐτοὶ ἡθοποιοὶ (πρωταγωνιστής, δευτεραγωνιστής, τριταγωνιστής) ἐπαίζαν καὶ στὶς τρεῖς τραγωδίες καὶ τὸ σατυρικὸ τοῦ ἐνὸς ποιητῆ. Τὸ 449 π.Χ. ὅμως γιὰ τοὺς πρωταγωνιστὲς τῶν τραγωδιῶν, καὶ τὸ 442 π.Χ. γιὰ τοὺς πρωταγωνιστὲς τῶν κωμωδιῶν, καθιερώθηκε ἰδιαίτερο βραβεῖο. Ἐτσι ὁ πρωταγωνιστής δὲν ἀγωνιζόταν μονάχα γιὰ νὰ βραβευθῇ ὁ ποιητής, ἀλλὰ καὶ ὁ ἴδιος. Αὐτὸ εἶχε σὰν ἀποτέλεσμα, ἀπὸ τίς ἀρχές τοῦ 4. π.Χ. αἰῶνα, νὰ ἀλλάξῃ τὸ ὥς τὰ τότε σύστημα, κάθε δηλ. πρωταγωνιστής νὰ παίξῃ στὴν τετραλογία ἐνὸς ποιητῆ, καὶ κάθε πρωταγωνιστής ἐπαίξε σὲ μιὰ τραγωδία κάθε ποιητῆ. Αὐτὸ φαίνεται πὼς ἐγινε μέ τίς κοινὲς ἐνέργειες ἡθοποιῶν καὶ ποιητῶν κι ἦταν καλὺτερο καὶ γιὰ τοὺς δυὸ.

Μολονότι ὁ ἀριθμὸς τῶν ἡθοποιῶν (ὑποκριτῶν) καὶ στὴν τραγωδία καὶ στὴν κωμωδία ἔμεινε ὁ ἴδιος (δηλ. τρεῖς), ὅμως ἡ αὐξηση τοῦ ἀριθμοῦ τῶν χαρακτήρων δημιουργοῦσε γι' αὐτοὺς δυσκολίες καὶ μερικὲς φορές ἦταν ἀνάγκη νὰ προστεθῇ καὶ τέταρτος, ὑπεράριθμος, ἡθοποιός (παράχορηγῆμα), πού σπάνια ἔπρεπε νὰ πῇ κάτι ἢ νὰ τραγουδήσῃ· τὸ πῶς συνηθισμένο ἦταν νὰ παίξῃ βουβὸ ρόλο.

Ὁ Αἰσχύλος θεωρεῖται ὡς ὁ εἰσηγητὴς τῆς εἰδικῆς ἐνδυμασίας τῶν ἡθοποιῶν τῆς τραγωδίας. Ἡ ἐνδυμασία αὐτὴ ἦταν μεγαλόπρεπη: προσωπίδα (μάσκα) μέ εἰδικὴ κόμμωση, μακρὺς ὡς τὸν ἀστράγαλο χειρῶν πολὺπτυχος χιτῶνας μέ χρωματιστὲς κατακόρυφες ραβδώσεις, πλατιά κεντημένη ζώνη καὶ κόθορνοι, ὑποδήματα δηλ. πού ἔφταναν — ὅπως δείχνουν παραστάσεις σὲ ἀγγεῖα — ὡς τὸ μέσο περίπου τῆς κνήμης. Θεωρεῖται σήμερα βέβαιο ὅτι ἡ στολὴ αὐτὴ ἦταν ἀρχικὰ ἱερατικὸ ἐνδυμα, τὸ ὁποῖο πιθανὸν συνδέοταν μέ τὴν λατρεία τοῦ Διόνυσου. Ἐνας ἄλλος λόγος νὰ προτιμηθῇ αὐτὴ ἡ στολὴ ἦταν ὅτι, οἱ ἡθοποιοὶ πού ὑποδύονταν τοὺς ἥρωες, καλύπτονταν μ' αὐτὴν ἀπὸ τὸ κεφάλι ὡς τὰ πόδια καὶ γίνονταν ἔτσι ἀγνώριστοι. Ἀκόμη ἡ περιβολὴ αὐτὴ βοήθοῦσε τὸν ἡθοποιὸ νὰ ξεχάσῃ τὸν ἑαυτό του καὶ τὴν καθημερινὴ ζωὴ καὶ νὰ ἀφοσιωθῇ στὸ ρόλο του. Πρέπει νὰ υποθέσωμε ὅτι — τουλάχιστο στὰ χρόνια τῆς ἀκμῆς

τῆς τραγωδίας — ὁ ἥθοποιὸς μ' αὐτὴν τὴν περιβολὴ αἰσθάνοταν ὅπως περὶ τοῦ ὁ ἱερέας ντυμένος τὴν ἱερατικὴ τοῦ στολή.

Γιὰ νὰ φαίνωνται οἱ ἥθοποιοὶ πρὸ μεγάλωσάμου, ὅπως φανταζόταν ὁ λαὸς τοὺς ἥρωες ποὺ ὑποδύονταν, κάτω ἀπὸ τὰ ἐνδύματα ἐβαζαν διάφορα παραγεμίσματα. Ὅταν τὸ πρόσωπο ποὺ ὁ ἥθοποιὸς ὑποδύοταν ἦταν ἀσήμαντο (φύλακας, ἀγγελιοφόρος, δοῦλος κλπ.) καὶ ἡ ἐνδυμασίαι ἦταν ἀνάλογη. Ὁ Εὐριπίδης, καινοτομώντας καὶ σ' αὐτό, παρουσίασε καὶ βασιλεῖς ἀκόμη ντυμένους μὲ κουρέλια (Ἀριστοφ. Βάτραχοι 1063) γιὰ νὰ κινήσῃ τὸν «ἐλεον» τῶν θεατῶν. Ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς ἥθοποιούς προσωπίδα φοροῦσαν καὶ οἱ χορευτές. Ἡ μεταμφίεση, ἀπαραίτητη ἀπὸ τὴν ἀρχὴ στὴ διονυσιακὴ λατρεία, εἶναι κληρονομία καὶ ἀπὸ τὸν διθύραμβο, στὸν ὁποῖο, ὅπως εἶδαμε, οἱ χορευτὲς ἀλείφονταν μὲ τὸ κατακάθι τοῦ κρασιοῦ (τρυγίαν) ἢ μὲ καπνιά, καὶ σκέπαζαν τὸ πρόσωπο μὲ φύλλα δένδρων.

Οἱ ἥθοποιοὶ καὶ οἱ χορευτὲς τοῦ σατυρικοῦ δράματος καὶ τῆς κωμωδίας φοροῦσαν ἀλλόκοτες ἐνδυμασίαι καὶ προσωπίδες μὲ ἀποτυπωμένη τὴ φαιδρότητα γιὰ νὰ προκαλέσουν τὸ γέλιο καὶ τὴν εὐθυμία.

Ἐπειδὴ οἱ ἥθοποιοὶ φοροῦσαν προσωπίδες (μάσκες) ἦταν ἀδύνατο νὰ ἐκφραστοῦν μὲ τὸ πρόσωπο· ἔτσι ἦταν ὑποχρεωμένοι νὰ χρησιμοποιοῦν κινήσεις καὶ στάσεις ὁλοκλήρου τοῦ σώματος γιὰ νὰ ἐκφράσουν διάφορες συναισθηματικὲς καταστάσεις. Ὁ ἥθοποιὸς ἔπρεπε ἐπίσης νὰ ξέρῃ νὰ τραγουδᾷ καὶ νὰ ἀπαγγέλλῃ μὲ τὴ συνοδεία αὐλοῦ καὶ — πρὸ πάντων — τὴν τέχνη νὰ μιᾷ (καθαρὴ καὶ ὀρθὴ προφορά, κατάλληλος χρωματισμὸς τῆς φωνῆς, ἀποφυγὴ τῆς ὑπερβολῆς καὶ τῆς ἐκζητήσεως κλπ.).

Ἀρχὲς τοῦ 3. π.Χ. αἰῶνα οἱ περὶ τὸν Διόνυσον τεχνῖται, ὅπως εἶπαν τότε, οἱ ἄνθρωποι δηλαδὴ τοῦ θεάτρου (ποιητές, ἥθοποιοί, μουσικοί, δάσκαλοι τῶν χορευτῶν καὶ τῶν ἥθοποιῶν, ἐνδυματολόγοι, σκηνογράφοι κλπ.) ὀργανώθηκαν σὲ συντεχνία (σωματεῖο) μὲ ἐπικεφαλῆς ἓνα σπουδαῖο ἥθοποιὸ ἢ μουσικὸ ποὺ ταυτόχρονα ἦταν καὶ ἱερέας τοῦ Διόνυσου. Οἱ συντεχνίες αὐτὲς εἶχαν περισσότερο θρησκευτικὸ παρά ἐπαγγελματικὸ χαρακτήρα. Τὰ μέλη τοὺς ἦταν ἀπαλλαγμένα ἀπὸ τοὺς φόρους καὶ τὴ στρατιωτικὴ ὑπηρεσία. Ἦταν ἐλεύθερα νὰ πηγαίνουν ὅπου ἤθελαν καὶ προστατεύονταν σὲ καιροὺς πολέμων. Αὐτοὶ οἱ θίασοι, ποὺ εἶχαν μαζὶ τοὺς τὰ ἔργα τῶν μεγάλων τραγικῶν γιὰ νὰ τὰ παραστήσουν ὅπου πῆγαιναν, στάθηκαν ἀφορμὴ νὰ σκορπιστοῦν αὐτὰ σ' ὅλον τὸν κόσμον καὶ νὰ φτάσουν ἔτσι κάμποσα ὡς ἐμᾶς.

Στοὺς ἐλληνιστικοὺς χρόνους τὸ παραδοσιακὸ δράμα (τραγωδία, κωμωδία, σατυρικὸ) τὸ ἀντικατάστησε ὁ μῖμος, ποὺ παιζόταν χωρὶς μάσκες καὶ στὸν ὁποῖο, γιὰ πρώτη φορὰ στὴν ἱστορία τοῦ θεάτρου, μποροῦσαν νὰ παίξουν καὶ γυναῖκες. Τὶς περισσότερες φορὲς οἱ μῖμοι ἦταν ἀστεῖοι (μῖμοι γελιοῖ), καμμιὰ φορὰ δμως καὶ σοβαροὶ (μῖμοι σπουδαῖοι). Οἱ Ἀδωνιάζουσες ἢ Συρακόσιες τοῦ Θεόκριτου θεωροῦνται ὁ καλύτερος ἀπὸ τοὺς μῖμους ποὺ σῶθηκαν.

Πληροφορίες γιὰ τὴ σκηνογραφία καὶ τὰ μηχανικὰ μέσα τοῦ ἀρ-

χαίου θεάτρου ἔχομε μονάχα ἀπὸ δυὸ πολὺ μεταγενέστερους συγγραφεῖς, τὸν Βιτρούβιο (ζῇ τὸ δεύτερο μισὸ τοῦ 1. π.Χ. αἰώνα) καὶ τὸν Πολυδεύκη (περίπου 140 - 200 μ.Χ.).

Καὶ οἱ δυὸ μιλοῦν γιὰ δυὸ πλαϊνὲς καὶ μιὰ κεντρικὴ θύρα στὴ σκηνή, τόσο τὴν πρόχειρ ἄρχικὴ (τέντα) ὅσο καὶ τὴ μόνιμὴ (ξύλινη ἢ λίθινη) κατοπινή. Ἡ μεσαία θύρα ἦταν πλούσια διακοσμημένη. Ὑπῆρχαν ἐπίσης κινητὰ σκηνικὰ (παραπετάσματα). Ἐπινοητὴς αὐτῶν λογαριαζόταν ὁ Φόρμης ἢ Φόρμος ὁ Συρακούσιος (γύρω στὰ 485 π.Χ.). Τὰ παραπετάσματα αὐτὰ ἦταν ἀπὸ ξερακόμενα δέρματα βαμμένα κόκκινα, χωρὶς ζωγραφιές. Πίνακες (εἰκόνες) σὲ ξύλινα πλαίσια, μὲ ζωγραφιὲς σχετικὲς μὲ τὸ παιζόμενο δράμα, μνημονεύονται πρώτη φορὰ γιὰ τὸν Αἰσχύλο. Ὁ Βιτρούβιος, ποὺ τὸ ἀναφέρει, λέει ὅτι εἶχαν ζωγραφιστῇ ἀπὸ τὸν Ἀγάθαρχο τὸν Σάμιο (σύγχρονο περίπου τοῦ Σοφοκλῆ). Ἡ ἐπινόησις ὁμοίως τῆς σκηνογραφίας ἀποδίδεται στὸν Σοφοκλῆ. Τὰ παραπετάσματα αὐτὰ λέγονταν κ α τ α β λ ῆ μ α τ α καὶ ἐπειδὴ εὐκόλα μποροῦσαν νὰ μετακινήθουν, ἡ τοποθέτησις, σύμφωνα μὲ τὶς ἀπαιτήσεις τοῦ καθενὸς ἀπὸ τὰ τέσσερα δράματα, ἦταν εὐκόλο νὰ γίνη λίγο πρὶν ἀπὸ τὸ παίξιμό του.

Μερικὲς φορὲς τὸ ὅλο σκηνικὸ ἦταν ζωγραφισμένο σ' ἓνα πλατὺ παραπέτασμα ποὺ τοποθετοῦνταν σὲ μιὰ μικρὴ προέκτασις τῆς σκηνῆς, τὸ λεγόμενο π ρ ο σ κ ῆ ν ι ο ν. Τοῦτο ἀποτελιόταν ἀπὸ μιὰ σειρὰ ἰωνικῶν ἡμικιονίων ποὺ βάσταζαν θριγκὸ καὶ ἐκάλυπτε ἓνα μικρὸ μέρος τῆς ὀρχήστρας. Ἡ προέκτασις αὐτὴ τῆς σκηνῆς (προσκήνιο) ἦταν τόσο στενὴ, ὅπως εἶδειξαν οἱ ἀνασκαφεῖς θεάτρων, ὥστε ἀποκλείεται τελείως νὰ ἔπαιζαν οἱ ἡθοποιοὶ ἐκεῖ ἐπάνω στὰ κλασσικὰ χρόνια.

Ἄλλες φορὲς κινητὰ παραπετάσματα τοποθετοῦνταν τὸ ἓνα πίσω ἀπὸ τὸ ἄλλο, ἔτσι ποὺ μὲ τὴν ἀπλὴ μετακίνησις τοῦ πρώτου παρουσιαζόταν τὸ κατάλληλο, τὸ ὁποῖο εἶχε τοποθετηθῇ δεύτερο κ.ο.κ. Αὐτὸ εἶναι βέβαιον τουλάχιστον γιὰ τὸ θέατρο τῆς Μεγαλοπόλεως, τὸ μεγαλύτερον τῆς ἡπειρωτικῆς Ἑλλάδας (χωροῦσε 20.000 θεατές). Τὸ θέατρο αὐτὸ εἶχε ὅχι μονάχα κινητὰ παραπετάσματα, ἀλλὰ ὀλόκληρὴ τὴ σκηνὴ ξύλινη καὶ κινητὴ ἐπάνω σὲ τροχούς. Αὕτῃ συρόταν μέσα σὲ ἀνάλογων διαστάσεων οἰκοδόμημα ποὺ ὀνομάζονταν σ κ η ν ο θ ῆ κ η. Τὰ ζωγραφισμένα καταβλήματα ἢ οἱ πίνακες μποροῦσαν νὰ τοποθετηθοῦν καὶ στὶς δυὸ ἄκρες τῆς σκηνῆς, πάνω στὶς πλευρὲς ξύλινων πρισματῶν, ποὺ λέγονταν π ε ρ ῖ α κ τ ο ι, τὰ ὁποῖα μὲ κατάλληλον μηχανισμό περιστρέφονταν καὶ ἔτσι ἀλλάζε τὸ σκηνικόν. Γιὰ νὰ δεῖξουν μιὰν ἄλλη τοποθεσίαν μέσα στὴν ἴδια πόλιν συμβατικὰ γύριζαν τὴ δεξιὰ περιάκτο, γιὰ νὰ δεῖξουν πλήρην ἀλλαγὴ τόπου γύριζαν καὶ τὶς δύο. Ἡ ἴδια συμβατικότης ἴσχυε καὶ γιὰ τὴν ἀπέναντι ἀπὸ καθεμιὰ περιάκτο π ἄ ρ ο δ ο ι ἀπὸ τὴ δεξιὰ, ὡς πρὸς τοὺς θεατῆς, ἔμπαιναν ἐκεῖνοι ποὺ ἔρχονταν ἀπὸ τὴν πόλιν (ἄστν) ἢ τοὺς λιμένες (ἐπίνειο ἢ ἐπίνεια τῆς πόλης), ἀπὸ τὴν ἀριστερὴ ὅσοι ἔρχονταν ἀπὸ ὅποιονδήποτε ἄλλον τόπον. Τὸ παλαιότερον ὄνομα τῶν παρόδων εἶναι εἰ σ ο δ ο ι (Ἀριστοφ. Ν ε φ ἔ λ α ι 326). Ἀναντίρρητα ἴχνη τῶν περιάκτων ἔχομε μονάχα ἀπὸ τὰ ἐλληνιστικὰ χρόνια θεωρεῖται ὁμοίως βέβαιον πὼς ὑπῆρχαν καὶ στὸ θέατρο τῶν κλασσικῶν χρόνων.

Ἡ περισσότερη μαρτυρημένη, ἤδη ἀπὸ τὸν 5. π.Χ. αἰῶνα, μηχανὴ τοῦ ἀρχαίου θεάτρου εἶναι τὸ ἐκκύκλημα, μιά μικρὴ κινητὴ ἐξέδρα. Ὁ Ἀριστοφάνης τὴν ἀναφέρει ἐπανειλημμένα (Ἀχαρνῆς 395 κ.έ., Θεσμοφοριάζουσαι 95 καὶ 265). Χρησίμευε γιὰ νὰ καταςτήσῃ ἐμφανῆ στοὺς θεατὲς ἀποτελέσματα πράξεων ποὺ ἐγίναν μέσα στὸ ἀνάκτορο, ναὺ κλπ., ἰδίως φόνων ἢ αὐτοκτονιῶν, γιατί οἱ τέτοιες πράξεις στὸ ἀρχαῖο θέατρο ποτὲ δὲν παρασταίνονταν μπροστὰ στὰ μάτια τῶν θεατῶν. Πιθανὸ τοῦτο εἶχε σχῆμα ἑλλειψῆς.

Ἄλλο μηχανικὸ μέσο τοῦ ἀρχαίου θεάτρου στὸν 5. π.Χ. αἰῶνα ἦταν ἡ μηχανή. Ὁ Ἀριστοφάνης τὴ μνημονεύει (Εἰρήνη 174 κ.έ., Θεσμοφοριάζουσαι 1098 κ.έ.) καὶ ἀποδίδει τὴ χρῆσιν της, ὅπως καὶ τοῦ ἐκκυκλήματος, στὸν Εὐριπίδῃ. Ἦταν ἓνα εἶδος γερανοῦ μ' ἓνα καλάθι καὶ μὲ κατάλληλῃ χρῆσιν της παρουσίαζαν τοὺς θεοὺς στὴ στέγη εἴτε τοῦ παλατιοῦ εἴτε τοῦ ναοῦ (ἀνάλογα μὲ τὸ τί παράσταине ἡ σκηνή). Ἡ θέσις αὐτὴ στὴν ὁποία παρουσιάζονταν οἱ θεοὶ λεγόταν θεολογεῖον καί, καμμιά φορὰ, μπορούσε νὰ εἶναι μιά ψηλὴ ξύλινη ἐξέδρα κι ὄχι στέγη ναοῦ ἢ παλατιοῦ. Ὅπως εἶναι γνωστὸ ὁ Εὐριπίδης κάνει πολὺ μεγάλη χρῆσιν αὐτοῦ τοῦ μέσου, τοῦ ἀπὸ μηχανῆς θεοῦ, στὰ ἔργα του. Γὰρ βροντεῖα, ἔδεια χάλκινα δοχεῖα ποὺ τὰ χτυποῦσαν ἢ τὰ κυλοῦσαν μέσα στὴ σκηνή, χρησίμευαν γιὰ νὰ παραστήσουν τὴ βροντὴ. Τὸ λογεῖον, ἡ ἐξέδρα δηλ. ποὺ κτίστηκε μεταγενέστερα μπροστὰ στὴ σκηνή, καλύπτοντας μέρος τῆς ὀρχήστρας, κι ἐπαίξαν ἐκεῖ ἐπάνω οἱ ἡθοποιοί, δὲν ὑπῆρχε στὰ κλασσικὰ χρόνια.

Γιὰ τίς ἐμφανίσεις φαντασμάτων ὑπῆρχαν οἱ λεγόμενες χαρώνειοι κλίμακες, ὑπόγειο μὲ σκάλα κάτω ἀπὸ τὴ σκηνὴ ἀπὸ τὸ ὅποιο ἐβγαίνουν γιὰ νὰ ἐμφανιστοῦν οἱ σκιῆς νεκρῶν (Δαρείου στοὺς Πέρσες, Κλυταιμῆστρας στίς Εὐμενίδες κλπ.). Ἐνα τέτοιο ὑπόγειο σάωθηκε στὸ θέατρο τῆς Ἐρέτριας, τὸ ὅποιο εἶναι τῶν ἐλληνιστικῶν χρόνων, θεωρεῖται ὅμως βέβαιον ὅτι αὐτὲς ὑπῆρχαν καὶ στὰ κλασσικὰ χρόνια.

Ἐπάρκεια μηχανικῶν μέσων δὲν ὑπῆρχε στὸ θέατρο τῶν κλασσικῶν χρόνων, ἴσως καὶ γιατί αὐτὰ δὲν ἦταν ἀναγκαῖα. Πάρα πολλὰ σ' αὐτὸ ἦταν συμβατικά, ὅπως ἀκριβῶς συνέβαινε καὶ μὲ τὸ θρησκευτικὸ θέατρο στὸ μεσαίωνα καὶ συμβαίνει μὲ τίς θρησκευτικὰς τελετὰς ἀκόμη καὶ σήμερα. Πολλὰ ἀφῆνονταν γιὰ νὰ συμπληρώσῃ ἡ φαντασία τοῦ θεατῆ.

Σχεδὸν ὅλοι οἱ Ἀθηναῖοι φρόντιζαν νὰ παρευρεθοῦν στίς παραστάσεις τῶν δραμάτων ποὺ ἦταν ἓνα εἶδος ἱεροτελεστίας. Ἀκόμη καὶ οἱ γυναῖκες, ποὺ συνήθως ἔμεναν κλεισμένες στὸν γυναικωνίτη, μπορούσαν νὰ παρακολουθήσουν τίς παραστάσεις.

Στὴν ἀρχὴ ἡ εἴσοδος στὸ θέατρο ἦταν ἐλεύθερη, ἀργότερα ὅμως πληρωνόταν εἰσιτήριο σ' ἐκεῖνον ποὺ εἶχε τὴ φροντίδα τῆς διατήρησης τοῦ θεάτρου σὲ καλὴ κατάστασι (θεατρῶν), πού, ὅπως εἶδαμε, λεγόταν σύμβολον. Πολλοὶ ὅμως φτωχοὶ πολῖτες δὲν μπορούσαν νὰ πληρώσουν τὸ ἀντίτιμο τοῦ εἰσιτηρίου καὶ δὲν πήγαιναν στὸ θέατρο χάνοντας ἔτσι καὶ τὴν ἀπόλαυσιν καὶ τὴ διδασχὴ ἀπὸ τὴν παράστασιν· γι'

αυτό, από την εποχή του Περικλή, αποφασίστηκε να δίνεται από το δημόσιο ταμείο στους απορώτερους πολίτες το απαιτούμενο, για την παρακολούθηση του θεάματος, χρηματικό ποσό. Αυτά είναι τα λεγόμενα *θεωρικά* που, αργότερα, στα χρόνια του Δημοσθένη, έπαιρναν όλοι οι πολίτες. Το εισιτήριο κόστιζε μία δραχμή (περίπου 150 σημερινές δραχμές) και για τις τρεις μέρες των παραστάσεων.

1. Η ΤΡΑΓΩΔΙΑ

Ο πραγματικός δημιουργός της τραγωδίας, όπως πιά πάνω είπαμε, είναι ο *Θέσπις* από τον δήμο Ίκαρία (τον σημερινό Διόνυσο) της Αττικής. Αυτός εισήγαγε τον πρώτο υποκριτή, πρόσωπο έντελώς ανεξάρτητο από το χορό και τον «εξάρχοντα», με *ρήσεις*, δηλ. στίχους που απαγγέλλονταν και δεν τραγουδιούνταν. Το 534 π.Χ., χρονιά κατά την οποία ο τύραννος Πεισίστρατος καθιερώνει επίσημα στην Αθήνα την τραγωδία, ο Θέσπις δίνει την πρώτη του σημαντική παράσταση. Θεωρείται σχεδόν βέβαιο ότι και πριν από το έτος αυτό ο Θέσπις με τους συντρόφους του (με το «άρμα» του, όπως είπαν μεταγενέστερα) έκανε περιουσίες στα χωριά της Αττικής κι έδινε υποτυπώδεις δραματικές παραστάσεις, ίσως ανάμεικτου τύπου (σοβαρού και παιδρού). Ο Θέσπις έκανε και τις πρώτες αντικαταστάσεις του τροχαϊκού τετραμέτρου των διαλογικών μερών με το λαμβικό τρίμετρο, που δεν το συνόδευε μουσική. Τα δυο αυτά στοιχεία, δηλ. ο λόγος ως απλός λόγος, και η μουσική στην πιο πλατιά της έννοια, δηλ. ως τραγούδι, ήχος όργάνου και χορευτική κίνηση, ήταν τα ουσιαστικά συστατικά της τραγωδίας όσο αυτή ήταν μεγάλη τέχνη. Ο Θέσπις είναι επίσης ο πρώτος που χρησιμοποίησε μερικά μέσα μεταμρφίσης, εκτός από το κατακάθι του κρασιού (τρυγίαν) που υπήρχε και πριν απ' αυτόν, όπως ψιμύθια και προσωπίδες (μάσκες). Ο συνεργάτης του *Χοιρίλος* τελειοποίησε τις προσωπίδες κι ο μαθητής του Φρύνιχος εισήγαγε τις γυναικείες προσωπίδες, αναγκαίες μία και τα γυναικεία πρόσωπα τα υποδύονταν άντρες. Ο Φρύνιχος επίσης έκανε την πρώτη προσπάθεια να συνθέση τραγωδίες παίρνοντας την υπόθεση από σύγχρονα ιστορικά γεγονότα κι όχι μύθους. Έτσι έγραψε την *Μιλήτου άλωσιν*, που παρουσίασε άμέσως μετά την καταστροφή της Μιλήτου από τους Πέρσες το 494 π.Χ., και τις *Φοινίσσας*, έπειτα από την ήττα που υπέστησαν οι Πέρσες στη δεύτερη επίθεσή τους κατά της Ελλάδος το 480 π.Χ., που τις παρουσίασε το 476 π.Χ. με χορηγό τον Θεμιστοκλή. Και στις δυο αυτές τραγωδίες, όπως και στους Πέρσες του Αισχύλου που παίχτηκαν τέσσερα χρόνια αργότερα, ή σκηνή τοποθετείται στην Περσία. Έτσι η χρονική απόσταση που υπήρχε στις τραγωδίες με υπόθεση από τη μυθολογία αναπληρώνονταν με την τοπική απόσταση στις τραγωδίες που είχαν ως θέμα σύγχρονα ιστορικά γεγονότα.

Σημαντική επίδραση στην πιο πέρα ανάπτυξη της τραγωδίας είχε και το γεγονός ότι οι ποιητές συνήθως έπαιρναν τις υποθέσεις των έρ-

γων τους από τή μυθολογία, κι όχι από τήν καθημερινή ζωή, όπως έκαναν οί κωμωδιογράφοι, κι έπωφελιόνταν μάλιστα μύθους που δέν είχαν καμιά σχέση με τόν Διόνυσο. Λέγεται ότι ό Αισχύλος αποκαλούσε τίς τραγωδίες του «τεμάχη εκ τών Όμήρου δειπνων». Η φράση αυτή αντιπροσωπεύει μιάν πραγματικότητα. Όμηρος γιά τόν Αισχύλο και τούς σύγχρονους του δέν ήταν μονάχα ή «Ιλιάδα» και ή «Όδύσεια», αλλά όλόκληρος ό λεγόμενος «έπικός κύκλος» (βλ. σελ. 43). Από τόν κύκλο αυτόν άντλοῦσαν, κατά τό μεγαλύτερο μέρος, τίς υποθέσεις τών τραγωδιών τους όχι μονάχα ό Αισχύλος, αλλά και ό Σοφοκλής και ό Εϋριπίδης κι ένα πλήθος άλλων συγγραφέων τών οποίων τά έργα χάθηκαν.

Συμπέρασμα. Οί μαρτυρίες γιά τήν πρώιμη ιστορία τής τραγωδίας είναι τόσο ισχνές ώστε νά μή μās ικανοποιούν. Αν οί «Πέρσες» θεωρηθούν — όπως και θεωρούνται σήμερα — ως ή παλαιότερη τραγωδία του Αισχύλου που έφθασε σέ μās, περισσότερο από 60 χρόνια τήν χωρίζουν από τήν έπίσημη καθιέρωση τών δραματικών αγώνων (534 π.Χ.). Όπωςδήποτε οί «Πέρσες» έχουν ήδη όλο τό μεγαλειό τής αισχύλειας τραγωδίας. Είναι βέβαια πολύ δύσκολο νά ισχυριστή κανείς ότι έξομε δηλ τή σειρά τών εξέλιξεων από τίς παραστάσεις τών γαστρώνων και τών σατύρων ως τήν τραγωδία αυτή. Λίγα μπορούμε νά συμπεράνωμε από τά θέματα που δραματοποίησε ό Φρύνιχος. Οί σοβαρώτερες και παλιότερες μαρτυρίες είναι δύο: ότι στη Σικυώνα «τραγικοί χοροί» τραγουδοῦσαν τά παθήματα του ήρωα Άδραστου και ότι ό Θέσπης έγραψε δράμα με τόν τίτλο «Πενθεύς». Αυτά τά δυό ίσως υπήρξαν τά σπέρματα τής τραγωδίας σάν ύψηλές τέχνης, όπως τήν έξομε από τόν Αισχύλο και τούς έπειτα από εκείνον τραγικούς. Τήν στιγμή που έμφανίζεται ό πρώτος μεγάλος τραγικός ποιητής, ή άττική τραγωδία είναι ένα λογοτεχνικό είδος με θρησκευτικό χαρακτήρα που παρασταίνεται πρὸς τιμή του Διόνυσου και στήν ιερή του περιοχή, οί υποθέσεις της όμως είναι άσχετες με τούς μύθους του θεού· ό χορός κατέχει σ' αυτή θέση πρωταρχική. Έχει μονάχα έναν ήθοποιό (ύποκριτή). Είναι θέμα σοβαρό και παθητικό, χωρίς όμως σπουδαία πλοκή και με δράση περικομμένη.

Όρισμός τής τραγωδίας και μέρη αυτής κατά ποιόν. Ό Άριστοτέλης στήν Ποιητική του (VI, 2-3) όρίζει τήν τραγωδία ως έξης: «Έστιν οὖν τραγωδία μίμησις πράξεως σπουδαίας και τελείας, μέγεθος έχούσης, ήδυσμένη λόγω, χωρίς έκάστῳ τών ειδῶν έν τοῖς μορίοις δρώντων και οὐ δι' άπαγγελίας, δι' έλέου και φόβου περαίνουσα τήν τών τοιούτων παθημάτων κάθαρσιν». Η τραγωδία δηλ. είναι μίμηση πράξεως ήθικῶς σπουδαίας και τελείας (έχει δηλ. ή πράξη άρχή, μέση και τέλος), ή όποία έχει κάποιο εύσυνοπτο μέγεθος, με λόγο που τέρπει, διαφορετικόν γιά τά δυό μέρη της (τό διαλογικό και τό χορικό· λόγο δηλ. που έχει ρυθμό, μέτρο, στόν διάλογο και μέλος, μουσική, στά χορικά), με πρόσωπα τά όποια δροῦν (δηλ. μιμοῦνται) και δέν άπαγγέλλουν άπλῶς, και ή όποία με τήν συμπάθεια (του θεατή γιά

τὸν ἥρωα ποὺ πάσχει) καὶ τὸν φόβο (μήπως καὶ ὁ ἴδιος ὁ θεατὴς, ὡς ἄνθρωπος, βρεθῇ στὴν ἴδια μὲ τὸν ἥρωα θέσῃ) ἐξαγνίζει (στὴν ψυχὴ τοῦ θεατῆ) στὸ τέλος τὸν ἥρωα (καὶ τὰ ἄλλα πρόσωπα ποὺ δροῦν) γιὰ τὰ τέτοια (φοβερά καὶ ἀξία οἴκτου) παθήματα¹.

Ἐπειδὴ ἡ τραγωδία εἶναι κυρίως μίμησις πράξεως καὶ πράξῃ εἶναι ὁ μῦθος ποὺ ὁ ποιητὴς πῆρε ὡς ὑπόθεσις τοῦ ἔργου του, τὸ πῶς σπουδαῖο μέρος τῆς τραγωδίας εἶναι ὁ μῦθος, δηλ. ἡ σύνθεσις αὐτῶν ποὺ συμβαίνουν. Ἐπειδὴ, ἔπειτα, ἡ πράξῃ ἀπαιτεῖ πρόσωπα ποὺ δροῦν, ποὺ μιμοῦνται, οὐσιώδες μέρος τῆς τραγωδίας εἶναι καὶ τὸ ἥθος, δηλ. οἱ χαρακτηριστὲς τῶν δρώντων προσώπων (λόγια καὶ πράξεις τους). Ἀπαρτίτητα ἀκόμῃ εἶναι γιὰ τὴν καλὴ μίμησις τῆς πράξεως — ὅχι ὅμως τόσο σημαντικὰ ὅσο ὁ μῦθος καὶ τὸ ἥθος — ἡ λέξις (ἡ γλώσσα δηλ. καὶ τὸ ὄψος), ἡ διάνοια (οἱ ἰδέες δηλ. ποὺ ἀναπτύσσουν τὰ πρόσωπα τῆς τραγωδίας), ἡ μελοποιία (ἡ μουσικὴ δηλ. σύνθεσις) καὶ ἡ ὄψις (ἡ σκηρικὴ δηλ. παράστασις). Τὸ ἥθος τοῦ ἥρωα πρέπει νὰ εἶναι χρηστό, ὁμοιο (δηλ. φυσικὸ) καὶ ὁμαλό (δηλ. ἀμετάβλητο). Ἄν ὑπάρξῃ κάποια ἀνωμαλία στὸ ἥθος τῶν προσώπων ποὺ δροῦν, αὐτὴ πρέπει νὰ συμβαίνει κατὰ τρόπο πιθανό. Ἀνάμεσα στὰ πρόσωπα τῆς τραγωδίας πρέπει νὰ ξεχωρίζῃ ἕνα, ποὺ εἶναι ὁ ἥρωας. Αὐτὸ μπορεῖ νὰ εἶναι καὶ γυναίκα, πρέπει ὅμως νὰ ὑπερέχῃ στὸ ἥθος ὅχι μόνο τῶν γυναικῶν τοῦ ἔργου ἀλλὰ καὶ τῶν ἀνδρῶν, ὅπως ἡ Ἀντιγόνη στὴν ὁμώνυμη τραγωδία τοῦ Σοφοκλῆ.

Ὁ μῦθος, τὸ ἥθος, ἡ λέξις, ἡ διάνοια, ἡ μελοποιία καὶ ἡ ὄψις εἶναι τὰ κατὰ ποιοτὴν μέρη τῆς τραγωδίας καὶ ἀντιστοιχοῦν στὰ θεμελιώδη γνωρίσματα τῶν εἰδῶν τῆς μιμήσεως: στὰ μέσα τῆς μιμήσεως ἀναφέρεται ἡ μελοποιία καὶ ἡ λέξις, στὸν τρόπο τῆς μιμήσεως ἡ ὄψις καὶ στὸ περιεχόμενον τῆς μιμήσεως ἡ διάνοια, τὸ ἥθος καὶ ὁ μῦθος.

Τοὺς μῦθους οἱ τραγικοὶ ἐπαιρναν κυρίως ἀπὸ τὸν Ὅμηρο καὶ τοὺς κυκλικοὺς ποιητὲς, ἔκαναν ὅμως σ' αὐτοὺς ἀλλαγὲς σύμφωνα μὲ τὴς ἀπαιτήσεις τῆς δραματικῆς τέχνης. Ἀπὸ τοὺς τρεῖς μεγάλους μυθικοὺς κύκλους, τὸν θηβαϊκόν, τὸν ἀργοναυτικόν καὶ τὸν τρωικόν, οἱ τραγικοὶ ποιητὲς προτιμοῦσαν τὸν πρῶτον, γιὰτὶ εἶναι γεμάτος ἀπὸ ἐγκληματικὰς πράξεις μεταξὺ συγγενῶν, πράγμα ποὺ διεγείρει τὸν φόβον καὶ τὴ συμπάθειαν στοὺς θεατὰς. Καὶ ἀπὸ ἱστορικὰ γεγονότα μποροῦσαν νὰ πάρουν τίς ὑποθέσεις τῶν ἔργων τους οἱ τραγικοὶ ποιητὲς (ὅπως λ.χ. ὁ Φρύνιχος καὶ ὁ Αἰσχύλος) στὴν σύνθεσιν ὅμως ὀδηγῶν τοὺς ἔχουν ὅχι τοὺς νόμους τῆς ἐμπειρικῆς πραγματικότητος, ἀλλὰ τοὺς κανόνες τοῦ κόσμου τῶν ἀξιῶν, ἀκόμῃ καὶ τίς ἐπιταγὰς μιᾶς λογικῆς καθαρῆς καὶ ἀπόλυτης.

Οἱ μῦθοι εἶναι ἀπλοὶ ἢ πλεγμένοι. Ἀπλοὶ λέγονται οἱ μῦθοι ὅταν ἡ ὑπόθεσις ἐξελλίσσεται σὲ ἴσια γραμμὴ, χωρὶς περιπέτειες ἢ ἀναγνωρίσεις, πλεγμένοι ὅταν αὐτὰ ὑπάρχουν. Περιπέτεια λέγεται

1. Τῆς τελευταίας φράσεως τοῦ ὁρίσμου («ἀδ' ἑλέου καὶ φόβου περαίνουσα τὴν τῶν τοιούτων παθημάτων κάθαρσιν») ὑπάρχουν καὶ πολλὰς ἄλλες ἐρμηνεῖες, μερικὲς ὕστερα ἀπὸ διορθώσεις, τίς περισσότερες ἀυθαίρετες, τοῦ κειμένου.

«ή μεταβολή τῶν πραττομένων εἰς τὸ ἐναντίον». Αὐτὸ πρέπει νὰ γίνεται μὲ πιθανότητα ἢ ἀναγκαιότητα, ὅπως λ.χ. συμβαίνει στὸν «Οἰδίποδα Τύρραννον» (στίχ. 709 - 730), ὅπου ἡ Ἰοκάστη, θέλοντας νὰ ἐπαναφέρῃ τὴ γαλήνη στὴν ψυχὴ τοῦ παραγμένου συζύγου της (τὸν ὁποῖο ὁ Τειρεσίας εἶχε ὀνομάσει φονεὰ τοῦ Λαῖου), λέει ὅτι δὲν πρέπει νὰ δίνη μεγάλη σημασίαν στὴν μαυτικὴ τέχνη, γιατί καὶ στὸν Λαῖο εἶχε δοθῇ χρησμὸς ὅτι θὰ σκοτωθῇ ἀπὸ τὸν γιό του· κι ὅμως, συνεχίζει, ὁ γιὸς πέθανε ἀφημένος βρέφος στὸν Κιθαῖρωνα κι ὁ πατέρας σκοτώθηκε «ἐν τριπλαῖς ἀμαξί- τοις». Μ' αὐτὰ ὅχι μονάχα δὲν γαλήνεψε ὁ Οἰδίποδας, ἀλλ' ἀντίθετα παράχτηκε περισσότερο, γιατί θυμῆθηκε ὅτι σ' ἓνα τέτοιον τόπο σκότωσε κι ἐκεῖνος ἀνθρώπους. Ἀναγνώριση ὀνομάζεται ἡ μεταβολὴ «ἐξ ἀγνοίας εἰς γινῶσιν ἢ πρὸς φιλίαν ἢ πρὸς ἔχθραν». Ἔτσι ὁ Οἰδίποδας, στὴν ἴδια τραγωδίᾳ, ὅταν κατάλαβε (ἀναγνώρισε) ὅτι σκότωσε τὸν πατέρα του καὶ πῆρε σύζυγο τὴ μητέρα του, γίνεται ἐχθρὸς τοῦ ἑαυτοῦ του καὶ τυφλώνεται. Ἡ τεχνικώτερη ἀναγνώριση εἶναι αὕτη ποὺ συνδέεται μὲ περιπέτεια. Μὲ τίς ἀναγνωρίσεις καὶ τίς περιπέτειες ὁ μῦθος γίνεται δραματικώτερος· ἡ δραματικότητα ἐπιτείνεται μὲ τὴν λεγόμενη *τραγικὴ εἰρωνεία*. Γιὰ νὰ ἐπιτευχθῇ αὐτὸ ὁ ποιητὴς ὀργανώνει ἔτσι τὸ ἔργο του ὥστε ὁ θεατὴς νὰ ξέρῃ τὴν ἀληθινὴ θέσιν τῶν πραγμάτων, ἐνῶ τὴν ἀγνοοῦν τὰ πρόσωπα τῆς τραγωδίας. Ὑπάρχει ἐπίσης στὴν τραγωδίᾳ *δέσεις* καὶ *λύσεις*· ὁ μῦθος δηλ. πλέκεται ὥς ἐκεῖ ποῦ ἡ εὐτυχία ἢ ἡ δυστυχία φθάνουν στὸ ἀκρότατο σημεῖο (κορύφωση) κι ἀκολουθεῖ ἔπειτα μεταβολὴ καταστάσεως.

Τὰ μέρη τῆς τραγωδίας κατὰ ποσόν. Κατὰ πῶς μέρη μιᾶς τραγωδίας λέγονται τὰ χωριστὰ τμήματα στὰ ὁποῖα αὕτῃ διαιρεῖται. Ὁ Ἀριστοτέλης στὴν *Ποιητικὴ* του (XII, 1) τονίζει τὸ χωριστὰ (κεχωρισμένα) γιὰ νὰ ἀποφευχθῇ ἡ σύγχυση μὲ τὰ κατὰ ποιὸν μέρη, τὰ ὁποῖα εἶναι ἀποτέλεσμα ἀναλύσεώς της· ἀπὸ μιὰ δηλ. τραγωδίᾳ δὲν μπορούμε νὰ ἀποχωρίσωμε μῦθο, γλώσσα, μουσικὴ, ἰδέες κλπ. ὡς αὐτοτελῆ μέρη, μπορούμε ὅμως νὰ ἀποχωρίσωμε τὸ *ἀ' ἐπεισόδιον*, τὸ *γ' στάσιμον*, τὸν πρόλογο κλπ. Τὰ κατὰ ποσόν μέρη τῆς ἀρχαίας τραγωδίας εἶναι δύο: τὸ *διαλογικὸ* καὶ τὸ *χορικὸ*. Τὸ διαλογικὸ ὑποδιαιρεῖται σὲ *πρόλογον*, *ἐπεισόδιον* καὶ *ἐξόδον*, τὸ χορικὸ σὲ *πάροδον* καὶ *στάσιμον*.

Πρόλογος ὀνομάζεται τὸ μέρος ἐκεῖνο τῆς τραγωδίας τὸ ὁποῖο προηγεῖται τῆς εἰσόδου τοῦ χοροῦ, δηλ. τῆς παρόδου. Σημαίνει ὅχι τὸ *πρό* τοῦ κυρίως λόγου μέρος (σημασία ποῦ ἔχει ἡ λέξις σήμερα), ἀλλὰ τὸν *πρῶτον* λόγον τοῦ ἡθοποιοῦ, καὶ εἶναι τὸ νεώτερον ἀπὸ τὰ μέρη, ὅπως ὑποδηλώνει ὁ Ἀριστοτέλης (Ποιητ. V, 3). Τὸ παλαιότερον σωζόμενο ἔργο τοῦ Αἰσχύλου, οἱ *Πέρσες*, δὲν ἔχει πρόλογο. Ἐπεισόδιον λέγεται τὸ διὰ τῆς ἐπεισόδου (Οἶδ. Κολ. 730), τῆς ἐκ νέου δηλ. ἐμφανίσεως ἐνὸς προσώπου, προκαλούμενο μέρος. Ἀντιστοιχεῖ σ' ὅ,τι ἐμεῖς ὀνομάζομε πράξεις. Τὰ ἐπεισόδια ἔχουν στὴν τραγωδίᾳ μεγάλη σπουδαιότητα, γιατί σ' αὐτὰ ἀναπτύσσεται ἡ

δράση. Ἡ ἔξοδος εἶναι τὸ τελευταῖο μέρος τῆς τραγωδίας καὶ ἀρχίζει ἀμέσως μετὰ τὸ τελευταῖο στάσιμον.

Στὸ διαλογικὸ μέρος τῆς τραγωδίας ξεχωρίζομε ἐπίσης: α) τοὺς συνεχεῖς λόγους, καὶ β) τίς στιχομυθίες, τὴν ἀνταλλαγὴν δηλ. λόγων μεταξύ τῶν ἡθοποιῶν (ὑποκριτῶν) μ' ἓνα στίχο. "Ὅταν ἡ συζήτηση γίνῃ πολὺ ζωηρὴ καὶ τὸ πάθος ἐπιταθῇ, τότε ὁ στίχος κόβεται καὶ σὲ δύο ἢ τρία μέρη (ἀντιλαμβαί). Τὸ συνηθισμένον μέτρο γιὰ τὸ διαλογικὸ μέρος εἶναι τὸ ἰαμβικὸ τρίμετρο καὶ σπανιώτερα (ἰδίως στὸν Αἰσχύλο) τὸ τροχαϊκὸ τετράμετρο, ποὺ ἦταν τὸ μέτρο τῶν πρώιμων δραμάτων.

Τοῦ χορικοῦ μέρους πάροδος λέγεται τὸ πρῶτο τραγοῦδι ποὺ τραγουδοῦσε ὁ χορὸς ὅταν ἔφτανε στὴν ὀρχήστρα, καὶ στάσιμα ἐκεῖνα ποὺ τραγουδοῦσε μεταξύ τῶν διαφόρων ἐπεισοδίων τῆς τραγωδίας, ἀφοῦ εἶχε λάβει θέση (στάσιν, ἀπ' αὐτὸ τὸ ὄνομα) στὴν ὀρχήστρα. Τὰ τραγοῦδια τοῦ ὁ χορὸς συνώδευε καὶ μὲ χορευτικὰς κινήσεις ποὺ στὴν πάροδο ἦταν ζωηρότερες, στὰ στάσιμα ἡρεμώτερες. Ὁ χορὸς μερικὲς φορὲς τραγοῦδα καὶ σύντομα τραγοῦδια, τὰ λεγόμενα ὑπορχήματα, τὰ ὅποια συνοδεύει μὲ ζωηρὰς χορευτικὰς κινήσεις.

Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ μεγάλα αὐτὰ χορικά μέρη ὑπάρχουν στὴν τραγωδίαν καὶ ἄλλα μικρότερα· αὐτὰ εἶναι: α) Τὰ ἀπὸ σκηνῆς μέλη, μονωδίες δηλ. ἡ διωδίες τῶν ἡθοποιῶν (τὸ παλαιότερον παράδειγμα Πρ. μ. Δεσμ. 88 - 127 καὶ 562 κ.έ.) καὶ β) Οἱ κομμοὶ (ὠνομάσθησαν ἔτσι γιὰτὶ αὐτοὶ ποὺ θογνοῦσαν ἐκὼπτοντο, χτυποῦσαν δηλ. τὸ στήθος τους), τὰ ἀμοιβαῖα δηλ. θρηνητικὰ ἄσματα μεταξύ χοροῦ καὶ ἑνὸς (παλαιότερον παράδειγμα Πέρσαι 908 - 1076) ἢ δύο ἡθοποιῶν (παλαιότερον παράδειγμα Χοηφόροι 306 κ.έ.). Οἱ κομμοὶ συνήθως ὑπάρχουν στὴν ἔξοδο. Τὰ ἀπὸ σκηνῆς μέλη ἔχουν ἰδιαιτέρη θέση στὶς τραγωδίες τοῦ Εὐριπίδου στὶς ὁποῖες ἐκτοπίζουν σιγὰ σιγὰ τὰ χορικά. Τὸ πράγμα συνδέεται μὲ τὴ βαθμιαία ἐνίσχυση τῆς σημασίας τῶν ἡθοποιῶν καὶ αἰδῶν.

Ἡ ἔκτασις τῶν χορικῶν ποικίλλει. Στὸν Αἰσχύλο κατὰ κανόνα τὰ χορικά εἶναι μακρὰ μὲ πολλὰ ζεύγη στροφῶν καὶ ἀντιστροφῶν ποὺ χωρίζονται ἀπὸ τίς ἐπωδούς. Στὸν Εὐριπίδην, ὅπως εἶπαμε, τὰ χορικά περικυρίστηκαν, τὰ στάσιμα μάλιστα συνδέονται τόσο χαλαρὰ μὲ τὴν πράξιν ποὺ ὁ χορὸς μπορούσε νὰ τὰ τραγουδήσῃ καὶ στὰ διαλείμματα γι' αὐτὸ λέγονται ἐμβόλιμα.

Τὰ κατὰ ποσὸν μέρη μιᾶς τραγωδίας εἶναι συνήθως ἑνέα, πέντε διαλογικὰ καὶ τέσσερα χορικά (πρόλογος, πάροδος, α' ἐπεισόδιον, α' στάσιμον, β' ἐπεισόδιον, β' στάσιμον, γ' ἐπεισόδιον, γ' στάσιμον, ἔξοδος)· καμμιά φορὰ ὅμως, ὅπως στὸν «Οἰδίποδα Τύραννον», εἶναι ἑνδεκα (4 ἐπεισόδια, 4 στάσιμα, πρόλογος, πάροδος, ἔξοδος) ἢ καὶ μονάχα ἑπτὰ (2 ἐπεισόδια, 2 στάσιμα, πρόλογος, πάροδος, ἔξοδος), ὅπως στὴν «Ἡλέκτρα» τοῦ Εὐριπίδου. Ὅταν, στὰ μεταγενέστερα χρόνια, τὰ χορικά παραλείφθηκαν, γεννήθηκε τὸ πεντάπρακτον θεατρικὸν ἔργον. Καὶ τὸ μῆκος τῶν χορικῶν καὶ τῶν ἐπεισοδίων ποικίλλει.

Τὰ μέτρα τοῦ χορικοῦ μέρους τῆς τραγωδίας εἶναι τὰ ποικίλα μέτρα τῆς λυρικήs ποιήσεως: δοχμιακά (— — —), τροχαϊκά, ἀναπαιστικά συστήματα, δακτυλοεπίτριτοι κλπ.

ΟΙ ΠΑΛΑΙΟΤΕΡΟΙ ΤΡΑΓΙΚΟΙ

Πολὺ λίγα γνωρίζομε γιὰ τοὺς παλαιότερους τραγικούς. Τοῦ Ἑπιγένη ἀπὸ τῆ Σικυώνα ξέρομε μονάχα τὸ ὄνομα. Χωρὶς ἀμφιβολία ἦταν ἓνας ἀπ' ἐκείνους ποὺ εἰσήγαγαν τὸ διθύραμβο καὶ στὴ λατρεία τῶν ἡρώων. Ἡ Σοῦδα τὸν ὀνομάζει «πρῶτο συγγραφέα τραγωδιῶν». Ὁ Θέσπις, τὸν ὁποῖο ἡ παράδοση θέλει πατέρα τῆς τραγωδίας, ἀκμάζει κατὰ τὸ 534 π.Χ., ἔτος ἐπίσημης καθιέρωσης τῶν τραγικῶν ἀγώνων στὴν Ἀθῆνα. Ἐπαιξε τίς ὑποτυπώδεις τραγωδίας του πηγαίνοντας στὰ διάφορα χωριά τῆς Ἀττικῆς καὶ ἀπ' αὐτὸ πλάστηκαν οἱ μεταγενέστερες διηγήσεις γιὰ τὸ «ἄρμα» του καὶ τὸν θιάσό του. Δὲν ἔχομε τίποτε ἀπὸ τὸ ἔργο του. Ὁ Ἀθηναῖος Χοιρίλος (περίπου 550 - 480 π.Χ.) φαίνεται ὅτι ἦταν πολὺ παραγωγικὸς (ἔγραψε 160 δράματα κατὰ τὴ Σοῦδα). Ἀπὸ τὰ ἔργα του δὲν ἔχει διασωθῇ τίποτε. Ὁ Πρατίνας (ἀκμ. γύρω στὸ 515 π.Χ.), ἀπὸ τὸν Φλιούντα τῆς Πελοποννήσου, θεωρεῖται ὁ ἀναμορφωτὴς τοῦ σατυρικοῦ δράματος καὶ ἐκείνους ποὺ τὸ εἰσήγαγε στὴν Ἀθῆνα. Κατὰ τὴ Σοῦδα ἔγραψε 32 σατυρικά δράματα καὶ 18 τραγωδίας. Κι αὐτοῦ δὲν ἔχομε τίποτε.

Γιὰ τὸν Φρύνιχο τὸν Ἀθηναῖο, λίγο παλαιότερο ἀπὸ τὸν Αἰσχύλο (τὸ πρῶτο του ἔργο γράφηκε γύρω στὸ 510 π.Χ.), ἔχομε ἓνα στίχο τοῦ Ἀριστοφάνη καὶ μιὰ μαρτυρία τοῦ Ἡρόδοτου, κολακευτικὰ καὶ τὰ δύο γι' αὐτόν. Ὁ Ἀριστοφάνης (Ὁρνιθεὺς 750) μιλάει γιὰ τὴν «ἀμβροσία» τῶν μελωδιῶν τοῦ Φρύνιχου, ποὺ «σὰν μέλισσα ἐπαιρνε τὸ χυμὸ ἀπὸ τὰ λουλούδια καὶ τραγουδοῦσε πάντα μὲ γλυκιά φωνή». Ὁ Ἡρόδοτος (VI, 21) διηγεῖται ὅτι ἡ τραγωδία τοῦ Φρύνιχου Μιλήτου ἄλωςις, ποὺ παίχτηκε κατὰ τὸ 492 π.Χ., δυὸ δηλ. χρόνια μετὰ τὴ συμφορά, ἔκαμε τοὺς θεατὲς νὰ κλάψουν. Οἱ Ἀθηναῖοι ἀπαγόρεψαν τὴν ἐπανάληψιν τοῦ ἔργου καὶ τιμώρησαν τὸν ποιητὴ μὲ πρόστιμο, γιὰτὶ τοὺς θύμισε «οἰκεῖα κακά». Μία ἄλλη του τραγωδία, οἱ Φοῖνισσεσ, τοῦ ἔδωσε τὴ νίκη τὸ 476 π.Χ. Τὸ ἔργο εἶχε παρόμοια ὑπόθεση μὲ τοὺς Πέρσεσ τοῦ Αἰσχύλου. Τὸν τίτλο του τὸν ὀφείλει στὸ ὅτι τὸν χορὸ ἀποτελοῦσαν γυναῖκες ἀπὸ τὴν Φοινίκη. Φαίνεται λοιπὸν πὼς ὁ Φρύνιχος ἦταν ἀξιόλογος ποιητής. Ἀπὸ τὰ ἔργα του ἔχομε μικρὰ ἀποσπάσματα.

Οἱ τρεῖς μεγάλοι ἄττικοι τραγικοὶ ποιητές, ἀπὸ τοὺς ὁποίους ἔχομε 34 δράματα σχεδὸν ἀκέρια καὶ ἀρκετὰ ἀποσπάσματα ἀπὸ τὰ ἄλλα, εἶναι ὁ Αἰσχύλος, ὁ Σοφοκλῆς καὶ ὁ Εὐριπίδης.

ΑΙΣΧΥΛΟΣ (525 - 456 π.Χ.)

Βίος. Ὁ Αἰσχύλος, γιὸς τοῦ Εὐφορίωνα, ἦταν εὐπατρίδης. Γεννήθηκε τὸ 525 π.Χ. στὴν Ἐλευσίνα, κατοικοῦσε ὁμοῦ στὴν Ἀθῆνα,

γι' αυτό λέγεται Ἀθηναῖος. Στους περσικούς πολέμους πολέμησε γενναῖα στὸν Μαραθῶνα καὶ τὴν Σαλαμίνα. Τὰ ἔνδοξα αὐτὰ περιστατικά τῆς ζωῆς του θύμιζε καὶ τὸ ἐπίγραμμα πού, ὅπως λέγεται, εἶχε συνθέσει ὁ ἴδιος γιὰ νὰ χαραχτῇ στὸν τάφο του:

Αἰσχύλον Εὐφορίωνος Ἀθηναῖον τότε κεῖθει
μνημα καταφθίμενον πυροφόροιο Γέλας·
ἀλκὴν δ' εὐδόκιμον Μαραθῶνιον ἄλσος ἂν εἴποι
καὶ βαθυχαίτης Μῆδος ἐπιστάμενος.

Θρεμμένος μὲ τὸν Ὅμηρο, μεγαλωμένος κοντὰ στὸ ἱερὸ τῶν δύο ἑλευσινιακῶν θεοτήτων, τῆς Δήμητρας καὶ τῆς Κόρης, μυημένος πιθανώτατα στὴν ἑλευσινιακὴ λατρεία, νωρὶς εἶχε τὴ φιλοδοξία νὰ πάρῃ μέρος στοὺς τραγικούς ἀγῶνες· τὴν πρώτη του ὁμῶς νίκη κέρδισε μονάχα στὰ 484 π.Χ. Ἀπὸ τότε καὶ ἔπειτα γνώρισε πολλοὺς θριάμβους. Συνολικὰ κέρδισε δεκατρεῖς πρῶτες νίκες.

Πρῶτος αὐτὸς χρησιμοποίησε καὶ δεύτερο ἵπποιοῦ, ἐνῷ ὁ Φρόνιχος ἔμενε εὐχαριστημένος μὲ τὸν ἕνα, κι ὁ ἴδιος ἐπίσης εἰσήγαγε τὶς μεγαλοπρεπεῖς ἐνδυμασίες τῶν ἵπποιοῦν. Ἡ δόξα του ἐφθασε ὡς τὴ Σικελία. Ἐπειτα ἀπὸ πρόσκληση τοῦ τυράννου Ἰέρωνα πῆγε στὶς Συρακοῦσες. Γύρισε στὴν Ἀθήνα ὅπου παρουσίασε σὲ τραγικούς ἀγῶνες μιὰν εἰκοσάδα τετραλογιῶν καὶ στεφανώθηκε δώδεκα φορές. Εἶδε τὶς πρῶτες τραγωδίες τοῦ Σοφοκλῆ καὶ νικήθηκε ἀπ' αὐτὸν στὰ 468. Τὴν τελευταία του νίκη τὴν κέρδισε μὲ τὴν Ὀρέστεια (458). Πέθανε δυὸ χρόνια ἀργότερα στὴ Γέλα τῆς Σικελίας.

*Εργα. Ἀπὸ τὰ 79 δράματα πού ἡ παράδοση λέει ὅτι ἔγραψε ὁ ποιητὴς (ἢ Σοῦδα τ' ἀνεβάζει σὲ 90) ἔχομε ἀκέρια σήμερα μονάχα ἑπτὰ καὶ πολὺ μικρὰ ἀποσπάσματα σὲ παπύρους ἀπὸ μερικὰ ἄλλα. Αὐτὰ πού σώθηκαν πιθανὸν ἀντιπροσωπεύουν μιὰ «θεατρικὴ ἐπιλογή» πού εἶχε γίνεи ἤδη στὴν ἀρχαιότητα καὶ πού ἀντιγραφόμενη ἐφθασε ὡς ἐμᾶς. Μπορεῖ νὰ ὑποθέσῃ κανεὶς πὼς τὰ ἔργα αὐτά, ἀφοῦ ἀποτελοῦν ἐπιλογή, εἶναι τὰ καλότερα τοῦ Αἰσχύλου, τουλάχιστο κατὰ τὴν κρίση τῶν ἀρχαίων.

Ὡς τὸ 1952 οἱ «Ἰκέτιδες» θεωροῦνταν τὸ ἀρχαιότερο σωζόμενο ἔργο τοῦ Αἰσχύλου καὶ τὸ παλαιότερο δράμα πού εἶχαμε ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα. Τὴ χρονιά ὁμῶς αὐτὴ δημοσιεύθηκε ἕνα ἀπόσπασμα παπύρου πού βρέθηκε στὴν Ὀξύρυγχο τῆς Αἰγύπτου, ὑπόλειμμα ἀπὸ μιὰ διδασκαλία, τὰ ἐπίσημα δηλ. ἀποτελέσματα τῶν δραματικῶν ἀγῶνων στὴν Ἀθήνα. Τὸ ἀπόσπασμα αὐτὸ λέει ὅτι ὅταν στὴν Ἀθήνα ἄρχοντας ἦταν ὁ Ἀρ..... (τὰ ὑπόλοιπα γράμματα εἶναι κατεστραμμένα) ὁ Αἰσχύλος πῆρε τὸ πρῶτο βραβεῖο μὲ τὴν τριλογία «Δαναΐδες» στὴν ὁποία ἀνήκουν οἱ «Ἰκέτιδες» (οἱ ἄλλες δύο τραγωδίες ἦταν οἱ «Αἰγύπτιοι» καὶ οἱ «Δαναΐδες»), ὁ Σοφοκλῆς τὸ δεύτερο καὶ κάποιος Μέσατος τὸ τρίτο. Ἄν ἡ πληροφωρία αὐτὴ ἀναφέρεται στὴν πρώτη παρουσίαση τῆς τριλογίας — κι αὐτὸ εἶναι τὸ πιὸ πιθανὸ — ἀποκλείεται

ἡ παρουσίαση αὐτὴ νὰ ἔγινε γύρω στὰ 490 π.Χ., ὅπως ὑποθέταμε ἄλλοτε, γιατί τότε ὁ Σοφοκλῆς ἦταν παιδί 5 ἢ 6 χρονῶν· αὐτὸ πρέπει νὰ γινε πολὺ ἀργότερα. Ξέρομε ὅτι ὁ Σοφοκλῆς κέρδισε τὴν πρώτη του νίκη μὲ τὴν πρώτη του ἐμφάνιση στοὺς δραματικούς ἀγῶνες στὰ 468 π.Χ. Ἡ χρονιά ὅμως αὐτὴ ἀποκλείεται γιὰ τίς Ἰκέτιδες μιὰ κι ὁ πάπυρος λέει ὅτι τὴν πρώτη νίκη κέρδισε ὁ Αἰσχύλος. Ἀλλὰ κι ἡ ἐπόμενη χρονιά ἀποκλείεται, γιατί σ' αὐτὴν (467 π.Χ.) νίκησε ὁ Αἰσχύλος μὲ τὴν τριλογία στὴν ὁποία ἀνήκουν οἱ «Ἐπτὰ ἐπὶ Θήβας». Ἐτσι ὡς πιθανώτερη χρονιά παρουσίας τῶν «Ἰκέτιδων» θεωρεῖται τὸ 463 π.Χ., ὅπου ὑπάρχει ὄνομα ἀρχοντα (Ἀρχεδημίδης) ποὺ ταιριάζει μὲ τὰ δυὸ γράμματα ποὺ ἔχομε στὸν πάπυρο (Ἀρ.....). Μένει μιὰ δυσκολία: τὸ ἀγνωστο ὄνομα Μέσατος. Τὸ ὄνομα αὐτὸ ἀναφέρεται μονάχα σὲ μιὰ νόθη ἐπιστολὴ τοῦ Εὐριπίδη (γραμμὴν πιθ. τὸν 5. μ.Χ. αἰ.) μαζὶ μὲ τὸ ὄνομα τοῦ λίγο νεώτερου ἀπὸ τὸν Εὐριπίδη τραγικοῦ ποιητῆ Ἀγάθωνα (τοῦ γνωστοῦ ἀπὸ τὸ πλατωνικὸ «Συμπόσιον»). Ἄν δώσωμε κάποια πίστη στὴν εἰδηση αὐτὴ τότε ἡ ἀξιοπιστία τοῦ παπύρου ἐνισχύεται.

Ἀντιρρήσεις στὰ παραπάνω δὲν εἰσέψαν κι ὑπάρχουν φιλόλογοι ποὺ δὲν θεωροῦν τὸ ζήτημα ὀριστικὰ λυμένο. Εἶναι περιεργό ὅτι ἡ ἀπὸ πλευρᾶς ὕφους μὲ σχολαστικότητα ἀνάλυση τῶν ἔργων τοῦ Αἰσχύλου, ποὺ εἶχε κάμει ὁ F. R. Earp τὸ 1948 στὸ ἔργο του «Τὸ ὕφος τοῦ Αἰσχύλου», ἔφερνε πάντα τίς «Ἰκέτιδες» ὡς τὸ παλιότερο ἀπὸ τὰ ἑπτὰ σωζόμενα.

Παρ' όλα αὐτὰ εἶναι πολὺ δύσκολο νὰ ἀπορρίψῃ κανεὶς τὴν πληροφορία τοῦ παπύρου. Ἐτσι πρέπει νὰ δεχτοῦμε ὅτι τὸ ἀρχαιότερο σωζόμενο ἔργο τοῦ Αἰσχύλου εἶναι οἱ «Πέρσαι» ποὺ διδάχτηκε τὸ 472 π.Χ. Στὴν ἴδια τετραλογία ἀνῆκαν κι οἱ τραγωδίες «Φινεύς» καὶ «Γλαῦκος Ποτνιεύς» καὶ τὸ σατυρικὸ «Προμηθεὺς Πυρκαεύς». Δεύτερο σὲ ἀρχαιότητα ἔργο εἶναι οἱ «Ἐπτὰ ἐπὶ Θήβας» (οἱ δυὸ ἄλλες τραγωδίες τῆς τετραλογίας ἦταν «Λαίος», «Οἰδίπους» καὶ σατυρικὸ ἡ «Σφίγξ») ποὺ διδάχτηκε στὰ 467 π.Χ., καὶ μονάχα τρίτο οἱ «Ἰκέτιδες» (οἱ ἄλλες δύο τραγωδίες τῆς τετραλογίας, ὅπως εἴπαμε, ἦταν «Αἰγύπτιοι» καὶ «Δαναΐδες»). σατυρικὸ ἦταν ἡ «Ἀμύκωνη» ποὺ διδάχτηκε τὸ 463 π.Χ. Ἀβέβαιη εἶναι ἡ χρονιά διδασκαλίας τοῦ «Προμηθεὺς Δεσμώτης» (οἱ ἄλλες δυὸ τραγωδίες τῆς τετραλογίας ἦταν «Προμηθεὺς Πυρφόρος» καὶ «Προμηθεὺς Λυόμενος»· ποῖο ἦταν τὸ σατυρικὸ δὲν ξέρομε). Ἡ τριλογία «Ὀρέστεια» («Ἀγαμέμνων», «Χοηφόροι», «Εὐμενίδες») τὸ σατυρικὸ δρᾶμα ποὺ διδάχτηκε μαζὶ τῆς εἶχε τὸν τίτλο «Πρωτεύς»), ἡ ἐκπληκτικὴ αὐτὴ δημιουργία τοῦ ποιητῆ, γιὰ τὴν ὁποία ἔχει εἰπωθῇ πὼς ἴσως εἶναι «τὸ μεγαλύτερο ἐπίτευγμα τοῦ ἀνθρωπίνου μυαλοῦ», διδάχτηκε τὸ 458 π.Χ.

Στὴν ἀρχαιότητα ἐπαινοῦσαν πολὺ καὶ τὰ σατυρικά δρᾶματα τοῦ Αἰσχύλου ἀπὸ τὰ ὅποια ἀτυχῶς δὲν ἔχομε τίποτε σημαντικὸ. Μιὰν ἰδέα γι' αὐτὰ μπορούμε νὰ σχηματίσωμε ἀπὸ δυὸ μικρὰ ἀποσπάσματα ποὺ

βρέθηκαν το 1932 και που ανήκουν στο σατυρικό δράμα «Δικτυουλόκοιν». Αυτά δικαιώνουν τη φήμη του ποιητή.

Σύντομη ανάλυση των τραγωδιών. 1. Οί Πέρσαι δείχνουν την επάνοδο στα Σούσα του ήττημένου Ξέρξη. Η θεμελιώδης ιδέα του δράματος είναι ότι οι θεοί τιμωρούν την αλαζονική συμπεριφορά του ανθρώπου (ΰβριν) ή ήττα των Περσών είναι τιμωρία τους από τους θεούς για τα αλαζονικά φρονήματα του ήγεμόνα τους.

2. Οί Έπτα επί Θήβας δείχνουν τον αγώνα για επικράτηση των γιών του Οιδίποδα Έτεοκλή και Πολυνείκη. Η κύρια ιδέα της τραγωδίας είναι ότι η προγονική αμαρτία βαρύνει το γένος και η πατρική κατάρρα συντρίβει και αφανίζει τα τέκνα.

3. Οί Ίκέτιδες είναι οι θυγατέρες του Δαναού που έρχονται από την Αίγυπτο μαζί με τον γέρο πατέρα τους στο Άργος για να αποφύγουν το γάμο με τους γιούς του Αιγύπτου, που τις κυνηγούν. Στην τραγωδία αυτή το κύριο δεν είναι ο διάλογος, αλλά ο χορός, όμως πού πιθανώτατα δικαιολογεί την επικράτηση αυτή του χορού είναι το ίδιο το θέμα κι όχι η πρόωγη σύνθεσή της, όπως πίστευαν άλλοτε.

4. Ο Προμηθεύς Δεσμώτης είναι ή μεσαιά τραγωδία της τριλογίας (οι δυο άλλες, που τις αναφέραμε πιο πάνω, χάθηκαν) και δείχνει την τιμωρία του Τιτάνα που έφερε στους ανθρώπους από τον ουρανό, αφού έκλειψε, τη φωτιά και τους διδάξε όλες τις τέχνες. Η κύρια ιδέα της τριλογίας είναι ότι οι μεγάλες και για το καλό της ανθρωπότητας ιδέες οδηγούν στο μαρτύριο.

5. Οί τραγωδίες Άγαμέμνων, Χοηφόροι, Εύμενίδες αποτελούν την τριλογία Όρέστεια. Στην πρώτη τραγωδία περιγράφεται ή επάνοδος στο Άργος από την τρωική εκστρατεία του Άγαμέμνονα με πολλά λάφυρα και την αιχμάλωτο Κασσάνδρα. Η σύζυγός του, ή Κλυταιμίστρα, τον υποδέχεται με υπερβολικές εκδηλώσεις σεβασμού και αγάπης. Η Κασσάνδρα εν τούτοις, σε μία προφητική έξαρση, προλέγει στο χορό τους φόνους που πρόκειται να γίνουν. Αυτή σφάζεται μαζί με τον Άγαμέμνονα, και ή Κλυταιμίστρα και ο Αίγισθος προσπαθούν να δικαιολογηθούν στο χορό για το έγκλημά τους.

Στις Χοηφόρες ή Όρέστης εκδικείται τον πατέρα του σκοτώνοντας τον Αίγισθο και την μητέρα του. Οί Έρινιές όμως τον καταδιώκουν και αναγκάζεται να έλθη στους Δελφούς για να ζητήσει συμβουλή από τον Απόλλωνα, που είχε συστήσει να εκδικηθί τον πατέρα του θανατώνοντας τη μητέρα του. Η τραγωδία ωνομάστηκε έτσι από το χορό που αποτελείται από Τρωάδες δούλες και μαζί με την Ήλέκτρα φέρει χοάς (σπονδές) στον τάφο του Άγαμέμνονα.

Στις Εύμενίδες γίνεται κατά πρώτο λόγος για την καταφυγή του Όρέστη στους Δελφούς. Ένώ οί Έρινιές κοιμούνται στο ναό, ο Απόλλων παραγγέλνει στον Όρέστη να φύγει για την Άθήνα όπου θα δικαστή. Η ψυχή της Κλυταιμίστρας ζυπνά τις Έρινιές που όρμουν σε καταδιώξή του. Στην Άθήνα ή Παλλάς Άθηνά όρίζει το δικαστήριο του Άρείου Πάγου να δικάση τον μητροκτόνο. Ο ψήφος των δικαστών διχάζεται και ή Όρέστης αθωνεται με την ψήφο της Άθηνάς. Οί Έρινιές καταπραύνονται (έξευμενίζονται) από την Άθηνά και γίνονται Εύμενίδες (από αυτό το όνομα της τραγωδίας), δηλ. ευνοϊκές στην πόλη.

Χαρακτήρας τῆς ποιήσεως τοῦ Αἰσχύλου.
 Ὁ ἰδιαίτερος χαρακτήρας τῆς ποιήσεως τοῦ Αἰσχύλου εἶναι τὸ ὕψος. Μεγαλορρήμονας καὶ σκοτεινὸς προτιμᾷ νὰ ἐρμηνεύῃ τὰ ἀγρία πάθη τῆς ψυχῆς, τὸ μῖσος ἢ τὴν ἀλαζονεία, ὅχι τὴν τρυφερότητα. Εἶναι ὁ ὁραματιστὴς ποὺ μπορεῖ νὰ ζωντανεύῃ τὰ ἀφηρημένα καὶ ὁ στοχαστὴς ποὺ φιλοσοφώντας πάνω στοὺς ἀρχαίους μύθους συνάγει ὑψηλὰ ἠθικὰ διδάγματα. Ἡ ποιήσῃ του ἔχει χαρακτῆρα ἐντονα θρησκευτικὸ, ἐθνικὸ καὶ — στὴν πῶ ὑψηλὴ ἐννοία τῆς λέξεως — φιλοσοφικόν.

α) Τὸ θρησκευτικὸ πιστεύω τοῦ ποιητῆ. Ὁ Αἰσχύλος ἔχει τὴ θρησκευτικὴ πίστη τοῦ καιροῦ του. Οἱ θεοὶ τοῦ Αἰσχύλου εἶναι οἱ ἴδιοι οἱ ὁμηρικοὶ θεοί, ἐπιβλητικώτεροι ὅμως καὶ περισσότερο μυστηριώδεις. Πραγματεύεται μὲ σεβασμὸ τοὺς ἀρχαίους μύθους, ὅπου βλέπει κανεὶς συχνὰ νὰ συντρίβωνται οἱ θνητοὶ ἀπὸ ἀμειλικτοὺς θεοὺς. Αἰσθάνεται παντοῦ τὴ μυστικὴ τους παρουσία καὶ θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ πῇ πῶς τοὺς παρουσιάζει μὲ τὸ ζῆλο ἑνὸς μύστη τῶν Ἑλευσινίων μυστηρίων.

Αὐτοὶ οἱ θεοὶ εἶναι δυνάμεις σκληρὲς ἀλλὰ δίκαιες. Εἶναι οἱ φύλακες τῶν μεγάλων ἀξιών τῆς ζωῆς· ἐπιβάλλουν στοὺς ἀνθρώπους τὸ ἱερὸ καθῆκον τῆς φιλοξενίας (Ἰκέτιδες)· τιμωροῦν τὴν ἀνθρώπινη ἀλαζονεία ((ὕβριν), ποὺ εἶναι διαστροφή τοῦ πνεύματος καὶ τῆς καρδιάς (Πέρσαι). Ὁ ποιητὴς τοὺς δίνει ἕνα ἠθικὸ χαρακτῆρα ποὺ δὲν τὸν ἔχουν στὸν Ὅμηρο. Τοὺς θεωρεῖ ὡς τὰ στηρίγματα τοῦ δικαίου. Ὁ Ἐτεοκλῆς, ποὺ πηγαίνει νὰ ἀναμετρηθῇ μὲ τὸν ἀδελφὸ του Πολυνείκη, διακηρύσσει τὴν πίστη του στὴ θεία δικαιοσύνη (Ἐπτά ἐπὶ Θήβας 670 - 671). Προστατεύουν ἐκείνους ποὺ ἐκτέλεσαν κάποιο σκληρὸ καθῆκον. Ὁ Ἀπόλλων ὑπερασπίζει τὸν Ὀρέστη, ποὺ μολύνθηκε ἀπὸ ἕνα φρικτὸ ἐγκλήμα τὸ ὁποῖο ὅμως ἔκαμε γιὰ νὰ ἐκτελέσῃ τὸ χρέος του, νὰ ἐκδικηθῇ δηλ. τὸν θάνατο τοῦ πατέρα του (Εὐμενίδες).

Πάνω ἀπὸ τοὺς θεοὺς ὑπάρχουν — ὅπως καὶ στὸν Ὅμηρο καὶ στὸν Ἡρόδοτο — δυνάμεις ἀκαθόριστες, ποὺ δὲν εἶναι ἀνθρωπόμορφες, ἢ Ἀνάγκη, ἢ Μοῖρα, ἢ Ἄτη, στίς ὁποῖες ὑποτάσσονται καὶ οἱ ἴδιοι οἱ θεοί.

Ὁ Προμηθεὺς Δεσμώτης ἀπὸ πρώτη ματιὰ φαίνεται ὅτι νὰ ἀποτελῇ ἀντίθεση πρὸς αὐτὸ τὸ πνεῦμα τῆς εὐσέβειας τοῦ Αἰσχύλου. Ἐν τούτοις καὶ στὸ δράμα αὐτὸ ὁ Αἰσχύλος δὲν ἀπομακρύνεται ἀπὸ τὴν παράδοση. Οἱ παραδομέναι κοσμογονίαι ἀνάφερναν ὅτι ὁ Δίας ἐκθρόνισε τὸν πατέρα του Κρόνον, ὅτι πολέμησε τοὺς Τιτάνες, ὅτι τιμώρησε τὸν Προμηθεά. Ἀσέβεια θὰ ἦταν νὰ ἀγνοήσῃ αὐτοὺς τοὺς νικημένους ἢ νὰ τοὺς εἰρωνευτῇ. Παίρνοντας γιὰ ἥρωα τοῦ ἔργου του τὸ νικημένο Τιτάνα ὁ Αἰσχύλος, στὰ μάτια τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων, δὲν ἦταν ἀσεβής, ὅπως δὲν εἶναι ἀσεβής ὁ Milton ὅταν γεμίζει τὸν Χάμενο Παράδεισο μὲ τὴν πελώρια μορφή τοῦ Σατανᾶ.

β) Τὸ ἐθνικὸ τοῦ πιστεύω. Σὲ ἀρμονία μὲ τοὺς θεατὲς τῶν τραγωδιῶν του εἶναι ὁ ποιητὴς ὅχι μονάχα μὲ τὴ θρησκευτικὴ του

πίστη αλλά επίσης και με την εθνική του. Οί Πέρσαι ἀποτελοῦν τὴν πιὸ τρανὴ ἀπόδειξη γι' αὐτό. Ὁ Αἰσχύλος βάζει στὸ στόμα τοῦ Ἰδίου τοῦ νικημένου ἐχθροῦ τὸ ἐγκώμιο τοῦ νικητῆ λαοῦ (Πέρσαι 231 - 236). Καὶ σ' ἓνα ἄλλο σημεῖο τοῦ Ἰδίου δράματος (στίχ. 790 - 792) ἡ σκιά τοῦ Δαρείου βεβαιώνει πῶς ἡ Ἑλλάδα ποτὲ δὲν θὰ νικηθῇ ἀπὸ τοὺς βαρβάρους. Καὶ τὸ ἡθικὸ συμπέρασμα τὸ βάζει ὁ ποιητὴς στὸ στόμα τῆς σκιάς τοῦ Ἰδίου τοῦ βάρβαρου βασιλιᾶ:

..... ἡ περ φάνεια
μεστώνοντα καρποφοραὶ ὀλέθρου στάχυ,
ἀποῦθε ὁ πολυδάκρυτος τρυγιέται θέρος.

(Πέρσαι 821 - 822, μετ. Ι. Γρυπάρη)

Ἡ μεγάλη ὅμως φιλοπατρία τοῦ ποιητῆ δὲν καταντᾷ τυφλὸς σωβινισμός· συνδυάζεται με ἓνα βαθύτατο σεβασμὸ πρὸς τὸ νικημένο ἐχθρό· συμμεριζόμαστε τὴν ἀγωνία ἐκείνων ποὺ ἔμειναν στὰ σπίτια τους στὴν Περσία καὶ συνενώνομε τὸ θρῆνο μας με τὸν δικό τους, γιὰ αὐτὸς ὑψώνεται στὴ σφαῖρα τοῦ πανανθρώπινου.

γ) Τὸ φιλοσοφικὸ τοῦ πιστεύω. Ὁ Αἰσχύλος ἔχει τὴν τάση νὰ φιλοσοφῇ στὰ γεγονότα τῆς ζωῆς. Ἡ ἥττα τοῦ Ξέρξη εἶναι γιὰ τὸν ποιητὴ ἡ τιμωρία τῆς ἀλαζονείας του καὶ τῆς ἀσεβείας του. Παρόμοιες ιδέες ὑπάρχουν καὶ στὸν Προμηθεῖα Δεσμώτη καὶ στὴν Ὁρέστεια. Τὰ ἔργα αὐτὰ δὲν εἶχαν μονάχα μεγάλη δραματικὴ ἀξία· ἔθεταν στοὺς Ἀθηναίους τοῦ 5. π.Χ. αἰ. προβλήματα ζωντανὰ καὶ ἐπίκαιρα. Οἱ Προμηθεῖς (τριλογία στὴν ὁποία ἀνήκει καὶ ὁ Προμηθεὺς Δεσμώτης) εἰδειχναν ὅτι τὸ βασίλειο τῆς βίας θὰ τὸ διαδεχθῇ τὸ βασίλειο τῆς δικαιοσύνης καὶ τῆς ἰσότητος. Ἡ Ὁρέστεια ἐβαλε ἐπάνω στὴ σκηνὴ σὲ σύγκρουση τίς ἀντίθετες ἀντιλήψεις ποὺ ὑπῆρχαν τὴν ἐποχὴ αὐτὴ γιὰ τὸ δίκαιο τῆς ἐκδικήσεως. Χωρὶς ἀμφιβολία τὸ δίκαιο αὐτὸ εἶναι ἀκόμη βάρβαρο, ἀφοῦ ἐπιτρέπη τὸν φόνο τῆς μητέρας· μιὰ πιὸ ἀνθρώπινη φωνὴ θὰ ἀκουστῇ στὸν Ὁρέστη τοῦ Εὐριπίδη, ὅπου ὁ Τυνδάρεως θὰ ὑποστηρίξῃ ὅτι ὁ Ὁρέστης θὰ ἔπρεπε νὰ διώξῃ τὴν μητέρα του ἀπὸ τὸ παλάτι καὶ ὅχι νὰ τὴ σκοτώσῃ. Ἀναμφισβήτητα ὅμως στὴν ὅλη τοποθέτηση τῶν πραγμάτων ἀπὸ τὸν Αἰσχύλο στὸ ζήτημα αὐτὸ ὑπάρχει μεγάλη πρόοδος. Κάνει διάκριση ἀνάμεσα στὸν φόνο ποὺ τὸν ὑπαγορεύει τὸ πάθος καὶ τὴν τιμωρία ποὺ τὴν ἐπιβάλλει τὸ καθῆκον τῆς ἐκδικήσεως.

Ὁ Αἰσχύλος ὡς δραματογράφος. Ὁ Αἰσχύλος δὲν εἶναι μόνο μιὰ δυνατὴ ψυχὴ καὶ ἓνας μεγάλος διανοητής· εἶναι ἐπίσης ἓνας ἔξοχος δραματογράφος. Δίκαια ὁ Ἀριστοτέλης (Ποιητικὴ IV, 13) τὸν θεωρεῖ ὡς τὸν πατέρα τῆς ἀληθινῆς τραγωδίας. Ἡ αἰσχύλεια τραγωδία εἶναι θέαμα γεμάτο μεγαλεῖο. Ἡ ἑλλειψὶς τεχνικῶν μέσων μπορούσε νὰ ἴστεκε ἐμπόδιο στὴ σκηνικὴ πραγματοποίηση, ἀλλὰ ἡ γόνιμη φαντασία τοῦ ποιητῆ ἐξουδετέρωνε τίς ἐλλείψεις καὶ ἔδινε τὴ δυνατότητα μιᾶς λαμπρῆς ἐκτέλεσης. Ἡ εἰσοδος τοῦ Ἀγαμέμνονα στὴν ὁμώνυμη τρα-

γωδία, ἡ ἀφιξη τῆς Ἀποσσας στοὺς Πέρσες, ἡ προσπάσάλωση τοῦ Προμηθέα στὸν Καῦκασο, ἡ ἀρχὴ τῶν Εὐμενίδων εἶναι ἐξοχα δραματικά εὐρήματα τοῦ Αἰσχύλου.

Ὁ πυρήνας ὧν σχεδὸν τῶν ἀρχαίων τραγωδιῶν εἶναι μιὰ μεγάλη συμφορά. Ἡ δραματικὴ τέχνη τοῦ Αἰσχύλου δείχνεται μὲ τὴν προσπάσκειν τῆς ἀφηγήσεως αὐτῆς τῆς συμφορᾶς, μὲ τὴν δημιουργίαν τῆς κατὰλληλης ἀτμόσφαιρας γιὰ τὴν πλήρη ἀνάπτυξή της, μὲ τὴν ἐπινόησιν ἐπεισοδίων ποὺ νὰ βρίσκονται σὲ ἀρμονία μὲ τὰ ἀρχικά στοιχεῖα.

Τοὺς ἥρωες τῶν τραγωδιῶν τοῦ Αἰσχύλου τοὺς χαρακτηρίζει ὁ ρητορικὸς καὶ περηφάνεια καὶ τοὺς κινεῖ ἓνα μεγάλο πάθος. Ὁ Προμηθέας εἶναι ὁ περήφανος ἥρωας ποὺ μένει ὡς τὸ τέλος ἀλύγιστος. Ὁ Ἐτεοκλῆς, στοὺς Ἐπτὰ ἐπὶ Θήβας, εἶναι ὁ ἀκαμπτος πατριώτης μὲ τὸ ἄγριο ἀδελφικὸ μῖσος. Ἡ Κλυταιμῆστρα εἶναι ἡ σκληρὴ καὶ ἐκδικητικὴ γυναίκα. Ὅπως ὁ Ἀριστοφάνης λέει στοὺς Βατράχους (1016 - 18) οἱ ἥρωες τοῦ Αἰσχύλου «πνέουσι δόρυ καὶ λόγχας καὶ λευκοφόρους τρυφαλείας καὶ πῆληκας καὶ κνημῖδας καὶ θυμοὺς ἐπταβοείους». Ἀκόμη καὶ τὰ δευτερεύοντα πρόσωπα τῶν ἔργων τοῦ ἔχουν μιὰ φυσιογνωμίαν ξεχωριστὴ ποὺ ἐντυπώνεται βαθιὰ στὴ μνήμη.

Ἡ γλώσσα καὶ τὸ ὕφος. Τὰ λυρικά στοιχεῖα καὶ ἀφθονώτερα εἶναι καὶ μεγαλύτερη σπουδαιότητα ἔχουν στὸν Αἰσχύλο παρὰ στοὺς ἄλλους δύο μεγάλους τραγικούς. Τὰ λυρικά αὐτὰ στοιχεῖα μὲ τὴν ἐξοχὴ σύνθεσίν τους, τίς ἐπιβλητικὰς εἰκόνας τους, τὴν εὐγένειαν καὶ τὸ βάθος τοῦ στοχασμοῦ, ἔχουν μιὰν ἀσύγκριτη ὁμορφίαν.

Καὶ στοὺς παλιούς εἶχε κάμει ἐντύπωση τὸ ὕψηλόν καὶ πομπῶδες ὕφος τοῦ Αἰσχύλου. Ὁ Ἀριστοφάνης τὸν ὀνομάζει «κένταυρο τοῦ λόγου». Ἡ μεγαλοπρέπεια τῆς γλώσσας τοῦ ποιητῆ εἶναι ἀνάλογη πρὸς τὸ μεγαλεῖο τῶν ἡρώων τῶν τραγωδιῶν του. Ἄν ζητήσωμε τὰ στοιχεῖα ποὺ δημιουργοῦν αὐτὴ τὴν ἐντύπωση τοῦ ὕψηλου, τοῦ μεγαλειώδους, θὰ βροῦμε ὅτι εἶναι:

α) Ἡ λυρικὴ πνοή, ποὺ ὑπάρχει ὅχι μόνο στὰ χορικά, ἀλλὰ καὶ στὰ διαλογικὰ μέρη (βλ. λ.χ. τὴν ἐπὶκλησιν τοῦ Προμηθέα πρὸς τὴ Φύσιν, Προμ. Δεσμ. 88 - 92).

β) Ἡ θρησκευτικὴ καὶ μελαγχολικὴ διάθεση τῶν προσώπων τῶν τραγωδιῶν του (πρβλ. τὰ λόγια τοῦ Ἡφαίστου στὸν Προμηθέα, στὸ ὁμώνυμο δράμα, στίχ. 21 - 27).

γ) Ἡ ἀφθονία τῶν νέων λέξεων, ἰδιαίτερα τῶν σύνθετων ποὺ ὁ ἴδιος δημιουργεῖ, τῶν χαρακτηριστικῶν ἐπιθέτων (ποικιλείμων νύξ, χρυσεόστολμοι δόμοι κ.ἄ.), τῶν πυργωμένων φράσεων, τῶν τολμηρῶν μεταφορῶν, γενικὰ τῶν ἐκφραστικῶν τρόπων ποὺ ὁ Ἀριστοφάνης στοὺς Βατράχους (στίχ. 940) ὀνομάζει «κομπάσματα καὶ ῥήματα ἐπαχθῆ». Ὁ Dindorf παρατήρησε ὅτι στίς σωζόμενες τραγωδίαι τοῦ Αἰσχύλου καὶ στὰ ἀποσπάσματα ὑπάρχουν ἑκατὸ περίπου λέξεις ποὺ δὲν ἀπαντοῦν σὲ ἄλλον ποιητὴ καὶ πεζογράφο.

Συμπέρασμα. Ἐμπνευσμένη ἀπὸ μιὰ δυνατὴ ἐπικὴ πνοὴ ἡ

τραγωδία τοῦ Αἰσχύλου, σύγχρονου τῶν ἑνδοξῶν ἀγῶνων τῶν Ἀθηνῶν ἐναντίο τῶν βαρβάρων, ἀντανακλᾷ τὸ θρησκευτικὸ καὶ ἔθνικὸ πνεῦμα αὐτῆς τῆς ἡρωικῆς ἐποχῆς. Μὲ διάρθρωση ἀπλή, ἀλλὰ ποὺ δείχνει τὴ συνθετικὴ ἱκανότητά τοῦ ποιητῆ, βάζει στὴ σκηνὴ μεγάλα καὶ ἰσχυρὰ πάθη, χωρὶς πολὺπλοκούς συνδυασμούς τῶν γεγονότων, χωρὶς ψυχολογικὲς λεπτολογίες καὶ περιπλοκὲς («τραγωδαὶ ἀπλαῖ»). Στους ἄλλους δύο μεγάλους τραγικούς, ἡ τραγωδία θὰ γίνῃ πρὸ ψυχολογημένη καὶ θὰ ἀποκτήσῃ μεγαλύτερη ποικιλία· ἀλλὰ — ἀκόμη καὶ στὸν συντηρητικὸ Σοφοκλῆ — αὐτὴ δὲν θὰ διατηρήσῃ πρὸ τὸν χαρακτήρα ἐκείνου τῆς τιτανικῆς, τῆς σχεδὸν ἀλαζονικῆς μεγαλοπρέπειας ποὺ εἶχε στὸν μύστη τῆς ἐλευσινιακῆς λατρείας, τὸν μαχητὴ τοῦ Μαραθῶνα καὶ τῆς Σαλαμῖνας Αἰσχύλο.

ΣΟΦΟΚΛΗΣ (496 - 406 π.Χ.)

Βίος. Ὁ Σοφοκλῆς γεννήθηκε τὸ 496 π.Χ. στὸν Κολωνὸ τὸν Ἰππιό, ἓνα ἀπὸ τοὺς δήμους τῶν Ἀθηνῶν, ὁ ὁποῖος βρισκόταν στὴ θέσι, ποὺ σήμερα ἔχει τὸ ἴδιο ὄνομα. Ὁ πατέρας του Σόφιλλος, πλούσιος ἐργοστασιάρχης, φρόντισε πολὺ γιὰ τὴ σωματικὴ καὶ πνευματικὴ ἀνάπτυξη τοῦ παιδιοῦ του. Σὲ ἥλικία 15 χρονῶν, ἐπειδὴ ξεχώριζε ἀνάμεσα στοὺς συνομήλικούς του γιὰ τὴν ὁμορφιά καὶ τὴ μουσικὴ του μόρφωση, ὠρίστηκε ἀρχηγὸς τοῦ χοροῦ τῶν ἐφήβων ποὺ θὰ τραγουδοῦσε καὶ θὰ χόρευε γιὰ τὴ νίκη στὴ Σαλαμίνα. Στὸ θέατρο παρουσιάστηκε πρῶτῃ φορὰ τὸ 468 π.Χ. καὶ ἡ ἐπιτυχία του ἦταν καταπληκτικὴ· νίκησε τὸν Αἰσχύλο καὶ στεφανώθηκε ἀπὸ τὸν Κίμωνα, τὸ γιὸ τοῦ Μιλτιάδη, νικητῆ τῶν Περσῶν στὸν Εὐρυμέδοντα. Αὐτὸ ἦταν ἡ ἀρχὴ τῆς πρὸ σταθερῆς ἐπιτυχίας ποὺ γνώρισε δραματικὸς ποιητής. Σὲ τριάντα περίπου δραματικούς ἀγῶνες στοὺς ὁποίους πῆρε μέρος, 18 φορές ἤρθε πρῶτος καὶ τίς ἄλλες δευτέρος· ποτὲ δὲν ἤρθε τρίτος. Ἀγαπητὸς στοὺς Ἀθηναίους, ἔμεινε, σὰν τὸ Σωκράτης, ὅλα του τὰ χρόνια στὴν Ἀθήνα καὶ δὲν πῆγε στὶς αὐλὲς ἡγεμόνων ποὺ τὸν προσκαλοῦσαν, ὥπως ἔκαναν ἄλλοι ποιητές. Στὰ πολιτικὰ πράγματα τῆς πατρίδας του ἔπαινε μέρος μὲ μέτρο, ὥπως ὅλοι οἱ καλοὶ πολῖτες τοῦ καιροῦ του. Οἱ συμπολίτες του τὸν ἐξελέξαν στρατηγὸ μαζὶ μὲ τὸν Περικλῆ στὴν ἐκστρατεία ἐναντίο τῆς Σάμου τὸ 441 - 440 π.Χ. Μιὰ ἐπιγραφή λέει πὼς τὸ 443 - 442 π.Χ. ἐγίνε ἐλληνοταμίας. Μετὰ τὴν καταστροφὴ στὴ Σικελία, τὸ 413 π.Χ., ἐγίνε ἓνας ἀπὸ τοὺς δέκα προβούλους, τοὺς ἄντρες δηλ. ἐκείνους ποὺ ἐκλέχτηκαν γιὰ νὰ ἀναδιοργανώσουν τὴν πολιτεία λαβαίνοντας ὑπόψη καὶ τίς ἐπιθυμίες τῶν ὀλιγαρχικῶν.

Ἀπὸ τὴ γυναῖκα του Νικιστράτῃ ἀπόκτησε τέσσερις γιούς, ἀπὸ τοὺς ὁποίους ὁ Ἰοφώντας ἔγραψε τραγωδίες. Ἐνας ἀπὸ τοὺς ἐγγονοὺς του, Σοφοκλῆς ὁ νεώτερος, ὑπῆρξε ἐπίσης τραγικὸς ποιητής καὶ αὐτὸς δίδαξε τὸ τελευταῖο ἔργο τοῦ παπποῦ του, τὸν Οἰδίποδα ἐπὶ Κολωνῷ, λίγο μετὰ τὸ θάνατο τοῦ ποιητῆ ποὺ συνέβη πιθανώτατα τὸ φθι-

νόπυρο τοῦ 406 π.Χ. Εἶναι πιθανὸ ὁ ποιητής, στὰ τελευταῖα χρόνια τῆς ζωῆς του, νὰ εἶχε κάποιες οἰκογενειακὲς δυσκολίες· ἡ εἰδηση ὅμως ὅτι ὁ Ἰοφώντας καὶ οἱ ἄλλοι γιοὶ του ζήτησαν νὰ τὸν θέσουν «ὑπὸ ἀπαγόρευσιν», ὅτι τὸν κατὰγγειλαν στοὺς φράτορες «ἐπὶ παρανοίᾳ» καὶ ὅτι ὁ Σοφοκλῆς διάβασε στοὺς δικαστές, ἀπὸ τὸν «Οἰδίποδα ἐπὶ Κολωνῶν», τὸ χορικὸ πού ὑμνεῖ τὴν Ἀθῆνα καὶ ἐκεῖνοι τότε πείσθησαν πῶς ὁ ποιητὴς ἦταν στὰ σωστά του, εἶναι πολὺ ἀμφίβολη, γιατί ὁ σχεδὸν σύγχρονός του Φρύνιχος στὸ ἔργο του Μοῦσαι, πού παίχτηκε μαζὶ μὲ τοὺς Βατράχους τοῦ Ἀριστοφάνη στὰ Λήναια τὸ Γενάρη τοῦ 405 π.Χ., ἔγραψε γιὰ τὸ Σοφοκλῆ: «Μάκαρ Σοφοκλῆς, ὅς πολὺν χρόνον βιούς | ἀπέθανεν εὐδαίμων, ἀνὴρ δεξιός, πολλὰς ποιήσας καὶ καλὰς τραγωδίας· | καλῶς δ' ἔτελεύτ' οὐδὲν ὑπομείνας κακόν».

* *Εργα.* Ὁ Σοφοκλῆς ἔγραψε 123 δράματα. Ἀπ' αὐτὰ ἔχομε σήμερα ἀκέρεια ἑπτὰ, τὸ μισὸ (372 στίχους) περίπου ἀπὸ τὸ σατυρικὸ δράμα Ἰχνευταί, πού βρέθηκε σ' ἓνα πάπυρο τῆς Ὀξυρύνχου καὶ πρωτοδημοσιεύτηκε τὸ 1912, καὶ μικρότερα ἀποσπάσματα ἀπὸ μερικὰ ἄλλα (λ.χ. τίς τραγωδίες: «Εὐρύπυλος», «Οἰνόμαος», «Ἀνδρομέδα», «Ἀχαιῶν σύλλογος», «Ερμιόνη», «Τηρεὺς», τὰ σατυρικά «Ἑλλῆς γάμος», «Ἰναχος» κλπ.). Ἐγραψε ἐπίσης παιάνες καὶ ἐλεγεῖες πού δὲν σώθηκαν.

Ἀπὸ τίς ἑπτὰ τραγωδίες πού σώθηκαν ἀκέρειες ἡ ἀρχαιότερη φαίνεται πῶς εἶναι ὁ Αἴας (διδάχτηκε μεταξὺ 460 καὶ 450 π.Χ.), πολὺ κοντὰ ἔρχεται ἡ Ἀντιγόνη (πιθ. διδάχτηκε τὸ 442 π.Χ.), ἀκολουθοῦν αἱ Τραχίνιαι (διδ. πιθ. μεταξὺ 438 καὶ 430 π.Χ.), ὁ Οἰδῖπους Τύραννος (διδ. μεταξὺ 429 καὶ 425 π.Χ.), ἡ Ἥλέκτρα (διδ. πιθ. μεταξὺ 420 καὶ 415 π.Χ.), ὁ Φιλοκλήτης (διδ. 409 π.Χ.) καὶ τελευταία ὁ Οἰδῖπος ἐπὶ Κολωνῶν, πού διδάχτηκε, ὅπως εἴπαμε, μετὰ τὸ θάνατο τοῦ ποιητῆ, πιθανόν τὸ 401 π.Χ., ἀπὸ τὸν ὁμόνυμο ἑγγονό του.

Σύντομη ἀνάλυση τῶν τραγωδιῶν. 1. Αἴας. Ἡ ἄδεια ἀπόφαση τῶν Ἀχαιῶν νὰ δώσουν τὰ ὅπλα τοῦ Ἀχιλλέα στὸν Ὀδυσσεά ἐξοργίζει τὸν Αἴαντα πού ἀποφασίζει νὰ ἐκδικηθῇ σκοτώνοντας τοὺς Ἀτρεΐδες καὶ τὸν Ὀδυσσεά. Ἡ Ἀθηνᾶ, πού προστατεύει τὸν Ὀδυσσεά, θολώνει τὸν νοῦ τοῦ Αἴαντα πού ρίχνεται στὰ ποῖμνια τῶν Ἀχαιῶν πιστεύοντας πῶς σφάζει τοὺς ἐχθρούς του. Σὲ λίγο συνέρχεται καὶ ντροπιασμένος γι' ὅτι ἔκαμε αὐτοκτονεῖ. Ὁ ἀδελφός του Τεῦκρος καὶ οἱ δικοί του ἐτοιμάζονται νὰ τὸν θάψουν, ἀλλὰ οἱ δύο Ἀτρεΐδες ζητοῦν νὰ τοὺς ἐμποδίσουν· ὁ Ὀδυσσεὺς ὅμως, πού φθάνει τῇ στιγμῇ τῆς φιλονικίας, ὁμολογεῖ ὅτι ὁ νεκρός, ὅστερα ἀπὸ τὸν Ἀχιλλέα, ἦταν ὁ ἀριστος τῶν Ἀχαιῶν καὶ ἔτσι πείθει τὸν Ἀγαμέμνονα νὰ ἐπιτρέψῃ τὴν ταφή.

2. Ἀντιγόνη. Ὁ Κρέοντας, ἀρχοντας τῶν Θηβῶν, ἀπαγορεύει τὴν ταφή τοῦ Πολυνείκη ὡς προδοτῆ. Ἡ Ἀντιγόνη ἀψηφώντας τὴ διαταγὴ τοῦ Κρέοντα θάφτει τὸν ἀδελφὸ τῆς Πολυνείκη καὶ, ὅταν ἀνακαλύπτεται καὶ οδηγητὰ μπροστὰ στὸν ἀρχοντα, διακηρύσσει ὅτι πάντα ἀπὸ τὸ ἀνθρώπινο δίκαιο ὑπάρχει τὸ θεϊκὸ στὸ ὅποιο ἐκείνη προτίμησε νὰ ὑπακούσῃ. Ὁ Κρέοντας τὴν καταδικάζει νὰ ταφῇ ζωντανὴ μὴ

λαβαίνοντας υπόψη ούτε τις παρακλήσεις του γιού του Αίμονα, μνηστήρα της 'Αντιγόνης, ούτε τις συμβουλές του μάντη Τειρεσία· μόνο ύστερα από την φοβερή μαντεία του Τειρεσία για συμφορές που θα τον βρουν αποφασίζει να επιτρέψει την ταφή του Πολυνείκη και να σώσει την 'Αντιγόνη· αλλά είναι πιά αργά. Η 'Αντιγόνη έχει αυτοκτονήσει και δίπλα της, ύστερα από μιάν έκρηξη όργης εναντίο του πατέρα του, αυτοκτονεί κι ο Αίμονας· τὸ ἴδιο κάνει και ἡ σύζυγος τοῦ Κρέοντα Εὐρυδίκη, όταν μαθαίνει τὸ θάνατο τοῦ παιδιοῦ της. Ὁ Κρέοντας συντριμμένος ἀναγνωρίζει τὴν εὐσέβεια τῆς 'Αντιγόνης και τὴ δική του μωρία και εὐχεται νὰ πεθάνη. Οἱ στίχοι 905 - 914 ἔδωκα θεωρήθηκαν νόθοι. Εἶναι πολὺ πιθανὴ ἡ ἄποψη ὅτι πρόκειται γιὰ τραγωδία μὲ δυὸ ἥρωες ('Αντιγόνη, Κρέοντα).

3. Τραχίνοι. Ἡ σύζυγος τοῦ Ἡρακλῆ Δηιάνειρα μαθαίνει ὅτι ὁ ἄντρας της νίκησε τὸν βασιλιὰ τῆς Οἰχαλίας στὴν Εὐβοία Εὐρυτο, ἀλλὰ ἔχει ἐρωτευθῆ τὴν ὥραια αἰχμάλωτο Ἰόλη, κόρη τοῦ βασιλιᾶ. Γιὰ νὰ τὸν ἀποσπᾷ ἀπὸ τὴν ἀντίζηλό της τοῦ στέλνει ἓνα χιτῶνα ποὺ ἦταν ἀλειμμένος μὲ τὸ αἷμα τοῦ κένταυρου Νέσσου κι εἶχε, ὅπως νόμιζε, τὴ δύναμη νὰ κάμῃ τὸν Ἡρακλῆ νὰ τὴν ἀγαπήσῃ πάλι. Μόλις ὅμως ὁ ἥρωας φορεῖ τὸν χιτῶνα κατατρώγεται ἀπὸ τὸ δηλητήριο ποὺ ἔχει τὸ ροῦχο και πονεῖ φρικτὰ. Ὅταν τὸ μαθαίνει αὐτὸ ἡ Δηιάνειρα αὐτοκτονεῖ και ὁ Ἡρακλῆς παρακαλεῖ τὸ γιό του Ἵλλο νὰ τὸν κάψῃ στὸ βουνὸ Οἰτῆ γιὰ νὰ γλυτώσῃ ἀπὸ τοὺς φοβεροὺς πόνους. Ὁ γιὸς ὑπακούει. Ἡ τραγωδία ὠνομάστηκε ἔτσι ἀπὸ τὸ χορὸ ποὺ τὸν ἀπαρτίζουν γυναῖκες ἀπὸ τὴν Τραχίνα τῆς Φωκίδας.

4. Οἰδίπους τύραννος. Λοιμὸς ἐρημώνει τὴ Θῆβα και θὰ σταματήσει, σύμφωνα μὲ χρησμὸ ποὺ δόθηκε, μονάχα ὅταν τιμωρηθῇ ὁ φονεὺς τοῦ ἄλλοτε βασιλιᾶ Λαίου. Ὁ Οἰδίπους, ποὺ ἔχει παντρευθῇ τὴ χήρα τοῦ Λαίου και ἔχει γίνει βασιλιάς τῶν Θηβῶν, προσπαθεῖ νὰ ἀνακαλύψῃ τὸν φονέα. Ἡ ἔρευνα ἀποκαλύπτει: α) ὅτι ὁ φονεὺς τοῦ Λαίου εἶναι ὁ ἴδιος ὁ Οἰδίπους, και β) ὅτι πραγματοποιήθηκε ὁ χρησμὸς ποὺ εἶχε δοθῇ ἀπὸ τὸν Ἀπόλλωνα στὸ Λαῖο, γιὰτὶ ὁ Οἰδίπους σκότωσε τὸν πατέρα του και παντρεύτηκε τὴ μητέρα του. Ἡ Ἰοκάστη ἀπελπισμένη ἀπαγχονίζεται και ὁ Οἰδίπους, ἀφοῦ τρυπᾷ μέσα στὸ παλάτι μὲ τίς περόνες τὰ μάτια του, παρουσιάζεται στὴ σκηνὴ αἰμόφυρτος, τυφλός, γιὰ νὰ καταραστῇ τὴ φρικτὴ μοῖρα του. Θεωρεῖται ὡς ἡ πιὸ ὑποδειγματικὴ τραγωδία τῆς ἀρχαιότητος. Τὸ κύριό της νόημα πιθανώτατα εἶναι, πὼς ὁ ἄνθρωπος κάνει καλὰ ὅταν σκύβῃ ταπεινὰ ἐμπρὸς στὴ μοῖρα του, ἀλλὰ ἐνεργεῖ ἥρωικά ὅταν ὁρμᾷ κατεπάνω της και κατασυντρίβεται.

5. Ἡλέκτρα. Ὁ Ὀρέστης ἐπιστρέφει ἀγνώριστος στὶς Μυκῆνες μὲ τὸν παιδαγωγὸ του και τὸν Πυλάδην γιὰ νὰ ἐκδικηθῇ τὸν θάνατο τοῦ πατέρα του. Ὁ παιδαγωγός, μεταμφιεσμένος σὲ ἀγγελιοφόρο ἀπὸ τὴ Φωκίδα, ἀναγγέλλει στὸν Αἰγισθο και στὴν Κλυταίμῃστρα τὸ θάνατο τοῦ Ὀρέστη σὲ ἀρματοδρομία στὰ Πύθια. Ἡ Ἡλέκτρα θρηνεῖ γι' αὐτό, ἐνῶ ἡ Κλυταίμῃστρα και ὁ Αἰγισθος χαίρουνται γιὰτὶ ἀπαλλάχτηκαν ἀπὸ τὸ γιό τοῦ Ἀγαμέμνονα. Ὁ Ὀρέστης κατόπι φανερώνεται στὴν Ἡλέκτρα και μὲ τὴ βοήθεια και τοῦ Πυλάδην ἐκτελοῦν τὸ χρέος ποὺ πιστεύουν πὼς ἔχουν, δηλ. τὴν ἐκδίκηση τοῦ θανάτου τοῦ πατέρα τους. Παρόμοια ὑπόθεση πραγματεύθηκαν και ὁ Αἰσχύλος στὶς Χοηφόρες και ὁ Εὐριπίδης στὴν Ἡλέκτρα του, ποὺ θεωρεῖται μεταγενέστερη τῆς σοφώλειας.

6. Φιλοκτήτης. Ὁ Νεοπτόλεμος και ὁ Ὀδυσσεύς ἐρχονται στὴ Λῆμνο, ὅπου ἀφημένος ἀπὸ τοὺς Ἑλλήνες, ὅταν ἐξεστράτευαν ἐναντίο τῆς Τροίας, ζῇ ὁ Φι-

λοκότητος, για να του αρπάξουν το τόξο και τα βέλη του 'Ηρακλή που τα έχει ο ήρωας και χωρίς τα οποία, σύμφωνα μ' ένα χρησμό, δεν θα μπορούσαν οι Έλληνες να κυριεύσουν την Τροία. 'Ο Νεοπτόλεμος με δόλο του τα άποσπᾷ, ἀλλὰ συγκινημένος ἀπὸ τὴ δυστυχία καὶ τὴν ἐμπιστοσύνη πού του δείχνει ὁ ἥρωας μετανιώνει, τοῦ ἀποκαλύπτει τὴν ἀπάτη καὶ εἶναι ἐτοιμος νὰ τοῦ ξαναδώσῃ τὰ ὅπλα· ἐμφανίζεται ὁμοῦς ὁ 'Οδυσσεύς πού τὸν ἐμποδίζει νὰ τὸ κάμῃ καὶ τὰ πράγματα περιπλέκονται. Τῇ λύσῃ τὴ δίνει ὁ 'Ηρακλῆς πού παρουσιάζεται ὅπως οἱ ἀπὸ μηχανῆς θεοὶ στὶς τραγωδίες τοῦ Εὐριπίδη, καὶ διατάζει τὸν Φιλοκτῆτη νὰ ἀκολουθήσῃ τὸν 'Οδυσσεά καὶ τὸ Νεοπτόλεμο στὴν Τροία.

7. Οἱ δίδιπους ἐπὶ Κολωνῶ. 'Ο Οἰδίποδας, τυφλὸς πιά, χειραγωγούμενος ἀπὸ τὴν κόρη του 'Αντιγόνη, φθάνει στὸν Κολωνὸ τῶν 'Αθηνῶν καὶ ζητᾷ φιλοξενία ἀπὸ τὸ Θησέα. Σὲ ἀντάλλαγμα θὰ κληροδοτήσῃ στὴν 'Αττικὴ τὸ σῶμα του τὸ ὅποιο, σύμφωνα μὲ ἕνα χρησμό, θὰ ἐξασφαλίσῃ τὴν εὐτυχία τῆς χώρας πού θὰ τὸ ἔχῃ. Μάταια ὁ βασιλιάς τῶν Θηβῶν Κρέοντας προσπαθεῖ νὰ ἀρπάξῃ τὸν Οἰδίποδα· μάταια ὁ Πολυνείκης, πού ἐτοιμάζεται νὰ βαδίσῃ ἐναντίῳ τῶν Θηβῶν, ζητᾷ τὴν ὑποστήριξή του· ὁ Οἰδίποδας ἀπαρνίεται τὴν πατρίδα πού τὸν ἐδίωξε καὶ καταριέται τοὺς ἀχάριστους γιουὺς πού τὸν ἐγκατέλειψαν. Προαισθανόμενος ὅτι ἔφθασε τὸ τέλος του μπαίνει στὸ ἱερὸ ἄλσος τῶν Εὐμενίδων καὶ καλεῖ τὴν Θησέα γιὰ νὰ δείξῃ, σ' αὐτὸν μόνον, τὸ θαυμαστὸ τρόπο τοῦ θανάτου του. Μέσα σὲ βροντὲς καὶ ἀστραπὲς ὁ ἥρωας γίνεται ἄφαντος. 'Ο χτυπημένος τόσο φοβερὰ ἀπὸ τοὺς θεοὺς Οἰδίποδας εἶναι ἕνας διαλεχτὸς πού οἱ θεοὶ θὰ τὸν πάρουν κατὰ θαυμαστὸ τρόπο κοντὰ τους.

8. Τὸ σατυρικὸ δρᾶμα 'Ιχνευταί, πού, ὅπως εἴπαμε παραπάνω, σώθηκε κατὰ τὸ ἥμισυ περίπου, ἔχει τὴν ἀκόλουθὴ ὑπόθεση: 'Ο 'Ερμῆς μόλις γεννήθηκε ἔκλεψε τὸ βόδι τοῦ 'Απόλλωνα καὶ τὰ ἔκρυψε στὴ σπηλιά του, στὸ βουνὸ Κυλλήνη. 'Ο Σιληγὸς καὶ οἱ Σάτυροι ἀναζητώντας τὰ ἰχνη (ἀπ' αὐτὸ ὁ τίτλος τοῦ δράματος 'Ιχνευταί) τοῦ κλέφτη φθάνουν στὴ σπηλιά τοῦ 'Ερμῆ καὶ τὸν βρίσκουν νὰ παίζει τὴ λύρα πού ὁ ἴδιος ἐπινόησε. Τὸ τέλος λείπει.

'Ο χαρακτήρας τοῦ ποιητῆ. 'Ηρεμὴ αὐτοκυριαρχία, εὐγένεια καὶ καλωσύνη φαίνεται πὼς ἦταν τὰ κύρια χαρακτηριστικὰ τοῦ Σοφοκλῆ. 'Ο 'Αριστοφάνης στοὺς Βατραχοὺς του, πού παίχτηκαν τὸ Γενάρη τοῦ 405 π.Χ. λίγους μῆνες μετὰ τὸ θάνατο τοῦ Σοφοκλῆ, λέει (στίχ. 82) πὼς ἐκεῖνος ἦταν «εὐκόλος στὸν ἐπάνω κόσμον, εὐκόλος στὸν κάτω» («ὁ δ' εὐκόλος μὲν ἐνθάδ' εὐκόλος δ' ἐκεῖ»). 'Αλλὰ καὶ οἱ ἄλλες εἰδήσεις πού ἔχουμε ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα συμφωνοῦν σ' αὐτό. Κι αὐτὴ ἡ ἡρεμία, ἡ εὐγένεια, ἡ ἰσορροπία καὶ τὸ μέτρο φανερώνονται ὁλοκάθαρα στὸ ἔργο πού μᾶς ἄφησε.

Οἱ θρησκευτικὲς καὶ ἠθικὲς ιδέες του. 1. 'Η ἀντίληψίς του γιὰ εὐθύνη καὶ καταλογισμό. 'Ο Σοφοκλῆς εἶναι ἕνας 'Αθηναῖος τοῦ 5. π.Χ. αἰῶνα, μυαλὸ φωτεινὸ, ἱκανὸ νὰ συλλάβῃ ἠθικὰς ιδέες, πού μοιάζουν πολὺ με τὶς δικές μας, καὶ νὰ τὶς ἐκφράσῃ μὲ δύναμη καὶ καθαρότητα. Καταλαβαίνει ὅτι ἡ ὀποιαδήποτε πράξις δὲν μπορεῖ νὰ κριθῇ σωστά, ἂν δὲν εἶναι γνωστὰ τὰ βαθύτερα κίνητρα, ἡ ἐσωτερικὴ διάθεση, ἡ γνώση ἢ ἡ ἀγνοία ἐκείνου πού ἐνεργεῖ τὴν

πράξη. Κανονικά πράξη που εκτελείται από άγνοια δεν πρέπει να δημιουργή ευθύνη. Στόν μύθο του Οιδίποδα πρώτος ο Σοφοκλής εισάγει την ιδέα αυτή:

Καίτοι πῶς ἐγὼ κακὸς φύσιν,
ὅστις παθὼν μὲν ἀντέδρων, ὥστ' εἰ φρονῶν
ἔπρασσον οὐδ' ἂν ᾧδ' ἐγγιγνόμενην κακός;
Νῦν δ' οὐδ' ἐν εἰδῶς ἰκόμην ἴν' ἰκόμην.

(Οιδ. Κολ. 270 - 273)

Ο Οιδίποδας στους στίχους αυτούς υποστηρίζει πώς όχι μονάχα γιατί από άγνοια έκαιμε ὅ,τι έκαιμε δὲν ἔπρεπε νὰ τιμωρηθῇ τόσο σκληρά, ἀλλὰ ἀκόμη, καὶ γιατί «πρῶτα ἔπαθε καὶ ὕστερα ἀνταπόδωσε τὸ κακόν», πρῶτα δηλ. οἱ γονεῖς του τοῦ ἔκαμαν κακόν, ἐκθέτοντάς τον στόν Κιθαίρωνα γιά νὰ πεθάνη, κι ὕστερα ἐκεῖνος — καὶ μάλιστα χωρὶς νὰ ξέρη — ἀνταπόδιδε τὸ κακόν. Γιά τοὺς ἀρχαίους ἐκεῖνος ποὺ ἀνταπόδιδε τὸ κακόν δὲν ἦταν ἔνοχος· ἔνοχος ἦταν ἐκεῖνος ποὺ ἀρχίζει πρῶτος. Πρέπει νὰ ἔλθῃ ὁ Σωκράτης γιά νὰ ἀκουστῇ ἡ φωνὴ πῶς ἡ ιδέα τῆς ἐκδικήσεως εἶναι ἀξιοκατάκριτη.

Στὴν Ἀντιγόνη ὁ ποιητὴς βεβαιώνει τὴν ὑπαρξὴ ἑνὸς ἀγραφου ἠθικοῦ νόμου ἀνώτερου τῶν ἀδικῶν διαταγῶν τῶν τυράννων. Ἡ εὐγένεια τοῦ Νεοπτόλεμου (στὸν Φίλοκλήτη), ἡ εὐσέβεια τῆς Ἀντιγόνης στὸ ὁμώνυμο ἔργο, μαρτυροῦν τὴ σωστὴ του ἀντίληψη γιά τὸ καθῆκον καὶ τὴν ἠθικὴ εὐαισθησίᾳ του.

2. Ὁ σεβασμὸς τοῦ πρὸς τὶς μυθικὲς παραδόσεις. Μιὰ συνειδήση τόσο λεπτὴ ἀσφαλῶς θὰ εἶχε προσκρούσει στὸ ἠθικὸ καὶ θρησκευτικὸ περιεχόμενο πολλῶν μύθων· ὅμως στὸ ἔργο τοῦ ποιητῇ τίποτε δὲν ὑπάρχει ποὺ νὰ τὸ δείχνῃ αὐτό. Ἀντίθετα ὁλόκληρο διαπνέεται ἀπὸ ἓνα βαθύ σεβασμὸ πρὸς τὶς μυθικὲς παραδόσεις τοῦ ἔθνους του. Οἱ σαρκασμοὶ ποὺ καμμιὰ φορὰ συναντοῦμε (λ.χ. στὸν Οἶδ. Τύραννο) γιά τοὺς χρησμούς καὶ τοὺς μάντις εἶναι βαλμένοι στὸ στόμα ἀλαζονικῶν ἢ ἀδιάφορων ἠθικῶν προσώπων, ὅπως λ.χ. ἡ Ἰοκάστη, ποὺ γίνονται ἔτσι ἔνοχα ὕβρεως καὶ τιμωροῦνται.

Οἱ τραγωδίες τοῦ Σοφοκλῆ μετὰ τὴν συντριβὴ τῆς ἀνύψωσης τῶν ἡρώων τους ἀπὸ τὴν ἀνεξέλεγκτὴ δύναμη τῶν θεῶν, παρουσίαζαν στὸν ἀρχαῖο θεατὴ τὴν παντοδυναμίᾳ τῶν θεῶν καὶ τὸν διδασκαν νὰ ἐγκαρτερῇ καὶ νὰ δοξολογῇ μετὰ ταπείνωση τὸ τρομερὸ μεγαλεῖο τους.

3. Ἡ πίστις τοῦ στή θεϊκὴ δικαιοσύνη. Ὁ ποιητὴς δὲν σέβεται μόνο τὶς παραδόσεις· ἀγωνίζεται νὰ τὶς συμβιβάσῃ μετὰ τὶς ἀπαιτήσεις τῆς συνειδήσεώς του. Ἄν ἡ σκοτεινὴ δύναμη ποὺ ὀδηγεῖ στὴν καταστροφὴ τὸν Οἶδίποδα μᾶς ἐμπνέῃ ἓνα εἶδος «ἱεροῦ τρόμου», ὁ ἥρωας ἔχει ἀργότερα τὴν ἀμοιβή του: στὸν Οἶδίποδα ἐπὶ Κολωνῷ, ξεπλυμένος ἀπὸ τὸν ρύπο, γίνεται πηγὴ εὐλογιῶν γιά κείνους ποὺ τὸν δέχονται. Αὐτὸ τὸ τελευταῖο ἔργο φανερώνει τὴν πεποίθησιν τοῦ ποιητῇ στὴ δικαιοσύνη τῶν θεῶν: κάποτε, σ' αὐτὴ τὴ ζωή, οἱ θεοὶ

θά ανταμείψουν τὸν ἄθωο πού δοκιμάστηκε. Ἡ Ἀντιγόνη μὲ τὴν τιμωρία τοῦ Κρέοντα δείχνει ἐπίσης τὸ θρίαμβο τῆς θεϊκῆς δικαιοσύνης: οἱ θεοὶ εἶναι μὲ τὸ μέρος τῆς νεαρῆς κόρης. Ἡ ἀσυμφωνία μεταξὺ τῶν θρησκευτικῶν παραδόσεων καὶ τῶν ἀπαιτήσεων τῆς ἡθικῆς, πού τόσο θά σκανδαλίσῃ τὸν Εὐριπίδη, δὲν τάραξε καθόλου τὴ γαλήνη τῆς ψυχῆς τοῦ Σοφοκλῆ.

Ὁ Σοφοκλῆς ὡς δραματογράφος. Ὁ Σοφοκλῆς εἶναι πρῶτα ἀπ' ὅλα δραματικὸς ποιητής. Πρέπει στὸ θεατρικὸ τοῦ ἔργο λιγώτερο νὰ ζητήσωμε τὴν ἔκφραση τῶν πεποιθήσεών του — πού χωρὶς ἀμβολία ἦταν οἱ ἴδιες μὲ τίς πεποιθήσεις τῶν μορφωμένων ἀλλὰ καὶ συντηρητικῶν Ἀθηναίων τῆς ἐποχῆς του — καὶ περισσότερο τὴν ἀπεικόνιση τῶν ἀνθρώπινων παθῶν.

Στὸν Σοφοκλῆ ὑπάρχει κατ' ἐξοχὴν ἡ λεγόμενη ἐσωτερικὴ πρόοδος: Ἀπὸ μιᾶν ὠρισμένη ἀρχικὴ πράξη, πού σχετίζεται ἄμεσα μὲ τὴ βούληση καὶ τὴ συνείδηση τῶν προσώπων τοῦ δράματος, μὲ σειρά σκηνῶν πού συνδέονται στενὰ μεταξὺ τους, φθάνομε σ' ἓνα τέλος πού ὑπῆρχε «δυνάμει» στὴν ἀρχικὴ πράξη, στοὺς χαρακτῆρες τῶν προσώπων, τὰ ὁποῖα τὴν ἀναπτύσσουν. Ἡ ἔκβαση στὸν «Οἰδίποδα Τύραννο», τὴν «Ἠλέκτρα», τὴν «Ἀντιγόνη», εἶναι ἡ ἀναγκαστικὴ συνέπεια τῆς ἀποφάσεως πού πήρε τὸ καθένα ἀπὸ τὰ πρόσωπα αὐτὰ στὴν ἀρχὴ τοῦ δράματος.

Στὸν Οἰδίποδα ἐπὶ Κολωνῶ ἔχει τεθῇ ἓνα πρόβλημα: Θὰ βρῇ στὸ τέλος ὁ Οἰδίποδας τὸ ἄσυλο πού τοῦ ὑποσχέθηκαν οἱ θεοί; Τὰ διάφορα ἐπεισόδια (ἄφιξη τῆς Ἰσμήνης, τοῦ Κρέοντα, τοῦ Πολυνείκη κλπ.) κάνουν νὰ διατηρηθῇ τὸ ἐνδιαφέρον μας ἀμείωτο ὥς τὴ λύση.

Ἀπὸ ὅλα τὰ ἔργα τοῦ Σοφοκλῆ πρέπει νὰ ξεχωρίσωμε τὸν Οἰδίποδα Τύραννο. Εἶναι τὸ ἔργο πού κάνει τὸν θεατὴ νὰ κρατῇ τὴν ἀναπνοή του. Ἐφάμιλλό του ὡς τὰ σήμερα δὲν ἔχει νὰ παρουσιάσῃ ἡ δραματικὴ τέχνη. Ἐδῶ ἡ τραγωδία «βρῆκε τὴν ἴδια της τὴ φύση», ὥπως λέει ὁ Ἀριστοτέλης (Ποιητ. IV, 12).

Πολὺ διδακτικὴ εἶναι ἡ σύγκριση τῆς Ἠλέκτρας τοῦ Σοφοκλῆ καὶ τῆς Ὁρέστειας τοῦ Αἰσχύλου. Ὁ Σοφοκλῆς μὲ τὴν αὐστηρὴ ὀργάνωση τῶν πραγμάτων προσφέρει τὸ ἴδιο ὕλικό πού ὁ Αἰσχύλος δίνει σὲ τρεῖς τραγωδίες. Δίκαia ἤδη οἱ παλαιοὶ εἶπαν ὅτι ὁ Σοφοκλῆς ἐθεμελίωσε τὴν «πεπλεγμένην τραγωδίαν», «ἥς τὸ ὅλον ἐστὶ περιπέτεια καὶ ἀναγνώρισις».

Τὰ πρόσωπα τῶν δραμάτων του. Εἶναι ἀλήθεια πὺς οἱ θεοὶ φτερουγίζουν πάνω ἀπὸ τὸ θέατρο τοῦ Σοφοκλῆ: ὁ θάνατος τοῦ Αἴαντα, ἡ πτώση τοῦ Οἰδίποδα, ἡ τιμωρία τῆς Κλυταιμῆστρας εἶναι ἔργο δικό τους, πραγματοποίησις τῆς θέλησός τους· ἀλλὰ ἡ θέλησις αὐτῆ τῶν θεῶν πραγματοποιεῖται μὲ τίς ἀποφάσεις τῶν ἰδίων τῶν προσώπων αὐτῶν, κι ἐκεῖνο πού βλέπει ὁ θεατὴς εἶναι αὐτὲς ἀκριβῶς οἱ ἀποφάσεις τῶν ἀνθρώπων, οἱ ὁποῖοι εἶναι οἱ ἐκούσιοι ἢ ἀκούσιοι ἐργάτες τοῦ πεπωμένου τους.

1. *Οἱ ἥρωες*. Τούς ἥρωες τῶν τραγωδιῶν τοῦ Σοφοκλῆ τοὺς διακρίνει:

α) Ἀλύγιστη ἀποφασιστικότητα. Ὁ ἥρωας βαδίζει χωρὶς λιποψυχία στὸν καθωρισμένο σκοπὸ. Καμμιά ἀνθρώπινη δύναμη δὲν μπορεῖ νὰ βγάλῃ ἀπὸ τὸ δρόμο γιὰ τὸν σκοπὸ τὸν Αἴαντα, τὸν Οἰδίποδα, τὴν Ἥλέκτρα, τὴν Ἀντιγόνη· θὰ χρειαστῇ ἄμεση θεϊκὴ παρέμβαση γιὰ νὰ πάψῃ ὁ Φιλοκτῆτης νὰ μνησικακῇ.

β) Συναισθησιὴ ἐκτελέσεως χρέους. Ἡ ἀποφασιστικότητα αὐτὴ τῶν ἥρώων πηγάζει ἀπὸ τὴν ἐμμονὴν ἰδέα τους ὅτι ἔχουν νὰ ἐκτελέσουν κάποιο καθήκον ἢ νὰ ὑπερασπίσουν τὴν τιμὴ τους, τὴν ἀξιοπρέπειά τους κλπ. Ὁ Οἰδίποδας, ἡ Ἀντιγόνη, ἡ Ἥλέκτρα, ὁ Αἴαντας ἔχουν αὐτὴν τὴν ἰδέα καὶ αὐτὴ κατευθύνει ὅλες τὶς πράξεις τους.

γ) Περηφάνεια καὶ πάθος. Τὸ θέατρο τοῦ Σοφοκλῆ μᾶς παρουσιάζει «ἐν δράσει» προσωπικότητες δυνατές, γεμάτες περηφάνεια καὶ πάθος. Τὸ καθήκον ποὺ νομίζουν πῶς πρέπει νὰ ἐκτελέσουν δὲν εἶναι πάντα μιὰ πράξη ποὺ θὰ τὴν θαυμάσουν ἢ κι ἀπλῶς θὰ τὴν ἐπιδιοκίμασουν ὅλοι· μπορεῖ νὰ εἶναι ἡ ἐκδίκησις (Ἥλέκτρα), ἡ ἀνεξιλέωτη μνησικακία (Φιλοκτῆτης). Ἡ ἰδέα πάντως αὐτὴ τὶς κυριεῦει ὁλόκληρες, γίνεταί πάθος, καὶ στὸ ἐξῆς ἀγωνίζονται νὰ τὴν πραγματοποιήσουν. Μπορεῖ, ὅπως λ.χ. στὸν «Οἰδίποδα Τύραννο», ὁ ἥρωας νὰ συντριβῇ ἀπὸ τοὺς θεούς, ἀλλὰ αὐτὸ δὲν ἔχει σημασία: ὑποκύπτει τότε στὴ σκοτεινὴ δύναμη ποὺ λέγεται *Νέμεσις*· στὰ ἐμπόδια ὅμως ποὺ θέλησαν νὰ τοῦ παρεμβάλουν οἱ ἄνθρωποι αὐτὸς ὁ «ἀγέρωχος» δὲν ὑποχώρησε.

δ) Ἀρρενωπὴ τρυφερότητα. Οἱ ἥρωες τῶν τραγωδιῶν τοῦ Σοφοκλῆ, παράλληλα μὲ τὸ κύριο πάθος τους, ἔχουν καὶ ἄλλα συναισθήματα μὲ τὰ ὁποῖα δείχνονται ἄνθρωποι, ὄχι βέβαια συνηθισμένοι οὔτε ὅμως καὶ ὑπεράνθρωποι. Ἔτσι ἡ Ἥλέκτρα, ἡ τόσο ἄγρια στὸ μίσος της ἐναντίῳ τῆς Κλυταιμῆστρας, δείχνει μιὰ λεπτὴ τρυφερότητα πρὸς τὸν Ὀρέστη· ὁ Οἰδίποδας, ὁ τόσο περήφανος ἀπέναντι τοῦ Τειρεσία, τόσο ἀμείλικτος ἀπέναντι τοῦ Πολυνείκη, εἶναι ἐπίσης γεμάτος τρυφερότητα ὅταν συλλογίζεται τὶς κόρες του. Ἡ τρυφερότητα ὅμως αὐτὴ δὲν ξεπέφτει σὲ ἀδυναμία· μένει πάντα ἀρρενωπὴ. Ἡ Ἀντιγόνη ποὺ ἐκστομίζει τὸ «οὔτοι συνέχουν ἀλλὰ συμφιλεῖν ἔφυν», ἀπωθεῖ μὲ σκληρότητα τὴν ἀδελφὴ της Ἰσμήνη πού, ἀφοῦ ἀρνήθηκε νὰ θάψῃ μαζί της τὸν Πολυνείκη, θέλει νὰ συμμεριστῇ κατόπι τὴν τύχη της.

2. *Τὰ δευτερεύοντα πρόσωπα*. Παράλληλα πρὸς τοὺς ἥρωες ὁ Σοφοκλῆς ἐπινοεῖ—σημᾶδι κι αὐτὸ τῆς δραματικῆς του τέχνης—δευτερεύοντα πρόσωπα διαμετρικὰ ἀντίθετα πρὸς αὐτούς. Αὐτὰ δὲν τὰ διακρίνει ἀποφασιστικότητα, περηφάνεια, πάθος. Εἶναι ψυχρὲς ἡμέρες καὶ ἀδύναμες. Τέτοια εἶναι λ.χ. ἡ Ἰσμήνη στὴν Ἀντιγόνη, ἡ Χρυσόθεμη στὴν Ἥλέκτρα· οἱ φόβοι τους, ἡ ὑποταγὴ τους στοὺς δυνατοὺς, στὴ μοίρα τους, ἀναδείχνουν ἀκόμη περισσότερο τὸ ἥρωικὸ φρόνημα τῆς Ἀντιγόνης καὶ τῆς Ἥλέκτρας.

Οἱ ἄνθρωποι τοῦ Σοφοκλῆ δὲν εἶναι οὔτε ὑπεράνθρωποι, ὅπως οἱ ἥρωες τῶν τραγωδιῶν τοῦ Αἰσχύλου, οὔτε κοινοὶ καὶ συνηθισμένοι, καθημερινοὶ ἄνθρωποι, ὅπως οἱ ἥρωες τοῦ Εὐριπίδη. Ὁ Σοφοκλῆς τὰ πρόσωπα τῆς τραγωδίας του τὰ κάνει νὰ μοιάζουν, ὅσο μπορεῖ περισσότερο, μὲ τὸν ἰδανικὸ τύπο τοῦ ἀνθρώπου, ὅπως ὁ καθένας τὸν φαντάζεται. Αὐτὸ τὸ νόημα ἔχουν τὰ λόγια ποὺ ἀναφέρει ὁ Ἀριστοτέλης (Ποιητ. XXV, 6) ὅτι ὁ Σοφοκλῆς παρίστανε τοὺς ἀνθρώπους «οἷους δεῖ εἶναι», ὁ δὲ Εὐριπίδης «οἷοί εἰσι». Ἔτσι καθένας ποὺ πήγαινε στὸ θέατρο ἐνιωθε τὸν ἑαυτὸ του πολὺ κοντὰ πρὸς τὰ πρόσωπα τῶν τραγωδιῶν τοῦ Σοφοκλῆ κι ἐνδιαφερόταν κι ἀνησυχοῦσε γιὰ τὴν τύχη τους.

Ὁ Σοφοκλῆς ὡς ποιητῆς. Ἡρεμὸ μεγαλεῖο χαρακτηρίζει τὴν ποίησιν τοῦ Σοφοκλῆ. Τὴν ἥρεμην αὐτὴ μεγαλοπρέπεια τὴν πετυχαίνει:

α) Μὲ τὴν ἀπλότητά. Ὁ Σοφοκλῆς ξέρει νὰ δημιουργῇ δυνατές ἐντυπώσεις μὲ πολὺ ἀπλὰ μέσα. Οἱ πρῶτοι στίχοι στὸν Οἰδίποδα Τύραννο, στὸν Οἰδίποδα ἐπὶ Κολωνῶ, στὴν Ἡλέκτρα, μένουν ἀξέχαστοι ἀκριβῶς γιὰ τὴν ἀπλότητά τους. Ὑπάρχει κάτι τὸ ἐπιβλητικὸ στὰ ἀπλὰ λόγια τοῦ ἐκπτωτοῦ βασιλιᾶ ποὺ χειραγωγεῖται ἀπὸ τὴ θυγατέρα του Ἀντιγόνη (Οἰδ. Κολ. 1-8).

β) Μὲ τὴ διαλεκτικὴ δύναμη καὶ τὸ πάθος. Μὲ τὴν ἀπλότητα τῆς ἀφηγήσεως ὁ Σοφοκλῆς συνδυάζει τὴ διαλεκτικὴ δύναμη καὶ τὸ πάθος. Πιθανὸ δὲν θὰ μπορούσαν νὰ βρεθοῦν λόγια πιὸ δυνατὰ καὶ μὲ περισσότερο πάθος εἰπωμένα ἀπὸ ἐκείνα τῆς Ἡλέκτρας πρὸς τὴν Κλυταιμῆστρα (Ἡλέκτρα 558-609) οὔτε κραυγὲς μίσους πιὸ ἄγριες ἀπὸ αὐτὲς τοῦ Οἰδίποδα ἐναντίο τοῦ Πολυνείκη (Οἰδ. Κολ. 1354-96) οὔτε ἀπελπισία πιὸ ἄκρα ἀπὸ ἐκείνη τοῦ Οἰδίποδα, ὅταν ἀποκαλύφθηκαν τὰ ἐγκλήματα τοῦ (Οἰδ. Τύρ. 1367-88).

Τὰ χορικά. Τὰ χορικά καὶ τὰ λυρικά μέρη στὸν Σοφοκλῆ δὲν ἔχουν τόση ἔκταση ὅση στὸν Αἰσχύλο, εἶναι ὅμως ἐξαιρετά. Ἄλλοτε ἔχουν μιὰ λεπτὴ χάρη (βλ. τὸ περίφημο χορικὸ - ὕμνο τῆς Ἀθήνας στὸν Οἰδ. Κολ. 668-693) καὶ ἄλλοτε ἓνα ἥρεμο μεγαλεῖο (βλ. Οἰδ. Τύρ. 1186-1221). Τοῦ Σοφοκλῆ τοῦ ἀρέσει ἐξαιρετικά, γιὰ νὰ δυναμώσῃ τὴν ἐντύπωση τῆς καταστροφῆς, γιὰ νὰ καταστήσῃ πιὸ εὐδιάκριτη τὴν τραγικὴ εἰρωνεία ποὺ βγαίνει ἀπὸ τὴν πορεία τῆς δραματικῆς πράξεως, νὰ βάζῃ στὸ στόμα τοῦ χοροῦ, μιὰ στιγμὴ πρὶν ἀπὸ τὴν περιπέτεια (τὴν ἀπροσδόκητη δηλ. ἀλλαγὴ), ἓνα τραγούδι χαρούμενο, ποὺ φαινομενικὰ τὸ προκαλεῖ τὸ προηγούμενο ἐπεισόδιο (βλ. Οἰδ. Τύρ. 1086-1109). Μποροῦμε βάσιμα νὰ ποῦμε, πὼς ὁ Σοφοκλῆς ἔφερε τὸ χορὸ πολὺ κοντὰ στὴν δραματικὴ πράξη, σχεδὸν τὸν ἔκαμε νὰ μετέχῃ σ' αὐτὴ καὶ νὰ παθαίνεται, ὅπως παθαίνονταν ὁ κόσμος ποὺ παρακολουθοῦσε τὶς τραγωδίες του. Τὰ χορικά δένονται ἔτσι σφιχτὰ μὲ τὸ ὅλο καὶ τὸ στηρίζουν.

Ἡ γλώσσα καὶ τὸ ὄφος. Ἡ γλώσσα τοῦ Σοφοκλῆ ξεχωρίζει γιὰ τὴν κομψότητά της ἀπὸ τὴ γλώσσα τῶν ἄλλων τραγικῶν.

Τὴν κομψότητα αὐτὴ τὴν πετυχαίνει μὲ τὴ χρήση ἐκφράσεων ποῦ, χωρὶς νὰ παραβιάζουν τὸ χαρακτῆρα τῆς γλώσσας, χρωματίζουν τὶς λεπτομέρειες καὶ δίνουν στὸ σύνολο ἐκφραστικὴν ἐνέργεια καὶ μιὰ λεπτὴ χάρη (βλ. λ.χ. Οἶδ. Τύρ. 17. 67. 227 κ.ά. Ἀντίγ. 10. 52. 225 - 226 κ.ά.).

Τὸ λεξιλόγιο ποῦ χρησιμοποιεῖ συντελεῖ ἐπίσης στὸ νὰ ἀποκτήσῃ, τὸ ὅφος μιᾶν ἀπόχρωσιν ἐντονα ποιητικῇ. Ὁ Σοφοκλῆς συχνὰ ἀποφεύγει τὶς λέξεις τῆς καθημερινῆς ὀμιλίας καὶ μεταχειρίζεται ἄλλες λογιώτερες. Μεταχειρίζεται ἐπίσης ἀρκετὰ φορὰς ἐπίθετα ἀντὶ ἐμπροθέτων προσδιορισμῶν (λ.χ. «θυραῖος», ἀντὶ «ἐν τῇ θύρᾳ», «ἐρέστιος», ἀντὶ «ἐπὶ τῇ ἐστίᾳ» κλπ.).

Τὶς παραπάνω χρήσεις μπορούμε νὰ τὶς βροῦμε λίγο πολὺ καὶ στοὺς ἄλλους τραγικούς· ἐκεῖνο ποῦ ἀποτελεῖ τὸ ἰδιαίτερο γνώρισμα τοῦ ἔργου τοῦ Σοφοκλῆ καὶ τὸ κάνει σχεδὸν μοναδικὸ εἶναι οἱ ἐξοχὰς εἰκόνες, ζωγραφικοὶ πίνακες ποῦ ἔγιναν μὲ μερικὸς ἐκφραστικὸς στίχους (βλ. Οἶδ. Τύρ. 22 - 30, Ἀντίγ. 117 - 126, Φίλοκτ. 927 - 935 κλπ.).

Συμπέρασμα. Μὲ τὸν Σοφοκλῆ ἡ τραγωδία ἔρτασε στὴν μεγαλύτερη τελειότητα ποῦ μπορούσε νὰ φτάσῃ μένοντας πιστὴ στὴν καταγωγή της καὶ τὸ πνεῦμα της. Μὲ τὶς τεχνικὰ τελειοποιήσεις ποῦ εἰσήγαγε ὁ ποιητής, μὲ τὴ μείωσιν τοῦ λυρικοῦ μέρους καὶ τὴν αὔξησιν τοῦ διαλογικοῦ, μὲ τὴ σφιχτὴ σύνδεσιν τοῦ ὅλου, κατὰστησε τὴν τραγωδίαν περισσότερο ἱκανὴ νὰ ἐκφράσῃ τὴν οὐσίαν της, τοὺς σκοποὺς καὶ τὰ κίνητρα τῶν ἡρώων της.

Ὁ Σοφοκλῆς ἔδωσε στὴν τραγωδίαν τὴν «εὐκρατον ἀρμονίαν», ὅπως τὴν βλέπομε σ' ὅλη τὴν καλλιτεχνικὴ καὶ τὴν πνευματικὴ ζωὴ τοῦ 5. π.Χ. αἰῶνα. Ἔτσι καταλαβαίνομε γιατί οἱ σύγχρονοί του τὸν προστιμῶσαν. Στὸ ἔργο του, ὅπως καὶ στ' ἄλλα κλασσικὰ δημιουργήματα, αἰσθητὸ καὶ ὑπεραίσθητό, ὁρώμενο καὶ νοούμενο ἀναμειγνύονται μὲ ἐκπληκτικὴ καθαρότητα. Παρὰ τὴν ὁμότητα τῶν μύθων ποῦ δραματοποιεῖ ὁ ποιητής, τὰ ἔργα του ἀφήνουν στὸ τέλος στὴν ψυχὴ μας ἕνα βαθὺ συναίσθημα γαλήνης. Ὁ Σοφοκλῆς στὴ δραματικὴ τέχνη εἶναι ὁ γνησιώτερος ἀντιπρόσωπος τῆς ἐποχῆς του, μιᾶς ἐποχῆς ποῦ ζήτησε καὶ πέτυχε παντοῦ τὴ συμμετρίαν καὶ ποῦ στὴν τραγωδίαν δὲν ἔμενε εὐχαριστημένη οὔτε ἀπὸ τὸν τυμῆρό καὶ μεγάλωτομο Αἰσχύλο, οὔτε ἀπὸ τὸν ἀήσυχο καὶ στενοχωρημένον μὲ τὸν ἴδιον τὸν ἑαυτὸν τοῦ Εὐριπίδου.

ΕΥΡΙΠΙΔΗΣ (484 - 406 π.Χ.)

Βίος. Ὁ Εὐριπίδης γεννήθηκε στὴν Σαλαμίνα κατὰ τὸ 484 π.Χ. Ἄν πιστέψωμε τοὺς κωμικοὺς ποιητὰς, οἱ γονεῖς του ἦταν φτωχοὶ καὶ ἐξουτελιστικά, γιὰ τὶς ἀντιλήψεις τῆς ἐποχῆς, ἐπαγγέλματα, γιατί ὁ πατέρας του Μνήσαρχος ἦταν κἀπηλὸς (δηλ. μικρέμπορος) καὶ ἡ μητέρα του Κλειτώ πουλοῦσε λαχανικά. Αὐτὰ ὅμως δὲν πρέπει νὰ τὰ θεωρήσωμε ἀληθινὰ, γιατί ὁ ποιητὴς ἀνατράφηκε καὶ μορ-

φώθηκε καλά, πράγμα που δείχνει πώς οι γονείς του ήταν εύποροι κτηματίες της Ἀθήνας. Είχαν και στην Σαλαμίνα κάποιο κτήμα που το επισκεπτόταν συχνά ο Εὐριπίδης και έμενε εκεί. Ἀγαπούσε τη θάλασσα κι ήξερε καλά τη ζωή των ναυτικών. Ὅπως όλοι οι νέοι των εύπορων οικογενειών επιδόθηκε στον άθλητισμό και στη μουσική· άργότερα άσχολήθηκε και με τη ζωγραφική, τελικά όμως τον τράβηξε ή φιλοσοφία και σχετίστηκε με τον Ἀναξαγόρα, τον Πρόδικο και τον Πρωταγόρα· φιλικό σύνδεσμο είχε και με τόν Σωκράτη. Παρ' όλες όμως αυτές τις σχέσεις του έμεινε ένα ανεξάρτητο πνεύμα. Στην πολιτική δέν άνακατέυτηκε ποτέ και έτσι δέν πήρε κανένα δημόσιο αξίωμα. Στους δραματικούς άγώνες πρωτοπαρουσιάστηκε τὸ 455 π.Χ., μονάχα όμως τὸ 441 π.Χ. κέρδισε τήν πρώτη του νίκη. Ὅσο ζούσε κέρδισε άλλες τρεῖς νίκες και μιὰ πέμπτη (με τήν Ἰφίγένεια ἐν Αὐλίδι και τις Βάκχες) ύστερα από τόν θάνατό του. Παντρεύτηκε δυὸ φορές, αλλά φαίνεται ότι στην οικογενειακή του ζωή άτύχησε ο ποιητής. Είναι πιθανό ότι κατηγορήθηκε για άσέβεια, δέν καταδικάστηκε όμως. Μελαγχολικός και δύσκολος στις σχέσεις του, προτιμούσε τή συναναστροφή των βιβλίων παρά των ανθρώπων. Ἔτσι έξηγείται και τὸ γεγονός ότι ο Εὐριπίδης — πράγμα σπάνιο στην εποχή του — είχε πλούσια βιβλιοθήκη.

Στά τελευταία χρόνια της ζωής του — ύστερα από τὸ 408 — ήλθε, έπειτα από πρόσκληση τοῦ βασιλιά Ἀρχέλαου, στην Μακεδονία και διδάξε εκεί μερικές τραγωδίες. Πέθανε και έτάφη στην Πέλλα της Μακεδονίας τὸ 406 π.Χ. Ὁ Σοφοκλῆς, σὸν προάγονα των μεγάλων Διονυσίων της χρονιάς εκείνης, με πένθιμη περιβολή ο ίδιος, παρουσίασε τὸ χορό και τούς ήθοποιούς χωρίς στεφάνια.

Έργα. Ἀπό τὰ 92 δράματα τοῦ ποιητῆ σώθηκαν 17 τραγωδίες, ένα σατυρικό δράμα και πολυάριθμα άποσπάσματα. Μιὰ ακόμη τραγωδία, ο Ρήσος, που άποδίδεται στον Εὐριπίδη και περιλαμβάνεται στις εκδόσεις των έργων του, θεωρείται από τήν κριτική νόθη κι έργο άγνωστου ποιητῆ των αρχών τοῦ 4. π.Χ. αἰώνα. Ὁ αριθμός αὐτὸς των τραγωδιών τοῦ Εὐριπίδη που έχομε είναι αρκετά σημαντικός, αν λάβωμε υπόψη πὸς τοῦ Αἰσχύλου και τοῦ Σοφοκλῆ σώθηκαν πολὺ λιγότερες, και δείχνει πόσο εκτιμούσαν στην αρχαιότητα και στὰ κατοπινὰ χρόνια τὸ έργο του.

Σύντομη ἀνάλυση των τραγωδιών. 1. Ἄλκηστις (διδ. τὸ 438). Ὁ Ἄδμητος, βασιλιάς των Φερών στην Θεσσαλία, άρρώσθηκε και θά πέθαινε αν δέν προσφερόταν στον Θάνατο αντί γι' αὐτὸν κάποιος άλλος. Ἀπ' όλους τούς δίκους του μονάχα ή νεαρή σύζυγός του Ἄλκηστι δέχεται νὰ ύποσθῇ τὸ δεινὸ αὐτό. Καί πραγματικά έπειτα από συγκινητικό άποχαιρετισμό τοῦ άντρα της και των παιδιών τους πεθαίνει. Ὁ Ἡρακλῆς τυχαία περνά από τις Φερές κι ο Ἄδμητος, κρύβοντας τή θλίψη του, τὸν φιλοξενεί και τὸν περιποιείται. Ὁ Ἡρακλῆς, που αγαπᾷ τὸ κρασί έχει όμως και καλή καρδιά, μαθαίνει τὸν θάνατο της Ἄλκηστις, τρέχει στον τάφο της και, αφού παραμόνεψε τὸ Θάνατο, τοῦ άρπαξε τήν ήρωίδα και τήν

ἔφερε στὸν Ἀδμητο. Τὸ δράμα αὐτὸ ἔχει καὶ κωμικὰ στοιχεῖα (δόλοκληρη ἡ σκηνὴ μὲ τὸν Ἡρακλῆ εἶναι κωμικὴ) καὶ ἦταν τὸ τέταρτο τῆς τετραλογίας, εἶχε δηλ. τὴ θέση τοῦ σατυρικοῦ δράματος.

2. *Μήδεια* (ιδιδ. τὸ 431). Ἡ ἡρώιδα πρόκειται νὰ ἐγκαταλειφθῇ ἀπὸ τὸν Ἰάσωνα, γιὰ τὸν ὁποῖο θυσίασε τὰ πάντα, καὶ γιὰ νὰ τὸν τιμωρήσῃ σκοτώνει ὄχι μόνο τὴ νέα του σύζυγο Γλαύκη, ἀλλὰ καὶ τὰ ἴδια τὰ παιδιὰ της. Γιὰ νὰ ἀποφύγῃ τὴν ἐκδίκηση τοῦ Ἰάσωνα καταφεύγει, ἐπάνω σὲ ἄρμα ποὺ τὸ σέρνουν πτερωτοὶ δράκοντες, στὴν Ἀθήνα, στὸν Αἰγέα. Τὸ ἔργο, ἓνα ἀπὸ τὰ καλύτερα τοῦ ποιητῆ, πῆρε μονάχα τὸ τρίτο βραβεῖο.

3. *Ἡρακλῆϊδαί* (ιδιδ. πιθ. λίγο μετὰ τὴν ἐναρξὴ τοῦ πελοπον. πολέμου). Ὁ Ἰόλαος, παλιὸς φίλος τοῦ Ἡρακλῆ, καὶ τὰ παιδιὰ τοῦ ἥρωα καταδιωκόμενα ἀπὸ τὸ Εὐρύσθεα βρίσκουν καταφύγιο στὴν Ἀθήνα, στὸ ναὸ τοῦ Δία. Ὁ Εὐρύσθεας ζητεῖ τὴν παράδοσή τους καὶ στὴν ἄρνηση τοῦ βασιλιά τῶν Ἀθηνῶν νὰ τὸ πράξῃ, κηρύσσει τὸν πόλεμο ἐναντίο του. Στους Ἀθηναίους δίνεται χρησμός πὼς θὰ νικήσουν ἂν θυσιαστῇ μιὰ εὐγενὴς παρθένος. Ἡ κόρη τοῦ Ἡρακλῆ Μακαρία θεληματικὰ δέχεται νὰ εἶναι τὸ θῦμα. Ὁ Εὐρύσθεας νικιέται καὶ αἰχμαλωτίζεται. Τὸ ἔργο γράφηκε στὴν ἀρχὴ τοῦ πελοποννησιακοῦ πολέμου γιὰ νὰ θυμίσῃ στοὺς Σπαρτιάτες τὴν εὐγνωμοσύνη ποὺ ὀφείλουν στοὺς Ἀθηναίους γιὰ τὴ σωτηρία τῶν παιδιῶν τοῦ Ἡρακλῆ.

4. *Ἰππόλυτος* (ιδιδ. τὸ 428). Εἶναι ἡ τραγωδία στὴν ὁποία κατ' ἐξοχὴν ὑμνεῖται ἡ ἀγνότητα. Ὁ Ἰππόλυτος, γιὸς τοῦ Θησέα καὶ τῆς Ἀμαζόνας Ἰππολύτης, ζῇ μιὰ ἀγνὴ ζωὴ ἀφιερωμένος στὴν παρθένο θεὰ Ἄρτεμη. Ἡ μητρὶς τοῦ Φαίδρα κυριεύεται ἀπὸ σφοδρὸν ἔρωτα γι' αὐτόν, ποὺ ἐκείνος τὸν ἀποκροεῖ μὲ ἀποστροφή. Ἡ Φαίδρα αὐτοκτονεῖ ἀφήνοντας ἐπιστολὴ γιὰ τὸν Θησέα στὴν ὁποία κατηγορεῖ τὸν Ἰππόλυτο ὅτι ἐπιβουλεύτηκε τὴν τιμὴ της. Ὁ Θησέας πιστεύει στὴ συκοφαντία, δίδωχνει τὸν Ἰππόλυτο καὶ τὸν καταριέται νὰ ἔχῃ κακὸ τέλος, ποὺ πραγματικὰ ἔλαβε. Ἡ Ἄρτεμη ὁμῶς φανερῶνει στὸν Θησέα τὴν ἀγνότητα καὶ ἀθωότητα τοῦ Ἰππόλυτου καὶ ὁ δυστυχὴς πατέρας θρηνεῖ, ἐπειδὴ ὑπῆρξε ἡ αἰτία τοῦ θανάτου του. Τὸ ἔργο πῆρε τὸ πρῶτο βραβεῖο.

5. *Ἀνδρομάχη* (ιδιδ. πιθ. τὸ 425). Ἡ χήρα τοῦ Ἑκτορα Ἀνδρομάχη, ποὺ μετὰ τὴν ἄλωση τῆς Τροίας τὴν πῆρε λάφυρο ὁ Νεοπτόλεμος καὶ τὴν ἔφερε στὴ Φθιώτιδα, μισεῖται ἀπὸ τὴν σύζυγό του Ἑρμιόνη, κόρη τοῦ Μενέλαου. Ἡ Ἑρμιόνη, μὲ τὴ βοήθειά καὶ αὐτοῦ πατέρα της, ἐπωφελεῖται τὴν ἀπουσία τοῦ Νεοπτόλεμου καὶ θέλει νὰ σκοτώσῃ τὴν Ἀνδρομάχη καὶ τὸ παιδί ποὺ ἀπόκτησε μὲ τὸ Νεοπτόλεμο, τὸ Μολοσσό· τοὺς σώζει ὁμῶς καὶ τοὺς δυὸ ὁ παππούς τοῦ Νεοπτόλεμου Πηλέας ποὺ ἀναγκάζει τὸν Μενέλαο νὰ φύγῃ. Ὁ Ὀρέστης ἀπάγει τὴν Ἑρμιόνη, ποὺ πρὶν τὴν πάρῃ ὁ Νεοπτόλεμος τὴν εἶχε μνηστευθῇ, καὶ ἓνας ἀγγελιοφόρος κάνει γνωστὸ ὅτι ὁ Νεοπτόλεμος σκοτώθηκε στοὺς Δελφούς. Ἐμφανίζεται ἡ Θέτις καὶ τακτοποιεῖ τὰ πράγματα. Ὁ ἀπαίσιος χαρακτήρας ποὺ ἀποδίδει ὁ ποιητὴς στὸ βασιλιά τῆς Σπάρτης Μενέλαο δείχνει πὼς τὸ ἔργο γράφηκε στὰ πρῶτα χρόνια τοῦ πελοποννησιακοῦ πολέμου.

6. *Ἑκάβη* (ιδιδ. πιθ. τὸ 424). Ἡ σύζυγος τοῦ Πριάμου ἐνῷ ὀδηγεῖται δούλη στὴν Ἑλλάδα δοκιμάζει ἀλλεπάλληλες συμφορές. Ὁ Ὀδυσσεύς ἀποσπᾷ ἀπὸ τὴν ἀγκαλιά της τὴν κόρη της Πολυξένη γιὰ νὰ τὴ προσφέρει θυσία στὸν τάφο τοῦ Ἀχιλλέως· ὁ νεώτερος γιὸς της Πολύδωρος σκοτώνεται ἀπὸ τὸν ἄρπαγα βασιλεῖα τῶν Θρακῶν Πολυμήστορα, στὸν ὁποῖο γιὰ ἀσφάλεια τὸν εἶχε στείλει ὁ Πριάμος μὲ πολλοὺς θη-

σφυρούς, καὶ τὸ πτώμα του πετιέται στὴ θάλασσο. Ἡ Ἑκάβη κατορθώνει νὰ ἐκδικηθῇ σκοτώνοντας τὰ παιδιά τοῦ Πολυμήστορα καὶ τυφλώνοντας τὸν ἴδιο. Στὴν τραγωδία αὐτὴ τὸ τραγούδι τοῦ χοροῦ εἶναι περιωρισμένο, ἐνῶ οἱ μονωδιές τῶν ἡθοποιῶν εἶναι μακρές.

7. Ἰ κ έ τ ι δ ε ς (διδ. πιθ. τὸ 423). Οἱ μητέρες τῶν Ἀργείων στρατηγῶν ποὺ ἔπεσαν στὶς Θηβὰς ἰκετεύουν (ἀπ' αὐτὸ ἡ ὀνομασία) τὸν βασιλιὰ τῶν Ἀθηνῶν Θησέα νὰ τίς βοηθήσῃ νὰ πάρουν καὶ θάψουν τοὺς νεκροὺς γιούς τους. Ὁ Θησέας κηρύσσει τὸν πόλεμο ἐναντίον τῶν Θηβῶν καὶ παίρνει τὰ πτώματα τῶν Ἀργείων στρατηγῶν, τὰ ὁποῖα καίονται καὶ ἡ στάχτη τους δίνεται στὶς ἰκέτιδες. Τὸ ἔργο ἴσως γράφηκε γιὰ νὰ διευκολύνῃ τὴν προσέγγιση Ἀθηνῶν - Ἀργούς ποὺ αὐτὴ τὴν ἐποχὴ ἀποτελεῖ τὸ στόχο τῆς ἀθηναϊκῆς πολιτικῆς.

8. Ἡ ρ α κ λ ῆ ς μ α ι ν ό μ ε ν ο ς (διδ. ἀνάμεσα στὰ 421 καὶ 416· ἀρχικά ὠνομάζονταν μόνον Ἡ ρ α κ λ ῆ ς). Ὁ Ἡρακλῆς κατεβαίνει στὸν Ἀδῆ γιὰ νὰ ἐκτελέσῃ καὶ τὸν τελευταῖο ἄθλο του, νὰ φέρῃ δηλ. ἐπάνω τὸν Κέρβερο. Ἐπειδὴ ἡ ἀπουσία του παρατάθηκε, πιστεύθηκε ὅτι πέθανε· τότε ὁ Λύκος ἀπὸ τὴν Εὐβοία κατάρθρωσε νὰ γίνῃ τύραννος τῶν Θηβῶν, ἀφοῦ σκότωσε τὸν βασιλιὰ τῆς πόλεως Κρέοντα, πεθερὸ τοῦ Ἡρακλῆ. Ὁ Λύκος λογαριάζει νὰ σκοτώσῃ καὶ τὴ γυναίκα καὶ τὰ παιδιά τοῦ Ἡρακλῆ. Ὁ ἥρωας ὁμως ἐπιστρέφει ξαφνικά ἀπὸ τὸν Ἀδῆ, σώζει τὴ γυναίκα καὶ τὰ παιδιά του καὶ σκοτώνει τὸν τύραννο. Ἀλλὰ ἡ Ἡρα, ποὺ ἐχθρεύεται τὸν Ἡρακλῆ, τοῦ θολώνει τὸ μυαλὸ καὶ σκοτώνει τὴ γυναίκα του καὶ τὰ παιδιά του, νομίζοντας ὅτι σκοτώνει τὴ γυναίκα καὶ τὰ παιδιά τοῦ Εὐρυσθέα. Ὅταν ἤλθε στὰ λογικά του θέλει νὰ αὐτοκτονήσῃ ἀλλὰ ὁ Θησέας τὸν ἐμποδίζει, τὸν ἐνθαρρύνει καὶ ἐρχονται μαζί στὴν Ἀθήνα γιὰ νὰ καθαριστῇ ὁ Ἡρακλῆς ἀπὸ τὸ μῖασμα.

9. Τ ρ ω ά δ ε ς (διδ. τὸ 415 λίγο μετὰ τὴν ἄλωση τῆς Μήλου ἀπὸ τοὺς Ἀθηναίους καὶ τὴ σφαγὴ τῶν ἀρρένων κατοίκων της). Εἶναι μιὰ ἀπὸ τίς πιὸ καταθλιπτικές τραγωδίες τοῦ Εὐριπίδη. Ὁ ποιητὴς μᾶς παρουσιάζει τὴν τραγικὴ θέση τῶν γυναικῶν τῆς Τροίας (Τρωάδων) ὕστερα ἀπὸ τὴ σφαγὴ τῶν συζύγων τους, ὅταν αὐτὲς βρίσκωνται στὸ ἔλεος τῶν νικητῶν, λάφυρο γιὰ μοιρασιά. Στὸ τέλος οἱ νικητὲς γκρεμίζουν ἀπὸ τὰ τείχη τὸ μικρὸ Ἀστυνάκτα καὶ πυρπολοῦν τὴν Τροία.

10. Ἡ λ έ κ τ ρ α (διδ. πιθ. τὸ 413). Ἡ Ἡλέκτρα, ποὺ ὁ Αἰγισθος καὶ ἡ Κλυταιμῆστρα τὴν πάντρεψαν μὲ ἓνα φτωχὸ χωρικό, ζῇ μὲ τὸν ἄντρα της, ποὺ δὲν τὴν ἔχει ἀγγίξει, σὲ μιὰν ἄθλια καλύβα μιὰ πολὺ σκληρὴ ζωή. Ἐκεῖ φθάνουν ὁ Ὁρέστης καὶ ὁ Πυλάδης ἀγνωρίστοι. Ἀκολουθεῖ ἡ ἀναγνώριση τῶν δύο ἀδελφῶν, ποὺ γίνεται μὲ τὴ μεσολάβηση ἑνὸς παλιοῦ ὑπηρετῆ τοῦ Ἀγαμέμνονα ποὺ ζῇ ἐκεῖ κοντὰ καὶ ἀπ' τὸν ὅποιο ἡ Ἡλέκτρα ζητᾷ λίγα τρόφιμα γιὰ νὰ φιλοξενήσῃ τοὺς δύο ξένους. Ὅλοι μαζί τότε καταστρώνουν τὸ σχέδιο τῆς ἐκδικήσεως τοῦ Ἀγαμέμνονα. Πρῶτα σκοτώνουν τὸν Αἰγισθο στοὺς ἀγροὺς καὶ ὕστερα τὴν Κλυταιμῆστρα στὴν καλύβα, ὅπου τὴν ξεγέλασαν νὰ ρθῇ. Στὸ τέλος παρουσιάζονται οἱ Διόσκοιροι ποὺ ὀρίζουν νὰ πάρῃ τὴν Ἡλέκτρα σύζυγο ὁ Πυλάδης καὶ ὁ Ὁρέστης νὰ πάῃ στὴν Ἀθήνα νὰ δικαστῇ ἀπὸ τὸν Ἄρειο Πάγο. Μοιάζει μὲ τὸ ὁμώνυμο ἔργο τοῦ Σοφοκλῆ καὶ τίς Χ ο η φ έ ρ ε ς τοῦ Αἰσχύλου.

11. Ἰ φ ι γ έ ν ε ι α ἡ έ ν Τ α ύ ρ ο ι ς (διδ. πιθ. γύρω στὸ 412). Ὁ Ὁρέστης πῆρε χρησμὸ ἀπὸ τὸν Ἀπόλλωνα πῶς γιὰ νὰ ἀπαλλαγῇ ἀπὸ τὴ μαγνία ποὺ κατέχευται, μετὰ τὸ φόνο τῆς μητέρας του, πρέπει νὰ φέρῃ στὴν Ἀττικὴ ἀπὸ τὴν χώρα τῶν

Ταίρην (σημερινή Κριμαία) τὸ ξόανο τῆς Ἀρτεμης. Μαζί με τὸν ἐξάδελφό του Πυλάδην πηγαίνουν ἐκεῖ, ἀλλὰ πιάνονται ἀπὸ τοὺς ντόπιους καὶ ὀδηγοῦνται στὴν Ἱέρεια τοῦ ναοῦ τῆς Ἀρτεμης γιὰ νὰ θυσιαστοῦν στὴ θεά, σύμφωνα με τὴ συνήθεια τοῦ τόπου νὰ θυσιάζωνται ὅλοι οἱ ξένοι ποὺ ἔφταναν ἐκεῖ. Ἱέρεια εἶναι ἡ Ἰφιγένεια ποὺ ὠδήγηθηκε ἐκεῖ ἀπὸ τὴ θεά μετὰ τὴ θαυμαστὴ σωτηρία της στὴν Αὐλῖδα. Ἀκολουθεῖ ἡ ἀναγνώριση τῶν δύο ἀδελφῶν καὶ ἡ φυγὴ ὧτων γιὰ τὴν Ἑλλάδα, ἀφοῦ μετέχνασμα τῆς Ἰφιγένειας πῆραν τὸ ξόανο τῆς θεᾶς ἀπὸ τὸ ναό. Ὁ ἡγεμόνας τῆς χώρας Θόας τοὺς καταδιώκει καὶ θὰ τοὺς πρόφτανε ἀν δὲν ἐπέμβαινε ἡ Ἀθηνᾶ («θεὸς ἀπὸ μηχανῆς») ποὺ τὸν προστάζει νὰ σταματήσῃ τὴν δίωξη, γιατί, ὅ,τι ἔγινε εἶναι θέλημα τῶν θεῶν. Ὁ Θόας ὑπακούει στὴ θεά καὶ ὑπόσχεται νὰ στείλῃ στὴν Ἑλλάδα καὶ τίς Ἑλληνίδες ποὺ ἀποτελοῦν τὸν χορὸ τοῦ δράματος. Στὴν τραγωδία αὐτή, ὅπως καὶ στὴν Ἑλένη, ὑπερτεροῦν τὰ στοιχεῖα τοῦ παραμυθιοῦ ἀπὸ τὰ τραγικά.

12. Ἑλένη (διδ. τὸ 412). Ὁ Πάρης ἔφερε στὴν Τροία ὄχι τὴν Ἑλένη ἀλλὰ τὸ εἶδωλό της. Ἡ πραγματικὴ Ἑλένη ὠδηγήθηκε ἀπὸ τὸν Ἑρμῆ στὴν Αἴγυπτο, σὲ συνετὸ βασιλιά Πρωτέα. Ἐκεῖ ἔρχεται, μετὰ τὴν ἄλωση τῆς Τροίας, ναυαγὸς ὁ Μενέλαος καὶ τὴν συναντᾷ τυχαία. Οἱ δύο σύζυγοι ἀναγνωρίζονται καὶ μετὰ ὀλίγον φεύγουν ἀπὸ τὴν Αἴγυπτο. Στὸ ἔργον αὐτὸ ἡ Ἑλένη ἀπεικονίζεται πρότυπον συζυγικῆς πίστεως καὶ τρυφερότητας.

13. Κύκλωψ (διδάχτηκε πιθ. γύρω στὸ 412). Εἶναι σατυρικὸ δράμα τοῦ ποιητῆ καὶ τὸ μοναδικὸ ἀπὸ τὰ δράματα αὐτοῦ τοῦ εἶδους, ποὺ σώθηκε ὁλόκληρον. Ἡ ὑπόθεσις εἶναι παρμένη ἀπὸ τὴν τῆς Ὀδύσσειας. Ἡ τύφλωσις τοῦ Κύκλωπα καὶ ἡ διαφυγὴ τοῦ Ὀδυσσεᾶ καὶ τῶν συντρόφων του ἀναφέρονται ὅπως ἐκεῖ. Ὁ χορὸς ἀποτελεῖται ἀπὸ Σατύρους μετὰ κορυφαῖον τὸ Σιληγόν· εἶναι δούλοι τοῦ Κύκλωπα στὴ σπηλιά του καὶ ὑστερα ἀπὸ τὴν τύφλωσίν του φεύγουν καὶ αὐτοὶ μαζί με τὸν Ὀδυσσεᾶ καὶ τοὺς συντρόφους του.

14. Ἴων (διδ. πιθ. τὸ 411). Ὁ Ἴωνας ἦταν γιὸς τοῦ Ἀπόλλωνα καὶ τῆς Κρέουσας, θυγατέρας τοῦ βασιλεῦς τῶν Ἀθηνῶν Ἐρεχθέα. Ἡ μητέρα του, ἀμέσως μετὰ τὴ γέννησιν, τὸν ἄφησε στὴν Ἀκρόπολιν καὶ ὁ Ἑρμῆς τὸν ἔφερε στοὺς Δελφοὺς. Ἐκεῖ, ἔπειτα ἀπὸ χρόνια, γίνεταί ἡ ἀναγνώρισίς του ἀπὸ τὴν μητέρα του. Ὁ Ἴωνας ἔρχεται μαζί με τοὺς γονεῖς του στὴν Ἀθήνα γιὰ νὰ γίνῃ βασιλεὺς καὶ γενάρχης τῶν Ἰώνων. Τὸ κύριον χαρακτηριστικὸν τῆς πλοκῆς αὐτῆς τῆς τραγωδίας (ἕνα ἔκθετο ποὺ ἀναγνωρίζεται ἀργότερα ἀπὸ τοὺς γονεῖς) ἔγινε τυπικὸν θέμα τῆς νέας κωμωδίας.

15. Φοῖνισσαι (διδ. πιθ. τὸ 410). Ἡ τραγωδία πῆρε αὐτὸ τὸ ὄνομα ἀπὸ τὸν χορὸ ποὺ τὸν ἀποτελοῦν γυναῖκες ἀπὸ τὴ Φοινίκη, οἱ ὁποῖες, ὀδηγούμενες γιὰ τοὺς Δελφοὺς ὡς ἀφιέρωμα πρὸς θεᾶν, περνοῦν ἀπὸ τὴ Θήβα. Στὸ μακρὸν αὐτὸ δράμα (1766 στίχοι) περιλαμβάνεται ἡ πολιορκία τῶν Θηβῶν, ἡ ἐθελοντικὴ θυσία τοῦ Μενονικέα, γιοῦ τοῦ Κρέοντα γιὰ τὴ σωτηρίαν τῆς πατρίδας, ὁ φόνος τῶν στρατηγῶν τῶν πολιορκητῶν, ὁ θάνατος τῶν δύο ἀδελφῶν Ἑτεοκλῆ καὶ Πολυνείκην στὴ μονομαχίαν ποὺ εἶχαν, ἡ αὐτοκτονία τῆς Ἰοκάστης, ἡ ἀνάληψις τῆς βασιλείας ἀπὸ τὸν Κρέοντα καὶ ἡ διαταγὴ του νὰ μείνῃ ἄταφος ὁ Πολυνείκης, ἡ ταφὴ τοῦτου ἀπὸ τὴν Ἀντιγόνη, παρὰ τὴν ἀπαγόρευσιν τοῦ Κρέοντα καὶ τέλος ἡ μαζὶ μετὰ τὸν τυφλὸν πατέρα της, καταδικασμένο ἀπὸ τὸν Κρέοντα σὲ ἔξορίαν, ἀναχώρησίς της. Στὴν τραγωδίαν αὕτη περισσότερον ἀπὸ κάθε ἄλλην λείπει ἡ ἐνότης. Οἱ στίχοι 1737 - 1766 πιθανότατα εἶναι νόθοι.

16. Ὀρέστης (διδ. τὸ 408). Ὁ Ὀρέστης καὶ ἡ Ἠλέκτρα καταδικάζονται

ἀπὸ τοὺς Ἀργεῖους σὲ θάνατο, ἐπειδὴ σκότωσαν τὴ μητέρα τους. Ὁ Ὀρέστης ζητᾷ τότε τὴν προστασία τοῦ θεοῦ τοὺς Μενέλαου, ποὺ μόλις εἶχε ἐπιστρέψει μαζί με τὴν Ἑλένη ἀπὸ τὴ μεγάλη περιπλάνηση· ἐκεῖνος ὅμως, ἀπὸ φόβο, δὲν τοὺς βοηθεῖ. Τότε ὁ Ὀρέστης καὶ ἡ Ἥλέκτρα, παρακινημένοι καὶ ἀπὸ τὸν Πυλάδην, ἀποφασίζουν νὰ σκοτώσουν τὴν Ἑλένη, τὴν αἰτία ὅλων τῶν κακῶν, ἀλλ' αὐτὴ ἐξαφανίζεται μυστηριωδῶς. Ἀπειλοῦν τότε νὰ σκοτώσουν τὴν κόρη τοῦ Μενέλαου Ἑρμιόνη καὶ τὰ πράγματα περιπλέκονται. Ἡ σύγχυση διαλύεται μετὰ τὴν ἐμφάνιση τοῦ Ἀπόλλωνα, ὁ ὁποῖος ἐξηγεῖ τὴν ἐξαφάνιση τῆς Ἑλένης καὶ παραγγέλλει νὰ πάρῃ ὁ Ὀρέστης γυναίκα τοῦ τὴν Ἑρμιόνη καὶ ὁ Πυλάδης τὴν Ἥλέκτρα. Ἡ τραγωδία αὐτὴ ἔχει μακρὲς μονωδίες καὶ μονάχα δύο στροφικὰ χορικά τραγούδια.

17. Ἰφίγένηεια ἡ ἐν Αὐλίδι (διδ. τὸ 405, μετὰ τὸ θάνατο τοῦ ποιητῆ, ἀπὸ τὸν ὁμώνυμο γιὸ ἢ ἀνιψιὸ του). Ὑπόθεση τὸ δράμα αὐτὸ ἔχει τὸ γνωστὸ μῦθο τῆς θυσίας τῆς Ἰφίγένειας στὴν Αὐλίδα γιὰ νὰ ἐξευμενιστῇ ἡ Ἀρτεμη. Ὁ Ἀγαμέμνωνας πείθεται ἀπὸ τὸν Μενέλαο νὰ καλέσῃ τὴν Ἰφίγένεια στὴν Αὐλίδα γιὰ νὰ τὴν δώσῃ ὡς θυσιᾶν σὺν τῷ Ἀχιλλέει. Ἐκεῖνη φθάνει μαζί με τὴν μητέρα τῆς Κλυταίμνηστρα καὶ σὲ λίγο ἀντιλαμβάνεται τὸ σκοπὸ τῆς προσκλήσεως. Ὁ Ἀχιλλεὺς μαθαίνει ὅτι χρησιμοποίηθηκε τὸ ὄνομα τοῦ γιὰ τὸν ἐρχομὸ τῆς Ἰφίγένειας καὶ ἀποφασίζει νὰ τὴν ὑπερασπιστῇ. Ἡ Κλυταίμνηστρα ἱκετεύει τὸν ἄντρα τῆς νὰ λυπηθῇ τὸ παιδί τους· ἴδια θερμὰ παρακαλεῖ καὶ ἡ Ἰφίγένεια τὸν πατέρα τῆς νὰ μὴ τὴν θυσιάσῃ· στὸ τέλος ὅμως καταλαβαίνει πῶς ἡ θυσία τῆς εἶναι ἀναγκαία καὶ ἀποφασίζει θελήματικά νὰ πεθάνῃ γιὰ τὴν Ἑλλάδα. Στὴν τραγωδία αὐτὴ προβάλλει πολὺ ὁ ποιητὴς τὸ θέμα τῆς ἐθελοντικῆς θυσίας ποὺ καὶ σ' ἄλλα ἔργα τοῦ χρησιμοποίησε. Ἦδη ὁ Ἀριστοτέλης (Ποιητ. XV, 5) εἶχε παρατηρήσει ὅτι ἡ μορφή τῆς Ἰφίγένειας στερεῖται ἐνότητος. Τὸ τέλος χάθηκε ἀπὸ πολὺ παλιὰ καὶ οἱ στίχοι 1578 - 1629 ποὺ βρίσκονται σήμερα στὸ κείμενο τοῦ ἔργου εἶναι μεταγενέστερη προσθήκη, ἴσως τῶν βυζαντινῶν.

18. Βάκχαι (διδ. τὸ 405 μαζί με τὴν Ἰφίγένηεια ἐν Αὐλίδι, μετὰ τὸ θάνατο τοῦ ποιητῆ). Ὁ βασιλιάς τῶν Θηβῶν Πενθέας θέλει νὰ ἐμποδίσῃ τὴν εἰσαγωγὴ τῆς νέας λατρείας τοῦ θεοῦ Διόνυσου στὴ Θήβα καὶ κατασπαράζεται ἀπὸ τὶς ἀκόλουθες τοῦ θεοῦ, τὶς Βάκχες ποὺ τὶς ὁδηγεῖ ἡ ἴδια ἢ μητέρα τοῦ Ἀγαυῆ μετὰ τὶς ἀδελφές τῆς. Τὸ ἔργο διδάχθηκε μετὰ τὸ θάνατο τοῦ Εὐριπίδου ἀπὸ τὸν ὁμώνυμο γιὸ ἢ ἀνιψιὸ του καὶ φαίνεται ὅτι γράφηκε ἔπειτα ἀπὸ τὴ μετὰβαση τοῦ ποιητῆ στὴν αὐλὴ τοῦ Ἀρχέλαου. Τὸ ἔργο εἶναι γεμάτο ἀπὸ τὴν ἐρῆ μανία, τὴ συναισθηματικὴ μέθη τῆς διονυσιακῆς λατρείας, ποὺ μόνο τὸν ὀρθολογιστὴ Πενθέα ἀφήνει ἀσυγκίνητο. Πουθενὰ ἄλλοῦ δὲν ἔχει ἀπεικονιστῇ τόσο δυνατὰ ἡ ἐκστασιακὴ λατρεία τοῦ Διόνυσου ὅσο στὸ ἔργο αὐτὸ τῶν γηρατειῶν τοῦ ποιητῆ. Ἰσως στὴ σύγκρουση αὐτὴ ἤρεμου καὶ παράφορου, λογικοῦ καὶ παράλογου εἶδε ὁ Εὐριπίδης τὴν οὐσία τῆς διονυσιακῆς λατρείας.

19. Ρῆσοις (ἄγνωστο πότε διδάχθηκε). Εἶναι δραματοποίηση τοῦ Κ (Δολωνείας) τῆς Ἰλιάδας. Ὁ ἀλαζονικὸς βασιλιάς τῆς Θράκης Ρῆσος ἔρχεται σὲ βοήθεια τῶν Τρώων καὶ σκοτώνεται νύχτα στὴ σκηνὴ τοῦ ἀπὸ τὸν Ὀδυσσεᾶ καὶ τὸ Διομήδη. Ὅπως εἴπαμε, ἡ νεώτερη κριτικὴ θεωρεῖ τὸ δράμα αὐτὸ νόθο καὶ ἔργο ἄγνωστου ποιητῆ τῶν ἀρχῶν τοῦ 4. π.Χ. αἰώνα.

Χαρακτήρας τῆς ποιήσεως τοῦ Εὐριπίδη. Μὲ τὸν Εὐριπίδη κάνει τὴν ἐμφάνισή του στὴν τραγωδία τὸ κριτικὸ πνεῦμα. Μυαλὸ γεμάτο περιέργεια, ἀκονισμένο ἀπὸ τὴ συναναστροφή μὲ τοὺς φιλοσόφους καὶ τοὺς πρώτους σοφιστές, θέλει νὰ διεισδύσῃ παντοῦ. Τὰ πρόσωπα τῶν τραγωδιῶν του συχνὰ συζητοῦν τὰ προβλήματα τῆς ἐποχῆς, πολλὰς φορές μὲ τὴν ἴσην θερμὴν τοῦ διακρίπτεται ἡ δραματικὴ πράξις. Ἀπ' αὐτὸ καὶ ἡ προσωποποιία του ὁ «ἀπὸ σκηνῆς φιλόσοφος».

Ὁ Εὐριπίδης δὲν ἔχει τὴ βαθιὰ θρησκευτικότητα, τὸ σεβασμὸ καὶ τὴν προσήλωσιν πρὸς τὴν παράδοσιν ποὺ εἶχαν ὁ Αἰσχύλος καὶ ὁ Σοφοκλῆς· ὅ,τι τὸν ἐνδιαφέρει εἶναι ἀποκλειστικὰ καὶ μόνο ἡ δραματικὴ τέχνη. Στὰ μάτια του μιὰ παράδοσις δὲν εἶναι σεβαστὴ ἐπειδὴ εἶναι ἀρχαία. Τὸ παρελθόν, ὅπως καὶ τὸ παρόν, τὸ ἀντικρίζει ψυχρά, ὀρθολογιστικά, σχεδὸν χωρὶς καμμιὰ συγκατάβαση.

Ἐνα δεῦτερο χαρακτηριστικὸ τῆς φύσεως τοῦ Εὐριπίδη εἶναι ἡ λεπτή εὐαισθησία του. Τὸ κριτικὸ πνεῦμα, συνδυασμένο μ' αὐτὴ τὴν ἱκανότητα νὰ αἰσθάνεται ζωηρά, δὲν ἀφήνει τὸν ποιητὴ νὰ γλιστρήσῃ στὸν ψυχρὸ σαρκασμὸ ἢ στὸ διασκεδαστικὸ σκῶμμα. Ὁ συνδυασμὸς αὐτῶν τῶν δύο στοιχείων δίνει στὸ ἔργο τοῦ ποιητῆ συχνὰ ἓνα τόνο πικρὸ καὶ τὸ κάνει πολὺπλοκο.

Ὁ Εὐριπίδης ὡς δραματοουργός. 1. Τὰ παλαιὰ στοιχεῖα. Ἐξωτερικὰ τίποτε δὲν ἔλλαξε στὴν τραγωδίᾳ τοῦ Εὐριπίδη. Καὶ ἡ ἐκλογή τῶν θεμάτων καὶ ἡ ἀρχιτεκτονικὴ τῶν δραμάτων σχεδὸν ἀκολουθοῦν πιστὰ τὴν παράδοσιν. Ξαναβρίσκομε καὶ στὸν Εὐριπίδη, ὅπως στοὺς ἄλλους δύο τραγικούς, τὴν ἀγάπην γιὰ τὴ ζωὴ καὶ τὸ φῶς, τὴν ἀβεβαιότητα γιὰ τὸ μέλλον, τὸν τρόμο μπροστὰ στὶς μεγάλες συμφορὰς ποὺ συντρίβουν τὸν ἄνθρωπον, τὴν πίστη στὴ Νέμεσιν ποὺ πληττεῖ τοὺς ὑπερόπτες, τὴν ἰδέαν γιὰ μιὰ δύναμιν σκοτεινὴν καὶ ἀκαθόριστον, γιὰ ἓνα ἀμείλικτον πεπρωμένο, ποὺ καὶ οἱ ἴδιοι οἱ θεοὶ δὲν μποροῦν νὰ ξεφύγουν. Ὅλα αὐτά, ποὺ ὁ θεατὴς τῆς τραγωδίας περίμενε νὰ τὰ ἴδῃ καὶ νὰ τὰ ἀκούσῃ, τοῦ τὰ προσφέρει ὁ Εὐριπίδης.

2. Τὸ νέον πνεῦμα. Μέσα ὅμως σ' αὐτὸ τὸ πλαίσιον τῶν παλαιῶν ἀντιλήψεων φανερώναται κάτι τὸ διαφορετικόν, τὸ καινουργικόν, κάτι ποὺ ἀλλάζει αἰσθητὰ τὴν ἀτμόσφαιρα τῆς τραγωδίας, ὅπως τὴν γνωρίσαμε στὸν Αἰσχύλον καὶ στὸν Σοφοκλῆ. Χωρὶς ἀμφιβολία κρίνουν καὶ αὐτοὶ κάποτε μιὰν ἀρχαίαν παράδοσιν, ὅταν τὴν νομίζουν ἀτυμβίβαστη μὲ τὴν ἀντιλήψιν τους γιὰ τὸ δίκαιον καὶ τὴν ἠθικὴν (πρβλ. ὅ,τι εἴπαμε παραπάνω γιὰ τὴν Ὁρέστεια καὶ τοὺς Οἰδίποδες)· τὴν κριτικὴν ὅμως αὐτὴ τῆς παραδόσεως τὴν κάνουν μὲ προσοχὴ καὶ σεβασμό. Τὸ διαφορετικὸ πνεῦμα τοῦ Εὐριπίδη φανερώναται σὲ ὅλα τὰ ἔργα του. Παντοῦ εἶναι διάχυτη μιὰ λεπτὴ εἰρωνεία πρὸς τὶς θρησκευτικὰς καὶ τὶς ἄλλας ἀντιλήψεις τῶν πολλῶν· τάχα «παρεμπιπτόντως» κάνει πολὺ δριμύτως παρατηρήσεις γιὰ θεσμούς ποὺ οἱ σύγχρονοί του τοὺς σέβονταν. Ἀλλὰ καὶ ὁ τόνος εἶναι καινούργιος στὴν τραγωδίᾳ τοῦ Εὐριπίδη· ἡ εἰρωνεία, ἡ γλῆυξ, ὁ σαρκασμὸς παρουσιάζονται συχνὰ σ' αὐτήν. Ἡ πάλιν τῶν λό-

γων, ὁ ἄ γ ὶ ν, ὅπως εἶδαμε, ὑπῆρχε στὸ ἀρχικὸ αὐτοσχέδιο ἐνιαῖο δράμα κι ἀπ' αὐτὸ τὴν κληρονομῆσαν ἡ τραγωδία, ἡ κωμωδία καὶ τὸ σατυρικό (κυρίως τὰ δυὸ πρῶτα). Στὸν Εὐριπίδῃ ὅμως τὴν πάλῃ αὐτὴ τῶν λόγων τὴν συναντοῦμε πιὸ συχνὰ ἀπ' ὅ,τι σὲ ὅποιονδῆποτε ἄλλον τραγικὸ ἢ κωμικὸ ποιητῇ. Ἡ σὲ τόσῃ ἔκτασῃ χρῆσῃ αὐτοῦ τοῦ μέσου ἀπὸ τὸν Εὐριπίδῃ πρέπει ὅπωςδῆποτε νὰ συσχετισθῇ καὶ μὲ τοὺς δι σ σ ο ὺ ς λ ὁ γ ο υ ς ποὺ αὐτὴν τὴν ἐποχὴ σύνθεταν οἱ σοφιστές.

Ἀλλὰ ὁ Εὐριπίδης δὲν εἶναι ἄθεος. Οἱ σαρκασμοὶ καὶ οἱ εἰρωνεῖες τοῦ δὲν στρέφονται ἐναντίον τῆς θρησκείας, ἀλλὰ ἐναντίον τῶν ἀντίληψεων τοῦ εἶχαν οἱ σύγχρονοί του καὶ οἱ παλαιότεροι γιὰ τοὺς θεοὺς. Ὁ Εὐριπίδης ἔχει γιὰ τὸ θεῖο ἀντίληψῃ ὑψηλότερη, καθαρότερη, ἀντίληψῃ ποὺ σχηματίσε ὁ ἴδιος μὲ ἐσωτερικὸ ἀγῶνα. Ὁ πολὺς κόσμος ὅμως, προσκολλημένος στὰ παλιά, δὲν τὸν καταλάβαινε καὶ τὸν παρεξηγοῦσε. Ἡ ἔμφυτῃ ἰδέα ποὺ ἔχομε γιὰ τὸ δίκαιο καὶ τὸ ἄδικο, εἶναι γιὰ τὸν Εὐριπίδῃ ἡ ἀπόδειξίς τῆς ὑπάρξεως τῶν θεῶν, γιατί μονάχα ἀπὸ τοὺς θεοὺς μπορεῖ νὰ προέρχεται ἡ ἰδέα αὐτὴ (Ἐ κ ἄ β η 799 - 801).

Υπάρχει στὸν Εὐριπίδῃ μιὰ σατιρικὴ διάθεση ἀρκετὰ δηκτικὴ. Ἐπικρίνει τοὺς κήρυκες «ποὺ εἶναι πάντα στὴν ὑπηρεσία τῶν δυνατῶν» (Ὁ ρ έ σ τ η ς 895), τοὺς μάντιες ποὺ ἀπατοῦν τοὺς ἀφελεῖς (Ἐ λ έ ν η 744 - 756), τοὺς φιλόδοξους, ὅπως ὁ Ἀλκιβιάδης, ποὺ παρασέρνουν τοὺς συμπολίτες τοὺς σὲ ὀλέθριες περιπέτειες (Ἐ λ έ ν η 1151 - 1154).

Ἀλλὰ δὲν ἐπικρίνει καὶ δὲν μαστιγώνει μονάχα ὁ Εὐριπίδης· ἐπαινεῖ καὶ ἐκεῖνα ποὺ νομίζει ὅτι ἀξίζουν νὰ ἐπαινεθοῦν. Εὐστοχα παρατηρήθηκε ὅτι σὲ μερικά σημεῖα τοῦ ἔργου του κάνει «διαφῆμισι» τῶν σοφιστῶν, συνιστώντας στοὺς ἀνθρώπους «νὰ ἀποκτήσουν μὲ χρήματα τὸ μυστικὸ τῆς πειθοῦς» (Ἐ κ ἄ β η 816 - 818). Πολὺ ἐπαινετικὸς εἶναι γιὰ μιὰ τάξῃ τοῦ ἀθηναικοῦ πληθυσμοῦ: τοὺς φιλόπουνος ἀγρότες, ποὺ σπάνια κατεβαίνουν στὸ «ἄστν», εἶναι ὅμως πιὸ τίμιοι, πιὸ γενναῖοι καὶ πιὸ συνετοὶ ἀπὸ τοὺς πολῖτες, ποὺ περνοῦν τὸν καιρὸ τους στὴν ἀγορὰ φλυαρώντας (Ὁ ρ έ σ τ η ς 917 - 930). Στὴν Ἡ λ έ κ τ ρ α ὁ ἀγρότης, στὸν ὅποιο ἡ κόρη τοῦ Ἀγαμέμνονα ἔχει δοθῇ σύζυγος, συμπεριφέρεται σὰν ἀληθινὸς ἀριστοκράτης.

Τὸ δ ρ α μ α τ ι κ ὸ π ἄ θ ο ς. Θὰ νόμιζε κανεὶς πὼς μιὰ τραγωδία ποὺ φιλοσοφεῖ, ἐπικρίνει καὶ σατιρίζει θὰ ἔπαινε νὰ συγκινῇ· δὲν συμβαίνει ὅμως καθόλου αὐτό. Ἄν ὁ Εὐριπίδης εἶναι ὁ «ἀπὸ σκηνῆς φιλόσοφος», εἶναι ἐπίσης, ὅχι μονάχα γιὰ τὸν Ἀριστοτέλῃ ἀλλὰ καὶ γιὰ μᾶς σήμερα, ὁ «τραγικώτατος τῶν ποιητῶν». Περισσότερο ἀπ' ὅλους τοὺς προκατόχους τοῦ ἀναζητεῖ ὁ Εὐριπίδης τὰ μέσα ποὺ θὰ γεννήσουν μὲ δύναμη στὴν ψυχὴ τοῦ θεατῆ «τὸν ἔλεον καὶ τὸν φόβον». Ὁ Ἰ π π ὀ λ υ τ ο ς, ἡ Ἐ κ ἄ β η, οἱ Τ ρ ω ἄ δ ε ς, οἱ Β ἄ κ χ ε ς, εἶναι μερικά ἀπὸ τὰ ἔργα ποὺ συγκλονίζουν τὸν θεατῆ. Πῶς ἐπέτυχε τὸ ἀποτέλεσμα αὐτὸ ὁ ποιητής;

1. Μ ἐ μ έ ς α έ ξ ω τ ε ρ ι κ ἄ. Ἡ ἐξωτερικὴ ἐμφάνισις τῶν ἡρώων τοῦ Εὐριπίδῃ προκαλεῖ θλίψῃ. Ὁ Μενέλαος στὴν Ἐ λ έ ν η παρουσιάζει

ζεται ντυμένος με ένα κομμάτι από το πανί του πλοίου που έχει επάνω και φύκια, όπως ένας ναυαγός· ο Όρεστής, στην όμώνυμη τραγωδία, κείτεται στο κρεβάτι αρρωστος· η Φαίδρα, στον Ίππόλυτο, το ίδιο· η Έκάβη στηρίζεται στο ραβδί της και υποβαστάζεται από τις Τρῶαδες δούλες· η Ήλέκτρα κρατεί μια στάμνα του νερού, όπως μια δούλη.

2. Μὲ μέσα ἐσωτερικά. Ὁ Εὐριπίδης εἶναι ρεαλιστής· ὄχι μόνο μπορεῖ, μετὰ τὴν πλοῦσια φαντασία του, νὰ ἰδῇ τὴ φθορὰ πού προξενοῦν στὸ σῶμα οἱ σπαραχμοὶ τῆς ψυχῆς, ἀλλὰ ἔχει καὶ τὴ θαυμαστὴ δύναμη νὰ τὴν παραστήσῃ (Ίππόλ. 198 κ.έ., Έκάβη 59 κ.έ. κ.ά.).

Στὸν Οἰδίποδα τύραννο τοῦ Σοφοκλῆ, ὅταν ὁ Οἰδίπους τυφλώνεται, ὁ φυσικὸς πόνος εἰκονίζεται πολὺ λίγο· ὁ ἡθικὸς πόνος κυριαρχεῖ. Κι ἂν στὸν Φιλοκτήτη ὑπάρχῃ μιὰ ζωηρὴ εἰκόνα τῆς σωματικῆς ἀθλιότητος τοῦ ἥρωα, ἴσως αὐτὸ ὀφείλεται σὲ ἐπίδραση τοῦ Εὐριπίδη.

Ὁ Εὐριπίδης εἶναι ἐκεῖνος πού ξέρεי κατ' ἐξοχὴν νὰ ἐκφράσῃ τίς μεγάλες συγκινήσεις τῆς ἀνθρώπινης ψυχῆς: τὴ μητρικὴ ἀγάπη, τὴ συζυγικὴ ἀφοσίωση, τὴν ἀδελφικὴ τρυφερότητα. Ξέρει νὰ μᾶς κινή τὸν οἶκτο γιὰ τὰ ἀθῶα θύματα: γιὰ τὴν Ἰφιγένεια πού ἱκετεύει τὸν πατέρα τῆς νὰ μὴ τὴν σκοτώσῃ, τὴν Ἀλκῆστη πού ἀποχαίρετὰ τὸν ἄντρα τῆς, τὰ παιδιὰ τῆς καὶ τὴ ζωὴ, τὴν Πολυξένη πού βαδίζει στὸν θάνατο χωρὶς νὰ τρέμῃ. Συγκινοῦν βαθύτατα τὰ λόγια τῆς Ἀνδρομάχης, ὅταν ἔρχωνται νὰ τῆς ἀποσπᾶσουν τὸ παιδί τῆς γιὰ νὰ τὸ σκοτώσουν (Τρῶαδες 749 - 751), τῆς Ἀγαύης ὅταν ἐπιστρέφῃ κρατώντας τὸ κεφάλι τοῦ Πενθέα (Βάκχαι 1168 κ.έ.), τοῦ Ὁρέστη καὶ τῆς Ήλέκτρας, ὅταν ἀποχωρίζονται (Ὁρέστης 1018 κ.έ.), ὁ μονόλογος τῆς Μήδειας, ὅταν ἐτοιμάζεται νὰ σκοτώσῃ τὰ παιδιὰ τῆς (Μήδεια 1021 - 1080), ὁ θρήνος τοῦ μικροῦ γιοῦ τοῦ Ἀδμητοῦ γιὰ τὴ μητέρα του (Ἀλκῆστης 393 - 415).

Ἡ ἀπεικόνιση τῶν χαρακτήρων. Ὁ Εὐριπίδης ἔχει ἐπιτύχει νὰ ἀπεικονίσῃ στὰ ἔργα του μὲ μεγάλη δύναμη τοὺς χαρακτήρες, ἀνδρικοὺς καὶ γυναικεῖους. Τὸν εἶπαν «μισογόνῃ» καὶ εἶναι εὐκόλο νὰ βρῇ κανεὶς στὸ ἔργο του στίχους πού δείχνουν τὴν ἀντιπάθειά του πρὸς τίς γυναῖκες. Ἀλλὰ δὲν πρέπει νὰ ξεχνοῦμε ὅτι στὸ ἔργο τοῦ Εὐριπίδη ὑπάρχουν καὶ ὑπέροχες γυναικεῖες μορφές: Ἰφιγένεια, Ήλέκτρα (στὸν Ὁρέστη), Ἀλκῆστη, Πολυξένη, Εὐάδην, Μακαρία. Ἀκόμη καὶ τίς γυναῖκες πού διαπράττουν ἐγκλήματα (Μήδεια, Φαίδρα) ὁ ποιητὴς μᾶς κάνει περισσότερο νὰ τίς λυπούμαστε παρά νὰ τίς μισοῦμε· μπαίνει μὲ συμπάθεια στὴν ψυχὴ τους, πού, κυριευμένη ἀπὸ κάποιο πάθος, τίς ὠδήγησε στὸ ἐγκλημα.

Ἀνάμεσα στοὺς ἀνδρικοὺς χαρακτήρες ὑπάρχουν μερικοὶ πού ξεχωρίζουν μὲ τὴν εὐαισθησία τους καὶ τὴν ψυχικὴ τους εὐγένεια, ὅπως ὁ Ίππόλυτος, ὁ Ὁρέστης, ὁ Πυλάδης. Ἀλλὰ, ὅπως εἶπαμε, ὁ Εὐριπίδης προτιμᾷ νὰ μεταβάλλῃ τοὺς ἥρωες τῶν μύθων σὲ ἀνθρώπους τῆς ἐποχῆς του, φιλόδοξους, σκληροὺς, ἐγωιστές, φιλόψυχους. Ἔτσι ὁ Ἀγαμέμνο-

νας στην 'Ιφιγένεια ἐν Αὐλίδι καὶ ὁ Ὀδυσσεύς στην 'Εκάβη μιλοῦν καὶ φέρονται ὅπως οἱ δημαγωγοί· ὁ 'Ιάσωνας στὴ Μήδεια εἶναι ὁ καλὸς μαθητὴς τῶν σοφιστῶν, ὁ κυνικὸς καὶ διεφθαρμένος ἀριστοκράτης μετὰ τὴν ἀνάσθητή καρδιά· ὁ Ἄδμητος καὶ ὁ Φέρης στὴν Ἀλκίση εἶναι ἐπίσης ἀποχρυστικοὶ γιὰ τὸν ἐγωισμό καὶ τὴ φιλοψυχία τους.

Ἡ τέχνη τοῦ Εὐριπίδη. Ὁ Εὐριπίδης καινοτόμησε καὶ στὸ διαλογικὸ καὶ στὸ χορικὸ μέρος τῆς τραγωδίας. Ὁ πρόλογος στὰ ἔργα του δὲν περιέχει τὴν ἀρχὴ τῆς δράσης, ὅπως στὰ ἔργα τῶν ἄλλων τραγικῶν, ἀλλὰ τὴν προῖστορία της, συχνά μετὰ τὸν μακρὸ λόγο κάποιου θεοῦ. Ἡ λύση τῆς δραματικῆς πλοκῆς συντελεῖται ὅχι μετὰ τὴν δράση τῶν ἰδίων τῶν προσώπων, ἀλλὰ μετὰ τὴν παρέμβαση ὑπερφυσικοῦ παράγοντα, τοῦ «ἀπὸ μηχανῆς θεοῦ». Καὶ οἱ δύο αὐτὲς καινοτομίες εἶναι ἀποτέλεσμα τῶν διαφορετικῶν ἀπὸ τοὺς δύο ἄλλους τραγικοὺς ἀπόψεων τοῦ Εὐριπίδη γιὰ τοὺς μύθους καὶ τὴν ὅλη παράδοση. Ἐπηρεασμένος, ὅπως εἶδαμε, ἀπὸ τὴν σοφιστικὴ ἐβλεπε τοὺς παραδομένους μύθους περισσότερο σὰν ὕλικὸ πὺλμπορὺσε νὰ διαμορφώσῃ ὅπως ἤθελε καὶ λιγώτερο σὰν μνημεῖο ἱερὸ πὺλμπορεπε νὰ σεβαστῇ. Δὲν μποροῦσε ὅμως νὰ ἀγνοήσῃ μερικὰ σταθερὰ καὶ καθιερωμένα στοιχεῖα τῶν μύθων αὐτῶν. Ἀπ' αὐτὸ ἦταν ὑποχρεωμένος μετὰ τὸν πρόλογο νὰ προῖδεῖται τοὺς θεατὲς γιὰ τίς ἀλλαγές, καὶ στὸ τέλος, μετὰ τὴν ἐπέμβαση ὑπερφυσικοῦ («ἀπὸ μηχανῆς θεοῦ»), νὰ φέρῃ σὲ ἀρμονία τὴ γνωστὴ παράδοση τοῦ μύθου καὶ τίς καθιερωμένες λατρεῖς μετὰ τὴν δραματικὴ πράξη πὺλποξε ξετυλιχτῇ διαφορετικά. Οἱ καινοτομίες αὐτὲς στὴν διαπραγμάτευση τοῦ μύθου εἶχαν ὡς ἀποτέλεσμα καινοτομίες σκηνικές: μηχανικὲς βελτιώσεις ἐπινοήθηκαν γιὰ νὰ εἶναι δυνατὸ νὰ ἐμφανιστοῦν καὶ νὰ ἐξαφανιστοῦν γρήγορα οἱ θεοί. Οἱ τεχνικὲς αὐτὲς ἐπινοήσεις, καθὼς καὶ οἱ φιλοσοφικὲς, θρησκευτικὲς, ἠθικὲς καὶ λοιπὲς ἀπόψεις τοῦ Εὐριπίδη, ἔγιναν ὁ στόχος τῶν κωμωδιῶν τοῦ Ἀριστοφάνη, πὺλπο μᾶς εἶναι ἔτσι πολὺτιμη πηγὴ πληροφοριῶν γιὰ τὸν ποιητὴ.

Στὸ λυρικὸ μέρος τῆς τραγωδίας οἱ καινοτομίες τοῦ Εὐριπίδη συνίστανται στὴ μείωση τῶν χορικῶν καὶ τὴν αὐξηση τῶν μονωδιῶν τῶν ἡθοποιῶν. Τὰ χορικά δὲν συνδέονται πιά στενά μετὰ τὴν δραματικὴν πράξη, ἔγιναν δηλ. ἐμβόλια, πράγμα πὺλπο διασπᾷ τὴν ἐνότητα τῆς τραγωδίας. Ὁ χορὸς γίνεται ἀπλὸς θεατὴς τῆς δράσης.

Τὰ χορικά τῶν τραγωδιῶν τοῦ Εὐριπίδη καθεαυτὰ ἐξεταζόμενα ἔχουν ἀξία ποιητικὴ καὶ σὲ μεγάλη τιμὴ τὰ εἶχαν στὴν ἀρχαιότητα. Εἶναι γνωστὸ πὺλπο πολλοὶ Ἀθηναῖοι αἰχμάλωτοι στὴ Σικελία ἐλευθερώθηκαν, γιὰ τὴν τραγουδοῦσαν χορικά τραγωδιῶν τοῦ Εὐριπίδη.

Ὁ Εὐριπίδης ἐπίσης εἰσήγαγε στὶς τραγωδίες του σκηνὲς ἀπὸ τὴν καθημερινὴ ζωὴ πὺλπο ἔφεραν τὴν τραγωδίαν πύλ κοντὰ στὴν ἀνθρώπιν ψυχὴ. Στὴν Ἀνδρομάχην πὺλ σφίγγει στὴν ἀγκαλιά τὸ παιδί της γιὰ νὰ μὴ τῆς τὸ πάρουν, στὴν Ἰφιγένειαν πὺλ τρέχει νὰ ἀγκαλιάσῃ τὸν πατέρα της, στὴν Ἡλέκτρα πὺλ σκουπίζει τὸν ἰδρώτα ἀπὸ τὸ μέτωπο τοῦ Ὁρέ-

στη, υπάρχει όχι μονάχα μιὰ καινούργια τέχνη, ἀλλὰ καὶ μιὰ τέχνη ποὺ συγκινεῖ τὸν καθένα.

Οἱ κυριώτερες ἀδυναμίες τῶν τραγωδιῶν τοῦ Εὐριπίδη εἶναι ἡ ἐλλειψὴ στέρεως ἐνότητος (μὲ τὴν παρεμβολὴν ἄλλων θεμάτων ὅχι ἀπαραιτήτων γιὰ τὸ ξετύλιγμα τοῦ μύθου καὶ τῆς δράσης) καὶ ἡ ἀνάπτυξη τῶν μονωδιῶν τῶν ἡθοποιῶν σὲ βάρος τῶν χορικῶν ποὺ ἔτσι καταντοῦν ἀπλὰ παρεμβλήματα ἄσχετα μὲ τὴν δραματικὴν πράξιν.

Γλώσσα καὶ ὕφος. Ἡ γλώσσα τοῦ Εὐριπίδη εἶναι ἡ γλώσσα τῆς τραγωδίας, ἡ ἀρχαία δηλ. ἄττικὴ μὲ μερικοὺς ἰωνικοὺς τύπους στὰ διαλογικὰ μέρη καὶ μερικοὺς δωρικοὺς στὰ χορικά. Γενικὰ ἡ γλώσσα τοῦ Εὐριπίδη εἶναι πιὸ ὁμαλὴ, εὐχη καὶ εὐρυθμὴ ἀπὸ τὴ γλώσσα τῶν δύο ἄλλων τραγικῶν. Συχνὰ τὸ ὕφος εἶναι τόσο ἀπλὸ ποὺ πλησιάζει τὸ ὕφος τοῦ πεζοῦ λόγου (*Α λ κ η σ τ ι ς 280 κ.έ., Μ ἡ δ ε ι α 446 κ.έ. κλπ.).

*Αλλὰ τὸ πεζὸ αὐτὸ ὕφος ὑψώνεται εἴτε μὲ κάποιαν εἰκόνα, εἴτε μὲ συνδυασμοὺς τῶν λέξεων, εἴτε μὲ πετυχημένη ἐκλογὴ ἐπιθέτων (*Ι φ ι γ. Α ὕ λ. 378 κ.έ., *Ε κ ἄ β η 560 κ.έ. κλπ.).

*Ἡ δημιουργικὴ φαντασία του καὶ ἡ εὐαίσθητη ψυχὴ του τὸν καθιστοῦν ἱκανὸν νὰ σμιλεῦν στίχους μοναδικούς. Πόσο μεγαλοπρεπὴς εἶναι λ.χ. ἡ παρουσίαση τοῦ ἀστρόσπαρτου οὐρανοῦ σ' ἓνα μονάχα στίχο (54) στὴν *Η λ έ κ τ ρ α:

*Ὡ νύξ μέλαινα, χρυσέων ἀστρων τροφέ.

Συμπέρασμα. Μὲ τὸν Εὐριπίδη ἡ τραγωδία ἔχασε κάτι ἀπὸ τὸ παλιό της μεγαλεῖο· ἔγινε ὅμως πιὸ πλούσια σὲ ἰδέες καὶ συναισθήματα καὶ ἀπόκτησε μεγαλύτερη ποικιλία ἀπ' ἐκείνη ποὺ εἶχε στὸν Αἰσχύλο καὶ τὸ Σοφοκλῆ· ὡς ἓνα σημεῖο προαναγγέλλει τὴ νέα κωμωδία. Ὁ *Αριστοφάνης ἦταν τυφλωμένος ἀπὸ τὸ μῖσος ὅταν ἔλεγε (Β ἄ τ ρ α χ ο ι 869) ὅτι ἡ ποίηση τοῦ Εὐριπίδη πέθανε μαζί του. *Ἐντελῶς ἀντίθετα. *Ἀφῆνοντας, ἡ τραγωδία τοῦ Εὐριπίδη, κατὰπληκτους τοὺς πρώτους θεατὲς τῆς μὲ τίς καινοτομίες της, συγκίνησε βαθύτατα τοὺς μεταγενέστερους μὲ τὴ δραματικότητά της καὶ τὸν ἀνθρωπισμὸ της, καὶ μὲ τὴν ἴδια δύναμη συγκινεῖ καὶ μᾶς σήμερα. Εἶναι ἀλήθεια πὼς τὸ ἔργο τοῦ τελειοταίου τῶν μεγάλων τραγικῶν δὲν ἔχει οὔτε τὸ ὕφος τῶν τραγωδιῶν τοῦ Αἰσχύλου οὔτε τὴν τελειότητα τῶν δραμάτων τοῦ Σοφοκλῆ· κατὰ γενικὴ ὅμως ἀναγνώριση εἶναι πιὸ ἀνθρώπινο ἀπὸ τὸ ἔργο ἐκείνων. *Ἀναρίθμητες παραστάσεις σὲ ἀγγεῖα ἀπὸ τὸν 4. π.Χ. αἰῶνα κι ὕστερα δείχνουν τὴν συνεχῆ αὔξησιν τῆς δημοτικότητος τοῦ ποιητῆ ὅχι μονάχα στὴν *Ἀθῆνα, ἀλλὰ σ' ὅλοκληρο τὸν ἑλληνικὸ κόσμον, ἰδιαίτερα στὴ Νότια *Ἰταλία καὶ τὴ Σικελία. Οἱ τραγωδίαι τοῦ Εὐριπίδη ἦταν τὸ ὑπόδειγμα γιὰ τίς ρωμαϊκὰς ὡς τὸ Σενέκα. *Ἀπὸ τὴν *Ἀναγέννησιν καὶ ἐδῶθε, ἔδωσε σὲ πολλοὺς ποιητὰς (Κορνήλιο, Ρακίνα, Σίλλερ, Γκαίτε κ.ἄ.) τὴν πρώτην ὅλην γιὰ νὰ γράβουν μερικὰ ἀπὸ τὰ ἀριστουργήματά τους.

Τὸ πλάτεμα τῶν διαφερόντων μας στὰ νεώτερα χρόνια, μᾶς ἔκαμε νὰ προσέχωμε λιγώτερο τὰ «σφάλματα» τοῦ ποιητῆ καὶ περισσότερο

τις καινοτομίες του με τις όποιες, όπως είπαμε, μιλά και στη δική μας την ψυχή, όπως μίλησε και στην ψυχή όλων των μεταγενέστερών του γενεών. Χωρίς αμφιβολία ο Εὐριπίδης, αν δεν είναι ο πιο μεγάλος από τους τραγικούς, είναι όπωςσδήποτε «ό τραγικώτατος», εκείνος που με τὸ θέατρό του κυριολεκτικά συγκλονίζει τὸ θεατή.

Τὰ ἀποσπάσματα τῶν τριῶν μεγάλων τραγικῶν, ἀλλὰ καὶ τῶν δευτέρας σειρᾶς, τὰ βρίσκει κανεὶς τὰ παλαιότερα στὴ συλλογὴ τοῦ Α. Nauck, τὰ νεώτερα στὴν ἐκδοσὴ παπύρινων εὐρημάτων τοῦ Α. S. Hunt.

ΟΙ ΜΙΚΡΟΤΕΡΟΙ ΤΡΑΓΙΚΟΙ

Οἱ σύγχρονοι τῶν μεγάλων τραγικῶν. Σ' ὅλο τὸν 5. π.Χ. αἰῶνα ἡ παραγωγὴ τραγωδιῶν ὑπῆρξε σημαντικὴ. Στὰ χρόνια τοῦ Σοφοκλῆ ἐζήσαν ὁ Νέοφρων ἀπὸ τῆ Σικυῶνα, ὁ Ἴων ἀπὸ τὴν Χίω, ὁ Ἀχαιοὺς ἀπὸ τὴν Ἑρέτρια καὶ ὁ Ἀγάθων ἀπὸ τὴν Ἀθήνα.

Ὁ Νέοφρων ἀφαινεῖται ὅτι προσπάθησε νὰ δώσῃ στὴν τραγωδίᾳ χαρακτῆρα ρεαλιστικώτερο. Σύνθεσε τραγωδίᾳ μετὰ τὸν τίτλο Μήδεια ἀπὸ τὴν ὁποία ἔχομε ἓνα ἀπόσπασμα, τὸν μονόλογο τῆς Μήδειας πρὶν σκοτώσῃ τὰ παιδιὰ της. Θεωρεῖται πιθανὸν ὅτι στὴ σύνθεσιν τοῦ ἔργου αὐτοῦ ἀσχῆσεν ἐπίδρασιν ἡ ὁμώνυμη τραγωδία τοῦ Εὐριπίδη. Ὁ Ἴων ἀφαινεῖται ἀπὸ τῆ Χίω ἔγραψε στὴν Ἀθήνα τραγωδίες, σατυρικὰ δράματα, διθυράμβους, ἐλεγείες, ἀκόμη καὶ πεζά. Ἀπὸ τὸ ἔργο του ἔχομε μερικὰ ἀποσπάσματα. Ὁ Ἀχαιοὺς ἀπὸ τὴν Ἑρέτρια ἐζήσε καὶ ἔγραψε ἐπίσης στὴν Ἀθήνα. Οἱ ἀρχαῖοι εἶχαν σὲ μεγάλη ἐκτίμησιν τὰ σατυρικὰ δράματά του· εὕρισκαν ἐπίσης ὠραία τὴ λέξιν τοῦ ποιητῆ, ἀλλὰ σκοτεινὴ καὶ αἰνιγματώδη τὴ φράσιν του. Ξέρομε μονάχα μερικοὺς τίτλους ἔργων του.

Κατὰ τὸ τελευταῖο τέταρτον τοῦ 5. π.Χ. αἰ. ἓνα ὄνομα ποιητῆ τραγωδιῶν ἀναφέρεται συχνά: τοῦ Ἀγάθωνος. Στὸ σπῆτι του γίνεται τὸ πλατωνικὸν Συμπόσιον γιὰ νὰ γιορτασθῇ ἡ πρώτη του νίκη στοὺς δραματικοὺς ἀγῶνες τὸ 416 π.Χ. Ἀνῆκε στὴ «χρυσὴ νεολαία» τῶν Ἀθηναίων. Φαίνεται πῶς πέθανε στὴν Πέλλα, στὴν αὐλὴ τοῦ Ἀρχέλαου, γύρω στὰ 405 π.Χ. Ὁ Ἀριστοφάνης στοὺς Βατραχούς (στίχ. 83-84) τὸν μνημονεύει πολὺ τιμητικᾶ.

Ὁ Ἀγάθωνας σύνθεσε τραγωδίᾳ πιθανώτατα μετὰ τὸν τίτλον Ἀνθεύς, ὅπου, κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη (Ποιητ. ΙΧ, 7) ὅλα, περιστάτικα καὶ ὀνόματα, ἦσαν φανταστικά ἀντὶ νὰ εἶναι παρμένα ἀπὸ τοὺς παραδομένους μύθους. Αὐτὸ ἀποτελοῦσε μιὰ τολμηρὴ καινοτομία πού ὅμως, ὅπως λέει ὁ Ἀριστοτέλης, ἄρεσε πολὺ στὸ κοινόν. Ὁ Ἀριστοτέλης ἀναφέρει (Ποιητ. XVIII, 7) καὶ μιὰν ἄλλην του καινοτομία: ὅτι τὰ χορικά του ἦσαν ἐμβόλιμα, τελείως δηλ. ἀσχετὰ μετὰ τὴν ὑπόθεσιν.

Στὸ τέλος τοῦ 5. π.Χ. αἰ. ἡ τραγωδία πεθαίνει. Ὁ Ἰοφώντας καὶ ὁ Ἀρίστωνας, γιοὶ τοῦ Σοφοκλῆ, ὁ τύραννος Κριτίας, ὁ νεώτερος Σοφοκλῆς, ὁ νεώτερος Εὐριπίδης, ὁ Καρκίνος καὶ οἱ τρεῖς γιοὶ του, καὶ πολ-

λοιί άλλοι, ξεχάστηκαν οι ίδιοι και τα έργα τους. 'Η αύστηρή κρίση του 'Αριστοφάνη για όλους αυτούς (Βάτραχοι 89 - 90 και 96 - 97) φαίνεται πώς είναι δίκαιη.

'Η τραγωδία κατά τον 4. π. Χ. αιώνα. 'Εγραφαν ακόμη και στον 4. π. Χ. αιώνα τραγωδίες, αλλά η δυνατή λυρική και θρησκευτική εμπνευση έχει εξαφανιστή. Τα χορικά έγιναν, από την εποχή του 'Αγάθωνα, έντελως έμβολιμα, άσχετα δηλ. με την υπόθεση της τραγωδίας.

Σ' αυτή την εποχή νομίζει η κριτική πως άνήκει και ο Ρήσος, το δράμα για το όποιο μιλήσαμε στα έργα του Εύριπίδη (βλ. σελ. 129). Πάντως, ανεξάρτητα από το ζήτημα της γνησιότητας, το έργο είναι αξιόλογο· έχει δραματικότητα, φυσικότητα και αλήθεια.

2. ΤΟ ΣΑΤΥΡΙΚΟ

'Ο 'Αριστοτέλης (Ποιητική IV, 10 - 12) παράγει, όπως είδαμε (βλ. σελ. 83 κ.έ.), το δράμα στο σύνολό του από τους αυτόσχεδιασμούς, την τραγωδία «από των εξαρχόντων τον διθύραμβον», την κωμωδία «από των εξαρχόντων τα φαλλικά» και το σατυρικό από τους Σατύρους¹, τους ακόλουθους του Διόνυσου. 'Όπως είπαμε επίσης στη γένεση του δράματος, στην άρχή ήταν και τα τρία ένα κι είχαν σχέση στενή με τη λατρεία του Διόνυσου.

'Αν και είναι πιθανό η πρώτη μορφή του ενιαίου τούτου δράματος να ήταν αυτή του σατυρικού — μιὰ κι οι τραγουδιστές του διθύραμβου ήταν σάτυροι — όμως την όριστική του διαμόρφωση το σατυρικό την έλαβε ύστερα από την τραγωδία και κάτω από την επίδρασή της. Στην κλασσική του μορφή το σατυρικό καθιερώθηκε μονάχα στο τέλος του 6. και στις άρχές του 5. π. Χ. αιώνα. 'Η άρχαιολογική έρευνα συμφωνεί με την παράδοση που θέλει τον Πρατίνα τον Φλιάσιο (άκμ. γύρω στα 515 π. Χ. και κατά τη Σούδα έγραψε σατυρικά δράματα και τραγωδίες) εισηγητή του σατυρικού. Στα άρχαιολογικά εύρήματα παρουσιάζονται για πρώτη φορά στις άρχές του 5. π. Χ. αιώνα σάτυροι πλατσομούτες, με τριχωτό ρούχο μονάχα γύρω από τη μέση, με αυτιά και ούρα άλόγου, που κρατούν φαλλούς και τραγουδούν.

Κατά τον 'Οράτιο (De arte poetica, 220 - 243) το σατυρικό πρέπει να το θεωρήσουμε διαφορετικό από την κωμωδία, κάτι που ήταν άνάμεσα σ' αυτήν και την τραγωδία και που βρισκόταν πιο κοντά στην τελευταία. 'Ο τόνος σ' αυτό έπρεπε να είναι πιο ψηλός. 'Όπως η τραγωδία έτσι και το σατυρικό παρουσιάζει συχνά στη σκηνή θεούς και ήρωες

1. 'Η πιθανότερη έτυμολογία της λέξης είναι εκείνη που συσχετίζει με ένδοευρωπ. ρίζα που σημαίνει γεννήτορας, γονιμοποιός (πρβλ. λατ. sator = γεννήτορας, σπορέας). Κι ήταν πραγματικά οι σάτυροι δαίμονες της γονιμότητας που τους βρίσκομε σε λατρείες κι άλλων λαών.

ἀλλὰ καὶ ἡ γλῶσσα καὶ τὸ ὕφος καὶ τὰ μέτρα τοῦ σατυρικοῦ εἶναι σχεδὸν τὰ ἴδια μὲ τῆς τραγωδίας. Τὸ σατυρικό δὲν ἦταν μίμηση τῆς ζωῆς μὲ τοὺς κοινούς της τύπους, ὅπως ἡ κωμωδία, ἀλλὰ ἓνα ιδιότυπο ἀστεῖο λαϊκὸ θέαμα, ποὺ μοναδικὸ σκοπὸ εἶχε νὰ προκαλέσῃ τὸ γέλιο, ὅχι νὰ διδάξῃ, νὰ βελτιώσῃ, ὅπως ἡ κωμωδία.

Ἡ ὄρχηση τοῦ χοροῦ τοῦ σατυρικοῦ, ποὺ ἀποτελιόταν ἀπὸ σατύρους, λεγόταν σί κ ι ν ν ι ς, γινόταν μὲ ταχύτητα καὶ κρότο τῶν ποδιῶν καὶ ἦταν μιὰ παραωδία τῆς σεμνῆς ὄρχησης τοῦ χοροῦ τῆς τραγωδίας ποὺ ὠνομαζόταν ἐ μ μ ε λ ε ι α.

Ὅπως εἶδαμε ὁ ποιητὴς ποὺ ἔπαιρνε μέρος στοὺς δραματικούς ἀγῶνες ἔπρεπε νὰ παρουσιάσῃ, μαζί μὲ τὶς τρεῖς τραγωδίες, κι ἓνα σατυρικό, στὸ ὁποῖο ὁ κόσμος ξανάβρισκε τοὺς σατύρους, τοὺς ἀκόλουθους τοῦ Διόνυσου, καὶ τὸν Σιληνὸ. Μερικὲς φορὲς τὸ τέταρτο αὐτὸ ἔργο ἀναπληρωνόταν μ' ἓνα δράμα ιδιόρρυθμο, χωρὶς σατύρους, μὲ ἀστεῖα καὶ σοβαρὰ στοιχεῖα ἀνάμεικτα. Τέτοιον δράμα, ὅπως εἶδαμε, εἶναι ἡ Ἄ λ - κ η σ τ ι ς τοῦ Εὐριπίδη.

Τὸ σατυρικό διατηρήθηκε ὡς τὸ τέλος τοῦ 4. π.Χ. αἰῶνα καὶ μὲ τὸ νὰ παρουσιάξῃ τοὺς ἀκόλουθους καὶ τὸν παιδαγωγὸ τοῦ Διόνυσου, ἱκανοποιούσε τὴν εὐσέβεια τοῦ ἀθηναικοῦ λαοῦ, ὁ ὁποῖος, γεμάτος ἐκπληξῇ, ἔβλεπε νὰ μὴ γίνεταί κανένας λόγος γιὰ τὸν Διόνυσον (κοῦδὲν πρὸς Διόνυσον) στὶς τραγωδίες ποὺ παίζονταν πρὸς τιμὴ του. Ἀπὸ τὴν ἄλλῃ μεριά τὸ σατυρικό, μὲ τὸ ἀστεῖο περιεχόμενό του, ἀνακούφιζε τὴν βαριά ἀπὸ τὶς τρεῖς τραγωδίες ψυχὴ τῶν θεατῶν καὶ τὸ ὅλο θέαμα τερματιζόταν μὲ κάτι εὐθυμο κι εὐχάριστο.

Ἀπὸ τὰ πολλὰ σατυρικά δράματα τῆς ἀρχαιότητος σώθηκε ἀκέραιο — ἴσως γιὰτὶ ἦταν τὸ καλύτερον — ἓνα, ὁ Κ Ὑ κ λ ω ψ τοῦ Εὐριπίδη, καὶ περὶπου τὸ μισὸ ἀπὸ ἓνα ἄλλο τοῦ Σοφοκλῆ ποὺ εἶχε τὸν τίτλο Ἰ - χ ν ε υ τ α ῖ. Καὶ γιὰ τὰ δυὸ μιλήσαμε στὰ ἔργα τῶν τραγικῶν αὐτῶν.

3. Η ΚΩΜΩΔΙΑ

Ο ἱ ἄ ρ χ έ ς τ η ς. Ὁ κ ῶ μ ο ς. Ἡ λέξις κ ω μ ω δ ῖ α παράγεται ἀπὸ τὴ λέξις κ ῶ μ ο ς ἡ ὁποία σημαίνει δημόσια καὶ θορυβώδη γιορτὴ ποὺ συνοδεύεται ἀπὸ τραγούδια, χοντρά ἀστεῖα καὶ χορούς, ἓνα εἶδος δηλ. λαϊκοῦ πανηγυριοῦ. Ἡ κωμωδία λοιπὸν εἶναι τὸ «τραγούδι τοῦ κώμου», τῆς θορυβώδικης αὐτῆς συντροφιάς.

Ἀνάμεσα σ' ὅλες τὶς τέτοιου εἶδους λαϊκὲς γιορτές, αὐτὲς οἱ ὁποῖες γίνονταν στὸ μάζεμα ἢ τὸ πάτημα τῶν σταφυλιῶν, ἦταν οἱ πῶς εὐθυμες καὶ ζωηρές.

Ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη ξέρομε (βλ. σελ. 83 κ.έ.) πῶς ἡ κωμωδία, ὅπως καὶ ἡ τραγωδία καὶ τὸ σατυρικό, συνδέεται μὲ τὴ λατρεία τοῦ Διόνυσου: «Ἡ τραγωδία προήλθε ἀπὸ ἐκείνους ποὺ ἔκαναν ἀρχὴ στὸ διθύραμβον, ἡ κωμωδία ἀπὸ ἐκείνους ποὺ ἔκαναν ἀρχὴ στὰ φαλλικά (τραγούδια πειρακτικὰ καὶ βωμολοχικὰ τὰ ὁποῖα τραγουδοῦσαν ὁμάδες μεθυσμένων

πού περιέφεραν ένα φαλλό), τὰ ὅποια ἀκόμη καὶ σήμερα σὲ πολλὲς πόλεις διατηροῦνται καὶ γιορτάζονται» (Ποιητ. IV, 12).

Στοιχεῖα τοῦ κώμου. Οἱ λεπτομέρειες τῶν γιορτῶν τοῦ Διόνυσου μᾶς εἶναι πολὺ λίγο γνωστές. Ὑποθέτουν οἱ ἑρευνητὲς ὅτι ἐπει-
τα ἀπὸ τῆ θρησκευτικῆς τελετῆ καὶ τὴν ἐκτέλεση τοῦ διθυράμβου (βλ.
σελ. 67 καὶ 86 κ.έ.) ὑπῆρχε στὰ χωριά μιὰ ὀλόκληρη ἡμέρα ἑορταστικῆ,
ὅπου ἡ λαϊκὴ εὐθυμία ξεσποῦσε ἐλεύθερα· ἔτρωγαν καὶ ἔπιναν, τραγουδοῦσαν
ἄσμενα τραγούδια, χόρευαν. Αὐτὲς οἱ διασκεδάσεις, ἐπαναλαμβανόμε-
νες κάθε χρόνο στὰ πανηγύρια τῶν χωριῶν, ἔγιναν μέρος τοῦ προγράμ-
ματος τῆς θρησκευτικῆς γιορτῆς. Ἔτσι μὲ τὸν καιρὸ ὁ κῶμος (ἡ γιορτὴ
δηλ.) περιλάμβανε:

α) Τὴν περιφορὰ τοῦ φαλλοῦ. Ὁμάδες μεθυσμένων πε-
ριέφεραν στοὺς δρόμους ἓνα πελώριο φαλλό, σύμβολο τῆς γογιμότητος,
καὶ τραγουδοῦσαν ἄσμενα καὶ πειρακτικὰ τραγούδια (φαλλικά).
Μιὰν ἰδέα αὐτῶν τῶν τραγουδιῶν μποροῦμε νὰ πάρουμε ἀπὸ τοὺς Ἀχαρ-
νῆς τοῦ Ἀριστοφάνη (στίχ. 263 κ.έ.). Ἀπὸ αὐτὸ τὸ μέρος τῆς γιορτῆς
προῆλθαν τὰ χορικά τῆς κωμῶδίας.

β) Τὴν πομπήν, τίς βωμολοχίες δηλ. καὶ τὰ χοντρά πειράγμα-
τα ποὺ ἔλεγαν μεταξὺ τους οἱ ἑορταστὲς ἢ ἀπηύθυναν καὶ πρὸς ἐκείνους
ποὺ παρακολουθοῦσαν τὴν γιορτὴ (ἀρχικά ἡ λέξη πομπή σήμαινε
λιτανεῖα, γιορταστικὴ πομπὴ κατόπι — ἀπὸ τὰ πειράγματα ποὺ ἀντάλ-
λαζαν μεταξὺ τους αὐτοὶ ποὺ ἀποτελοῦσαν τὴν πομπή — κατάντησε νὰ
σημαίνει βωμολοχία, βρισιά).

Στὴν πομπεῖα αὐτὸ ποὺ κυριαρχοῦσε ἦταν τὰ πειράγματα, τὰ γε-
νικά ἀλλὰ πρὸ πάντων τὰ προσωπικά· ἔδειχναν ἀκόμη καὶ μὲ τὸ δάκτυλο
αὐτοὺς ποὺ πεύραζαν. Ἀπὸ αὐτὸ τὸ μέρος τῆς γιορτῆς, τὴν πομπεῖα,
προῆλθε ὁ διάλογος.

Τὰ δύο αὐτὰ στοιχεῖα, τὰ φαλλικά ἄσματα καὶ τὰ προσωπικά πει-
ράγματα (τὸ «ὄνομαστί κωμωδεῖν») ξεχωρίζουν στὴν ἀρχαία κωμῶδια.

Στὶς δωρικὲς χώρες — ἰδιαιτέρως στὶς δωρικὲς πόλεις τῆς Σικελίας —
οἱ διονυσιακὲς γιορτὲς εἶχαν μιὰν ἰδιαιτέρη λαμπρότητα καὶ σιγὰ σιγὰ
σ' αὐτὲς τὰ χονδροειδῆ πειράγματα καὶ τὰ βωμολοχικά τραγούδια ἐξε-
λίχθηκαν σὲ πραγματικὲς μικρὲς κωμῶδιες.

Ἡ μεγαρικὴ φάρσα. Γιὰ τοὺς παντομιμικοὺς ἀστεῖσμούς
τῆς Λακωνίας καὶ τίς μικρὲς κωμῶδιες τῆς Σικυώνας, ποὺ ἀναφέρει ὁ
Ἀθήναιος (621d - 622d), μὲ ἤθοποιους οἱ ὅποιοι σκέπαζαν τὸ πρό-
σωπο μὲ κισσὸ ἢ φύλλα δένδρων, δὲν ξέρομε τίποτε θετικό. Οἱ πρῶτες
καλὰ μαρτυρημένες κωμῶδιες εἶναι οἱ μεγαρικὲς φάρσες, γιὰ τίς ὁποῖες
μιλᾷ ὁ Ἀριστοτέλης.

Φαίνεται ὅτι στὰ Μέγαρα τῆς Ἀττικῆς ὑπῆρχε μιὰ κωμῶδια σύν-
τομη, χονδροειδής, πειρακτικὴ, μὲ σκοποὺς πολιτικούς, ποὺ ἐπετίθετο
«κατ' εὐθείαν» καὶ μὲ δξύτητα ἐναντίο ἐκείνων ποὺ εἶχαν ἀξιώματα. Τὴ
γνωρίζομε μονάχα ἀπὸ πληροφορίες, γιὰτὶ ἀπὸ τὴν ἴδια δὲν σώθηκε τί-

ποτε. Ἡ ἀνάμνησὴ τῆς συνδέεται μὲ τὸ ὄνομα τοῦ Σοῦσαρίωνος ἀπὸ τὰ Μέγαρα ὁ ὁποῖος, κατὰ ἓνα σχολιαστὴ τοῦ Ἀριστοφάνη, ἔγραψε πρῶτος, κατὰ τὸ 570 π.Χ., κωμωδίες σὲ στίχους καὶ τίς διδάξε σὲ χωριά τῆς Ἀττικῆς.

Τὰ Μέγαρα εἶναι στὰ ὅρια τῆς Ἀττικῆς· ἡ μεγαρικὴ φάρσα μπόρεσε ἔτσι εὐκόλῃ νὰ γίνῃ γνωστὴ σ' αὐτὴ τὴ χώρα. Θὰ περάσῃ ὅμως ἓνας αἰώνας γιὰ νὰ πάρῃ, στὴν Ἀττικὴ, ἡ κωμωδία τὴ μορφή ἀληθινοῦ λογοτεχνικοῦ εἶδους.

Ἡ σικελιωτικὴ κωμωδία. Οἱ πρῶτες πρόοδοι τοῦ κωμικοῦ εἶδους ἐγίναν στὴ Σικελία. Ἀντὶ τῆς σύντομης μεγαρικῆς φάρσας ἐδῶ συντέθηκαν πιὸ ἐκτεταμένα ἔργα, μὲ κάποια πλοκὴ καὶ ποὺ ἀνάπτυσσαν ἓνα μῦθο. Οἱ Σικελιώτες εἶχαν στὴν ἀρχαιότητα τὴ φήμην πνευματωδῶν καὶ εὐθυμῶν ἀνθρώπων (Κικέρ. *Orat. Verrin.* IV, 95). Μία μεγάλῃ καὶ πλούσιᾳ πόλῃ, ὅπως οἱ Συρακοῦσες, ποὺ μπουρούσε νὰ δώσῃ στὶς δραματικὲς παραστάσεις κάποια λαμπρότητα, ἦταν τὸ κατάλληλο ἔδαφος γιὰ νὰ βρῇ διέξοδο αὐτὴ ἡ εὐθυμὴ καὶ πειρακτικὴ διάθεσις τῶν Σικελιωτῶν.

Γιὰ τὸν Φόρμῃ ἀπὸ τίς Συρακοῦσες καὶ τὸν Ἀριστόξενο ἀπὸ τὸ Σελινούντα, δὲν ξέρομε τίποτε ὁ Ἐπίχαρμος ὅμως, ποὺ φαίνεται πὼς ἦταν ἓνας σπουδαῖος ποιητῆς, μᾶς εἶναι ἀρκετὰ γνωστὸς καὶ ἀπὸ τίς μαρτυρίες τῶν παλαιῶν καὶ ἀπὸ τὰ ἀποσπάσματα τῶν ἔργων του.

Ἐπίχαρμος (περίπου 550 - 460 π.Χ.). Γεννήθηκε στὴν Κῶ, ἀλλὰ ἡ οἰκογένειά του, ὅταν ἀκόμῃ ἦταν βρέφος, ἔφυγε καὶ ἤλθε νὰ ἐγκατασταθῇ στὶς Συρακοῦσες, στὶς ὁποῖες ὁ ποιητῆς πέρασε ὅλη του τὴ ζωὴ. Εἶχε καλὰς σχέσεις μὲ τοὺς τυράννους Γέλωνα καὶ Ἰέρωνα. Πέθανε 90 ἐτῶν. Ἡ Σοῦδα ὀρίζει τὸ 486 π.Χ. ὡς χρόνον παραστάσεως μιᾶς ἀπὸ τίς κωμωδίες του. Ἡ φήμῃ του ἀπλώθηκε καὶ ἔξω ἀπὸ τὴ Σικελία. Ὁ Πλάτωνας στὸν Θεαίτητο (152 e) λέει: «... καὶ ἀπὸ τοὺς ποιητῆς οἱ πιὸ ἐξοχοὶ γιὰ τὸ ἓνα καὶ τὸ ἄλλο εἶδος ποιήσεως γιὰ τὴν κωμωδίαν ὁ Ἐπίχαρμος, γιὰ τὴν τραγωδίαν ὁ Ὅμηρος¹...» («...καὶ τῶν ποιητῶν οἱ ἄκροι τῆς ποιήσεως ἑκατέρως, κωμωδίας μὲν Ἐπίχαρμος, τραγωδίας δὲ Ὅμηρος...»).

Τὰ ἔργα τοῦ Ἐπίχαρμου ἦταν δύο εἰδῶν: α) Κωμωδίες λαϊκῆς, ρεαλιστικῆς, μὲ θέματα παρμένα ἀπὸ τὴν καθημερινὴν ζωὴ. β) Παρωδίες μύθων σχετικῶν μὲ θεοὺς (λ.χ. μὲ τὸν Ἥφαιστο) ἢ ἥρωες (λ.χ. μὲ τὸν Ἡρακλῆ, τὸν Ὀδυσσεά κλπ.).

Ὁ Ἐπίχαρμος ἦταν, φαίνεται, μεγάλος κωμικὸς ποιητῆς καὶ ἄσκησε

1. Ὁ Πλάτωνας ἐξομοιώνει τὸν Ὅμηρο μὲ τοὺς τραγικοὺς γιὰτὶ στὸ ἔπος ὑπάρχει, ὅπως στὴν τραγωδίᾳ, μίμνησις τῆς ζωῆς καὶ ἀπεικόνισις τῶν παθῶν, μόνον ποὺ ἡ τραγωδία εἶναι ἀρτιώτερη μορφή μιμήσεως (βλ. Ἀριστοτ. *Ποιητ.* XXVI, 4 - 8).

σημαντικήν επίδραση στους κατοπινούς. Ὁ Ὀράτιος λέει (Epist. II, 1, 58) ὅτι ὁ Πλάυτος στὶς κωμωδίες του ἀκολουθεῖ τὸν Σικελιώτη ποιητή. Μερικοὶ στίχοι ποὺ σώθηκαν ἀπὸ τὶς κωμωδίες τοῦ Ἐπίχαρμου μᾶς δίνουν μιὰ ἰδέα τοῦ γραφικοῦ του ρεαλισμοῦ (παρίστανε πῶς τρώει ὁ Ἡρακλῆς, πῶς φέρεται ἓνας παράσιτος ἢ ἓνας χωριάτης κλπ.). Στὴν ἀρχαιότητα εἶχε τὴ φήμη καὶ μεγάλου σοφοῦ. Στὸ πλαίσιο τῆς εὐθυμῆς φάρσας ἤξερε νὰ ἐκφράζη καὶ σοβαρὲς σκέψεις, μερικὲς φορὲς σπουδαϊότητες. Ὁ Ἐπίχαρμος ἀνάπτυξε τὸν λεγόμενο ἀ γ ὠ ν α, τὴ σκηνή δηλ. τῆς σύγκρουσης ἀνάμεσα σὲ δυὸ μερίδες, ποὺ τὴ συναντοῦμε καὶ στὴν ἀττική κωμωδία. Ἰσως ἂν σωζόταν τὸ ἔργο του νὰ τὸν κατατάξουμε στὴν ἰδια σειρὰ μὲ τὸν Ἀριστοφάνη· δυστυχῶς ὅμως ἀπὸ τὸν ἐλληνικὸ πολιτισμὸ τῆς Κάτω Ἰταλίας καὶ τῆς Σικελίας ἔμεινε μονάχα μιὰ ἀνάμνηση καὶ οἱ κωμωδίες τοῦ Ἐπίχαρμου χάθηκαν μαζὶ μὲ τόσα ἄλλα δημιουργήματα τοῦ σικελιώτικου πολιτισμοῦ. Πάντως μερικοὶ ἀπὸ τοὺς κύριους χαρακτήρες τῆς σικελιώτικης κωμωδίας, ὅπως ὁ παράσιτος, ὁ καυχήσιάρης στρατιώτης, κι ὁ μάγειρος παραλήφτηκαν κι ἀπὸ τὴν ἀττική κωμωδία κι ἔζησαν σ' ὅλη τὴν ἀρχαιότητα.

Ὁ μίμος. Σώφρων. Ἡ πειρακτικὴ διάθεση τῶν Συρακουσίων βρῆκε διέξοδο κατὰ τὸν 5. π.Χ. αἰῶνα καὶ σ' ἓνα ἄλλο κωμικὸ λογοτεχνικὸ εἶδος, στοὺς μίμους, στοὺς ὁποίους ὁ Συρακούσιος Σώφρων χρωστοῦσε τὴ φήμη του. Ὁ Σώφρωνας ἦταν, κατὰ τὴ Σούδα, σύγχρονος τοῦ Εὐριπίδη. Οἱ μίμοι τοῦ ἀναπτύχθηκαν ἔξω ἀπὸ τὴν κωμωδία καὶ φαίνεται πῶς αὐτοὶ ὑπῆρξαν γιὰ τὸν Πλάτωνα τὸ πρότυπο γιὰ τοὺς διαλόγους του. Ἦταν γραμμένοι σὲ πεζὸ λόγο ἢ, ἴσως, σὲ ἐλεύθερους στίχους. Δὲν σώθηκε σχεδὸν τίποτε ἀπ' αὐτούς. Στὴν ἀλεξανδρινὴ ἐποχὴ ὁ Θεόκριτος καὶ ὁ Ἡρώδας, ὅπως θὰ ἰδοῦμε, θὰ καλλιεργήσουν αὐτὸ τὸ λαϊκὸ λογοτεχνικὸ εἶδος.

Ἡ ἀττική κωμωδία. Ὁ Ἀριστοτέλης μᾶς πληροφορεῖ ὅτι οἱ ἐπίσημες παραστάσεις κωμωδιῶν στὴν Ἀττικὴ ἄρχισαν νὰ καθιερωθῶν: «Τῆς κωμωδίας οἱ διαδοχικὲς μεταβολὲς καὶ ἀπὸ ποιоὺς ποιητὲς ἔγιναν ἔχουν λησμονηθῇ, ἐπεὶ δὲν λαμβάνονταν ἐξ ἀρχῆς σοβαρὰ ὑπόψη· γιατί χορὸ κωμωδῶν ἔδωσε σχετικῶς ἀργὰ ὁ ἄρχοντας καὶ ἔως τότε οἱ ἡθοποιοὶ καὶ οἱ χορευτὲς ἦταν ἐρασιτέχνες» (Ποιητ. V, 2). Τοποθετοῦν τὴν ἐπίσημη καθιέρωση τῶν κωμικῶν ἀγώνων στὸ 486 π.Χ., ὅταν δηλ. οἱ παραστάσεις τραγωδιῶν ἀριθμοῦσαν ζωὴ 50 περὶπου ἐτῶν.

Εἶναι πιθανό: α) «Ὅτι ἡ λαϊκὴ προέλευση τῆς κωμωδίας καὶ οἱ χοντροκοπιᾶς ποὺ ἐπικρατοῦσαν σ' αὐτὴ συντέλεσαν νὰ θεωρῆται γιὰ πολὺν καιρὸ λογοτεχνικὸ εἶδος κατώτερο. β) «Ὅτι ἡ φήμη τῶν ἔργων τοῦ Ἐπίχαρμου τράβηξε τὴν προσοχὴ γιὰ τὸ περιφρονημένο αὐτὸ εἶδος. γ) «Ὅτι ἡ τραγωδία, ποὺ εἶχε νὰ δεῖξη ἀριστουργήματα μετὰ τοὺς περσικοὺς πολέμους, ἔδωσε τὰ πρότυπα στοὺς συγγραφεῖς κωμωδιῶν, τοὺς ἔμαθε νὰ συνθέτουν μιὰ δραματικὴ πράξη καὶ βοήθησε τὸ κωμικὸ εἶδος νὰ σχηματισθῇ καὶ νὰ ἀναπτυχθῇ.

Ἡ ἀνάπτυξη καὶ παρακμὴ τῆς ἀττικῆς κωμωδίας συντελεῖται στὸ διάστημα δύο περίπου αἰώνων (486 π.Χ. ἐμφάνισή της μὲ τὰ πρῶτα ἔργα τοῦ Χιονίδη — 262 π.Χ. ἐξαφάνισή της μὲ τὸν Φιλήμονα). Ἡ ἀττική κωμωδία διαιρεῖται σὲ ἀρχαία (486 - 400 π.Χ. περίπου), μέση (400 - 330 π.Χ.) καὶ νέα (330 - 262 π.Χ.).

Η ΑΡΧΑΙΑ ΚΩΜΩΔΙΑ (περίπου 486 - 400 π.Χ.)

Χαρακτήρας τῆς ἀρχαίας κωμωδίας. Ἡ ἀρχαία ἀττική κωμωδία εἶναι ἓνα ἀνακάτωμα φάρσας καὶ σάτιρας, σάτιρας φανερά ἢ σκεπασμένα προσωπικῆς. Ὁ ποιητὴς δὲν παρουσιάζει στὴ σκηνὴ ἀνθρώπινους τύπους, ὅπως κάνει ἡ νέα κωμωδία, ἀλλὰ ἀνθρώπους σύγχρονους του, τοὺς ὁποίους μάλιστα ἀνοιχτὰ κατονομάζει (λ.χ. τὸν Σωκράτη, τὸν Ἀλκιβιάδη, τὸν Εὐριπίδη). Τοὺς ἀνθρώπους αὐτοὺς τοὺς χλευάζει γιὰ τὴν καταγωγή τους, γιὰ τὴ σωματικὴ τους διάπλαση, γιὰ τὴ δημόσια ἢ τὴν ἰδιωτικὴ τους ζωὴ, γιὰ τὰ ἐλαττώματά τους. Εἶναι ἡ πομπὴ αἰ τῶν διονυσιακῶν ἑορτῶν ἐγκαταστημένη στὸ θέατρο τῆς πόλεως.

Ἐνα ἀστέιο θέμα, ποὺ ἐπινεῖ ὁ ποιητὴς, ἓνας Ἀθηναῖος λ.χ. ποὺ κάνει εἰρήνην μὲ τοὺς Λακεδαιμονίους μόνος (Ἀχαρνῆς), μιὰ κατάβαση στὸν Ἀδῆ (Βάτραχοι) κλπ., τοῦ δίνει τὴν εὐκαιρίαν νὰ πολέμησῃ ἀπόψεις, νὰ πειράξῃ ἢ νὰ ἐξευτελίσῃ πρόσωπα.

Ἡ κωμωδία αὐτοῦ τοῦ εἴδους (ἀρχαία) κράτησε ὥς τὸ τέλος τοῦ 5. π.Χ. αἰ. Οἱ τολμηρὲς προσωπικὲς ἐπιθέσεις της προκαλέσαν πολλές φορὲς διαμαρτυρίες. Οἱ ἀρχὲς τῆς πόλεως συγκινήθηκαν καὶ εἰσηγήθηκαν περιορισμούς. Τὸ 440 ψηφίστηκε νόμος ποὺ ἀπαγόρευε νὰ διακωμωδοῦνται ὀνομαστικὰ πρόσωπα ποὺ ζοῦσαν (τὸ «ὀνομαστὶ κωμωδεῖν») καὶ ἡ ἀπαγόρευσις ἀνανεώθηκε τὸ 415. Τὰ μέτρα ὅμως δὲν ἔφεραν κανένα ἀποτέλεσμα, γιατί ὁ Ἀθηναῖος ποὺ στὴν ἐκκλησίᾳ τοῦ δήμου ψήφισε τὶς προτάσεις τῶν ἀρχόντων, χειροκροτοῦσε στὸ θέατρο τὰ ἔργα ποὺ τὶς παραβίαζαν.

Οἱ πρῶτες αὐτὲς κωμωδίες μὲ τὸν ὕβριστικὸν τους τόνο, τὴν περιφρόνησίν τους πρὸς τὴν ἀλήθεια, τὴ φροντίδα τους μονάχα γιὰ ἐπικαιρότητα, ἰδιαίτερα πολιτικὴ, μοιάζουν περισσότερο μὲ τὶς σημερινὲς «ἐπιθεωρήσεις», παρὰ μὲ τὶς νεώτερες κωμωδίες οἱ ἐπιθεωρήσεις ὅμως αὐτὲς ἦταν πιὸ βίαιες ἀπὸ τὶς δικές μας. Παρατηρήθηκε ἐπίσης πὼς ἡ ἀρχαία κωμωδία στὴν Ἀθῆνα ἔπαιζε τὸ ρόλο ποὺ παίζουν οἱ ἐφημερίδες στὰ νεώτερα χρόνια μὲ τὴν ἐπιρροὴν ποὺ ἀσκοῦσε στὴν κοινὴ γνώμην μπορούσε νὰ κάμῃ πολὺ καλὸ, ἀλλὰ καὶ πολὺ καχό· ὁ Σωκράτης, στὴν πλατωνικὴ Ἀπολογία, δὲν ἔχει ἄδικο ποὺ κατηγορεῖ τὸν Ἀριστοφάνη σὰν ἓνα ἀπὸ τοὺς κυριώτερους ὑπεύθυνους γιὰ τὴν εἰσαγωγή του σὲ δίκην.

Τὰ μέρη. Μιὰ ἀρχαία κωμωδία ἀποτελεῖται ἀπὸ τὰ ἐξῆς μέρη:

α) Τὸν πρόλογο, πιὸ μακρὸ καὶ πιὸ ποικίλο ἀπὸ τὸν πρόλογο τῆς τραγωδίας.

β) Τὴν πάροδο, τὴν εἴσοδο δηλ. τοῦ χοροῦ, ποὺ εἶναι μακρότερη καὶ γραφικώτερη ἀπὸ τὴν πάροδο τῆς τραγωδίας. Οἱ χορευτὲς φοροῦσαν ἀλλόκοτες ἐνδυμασίες (ἦταν ντυμένοι σφῆκες, πουλιά, βάρταχοι κλπ.) καὶ εἶχαν φαλλό· ἡ ἐμφάνισή τους προκαλοῦσε ἐκπληξή ποὺ τὴν προσεξοφλοῦσε μάλιστα ὁ ποιητής.

γ) Τὰ ἐπείσοδια, σκηνές δηλ. ποὺ ἐναλλάσσονται μὲ τὰ χυρικά. Μεταξὺ αὐτῶν τῶν ἀστείων σκηνῶν πρέπει νὰ ξεχωρίσωμε, σὰν κάτι ποὺ ἀνήκει μονάχα στὴν κωμωδία, τὸ κομμάτι (ἢ τὰ κομμάτια) ποὺ ὀνομάζεται ἀγών. Εἶναι μιὰ συζήτηση μεταξὺ δύο προσώπων ποὺ καθενα τοὺς ὑποστηρίζει ἀντίθετη ἀπόψη· παράδειγμα: ἡ συζήτηση μεταξὺ Δίκαιου καὶ Ἀδικοῦ Λόγου στὶς Νεφέλες. Ὁ ἀγὼν εἶναι τὸ μέρος τῆς κωμωδίας ὅπου ὁ ποιητής συνήθως ἐκφράζει τὶς προσωπικὲς του γνώμες.

δ) Τὰ στάσιμα. Ἀπὸ αὐτὰ τὸ σπουδαιότερο, καὶ ποὺ τὸ βρίσκουμε μονάχα στὴν κωμωδία, εἶναι ἡ παράβαση, ἡ ὁποία ἀποτελεῖται ἀπὸ τὸ κομμάτιον, τοὺς ἀναπαίστους καὶ τὸ πνίγος, τὴν ὠδή, τὸ ἐπίρρημα, τὴν ἀνταδὴ καὶ τὸ ἀντεπίρρημα. Σ' αὐτή, ποὺ βρίσκεται στὴ μέση περίπου τοῦ ἔργου, ὁ χορὸς στρέφεται πρὸς τοὺς θεατὲς καὶ ἐκφέρει, εἴτε ὅλος μαζί, εἴτε, συνηθέστερα, διὰ τοῦ κορυφαίου, κρίσεις ποὺ ἀναφέρονται στὴν πολιτικὴ καὶ κοινωνικὴ κατάστασι τῆς πόλεως. Στὴν πάροδο, τὸν ἀγῶνα καὶ τὴν παράβασι μπορούμε νὰ ποῦμε ὅτι ἔχομε τὴν ἐπιβίωσι τοῦ κώμου.

ε) Τὴν ἐξοδο, δηλ. τὴ λύσι ποὺ εἶναι χτυπητὴ καὶ ζωηρή.

Ἡ παράβασι ἐξαφανίσθηκε ὅταν οἱ ἐλευθερίες τοῦ δήμου, καὶ φυσικὰ καὶ τοῦ ποιητῆ, περιορίστηκαν. Οἱ δύο τελευταῖες κωμωδίες τοῦ Ἀριστοφάνη, Ἐκκλησιαζοῦσαι καὶ Πλοῦτος δὲν ἔχουν παράβασι.

Ἡθοποιοί. Οἱ ἥθοποιοὶ (5 συνήθως γιὰ κάθε κωμωδία) φοροῦσαν τὸ λεγόμενο σωματίον, ἓνα χονδρσιδὲς παραγέμισμα, τὸν φαλλὸ καὶ φυσικὰ προσωπίδες. Σ' ὅλες σχεδὸν τὶς παραστάσεις σὲ ἀγγελία ἀπεικονίζονται μὲ τὴν κοιλιά καὶ τὰ ὀπίσθια φουσκωμένα. Αὐτὸ μᾶς ὁδηγεῖ πίσω στοὺς γάστρωνες χορευτὲς τοῦ 7. καὶ 6. π.Χ. αἰώνα, κι ἀκόμη πιὸ παλιὰ στοὺς δαίμονες τῶν γονιμικῶν λατρεῖων.

Χορός. Τὸν χορὸ τῆς κωμωδίας τὸν ἀποτελοῦσαν 24 πρόσωπα. Φοροῦσαν, ὅπως εἶπαμε, ἀλλόκοτες ἐνδυμασίες, προσωπίδες καὶ τὸν φαλλό. Ἡ ὄρχησή τους, ποὺ λεγόταν κόρδαξ, ἦταν ὄχι μονάχα ἀστεία ἀλλὰ καὶ ἀσεμνῆ.

Τὸ μέτρο. Ἀντὶ τῶν ἱαμβικῶν τριμέτρων καὶ τῶν τροχαϊκῶν τετραμέτρων ποὺ χρησιμοποιεῖ ἡ τραγωδία, ἡ κωμωδία μεταχειρίζεται τοὺς ἀναπαιστικoὺς τετραμέτρους, στὶς σκηνές μὲ βραδύτερο ρυθμό, καὶ τοὺς ἱαμβικοὺς τετραμέτρους, στὶς

σκηνές με ζωηρότερο. Ἡ κωμωδία χρησιμοποιεῖ ἐπίσης συστήματα ἀπὸ διμέτρους καὶ μονομέτρους.

Στὸ μέτρο τῶν χορικῶν τῆς κωμωδίας ὑπάρχει μεγαλύτερη ποι-
κιλία ἀπὸ ἐκείνη τοῦ μέτρου τῶν χορικῶν τῆς τραγωδίας. Οἱ κωμικοὶ
ποιητὲς συχνὰ παρωδοῦν τὸ ὕφος τῶν τραγικῶν, τὰ μέτρα καὶ τὴ μου-
σική τους.

Οἱ πρόδρομοι τοῦ Ἀριστοφάνη. Ὁ Ἀριστοτέλης ἀναφέρει τὸ Χιωνίδη καὶ τὸ Μάγνη ὡς τοὺς πιὸ παλιούς κωμικούς τῶν Ἀθηνῶν (ὁ Χιωνίδης ἀκμάζει κατὰ τὸ 490 - 480 π.Χ., ὁ Μάγνης λίγο ἀργότερα). Γιὰ τὸν Χιωνίδη ξέρομε ὅτι νίκησε τὸ 486 π.Χ. καὶ γιὰ τὸν Μάγνη τὸ 472 π.Χ. Ὁ Μάγνης, ἔπειτα ἀπὸ πολλὰς ἐπιτυχίες, γνώ-
ρισε τὴν δυσμένεια τοῦ κοινοῦ (Ἀριστοφ. Ἰππῆς 520).

1. Κρατῖνος (ἔργα του διδάχθηκαν μεταξὺ 450 καὶ 425 π.Χ. περίπου). Ὁ Κρατῖνος εἶναι ὁ μεγαλύτερος ἀπὸ τοὺς προδρόμους τοῦ Ἀριστοφάνη. Εἶχε γνήσια κωμικὴ ἔμπνευση, ἐκφραστικὸ πλοῦτο, βι-
αιότητα καὶ εὐλικρῖνεια. Σύγχρονος τοῦ Περικλῆ, τὸν διακωμωδοῦσε με
σοφοδρότητα. Καὶ ἀπαγορεύθηκε βέβαια τὸ 440 π.Χ. τὸ «ὀνομαστὶ
κωμωδεῖν», ἀλλὰ ἡ ἀπαγόρευση κράτησε μονάχα τρία χρόνια. Ἀπὸ τὶς
21 κωμωδίες ποὺ ἔγραψε δὲν ἔχομε παρὰ ἐλάχιστα ἀποσπάσματα ἀπὸ
τὴν τελευταία, τὴν Πυτίνη («Φλασκί») ποὺ διδάχθηκε τὸ 423 π.Χ.
καὶ πῆρε τὸ πρῶτο βραβεῖο, ἐνῶ ὁ Ἀριστοφάνης με τὶς Νεφέλες
πῆρε τὸ τρίτο. Παρουσίαζε τὸν ἑαυτό του παντρεμένο με τὴν Κωμωδία,
ἡ ὁποία τοῦ ἔκανε δίκη κατηγορώντας τον ὅτι τὴν ἀμελεῖ γιὰ τὴ Μέθη.
Κορόιδευε ἑστὶ τὸν ἴδιο τὸν ἑαυτό του, γιὰ τὸ πολὺ γνωστὸ του ἐλάττωμα
νὰ πίνῃ.

Ἡ ἔμπνευσή του ἦταν πηγαία καὶ δυνατή, δὲν εἶχε ὅμως συνθετικὴ
ικανότητα τοῦ ἔλειπε ἐπίσης τὸ μέτρο καὶ ἡ ἀπτική χάρη. Ἀφηνόταν
στὸ «δαϊμόνιον» του χωρὶς νὰ τὸ ἐξουσιάζῃ.

2. Κράτης (ἀκμάζει τὴν ἴδια περίπου ἐποχὴ με τὸν Κρατῖνο).
Ὁ Κράτης ἦταν ὁ πιὸ λεπτός κι εἰρηνικός ἀπ' τοὺς προδρόμους. Κατὰ τὸν
Ἀριστοτέλη πρῶτος ἐγκατέλειψε τὶς προσωπικὲς ἐπιθέσεις, περιώρισε
τὶς χονδροειδεῖς κωμικὲς σκηνές καὶ παρουσίασε στὴ σκηνὴ εἶδος φιλο-
σοφικῆς ἀλληγορίας. Αὐτὲς ὅμως δὲν ἄρresαν στοὺς Ἀθηναίους ποὺ, φαί-
νεται, φέρθηκαν ἄσχημα στὸν ποιητὴ (Ἀριστοφ. Ἰππῆς 537).

3. Ὁ Φερεκράτης (γύρω στὰ 440 π.Χ.) φαίνεται ὅτι καλλιέρ-
γησε τὸ ἴδιο κωμικὸ εἶδος με τὸν Κράτη. Καὶ αἱ δύο αὐτοὶ ποιητὲς, καθὼς
κι ὁ Τηλεκλείδης, ὁ Ἑρμιππος κι ὁ νεώτερός τους Πλά-
τωνας (ἄσχετος με τὸν φιλόσοφο), δὲν εἶχαν τὴ γνήσια κωμικὴ ἔμ-
πνευση τοῦ Κρατῖνου. Ὁ Ἀριστοφάνης εἶναι ἐκεῖνος ποὺ πέτυχε νὰ συν-
ενώσῃ αὐτὲς τὶς ἀντίθετες ἀρετές, νὰ συνδυάσῃ δηλ. τὸ λεπτὸ πνεῦμα
με τὴ ζωηρὴ κωμικὴ ἔμπνευση καὶ νὰ ὑψώσῃ τὴν ἀρχαία κωμωδία σχεδὸν
στὴν τελειότητα.

ΑΡΙΣΤΟΦΑΝΗΣ (περίπου 445 - 385 π.Χ.)

Βίος. Ὁ Ἀριστοφάνης γεννήθηκε κατὰ τὸ 445 π.Χ. στὴν Ἀθήνα, στὸν δῆμο Κυδαθηναιο. Φαίνεται ὅτι οἱ γονεῖς του εἶχαν, ὡς κληροῦχοι, κτήματα στὴν Αἴγينا, ὅστερα ἀπὸ τὸ διώξιμο τῶν ντόπιων κατοίκων καὶ τὴν ἐγκατάσταση στὸ νησί Ἀθηναίων κληροῦχων στὰ 431 π.Χ.

Κωμωδίες ἄρχισε νὰ γράφῃ πολὺ νέος, ἀπὸ τὸ 427. Τὰ πρῶτα του ἔργα τὰ δίδαξε μὲ ξένο ὄνομα, καὶ γιὰ τὴν ἡλικίαν καὶ ὁ ἄρχοντας δὲν θὰ τοῦ ἔδινε χορὸ, καὶ γιὰ τὴν δὲν εἶχε πείρα γιὰ νὰ διδάξῃ τὸ χορὸ. Ὁ τρόπος αὐτὸς διδασκαλίας τῶν κωμωδιῶν του ἐγίνε συνήθεια γιὰ τὸν Ἀριστοφάνη. Ἔτσι δίδαξε τοὺς «Δ α ι τ α λ ῆ ς» (= συμπότες), «Β α β υ λ ω ν ῖ ο υ ς» (οἱ δύο αὐτὲς κωμωδίες δὲν σώθηκαν), τοὺς «Ἀ χ α ρ ν ῆ ς», τοὺς «Ὀ ρ ν ι θ α ς» καὶ τὴ «Λ υ σ ι σ τ ρ ά τ η» μὲ τὸ ὄνομα τοῦ ἡθοποιοῦ Καλλίστρατου· τοὺς «Σ φ ῆ κ α ς» καὶ τοὺς «Β α τ ρ ά χ ο υ ς» μὲ τὸ ὄνομα τοῦ ἡθοποιοῦ Φιλωνίδη.

Στὰ Λήναια τοῦ 425 κέρδισε τὸ πρῶτο βραβεῖο μὲ τοὺς «Ἀχαρνῆς». Δυὸ χρόνια πρωτύτερα εἶχε πάρει δεύτερο βραβεῖο μὲ τοὺς «Δαιταλῆς».

Γιὰ τὴ ζωὴ του δὲν ξέρομε πολλὰ πράγματα. Εἶχε γιό, τὸν Ἄραρο, ἐπίσης ποιητὴ κωμωδιῶν, ὁ ὁποῖος καὶ παρουσίασε στὸ κοινὸ τὰ δύο τελευταῖα ἔργα τοῦ πατέρα του (χαμένα σήμερα), τὸν Κώκαλον καὶ τὸν Αἰολοσίκωνα. Φαίνεται ὅτι πέθανε γύρω στὰ 385 π.Χ. Ὡραῖο ἐπίγραμμα, ποὺ ἀποδίδεται στὸν Πλάτωνα, τὸν ὀνομάζει «τέμενος τῶν Χαρτίων»:

Αἱ Χάριτες τέμενός τι λαβεῖν ὅπερ οὐχὶ πεσεῖται
διζόμεναι (= ζητώντας), ψυχὴν εὖρον Ἀριστοφάνους.

Ἔργα. Οἱ ἀλεξανδρινοὶ ἤξεραν 44 κωμωδίες τοῦ ποιητῆ. Ἀπὸ αὐτὲς σώζονται οἱ παρακάτω 11, οἱ ὁποῖες παίχτηκαν στὶς χρονολογίες ποὺ σημειώνονται δίπλα στὴν καθεμία: «Ἀχαρνῆς» (425), «Ἰππῆς» (424), «Νεφέλαι» (423), «Σφῆκες» (422), «Εἰρήνη» (421), «Ὀρνιθες» (414), «Λυσιστράτη» καὶ «Θεσμοφορίазουσαι» (411) — ἡ πρώτη στὰ Λήναια, ἡ δεύτερη στὰ μεγάλα Διονύσια τοῦ ἔτους αὐτοῦ — «Βάτραχοι» (405), «Ἐκκλησιάζουσαι» (392), «Πλοῦτος» (388). Οἱ δύο τελευταῖες κωμωδίες σημειώνουν τὸ πέρασμα ἀπὸ τὴν ἀρχαία στὴ μέση κωμωδία. Ὁ «Πλοῦτος» ἰδιαίτερα ἀνήκει περισσότερο στὴν Μέση Κωμωδία.

Σύντομη ἀνάλυση τῶν κωμωδιῶν. 1. Ἀχαρνῆς. Ὁ Ἀθηναῖος ἀγρότης Δικαίπολης ἀηδιασμένος ἀπὸ τὴν παράταση τοῦ πολέμου πρὸς τοὺς Λακεδαιμονίους ἀποφασίζει νὰ κλείσῃ μόνος του εἰρήνην μαζί τους. Στὶς ἀντιλήψεις τοῦ εἰρηνικοῦ αὐτοῦ ἀγρότη ἀντίθετος εἶναι ὁ φιλοπόλεμος Λάμαχος, ὁ ὁποῖος ὅμως στὸ τέλος, καθὼς γυρίζει ἀπὸ τὴ μάχη τραυματισμένος ὄχι καὶ πολὺ ἥρωικά, προκαλεῖ τὸ γέλιο τῶν θεατῶν. Τὸ ὄνομα τὸ πῆρε ἡ κωμωδία ἀπὸ τὸν χορὸ ποὺ ἀποτελεῖται ἀπὸ χωρικοὺς Ἀχαρνεῖς.

2. Ἰππῆς. Ὁ ἀρελὴς Δῆμος (= ὁ ἀθηναῖκος λαὸς) ἐξαπατᾶται ἀπὸ τὸ δοῦλο

βυρσοδέψη Παφλαγώνα (τὸν δημαγωγὸ Κλέωνα) ποὺ κι αὐτὸς ὅμως νικιέται ἀπὸ ἕνα ἀνώτερό του στὴν πανουργία, τὸν ἀλλαντοπώλη. Οἱ δύο ἄλλοι δοῦλοι ποὺ διεκτραγωδοῦν στὸν Δῆμο τὴν κατάντια τους εἶναι ὁ Νικίας καὶ ὁ Δημοσθένης. Ἡ κωμωδία ἔχει πολιτικὸ χαρακτήρα καὶ στρέφεται ἐναντίο τοῦ δημαγωγοῦ Κλέωνα. Ὁνομάστηκε ἔτσι ἀπὸ τὸ χορὸ ποὺ τὸν ἀποτελοῦν πολῖτες ἀπὸ τὴν εὐπορή καὶ συντηρητικὴ τάξη τῶν ἱππέων ποὺ μισοῦσε τὸν Κλέωνα.

3. Νεφέλαι. Ὁ κτηματίας Στρεψιάδης, ποὺ ζῇ στὴν Ἀθήνα λόγω τοῦ πολέμου, ἔχει χρέη τὰ ὁποῖα θέλει νὰ μὴν πληρώσῃ. Γιὰ νὰ τὸ ἐπιτύχῃ αὐτὸ πηγαίνει στὸ σχολεῖο τοῦ Σωκράτη· εἶναι ὅμως πολὺ χοντροκέφαλος γιὰ νὰ μνηστῇ στὴ σοφιστικὴ. Ἀποφασίζει λοιπὸν νὰ φέρῃ στὸ Σωκράτη τὸ γιό του Φειδιππίδη, ὁ ὁποῖος κάνει τέτοιες προόδους, ὥστε ἔχει μόνον ἀποστομῶνει τοὺς δανειστὰς τοῦ πατέρα του, ἀλλὰ ἀκόμη δέρνει καὶ τὸν ἴδιο καὶ τοῦ ἀποδείχνει πὼς ἔχει τὸ δικαίωμα νὰ τὸ κάμῃ. Ὁ Στρεψιάδης ἀγανακτισμένος βάζει φωτιά στὸ φροντιστήριο (σχολεῖο) τοῦ Σωκράτη. Οἱ Νεφέλες, ποὺ ἀποτελοῦν τὸ χορὸ, πιθανὸν συμβολίζουν τὶς ἀόριστες καὶ σκοτεινὲς διδασκαλίες τῶν σοφιστῶν στοὺς ὁποίους, ὁ Ἀριστοφάνης, κατὰταξε καὶ τὸ Σωκράτη. Τὸ ἔργο ποὺ ἔχουμε δὲν εἶναι ἐκεῖνο ποὺ παίχτηκε, ἀλλὰ ξαναδουλεμένη καὶ ἔχει ἐντελῶς τελειωμένη μορφή του, ἡ ὁποία ἴσως δὲν ἀνεβάστηκε στὴ σκηνή.

4. Σφῆκες. Στὸ ἔργο αὐτὸ διακωμωδοῦνται τὰ ἀθηναῖκά δικαστήρια καὶ τὸ πάθος τῶν Ἀθηναίων γιὰ τὶς δίκες. Τοὺς Ἀθηναίους δικαστὰς ὁ ποιητὴς παριστάνει σὰν σφῆκες (ἀπ' αὐτὸ καὶ τὸ ὄνομα τῆς κωμωδίας) ποὺ τὸ κεντρί τους τὸ μπήγουν σ' ὅσους μισοῦν. Οἱ Φιλόδικοι (Plaideurs) τοῦ Racine, ποὺ τοὺς ἐμπνεύσθηκε ἀπὸ τὴν κωμωδία αὐτὴ τοῦ Ἀριστοφάνη, δὲν ἔχουν τὴν ἴδια δριμύτητα.

5. Εἰρήνη. Ἡ κωμωδία αὐτὴ ἔχει περίπου τὴν ἴδια ὑπόθεση μὲ τοὺς Ἀχαρνεῖς. Ἐδῶ ὅμως τὴν εἰρήνῃ δὲν τὴν θέλει μονάχα ἕνας ἀγρότης, ἀλλὰ ὁλος ὁ λαὸς ποὺ τὸν ἀντιπροσωπεύει ὁ χορὸς, γιατί εἶχε πιά σκοτωθῇ ὁ φιλοπόλεμος Κλέων (ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῶν Λακεδαιμονίων εἶχε σκοτωθῇ ὁ φιλοπόλεμος Βρασίδας). Ὁ ἀγρότης Τρυγαῖος καθάλα σ' ἕνα κοπροκάνθαρο ἀνεβαίνει στοὺς οὐρανοὺς γιὰ νὰ ἐλευθερώσῃ τὴ φυλακισμένη εἰρήνῃ καὶ νὰ τὴν ξαναφέρῃ στὴ γῆ. Πραγματικὰ τὸ ἔτος ποὺ παίχτηκε ἡ κωμωδία αὐτὴ (421) ἔγινε ἡ Νικίειος εἰρήνη.

6. Ὀρνίθες. Δύο Ἀθηναῖοι πολῖτες, ὁ Εὐελπίδης καὶ ὁ Πισθέταιρος, γιὰ νὰ γλυτώσουν ἀπὸ τοὺς συκοφάντες καὶ τοὺς δημαγωγούς, πηγαίνουν στὰ πουλιὰ (τοὺς Ὀρνίθας), ποὺ ἀποτελοῦν καὶ τὸ χορὸ τῆς τραγωδίας, γιὰ νὰ ἱδρῦσουν ἐκεῖ, μεταξὺ Οὐρανοῦ καὶ Γῆς, τὴν ἰδεώδη πολιτεία, τὴ Νεφέλοκοκκυγία. Πιθανὸν ἐδῶ διακωμωδεῖται ἡ τυχοδιωκτικὴ ἐκστρατεία τῶν Ἀθηναίων στὴ Σικελία τὸ 414. Εἶναι ἡ πληρέστερη καὶ μὲ τὴν πιὸ στέρεη ἐνότητα κωμωδία τοῦ ποιητῆ.

7. Λυσιστράτη. Σκοπὸς τῆς κωμωδίας αὐτῆς εἶναι νὰ σταματήσῃ ὁ πόλεμος (λυσιστράτη = κατάλυση τοῦ πολέμου) Ἀθηναίων καὶ Πελοποννησίων καὶ ἐπειδὴ οἱ ἄνδρες ἀποδείχνονται ἀνίκανοι νὰ τὸ κάμουν αὐτὸ, ἀναλαμβάνουν νὰ τὸ πετύχουν οἱ γυναῖκες. Ἡ ἡρώιδα συγκαλεῖ συνέλευση τῶν γυναικῶν Ἀττικῆς, Πελοποννήσου καὶ Βοιωτίας καὶ μὲ τὴν ἀρχηγία της καταλαμβάνουν τὴν Ἀκρόπολη, ὅπου ἦταν τὸ θησαυροφυλάκιο τῆς πολιτείας, γιὰ νὰ μὴν ἔχουν οἱ ἄνδρες χρήματα γιὰ τὴ συνέχισή τοῦ πολέμου. Ἡ Λυσιστράτη πετυχαίνει τελικὰ τὸ σταμάτημα τοῦ πολέμου καὶ τὴ συμφιλίωσιν Ἀθηναίων καὶ Λακεδαιμονίων.

8. Θεσμοφοριάζουσαι. Στὴν πρὸς τιμὴ τῆς Δήμητρας γιορτῇ τῶν

Θεσμοφορίων, από την οποία αποκλείονταν οι άνδρες, οι συναθροισμένες γυναίκες αποφασίζουν τον θάνατο του Εὐριπίδη, επειδή τις συκοφαντούσε στις τραγωδίες του. Διακωμωδεῖται ἡ τραγική τέχνη τοῦ Εὐριπίδη. Ὁ ποιητὴς ἔγραψε κι ἄλλη κωμωδία μὲ τὸν ἴδιο τίτλο πού ὅμως δὲν σώθηκε.

9. Βάτραχοι. Ὁ Διόνυσος μὲ τὸν δοῦλο του Ξανθία κατεβαίνουν στὸν Ἄδη γιὰ νὰ ξαναφέρουν στὴ γῆ τὸν Εὐριπίδη καὶ ἀνυψώθῃ ἔτσι ἡ τραγικὴ τέχνη πού, μετὰ τὸ θάνατό του, ἔχει ξεπέσει. Στὸν Ἄδη γίνεται ποιητικὸς διαγωνισμὸς μὲ κριτὴ τὸν ἴδιο τὸν Διόνυσο, γιατί τὰ πρωτεῖα στὴν τραγικὴ τέχνη τὰ διεκδικοῦν ὁ Αἰσχύλος καὶ ὁ Εὐριπίδης. Ὁ κωμικὸς κρίνει μὲ πολλὴ λεπτότητα καὶ χάρη τοὺς δύο τραγικούς καὶ γράφει πολλὰ ἐπαινετικά λόγια καὶ γιὰ τὸν Σοφοκλῆ. Ὁ Διόνυσος ἀνακηρύσσει νικητὴ τὸν Αἰσχύλο, τὸν ὁποῖο καὶ φέρνει στὴ γῆ ἀντὶ τοῦ Εὐριπίδη.

10. Ἐκκλησιαζουσαι. Οἱ γυναῖκες μεταμφιεσμένες σὲ ἄνδρες κάνουν ἐκκλησία, στὴν ὁποία αποφασίζουν τὴν κοινοκτημοσύνη καὶ στὸ ἐξῆς νὰ διευθύνουν ἐκεῖνες ἀντὶ τῶν ἀνδρῶν, τῶν ὁποίων οἱ ἀνοησίες προκάλεσαν τόσα δεινά. Ὁ ποιητὴς διακωμωδεῖ τίς ἰδέες γιὰ κοινοκτημοσύνη καὶ χειραφέτηση τῶν γυναικῶν, πού εἶχαν παρουσιάστῃ ὕστερα ἀπὸ τὸν πελοποννησιακὸ πόλεμο. Στὴν κωμωδία αὕτῃ δὲν βρίσκομε τὴν παράβαση, συναντοῦμε ὅμως ὅλα τὰ ἄλλα παλιὰ στοιχεῖα.

11. Πλούτος. Ἡ κωμωδία αὕτη εἶναι μιὰ φιλοσοφικὴ ἀλληγορία. Ὁ Χρεμύλος, φτωχὸς ἀγρότης, ὁδηγεῖ στὸ ναὸ τοῦ Ἀσκληπιοῦ τὸ θεὸ Πλούτο, πού εἶναι τυφλός. Παρὰ τίς ἀντιρρήσεις τῆς Πενίας, πού ἰσχυρίζεται πὼς ὅλες τίς ἀρετές τοὺς οἱ ἄνθρωποι τίς χρωστοῦν σ' αὐτήν, ὁ Πλούτος θεραπεύεται καὶ ὅλα πᾶνε καλύτερα στὸν κόσμο.

Τὸ τελευταῖο αὐτὸ ἔργο τοῦ ποιητῆ ἀποτελεῖ μετάβαση στὴ μέση κωμωδία, γιατί πιὸ πολὺ παρουσιάζει τύπους παρὰ πρόσωπα, δὲν ὑπάρχουν προσωπικὲς ἐπιθέσεις καὶ λείπουν τὰ χορικά καὶ ἡ παράβαση. Ὁ κωμικὸς δοῦλος (ὁ Καρίων) θὰ γίνη τὸ ἀπαραίτητο πρόσωπο στὶς κωμωδίες τοῦ Τερέντιου καὶ τοῦ Πλάτου.

Οἱ ἰδέες τοῦ Ἀριστοφάνη. Ὁ Ἀριστοφάνης ἦταν ἐχθρὸς τοῦ καινούργιου σ' ὅποιαδήποτε μορφή κι ἂν τὸ βλεπε. Στὴν πολιτικὴ καταγγέλλει μὲ πολὺ πνεῦμα τὰ μειονεκτήματα τοῦ δημοκρατικοῦ πολιτεύματος τῶν Ἀθηνῶν. Εἶναι θερμὸς φίλος τῆς εἰρήνης.

Στὴν τέχνη, τὴν φιλοσοφία, τὴν ἠθικὴ ἐπιτίθεται μὲ βιαιότητα ἐναντίο κάθε νεωτερισμοῦ στὸν ὁποῖο πάντα νομίζει πὼς βλέπει τὴν παρχιμὴ καὶ τὴ διαφθορά. Συνεχῶς ἐγκωμιάζει τοὺς παλινοὺς καλοὺς καιροὺς, τὴν παλιὰ ἀγωγὴ τῶν νέων, τίς παλιές συνήθειες.

Προσκολημένος εἰλικρινὰ στὶς παραδόσεις, μισεῖ καὶ πολεμᾷ ὅλους ἐκείνους πού νομίζει πὼς τίς περιφρονοῦν ἢ τίς ὑπονομεύουν. Οἱ ὑπονομευτὲς αὐτοί, κατὰ τὴ γνώμη του, εἶναι οἱ δημαγωγοὶ καὶ οἱ σοφιστές. Στούς τελευταίους περιλαμβάνει καὶ τὸν Σωκράτη καὶ τὸν Εὐριπίδη, ἀποδίδοντάς τοὺς ἰδέες πού δὲν τίς εἶχαν. Καταλογίζει λ.χ. στὸ Σωκράτη ἀθεΐα, στὸν Εὐριπίδη ἠθικὴ ἀδιαφορία κλπ. Ἐννεῖται πὼς, μ' ὅλες τίς κατηγορίες τοῦ ἐναντίο τοῦ Εὐριπίδη, διάβασε τόσο πολὺ τὰ ἔργα του, ὥστε στὸ τέλος τὰ εἶχε ἀποστηθίσει.

Ἡ τέχνη τοῦ Ἀριστοφάνη. Ὁ Ἀριστοφάνης εἶναι ἓνας μεγαλοφυῆς κωμωδιογράφος. Ἐπινεῖ κωμικὲς καταστάσεις στὶς ὁποῖες δὲν πρέπει νὰ ζητήσωμε τὴν πιθανότητα· τὸ φανταστικὸ καὶ τὸ παραμυθένιο εἶναι τὸ κύριο σ' αὐτές. Ὁ Δικαιοπόλης λ.χ. στοὺς Ἀχαρνῆς κάνει μόνος του εἰρήνην με τοὺς Λακεδαιμονίους· ὁ Τρυγαῖος στὴν Εἰρήνην, ἀνεβαίνει στὸν οὐρανὸ ἐπάνω σ' ἓναν κοπροκάνθαρο γιὰ νὰ ἐλευθερώσῃ τὴν Εἰρήνην καὶ νὰ τὴν ξαναφέρῃ στὴ γῆ κλπ.

Ὁ Ἀριστοφάνης δὲν ἀπεικονίζει τὰ ἥθη τῆς ἐποχῆς του, ὅπως ἓνας ρεαλιστὴς ζωγράφος· δουλεῖει ὅπως ὁ γελοιογράφος ποὺ μεταβάλλει τὰ δευτερεύοντα χαρακτηριστικὰ ἐνὸς προσώπου ἀλλὰ κατὰ τέτοιον τρόπο ὥστε νὰ φανῇ καθαρώτερα τὸ κύριο. Ὁ Δῆμος τῶν Ἰππέων εἶναι μιὰ πελώρια γελοιογραφία, ἀλλὰ αὐτὴ ἡ γελοιογραφία δίνει ἀνάγλυφα μερικὰ πραγματικὰ ἐλαττώματα τοῦ ἀθηναϊκοῦ λαοῦ. Μὲ μιὰ σειρά ἀπὸ ἀπίθανες σκηνὲς ὁ Ἀριστοφάνης μᾶς δίνει γιὰ τὴν ἐποχὴ τοῦ μιᾶν εἰκόνα μερικὴ βέβαια, ἀλλὰ ἀληθινή.

Οἱ κωμωδίαι τοῦ Ἀριστοφάνη περιέχουν ἀσφαλῶς πολλὰ χοντρά ἀστεῖα καὶ ἀρκετὲς βωμολοχίες, ἀλλὰ, ὅπως εἶδαμε, αὐτὰ τὰ ἐπέβαλλε ἡ ἴδια ἡ παράδοση τοῦ κωμικοῦ εἵδους· ἀνάμεσα ὅμως στὰ στοιχεῖα αὐτὰ ξεπροβάλλουν συχνὰ ἄλλα μὲ πολὺ λεπτή, σχεδὸν ἀέρινη ὁμορφίαν (βλ. λ.χ. Νεφέλες 275 - 290) ποὺ ἀποδείχνουν ὅτι ὁ Ἀριστοφάνης ἤξερε νὰ κάνῃ ὑψηλὴ τέχνη.

Γλώσσα καὶ ὕφος. Γλώσσα τοῦ Ἀριστοφάνη εἶναι ἡ ἀττικὴ τῆς ἐποχῆς του στὴν κομψή της καθαρότητα. Σ' αὐτὴν ἀνακατεῖται καὶ μερικoὺς ἰωνικοὺς τύπους, ἀλλὰ αὐτὸ τὸ κάνει σπανιώτερα ἀπὸ τοὺς τραγικοὺς.

Ὁ Ἀριστοφάνης ἀντιλεῖ ἀπὸ κάθε πηγῇ· ἀπὸ τὴν τραγωδία, ἀπὸ τὴ γλώσσα τοῦ ἀπλοῦ λαοῦ, ἀπὸ τὶς τοπικὲς διαλέκτους. Ἔτσι τὸ λεξιλόγιό του εἶναι πλούσιο καὶ πολύχρωμο.

Χαρακτηριστικὴ εἶναι στὸν Ἀριστοφάνη ἡ χρῆση λέξεων ὀνοματοποιημένων, λέξεων δηλ. ποὺ ἀποτελοῦν μίμηση τῆς φωνῆς τῶν ζώων ἢ τῶν πουλιῶν. Πλάθει ἐπίσης σύνθετα ποὺ φθάνουν ὡς τὸ ἐξωφρενικόν. Δικόν τοῦ δημιουργοῦ εἶναι ἡ μεγαλύτερη ἐλληνικὴ λέξη (78 συλλαβές), ὄνομα ἐνὸς πολυσύνθετου φαγητοῦ (Ἐκκλησιαζοῦσαι 1169 - 1174).

Μορφὴ καὶ περιεχόμενον εἶναι ἀριστοτεχνικὰ συνταϊριασμένα καὶ ἴδια ἀξιοθαύμαστα στὸ ἔργο τοῦ ποιητῆ. Ὁ λόγος του, μ' ὅλες τὶς τολμηρὰς ἐκφράσεις, διατηρεῖ ἀκέρεια τὴν ἀττικὴν λεπτότητα καὶ μπορεῖ νὰ συγκριθῇ — ἀφοῦ φυσικὰ ληφθῇ ὑπόψη ἡ διαφορὰ τῶν λογοτεχνικῶν εἰδῶν — μὲ τὸ φτερωτὸ πεζὸ λόγιο τοῦ Πλάτωνος.

Συμπέρασμα. Καρπὸς τῆς πολιτικῆς καὶ πνευματικῆς ζωῆς τῶν Ἀθηναίων τοῦ 5. π.Χ. αἰ. ἡ κωμωδία τοῦ Ἀριστοφάνη, εἶναι ἀξιόλογη καὶ ἀξιοἀνάγνωστη· εἶναι ἓνα μεθύσι χαρᾶς καὶ ἓνα ξέσπασμα ἱεροῦ ἐνθουσιασμοῦ· ἓνα μεγάλο μέρος, ἂν ὄχι ὁλόκληρο, ἔχει τὴν αἰώνια ἀξία τῶν ἄλλων μεγάλων ἔργων τῆς ἐλληνικῆς ἀρχαιότητος. Πρὸ πάντων ὅμως αὐτὸ ἀποτελεῖ μιὰ μαρτυρία, μαρτυρία ὅμως λαμπρῇ, τῶν πολιτικῶν ἀγώνων καὶ τῶν παθῶν τῶν χρόνων ἐκείνων.

ΟΙ σύγχρονοι του Ἀριστοφάνη. Ὁ Ἀριστοφάνης δὲν εἶναι ὁ μόνος κωμικὸς ποιητὴς τοῦ καιροῦ του· εἴκοσι ἄλλοι τὴν ἴδια ἐποχὴ γράφουν κωμωδίες, πολὺ μικρότερης ὅμως ἀξίας.

Ὁ μεγαλύτερος ἀπὸ τοὺς σύγχρονους τοῦ ποιητῆς κωμωδιῶν εἶναι ὁ Ἀθηναῖος **Εὐπόλις**. Γεννημένος γύρω στὸ 445 π.Χ. παρουσιάστηκε στὸ θέατρο πολὺ νέος, τὸ 429. Δίδαξε δεκατέσσερις κωμωδίες καὶ ἑπτὰ φορὲς ἀνακηρύχθηκε νικητὴς. Πέθανε νέος γύρω στὸ 412. Φίλος στὴν ἀρχὴ τοῦ Ἀριστοφάνη, μάλωσε κατόπι μαζί του καὶ οἱ δύο ποιητὲς κατηγορήθηκαν ἀμοιβαῖα γιὰ λογοκλοπία. Πολέμησε καὶ αὐτὸς τοὺς σοφιστὰς καὶ τοὺς δημαγωγούς. Ἀπὸ τὸ ἔργο του σώθηκαν μονάχα μικρὰ ἀποσπάσματα.

Η ΜΕΣΗ ΚΩΜΩΔΙΑ (περίπου 400 - 330 π.Χ.)

Πολλὲς αἰτίες συντέλεσαν νὰ ἀλλάξῃ ἡ φύση τῆς κωμωδίας: ἔλ-
λειψή χορηγῶν ἐξ αἰτίας τῆς οἰκονομικῆς καταστροφῆς τῶν Ἀθηναίων
μετὰ τὸν πελοποννησιακὸ πόλεμο, περιορισμὸς τῆς ἐλευθερίας τῶν κω-
μικῶν ποιητῶν ἀπὸ τὸ καθεστῶς τῶν Τριάκοντα καὶ — πρὸ πάντων —
ἑσωτερικὴ φθορὰ τοῦ ἴδιου τοῦ εἵδους. Καὶ τὸ κοινὸ ὅσπερ ἀπὸ τὴν ἡττα
καὶ τὶς ἑσωτερικὰς ταραχὰς ἔχει, γιὰ ἀρκετὸν καιρὸ, ἄλλα ἐνδιαφέροντα
βαρέθηκαν τοὺς ὀξεῖς πολιτικούς ἀγῶνες, θέλει ἡσυχία.

Οἱ κωμικοὶ ποιητὲς ἀναζήτησαν λοιπὸν ἄλλα θέματα. Στὴν ἀρχὴ
στράφηκαν στοὺς μύθους καὶ παρουσίασεν ἀπὸ τὴ σκηνή, μὲ τρόπο ἀστεῖο,
τὶς περιπέτειες θεῶν καὶ ἡρώων. Ἐπειτα κατὰ γιναν μὲ τὴν ἀπεικόνισιν
σκηνῶν τῆς καθημερινῆς ἀστικῆς ζωῆς καὶ περιώρισαν στὸ ἐλάχιστον τὰ
χοντρά ἀστεῖα, τὶς βωμολοχίες καὶ τὰ προσωπικὰ πειράγματα. Τὰ πρό-
σωπα (ἥρωες) εἶναι συνηθισμένοι ἄνθρωποι, δοῦλοι, στρατιῶτες, χειρο-
τέχνες, χωριάτες. Ὑψηλὴ ὅμως τέχνη δὲν αὐτὰ θὰ γίνουν ἀργότερα, στὴ
νέα κωμωδία, μὲ τὸ Μένανδρον.

Στὴ μέση κωμωδία, ποὺ οὐσιαστικὰ ἀποτελεῖ τὴν ἀρχὴ τῆς νέας,
ὁ χορὸς ἔχει πολὺ μικρὴ θέση καὶ λείπει ἢ παράβαση, μένει ὅμως σ' ὅλη
τὴ διάρκειαν τῆς παραστάσεως στὴ σκηνή καὶ μὲ τὸν κορυφαῖο μετέχει
στὸν διάλογο. Τὰ χορικά ποὺ τραγουδᾷ εἶναι παρέμβλητα (ἄσχετα ἐν-
τελῶς μὲ τὴ δράση) καὶ σύντομα. Ἡ γλῶσσα πλησιάζει πολὺ τὴ γλῶσσα
τοῦ πεζοῦ λόγου καὶ εἶναι γεμάτη ρητορικὰ σχήματα.

Οἱ σπουδαιότεροι ἀπὸ τοὺς ποιητὲς τῆς μέσης κωμωδίας εἶναι δύο,
ὁ Ἀντιφάνης καὶ ὁ Ἀλεξίς.

Ἀντιφάνης. Ἦταν Ἀθηναῖος καὶ ἔζησε ἀπὸ τὸ 405 - 330
π.Χ. περίπου. Ἐγράψε, κατὰ τὴ Σοῦδα, πάνω ἀπὸ 300 κωμωδίες.
Ἀπὸ τὸ ἔργο του σώθηκαν ἐλάχιστα ἀποσπάσματα. Εἶναι ὁ δημιουργὸς
τοῦ τύπου τοῦ παράσιτου ποὺ θὰ γίνῃ ὁ κατὰ παράδοση τύπος τῆς νέας
καὶ τῆς ρωμαϊκῆς κωμωδίας.

Ἀλεξίς. Θεῖος τοῦ Μενάνδρου, τοῦ δημιουργοῦ τῆς νέας κωμω-
δίας, γεννήθηκε στοὺς Θουρίους τῆς Μεγάλης Ἑλλάδας, ἔγινεν ὅμως πολί-

της 'Αθηναῖος καὶ πέθανε πάνω ἀπὸ 100 χρονῶν, γύρω στὸ 290 π.Χ. Τὰ λίγα ἀποσπάσματα ποὺ ἔχομε, ἀπὸ τὶς 240 κωμωδίες ποὺ λέγεται πὼς ἔγραψε, δείχνουν περισσότερο ἓναν ἡθικολόγο παρὰ ἓναν ἐμπνευσμένο ποιητή.

Τὰ ἀποσπάσματα τοῦ 'Αριστοφάνη καὶ τῶν ἄλλων κωμικῶν τὰ βρίσκει κανεὶς στὶς συλλογές τοῦ Th. Kock καὶ τοῦ G. Kaibel καὶ στὸ Supplementum Comicum τοῦ J. Demianczuk.

Η ΝΕΑ ΚΩΜΩΔΙΑ (περίπου 330 - 262 π.Χ.)

Ἡ μέση κωμωδία, ὅπως εἶδαμε, εἶχε ἤδη ἀρχίσει νὰ παίρνῃ τὰ θέματα της ἀπὸ τὴν καθημερινή κι ὄχι ἀπὸ τὴν πολιτικὴ ζωή, καθὼς ἐπίσης καὶ νὰ μειώνει συνεχῶς τὸ χορικὸ μέρος. Ἡ νέα κωμωδία προχώρησε ἀκόμη περισσότερο πρὸς τὴν κατεύθυνση αὐτή.

Ἡ αἰτία αὐτῆς τῆς μεταβολῆς εἶναι οἱ νέες πολιτικὲς συνθήκες. Ἡ 'Αθήνα ἔπαψε νὰ εἶναι ἀνεξάρτητη δημοκρατία. Ἡ ἐλευθερία τοῦ λόγου, ποὺ τόσο τὴν εἶχε ἐπωφεληθῇ ὁ 'Αριστοφάνης, στὸ τέλος τοῦ 4. π.Χ. αἰῶνα δὲν ὑπῆρχε πιά. Ἡ 'Αθήνα ἦταν μονάχα μιὰ μικρὴ πανεπιστημιούπολη, καὶ τέτοια ἔμεινε ὡς τὸ τέλος τῆς ἀρχαιότητος. Σημασία πιά εἶχαν οἱ ἀτομικὲς χαρές, λύπες, ἰδιορρυθμίες κλπ. τῶν πολιτῶν. Αὐτὴ ἡ μεγαλύτερη προσοχὴ καὶ τὸ ἐνδιαφέρον τῶν ἀνθρώπων γιὰ τὴν προσωπικὴ ζωὴ εἶχε τὴν ἐπίδρασή του στὴν κωμωδία καὶ στὴν πιὸ πέρα διαμόρφωσή της. Ἡ νέα κωμωδία ἀποτελεῖ τὸν καθρέφτη τῆς καθημερινῆς ζωῆς τῶν εὐπόρων κατοίκων τῶν πόλεων.

Ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα ξεχωρίζουν τὴ νέα κωμωδία ἀπὸ τὴ μέση· πραγματικὰ ὅμως ἡ διαφορὰ ἀνάμεσά τους εἶναι πολὺ μικρότερη ἀπὸ ἐκεῖνη ποὺ χωρίζει αὐτὲς τὶς δύο καὶ τὴν ἀρχαία κωμωδία· μᾶλλον ἡ μέση κωμωδία ἀποτελεῖ τὴ μετάβαση ἀπὸ τὴν ἀρχαία στὴ νέα καὶ ὄχι ξεχωριστὸ εἶδος.

Ὁ κύριος ἀντιπρόσωπος τῆς νέας κωμωδίας εἶναι ὁ Μένανδρος. Πρὶν ὅμως μιλήσωμε γι' αὐτὸν πρέπει νὰ κάμωμε σύντομο λόγο γιὰ μερικοὺς, μικρότερους ἀξίας ποιητὲς τῆς νέας κωμωδίας, τὸν Φιλήμονα, τὸν Δοῖφιλο καὶ τὸν 'Απολλόδαυρο τὸν Καρύστιο.

Φιλήμων. Ὁ παλαιότερος ἀπὸ αὐτοὺς τοὺς ποιητὲς εἶναι ὁ Φιλήμονας (περίπου 361 - 262 π.Χ.), ποὺ γεννήθηκε στὶς Συρακοῦσες ἔζησε ὅμως στὴν 'Αθήνα, ἔγραψε περισσότερες ἀπὸ 100 κωμωδίες καὶ μερικὲς φορὲς νίκησε τὸν ἀντίτεχνό του Μένανδρο. Φαίνεται πὼς στὶς κωμωδίες του περισσότερο προσπαθοῦσε νὰ δημιουργήσῃ κωμικὰ ἐπεισόδια παρὰ νὰ διαγράψῃ καθαρὰ τοὺς χαρακτήρες τῶν προσώπων. Ὁ Ρωμαῖος Πλαῦτος τὸν μιμήθηκε στὶς κωμωδίες του Trinummus («Θησαυρός») καὶ Mercator («Ἐμπορος»).

Ὁ Δοῖφιλος ἀπὸ τὴ Σινώπη καὶ ὁ 'Απολλόδαυρος ὁ Καρύστιος (ἀκμάζουν κι οἱ δύο στὰ μέσα τοῦ 4. π.Χ. αἰῶνα) ἔδωσαν θέματα στοὺς Ρωμαίους κωμικοὺς, ἰδιαίτερα στὸν Τερέντιο. Ἀπὸ τὸ ἔργο καὶ τῶν τριῶν αὐτῶν ποιητῶν ἔχομε ἐλάχιστα ἀποσπάσματα.

ΜΕΝΑΝΔΡΟΣ (περίπου 342 - 290 π.Χ.)

Βίος. «Τὸ ἄστρο τῆς νέας κωμωδίας», ὅπως τὸν ὠνόμαζαν οἱ βυζαντινοί, γεννήθηκε στὴν Ἀθήνα γύρω στὸ 342 π.Χ. ἀπὸ πλούσια οἰκογένεια. Ὑπῆρξε μαθητὴς τοῦ Θεόφραστου, καὶ συστρατιώτης (συμφηβος) τοῦ Ἐπικούρου καὶ εἶχε πολὺ στενὲς σχέσεις μὲ τὸν ἀπὸ τὸ 317 - 307 π.Χ. κυβερνήτη τῆς Ἀθήνας καὶ λόγιό Δημήτριον τὸν Φαληρέα, μαθητὴ ἐπίσης τοῦ Θεόφραστου. Πρῶτη φορὰ παρουσιάστηκε στὸ θέατρο τὸ 321 μὲ τὸ ἔργο «Ὁ ρυή». Ὡς τὸ τέλος τῆς ζωῆς του κέρδισε 8 πρῶτες νίκες. Ἡ ἐποχὴ ἦταν πολὺ δύσκολη γιὰ τὴν Ἀθήνα, γιατί εἶχε συντριβῇ, στὴ μάχη τῆς Κραννῶνας, ἡ προσπάθεια νὰ ἀπαλλαγῇ ἡ πόλη ἀπὸ τὴ μακεδονικὴ δεσποτεία. Μποροῦμε νὰ τὸν φανταστοῦμε ὡς ἓνα κομψὸ Ἀθηναῖο, πνευματώδη καὶ περίεργο, ποὺ εἶχε συνείδηση τοῦ ταλέντου του, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὰ πειρακτικὰ ἐπιγράμματα ἐναντίον τοῦ ἀντιπάλου του Φιλήμονα. Ζοῦσε στὴν ἐπαυλὴ του, στὸν Πειραιᾶ, καὶ εἶχε σχέσεις μὲ ἀνθρώπους καλλιεργημένους· ἔτσι πλούτισε τὶς κωμωδίες του μὲ παρατηρήσεις ποὺ ἔκαμε ἐπάνω στοὺς ἀνθρώπους τοῦ κύκλου του. Δὲν ἀγαποῦσε παρὰ τὰ γράμματα, τὴν ἡσυχία καὶ τὴν ἀνεξαρτησία — πιστὸς ὁπαδὸς σ' αὐτὸ τοῦ Ἐπικούρου — καὶ δὲν δέχθηκε πρόταση τοῦ βασιλιᾶ τῆς Αἰγύπτου Πτολεμαίου τοῦ Σωτήρα νὰ πάη νὰ κατοικήσῃ ἐκεῖ. Πέθανε στὴν Ἀθήνα γύρω στὸ 290 π.Χ.

Έργα. Ὡς τὸ 1958 δὲν εἶχαμε πλήρη καμμιὰ ἀπὸ τὶς 108 κωμωδίες ποὺ ἡ παράδοση λέει ὅτι ἔγραψε ὁ Μένανδρος· τὸ ἔτος ὁμοῦς αὐτὸ ὁ φιλόλογος Victor Martin, ἀνάμεσα στοὺς παπύρινους κώδικες ποὺ τὰ τελευταῖα χρόνια εἶχε ἀποκτήσει ἡ Bibliotheca Bodmeriana στὸ Cologny τῆς Γενεύης, βρῆκε ἓνα τοῦ 3. μ.Χ. αἰῶνα ποὺ περιέχει ὀλόκληρη τὴν κωμωδία «Δύσκολος». Ἀπὸ αἰγυπτιακοὺς ἐπίσης παπύρους, ποὺ βρέθηκαν τὸ 1905, ἔχουμε μακρὰ ἀποσπάσματα ἀπὸ τρεῖς ἀκόμη κωμωδίες τοῦ ποιητῆ («Ἐπιτρέποντες» στίχοι 590, «Περικεῖρομένη» στίχοι 447, «Σαμία» στίχοι 340) καὶ μικρότερα ἀπὸ μερικὲς ἄλλες («Κιθαριστῆς» στίχοι 101, «Κόλαξ» στίχοι 91, «Γεωργός» στίχοι 88, «Ἡρώς» στίχοι 61, «Περινθία» στίχοι 41).

Ἡ συνηθισμένη οἰκονομία μιᾶς κωμωδίας τοῦ Μένανδρου εἶναι ἡ ἀκόλουθη: Θέμα: Ἐρωτας ποὺ ἀντιμετωπίζει ἐμπόδια, τὰ ὁποῖα στὸ τέλος ὑπερνικιοῦνται. Μέσα: Ἐκθεση βρεφῶν καὶ ἀναγνωρισμοὶ ποὺ γίνονται ὑστερα ἀπὸ χρόνια ἀπὸ διάφορα ἀντικείμενα (κοσμήματα, παιχνίδια κλπ.) ποὺ ἀνήκουν στὰ πρόσωπα τοῦ ἔργου. Πλοκή: Λίγα γεγονότα ὁ ποιητὴς τὰ πραγματεύεται μὲ ἐπιδεικνύουσα καὶ κατορθώνει νὰ ἀπεικονίσῃ, σὲ μιὰ σειρὰ σκηνῶν, μὲ δύναμη καὶ φυσικότητα, συναισθηματικά ἀπλὰ καὶ παθητικά καὶ γενικούς χαρακτήρες.

Διαφορὲς σημαντικὲς ἀπὸ τὸν γενικὸ αὐτὸ τύπο παρουσιάζει ἡ οἰκονομία τοῦ «Δύσκολου». Στὸ ἔργο αὐτὸ γίνεται προσπάθεια νὰ ἀπεικονιστοῦν ἄτομοι καὶ χαρακτῆρες.

Ἡ ὑπόθεση τοῦ «Δύσκολου» εἶναι ἡ ἀκόλουθη: Ὁ ἀγροτικὸς θεὸς Πάνας ἐκτιμᾷ τὴν εὐλάβεια ποὺ δειχνεῖ σ' αὐτὸν ἡ φρόνιμη κόρη τοῦ λιδοτρόπου (αἰδύσκο-

λου») χωρικοῦ Κνήμωνα (ὁ ποιητὴς δὲν ἔκρινε ἀναγκαῖο νὰ τὴν ὀνομάσῃ καὶ στὴ σκηνὴ ἐμφανίζεται μονάχα διὸ φορές) καὶ γι' αὐτὸ ἐμπνέει γι' αὐτὴν σφοδρὸ ἔρωτα στὸν ἀριστοκράτη ἀστὸ Σώστρατο, ὁ ὁποῖος, γιὰ νὰ βλέπῃ τὴν ἀγαπημένην του ποὺ κατοικεῖ στὴ Φυλὴ (σημερινὴ Χασιὰ), ἀρχίζει νὰ συχνάζῃ στὸ ἱερὸ τοῦ Πάνα καὶ τῶν Νυμφῶν ποὺ βρίσκεται κοντὰ στὴ Φυλὴ. Ὁ δῦστροπος καὶ σχεδὸν μισάνθρωπος Κνήμωνας δὲν θέλει νὰ ἀκούσῃ γιὰ γάμο τῆς κόρης του μὲ τὸ Σώστρατο, ποὺ τὸν ἀντιπαθεῖ γιὰ τὴν κοινωνικὴν του θέσιν, τὴ μόρφωσιν καὶ τοὺς ἀριστοκρατικοὺς τρόπους. Πρὶν ὑπερπηδηθοῦν ὅλα τὰ ἐμπόδια γιὰ τὴν ἐνωσιν τοῦ Σώστρατου καὶ τῆς κόρης τοῦ Κνήμωνα ὁ ποιητὴς παρεμβάλλει, μὲ μεγάλη τέχνη, διάφορα κωμικὰ ἐπεισόδια. Ἐνὰ ἀπ' αὐτά, στὴν τέταρτη πράξιν, εἶναι καὶ ἡ πτώσιν τοῦ Κνήμωνα στὸ πηγάδι τοῦ κήπου του στὴν προσπάθειά του νὰ βγάλῃ μερικά ἀντικείμενα ποὺ εἶχαν πέσει σ' αὐτό. Ὁ Κνήμωνας σώζεται χάριν στὸ Γοργία (γιὰ τῆς γυναίκας τοῦ Κνήμωνα ἀπὸ προηγούμενο γάμο) καὶ στὸ Σώστρατο. Ἐπειτα ἀπ' αὐτὸ ὁ δῦστροπος πατέρας δείχνει κάποια μεγαλοψυχία καὶ παρὰχωρεῖ στὸν Γοργία τὰ πατρικὰ διακαιώματα ἐπὶ τῆς κόρης καὶ τῇ μικρῇ περιουσίᾳ του· δὲν μεταμορφώνεται ὁμῶς καὶ σὲ κοινωνικὸ ἄνθρωπο, ὅπως γίνεται στὶς λατινικὰς ἀπομιμήσεις τοῦ ἔργου. Ἀπαίτεῖ ἀπὸ τὸν Γοργία νὰ ζῇ ἀποτραπηγμένος, ὅπως θὰ ἐξακολούθησιν νὰ κάμῃ ὁ ἴδιος. Στὴ συνέχεια τοῦ ἔργου ὁ Γοργίας — ποὺ εἶχε πιά γνωριστῇ μὲ τὸν Σώστρατο καὶ ἤξερε τὸ ἐρωτικὸν του πάθος — τοῦ δίνει τὴν ἀδελφὴν του γιὰ σύζυγον. Ἀλλὰ καὶ ὁ Γοργίας δὲν μένει χωρὶς ἀνταμοιβή γιὰ τὴν καλὴν του πράξιν· ὁ Σώστρατος, στὴν πέμπτη καὶ τελευταία πράξιν τοῦ ἔργου, πείθει τὸν πατέρα του Καλλιπιδῆ — ποὺ στὴν ἀρχὴ ἔχει πολλὰς ἀντιρρήσεις — νὰ δώσῃ τὴν κόρην του, τὴν ἀδελφὴν τοῦ Σώστρατου, στὸν Γοργία σύζυγον. Τὸ ἔργο τελειώνει μὲ συμπόσιον καὶ πειράγματα. Ἡ κωμωδία αὕτη παραστάθηκε στὰ Ἀθήναια τοῦ 316 π.Χ. καὶ ὁ ποιητὴς κέρδισε τὸ πρῶτον βραβεῖον.

Βασικὴ ἐκδοσὴ τοῦ ἔργου αὕτη ποὺ ἔγινε ἀπὸ τὸν V. Martin στὸ Cologny τῆς Γενεύης τὸ 1958. Ἀκολούθησαν πολλὰς ἄλλες ἐκδόσεις καὶ μελέτες.

Οἱ Ἐπιτρεπόντες (παίχτηκαν ὕστερα ἀπὸ τὸ 304 π.Χ. καὶ μᾶλλον στὰ τελευταῖα χρόνια τῆς ζωῆς τοῦ ποιητῆ) ἔχουν τὴν ἐξῆς ὑπόθεσιν: Ὁ ποιμένας Δάος βρίσκει σ' ἓνα δάσος κοντὰ στὴν Ἀθήναι ἓνα ἔκθετον βρέφος, ποὺ εἶχε καὶ μερικά κοσμήματα, καὶ τὸ δίνει στὸν καρβουνιάρη Συρίσκο γιὰ νὰ τὸ μεγαλώσῃ, θέλει ὁμῶς νὰ κρατήσῃ τὰ κοσμήματα. Ὁ Συρίσκος δέχεται νὰ πάρῃ τὸ παιδί, ἀλλὰ ζητᾷ καὶ τὰ κοσμήματα. Τῇ λύσει τῆς διαφορᾶς τοὺς τὴν ἀναθέτουν (ἐπιτρεπόνουσι, ἀπ' αὐτὸ ὁ τίτλος τῆς κωμωδίας) στὸν περαστικὸν γέροντα Σμικρῖν. Ὁ δοῦλος Ὀνήσιμος, ποὺ τυχαῖα περνᾷ ἀπ' ἐκεῖ, ἀναγνωρίζει πὼς ἓνα ἀπὸ τὰ κοσμήματα τοῦ μωροῦ, κάποιο δαχτυλίδι, ἀνήκει στὸν κύριόν του Χαρίσιον ποὺ ἔχει σύζυγον τὴν κόρην τοῦ Σμικρῖν Παμφίλῃ. Ἐτοῖς γίνεται ὁ ἀναγνωρισμός. Στὸ ἔργο αὐτὸ ἔχομε τὴ λεπτότερην ἀπεικόνισιν χαρακτῆρων.

Ἡ Περιχειρομένη (παίχτηκε γύρω στὸ 313 π.Χ.) ἔχει ὑπόθεσιν τὴν τύχην τῶν δύο ἔκθετων διδυμῶν παιδιῶν τοῦ Κορίνθιου ἑμποροῦ Παταίκου, τῆς Γλυκέρως καὶ τοῦ Μοσχίωνα ποὺ στὸ τέλος ξαναβρίσκουν τὸν πατέρα τοὺς καὶ ζοῦν ὅλοι εὐτυχισμένοι. Τὸ ὄνομα ἡ κωμωδία τὸ ὀφείλει στὸ κόψιμον τῶν μαλλιῶν τῆς Γλυκέρως ἀπὸ τὸν μνηστήρα τῆς Πολέμωνα σὲ μιὰ στιγμὴ παραφροσύνης του. Οἱ δύο τοὺς τέλος παντρεύονται καὶ ὁ Μοσχίωνας μαθαίνει πὼς ἡ Γλυκέρω εἶναι ἀδελφὴ του.

Τῆς Σ α μ ί α ς (παίχτηκε στὰ χρόνια 320 - 316 π.Χ.) ὑπόθεση εἶναι ὁ ἔρωτας τοῦ θεοῦ γιοῦ τοῦ πλούσιου Δημέα Μοσχίωνα καὶ τῆς κόρης τοῦ φτωχοῦ Νικάρτου Πλαγγόνας καὶ ἡ τύχη τοῦ παιδιοῦ τους. Ἡ κωμωδία ὀνομάστηκε ἔτσι ἀπὸ τὴ σύζυγο τοῦ Δημέα Χρυσίδα πού ἦταν ἀπὸ τὴ Σάμο.

Οἱ κωμωδίες τοῦ Μενάνδρου ἔχουν πολλές ἀναλογίες μὲ τὶς τραγωδίες τοῦ Εὐριπίδη καὶ ὑπῆρξαν — ὅπως ὀλόκληρη ἡ νέα κωμωδία — τὰ πρότυπα γιὰ τὴ λατινικὴ κωμωδία. Ὁ Τερέντιος μπορεῖ σ' αὐτὸ νὰ μᾶς δώσῃ μιὰν ἰδέα (μὲ τὶς κωμωδίες του: *Adelphoi*, *Andria*, *Eunuchus*, *Heautontimoroumenos*), ἀλλὰ δὲν πρέπει νὰ ἐξεχνοῦμε δύο πράγματα γιὰ νὰ εἶναι ἡ ἐκτίμησή μας σωστή: α) ἡ πλοκὴ στὶς κωμωδίες τοῦ Μενάνδρου ἦταν πολὺ ἀπλὴ καὶ ὁ Τερέντιος ἀνακάτεψε δύο γιὰ νὰ κάμῃ μία· β) κατὰ τὴ γνώμῃ τοῦ Ἰουλίου Καίσαρα ὁ Τερέντιος συγκρινόμενος μὲ τὸν Μένανδρο ὑστεροῦσε στὴ δύναμὴ ἀπεικόνισης τῶν χαρακτήρων καὶ τῶν καταστάσεων· ἦταν, ὅπως ἔλεγε, «μισὸς Μένανδρος». Ἀλλὰ καὶ σὲ ἀρκετὲς κωμωδίες τοῦ Πλαύτου (*Aulularia*, *Poenulus*, *Cistellaria*, *Stichus* κ.ἄ.) ἀνακαλύπτουμε Μένανδρο.

Ὁ Μένανδρος εἶναι ἀφθαστος στὴν ἡθογράφησιν τῶν προσώπων. Σ' ὅλες του τὶς κωμωδίες αὐτὰ μιλοῦν καὶ ἐνεργοῦν σύμφωνα μὲ τὴν καταγωγή τους, τὴ μόρφωσή τους, τὴν κοινωνικὴ τους θέσι. Τὸ ἔργο του ἔχει ἀλήθεια καὶ ἀνθρωπιά πού τὴν θαύμαζαν ἤδη οἱ παλιοί. Ὁ γραμματικὸς Ἀριστοφάνης ὁ Βυζάντιος, πού θεωροῦσε τὸν Μένανδρο μονάχα ἀπὸ τὸν Ὅμηρο κατώτερο, εἶπε γι' αὐτόν: «ὦ Μένανδρε καὶ βλε πότερος ἄρ' ὑμῶν πότερον ἀπειμιμήσατο;» (Μένανδρε καὶ ζωὴ ποιοὺς ἀπὸ τοὺς δύο μιμήθηκε τὸν ἄλλο;).

Γλώσσα. Ἡ γλώσσα τοῦ Μενάνδρου πλησιάζει πολὺ τὴ γλώσσα τοῦ πεζοῦ λόγου τῆς ἐποχῆς του μὲ πολλές χρήσεις λέξεων καὶ τύπων τῆς Κοινῆς. Ἀπ' αὐτὸ καὶ οἱ σφοδρὲς ἐπιθέσεις τῶν Ἀττικιστῶν ἐναντίο του, πού εἶχαν σὰν ἀποτέλεσμα νὰ μὴ χρησιμοποιῶνται τὸ ἔργο του στὰ σχολεῖα, νὰ μὴ ἀντιγράφεται καὶ σιγὰ σιγὰ νὰ χαθῇ κατὰ τὸ μεγαλύτερο μέρος. Μέτρα συνήθη τοῦ ποιητῆ εἶναι τὸ ἱαμβικὸ τρίμετρο καὶ τὸ τροχαϊκὸ τρίμετρο ἢ τετράμετρο. Ὁ Μένανδρος εἶναι ὁ πρόδρομος ὄχι μονάχα τῆς ρωμαϊκῆς κωμωδίας, ἀλλὰ καὶ τῆς κωμωδίας τῶν νεώτερων χρόνων. Ὁ ποιητὴς κατορθώνει ἀμέσως νὰ προκαλῇ τὸ ἐνδιαφέρον, ἡ πράξι προχωρεῖ γοργά, οἱ λόγοι εἶναι σαφεῖς, εὐφρεῖς καὶ σύμμετροι καὶ τὰ κωμικὰ ἐπεισόδια παρεμβάλλονται μὲ φυσικότητα. Ἰδιαίτερα στὴν ἀπεικόνισιν τῶν ἡθῶν ὁ Μένανδρος εἶναι μοναδικός. Ἡ καταστροφὴ τοῦ ἔργου του εἶναι γιὰ τὰ γράμματα μεγάλη ἀπώλεια.

Συμπέρασμα. Εἶδαμε πῶς ἡ κωμωδία ἀπὸ πειρακτικὸ τραγούδι καὶ χοντρὸ λαϊκὸ ἀστεῖο ἔγινε, μὲ τὸν Ἀριστοφάνη, λιβελλογραφημα καὶ πῶς, ἀπὸ τὶς ἀρχὲς τοῦ 4. π.Χ. αἰ., ἔπαψε νὰ ἀναφέρεται στὴν πολιτικὴ ζωὴ. Μὲ τὸν Μένανδρο γίνεται σπουδὴ τοῦ ἀνθρώπου, ἑνὸς καθρέφτης στὸν ὁποῖο μποροῦσε νὰ ἰδῇ τὰ πάθη του καὶ τὶς ἰδιοτροπίες του. Ἡ κωμωδία, πού ἔχει ὑπόψη τοῦ ὁ Ἀριστοτέλης στὴν Π ο ι η τ ι κ ῇ του, εἶναι ἡ νέα κωμωδία κι ἄς μὴν εἶχε πάρει, ὅταν ὁ Ἀριστο-

τέλῃς ἔγραφε τὸ ἔργο του, τὴν ὀριστικὴν τῆς μορφῆς, ποὺ θὰ τῆς τῇ δώσῃ ὁ Μένανδρος (ἡ Π ο ι η τ ι κ ῇ γράφηκε κατὰ τὸ 334 - 330 π.Χ. καὶ ὁ Μένανδρος πρωτοπαρουσιάστηκε στὸ θέατρο τὸ 321): «Καὶ στὴν κωμῶδια βέβαια αὐτὸ (δηλ. ὅτι ἡ ποίησις περιγράφει τὰ καθόλου, ὅχι τὰ ἀτομικὰ) ἔχει ἤδη γίνεи φανερό· ἀφοῦ δηλαδὴ πλέξουν τὸν μῦθο μὲ τίς πιθανὲς περιπέτειες, ἔπειτα μεταχειρίζονται ὑποβολιμαῖα ὀνόματα καὶ δὲν συνθέτουν ποιήματα, καθὼς οἱ λαμβογράφοι, ποὺ ἀναφέρονται σὲ ὠρισμένα ἄτομα» (Π ο ι η τ. IX, 5). Ὁ συνεχιστὴς τῶν λαμβογράφων εἶναι ὁ Ἀριστοφάνης· ὁ κωμικὸς ποιητὴς ποὺ ἀπεικονίζει γενικοὺς χαρακτῆρες «μὲ πιθανὲς περιπέτειες» εἶναι ὁ Μένανδρος.

II. ΠΕΖΟΣ ΛΟΓΟΣ

A. ΙΣΤΟΡΙΑ

Εἶδαμε στὴν προηγούμενη περίοδο (βλ. σελ. 77 κ.έ.) ὅτι οἱ ἀρχὲς τοῦ πεζοῦ λόγου παρουσιάζονται τὸν 6. π.Χ. αἰῶνα στὰ ἔργα τῶν πρώτων φιλοσόφων καὶ τῶν λογογράφων ἀπὸ τοὺς ὁποίους σημαντικώτερος ἦταν ὁ Ἐκαταῖος· πατέρας ὁμῶς τῆς ἐλληνικῆς ιστοριογραφίας εἶναι ὁ Ἡρόδοτος.

ΗΡΟΔΟΤΟΣ (περίπου 490 - 422 π.Χ.)

Βίος. Ὁ Ἡρόδοτος γεννήθηκε στὴν Ἀλικαρνασσὸ τῆς Καρίας γύρω στὸ 490 π.Χ. ἀπὸ οἰκογένεια εὐπορῇ ποὺ ἀγαποῦσε τὰ γράμματα. Ὁ πατέρας του λεγόταν Λύξης. Ὁ θεῖος του Πανύασης ἦταν ἐπικὸς ποιητής. Ἔτσι ὁ Ἡρόδοτος ἀνατράφηκε σὲ ἓνα περιβάλλον λατρείας τοῦ Ὁμήρου καὶ τῶν παλαιῶν θρύλων. Κατὰ τὸ 468 - 467 π.Χ. ἐξωρίστηκε στὴ Σάμο, γιατί εἶχε πάρει μέρος σὲ κάποια συναμοσίαι ἐναντίο τοῦ τυράννου Λύγδαμη, γιοῦ τῆς Ἀρτεμισίας, τῆς γυναίκας ἐκεῖνης ποὺ ὑπηρέτησε τόσο πιστὰ τὸν Ξέρξη στὴν ἐκστρατεία του ἐναντίο τῆς Ἑλλάδας. Ἀπὸ τῆ Σάμο ξαναγύρισε στὴν Ἀλικαρνασσὸ καὶ πῆρε μέρος στὴν ἀνατροπὴ τοῦ Λύγδαμη ποὺ ἐγίνε γύρω στὸ 455 π.Χ.

Νωρὶς ἐδειξε μεγάλη ἀγάπη στὰ ταξίδια καὶ ὡς περιηγητὴς καὶ ἐξερευνητὴς ἐπισκέφθηκε πολλὰ μέρη τοῦ τότε γνωστοῦ κόσμου. Εἶναι δύσκολο νὰ ὀρίσουμε ἀκριβῶς τὴ χρονολογία καὶ τὴ διάρκεια αὐτῶν τῶν ταξιδιῶν καθὼς καὶ ποῦ πῆγε. Θεωρεῖται πολὺ πιθανὸ ὅτι τὰ ταξίδια ἐγίναν μεταξὺ 458 καὶ 445 π.Χ. Βέβαιο εἶναι ὅτι ἔμεινε στὴ Σάμο καὶ ὅτι πῆγε στὴ Λυδία, στὴς ἐλληνικὲς πόλεις τοῦ Εὐξείνου Πόντου, τὴ Σκυθία, τὸ Δέλτα τοῦ Νείλου, τὴν Κυρήνη, τὴ Φοινίκη, τὴν Μεσοποταμία καὶ τὴ Νότιο Ἰταλία· ἐπισκέφθηκε ἐπίσης τὴν ἡπειρωτικὴ Ἑλλάδα. Δὲν εἶναι βέβαιο ἂν πῆγε στὴν Περσία καὶ τὴ Βαβυλώνα, καὶ ἂν ταξίδεψε στὸ Νεῖλο ὡς ἐκεῖ ποὺ λέει ὅτι ἐφθασε.

Ἀρκετὰ χρόνια ἔμεινε στὴν Ἀθήνα καὶ συνδέθηκε μὲ τὸν Περικλῆ καὶ τὸν Σοφοκλῆ. Πιθανῶτατα γνῶρισε καὶ τοὺς μεγάλους σοφιστὲς τῶν χρόνων ἐκείνων κι ὅπωςδὴποτε τὸν Πρωταγόρα μαζί μὲ τὸν ὁποῖο πῆραν μέρος στὴν Ἱδρυση τῆς ἀποικίας τῶν Θουρίων. Λέγεται ὅτι στὴν Ὀλυμπία καὶ τὴν Ἀθήνα διάβασε μερικά κομμάτια ἀπὸ τὸ ἔργο του καὶ πὼς αὐτὰ ἄρσαν ὑπερβολικὰ στὸ κοινό. Γνῶρισε προσωπικὰ τοὺς ἥρωες τῶν μυθικῶν.

Στὰ 444 συνῶδευσε τοὺς Ἀθηναίους καὶ τοὺς ἄλλους Ἕλληνες ποὺ πήγαιναν νὰ ἱδρῦσουν τὴν πανελλήνια ἀποικία Θουρίους, κοντὰ στὴν κατεστραμμένη Σύβαρη καὶ ἔγινε πολίτης τῆς πόλεως αὐτῆς, γι' αὐτὸ καὶ Θούριος ἐπονομάζεται. Ἐδῶ φαίνεται πέρασε τὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς υπόλοιπης ζωῆς του. Στὴν Ἀθήνα ἤλθε ξανά λίγο μετὰ τὴν ἀνέγερση τῶν Προπυλαίων (431). Γιὰ τὸν πελοποννησιακὸ πόλεμο κάνει στὸ ἔργο του μερικοὺς ὑπαινιγμούς. Πολὺ λίγα πράγματα ξέρομε γιὰ τὰ τελευταῖα χρόνια τῆς ζωῆς του. Πέθανε στοὺς Θουρίους πιθανόν γύρω στὸ 422 π.Χ.

Ἔργα. Ἄν ἐξαίρεσουμε τοὺς «Ἀσσυρίους λόγους» (διηγήσεις γιὰ τοὺς Ἀσσυρίους) στοὺς ὁποίους παραπέμπει δύο φορές (I, 106. 184) τὸν ἀναγνώστη του καὶ ποὺ δὲν σώθηκαν, ἔχομε τὸ σύνολο τοῦ ἔργου του, ποὺ εἶναι μιὰ παγκόσμιος ἱστορία. Οἱ ἀλεξάνδρινοὶ τὴν διαίρεσαν σὲ ἑννέα βιβλία σὲ καθένα ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἔδωσαν τὸ ὄνομα μιᾶς ἀπὸ τίς ἑννιά Μοῦσες. Ἐνας «Βίος Ὀμήρου» ποὺ μᾶς παραδόθηκε μὲ τὸ ὄνομα τοῦ Ἡρόδοτου εἶναι ἔργο πλαστό.

Σύντομη ἀνάλυση τοῦ ἔργου. Βιβλίο I (Κλειώ). Τὰ μυθικὰ ἔνα ἐπεισόδιο τῆς μακρᾶς πάλης μεταξὺ Εὐρώπης καὶ Ἀσίας. Ὁ Κύρος ὁ πρεσβύτερος ὑποτάσσει τὴ Λυδία. Ἡ ἀξιοθαύμαστη ζωὴ τοῦ Κύρου, οἱ κατακτήσεις του, ὁ θάνατός του.

Βιβλίο II (Εὐτέρπη). Περιγραφή καὶ ἱστορία τῆς Αἰγύπτου πρὶν ἀπὸ τὴν ἐκστρατεία τοῦ Καμβύση.

Βιβλίο III (Θάληα). Ὁ Καμβύσης ὑποτάσσει τὴν Αἴγυπτο· θάνατός του. Δυναστικὲς ἐριδες στὴν Περσία. Ἀρχὴ τῆς βασιλείας τοῦ Δαρείου. Ἱστορία τοῦ Πολυκράτη, τύραννο· τῆς Σάμου.

Βιβλίο IV (Μελπομένη). Περιγραφή τῆς Σκυθίας. Ἐκστρατεία τοῦ Δαρείου γιὰ τὴν καθυπόταξη τῆς χώρας. Οἱ κατακτήσεις του στὴν Ἀφρική.

Βιβλίο V (Τερψιχόρη). Ὑποταγὴ τῆς Θράκης στοὺς Πέρσες. Ἰωνικὴ ἐπανάσταση. Ἱστορία τῶν Ἀθηνῶν καὶ τῆς Σπάρτης κατὰ τὴν ἐποχὴ αὐτή.

Βιβλίο VI (Ἐρατώ). Συντριβὴ τῆς Ἰωνικῆς ἐπανάστασως· ἄλωση τῆς Μιλήτου. Πρώτῃ ἀτυχὲς ἐκστρατεία τοῦ Μαρδόνιου ἐναντὶ τῆς Ἑλλάδας. Ἐκστρατεία τοῦ Δάτη καὶ τοῦ Ἀρταφέρνη. Ἡ μάχη στὸν Μαραθῶνα.

Βιβλίο VII (Πολύμνια). Θάνατος τοῦ Δαρείου. Προετοιμασίες τοῦ Ξέρξη ἐναντὶ τῆς Ἑλλάδας. Ἡ πορεία του. Ὁργάνωση τῆς ἐλληνικῆς ἀντιστάσεως. Ἡ μάχη στὶς Θερμοπύλες.

Βιβλίο VIII (Θόραντα). Ναυμαχία στο άκρωτήριο Άρτεμίσιο. Ἡ ναυμαχία στη Σαλαμίνα. Φυγή τοῦ Ξέρξη.

Βιβλίο IX (Καλλίοπη). Πλαταιές καὶ Μυκάλη. Κατάληψη τῆς Σηοτοῦ (478) ἀπὸ τοὺς Ἀθηναίους.

Ἀπὸ τῆ σύντομη αὐτὴ ἀνάλυση μπορούμε νὰ κρίνωμε γιὰ τὸ μελετημένο σχέδιο τοῦ Ἡρόδοτου. Μᾶς παρουσιάζει πρῶτα τὸ σχηματισμὸ καὶ τὴν αὐξηση τῆς περσικῆς δυνάμεως (βιβλ. I - IV)· ἔπειτα τὶς πρῶτες συγκρούσεις μὲ τοὺς Ἕλληνες τῆς ἡπειρωτικῆς Ἑλλάδας (V, VI)· κατόπι τὶς δύο μεγάλες ἐκστρατείες ποὺ ἀπέληξαν ἡ πρώτη στὴ μάχη στὸ Μαραθώνα καὶ ἡ δεύτερη στὴ ναυμαχία στὴ Σαλαμίνα (VI - VIII)· τέλος τὶς ἄλλες νίκες τῶν Ἑλλήνων (IX).

Τὸ σχέδιο τοῦ ἱστορικοῦ, μὲ ὅλες τὶς παρεκβάσεις καὶ τὶς φαινομενικὰ ἄσχετες λεπτομέρειες ποὺ ὑπάρχουν στὸ ἔργο, μένει πάντα καθαρὸ καὶ συνεχῶς ὁλοκληρώνεται.

Πηγές. Ὁ Ἡρόδοτος χρησιμοποίησε πηγές γραπτές καὶ προφορικές. Οἱ γραπτές πηγές του εἶναι:

1. Τὰ ἔργα τῶν λογογράφων (Χάρωνα τοῦ Λαμψακηνοῦ, Ξάνθου τοῦ Λυδοῦ, Διονύσιου τοῦ Μιλήσιου), ἰδιαίτερα τοῦ Ἑκαταίου τοῦ Μιλήσιου, τὰ ὁποῖα ὅμως χρησιμοποιοῦ μὲ μεγάλη περίσκεψη.

2. Τὰ ἀρχεῖα τῶν πόλεων, τὰ ὁποῖα ὁπωσδήποτε συμβουλευτήκε, ἀφοῦ παραθέτη πολλές φορές ἀκριβεῖς ἀριθμούς, ὅπως λ.χ. γιὰ τὸ στρατὸ ποὺ ἔδωσε κάθε ἑλληνικὴ πόλη στὴν μάχη τῶν Πλαταιῶν. Ἐπίσης κάθε ἄλλη ἐπίσημη ἀναγραφή.

3. Συλλογές χρησμῶν.

Πρὸ πάντων ὅμως χρησιμοποίησε πηγές προφορικές. Παντοῦ, ὅπου πέρασε, μάζεψε τὶς παραδόσεις ποὺ κυκλοφοροῦσαν καὶ τὶς κατάγραψε μὲ ἐπιμέλεια. Μερικὲς φορές ὀνομάζει τὸν πληροφοριοδότη του, ὅπως τὸ Θέρσανδρο τὸν Ὀρχομένιο ποὺ ὑπῆρξεν ὁμοτράπεζος τοῦ Μαρδόνιου στὴ Θήβα (IX, 16), τὸν Τύμνη τὸ Σκύθη ποὺ τοῦ διηγήθηκε τὴν ἱστορία γιὰ τὸ Σκύθη Ἀνάχαρη (IV, 76). Ὅσα γράφει γιὰ τὴν Αἴγυπτο προέρχονται ἀπὸ πληροφορίες τῶν Αἰγυπτίων ὁδηγῶν του καὶ τῶν ἱερέων τῆς χώρας. Τὶς πληροφορίες του γιὰ τὸν περσικὸ στρατὸ τὶς συγκέντρωσε ἀπὸ πρόσωπα ποὺ μπορούσαν νὰ ξέρουν καλὰ τὰ περσικὰ πράγματα, μὴ καὶ τοῦ ἦταν ἀδύνατο νὰ συμβουλευτῇ τὰ ἀρχεῖα τοῦ περσικοῦ κράτους.

Πάντως τὸ κύριο στὸ ἔργο του τὸ ἀποτελοῦν οἱ προσωπικὲς του ἀναζητήσεις.

Τῶν τεσσάρων πρῶτων βιβλίων τὸ περιεχόμενο δὲν ἔχει μεγάλη συνοχή· εἶναι περισσότερο πληροφορίες πολιτικές, μῦθοι καὶ ἀνέκδοτα. Τῶν ὑπόλοιπων πέντε τὸ περιεχόμενο ἔχει μεγαλύτερη συνοχή, μοιάζει περισσότερο μὲ ὅ,τι σήμερα λέμε ἱστορία. Εἶναι πιθανὸ ὅτι ὁ συγγραφέας δὲν πρόλαβε νὰ ἐπεξεργαστῇ τὸ ἔργο του, τουλάχιστο ὁρισμένα τμήματά του.

Ἡ ἀντίληψη τοῦ Ἡρόδοτου γιὰ τὴν ἱστορία. Τὸ ἔργο τοῦ Ἡρόδοτου μοιάζει μὲ ἓνα τεράστιο δράμα, ὅπου ἀπὸ τὶς

πρώτες γραμμές, ή μακρινή λύση προσημαίνεται: ή ιστορία του αρχαίου κόσμου ως τὰ μηδικὰ είναι ή προετοιμασία τής μοιραίας συγκρούσεως μεταξύ Εὐρώπης και Ἀσίας. Αὐτή ή κεντρική ιδέα δίνει νόημα στά ιστορικά γεγονότα, δημιουργεί τὸ σύνδεσμο ανάμεσα στίς χωριστές διηγήσεις και μᾶς κάνει νὰ καταλαβαίνουμε γιατί, Εὐρωπαῖοι και Ἀσιάτες, σάν τοὺς ἥρωες τής Ἰλιάδας, στέκονται ἀντιμέτωποι και θὰ χτυπηθοῦν.

Τὸ ἔργο δὲν εἶναι μονάχα ἀφήγησι μαχῶν και παρουσίασι σπουδαίων προσώπων· ὅλος ὁ ἀρχαῖος κόσμος ξαναζῇ σ' αὐτό: ἦθη και ἔθιμα, θρησκευτικὲς δοξασίες, θεωρίες γιὰ τὴν διακυβέρνησι τής πολιτείας. Εἶναι ἀλήθεια ὅτι στὸ ἔργο ὑπάρχουν πληροφορίες γιὰ ἀσήμαντα πράγματα και λείπουν πληροφορίες γιὰ πολὺ σημαντικὰ· ἀλλὰ ή ἀντίληψι αὐτή, νὰ περιέχη δηλ. ἓνα ιστορικὸ ἔργο μονάχα τίς σημαντικὲς ἐκδηλώσεις τής ἀνθρώπινης δραστηριότητος, εἶναι ἀπαίτησι πολὺ νεώτερη.

Τέλος τὰ ιστορικὰ γεγονότα εἶναι γιὰ τὸν Ἡρόδοτο ἀφορμή γιὰ στοχασμούς. Ἡ διαδοχή τῶν αὐτοκρατοριῶν, ποὺ ή μία ὑφώνεται στὰ ἑρείπια τής ἄλλης, τὸν κάνει νὰ σκεφθῇ ὅτι τὰ ἀνθρώπινα πράγματα εἶναι πολὺ ἀβέβαια και ὅτι τὸ πεπρωμένο («ή πε π ρ ω μ ἔ ν η μ ο ῖ ρ α») εἶναι ὁ πραγματικὸς κύριος τῶν ἀνθρώπων. Καὶ οἱ θεοὶ ἀκόμη λυγίζουν κάτω ἀπὸ τὴ δύναμή του. Ὁ Ἀπόλλων, ποὺ θέλησε νὰ σώσι τὸν Κροῖσου, μπόρεσε μονάχα νὰ ἐπιβραδύνῃ τὴν καταστροφὴ του κατὰ τρία ἔτη (I, 91). Τὴ δύναμη αὐτὴ (πεπρωμένο) μερικὲς φορὲς ὁ Ἡρόδοτος τὴν ταυτίζει με τοὺς θεούς.

Γιὰ νὰ ἀποτρέψωμε αὐτὸ τὸ φθονερὸ πεπρωμένο πρέπει νὰ ἀποφεύγωμε τίς ὑπέρμετρες φιλοδοξίες και νὰ φοβούμεσθε τίς μεγάλες εὐτυχίες: ὁ πῦρ εὐτυχισμένος ἀνθρώπος τοῦ κόσμου δὲν εἶναι ὁ Κροῖσος, ὁ κύριος τόσων ὕλικῶν ἀγαθῶν, ἀλλὰ ἓνας ἀπλὸς Ἀθηναῖος πολίτης, ὁ ὁποῖος, ἀφοῦ ἀπόκτησε λαμπρὰ παιδιὰ κι εἶδε κι ἐγγόνια, σκοτώθηκε πολεμώντας γιὰ τὴν πατρίδα (I, 30). Ἡ γνώσι τής ιστορίας ὁδηγεῖ στὴ μετριοφροσύνη. Ἡ ὑπέρμετρη εὐτυχία γεννᾷ τὴν ὕβριν (ἀλαζονεία, αὐθάδεια) ποὺ προκαλεῖ τὴν Νέμεσιν, τὴν ἀγανάκτησι δηλ. τῶν θεῶν γιὰ τὸ ὑπέρμετρο, και τὴν τιμωρία: «φιλέει γὰρ ὁ θεὸς τὰ ὑπερέχοντα πάντα κολοῦειν». Τὸ τέλος τοῦ Κροῖσου και τοῦ Πολυκράτη εἶναι τρανὲς ἀποδείξεις γι' αὐτό.

Παρ' ὅλα αὐτὰ ή μέθοδος τοῦ Ἡρόδοτου εἶναι κριτική· ἀλλὰ ὁ κριτικὸς ἔλεγχος ποὺ ἀσκει εἶναι ἀνάλογος πρὸς τὴ διανοητικὴτητα τής ἐποχῆς ποὺ ζῇ, ἐποχῆς σχεδὸν ἀρχαϊκῆς στίς θρησκευτικὲς και ἠθικὲς τῆς ἀντιλήψεις και με πολὺ περιορισμένες τίς γενικὲς τῆς γνώσεις. Τὰ ιστορικὰ σφάλματά του προέρχονται ἀπὸ τὴν ἀναξιοπιστία τῶν πηγῶν του. Ἡ ἀξιοπιστία του, ποὺ πολεμήθηκε στὰ παλιὰ χρόνια ἀπὸ τὸν Πλούταρχο και τὸν Λουκιανὸ και στὸ τέλος τοῦ περασμένου αἰῶνα ἀπὸ τὸν Sayce, σήμερα γενικὰ ἀναγνωρίζεται.

Πρέπει νὰ διαβάσι κανεὶς τὴν περιγραφὴ μιᾶς μάχης, λ.χ. τῆς μάχης τῶν Θερμοπυλῶν, γιὰ νὰ νιώσι πῶς ἀπὸ κάθε λέξι ἀναπηδᾷ ἐπιβλητικὴ ή ἀλήθεια. Ἀκριβὲς και λεπτομερειακὴ περιγραφὴ τῆς συγκρούσεως χωρὶς καμμιὰ προσπάθεια δημιουργίας ἐντυπώσεων. Σημειώνει

μέ ἄκρα εὐσυνειδησία ὅτι οἱ "Ἕλληνες ἦταν πρὶ ἐπιδέξιοι ἀπὸ τοὺς ἀντιπάλους τους στὶς κινήσεις, ὅτι εἶχαν τὸ πλεονέκτημα τῆς θέσεως καὶ ἀνώτερο ὅπλισμό (VII, 223 κ.έ.).

Σπουδαία θέση στὸ ἔργο τοῦ Ἡρόδοτου ἔχει ἡ μονάχα στὸν νόμο ὑποταγμένη ἐλευθερία, σὰν δύναμη ποὺ ἐπιτρέπει καὶ στὸ ἄτομο καὶ στὴν πόλη νὰ πάρουν τὴν πληρέστερη ἀνάπτυξή τους.

Ἡ γ λ ῶ σ σ α καὶ τ ὸ ὅ φ ο ς. Ἡ γλῶσσα τοῦ Ἡρόδοτου εἶναι ἡ νέα ἰωνική, δηλ. αὐτὴ ποὺ προῆλθε ἀπὸ τὴν ἐπίδραση τῆς γλῶσσας τῶν ὁμηρικῶν ποιημάτων, μὲ μερικοὺς ἀττικοὺς καὶ δωρικοὺς τύπους.

Ὁ λόγος τοῦ Ἡρόδοτου εἶναι ἐκεῖνο ποὺ ὀνομάζουσαν «εἰ ρ ο μ ἔ ν η ν λ ἔ ξ ι ν», δηλ. λόγος ποὺ ἀποτελεῖται ἀπὸ μικρὲς προτάσεις, οἱ ὁποῖες συνδέονται μεταξύ τους κατὰ παράταξη, ὅπως ὁ λόγος τῶν ἀπλοῦκῶν ἀνθρώπων καὶ τῶν παιδιῶν. Οἱ συνδέσεις τῶν προτάσεων καὶ τῶν περιόδων εἶναι πολὺ ἀπλές: δ ἢ ὦ ν (καὶ λοιπόν), μ ἔ τ α δ ἔ (καὶ μετὰ). Εἶναι ὅμως σὲ θέση νὰ ἀνεβῇ, ὅπου οἱ περιστάσεις τὸ ἀπαιτοῦν, ὥς τὸ ὑψηλὸ ὕψος μὲ κίνηση φυσικὴ καὶ ἀνεπιτήδευτη. Αὐτὴ ἡ ἀνάμειξη ἀπλότητας καὶ ὕψους δίνει στὸ ὕψος του μίαν ἀσύγκριτη γοητεία. Εἶναι ὁ «γλυκὺς Νέστωρ» τοῦ ἑλληνικοῦ πεζοῦ λόγου.

Σ υ μ π ἔ ρ α σ μ α. Ἡ ἱστορία τοῦ Ἡρόδοτου εἶναι ἓνα βιβλίον ἀνεκτίμητης ἀξίας. Ὅ,τι ξέρομε γιὰ τὸν ἀρχαῖο κόσμον ὥς τὰ μηδικά, τίς γνώσεις μας γιὰ τὰ ἴδια τὰ μηδικά, τὰ χρωστοῦμε κατὰ τὸ μεγαλύτερο μέρος στὸ ἔργο αὐτοῦ τοῦ Ἡρόδοτου. Ἐπιγραφές ποὺ βρέθηκαν, ἄλλα μνημεῖα καὶ κείμενα ἐπίτρεψαν στοὺς ἐρευνητὲς νὰ ἐλέγξουν τίς πληροφορίες του καί, σὲ μερικὰ σημεῖα, νὰ τίς διορθώσουν· στὸ σύνολό του ὅμως τὸ ἔργο του μένει πηγὴ ἀξιόπιστη καὶ ἡ μόνη συνεχὴς καὶ πλήρης ποὺ ἔχομε γιὰ μιὰ τόσο σημαντικὴ ἐποχὴ τῆς ἱστορίας. Εἶναι πραγματικά ὁ πατέρας τῆς ἱστορίας, ὅπως τὸν ὠνόμασε ὁ Κικέρωνας.

Ἐκτὸς ὅμως ἀπὸ τὸ ἐπιστημονικὸ ἐνδιαφέρον ποὺ ἔχει τὸ βιβλίον του, εἶναι ἐπίσης σπουδαῖο γιὰ τὰ ἠθικὰ διδάγματά του καὶ τὸν βαθὺ ἀνθρωπισμό του. Κάθε σελίδα του δείχνει τὸ στοχαστικὸ συγγραφέα μὲ τὴν πλούσια πείρα. Μὲ γαλήνη ποὺ ἐκπλήσσει συλλογίζεται τὰ δυνατό χτυπήματα τοῦ πεπρωμένου, ποὺ ἡ σκιά του πλανιέται πάνω ἀπὸ τοὺς στοχασμοὺς ὅλων τῶν Ἑλλήνων αὐτῆς τῆς ἐποχῆς. Ἡ ἱστορία τοῦ Ἡρόδοτου συνδυάζει τὴ λεπτὴ χάρι τῶν παραμυθιῶν μὲ τὴν μελαγχολικὴ σοβαρότητα τῆς τραγωδίας.

ΘΟΥΚΥΔΙΔΗΣ (περίπου 460 - 400 π.Χ.)

Βίος. Ὁ Θουκυδίδης γεννήθηκε στὸν Ἀλιμῶντα (σημερινὸ Ἀλιμο), ἓνα ἀπὸ τοὺς δήμους τῆς Ἀθήνας, πιθανὸν τὸ 460 π.Χ. Ὁ πατέρας του Ὀλορος κρατοῦσε τὸ ὄνομα ἀπὸ τὸν ὁμώνυμο βασιλῆα τῆς Θράκης, τὴν κόρη τοῦ ὁποίου εἶχε παντρευτῇ ὁ Μιλτιάδης, ὁ νικητὴς τοῦ Μαραθῶνα. Ἡ μητέρα του λεγόταν Ἡγησιπύλη. Ἀπὸ τὴ μεριά τοῦ

πατέρα του ο ιστορικός συγγένευε με τὸν Μιλτιάδη καὶ τὸν γιό του Κίμων, γι' αὐτὸ κι ὕπρχε τάφος του στὰ «Κιμώνεια μνήματα». Ἀλλὰ κι ἡ γυναίκα τοῦ Θουκυδίδη καταγόταν ἀπὸ τὴ Θράκη. Εἶχε λοιπὸν σχέσεις συγγενικὲς ὁ ἱστορικός με τὴν περιοχὴ αὐτή. Πῆρε τὴ μόρφωση ποὺ ἔπαιρναν οἱ περισσότεροι νέοι τῶν ἀριστοκρατικῶν οἰκογενειῶν. Ἀκουσε τὸν φιλόσοφο Ἀναξαγόρα καὶ τὸν ρήτορα Ἀντιφῶντα, ἓνα ἀπὸ τοὺς πρῶτους τεχνίτες τοῦ ἀττικοῦ πεζοῦ λόγου. Ἡ ἐποχὴ κατὰ τὴν ὁποία ἀνδρώθηκε ὁ Θουκυδίδης χαρακτηρίζεται ἀπὸ μιὰν ἐκπληκτικὴ διανοητικὴ ἀνάπτυξη, ἀπὸ ἓνα πνευματικὸ κλίμα ποὺ κάποιοι ἀνδρες τοῦ μᾶς δίνουν μονάχα οἱ αἰθέριοι ἐκεῖνοι στίχοι τοῦ Εὐριπίδη στὴν «Μήδεια» (824 - 832). Δὲν μεγάλωσε λοιπὸν ὁ Θουκυδίδης ἀκούοντας, ὅπως ὁ Ἡρόδοτος, θρύλους, ἀλλὰ ἀπὸ πολὺ νέος συνήθισε νὰ ἀναζητᾷ ψυχρὰ καὶ χωρὶς καμμιὰ συγκατάβαση τὴν ἀλήθεια σὲ καθετὶ, εἰτε αὐτὸ ἦταν παράδοση εἰτε γεγονὸς τοῦ καιροῦ του.

Δὲν ξέρομε τίποτε γιὰ τὴ ζωὴ του ὡς τὸ 424. Τὴ χρονιά αὐτή, μᾶς πληροφορεῖ ὁ ἴδιος ὅτι ἐξελέγη στρατηγός· ὁ ἴδιος ἐπίσης διηγεῖται μὲ συντομία καὶ ἡμεῖς αὐτὸ ποὺ τότε συνέβη (IV, 104 - 105): ἐπιφορτισμένος νὰ ἐπιτηρῇ τὴν ἀπέναντι στὴ Θάσσο θρακικὴ ἀκτὴ δὲν μπόρεσε νὰ ἐμποδίσῃ τὸν Σπαρτιάτη Βρασίδα νὰ καταλάβῃ τὴν Ἀμφίπολη. Κατηγορήθηκε γιὰ προδοσίαν καὶ καταδικάστηκε σὲ ἐξορία, ἢ, πιθανώτερο, γιὰ νὰ ἀποφύγῃ τὴ θανατικὴ καταδίκη δὲν παρουσιάστηκε καθόλου στὸ δικαστήριον, ἀλλὰ αὐτοεξορίστηκε. Ἐξόριστος ἔμεινε 20 ἔτη (424 - 404 π.Χ.), ὅπως ὁ ἴδιος μᾶς λέει (V, 26, 5). Στὴν Ἀθήναν γύρισε μετὰ τὸ τέλος τοῦ πολέμου (404), ὅταν οἱ Πελοποννήσιοι ἐπέβαλαν στοὺς Ἀθηναίους τὴν ἀμνηστία τῶν ἐξοριστῶν. Τὰ περισσότερα χρόνια τῆς ἐξορίας του φαίνεται ὅτι τὰ πέρασε στὴ Σκαπτή ἢ Ἰλνὴ στὴ Θράκη, ὅπου εἶχε μεταλλεῖαν χρυσοῦ· θεωρεῖται ὅμως βέβαιον ὅτι ἐπισκέφθηκε καὶ τοὺς τόπους ὅπου εἶχαν γίνῃ σημαντικὲς πολεμικὲς ἐπιχειρήσεις στὴν Ἑλλάδα καὶ τὴ Σικελίαν, κι ὅπωςδὴποτε τὶς Συρακοῦσες τὴν τοπογραφία τῶν ὁποίων ξέρεي πολὺ καλά. Ὡς ἐξόριστος εἶχε τὴ δυνατότητα νὰ ἐρχεται σὲ ἐπαφὴ καὶ με τοὺς Σπαρτιάτες καὶ τοὺς συμμάχους τοὺς καὶ νὰ μαθαίνει τίς ἀπόψεις τοὺς γιὰ διάφορα περιστατικὰ τοῦ πολέμου. Στὴν Ἀθήναν, ποὺ ἦρθε μετὰ τὴν ἀμνηστία τοῦ 404 π.Χ. ἢ, σύμφωνα με μιὰ πληροφορία τοῦ Πανσανία (I, 23, 9), ὕστερα ἀπὸ εἰδικὸ ψήφισμα ποὺ πρότεινε κάποιος Οἰνόβιος, βρῆκε τέτοια κατὰστασι, ὥστε θεωρεῖται πιθανὸ ὅτι δὲν ἔμεινε πολὺ· γύρισε στὸ κτῆμα του στὴ Θράκῃ ἢ στοὺς τόπους ποὺ συνέβησαν τὰ γεγονότα τῶν τελευταίων ἐτῶν τοῦ πολέμου γιὰ νὰ κάμῃ ὁ ἴδιος τὴν ἔρευνα ποὺ συνήθιζε νὰ κάμῃ. Γιὰ τὰ κατοπινὰ χρόνια τῆς ζωῆς του μονάχα εἰκασίες μποροῦν νὰ γίνουν. Εἶναι πιθανὸ νὰ χάθηκε σὲ ναυάγιο στὴ διάρκεια ταξιδιοῦ, μιὰ κι ἓνα ἔκρινον (ἓνα δηλ. σάνιδι πλοίου), καθὼς λέει ὁ παραδομένος στὸ ὄνομα τοῦ Μαρκελλίνου «Βίος», ἦταν στημένο στὸ κενοτάφιο τοῦ ἱστορικοῦ στὴν Ἀθήναν, ὅπως συνήθως γινόταν γιὰ κείνους ποὺ χάνονταν στὴ θάλασσα. Πάντως φαίνεται ὅτι πέθανε ξαφνικὰ γύρω στὰ 400 π.Χ. Ὅτι ὁ Θουκυδίδης ζοῦσε κι ὕστερα ἀπὸ τὸ 399 π.Χ., χρονιά ποὺ πέθανε ὁ βασιλεὺς τῆς Μα-

κεδονίας Ἀρχέλαος, στηριζόταν στὸ II, 100, 2 τοῦ ἔργου του, πού ὅμως, ὅπως ὑπόδειξε ὁ Gomme, μπορεῖ νὰ ἔχη γραφῇ λίγο ὕστερα ἀπὸ τὸ 413 π.Χ., ὅταν ὁ Ἀρχέλαος διαδέχτηκε τὸν Περδίκκα. Δὲν ὑπάρχει καμμιά πειστικὴ ἀπόδειξη ὅτι ὁ Θουκυδίδης ἐπαινοῦσε μονάχα ὅσους δὲν ζοῦσαν.

Έργα. Τὸ μοναδικὸ ἔργο πού ἔχομε ἀπὸ τὸν Θουκυδίδη εἶναι ἡ ἱστορία τοῦ πελοποννησιακοῦ πολέμου. Ἡ ἱστορία αὕτῃ περιλαμβάνει τὰ γεγονότα ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τοῦ πολέμου (431) ὡς τὸ 411. Ὁ ξαφνικὸς θάνατος τὸν ἐμπόδισε νὰ συμπληρώσῃ τὸ ἔργο, πού σταματᾷ ἀπότομα. Τὰ μετὰ τὸ 411 γεγονότα τοῦ πολέμου ἱστορεῖ ὁ Ξενοφώντας στὰ Ἑλληνικά.

Εἶναι γενικὰ ἀποδεκτὸ ὅτι ὁ ἱστορικὸς δὲν ἐπιμελήθηκε ὁ ἴδιος τὴν δημοσίευση τοῦ ἔργου του, ὅπως τὸ ἔχομε σήμερα. Ἐπίσης ἡ διαίρεση σὲ βιβλία καὶ κεφάλαια δὲν εἶναι δική του, ἀλλὰ πιθανώτατα τῶν ἀλεξανδρινῶν φιλολόγων. Τὸ γεγονὸς ὅτι τὸ ὄγδο βιβλίον τελειώνει ἀπότομα δείχνει πὼς ἐκεῖνος πού ἐπιμελήθηκε τὴν δημοσίευση τοῦ ἔργου σεβάστηκε ἀπόλυτα τὰ χειρόγραφα τοῦ Θουκυδίδη. Οἱ ἀναθεωρήσεις καὶ οἱ προσθήκες, ὅπου ὑπάρχουν, εἶναι τοῦ ἱστορικοῦ καὶ ἔχῃ τοῦ ἐκδότου. Γιὰ τὸ πὼς ἐπιμελήθηκε τὴν ἐκδοση ἀπάντηση ἀσφαλῆς δὲν μπορεῖ νὰ δοθῇ. Μιὰ εἴδηση, πού μᾶς τὴν διάσωσε ὁ Διογένης ὁ Λαέρτιος (περίπου 200 - 250 μ.Χ.), θεωρεῖ τὸν Ξενοφῶντα ὡς ἐκδότη τοῦ ἔργου. Ποιὰ ἡ ἀρχικὴ βάση αὐτῆς τῆς εἰδήσεως δὲν ξέρομε.

Σύντομη ἀνάλυση τοῦ ἔργου. Βιβλίον I. Ἡ πρὶν ἀπὸ τὸν πελοποννησιακὸν πόλεμον ἱστορία τῆς Ἑλλάδος. Σκέψεις τοῦ Θουκυδίδη πάνω σ' αὕτη. Ἡ μέθοδος του. Ἐκθεση τῶν κεκρυαίων καὶ τῶν ἀμεσῶν αἰτίων τοῦ πολέμου.

Βιβλία II - V. Ἐκθέτονται τὰ πολεμικὰ γεγονότα κατὰ «θέρη καὶ χειμῶνες» ἀπὸ τὸ 431 ὡς τὸ 421 (Νικίεια εἰρήνη). Ἀξιοσημείωτα: στὸ II βιβλίον, ὁ ἐπιτάφιος στοὺς πρῶτους νεκροὺς τοῦ πολέμου πού ἐκφωνήθηκε ἀπὸ τὸν Περικλῆ, ὁ λοιμός, ὁ λόγος τοῦ Περικλῆ πρὸς τοὺς Ἀθηναίους πού γογγύζουν καὶ ἡ ἐκθεση τῶν γενικῶν ἀρχῶν τῆς πολιτικῆς του, ὁ θάνατος τοῦ Περικλῆ. Στὸ III βιβλίον, ἡ ἄλωση τῆς Πλάταιας, οἱ σφαγὲς τῆς Μυτιλήνης καὶ τῆς Κέρκυρας, οἱ σημαντικώτατες παρατηρήσεις τοῦ ἱστορικοῦ ἐξ ἀρρομῆς τῶν γεγονότων αὐτῶν (παθολογία τοῦ πολέμου). Στὸ IV βιβλίον, οἱ ἐπιτυχίες τῶν Ἀθηναίων στὴ Σφακτηρία καὶ στὰ Κύθηρα (425 καὶ 424), ἡ νίκη τῶν Βοιωτῶν στὸ Δῆλιο. Στὴν ἀρχὴ τοῦ V βιβλίου ὁ θάνατος τοῦ Βρασίδα καὶ τοῦ Κλέωνα στὴν Ἀμφίπολη. Στὸ ὑπόλοιπον τοῦ V βιβλίου ἐξιστοροῦνται τὰ μετὰ τῆς Νικίειας εἰρήνης καὶ τῆς ἐκστρατείας στὴν Σικελία (421 - 415) γεγονότα.

Βιβλία VI καὶ VII. Ἡ ἐκστρατεία στὴν Σικελία. Ἡ καταστροφὴ τοῦ ἀθηναϊκοῦ στρατοῦ καὶ στόλου.

Βιβλίον VIII. Οἱ συνέπειες τῆς καταστροφῆς στὴ Σικελία. Ἡ πολιτικὴ μεταβολὴ τοῦ 411 (κυβέρνηση τῶν Τετρακοσίων). Ἡ πτώση τους.

Ἡ μέθοδος τοῦ Θουκυδίδη. Ὁ Θουκυδίδης πιστεύει ὅτι τὸ πρῶτον καθήκον τοῦ ἱστορικοῦ εἶναι ἡ ἐξακρίβωση τῶν γεγονότων.

Ἐπικρίνει αὐστηρά τοὺς πρὶν ἀπ' αὐτὸν ἱστοριογράφους (χωρὶς ὁμῶς νὰ ἀναφέρῃ ὀνομαστικὰ κανένα) γιὰ τὶς ἀνακρίβειές τους, οἱ ὁποῖες ἀποδείχνουν τὴν ἐπιπολαιότητα μὲ τὴν ὁποία ἐργάστηκαν:

Οὕτως ἀταλαίπωρος τοῖς πολλοῖς ἡ ζήτησις τῆς ἀληθείας, καὶ ἐπὶ τὰ ἐτοῖμα μᾶλλον τρέπονται (I, 20, 3).

Ὁ ἴδιος ὁμῶς ἐργάστηκε πολὺ διαφορετικὰ:

Τὰ δ' ἔργα τῶν πραχθέντων ἐν τῷ πολέμῳ οὐκ ἐκ τοῦ παρατυχόντος πυνθανόμενος ἤξιωσα γράφειν, οὐδ' ὥς ἐμοὶ ἐδόκει, ἀλλ' οἷς τε αὐτὸς παρῆν καὶ παρὰ τῶν ἄλλων ὅσον δυνατόν ἀκριβεῖα περὶ ἐκάστου ἐπεξεληθὼν (I, 22, 2).

Τὰ γεγονότα τοῦ πολέμου ἔκρινα καθῆκον μου νὰ γράψω ὄχι παίρνοντας τὶς πληροφορίες μου ἀπὸ τὸν πρῶτο τυχόντα οὔτε ὅπως τὰ φανταζόμενοι ὁ ἴδιος, ἀλλὰ ἀφοῦ ὑπόβαλα σὲ πολὺ ἀκριβῆ ἐλεγχον καὶ ἐκεῖνα στὰ ὁποῖα ὑπῆρξα αὐτόπτης μάρτυρας καὶ ὅσα ἔμαθα ἀπὸ τοὺς ἄλλους.

Ἀλλὰ συχνὰ εἶναι δύσκολη ἡ ἐξακρίβωσις τῆς ἀλήθειας, ἀκόμη καὶ τῶν σύγχρονων μὲ τὸν ἱστορικὸ γεγονότων, γι' αὐτὸ ἐκεῖνος πρέπει νὰ εἶναι σὲ θέσῃ νὰ ἐκτιμῇ τὴν ἀξία τῶν διαφόρων μαρτυριῶν, τὴν ἀξιόπιστία τῶν πηγῶν του:

Ἐπιπόνως δ' ἠύρισκετο, διότι οἱ παρόντες τοῖς ἔργοις ἐκάστοις οὐ ταῦτα περὶ τῶν αὐτῶν ἔλεγον, ἀλλ' ὥς ἑκατέρων τις εὐνοίας ἢ μνήμης ἔχοι (I, 22, 3).

Ἡ ἐξακρίβωσις ὁμῶς ἦταν ἔργο δύσκολο, γιατί οἱ αὐτόπτες μάρτυρες τῶν διαφόρων γεγονότων δὲν ἔλεγον τὰ ἴδια γιὰ τὸ ἴδιο γεγονός, ἀλλὰ καθένας ἀνάλογα μὲ τὴ μνήμη του ἢ τὴν εὐνοία ποὺ εἶχε πρὸς τὸν ἓνα ἢ τὸν ἄλλο ἀντίπαλο.

Γιὰ τὶς παλαιότερες ἐποχές, ἀπὸ ἑλλειψῆς δυνατότητας πλήρους ἐξακρίβωσις, ὀφείλομε νὰ ἀναζητήσωμε τουλάχιστο τὸ πιθανόν, ἀπογυμνώνοντας τὸ παρελθὸν ἀπὸ κάθε μυθικὸ στοιχεῖο.

Ὁ Θουκυδίδης δὲν πιστεύει ὅτι ὁ πόλεμος τοῦ 431 π.Χ. καὶ ἡ ἔκβασή του ἦταν κάτι τὸ ἀναπόφευκτο· δὲν ὑπαγορεύθηκε ἀπὸ τὴ λογικὴ, οὔτε ἀπὸ τὴ λογικὴ τῶν γεγονότων, γιατί οἱ πόλεμοι δὲν ἀκολουθοῦν λογικὴ πορεία· ἐξελίσσονται, ὅπως ὁ ἴδιος λέει (I, 140, 1), ἀκαθοδήγητοι ἀπὸ τὴ λογικὴ καὶ τὴ γνώσιν καὶ ἡ ἔκβασή τους ὑπόκειται σὲ ἀπρόβλεπτους παραγόντες (τὸ ἡ γ' ἡ'), ποὺ μποροῦν νὰ ἐκμηδενίσουν τὴ σύνεση τῶν συνετῶν καὶ τὴν ἀνδρεία τῶν γενναίων. Καθῆκον τοῦ ἱστοικοῦ εἶναι νὰ ἐκθέσῃ μὲ πληρότητα καὶ ἀκρίβεια τὴν πραγματικότητα, ὅτι συνέβη, χωρὶς ἡθικολογίες ἢ ἐξωραϊσμούς. Τότε τὸ ἔργο του θὰ ἔχῃ μόνιμη ἀξία καὶ θὰ ἀποβῇ χρήσιμο καὶ στίς μελλοντικὲς γενιές. Μὲ μιὰ τέτοια προοπτικὴ ἔγραψε τὸ ἔργο του καὶ αὐτὴ τὴν ἐννοία ἔχουν τὰ λόγια του:

Καὶ ἐς μὲν ἀκρόασιν ἴσως τὸ μὴ μυθῶδες αὐτῶν ἀτερπέστερον φανεῖται· ὅσοι δὲ βουλήσονται τῶν τε γενομένων τὸ σαφὲς σκοπεῖν καὶ τῶν μελλόντων ποτὲ αὖθις

1. Αὕτη εἶναι ἡ σημασία τῆς λέξης τύχη στὸν Θουκυδίδη· ἀπρόβλεπτοι παράγοντες, ἀλλὰ ἐνδοκοσμικοί, ὄχι ἐπέμβασις ὑπερφυσικῶν δυνάμεων στὰ ἀνθρώπινα.

κατὰ τὸ ἀνθρώπινον τοιούτων καὶ παραπλησίων ἔσσεσθαι, ὠφέλιμα κρίνειν αὐτὰ ἀρκούντως ἔξει. Κτῆμά τε ἐς αἰεὶ μᾶλλον ἢ ἀγώνισμα ἐς τὸ παραχρῆμα ἀκούειν ξύγκειται (I, 22, 4).

Ἡ ἀντίληψη αὐτῇ ὅμως δὲν ἐμποδίζει τὸν ἱστορικὸ νὰ ἀφήσῃ, σὲ ὠρισμένες περιστάσεις, νὰ μιλήσῃ ἢ καρδιά του, ὅπως λ.χ. ὅταν περιγράψῃ τὴν καταστροφὴν στὴ Σικελία, τῇ σφαγῇ τῶν κατοίκων τῆς Μυκαλησοῦ, τὰ γεγονότα στὴν Πλάταια· ἀλλὰ ὁ πρῶτος, ὁ κύριος σκοπὸς τοῦ μένει πάντα αὐτὸς ποὺ καθώρισε καὶ ποὺ πρέπει νὰ εἶναι ὁ στόχος κάθε ἀληθινοῦ ἱστορικοῦ: πιστῇ, ἀντικειμενικῇ καταγραφῇ ἐκείνου ποὺ συνέβη γιὰ κείνους ποὺ θὰ τὸ μελετήσουν, ἐπειδὴ τὸ πῶς πραγματικὰ συνέβη κάτι μπορεῖ νὰ εἶναι καὶ τὸ γιατί αὐτὸ συνέβη.

Γιὰ τὸν Θουκυδίδην ἱστορία δὲν εἶναι ἡ ἀπλὴ ἀναγραφὴ συμβάντων· πίσω ἀπὸ τὰ συμβάντα ὁ ἱστορικὸς ὀφείλει νὰ βρῇ τίς αἰτίες ποὺ τὰ προκάλεσαν. Καὶ αὐτὲς οἱ αἰτίες δὲν βρίσκονται στὶς σκοτεινὲς βουλὲς τοῦ πεπρωμένου, ἀλλὰ στὰ συμφέροντα καὶ στὶς φιλοδοξίες τῶν ἀνθρώπων:

Πάντων δ' αὐτῶν αἴτιον ἀρχὴ ἡ διὰ πλεονεξίαν καὶ φιλοτιμίαν (III, 82, 8).

Τὰ δεινὰ, οἱ συμφορὲς δὲν θὰ λείψουν ποτὲ ἀπὸ τοὺς ἀνθρώπους, γιατί αὐτοί, ἀπὸ τὴν ἴδια τους τὴ φύση, κλίνουν περισσύτερο στὸ κακὸ παρὰ στὸ καλόν:

Καὶ ἐπέπεσε πολλὰ καὶ χαλεπὰ κατὰ στάσιν ταῖς πόλεσι, γιγνόμενα μὲν καὶ αἰεὶ ἐσόμενα, ἕως ἂν ἡ αὐτὴ φύσις ἀνθρώπων ᾖ (III, 82, 2).

Ἀπὸ τὸν Θουκυδίδην εἶναι ξένη κάθε μεταφυσικὴ ἐρμηνεία. Ὁ σταθερὸς συντελεστὴς γιὰ ὅσα γίνονται εἶναι ὁ ἄνθρωπος καὶ ἡ φύση τοῦ ποὺ ἐπιζητᾷ τὴ δύναμιν καὶ τὸ προσωπικὸ κέρδος καὶ ποὺ γι' αὐτὸ νιώθει τοὺς νόμους καὶ τοὺς ὁποιοσδήποτε φραγμοὺς σὰν ἐμπόδια γιὰ τὰ ὅποια καὶ δυσφορεῖ.

Χρονολόγησις τῶν γεγονότων. Ὁ Θουκυδίδης στὴ συγγραφῇ τῆς ἱστορίας τοῦ πελοποννησιακοῦ πολέμου ἀκολούθησε σειρὰ αὐστηρὰ χρονολογικῇ. Ἐπειδὴ δὲν ὑπῆρχε ἕνα πανελλήνιον ἀναγνωρισμένο ἡμερολόγιον γιὰ νὰ χρονολογήσῃ τὰ γεγονότα, μεταχειρίστηκε ὡς χρονολογία τὸ ἔτος, διαιρεμένο σὲ δύο ἄνισα μέρη: τὸ θέρους, ποὺ περιλαμβάνει ἐκτὸς ἀπὸ τὸ καλοκαίρι καὶ ἕνα μέρος ἀπὸ τὴν ἀνοιξή καὶ τὸ φθινόπωρο (περίπου 8 μῆνες) καὶ κατὰ τὸ ὅποιο γίνονται πολεμικὲς ἐπιχειρήσεις, καὶ τὸν χειμῶνα, ὅπου οἱ πολεμικὲς ἐπιχειρήσεις σταματοῦν καὶ γίνονται ἐτοιμασίες, διαπραγματεύσεις, προσπάθειες γιὰ προσεταιρισμὸν συμμάχων κλπ. Παράλληλα πρὸς αὐτὴ τὴ διαίρεση εἰσάγει ἀκόμη ἀκριβέστερους χρονικοὺς προσδιορισμοὺς: «τῷ ἡρὶ ἀρχομένῳ», «περὶ σίτου ἐχβολῆν», «τοῦ σίτου ἀκμάζοντος», «τοῦ σίτου ἔτι χλωροῦ ὄντος», «ἐν καρπῷ ξυγκομιδῇ», «ὀλίγον πρὸ τρυγητοῦ» κλπ. Τὴν ἑναρξὴ τοῦ πολέμου τὴν προσδιορίζει ἀκριβέστερα ἀναφέροντας τίς ἡμερολογιακὲς χρήσεις τριῶν ἀπὸ τίς σπουδαιότερες πόλεις τῆς Ἑλλάδας τοῦ

καιροῦ του: τοῦ Ἀργεῖου, τῆς Σπάρτης καὶ τῶν Ἀθηναίων¹. Τὰ ἔτη ποὺ κράτησε ὁ πόλεμος τὰ μετρᾶ ἀπὸ τὴν ἐναρχή του ὡς πρῶτο, δεύτερο κλπ. ἔτος τοῦ πολέμου.

Αὕτη ἡ φροντίδα γιὰ ἀκριβῆ χρονολογικὸ προσδιορισμὸ εἶναι κάτι τὸ ἐντελῶς νέο. Ὁ Ἡρόδοτος, στὸ σημεῖο αὐτό, κινεῖται σχεδὸν στὴν ἀοριстіα.

Οἱ δημηγορίαι. Ὅπως ὁ Ἡρόδοτος ἔτσι καὶ ὁ Θουκυδίδης παρεμβάλλει στὴν ἱστορία του λόγους ἢ δημηγορίες πολιτικῶν, στρατιωτικῶν, πρεσβευτῶν κλπ., ποὺ ἀποτελοῦν τὸ ἓνα πέμπτο τοῦ ὅλου ἔργου (180 κεφάλαια στὰ 900 περίπου). Τοὺς λόγους αὐτοὺς ἔγραψε ὅχι ὥπως ἀκριβῶς εἰπώθηκαν (αὐτὸ ἦταν ἀδύνατο, γιατί τοὺς περισσότερους δὲν τοὺς ἄκουσε ὁ ἴδιος, ἀλλὰ ἔμαθε ἀπὸ ἄλλους), ἀλλὰ, διατηρώντας τὴ γενικὴ ιδέα τοῦ εἰπωμένου, ὥπως καὶ ἡ περίστασις ἀπαιτοῦσε νὰ εἰπωθῶν:

Ὡς δ' ἐδόκουν ἐμοὶ ἕκαστοι περὶ τῶν αἰεὶ παρόντων τὰ δέοντα μάλιστ' εἰπεῖν, ἐχομένῳ ὅτι ἐγγύτατα τῆς ξυμπάσης γνώμης τῶν ἀληθῶς λεχθέντων, οὕτως εἴρηται (I, 22, 1).

(Τοὺς λόγους) τοὺς ἔχω γράψει, ὥπως νόμισα ὅτι μπορούσε νὰ μιλήσῃ καθένας ἀπὸ τοὺς ρήτορες προσφορώτερα γιὰ τὴν κάθε φορὰ περίστασις, διατηρώντας ὅσο τὸ δυνατό πρὸς πολὺ τὴ γενικὴ ιδέα αὐτῶν ποὺ πραγματικὰ εἰπώθηκαν.

Αὐτὰ τὰ δύο σημεῖα (τί πραγματικὰ εἰπώθηκε — τί κατὰ τὴ γνώμη τοῦ Θουκυδίδη ἀπαιτοῦσε ἡ περίστασις νὰ εἰπωθῇ) εἶναι τὰ ὁρόσημα μέσα στὰ ὁποῖα διατυπώνονται οἱ δημηγορίες. Σ' αὐτὲς ὁ ἀναγνώστης βρίσκει ὅπωςδῆποτε ἐκεῖνο ποὺ ὁ Θουκυδίδης νομίζει ὅτι ἡ περίστασις ἀπαιτοῦσε νὰ πῇ ὁ ὁμιλητὴς καὶ σὲ μέγιστη προσέγγισις ἐκεῖνο ποὺ ὁ ὁμιλητὴς πραγματικὰ εἶπε. Αὐτὸ ἀποκλείει αὐτομάτως τίς ἀπόψεις παρεμβολῆς ἀπὸ τὸν ἱστορικὸ δημηγοριῶν ποὺ δὲν ἔγιναν ἢ ριζικῆς ἀλλαγῆς τῶν δημηγοριῶν ποὺ ἔγιναν.

Οἱ λόγοι τῶν διαφόρων ὁμιλητῶν εἶναι δυνατόν νὰ περιέχουν καὶ ἀνακρίβειες, ἂν ἐκεῖνοι ποὺ τοὺς εἶπαν νόμιζαν πὼς ἔτσι ὑπηρετοῦσαν ἀποτελεσματικώτερα τὸν σκοπὸ τους. Ἔτσι ὅταν ὑπάρχῃ κάποια διαφορὰ ἀνάμεσα στὴν δημηγορία καὶ στὴν ἀφήγησις, πρέπει νὰ δεχθῶμε προκαταβολικὰ ὅτι τὴν ἀλήθεια θὰ τὴν βροῦμε στὴν ἀφήγησις, γιατί αὕτη μονάχα εἶναι ὁ καρπὸς τῶν προσπαθειῶν τοῦ ἱστορικοῦ.

Μὲ ἐξαίρεση τὸ κείμενο μιᾶς συνθήκης (V, 77 καὶ 79) ποὺ ὁ ἱστορικὸς τὸ παραθέτει στὴ δωρικῇ, στὴν ὁποία ἦταν γραμμένο, ὅλες τίς ἄλλες μνείες καὶ τίς δημηγορίες, ἀνεξάρτητα ἀπὸ ποῖον εἰπώθηκαν ἢ γράφηκαν, τίς ἐκθέτει στὴ διάλεκτο καὶ τὸ ὅφος τὸ δικό του, γιατί ἐκεῖνο ποὺ τὸν ἐνδιαφέρει ἦταν ὁ ἀναγνώστης καὶ γιὰ τὸν ὁποιοδῆποτε ἀναγνώστη αὐτὸ ποὺ κάνει ὁ Θουκυδίδης εἶναι τὸ πρὸς ἐξυηρητικόν.

1. Οἱ Ὀλυμπιάδες ὡς χρονολογικὴ ἀφετηρία χρησιμοποιήθηκαν πρώτη φορὰ ἀπὸ τὸν Τίμαιο τὸν Ταυρομενίτη ποὺ ἔζησε ἀπὸ τὸ 346 ὡς τὸ 250 π.Χ. περίπου.

Υπάρχει μιὰ δημηγορία, ὁ λόγος τοῦ Περικλῆ στοὺς πρῶτους νεκροὺς τοῦ πολέμου (II, 35 - 46), ἡ ὁποία, σύμφωνα μὲ μιὰν ἀποψη ποὺ ἔχει ὑποστηρικτὲς ὡς σήμερα, δὲν εἶναι ἐκεῖνη ποὺ εἰπώθηκε, ἀλλὰ δημιοῦργημα τοῦ ἱστορικοῦ ὕστερα ἀπὸ τὴν καταστροφὴ τῆς Ἀθήνας (404), ἀπάντηση καὶ διαμαρτυρία σὲ μιὰ κίνηση μικρόψυχων Ἀθηναίων ποὺ ζητοῦσαν νὰ μειώσουν τὸν Περικλῆ, τὴν πολιτικὴ του καὶ τὴν Ἀθήνα τοῦ καιροῦ του.

Εἶναι ἀλήθεια ὅτι ὁ λόγος αὐτὸς δὲν ἔχει τὴ συνηθισμένη μορφὴ τῶν ἄλλων ἐπιτάφιων λόγων τῆς ἀρχαιότητος καὶ ὅτι σὲ μερικὰ σημεῖα, λ. χ. στὸ II, 42, 4 καὶ 43, 1 μπορεῖ κανεὶς νὰ διαπιστώσῃ κάποιον τόνος μελαγχολίας γιὰ τὶς θυσίες ποὺ ἴσως γίνουν ἀδίκαια. Ἀλλὰ ὁ ὅλος τόνος τοῦ λόγου εἶναι ἐκεῖνος ποὺ ταιριάζει στὴν ἀρχὴ τοῦ πολέμου καὶ στὴ σκέψη καὶ τὴν πολιτικὴ τοῦ Περικλῆ. Ἐνας μεγάλος πολιτικὸς σὲ ἓνα μεγάλο λαὸ σὲ μιὰ τέτοια κορυφαία στιγμή αὐτὰ ποὺ περιέχει ἡ δημηγορία αὐτὴ ἔπρεπε νὰ πῇ καὶ νὰ ζητήσῃ. Ὅτι οἱ νεκροὶ γιὰ τοὺς ὁποίους λέγεται ὁ λόγος εἶναι πολὺ λίγοι, δὲν κάνει τὸ γεγονὸς λιγώτερο ἀξίον νὰ μνημονευτῇ μιὰ κι ὁ καθένας καταλάβαινε ὅτι βρίσκονταν μονάχα στὴν ἀρχὴ τῶν μεγάλων θυσιῶν ποὺ θὰ ἀπαιτοῦνταν στὸν θανάσιμο ἀγῶνα ποὺ εἶχε ἀρχίσει. Ἡ Ἀθήνα στεκόταν ὄρθια, λαμπρῇ, δυνατῇ κι ἐνωμένη κι αὐτὸ πανηγυρίζεται στὸ λόγο, ὅπως τοῦ ἀξιζε ἐκεῖνη ἀκριβῶς τὴ στιγμή. Θὰ ἦταν ἀδύνατο νὰ εἶχε γραφῇ ὕστερα ἀπὸ τὸ 404, ἐπειτα ἀπὸ τὴν ἀπρονοησία καὶ τὴν ἀταξία ποὺ ἐπικράτησε στοὺς Αἰγῶς Ποταμούς, τὸ 39, 1 τοῦ ἐπιταφίου. Θεωρεῖται ἔτσι ὡς πιθανώτερο ὅτι ὁ λόγος αὐτὸς εἰπώθηκε περίπου ὅπως μᾶς παραδόθηκε καὶ δίνει τὴν εἰκόνα τῆς μέγιστης ἀκμῆς τῆς Ἀθήνας καὶ τῆς πολεμικῆς ἀτμόσφαιρας τῆς στιγμῆς ἐκείνης κατὰ τὴν ὁποία αὐτὰ πραγματικὰ ὑπῆρχαν.

Ὅτι ἡ γενναϊότητα καὶ ἡ αὐτοθυσία δὲν μποροῦν νὰ προδικάσουν τὴν ἐπιτυχὴ ἔκβαση ἐνὸς πολέμου ἀποτελεῖ οὐσιῶδες στοιχεῖο τῆς κοσμοθεωρίας τοῦ Θουκυδίδη. Κατὰ τὴν ἀποψή του, ἔπαινος ὀφείλεται σὲ κείνους ποὺ ἀντιμετωπίζουν τοὺς πολεμικοὺς κινδύνους τῆς στιγμῆς, μολονότι ἡ ἔκβαση εἶναι πάντοτε ἀβέβαιη.

Ἐκεῖνο ποὺ πιθανώτατα θὰ μελετῇ γιὰ πάντα ἄλυτο εἶναι τὸ ὡς ποῖο βαθμὸς ἡ δημηγορία αὕτῃ ἀπηχεῖ τὶς σκέψεις καὶ τὰ συναισθήματα ὅχι μονάχα τοῦ Περικλῆ ἀλλὰ καὶ τοῦ Θουκυδίδη. Ὅπωςδήποτε στὴν δημηγορία αὕτῃ ἀπεικονίζονται μὲ δύναμη μοναδικὴ ὅλα ἐκεῖνα τὰ ψυχικὰ γνωρίσματα τοῦ Ἀθηναίου ποὺ συγκροτοῦσαν τὴν ἰσχύ καὶ τὸ μεγαλεῖο τῆς πόλεως: τὰ ἀνεκτικὰ ἥθη, τὸ φιλελεύθερο πνεῦμα, ἡ ἀγάπη γιὰ τὴν τέχνη καὶ τὰ γράμματα ποὺ δὲν χαλαρώνει ὅμως τὴν ἀγωνιστικὴ διάθεση, οἱ πολιτικὲς ἀρετὲς τοῦ Ἀθηναίου καὶ ἡ δυνατότητα γιὰ συμμετοχὴ στὴν δημόσια ζωὴ ὅλων τῶν πολιτῶν.

Ὁ ἱστορικὸς δὲν ἀποσιωπᾷ ὅμως καὶ τὰ ἐλαττώματα τῶν Ἀθηναίων. Σὲ ἀρκετὰ μέρη τοῦ ἔργου του σημειώνει πόσο ἀστατος καὶ ἀνυπόμονος εἶναι ὁ εὐφυὴς αὐτὸς λαός. Δίκαιος καὶ στὸν ἔπαινο καὶ στὴ μομφὴ δείχνει παντοῦ, καὶ στὴν ἐκθεση τῶν γεγονότων καὶ στὴν ἀπεικόνιση τοῦ χαρακτήρα προσώπων καὶ ὁμάδων, ἡρεμῇ ἀντικειμενικότητα.

Οι δημηγορίες είναι τα πιο πυκνά, πιο έπεξεργασμένα, πιο βαθυστόχαστα μέρη του έργου. Έκεί ο Θουκυδίδης μάς αποκαλύπτει τις μυστικές αιτίες των γεγονότων, την ψυχολογία και τα κίνητρα των εμπολέμων. Ο λόγος των Κορινθίων στη συνέλευση των συμμάχων της Σπάρτης, λίγο πριν από την έναρξη του πολέμου, είναι μια έξοχη σελίδα στην οποία απεικονίζονται με συντομία και δύναμη θαυμαστή τα κύρια χαρακτηριστικά των Αθηναίων και των αντιπάλων τους:

«Αὐτοί (οἱ Ἀθηναῖοι) εἶναι νεωτεριστές, ἱκανοὶ καὶ γρήγοροι νὰ συλλάβουν ἕνα σχέδιο καὶ γρήγορα νὰ ἐκτελέσουν αὐτὸ πού ἀποφάσισαν. Σεῖς (οἱ Λακεδαιμόνιοι) περιορίζεστε στή διατήρηση τῶν ἀποκτημένων, χωρὶς νὰ ἐπινοῇτε τίποτε νέο καὶ χωρὶς νὰ φέρνετε σὲ πέρας οὔτε τὰ ἀπολύτως ἀναγκαῖα. Ἀκόμη ἐκεῖνοι καὶ ἀποτολμοῦν πάνω ἀπὸ τὴ δύναμή τους καὶ διακινδυνεύουν, παρὰ τίς ὑπαγορεύσεις τῆς λογικῆς, καὶ στίς δυσκολίες εἶναι αἰσιόδοξοι. Σεῖς, ἀντίθετα, συνηθίζετε νὰ ἐπιχειρῆτε πράγματα κατώτερα ἀπὸ τὴ δύναμή σας καὶ νὰ δυσπιστῆτε ἀκόμη καὶ σ' αὐτὰ πού ἡ σκέψη παρουσιάζει ὡς βέβαια καὶ νὰ νομίζετε, ὅταν περιπέσετε σὲ δυσκολίες, ὅτι ποτὲ δὲν θὰ ἀπαλλαγῆτε ἀπ' αὐτές. Ἐκεῖνοι εἶναι δραστήριοι, σεῖς ἀναβλητικοί, ἐκεῖνοι φίλοι τῶν ταξιδιῶν, σεῖς ἀποστρέφεστε τὰ ταξίδια. Καὶ γενικά, θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ πῇ γι' αὐτοὺς (τοὺς Ἀθηναίους), πὼς γενήθησαν γιὰ νὰ μὴν ἡσυχάζουν οἱ ἴδιοι οὔτε τοὺς ἄλλους νὰ ἀφήνουν ἥσυχους (I, 70, 2 - 3.9).

Δὲν εἶναι πολὺ διαφορετικὴ ἡ παρουσίαση τοῦ χαρακτήρα τῶν Ἀθηναίων ἀπὸ τὸν Περικλῆ (II, 35 - 46). Γιὰ τὸν ξένο οἱ Ἀθηναῖοι, ἐξ αἰτίας τῆς ἀκατάπαυστης δραστηριότητάς τους, ἦταν ὁ ἀνήσυχος καὶ ἐπικίνδυνος γείτονας.

Στὸ Θουκυδίδη οἱ λόγοι δὲν εἶναι, ὅπως συμβαίνει στὸν Ἡρόδοτο καὶ στοὺς μεταγενέστερους ἱστορικούς, λίγο καὶ μόνο ἐξωτερικὰ συνδεμένοι μὲ τὰ γεγονότα. Σ' αὐτὸν οἱ λόγοι συνδέονται στενὰ μὲ τὰ γεγονότα, συγκεντρώνουν καὶ συνοψίζουν καθετὶ πού εἶναι ἀναγκαῖο γιὰ νὰ κατανοηθοῦν αὐτά, φωτίζουν μ' ἕνα δυνατὸ φῶς τὸ ὅλο ἔργο.

Τὰ πορτραῖτα εἶναι πρὸ σπάνια ἀπὸ τοὺς λόγους (I, 138 τὸ πορτραῖτο τοῦ Θεμιστοκλῆ· II, 65 τοῦ Περικλῆ) καὶ δὲν περιέχουν ἀνέκδοτα, ὅπως τὰ πορτραῖτα τοῦ Πλουτάρχου. Ἐκεῖνο πού ἐνδιαφέρει τὸν Θουκυδίδη σ' ἕνα ἄτομο εἶναι ὅχι τὰ προσωπικὰ στοιχεῖα τῆς ζωῆς του, ἀλλὰ ἡ δράση του, ὁ ρόλος πού παίζει ὡς ἀρχηγὸς ἢ ὡς μέλος τῆς πολιτείας. Τὸν ἄνθρωπο ὡς ἄτομο ὁ Θουκυδίδης δὲν τὸν θεωρεῖ κάτι τὸ σημαντικὸ.

Ὁ Θουκυδίδης παραθέτει ἀκόμη ἕνα πλῆθος ἀπὸ ὀξύτατες ψυχολογικὲς παρατηρήσεις, οἱ ὁποῖες τὸν κατατάσσουν στοὺς μεγάλους γινώστες τῆς ἀνθρώπινης ψυχῆς. Ἄλλοτε οἱ παρατηρήσεις αὐτὲς γίνονται εὐκαιριακὰ (ὅπως λ.χ. VII, 11)· ἄλλοτε ὁ ἱστορικὸς συγκεντρώνει σὲ μιὰ πυκνὴ ἐνότητα τίς σκέψεις πού τοῦ γέννησαν θεάματα τῶν ὁποίων ὑπῆρξε αὐτόπτης μάρτυρας. Ἀναλύει λ.χ. τὰ ὁλέθρια ἠθικὰ ἀποτελέσματα πού εἶχε ὁ λοιμὸς (II, 53), τὴν ἐπίδραση τοῦ πολέμου ἐπὶ τῆς ἐσωτερικῆς πολιτικῆς τῶν ἐλληνικῶν πόλεων (III, 82) κλπ.

Ἡ ἠθικὴ τοῦ Θουκυδίδου. Ἡ ἠθικὴ ἐνὸς πολίτη πρέπει νὰ εἶναι ἡ ἀριστοκρατικὴ ἠθικὴ ποὺ ἐκδηλώνεται ὁμοῦς μετὰ δημοκρατικὸν τρόπον, ὅταν ἡ πολιτεία, στὴν ὁποία αὐτὸς ζῇ, ἔχῃ δημοκρατικὸ πολίτευμα. Τότε καὶ ἡ πολιτεία μεγαλουργεῖ καὶ ὁ κάθε πολίτης ἔχει τὶς εὐνοϊκότερες προϋποθέσεις ἀναπτύξεως. Ἡ ἠθικὴ αὐτὴ εὐκολώτερα ἀσκειῖται στοὺς εἰρηνικοὺς καιροὺς· σὲ καιροὺς πολέμων περνᾷ κρίση ἀπὸ τὶς πιέσεις ποὺ αὐτοὶ δημιουργοῦν. Ὅμως ἂν ἡ ἀσφάλεια, τὰ συμφέροντα ἢ ἡ τιμὴ τῆς πολιτείας κάνουν ἀναγκαῖον τὸν πόλεμον, ἡγέτες καὶ πολῖτες πρέπει νὰ ἀναλάβουν αὐτὸν τὸν κίνδυνον.

Ὁ Θουκυδίδης βλέπει μιὰ προοδευτικὴ πτώση τῆς ἠθικῆς στάθμης ὅσο ὁ πόλεμος καὶ οἱ ἐμφύλιες διαμάχες συνεχίζονται. Οἱ ἄνθρωποι συμπεριφέρονται ὁλοένα καὶ χειρότερα καὶ στὶς δημόσιες καὶ στὶς ἰδιωτικὰς ὑποθέσεις. Προσωπικὰς φιλοδοξίες καὶ κομματικὴ ἐμπάθεια τοὺς κάνουν ἀδίστακτους στὶς ἐπιδιώξεις τους. Τὰ συμπτώματα καὶ τὰ ἀποτελέσματα τῆς ἠθικῆς αὐτῆς παρακμῆς τὰ ἔχει ὁ ἱστορικὸς ἐκθέσει (III, 82 - 83) μετὰ τὴν ἴδια ἀκρίβεια καὶ δύναμη μετὰ τὴν ὁποία ἔχει ἐκθέσει τὰ συμπτώματα καὶ τὰ ἀποτελέσματα τῆς φοβερῆς ἐκείνης ἀρρώστιας ποὺ χτύπησε τὴν Ἀθῆνα, τοῦ λοιμοῦ.

Σ' ὅλο τὸ ἔργον τοῦ Θουκυδίδου δὲν ὑπάρχει φανερὴ προτίμηση γιὰ τοῦτο ἢ ἐκεῖνο τὸ εἶδος πολιτεύματος. Τὰ λίγα ἐπαινετικὰ λόγια ποὺ πολὺ συγκρατημένα γράφει γιὰ τὴν πολιτειακὴ μεταβολὴ τοῦ 411 π.Χ., ἢ ὁποία κράτησε 8 μῆνες, εἶναι ἡ μοναδικὴ ἐξάιρεση. Παρατηρεῖ χωρὶς νὰ σχολιάζῃ. Ἡ δημοκρατία, ὅπως τὴν κατάντησαν οἱ ἀνάξιοι διάδοχοι τοῦ Περικλέους, δὲν ἀξίζει νὰ ἐπιζητήσῃ, ἀλλὰ καὶ ἡ ὀλιγαρχία δὲν ἦταν τὸ φάρμακον· ἦταν ἀπλῶς μιὰ ἄλλη μορφή τῆς ἀρρώστιας.

Σ' ἓνα πόλεμον ἐκεῖνο ποὺ ἔχει ἀξία εἶναι ἡ ἀποτελεσματικὴ διεύθυνσή του καὶ ἡ μοναδικὴ παρηγοριὰ στὴν ἥττα εἶναι τὸ περασμένο μεγαλεῖο καὶ ἡ ἐγκρατέρευσή.

Ὁ ἱστορικὸς δὲν δεχόταν ἐπέμβαση ὑπερφυσικῶν δυνάμεων στὰ ἄνθρωπινα· σεβόταν ὁμοῦς τὴ θρησκεία σὰν ἓνα κοινωνικὸ θεσμό, ἓνα εἶδος ἀσπίδας γιὰ τὴν παραδομένη ἠθικὴ ποῦ, διαμορφωμένη ἀπὸ τὴν κοινότητα, ἔχει μεγάλη ἀξία γιὰ τὴ διατήρησιν τῆς πολιτείας (III, 82, 6). Ἡ πεποίθησιν τοῦ ἱστορικοῦ ὅτι τὰ ἄνθρωπινα κατευθύνονται ἀπὸ τὸν νοῦ καὶ τὴ θέλησιν τοῦ ἀνθρώπου τὸν προφύλαξε ἀπὸ τὸ νὰ βάλῃ, ὅπως ἔκαμε ὁ Ἡρόδοτος, στὴ θέση τοῦ ἀνθρώπινου παράγοντα τὴ Νέμεσιν.

Ὁ ρεαλισμὸς αὐτοῦ τοῦ ἱστορικοῦ δὲν σημαίνει ὅτι τοῦτος μένει ἀσυγκίνητος μπροστὰ στὶς ἀγριότητες τοῦ πολέμου. Ὅταν οἱ Ἀθηναῖοι ἀποφάσισαν τὴ σφαγὴ τῶν Μυτιληναίων, ὁ Θουκυδίδης χαρακτηρίζει τὴν ἀπόφασιν αὐτὴν (III, 36, 4) ὡς ὠμὴ καὶ τερατώδης. Γιὰ τὸν ἱστορικὸ ἡ ὀργή, τὰ πάθη γενικὰ, σκοτίζουν τὸ μυαλό, εἶναι ἐχθροὶ τῆς λογικότητος ποὺ εἶναι τὸ μονοπάτι γιὰ τὴν ὀρθὴ κρίσιν (εὐβουλία). Τὸ μεγαλύτερον ἔγκλημα ἐναντίον τῆς ἀνθρώπινης φύσεως εἶναι ἡ παθιασμένη μαῦρια.

Ὅσοι ἐξουσιάζουν ἄλλους μισοῦνται ἀπ' αὐτοὺς, ἀλλὰ τοῦτο εἶναι ἡ πληρωμὴ γιὰ τὴν ἐξουσίαν· καὶ τὴν ἀξίζει αὐτὴ τὴν πληρωμὴ.

“Οσοι τραβοῦν τὸ ξίφος μπορεῖ νὰ χαθοῦν ἀπὸ τὸ ξίφος, ἀλλὰ μόνον ἂν νικηθοῦν.

Ἡ γλώσσα καὶ τὸ ὅφος. Ἡ γλώσσα τοῦ Θουκυδίδη εἶναι ἡ ἀρχαία ἀττική ποὺ διακρίνεται ἀπὸ τὴ νέα μετὰ τὴ χρῆση τοῦ ξ ἀντὶ τοῦ σ (ξὺν ἀντὶ σὺν), τῶν σσ ἀντὶ τῶν ττ (θάλασσα ἀντὶ θάλαττα), τῆς προθέσεως ἐς ἀντὶ τῆς εἰς, τοῦ συμπλέγματος ρσ ἀντὶ τοῦ ρρ (θαρσῶ ἀντὶ θαρρῶ) καὶ ἀπὸ μερικὲς ἄλλες ἰδιορρυθμίες στὴν κλίση τῶν ὀνομάτων καὶ τῶν ρημάτων (βλ. καὶ σελ. 11). Μεταχειρίζεται ἐπίσης ἀρχαιοπρεπεῖς ἢ ἀσυνήθεις λέξεις (πύστις, αὐτοβοεῖ, πολεμῶν, παγχάλεπον, ἁμαρτίας, ἐπηλύται, ἀνακῶς, ἐξαπινάως, περιλογισμός, ἀχθηδών κλπ.), μερικὲς σχηματισμένους ἀπὸ τὸν ἴδιο, ὅπως: κωλύμη, ἀποτείχισις, ἀποσίμωσις κλπ., τὰ οὐδέτερα τῶν ἐπιθέτων καὶ τῶν μετοχῶν ἀντὶ τῶν ἀφηρημένων οὐσιαστικῶν (τὸ δεδιός, τὸ βουλούμενον, τὸ δυνάμενον, τὸ πιστόν κλπ., ἀντί: ὁ φόβος, ἡ βούλησις, ἡ δύναμις, ἡ πίστις), συχνὰ ἐκφράζεται περιφραστικὰ ἐκεῖ ποὺ μποροῦσε νὰ ἐκφραστῇ μονολεκτικὰ: παραίνεσιν καὶ ἀξίωσιν χάριτος τοιάδε ἔχομεν, ἀντί: παραινῶμεν καὶ ἀξιῶμεν τοιάδε, καὶ χρησιμοποιεῖ πολλὰς φορὲς καταστάσεις καὶ πράγματα ἀντὶ τῶν ἀνθρώπων, ὅπως τὸ ἀντίπαλον δέος, ἀντὶ τοῦ οἱ ἀντίπαλοι.

Ὁ Θουκυδίδης εἶναι ὁ πρῶτος ἀττικὸς πεζογράφος, γι’ αὐτὸ στὴν ὅλη κατασκευὴ τοῦ λόγου του ὑπάρχουν μερικὲς ἀτέλειες. Ἡ σύνθεση τῶν περιόδων δὲν εἶναι βέβαια τόσο χαλαρὴ ὅσο στοὺς Ἰωνες συγγραφεῖς, δὲν εἶναι ὅμως τόσο στέρη καὶ ἀρμονικὴ ὅσο στοὺς συγγραφεῖς ποὺ ἔγραψαν λίγο ὕστερα ἀπ’ αὐτόν (Πλάτωνα, Λυσία, Ἰσοκράτη κλπ.). Μεταχειρίζεται ἐν τούτοις ὁ Θουκυδίδης ρητορικὰ σχήματα, ὅπως τὰ ἰσόκωλα, τὰ ὁμοιοτέλευτα, τίς παρηχῆσεις καὶ πρὸ πάντων τὴν ἀντίθεση (μὲν - δέ). Πολλὰς φορὲς ὁ συγγραφέας μακραίνει πολὺ τίς περιόδους καὶ γίνεται, ἐξ αἰτίας καὶ τῆς βραχυλογίας του, δυσκολοπαρακολούθητος καὶ σὲ μερικὰ μέρη, ἰδίως στὶς δημηγορίες, σκοτεινός· ὅπως λέει ὁ ἀποδιδόμενος στὸν Μαρκελλίνο «Βίος» «αἱ βραχύτητες θαυμάσται καὶ τῶν λέξεων οἱ νέες πλεονεξ». Κανένας ἄλλος συγγραφέας δὲν εἶπε τόσο πολλὰ πράγματα μετὰ τόσο λίγα λόγια.

Στὸν λόγο τοῦ Θουκυδίδη τὸ καθετὶ (λέξεις καὶ θέση τους στὴ φράση) ὑπηρετεῖ ὀρισμένο σκοπὸ. Λιγόλογος στὸν ὑπέρτατο βαθμὸ, ἀγωνίζεται νὰ ἐκφράσῃ πολλὰς ἰδέες μετὰ μιὰ φράση τὴν ὁποία ὀργανώνει ἔτσι ὥστε νὰ παρουσιάξῃ ἀνάγλυφον τὴν σκέψιν του ποῦ, γι’ αὐτό, γίνεται ἓνα μετὰ τὴ λέξη. Ἡ φράση τοῦ Θουκυδίδη εἶναι συνθετικὴ στὸ σύνολό της, γιατί συνενώνει πολλὰς ἰδέας καθεμιὰ ἀπὸ τίς ὁποῖες θὰ μποροῦσε νὰ ἀναπτυχθῇ διεξοδικὰ, ἀναλυτικὴ ὅμως στὴ διάταξί της, γιατί κάθε τμήμα καὶ κάθε λέξη ἀποσυνθέτει, ἀναλύει, αὐτὸ τὸ πολὺπλοκο σύνολο καί, ἀκόμη, ὑποδηλώνει ὅλες τίς ἀποχρώσεις τῆς κεντρικῆς ἰδέας. Ἀπ’ αὐτὸ ὁ λόγος του γίνεται σκοτεινός, ἀποκτᾷ ὅμως ἐπίσης δύναμιν καὶ ὕψος.

Ὁ ἱστορικὸς χρησιμοποιεῖ συχνά, ὅπως εἴπαμε, τύπο ἀντιθετικῶ. Μιλῆσαμε ἤδη γιὰ τὴν ἀντίθεση μὲν - δέ· πρέπει νὰ σημειωθῇ ἐπίσης

ή συχνή χρήση τοῦ λόγου...ἔργου. Ὁ Θουκυδίδης χρησιμοποιεῖ τὴν ἀντίθεση αὐτὴ γιὰ νὰ ἐκφράσῃ διάφορες ἐννοιες: ἄλλοτε γιὰ νὰ ἀντιτάξῃ τὸν λόγο στὴν πράξη, ἄλλοτε γιὰ νὰ ξεχωρίσῃ τὴν πρόφασιν ἀπὸ τὴν ἀλήθεια, τὸ φαινομενικὸ ἀπὸ τὸ πραγματικὸ.

Ἀφθονοῦν ἐπίσης στὸν συγγραφέα τὰ ἀνακλόουθα καὶ λείπει θεληματικὰ ἢ συμμετρικά. "Ὅλα αὐτὰ συντελοῦν στὸ νὰ λάβῃ τὸ ὕφος τοῦ Θουκυδίδη τοὺς χαρακτῆρες ποὺ ἐκεῖνος ἐπιδίωξε: δύναμη, συντομία, ἀκρίβεια, παραστατικότητα.

Συμπέρασμα. Ὁ Θουκυδίδης εἶναι ἓνα ἀπὸ τὰ ἐξοχώτερα πνεύματα τῆς ἀνθρωπότητος καὶ ἓνας ἀπὸ τοὺς μεγαλύτερους συγγραφεῖς τῆς ἀρχαιότητος καὶ τοῦ κόσμου ὁλόκληρου ὡς τὰ σήμερα. Εἶχε στὸν ὑπέρτατο βαθμὸ τίς ιδιότητες ποὺ ἐξασφαλίζουν τὴν διάρκεια στὰ πνευματικὰ δημιουργήματα: βαθύτητα καὶ εὐθύτητα σκέψεως, ἀντικειμενικότητα, ὀξυδέρκεια, ἐμβρίθεια, θαυμαστὴ ἐκφραστικὴ δύναμη. Ὅπως διαπιστώνεται ἀπὸ τὴ μελέτῃ τοῦ ἔργου του, ὁ ἱστορικὸς οὔτε ἐνορατικὰ ἐργάστηκε οὔτε ἦταν δοῦλος ὠρισμένου φιλοσοφικοῦ συστήματος ποὺ χρησιμοποιοῦσε τὰ γεγονότα γιὰ νὰ τὸ δικαιώσῃ. Δούλεψε μὲ τὴν παρατήρησιν καὶ τὸν συλλογισμό ποὺ στηρίζονταν μονάχα στὴν παρατήρησιν καὶ στὴν ἀνθρώπινη πείρα. Χάρη στὸν Θουκυδίδη ὁ πελοποννησιακὸς πόλεμος φωτίζεται μὲ τόσο δυνατό φῶς ὅσο κανένα ἄλλο γεγονός τῆς παγκόσμιας ἱστορίας. Ἀλλὰ καὶ ἡ ἐπίδρασί του στοὺς μεταγενέστερους ὑπῆρξε πολὺ μεγάλη. Ὁ Πολύβιος τὸν μελετοῦσε πάντα, ὁ Σαλλούστιος τὸν εἶχε γιὰ πρότυπο· οἱ νεώτεροι ὁμόφωνα ἐπαινοῦν τὴν ἐπιστημονικότητα τῆς μεθόδου του, τὴν διεισδυτικότητα τοῦ νοῦ του, τὸ βάθος τοῦ στοχασμοῦ του.

ΞΕΝΟΦΩΝ (περίπου 430 - 352 π.Χ.)

Βίος. Ὁ Ξενοφώντας γεννήθηκε πιθανὸ τὸ 430 στὴν Ἐρχιά, δῆμο τῶν Ἀθηνῶν, ἀπὸ γονεῖς εὐπορους. Ὅταν ἦταν 18 χρονῶν γνώρισεν τὸ Σωκράτη καὶ ἐγένεθερμὸς θαυμαστής του· τὸ θαυμασμὸ του αὐτὸ τὸν διατήρησε σ' ὅλη του τὴ ζωὴ. Τὸ 401 προσκλήθηκε ἀπὸ τὸν φίλο του Πρόξενον τὸν Βοιωτὸ νὰ γνωρίσῃ τὸν Κύρον τὸ νεώτερο, σατράπη τῆς Μ. Ἀσίας. Ὁ Ξενοφώντας, μολοντί ὁ Σωκράτης δὲν ἐπιδοκίμαζε τὴν μετάβασιν καὶ τὸ μαντεῖο τῶν Δελφῶν δὲν εἶχε ἐρωτηθῇ ὅπως ἔπρεπε, πῆγε στὶς Σάρδεεις. Ἐκεῖ ὁ Κύρος, ἐπὶ κεφαλῇ βαρβαρικοῦ στρατοῦ καὶ Ἑλλήνων μισθοφόρων, ἦταν ἐτοιμὸς νὰ ἐκστρατεύσῃ ἐναντίον τοῦ ἀδελφοῦ του Ἀρταξέρξη, βασιλεῖ τῆς Περσίας. Τὴν ἐκστρατεία ἀκολούθησε καὶ ὁ Ξενοφώντας ὡς ἐθελοντής. Μετὰ τὸ θάνατον τοῦ Κύρου στὴ μάχῃ στὰ Κούναξα καὶ τὴ δολοφονία τῶν στρατηγῶν τῶν Ἑλλήνων μισθοφόρων, ὁ Ξενοφώντας ἐξελέγη, μαζί μὲ πέντε ἄλλους, στρατηγὸς καὶ κατέρωθε, ἔπειτα ἀπὸ πολλὰ ἐμπόδια καὶ κινδύνους, νὰ ὀδηγήσῃ τοὺς Ἕλληνας ἀπὸ τὰ βάθη τῆς Μ. Ἀσίας στὴν Τραπεζούνταν καὶ κατόπι στὸ Βυζάντιον (400 π.Χ.). Τὴν ἐπόμενη χρονίαν παράδωκε τὸ στρατὸ στὸν Σπαρτιάτη ἀρμοστή Θίβρωναν

και ὁ ἴδιος μπῆκε στὴν ὑπηρεσία τῶν Σπαρτιατῶν, ποὺ ἔκαναν τότε στὴ Χερσόνησο καὶ στὸν Ἑλλάσποντο πόλεμο ἐναντίο τῶν Περσῶν.

Τὸ 396 ἦλθε ὁ Ἀγησίλαος στὴν Ἀσία γιὰ νὰ διεξαγάγῃ δραστηριώτερα τὸν πόλεμο κατὰ τοῦ Ἀρταξέρξη καὶ ὁ Ξενοφώντας τὸν ἀκολουθῆσε, ἔγινε μάλιστα στενὸς φίλος του. Τὸ 394 ὁ Ἀγησίλαος ἀνακλήθηκε γιὰ νὰ ἀντιμετωπισθοῦν οἱ Ἀθηναῖοι καὶ οἱ Θηβαῖοι, ποὺ εἶχαν συμμαχήσει ἐναντίο τῆς Σπάρτης. Στὴ μάχη τῆς Κορώνειας ἦταν καὶ ὁ Ξενοφώντας, πιθανὸν ὅμως ὄχι ὡς μαχητής. Οἱ Ἀθηναῖοι γιὰ τὴ συμμετοχὴ του αὐτὴ τὸν καταδίκασαν σὲ ἐξορία. Οἱ Σπαρτιάτες, ἀμείβοντας τὴς ὑπηρεσίες του, τὸν ἔκαμαν πρῶτα «πρόξενο» κι ὕστερα (γύρω στὰ 390 π.Χ.) τοῦ χάρισαν ἕνα ἀγρόκτημα στὸν Σκυλλούντα, κοντὰ στὴν Ὀλυμπία. Στὸ κτῆμα αὐτὸ ἔμεινε περίπου εἴκοσι χρόνια καὶ ἔζησε ἡσυχὴ καὶ εὐχάριστη ζωὴ μεγαλοκτηματία ἀνατρέφοντας, κατὰ τὸν σπαρτιατικὸ τρόπο, τοὺς δύο γιούς του Γρύλλο καὶ Διόδωρο. Ἐδῶ ἔγραψε καὶ τὰ περισσότερα ἔργα του. Ὑστερα ἀπὸ τὴν μάχη στὰ Λευκτρά (371 π.Χ.) οἱ Ἡλείοι πῆραν τὸν Σκυλλούντα καὶ ὁ Ξενοφώντας ἀναγκάστηκε νὰ φύγῃ ἀπὸ ἐκεῖ. Ἦλθε τότε καὶ ἐγκαταστάθηκε στὴν Κόρινθο, ὅπου πέρασε τὸ ὑπόλοιπο τῆς ζωῆς του. Στὸ τέλος συμφιλώθηκε μὲ τὴν πατρίδα του καὶ ἀνακλήθηκε ἀπὸ τὴν ἐξορία μὲ ψήφισμα, γιατί οἱ Σπαρτιάτες, κινδυνεύοντας στὴν ἴδια τοὺς τὴν χώρα ἀπὸ τὴς νίκες τοῦ Ἐπαμεινώνδα, ἔγιναν σύμμαχοι μὲ τοὺς Ἀθηναίους. Στὴ μάχη τῆς Μαντινείας (362) ὁ γιὸς τοῦ Ξενοφῶντα Γρύλλος σκοτώθηκε πολεμώντας στὴς τάξεις τοῦ ἀθηναϊκοῦ ἱππικοῦ. Καὶ μετὰ τὴν ἀνάκληση ἀπὸ τὴν ἐξορία ὁ Ξενοφώντας δὲν γύρισε στὴν Ἀθήνα, ἀλλὰ ἔμεινε στὴν Κόρινθο. Τὸ τελευταῖο ἔργο του, ἡ πραγματεία Πόροι ἢ Περὶ προσόδων, γράφηκε τὸ 335. Ἐπειτα ἀπὸ τὴν χρονολογία αὐτὴ χάνομε τὰ ἔχνη του. Φαίνεται ὅτι λίγο ἀργότερα πέθανε στὴν Κόρινθο.

Ἔργα. Ὁ Ξενοφώντας ἔγραψε ἔργα μὲ τὸ πιὸ διαφορετικὸ περιεχόμενο. Τὰ ἔργα αὐτὰ μποροῦμε νὰ τὰ διαιρέσωμε σὲ τρεῖς ομάδες.

I. Ἡθικὰ καὶ πολιτικά. Αὐτὰ εἶναι: α) Τὰ ἔργα ὅπου ὑπερασπίζει τὸ δάσκαλό του Σωκράτη, δηλ. ἡ Ἀπολογία, τὰ Ἀπομνημονεύματα καὶ τὸ Συμπόσιο. β) Τὰ ἔργα ὅπου ἐκθέτει δικές του προσωπικὲς γνώμες, δηλ. ἡ Κύρου Παιδεία, ἡ Λακεδαιμονίων Πολιτεία, Πόροι ἢ Περὶ προσόδων, Οἰκονομικὸς καὶ Ἰέρων.

II. Τεχνικά. Περὶ ἱππικῆς, Ἱππαρχικός, Κυνηγετικός.

III. Ἱστορικά. Κύρου Ἀνάβασις, Ἑλληνικά, Ἀγησίλαος.

Ἀνάμεσα στὰ ἔργα τοῦ Ξενοφῶντα ἐκδίδεται καὶ ἡ Ἀθηναίων Πολιτεία, οἱ κριτικοὶ ὅμως ὁμόφωνα δέχονται ὅτι τὸ ἔργο αὐτὸ δὲν γράφηκε ἀπὸ τὸν Ξενοφῶντα ἀλλὰ ἀπὸ κάποιον Ἀθηναῖο ὀλιγαρχ-

χικό πολιτικό φυγάδα, πιθανώτατα ανάμεσα 430 και 425 π.Χ. Κάτω από ένα φαινομενικό θαυμασμό προς την αθηναϊκή πολιτεία ασκείται εδώ μια πικρή πολεμική έναντιό της δημοκρατίας και όλων των έπιτευγμάτων της, ακόμη και έναντιό της αθηναϊκής ήγεμονίας. Τό έργο έχει μεγάλη ιστορική αξία, γιατί εκφράζει μια σύγχρονη προς τὰ γεγονότα γνώμη. Είναι τό παλαιότερο δείγμα άττικο πεζού λόγου.

Χαρακτήρας του Ξενοφώντα. Ο Ξενοφώντας είναι θετικός και δραστήριος, αλλά με μία τάση ρομαντική, ή όποία εξηγεί και την περιπετειώδη ζωή του και τό περιεχόμενο ώρισμένων από τὰ έργα του. Οί αντίληψεις του για τή ζωή είναι συντηρητικές και άριστοκρατικές. Είναι θρησκός, καμμιά φορά και δεισιδαίμονας. Σε κάθε του ενέργεια συμβουλευεται τούς θεούς. Η μεγάλη του αδυναμία είναι ή τάξη και ή πειθαρχία· άπ' αυτό ό θαυμασμός του για τή Σπάρτη, ό «λακωνισμός» του, ό όποιος άνταποκρίνοταν στην βαθύτερη φύση του. Άλλά ό Ξενοφώντας με όλο τό λακωνισμό του, δέν παύει νά είναι Άθηναίος με τόν τρόπο πού σκέπτεται, με την ανάγκη πού αισθάνεται νά συζητή, νά δικαιολογή στον έαυτό του και νά εξηγή στους άλλους κάθε πράξη του. Αύτός είναι, άλλωστε, ό λόγος πού γοητεύθηκε από τή διδασκαλία του Σωκράτη και πού, ό παλιός στρατηγός, έγινε συγγραφέας. Η δράση στον Ξενοφώντα — όπως σε κάθε Άθηναίο σύγχρονό του — δέν χωρίζεται από τό λόγο· τό βλέπομε αυτό στην Άνάβαση, όπου ό Ξενοφώντας δέν αναφέρει καμμιά έντολή χωρίς νά εκθέσει και τούς λόγους για τούς όποιους δίνεται.

Ι. Τὰ σωκρατικά συγγράμματα. Ο Ξενοφώντας εισάγει τό Σωκράτη στη σκηνή σε τέσσερα έργα του: στα Άπομνημονεύματα, την Άπολογία, τό Συμπόσιο και τόν Οίκονομικό. Στο τελευταίο όμως αυτό έργο ό Σωκράτης δέν είναι τό κύριο πρόσωπο κι όσα αναφέρονται αποτελούν ιδέες του Ξενοφώντα, πού με τό όνομα του Ίσχύμαχου διαφωτίζει τόν Σωκράτη για ζητήματα οικιακής οικονομίας. Μονάχα λοιπόν τὰ τρία άλλα έργα μας δίνουν πληροφορίες για τή ζωή και τις ιδέες του Σωκράτη, χωρίς όμως καμμιάν έμβάθυνση σ' αυτές, μ' ένα τρόπο πού ταίριαζε στις αντίληψεις του Ξενοφώντα για πρακτικότητα και σεβασμό του παραδομένου.

Ι. Τὰ Άπομνημονεύματα. Τό πιο σπουδαίο από τὰ τρία αυτά έργα είναι τὰ Άπομνημονεύματα, σε τέσσερα βιβλία, τὰ όποία αποτελούν υπεράσπιση του Σωκράτη έναντιό της κατηγορίας ότι δέν παραδέχεται τούς θεούς τούς όποιους ή πόλη πιστεύει και ότι διαφθείρει τούς νέους, καθώς και έναντιό των παρεξηγήσεων πού είχε δημιουργήσει ή σωκρατική διδασκαλία. Τό έργο περιέχει συζητήσεις πού είχαμε ό Σωκράτης με διάφορα πρόσωπα για ζητήματα θρησκευτικά, ήθικά, άγωγής των νέων κλπ. Η διδασκαλία του Σωκράτη γίνεται άμεσα, συγκεκριμένα και με οικειότητα. Τό βιβλίο γράφηκε γύρω στο 390, αλλά φαίνεται ότι ό συγγραφέας άργότερα συμπλήρωσε την πρώτη έκδοση για νά άντικρούση κατηγορίες πού, ύστερα από την θανάτωση

τοῦ Σωκράτη, κυκλοφοροῦσαν καὶ ἦταν δυσφημιστικὲς γιὰ τὴ μνήμη τοῦ δασκάλου.

2. *Ἡ Ἀπολογία.* Ἡ Ἀπολογία εἶναι ἓνα πολὺ σύντομο ἔργο πού ἔγραψε ὁ Ξενοφώντας ὕστερα ἀπὸ τὴν δημοσίευση τῆς Ἀπογίης τοῦ Πλάτωνα μὲ σκοπὸ νὰ συμπληρώσῃ, ὅπως νόμιζε, μερικὰ κενὰ πούμποροῦσαν νὰ βλάψουν τὴν φήμην τοῦ δασκάλου. Γιατὶ ὁ Σωκράτης στὴν ἀπολογία του κράτησε μιὰ στάση σχεδὸν ἀγέρωχη; Ἡ ἀλήθεια, λέει ὁ Ξενοφώντας, εἶναι πὼς ὁ Σωκράτης προκάλεσε τοὺς δικαστές, γιατί εἶχε πάρει τὴν ἀπόφαση νὰ πεθάνῃ. Ἡ ἐσωτερικὴ φωνή, τὸ «δαίμονιον», πού τὰ μηνύματά του ἐκεῖνος ἀκολουθοῦσε πάντα μὲ εὐπειθεία, τοῦ εἶχε ὑποδείξει πὼς ὁ θάνατος, στὴν ἡλικία πού εἶχε φθάσει, ἦταν προτιμότερος ἀπὸ τὴ ζωή.

3. *Τὸ Συμπόσιον.* Τὸ Συμπόσιον μᾶς παρουσιάζει τὸ Σωκράτη σὲ στιγμὲς εὐχάριστες. Ὁ πλούσιος Καλλίας παραθέτει συμπόσιον πρὸς τιμὴ τοῦ νέου Αὐτόλυκου, νικητῆ στὰ Παναθήναια, καὶ προσκαλεῖ στὸ δεῖπνο τὸ Σωκράτη καὶ μερικοὺς φίλους του. Ἀφοῦ οἱ καλεσμένοι ἔφαγαν καὶ διασκέδασαν μὲ ἓνα γελωτοποιῶν, μὲ μουσικοὺς, χορευτὲς κλπ., ἄρχισαν νὰ συζητοῦν γιὰ τὸ ὥραϊο καὶ τὸν ἔρωτα. Στὴ συζήτηση αὐτὴ τὰ σημαντικώτερα πράγματα, λέει, φυσικὰ, ὁ Σωκράτης. Τὸ ἔργο ἀναμφισβήτητα εἶναι πολὺ κατώτερο ἀπὸ τὸ πλατωνικὸ Συμπόσιον, καὶ εἶναι, ὅπως ἐκεῖνο, φανταστικόν, γιατί ὅταν γινόταν αὐτὸ ὁ Ξενοφώντας ἦταν μικρὸ παιδί. Ἀπὸ τὸ ἔργο δὲν λείπει ἐντελῶς τὸ πνεῦμα καὶ ἡ χάρις, περισσότερο ὅμως ἀξιόλογο εἶναι γιὰ τίς πληροφορίες πού μᾶς δίνει γιὰ τὴν ιδιωτικὴν ζωὴ τῶν χρόνων ἐκείνων.

II. *Τὰ ἔργα στὰ ὁποῖα ἐκθέτει προσωπικὲς τοῦ ἰδέες.* Ἡ διδασκαλία τοῦ Σωκράτη εἶχε συντελέσει πολὺ στὸ νὰ προσανατολιστῇ περισσότερο ἡ σκέψη τοῦ Ξενοφώντα στὰ ζητήματα πρακτικῆς ἠθικῆς. Ἀλλὰ ὁ Ξενοφώντας δέχτηκε καὶ ἄλλες ἐπιδράσεις. Πρῶτα πρῶτα ταξίδεψε πολὺ καὶ τὰ ταξίδια πλάτυναν τὴν σκέψη του· ἔπειτα τὰ περισσότερα χρόνια τοῦ βίου του τὰ πέρασε μακριὰ ἀπὸ τὴν Ἀθήνα, ἀποκομμένος ἀπ' αὐτὴν καὶ τὴ ζωὴ της. Ἔτσι ἡ σκέψη του ἔχει ξεφύγει ἀπὸ τὸ στενὸ πλαίσιο τῆς πόλης καὶ εἶναι, ὥς ἓνα βαθμὸ, κοσμοπολιτικὴ, πολὺ κοντὰ στὶς ἀντιλήψεις τῶν ἐλληνιστικῶν χρόνων. Γι' αὐτὸ ὄχι μονάχα ἐπαινεῖ τὸ πολίτευμα τῆς Σπάρτης, ἀλλὰ βρίσκει πολλὰ καλὰ ἀκόμη καὶ στὴν πολιτικὴ καὶ κοινωνικὴ ὁργάνωση τῆς περσικῆς αὐτοκρατορίας.

Τέλος ὁ Ξενοφώντας εἶναι ἄνθρωπος μὲ πρακτικὲς ἰδέες γιὰ τὴν ἀνατροφή τῶν νέων, γιὰ τὴν τέχνη νὰ κυβερνᾷς, γιὰ τὰ στρατιωτικὰ, γιὰ τὰ δημόσια οἰκονομικά, γιὰ τὴν οἰκιακὴ οἰκονομία καὶ τὴ γεωργία. Σχεδὸν γιὰ ὅλα τὰ πράγματα τῆς καθημερινῆς ζωῆς ἔχει νὰ πῇ κάτι οὐσιαστικόν.

1. *Ἡ Κύρου Παιδεία.* Εἶναι τὸ ἔργο τὸ ὁποῖο, περισσότερο ἀπὸ κάθε ἄλλο, περιέχει προσωπικὲς τοῦ ἀντιλήψεις. Ἡ ἰδέα πού δεσπό-

ζει στο έργο αυτό — αλλά πού λίγο πολύ τή βρίσκομε και στα άλλα έργα του Ξενοφώντα — είναι πώς τὸ νὰ ἀρχή κανεῖς ἀποτελεῖ σπουδαία και πολὺ δύσκολη τέχνη. Ἰδεώδης ἐξουσία εἶναι ἐκεῖνη πού στηρίζεται στὴν προσωπικὴ ὑπεροχὴ τοῦ ἀρχοντα και τὴν ἱκανότητά του νὰ πείθῃ αὐτοὺς πού κυβερνᾷ γιὰ καθετὶ πού ζητᾷ νὰ κάμουν. Ἐνας τέτοιος ἰδεώδης ἀρχοντας ὑπῆρξε στὴν ἱστορία: εἶναι ὁ ἰδρυτὴς τῆς ἀπέραντης περσικῆς αὐτοκρατορίας, ὁ Κύρος ὁ μέγας (590 - 529 π.Χ.).

Ὁ τίτλος Κύρου Παιδεία ἐξηγεῖται ἀκριβῶς ἀπὸ τὴν σπουδαιότητα πού ἀποδίδει στὴν ἀγωγή. Τὸ ἔργο ὁλόκληρο εἶναι εἶδος ἡθοπλαστικοῦ μυθιστορήματος. Τὸ ὕλικό τῆς διηγήσεως εἶναι στὴ βάση ἱστορικό, ἀλλὰ διασκευασμένο ἔτσι πού νὰ δίνῃ στήριγμα στὴν ἐκθεσὴ τῶν ἰδεῶν τοῦ Ξενοφώντα. Ὁ Κύρος, στὸ ἔργο αὐτό, σκέπτεται και ἐνεργεῖ σὰν μαθητὴς τοῦ Σωκράτη.

2. *Ἰέρων. Πόροι ἢ Περὶ προσόδων. Λακεδαιμονίων Πολιτεία.* Ὁ Ἰέρων εἶναι ἕνας διάλογος μεταξὺ τοῦ τυράννου τῶν Συρακουσῶν Ἰέρωνα και τοῦ ποιητῆ Σιμωνίδη τοῦ Κείου. Ὁ Σιμωνίδης ὑποδεικνύει στὸν Ἰέρωνα πῶς ἡ ἀπόλυτη ἐξουσία τοῦ τυράννου μπορεῖ νὰ ἀποβῇ εὐεργετικὴ στοὺς ὑπηκόους του και νὰ τοῦ ἐξασφαλίσῃ τὴν ἀγάπην τους.

Στὴν μικρὴ πραγματεία Πόροι ἢ Περὶ προσόδων ὁ Ξενοφώντας ὑποδεικνύει στοὺς Ἀθηναίους διάφορα μέτρα γιὰ τὴν αὐξήσῃ τῶν ἐσόδων τῆς πόλεως. Χωρὶς σοβαροὺς λόγους παλιότερα τὸ ἔργο εἶχε θεωρηθῇ νόθος.

Ἡ Λακεδαιμονίων Πολιτεία εἶναι ἕνα ἐγκώμιο τοῦ σπαρτιατικοῦ πολιτεύματος.

3. *Ὁ Οἰκονομικός.* Τὸ καλύτερο ἴσως ἀπὸ τὰ ἔργα τοῦ Ξενοφώντα εἶναι ὁ Οἰκονομικός, καρπὸς τῆς πείρας του ὡς κτηματία. Ἦδη στὴν Κύρου Παιδεία και στὸν Ἰέρωνα εἶχε τονίσει τὴ μεγάλη σημασία τῆς γεωργίας και τῆς ἀγροτικῆς οἰκονομίας γενικά. Στὸν Οἰκονομικὸ ὁ Ξενοφώντας προχωρεῖ πρὸς πέρα: ὑποστηρίζει ὅτι μπορεῖ νὰ ὑπάρξῃ μιὰ ἐπιστήμη τῆς διοικήσεως τοῦ οἴκου (οἰκονομία). Φυσικὰ ἡ οἰκιακὴ αὕτη οἰκονομία βασίζεται στὴν γεωργία. Τὸ θέμα φαίνεται ὅτι ἦταν πολὺ ἀγαπητὸ στὸν Ξενοφώντα και γι' αὐτὸ τὸ ὕφος τοῦ ἔργου αὐτοῦ εἶναι πρὸς ζωηρὸ και πρὸς παραστατικὸ ἀπὸ τὸ ὕφος τῶν ἄλλων του ἔργων. Θεωρεῖται σχεδὸν βέβαιον ὅτι κάτω ἀπὸ τὸ ὄνομα τοῦ πλούσιου κτηματία Ἰσχόμαχου, πού συζητεῖ μὲ τὸ Σωκράτη, κρύβεται ὁ ἴδιος ὁ Ξενοφώντας.

III. *Οἱ πραγματεῖες τεχνικοῦ περιεχομένου.* Ἡ ἀσχολία μὲ τὰ σπὸρ δὲν εἶναι μόνο ἕνα καθῆκον πρὸς τὸν ἑαυτὸ μας, ἀλλὰ ἐπίσης ἕνα καθῆκον πρὸς τὴν πόλιν, γιατί μ' αὐτὰ ἀποκτοῦμε γερὸ σῶμα. Ὅσοι τὰ περιφρονοῦν εἶναι ἄχρηστοι γιὰ τὴν πόλιν γιατί «τά τε σώματα πρὸς τὸν πόλεμον κάκιστα και ἀσχίστα ἔχουσι, πονεῖν οὐ δυνάμενοι» (Κυνηγετικὸς XIII, 11). Ἐνα τέτοιο χρήσιμο σπὸρ εἶναι

τὸ κυνήγι, ποὺ ἀποτελεῖ τὸ θέμα τῆς πραγματείας «Κυνηγετικός».

Στὸν Ἰππαρχικὸ ἐκθέτονται τὰ καθήκοντα τοῦ ἱππάρχου (διοικητῆ τοῦ ἱππικοῦ).

Τὸ Περὶ ἱππικῆς εἶναι ἓνα πραγματικὸ ἐγχειρίδιο γιὰ τὸν ἱππέα, γραμμένο ἀπὸ γνώστη τῶν πραγμάτων καὶ μὲ πολλὴν ἀκρίβεια.

Τις ἴδιες ἀρετὲς βρίσκουμε καὶ στὸν Κυνηγετικό, ποὺ παλιότερα μερικοὶ φιλόλογοι, μᾶλλον ἄδικα, γιὰ γλωσσικούς κυρίως λόγους, τὸν θεωροῦσαν νόθο· πιθανὸ εἶναι νεανικὸ ἔργο του.

IV. Τὰ ἱστορικὰ ἔργα. Ἀπὸ τὰ ἱστορικὰ ἔργα τοῦ Ξενοφῶντα αὐστηρὰ ἱστορικοῦ περιεχομένου εἶναι μονάχα τὰ Ἑλληνικά. Ὁ Ἀγησίλαος εἶναι περισσότερο ἐγκώμιο παρὰ βιογραφία, καὶ ἡ Ἀνάβασις εἶναι στρατιωτικὸ ἀπομνημόνευμα (ὑπόμνημα), ὅπως τὰ ἀπομνημονεύματα τοῦ Ἰουλίου Καίσαρα.

1. *Ἡ Ἀνάβασις* (7 βιβλία). *Σύντομη ἀνάλυση.* Ἡ Ἀνάβασις εἶναι ἡ ἀφήγησις τῆς ἐκστρατείας τῶν λεγόμενων Μυρίων (401 - 400 π.Χ.). Ὁ Κύρος ὁ νεώτερος, σατράπης τῆς Λυδίας, ἀποφάσισε νὰ ἐκθρονίσῃ τὸν ἀδελφὸ του βασιλεῦς Ἀρταξέρξη. Συγκεντρώνει στὶς Σάρδεες στρατὸ ἀπὸ πολλοὺς βαρβάρους καὶ δεκατρεῖς χιλιάδες Ἕλληνες μισθοφόρους καὶ βαδίζει ἐναντίον τοῦ ἀδελφοῦ του. Ἡ συνάντησις τῶν δύο ἀντιπάλων ἔγινε στὰ Κούναξα, στὴν Μεσοποταμία, ὅχι μακριὰ ἀπὸ τὴν Βαβυλῶνα. Στὴ μάχη σκοτώθηκε ὁ Κύρος καὶ ἔτσι ἡ ἐκστρατεία ἔπαυε νὰ ἔχῃ σκοπὸ. Οἱ βάρβαροι συμπολεμιστὲς τῶν Ἑλλήνων συνθηκολόγησαν καὶ ἐκεῖνοι, ἀποκλεισμένοι στὴν καρδιὰ τοῦ περσικοῦ κράτους, ἔχουν νὰ λύσουν τὸ πρόβλημα τῆς ἐπανάδου στὴν πατρίδα. Οἱ στρατηγοὶ τοὺς σκοτώνονται μὲ δόλο ἀπὸ τὸν σατράπη Τισσαφέρνη. Στὴν κρίσιμη αὐτὴ στιγμὴ παρουσιάζεται στὴ σκηνὴ ὁ Ξενοφώντας σὰν ἓνας ἀπὸ τοὺς νέους στρατηγούς ποὺ ἐξέλεξαν οἱ Ἕλληνες. Σχεδὸν αὐτὸς διευθύνει τὴν ὑποχώρησις ποὺ γίνεται μέσα σὲ ἀφάνταστες δυσκολίες καὶ πετυχαίνει νὰ φέρῃ ὅκτὼ περίπου χιλιάδες ἀπὸ τοὺς Ἕλληνες στὴν πατρίδα.

Ἡ Ἀνάβασις εἶναι ἓνα πραγματικὸ ἡμερολόγιον τῆς πορείας τῶν Μυρίων, γραμμένο ὅμως μὲ δύναμη καὶ τέχνη. Ἡ σκιαγράφηση τῆς ψυχολογίας τῶν μισθοφόρων στρατιωτῶν εἶναι ζωερὴ καὶ οἱ χαρακτηρισμοὶ τῶν στρατηγῶν ἔχουν μελετηθῇ μὲ ἀρκετὴ προσοχὴ καὶ διαγράφονται καθαρά. Στὸ ἔργο τὸ δραματικὸ ἐνδιαφέρον ἐναλλάσσεται μὲ τὸ ψυχολογικόν. Ἡ διήγησις εἶναι ἀπλή, σαφής, ζωντανή, γεμάτη χαρακτηριστικὰ λεπτομέρειες. Τὸ ἔργο δημοσιεύθηκε μὲ τὸ ψευδώνυμο τοῦ Θεμιστογένη τοῦ Συρακοῦσιου.

2. *Ὁ Ἀγησίλαος.* Ὁ Ἀγησίλαος ἀνήκει στὰ μικρότερα ἔργα τοῦ Ξενοφῶντα (ἀποτελεῖται ἀπὸ 11 μικρὰ κεφάλαια) καὶ ὅπως ὁ ἴδιος ὁ συγγραφεὺς λέει (I, 1) εἶναι περισσότερο ἐγκώμιο («ἐπαινος») παρὰ ἀντικειμενικὰ γραμμένη βιογραφία τοῦ βασιλεῦς. Τὸ ἔργο εἶναι συνθεμένον κυρίως ἀπὸ ἀποσπάσματα τῶν Ἑλλήνων καὶ δείχνει μιὰν ἰσοκρατικὴ ἐπιμέλεια στὸ ὅφος.

3. *Τὰ Ἑλληνικά.* Τὰ ἑπτὰ βιβλία τῶν Ἑλληνικῶν συνεχίζουν

τὴν ἱστορίᾳ τοῦ Θουκυδίδου καὶ ἐξιστοροῦν γεγονότα ἀπὸ τὸ 411 ὥς τὸ 362 π.Χ. Πρέπει νὰ διακρίνωμε στὸ βιβλίον τρία μέρη, γραμμένα ἀρκετὰ χρόνια τὸ ἓνα ὕστερα ἀπὸ τὸ ἄλλο, ἀνισης ἱστορικῆς ἀξίας.

Σύντομη ἀνάλυση τῶν Ἑλληνικῶν. Βιβλ. I καὶ II (Τὰ γεγονότα ἀπὸ τὸ 411 ὥς τὸ 403). Μετὰ τὴν καταστροφὴ στοὺς Αἰγὸς Ποταμοὺς καὶ τὴν παράδοσιν τῶν Ἀθηνῶν ὁ Λύσανδρος ἐπιβάλλει στοὺς Ἀθηναίους τὴν κυβέρνησιν τῶν Τριάκοντα. Τὸ 403 ὁ Θρασύβουλος ἀποκαθιστᾷ τὴν δημοκρατίαν. Βιβλ. III - V. (Τὰ γεγονότα ἀπὸ τὸ 402 ὥς τὸ 375). Ἡγεμονία τῆς Σπάρτης. Ὁ Ἀγησίλαος νικᾷ τοὺς Πέρσας (396) καὶ τοὺς Ἀθηναίους καὶ Θηβαίους στὴν Κορώνεια (394). Ἡ Ἀθήνα γίνεται καὶ πάλι μεγάλη δύναμις, προπάντων χάρις στὶς νίκας τοῦ Κόνωνα. Οἱ Θηβαῖοι κατορθώνουν νὰ ἐκδιώξουν ἀπὸ τὴν ἀκρόπολιν τοὺς τῆ σπαρτιατικῆς φρουράς. Βιβλ. VI καὶ VII. (Τὰ γεγονότα ἀπὸ τὸ 374 ὥς τὸ 362). Ἡγεμονία τῶν Θηβῶν. Οἱ Σπαρτιάτες νικιοῦνται στὰ Λεῦκτρα (371) καὶ στὴν Μαντίνεια (362).

Τὰ δύο πρῶτα βιβλία τῶν Ἑλληνικῶν ἔχουν μεγαλύτερη ἱστορικὴ ἀξία ἀπὸ τὰ ἄλλα στὰ ὁποῖα ἡ κρίσις τοῦ συγγραφέα ἐπηρεάζεται ἀπὸ τὴν συμπάθειά του πρὸς τὴ Σπάρτη. Ἀκόμη, σ' αὐτά, δὲν ξεχωρίζει τὰ σπουδαῖα ἀπὸ τὰ μικρότερης σημασίας γεγονότα καὶ οἱ χρονολογίαι εἶναι ἀόριστοι.

Ὁ Ξενοφώντας ἔχει ὡς ὑπόδειγμα τὸν Θουκυδίδην καὶ θέλει νὰ εἶναι ὁ συνεχιστὴς του. Ἀλλ' ἡ μίμησί του εἶναι ἐντελῶς ἐξωτερικὴ. Τοῦ λείπει ἡ ὑψηλὴ ἱστορικὴ ἀντίληψις, ἡ συναίσθησις τῆς σχετικῆς σπουδαιότητος τῶν γεγονότων, ἐκεῖνο ποῦ ὀνομάζεται φιλοσοφία τῆς ἱστορίας. Τέλος ἡ μεγάλῃ εὐσέβειά του τὸν κάνει νὰ βλέπῃ παντοῦ τὴν ἐπέμβασιν τῶν θεῶν καὶ νὰ ἀποδίδῃ σ' αὐτοὺς κάθε ἐπιτυχίαν καὶ ἀποτυχίαν. Πρέπει ὅμως νὰ ἀναγκωριστῇ ὅτι ὁ Ξενοφώντας ὡς ἀφηγητὴς ἔχει ταλέντο.

Ἡ γλῶσσα καὶ τὸ ὕφος. Οἱ ἀρχαῖοι θεωροῦσαν τὸν Ξενοφῶντα ὡς ὑπόδειγμα ἀττικισμοῦ γιὰ τὴν καθαρότητα τῆς γλώσσας, τὴν κομψότητα καὶ τὴν ἀπλότητα τοῦ ὕφους. Ἡ Σοῦδα λέει ὅτι οἱ παλαιοὶ τὸν ἐπωνόμαζαν «ἄττικὴ μέλισσα».

Ἡ νεώτερη ἔρευνα βρῆκε στὴν γραμματικὴν τοῦ Ξενοφῶντα μερικὰς ἀποκλίσεις ἀπὸ τὰς γνήσιες ἀττικὰς χρήσεις καὶ στὸ ὕφος τοῦ μερικὰ ἔχον τῆς ἐπιδράσεως τῆς ρητορικῆς τῶν σοφιστῶν. Μεῖ δὲ αὐτῶν οὗτος ὁ Ξενοφώντας εἶναι ἓνας συγγραφεὺς ὑποδειγματικὸς γιὰ τὴν σαφήνεια, τὴ φυσικότητα καὶ τὴν παραστατικότητα τῆς ἀφηγήσεως.

Εἶναι ἀλήθεια ὅτι ἡ μεγάλῃ προσπάθειά του γιὰ σαφήνεια κάνει τοὺς λόγους, τοὺς ὁποίους παρεμβάλλει στὶς ἀφηγήσεις του, μακροὺς καὶ ψυχροὺς· τὸ ἴδιον μειονέκτημα παρατηροῦμε καὶ στοὺς διαλόγους. Ξαναποκτᾷ ὅμως ὁ λόγος του ὅλα τὰ προτερήματά του, ὅταν ἀφηγῆται ἢ περιγράφῃ.

Ἡ φήμῃ τοῦ Ξενοφῶντα. Ὁ Ξενοφώντας διάσωσε σὲ μορφήν ἀπλὴν καὶ προσιτὴ ἓνα μέρος τῆς σωκρατικῆς διδασκαλίας. Τὰ ἔργα ἐπίσης στὰ ὁποῖα ἐκθέτει τὰς προσωπικὰς του ἰδέας βρῆκαν πολλοὺς ἀναγνώστες σὲ ὅλη τὴν ἀρχαιότητα· πρὸ πάντων οἱ Ῥωμαῖοι, στοὺς ὁποίους

ἄρεσε τὸ προαικτικὸ τοῦ πνεῦμα, τὸν θαύμαζαν πολὺ. Ὁ Κικέρωνας ἀναφέρει ὅτι ἡ Κύρου Παιδεία ἦταν τὸ ἀγαπημένον βιβλίον τοῦ Σκιπίωνα τοῦ νεώτερου· ὁ ἴδιος ὁ Κικέρωνας μετὰφρασε τὸν Οἰκονομικὸν ἕνα μέρος ἀπὸ τὸ τέλος τῆς Κύρου Παιδείας. Στὰ νεώτερα χρόνια ὁ Ξενοφώντας, γιὰ τὴ σαφήνεια καὶ τὴν ἀπλότητα τοῦ ὅφους του, εἶναι ἕνας ἀπὸ τοὺς πρώτους κλασσικοὺς συγγραφεῖς ποὺ δίνεται στὰ χέρια τῶν νέων ποὺ σπουδάζουν τὰ ἀρχαῖα ἑλληνικὰ γράμματα.

Ἡ ἱστοριογραφία ὕστερα ἀπὸ τὸν Θουκυδίδην καὶ τὸν Ξενοφόντα. Ἡ ἱστοριογραφία ὕστερα ἀπὸ τὸν Θουκυδίδην καὶ τὸν Ξενοφόντα καὶ σ' ὅλον τὸν 4. καὶ 3. π.Χ. αἰῶνα ξεπέφτει καὶ γίνεται ὀλοένα καὶ περισσότερο ρητορεία. Θὰ χρειαστῇ νὰ ρθῇ ὁ Πολύβιος γιὰ νὰ τὴν ξαναστήσῃ ἐκεῖ ποὺ πρέπει. Οἱ κυριώτεροι ἱστοριογράφοι τοῦ 4. π.Χ. αἰῶνα εἶναι οἱ ἀκόλουθοι:

1. **Κτησίας** (περίπου 440 - 370 π.Χ.). Ὁ Κτησίας, ἀπὸ τὴν Κνίδο τῆς Καρίας, ἦταν γιαντρός τοῦ βασιλεῦς Ἀρταξέρξη καὶ ὡς τέτοιος παρευρέθηκε στὴν μάχην στὰ Κούναξα (401). Φαίνεται ὅτι τοῦ δόθηκε ἡ ἄδεια νὰ χρησιμοποιοῦσῃ τὰ ἀρχεῖα τοῦ περσικοῦ κράτους καὶ τὰ ἐπωφελήθηκε γιὰ νὰ γράψῃ τὰ 24 βιβλία τῶν Περσικῶν του, δηλ. ἱστορία τῆς Περσίας ἀπὸ τὴς ἀρχῆς ὡς τὸ 398 π.Χ. Ἐγράψε καὶ ἄλλα ἔργα καὶ μάλιστα βιβλίον γιὰ τὴς Ἰνδίας.

Ὁ Κτησίας συνεχίζει τοὺς λογογράφους. Γράφει σὲ ἰωνικὴ διάλεκτο, μὲ ἀρκετοὺς ἀττικισμοὺς, δὲν ἔχει κριτικὸ πνεῦμα, βλέπει παντοῦ «θαύματα» καὶ εἶναι κόλακας καὶ τερατολόγος.

2. **Φίλιστος**. Ὁ Φίλιστος ὁ Συρακούσιος (περίπου 430 - 356 π.Χ.), φίλος τῶν δύο τυράννων Διονυσίων, σύνθεσε, μὲ πρότυπον τὸν Θουκυδίδην, τὰ Σικελικὰ (13 βιβλία), ἔργο πολὺ μικρῆς ἀξίας.

3. **Ἐφορος**. Ὁ Ἐφορος γεννήθηκε στὴν Κύμη τῆς Μ. Ἀσίας κατὰ τὸ πρῶτον μιστὸ τοῦ 4. π.Χ. αἰ., ἦλθε ὁμως στὴν Ἀθήνα, ὅπου ὑπῆρξε μαθητὴς τοῦ Ἰσοκράτη κατὰ παρακίνηση τοῦ ὁποῖου ἀσχολήθηκε μὲ τὴν ἱστορίαν. Πέθανε στὰ χρόνια τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου. Ἐγράψε Ἰστορίαν (30 βιβλία), δηλ. παγκόσμιον ἱστορίαν ἀπὸ τὴν καθόδο τῶν Ἡρακλειδῶν ὡς τὸ 340 π.Χ. Ὁ Πολύβιος τὸν ἐπαινεῖ. Φαίνεται ὅτι ἦταν ἀρκετὰ ὀρθολογιστής, γιὰτὶ ἀσκοῦσε κριτικὴ στοὺς μύθους. Τὸ μεγάλο μειονέκτημά του ὡς ἱστορικοῦ εἶναι ὅτι ὁ μαθητὴς τοῦ Ἰσοκράτη ὑποτάσσει τὴν ἱστορικὴν ἐκθεσὴν στοὺς κανόνες τῆς ρητορικῆς. Μὲνα μέρος ἀπὸ τὸ ἔργο τοῦ Ἐφόρου, ὅπως εἶδειξε ἡ ἔρευνα, ἀντιγράφηκε πιστὰ καὶ διασώθηκε στὴν ἱστορίαν («Βιβλιοθήκη») τοῦ Διόδωρου τοῦ Σικελιώτη.

4. **Θεόπομπος**. Γεννήθηκε στὴ Χίον γύρω στὸ 378 π.Χ., ἦλθε ὁμως καὶ αὐτὸς στὴν Ἀθήνα ὅπου ἀκούσε τὸν Ἰσοκράτη. Ἐπιδόθηκε στὴν ἐπιδεικτικὴν ρητορικὴν καὶ κέρδισε βραβεῖον ποὺ τοῦ ἀπένευμε ἡ βασίλισσα Ἀρτεμισία γιὰ κάποιον ἐγκώμιον ποὺ ἔκαμε γιὰ τὸ σύζυγόν της Μαύσωλλον. Πέθανε μετὰ τὸ 323 π.Χ. Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ ρητορικὰ του ἔργα, ἔ-

γραψε και τρία ιστορικά: μιάν επιτομή του 'Ηρόδοτου, τὰ Ἑλληνικά (12 βιβλία) που συνέχιζαν τον Θουκυδίδη και ἐφθαναν ὡς τὸ 393 π.Χ., και τὰ Φιλιππικά (58 βιβλία), ὅπου ιστοροῦνταν τὰ γεγονότα ἀπὸ τὸ 362 ὡς τὸ θάνατο τοῦ Φιλίππου Β' (336). Τὸ ἔργο του ἔχει τὰ ἴδια μειονεκτήματα μετὰ τὸ ἔργο τοῦ Ἑφόρου.

5. Κράτιππος. Γιὰ τὸν ἱστορικὸ αὐτό, που συνεχίζει ἐπίσης τὸν Θουκυδίδη, ξέρομε ἐλάχιστα πράγματα. Τὸ πιθανώτερο εἶναι πᾶς ἔζησε στὰ μέσα τοῦ 4. π.Χ. αἰ. Ἄν τὰ ἀποσπάσματα, που βρέθηκαν τὸ 1906 στὴν Ὁξύρυχο τῆς Αἰγύπτου και που τοῦ ἀποδόθηκαν ἀπὸ μερικοὺς ἐρευνητές, ἀνήκουν πραγματικά σ' αὐτὸν τότε ὁ Κράτιππος ἦταν ἀξιόλογος ἱστορικός. Τὰ ἀποσπάσματα αὐτὰ εἶναι μιὰ σημαντικὴ ἐκθεσὴ τῶν γεγονότων τοῦ 396 π.Χ. κι ἔχουν γραφῇ ἀπλᾶ, χωρὶς ρητορισμούς.

6. Καλλισθένης (370 - 327 π.Χ.). Ὁ Καλλισθένης γεννήθηκε στὴν Ὀλυνθο τῆς Μακεδονίας κι ἀκολούθησε μ' ἐνθουσιασμό τὸν Ἀλέξανδρο στὴν ἐκστρατεία του ἐναντίον τῶν Περσῶν· ἀντιτάχθηκε ὅμως στὸ ζήτημα τῆς προσκύνησης τοῦ βασιλιᾶ γι' αὐτὸ και θανατώθηκε τὸ 327 π.Χ. Ἐγραψε Ἑλληνικά (10 βιβλία) και Ἀλεξάνδρου πράξεις. Εἶναι ἀκριτος και φαντασιόπληκτος, γι' αὐτὸ πιθανὸ και τοῦ ἀποδόθηκε τὸ μυθιστόρημα γιὰ τὸν Ἀλέξανδρο (Ψευδοκαλλισθένης).

Τὸν 4. π.Χ. αἰῶνα ζῆ και ὁ Αἰνείας ὁ Τακτικὸς που ἔγραψε τὰ Πολιορκητικά, τὸ παλαιότερο ἔργο γιὰ τὴν τέχνη τοῦ πολέμου. Ἀθιδογράφοι (βλ. σελ. 80 σημ.) στὸν 4. π.Χ. αἰῶνα εἶναι ὁ Κλειτόδημος, ὁ Ἀνδροτίωνας κι ὁ Φανόδημος.

Ἀπὸ τὰ ἔργα τῶν ἱστορικῶν αὐτῶν σώθηκαν λίγα ἀποσπάσματα που τὰ βρίσκει κανεὶς εἴτε στὴν παλαιότερη συλλογὴ τοῦ K. G. Müller εἴτε στὴ νεώτερη τοῦ F. Jacoby.

Β. ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ

Εἶδαμε ὅτι κατὰ τὴν πρώτη περίοδο ἡ φιλοσοφία ἦταν φιλοσοφία τῆς φύσεως και ὅτι τὰ κέντρα τῶν φιλοσοφικῶν ἀναζητήσεων βρίσκονταν στὴν Ἰωνία και τὴν Μεγάλῃ Ἑλλάδι. Κατὰ τὴν περίοδο που ἐξετάζομε ἡ φιλοσοφία ἀπὸ τὴ φύση στρέφεται στὸν ἄνθρωπο και στὰ δημιουργήματα τοῦ πνεύματός του. Κέντρο τῶν νέων φιλοσοφικῶν προσανατολισμῶν, ὅπως και ὅλων τῶν πνευματικῶν ζυμώσεων αὐτῆς τῆς ἐποχῆς, εἶναι ἡ Ἀθήνα. Τὴ νέα αὐτὴ περίοδο στὴν φιλοσοφία ἀνοίγουν οἱ σοφιστές και ὁ Σωκράτης.

ΟΙ ΣΟΦΙΣΤΕΣ

Τὸ πνεῦμα και ἡ διδασκαλία τους. Ἡ ἔρευνα που κάνει, ὅπως θὰ ἴδουμε, ὁ Σωκράτης προϋποθέτει ὅτι μπορούμε νὰ φθάσωμε σὲ ἠθικοὺς κανόνες που νὰ ἐπιβάλλωνται στὸ νοῦ ὅλων και νὰ

ισχύουν παντοτινά. Οί σοφιστές δὲν ξεκινοῦν ἀπὸ μιᾶ τέτοια προϋπόθεση. Δὲν ἦταν βέβαια ξένοι πρὸς τὶς πολιτικές, ἠθικές καὶ φιλοσοφικές θεωρίες· ἡ κυρία τους ὁμῶς προσπάθεια στρεφόταν στὴν διδασκαλία τῆς ρητορικῆς. Καθένας τους ἔχει τὴν ιδιαίτερή του φυσιογνωμία, ἀλλὰ ὅλοι ἔχουν ἓνα κοινὸ χαρακτηριστικὸ: ἀποβλέπουν νὰ δημιουργήσουν, μὲ ἀληθοφανῆ ἐπιχειρήματα, στιγμιαίες, εὐνοϊκές γιὰ τὴν ἀπόψη ποὺ ὑποστηρίζουν, ἐντυπώσεις καὶ ὄχι ἀκλόνητες πεποιθήσεις ποὺ βασίζονται στὴν ἀμετάβλητη οὐσία τῶν πραγμάτων. Αὐτὴ ἡ στάση εἶναι δυνατὸ νὰ προέρχεται εἴτε ἀπὸ σκεπτικισμό, ὅπως λ.χ. συμβαίνει μὲ τὸν Πρωταγόρα, εἴτε ἀπὸ ἀδιαφορία πρὸς ὅ,τι δὲν ἔφερνε ἄμεση ἐπιτυχία, ὅπως συμβαίνει μὲ τὸν Γοργία. Γιατί, πραγματικά, δὲν νόμιζαν ἀποστολή τους τὴν ἀφιλοκερδῆ ζήτηση τῆς ἀλήθειας. Ἦθελαν νὰ ἀποκτήσουν πλοῦτο καὶ ἐπιρροή. Ἀπαιτοῦσαν χρήματα γιὰ τὰ μαθήματά τους καὶ μερικές φορές πάρα πολλά, γι' αὐτὸ καὶ τὴν ἐπίδρασή τους τὴν εἶχαν κυρίως στὶς ἀνώτερες κοινωνικές τάξεις. Ὑπερφηφάνεονταν ὅτι ἦταν σὲ θέση νὰ κάμουν (τὸν ἤττω λόγον κρείττω) καὶ φρόντιζαν νὰ γίνεσαι γνωστὴ ἢ ἐπαγγελλία τους αὐτὴ γιὰ νὰ συρρέουν μαθητές, ἰδίως πλούσιοι νέοι ποὺ φιλοδοξοῦσαν νὰ διακριθοῦν ὡς πολιτικοὶ ἡγέτες. Ἐκάναν ἐπιδεικτικές συγκεντρώσεις στὰ σπίτια ποὺ ἔμεναν καὶ ἀνάπτυσσαν κατὰ τρόπο δογματικὸ διάφορα θέματα. Στὴ διδασκαλία τους μεταχειρίζονταν τὸν συνηχῆ λόγον, ἀντίθετα μὲ τὸν Σωκράτη ποὺ μεταχειρίζονταν τὸν διὰ λόγον. Χρησιμοποιοῦσαν ἐπίσης τὸν μύθο ἢ ἀπόλογον καὶ ἐρμήνευαν χωρὶα παλαιότερων ποιητῶν ποὺ τὰ ἔκριναν ἐνισχυτικὰ τῶν ἀπόψεών τους. Σιγὰ σιγὰ ἡ λέξη σοφιστής, ποὺ ἀρχικὰ ἦταν συνώνυμη μὲ τὸ σοφός, πῆρε, πάντως πρὶν ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Πλάτωνα, τὴν ιδιαίτερα γιὰ τοὺς ἀσήμαντους μιμητὲς τῶν μεγάλων σοφιστῶν, τὴν κακὴ σημασία τοῦ μικρολόγου διαστροφῆς λέξεων καὶ νοημάτων.

Οἱ σπουδαιότεροι σοφιστές. 1. Πρωταγόρας. Ὁ παλαιότερος ἀπὸ τοὺς σοφιστὲς εἶναι ὁ Πρωταγόρας (περίπου 485-411 π.Χ.) ἀπὸ τὰ Ἀβδηρα τῆς Θράκης, ποὺ ἀπόκτησε πολὺ μεγάλη φήμη μὲ τὶς περιοδεῖες του στὶς διάφορες ἐλληνικὲς χώρες. Ὁ Πλάτωνας, στὴν ἀρχὴ τοῦ ὁμώνυμου διαλόγου του, μᾶς δείχνει ἓνα νέο Ἀθηναῖο πολὺ συγκινημένο ἀπὸ τὴν ἀφιξὴ στὴν Ἀθήνα τοῦ διασημοῦ σοφιστῆ. Στὴν Ἀθήνα ἔμεινε ἀρκετὰ χρόνια. Σχετίστηκε μὲ τὸν Περικλῆ καὶ ἀπ' αὐτὸν ἔλαβε τὴν τιμητικὴ ἐντολὴ νὰ γράψῃ σύνταγμα γιὰ τὴν πανελλήνια ἀποικία Θούριοι, ποὺ ἰδρύθηκε τὸ 444, καὶ ποὺ στὸν ἐποικισμό της πῆρε μέρος καὶ ὁ Ἡρόδοτος. Πρὸς τὸ τέλος τῆς ζωῆς του (γύρω στὰ 411 π.Χ.) κατηγορήθηκε στὴν Ἀθήνα γιὰ ἀσέβεια, τὰ βιβλία του κάηκαν στὴν ἀγορὰ καὶ ὁ ἴδιος γλύτωσε μὲ τὴ φυγὴ. Πιθανώτατα στὴ φυγὴ του αὐτὴ γιὰ τὴ Σικελία χάθηκε σὲ ναυάγιο.

Ὁ Πρωταγόρας ἔγραψε πολλὰ συγγράμματα (Περὶ θεῶν, Ἀλήθεια ἢ Καταβάλλοντες, Περὶ τῆς ἐν ἀρχῇ καταστάσεως, Ἀντιλογίαι κ.ἄ.) ἀπὸ τὰ ὁποῖα σώθηκαν ἐλάχιστα ἀποσπάσματα. Τὸ ἔργο Ἀλήθεια ἢ Καταβάλλοντες) ἀρχίζει μὲ τὴν

φράση: «μέτρον πάντων χρημάτων ἄνθρωπος, τῶν μὲν ὄντων ὡς ἔστι, τῶν δὲ μὴ ὄντων ὡς οὐκ ἔστι». (Μέτρο γιὰ ὅλα τὰ πράγματα εἶναι ὁ ἄνθρωπος, γιὰ κείνα ποὺ ὑπάρχουν, πῶς ὑπάρχουν, γιὰ κείνα ποὺ δὲν ὑπάρχουν, πῶς δὲν ὑπάρχουν). Ἡ φράση πιθανώτατα ἀναφέρεται στὸν ἄνθρωπο - ἄτομο κι ἔχι στοὺς ἀνθρώπους σὰν σύνολο. Εἰσάγεται ἔτσι γιὰ ὅλα τὰ ἀνθρώπινα μιὰ ἀπεριόριστη σχετικοκρατία. Μὲ βάση τὴ ρήση αὐτὴ εἶναι δυνατόν νὰ ὑποστηριχτῇ πῶς ἀντικειμενικὰ δὲν ὑπάρχει «ἡ-των» καὶ «κρείττων» λόγος, δίκαιο καὶ ἄδικο κλπ.

Ὁ Πρωταγόρας κατάγινε καὶ μὲ γλωσσικὲς ἐρευνες καὶ ἔγινε γιὰ τοὺς Ἕλληνες ὁ θεμελιωτὴς τῆς γραμματικῆς. Ἡ ὀνομασία τῶν τριῶν γενῶν, ὁ χαρακτηρισμὸς τῶν χρόνων τοῦ ρήματος καὶ ἡ διάκριση τῶν κυριώτερων εἰδῶν τῶν προτάσεων εἶναι ἔργο δικό του.

2. Γοργίας. Ὁ Γοργίας (περίπου 485 - 375 π.Χ.), ἀπὸ τοὺς Λεοντίνους τῆς Σικελίας, σύγχρονος τοῦ Πρωταγόρα, ἦταν ἴδια μ' ἐκεῖνον φημισμένος. Τὸ 427 ἦλθε ἐπικεφαλῆς πρεσβείας τῆς γενετειρᾶς του στὴν Ἀθήνα γιὰ νὰ ζητήσῃ τὴν συνδρομὴ τῆς ἐναντίο τῶν Συρακουσῶν. Ἐνα διάστημα ἔμεινε ἐπίσης στὴν Βοιωτία καὶ στὴ Θεσσαλία στὴν αὐλὴ τῶν Ἀλευαδῶν. Παντοῦ εἶχε γύρω του πολλοὺς μαθητές. Προσπαθοῦσε νὰ διαδώσῃ τὸ πανελλήνιο φρόνημα ποὺ τὸ κληρονόμησε ἔπειτα ὁ μαθητὴς του Ἰσοκράτης. Ἐγράψε ἓνα φιλοσοφικὸ δοκίμιο («Περὶ τοῦ μὴ ὄντος ἢ Περὶ φύσεως»), ἐπιδεικτικούς λόγους («Ἐπιτάφιο» σὲ Ἀθηναίους ποὺ σκοτώθηκαν στὸν πελοποννησιακὸ πόλεμο), φανταστικὰ ἐγκώμια («Ἐλένης ἐγκώμιο», «Παλαμήδους ἀπολογία»). Τὰ δύο τελευταῖα ἔργα του (τὰ ἐγκώμια) σώθηκαν ὁλόκληρα· ἀπὸ τὰ ἄλλα ἔχομε μονάχα ἀποσπάσματα. Εἶναι ὁ θεμελιωτὴς τοῦ ἔντεχνου ἀττικοῦ πεζοῦ λόγου — ἰδιαίτερα τῆς ἐντεχνῆς ρητορείας — καὶ ἐπινοητὴς ὠρισμένων ρητορικῶν σχημάτων (ισοκάλων, ὁμοιοτελεύτων, παρίσων, ἀντιθέτων κλπ.) ποὺ πῆραν τὸ ὄνομά του (γοργίεια σχήματα).

Ὁ Γοργίας νομίζει ὅτι τὸ ἀληθινὸ ὁ ἄνθρωπος δὲν μπορεῖ νὰ τὸ γνωρίσῃ, ἴσως μάλιστα καὶ νὰ μὴν ὑπάρχῃ· γι' αὐτὸ πρέπει νὰ ἀρκεστῇ στὸ πιθανὸ (εἰκός).

3. Πρόδικος (περίπου 470 - 390 π.Χ.). Ὁ Πρόδικος ὁ Κεῖος ἦταν λίγο νεώτερος ἀπὸ τὸν Πρωταγόρα. Ἀσχολήθηκε μὲ τὴν ἠθικὴ καὶ μὲ τὴ γραμματικὴ, ἰδίως μὲ τὰ συνώνυμα. Ἀπὸ τὸ σύγγραμμά του Ὡραὶ προέρχεται ὁ ὠραῖος μῦθος τοῦ Ἡρακλῆ μπροστὰ στοὺς δύο δρόμους, ποὺ μᾶς τὸν διάσωσε στὰ Ἀπομνημονεύματα (II, 1,21 κ.έ.) ὁ Ξενοφώντας.

4. Ἰππίας. Ὁ Ἰππίας ὁ Ἡλεῖος, σύγχρονος μὲ τὸν Πρόδικο, ἦταν ὁ πιὸ πολυμαθὴς ἀπὸ τοὺς σοφιστὲς (εἶχε γνώσεις μαθηματικῆς, φυσικῆς, ἱστορικῆς κλπ.). Ἀσχολήθηκε μὲ χρονολογικὰ ζητήματα καὶ δημοσίεψε κατάλογο ὀλυμπιονικῶν.

Ἀπὸ τοὺς ἄλλους παλαιούς σοφιστὲς οἱ πιὸ γνωστοὶ εἶναι: Πῶλος ὁ Ἀκραγαντῖνος, Εὐήνης ὁ Πάριος, Θρασύμαχος ὁ Χαλκιδόνιος καὶ Ἀντιφῶν ὁ Ραμνούσιος, ὁ δάσκαλος τοῦ Θουκυδίδη.

Ἐπίδραση τῆς σοφιστικῆς. Θὰ ἦταν πλάνη νά θεωρῇ κανεῖς τοὺς σοφιστὲς σάν φαύλους καὶ πονηροὺς ἀνθρώπους· ἦταν, τουλάχιστο οἱ παλαιότεροι, ἄνθρωποι ἔντιμοι καὶ στοχαστὲς ἀξιόλογοι. Ἡ κίνησή τους μοιάζει μὲ τὸν διαφωτισμὸ τοῦ 18. αἰῶνα. Ἡ κριτικὴ ποὺ ἄσκησαν τῶν καθιερωμένων ἀντιλήψεων τελικὰ ὠφέλησε περισσότερο παρὰ ἔβλαψε. Ὁλόκληρη ἡ διανοητικὴ ζωὴ στὴν Ἀθήνα ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 5. αἰ. π.Χ. — ἐποχὴ ποὺ παρουσιάστηκαν οἱ πρῶτοι σοφιστὲς — ὡς τὸ τέλος σχεδὸν τοῦ 4. εἶναι βαθύτατα ἐπηρεασμένη ἀπὸ τὴν σοφιστικὴ. Ἡ μεγαλύτερὴ τῆς ἴσως ὑπηρεσία εἶναι ὅτι ἔδωσε στὴν ἑλληνικὴ διάνοηση τὴ στροφὴ στὸν ἄνθρωπο καὶ θεμελίωσε τὴν συστηματικὴ ἐκπαίδευση τῶν νέων. Ἡ ρητορικὴ, κυριώτερο δημιούργημα τῶν σοφιστῶν, ἀποτελέσει ἀπὸ τότε οὐσιαστικὸ συστατικὸ τῆς ἑλληνικῆς παιδείας. Μέσα ὅμως στὸ τελευταῖο αὐτὸ ὑπῆρχε κι ἓνας μεγάλος κίνδυνος: ἡ μορφὴ νά ὑποτάξῃ τὸ περιεχόμενο, ἡ πειστικὴ τέχνη νά πνίξῃ τὴν ὁρμὴ γιὰ ἀλήθεια. Κι αὐτὸ συνέβη σὲ μικρότερο βαθμὸ στοὺς πρῶτους σοφιστὲς σὲ μεγαλύτερο στοὺς διαδόχους· ἀλλὰ καὶ κάτι πιὸ σημαντικό: μὲ τὸν σκεπτικισμὸ καὶ τὴ σχετικοκρατία ποὺ εἰσήγε ἡ σοφιστικὴ καθιστοῦσε προβληματικὴ τὴ δυνατότητα τῆς ἐπιστήμης καὶ κλονίζε τις καθιερωμένες αὐθεντίες τῆς θρησκείας, τῆς πολιτείας, τῶν οἰκογένειας. Ἐπρεπε τώρα νά ἀποδειχθῇ ἡ δυνατότητα νά γνωρίσῃ ὁ ἄνθρωπος τὰ πράγματα καὶ ἡ ὑπαρξὴ ἀσάλευτων καὶ αἰώνιων ἀληθειῶν ἀπαλλαγμένων ἀπὸ τίς ταλαντεύσεις τῆς ἀνθρώπινης γνώμης. Αὐτὸ διάλεξε, ὅπως θὰ ἰδοῦμε, γιὰ ἔργο του ὁ Σωκράτης καὶ θὰ συνεχίσουν μερικοὶ ἀπὸ τοὺς μαθητὲς του καὶ πρὸ πάντων ὁ πιὸ δαιμόνιος ἀπ' αὐτοὺς, ὁ Πλάτωνας.

Τὰ ἀποσπάσματα τῶν πρώτων σοφιστῶν (παλαιότερων καὶ σύγχρονων τοῦ Σωκράτη) τὰ βρῖσκει κανεῖς στὶς συλλογὲς τῶν Α. Mullach (παλαιότερη) καὶ Η. Diels (νεώτερη).

ΣΩΚΡΑΤΗΣ (470 - 399 π.Χ.)

Βίος. Ὁ Σωκράτης εἶναι ὁ Ἀθηναῖος ἐκεῖνος ποὺ ποτὲ δὲν ἔφυγε ἀπὸ τὴν Ἀθήνα, ἐκτὸς ὅταν οἱ στρατιωτικὲς του ὑποχρεώσεις ἐπίβαλαν νά πάῃ στὴν Μακεδονία καὶ στὴν Βοιωτία καὶ — μιὰ φορὰ — γιὰ νά παρακολουθήσῃ τὰ Ἴσθμια. Γενήθηκε τὸ 470 π.Χ. ἀπὸ ἀσήμαντους γονεῖς. Ὁ πατέρας του Σωφρονίσκος ἦταν λιθοξόος καὶ ἡ μητέρα του Φαιναρέτη μαῖα, πράγμα ποὺ ἔδωσε ἀφορμὴ στὸν Πλάτωνα νά γράψῃ μιὰ ἀπὸ τίς ὥραιότερες σελίδες τοῦ ἔργου του (Θεαίτ. 150b - 151d). Ὁ Σωκράτης στὴν ἀρχὴ ἀκολούθησε τὸ ἐπάγγελμα τοῦ πατέρα του, ἀλλὰ γρήγορα ἐγκατέλειψε τὴν τέχνη αὐτὴ καὶ στράφηκε πρὸς τὸν φιλοσοφικὸ στοχασμὸ. Περιώρισε τίς ὑλικὲς του ἀνάγκες στὸ ἐλάχιστο καὶ ἔτσι μποροῦσε νά περιφρονῇ τὰ χρήματα. Πέντε μνῆς τοῦ ἔφθαναν γιὰ νά ζῇ ἓνα χρόνον. Παντρεύτηκε, καὶ μᾶλλον ἀργὰ ἀπόκτησε τρεῖς γιούς. Ἀπὸ τὴ ζωὴ του δὲν ξέρομε παρὰ μόνο λίγα ἀξιόλογα περιστατικά, ποὺ εἶναι ὅλα πρὸς τιμὴ του. Στὰ 432, κατὰ τὴν πολιορκίαν τῆς Ποτίδαιας,

διακρίθηκε για τὸ θάρρος του καὶ τὴν ἀντοχή του. Στὰ 424, στὴν ἡττα τῶν Ἀθηναίων στὸ Δῆλιο, προκάλεσε τὸ σεβασμὸ τῶν ἐχθρῶν μὲ τὴν περηφάνη διαγωγή του στὴν ὑποχώρηση. Στὰ 406, στὴ δίκη γιὰ τὶς Ἀργινοῦσες, ἐπιστάτης τῶν πρυτάνεων (δηλ. πρόεδρος τῆς Βουλῆς) ἀρνήθηκε νὰ ἱκανοποιήσῃ τὴν ἀπαίτηση τοῦ ὠργισμένου ἀθηναικοῦ λαοῦ καὶ νὰ βάλῃ σὲ ψηφοφορία μιὰ παράνομη πρόταση. Στὰ 404, μὲ κίνδυνο τῆς ζωῆς του, ἀρνήθηκε νὰ ἐκτελέσῃ μιὰ παράνομη διαταγή τῶν Τριάκοντα, νὰ συλλάβῃ δηλ. τὸν Λέοντα τὸν Σαλαμίνιο. Στὰ 399 κατηγορήθηκε γιὰ ἀσέβεια καὶ ἀφοῦ καταδικάστηκε μὲ μικρὴ πλειονοψηφία σὲ θάνατο, ἤπιε ἀτάραχος, ἀνάμεσα στοὺς φίλους του, τὸ κῶνειο. Τέτοια σὲ συντομία ἦταν ἡ γεμάτη ἀξιοπρέπεια, ἀνεξαρτησία καὶ ἀταραξία ζωὴ τοῦ Σωκράτη, ποὺ τὴν ἐπισφράγισε ἓνας ἡρεμος θάνατος.

Ἡ προσωπικότητά του. Σωματικὰ ὁ Σωκράτης ἦταν ἄσχημος· κακοντυμένος, ἔμοιαζε μὲ Σιληνὸ ἢ μὲ τὸ σάτυρο Μαρσύα. Συνήθιζε νὰ ρωτᾷ μὲ ἀφέλεια γιὰ παράξενα ζητήματα, πράγμα ποὺ στὴν ἀρχὴ εὐχαριστοῦσε ὅσους τὸν πλησίαζαν, κατόπιν ὅμως τοὺς ἔκανε νὰ αἰσθάνωνται ἀνήσυχα. Ἡ προσωπικότητά του ἀσκοῦσε μιὰν ἀκαταμάχητη γοητεία. Οἱ μαθητές του τὸν λάτρευαν. Γιατὶ εἶχε μαθητές· ἦταν τὸ κέντρο ἑνὸς κύκλου ποὺ τὸν ἀποτελοῦσαν ἄνθρωποι ἀπὸ διάφορες κοινωνικὲς τάξεις. Τὰ «μαθήματα» ἦταν συζητήσεις στὶς ὁποῖες ἔπαιρνε μέρος ὅποιος ἤθελε. Ὁ Σωκράτης δὲν εἶχε ὠρισμένο τόπο διδασκαλίας καὶ δὲν ἔπαιρνε χρήματα γι' αὐτήν. Ἦταν ἀξιαγάπητος σύντροφος, λεπτός καὶ ἐξυπνος. Εἶχε, καὶ στὶς δυσκολώτερες στιγμὲς τῆς ζωῆς του, μιὰν ἐκπληκτικὴ ψυχικὴ γαλήνη καὶ ἀπεριόριστη ἐμπιστοσύνη στὸν θεό.

Τὸν περισσότερο καιρὸ του τὸν περνοῦσε στὸ ὑπαίθρο. Πήγαινε στὰ γυμναστήρια, στὶς παλαῖστρες, στὴν Ἀγορά, στὸν Κεραμεικὸ, καὶ ἐκεῖ συζητοῦσε μὲ τὸν ἓνα καὶ μὲ τὸν ἄλλο. Ἐνας ἀπὸ τοὺς πιὸ συνηθισμένους τόπους ὅπου σύχναζε ἦταν τὸ γυμναστήριον Λύκειο, στὶς δχθες τοῦ Ἰλισοῦ, στὰ ἀνατολικά τῆς πόλης.

Κοντὰ στοὺς θερμοὺς φίλους ποὺ εἶχε, ἀπόκτησε μὲ τὸν καιρὸ καὶ ἀρκετοὺς ἐχθρούς. Ὁ ἴδιος στὴν ἀπολογία του (ποὺ τὸ πνεῦμα τῆς εἶναι βέβαιο ὅτι διασώθηκε στὴν πλατωνικὴ Ἀπολογία) ἐξηγεῖ πῶς ἐγινε αὐτό. Εἶχε ἀποδείξει ἀμαθεῖς πολλοὺς ἀπὸ ἐκείνους ποὺ θεωροῦνταν σπουδαῖοι. Ἦταν ἀνεξάρτητος. Εἶχε δυσареστήσει τὸ ἴδιο καὶ τοὺς δημοκρατικούς καὶ τοὺς ὀλιγαρχικούς. Παραδίδονταν σὲ ἐκστασιακοὺς στοχασμούς, τοὺς ὁποίους οἱ Ἀθηναῖοι, προσκολλημένοι στὴν παράδοση, ἔβλεπαν μὲ ὑποψία. Καταδιώξεις φιλοσόφων γιὰ ἀσέβεια δὲν ἦταν, στὰ χρόνια αὐτά, κάτι τὸ ἐντελῶς ἀσυνήθιστο· ἤδη ὁ Ἀναξαγόρας καὶ ὁ Πρωταγόρας εἶχαν διωχθῇ. Ὁ Σωκράτης ὑπῆρξε τὸ θῦμα τόσο τῆς δυσπιστίας ποὺ προκαλοῦσαν οἱ φιλοσοφικὲς ἀναζητήσεις ὅσο καὶ τῶν προσωπικῶν ἐχθροτήτων ποὺ εἶχε ζήσει. Γιὰ ἐπικίνδυνο νεωτεριστὴ παράστησε τὸ Σωκράτη πρὸ πάντων ἢ κατωδία.

Ἡ δίκη. Ἐνας πολιτικός, ὁ Ἄνυτος, φαίνεται ὅτι ὑπῆρξε ὁ πρωτεργάτης τῆς δίκης τοῦ Σωκράτη. Μαζὶ μὲ τὸν ῥήτορα Λύκωνα ἔκαμε

τὴν καταγγελία (γραφὴ) τὴν ὁποία ὑποστήριξε στὸ δικαστήριο, πιθανὸν ἐπειτα ἀπὸ παρακίνηση τοῦ Ἀνυτου, ἑνας ἄσημος ποιητής, ὁ Μέλητος. Ἡ καταγγελία πιθανὸν εἶχε τὸν ἀκόλουθο τύπο:

Σωκράτης Σωφρονίσκου Ἀλωπεκῆθεν ἀδικεῖ, οὓς μὲν ἡ πόλις νομίζει θεοὺς οὐ νομίζων, ἕτερα δὲ καινὰ δαιμόνια εἰσφέρον· ἀδικεῖ δὲ καὶ τοὺς νέους διαφθείρων. Τίμημα (ποινὴ) θάνατος.

Ὁ Ξενοφώντας, στὴν ἀρχὴ τῶν Ἀπομνημονευμάτων, δίκαια ἐκπλήσσεται γιὰ αὐτοὺς τοὺς λόγους τῆς κατηγορίας· γιατί ὁ Σωκράτης, τουλάχιστο ἐξωτερικά, σεβόταν τὴ θρησκεία τῆς πόλεως καὶ σὲ καμμιάν ἄλλη ἀξιόποινη πράξη δὲν εἶχε πέσει.

Ἀπολογήθηκε στοὺς ἡλιαστὲς μὲ ἓνα τόνο σχεδὸν ἀγέρωχο καὶ μὲ μιὰν εἰρωνεία (προσποιητὴ ἄγνοια) πού τοὺς ἐξώργισε. Ἡ ὅλη του στάση θεωρήθηκε σὰν «ἐμμονή» στὴν πλάνη. Στὴ συζήτηση γιὰ τὴν ποινὴ ἔδειξε τὴν ἴδια περηφάνεια· μὲ μικρὴ πλειονοψηφία (281 στοὺς 501 δικαστὲς) κηρύχθηκε ἐνοχος καὶ μὲ μεγαλύτερη (300 στοὺς 501) καταδικάστηκε σὲ θάνατο, πράγμα πού δείχνει, πὼς ἂν ἔκανε ὠρισμένες ὑποχωρήσεις ἦταν δυνατό νὰ ἀπαλλαγῇ.

Οἱ δύο εἰκόνες τοῦ Σωκράτη. Ὁ Σωκράτης δὲν ἔγραψε τίποτε. Τὸν γνωρίζομε μονάχα ἀπὸ τοὺς μαθητὲς του, τὸν Πλάτωνα καὶ τὸν Ξενοφῶντα. Ἀλλὰ καὶ οἱ δύο αὐτοὶ δὲν μᾶς παρουσιάζουν τὸν ἴδιο Σωκράτη. Στὸν Πλάτωνα ὁ Σωκράτης εἶναι ἓνας ἄνθρωπος σχεδὸν θεϊκὸς πού συγκινεῖ τίς καρδιὲς μὲ μιὰ παράξενη δύναμη. Στὸν Ξενοφῶντα ὁ θεϊκὸς ἄνθρωπος ἐξαφανίζεται· ὁ Σωκράτης γίνεταί κοινὸς θνητός, ὑποδειγματικὸς Ἀθηναῖος πολίτης, πού διδάσκει καὶ ἀσκει τὴν ἀρετὴ. Ὁ Πλάτωνας λέει πὼς ὁ Σωκράτης πίστευε ὅτι τὸ θεῖο τοῦ εἶχε ἀναθέσει μιὰν ἀποστολή: νὰ ἀφυπνίσῃ ψυχικὰ τοὺς Ἀθηναίους, νὰ τοὺς κεντρίσῃ, ὥπως κεντρίζει ὁ οἶστρος τὰ ζῶα. Ὁ Ξενοφώντας δὲν κάνει λόγο γιὰ τέτοια ἀποστολή. Καὶ οἱ δύο μαθητὲς μιλοῦν γιὰ τὸ «δαιμόνιον» τοῦ Σωκράτη, μιὰν ἐσωτερικὴ φωνὴ πού τὸν ἐμπόδιζε ἀπὸ ὠρισμένες πράξεις.

Θὰ ἦταν λάθος νὰ ἰσχυριστοῦμε ὅτι ὁ Σωκράτης τοῦ Ξενοφῶντα εἶναι πιὸ πραγματικὸς ἀπὸ τὸ Σωκράτη τοῦ Πλάτωνα, ἐπειδὴ εἶναι πιὸ «κοινὸς ἄνθρωπος». Θὰ ἔμνε ἀνεξήγητὴ ἡ βαθύτατὴ ἐπίδρασί του σὲ τόσους ἀνθρώπους, ἂν δὲν ὑπῆρχε σ' αὐτὸν μιὰ δυνατὴ καὶ πηγαία γοητεία. Ἀλλὰ μ' ὅλην τὴν ἀφθονία τῶν πληροφοριῶν, τὸ πρόσωπό του μένει σκεπασμένο μὲ κάποιον μυστήριο. Ἐκεῖνο πού ἀπὸ τὰ ἔργα τῶν σωκρατικῶν μποροῦμε νὰ ἀντιληφθοῦμε καθαρώτερα εἶναι ὁ φιλοσοφικὸς προσανατολισμὸς τοῦ δασκάλου.

Ὁ φιλοσοφικὸς προσανατολισμὸς τοῦ Σωκράτη. Ὡς τὴν ἐποχὴ τοῦ Σωκράτη ἡ ἰωνικὴ φιλοσοφία ἀγωνίζεταν νὰ ἐξηγήσῃ τὴν ἀρχὴ τοῦ κόσμου καὶ τῶν ὄντων, ἦταν δηλ. κοσμολογική. Ὁ Σωκράτης τὴν ἐστρεψε ἀπὸ τὸν κόσμον στὸν ἄνθρωπο, τὴν ἔκαμε δηλ. ἀνθρωπολογική. Πῆρε γιὰ ἐμβλημα τὸ δελφικὸ ρητὸ «γνώθι σαυτόν», ὑπονοώντας μὲ αὐτὸ ὅτι ὁ ἄνθρωπος πρέπει νὰ ἔχῃ συνειδήσῃ γιὰ τὸ τί εἶναι καὶ ὡς ὄν νοητικὸ καὶ ὡς ὄν ἐνεργητικὸ.

Κύριος σκοπός του ήταν να κάμει καλύτερους τους ανθρώπους. Αυτό ζητούσε να τὸ πετύχει ὄχι μὲ μακροὺς λόγους προφορικοὺς ἢ γραπτοὺς, ἀλλὰ μὲ μιὰ προσωπικὴ ἐπαφή, μὲ μιὰ συνομιλία πρόσωπο με πρόσωπο, μὲ τὴ διαλεκτικὴ μέθοδο, μὲ τὴν ὁποία προσπαθοῦσε νὰ ξυπνήσει στοὺς ἀνθρώπους τὴν ὁρμὴ γιὰ τὸ καλὸ. Ἔτσι δημιουργοῦσε μιὰν ἐσωτερικὴ ἀνησυχία στοὺς συνομιλητές του, ποὺ μπορούσε μὲ τὸν καιρὸ νὰ φέρῃ τὴν ἠθικὴ τους βελτίωση. Γιατὶ ὁ Σωκράτης πίστευε πὼς ἡ ἀρετὴ ἐῖναι γνώση καὶ πὼς ὅποιος κάνει τὸ κακὸ τὸ κάνει ἀπὸ ἀμάθεια· πράττω τὸ καλὸ καὶ εὐτυχῶ εἶναι γι' αὐτόν τὸ ἴδιο πράγμα, καθὼς καὶ πράττω τὸ κακὸ καὶ δυστυχῶ¹, καὶ ἐπεὶδὴ κανεὶς δὲν ἀποζητᾷ νὰ κάμῃ τὸν ἐαυτὸ του δυστυχισμένον ἢ νὰ τὸν βλάψῃ, γι' αὐτὸ κανεὶς δὲν εἶναι θεληματικὰ κακὸς (οὐδεὶς ἐκὼν ἀμαρτάνειν), καὶ ὅποιος ξέρει τὸ καλὸ τὸ κάνει κιόλας. Ἡ γνώση ὅμως αὐτὴ δὲν εἶναι ἓνα ξερὸ νοητικὸ κατασκεύασμα, ἀλλὰ μιὰ ἀσάλευτη, σὲ παντοτινὰ ἰσχύουσες ἀξίες θεμελιωμένη πεποιθήσις.

Ἀφωσιώθηκε πρὸ πάντων νὰ καθορίσῃ τίς ἠθικὲς καὶ πολιτικὲς ἐννοίες, ὅπως τὴ δικαιοσύνη, τὴν εὐσέβεια, τὸ ἀγαθόν, τὴν ἀνδρεία, τὴ σωφροσύνη κλπ. Ἡ σκέψις του, προσανατολισμένη στὴν πρακτικότητά, ζητοῦσε νὰ ὑποκαταστήσῃ τίς διάφορες ἀβέβαιες, ἐμπειρικὲς καὶ ἀντιφατικὲς συνήθειες καὶ γνώμες, μὲ μιὰν ἠθικὴ πὺν στηρίζεται στὸν ὁρθὸ λόγον. Ὁ Σωκράτης μὲ ἀκριβῆ ὁρισμὸν τῶν ἐννοιῶν καὶ σύλληψιν καὶ κατοχύρωσιν τῶν κανόνων τῆς ἠθικότητος ἤθελε νὰ ξεφύγῃ ἀπὸ τὸ βασιλεῖο τῆς γνώμης (δόξης) καὶ νὰ ἰδρύσῃ μιὰ στέρεη ἠθικὴ ἐπιστήμη.

Ἦταν ἐπόμενο πὼς μιὰ τέτοια ἐργασία, θὰ γεννοῦσε ἀνησυχίες στὰ συντηρητικὰ πνεύματα. Αὐτὴ ἡ συνεχὴς ἐξέτασις ὅλων τῶν ὡς τότε ἀξιῶν τάραζε τὴ συνειδήσιν τοὺς ἐπιτόλαιοι μάλιστα παρατηρητὲς σύγχυσαν τὸν Σωκράτη μὲ τοὺς σοφιστὰς ποὺ ἔκαναν καὶ αὐτοὶ τὴν ἴδια ἐξέτασιν μὲ διαφορετικὸ πνεῦμα. Ἡ ἐξέτασις τῶν σοφιστῶν κατάληγε στὸν ὑποκειμενισμὸ καὶ στὴν σχετικότητά· ἡ ἐξέτασις τοῦ Σωκράτη σὲ σταθερές, παντοτινὰ ἰσχύουσες ἀρχές, σὲ αἰώνιες ἀξίες.

Τὴν μεγάλη ἐπίδρασιν στοὺς σύγχρονους καὶ μεταγενέστερους ἄσκησε ὁ Σωκράτης ὄχι τόσο μὲ τὴ θεωρητικὴ του διδασκαλία ὅσο μὲ τὸ παράδειγμα του, μὲ τὴ ζωὴ του καὶ πρὸ πάντων μὲ τὸν θάνατό του.

ΠΛΑΤΩΝ (428 - 347 π.Χ.).

Βίος. Ὁ Πλάτωνας, γιὸς τοῦ Ἀρίστωνα καὶ τῆς Περικτιόνης, γεννήθηκε τὸ 428 π.Χ. ἀπὸ οἰκογένεια ἀριστοκρατικὴ, γιατί ὁ πατέρας του ἀνέβαζε τὴ γενιά του ὡς τὸν Κόδρον, καὶ ἡ μητέρα του ὡς τὸν Σόλωνα. Ὁ Κριτίας, ὁ ἐπισημότερος ἀπὸ τοὺς Τριάκοντα, ἦταν θεῖος τῆς μητέρας του, καὶ ὁ Χαρμίδης, ἄλλος σημαντικὸς ὀλιγαρχικὸς, ἀδελφός

1. Στὴν ἀρχαία ἐλληνικὴ γλῶσσα «εὖ πράττω» σημαίνει καὶ ἐνεργῶ σωστὰ καὶ εὐτυχῶ, καὶ «κακῶς πράττω» σημαίνει ἐνεργῶ ἄσχημα καὶ δυστυχῶ.

της. Είχε δύο αδελφούς, τὸν Ἀδείμαντο καὶ τὸν Γλαύκωνα. Ὅπως ὅλοι οἱ νέοι τῆς Ἀθήνας κατάγινε μὲ τὴ γυμναστική καὶ λέγεται πὼς γιὰ τὸ πλατὺ τοῦ στήθος ὠνομάστηκε Πλάτωνας ἐνῶ πρωτύτερα λεγόταν Ἀριστοκλῆς. Πολὺ νωρὶς ἄρχισε νὰ γράφῃ λυρικά, δραματικά ποιήματα καὶ ἐπιγράμματα. Ἡ ἀποφασιστικώτερη στιγμή τῆς ζωῆς του ἦταν ἡ γνωριμία του μὲ τὸν Σωκράτη ποὺ ἔγινε ὅταν ἦταν 20 χρονῶν. Ἐκαφε τὶς τραγωδίες ποὺ εἶχε γράψῃ καὶ λογάριαζε νὰ παραστήσῃ καὶ γιὰ ἐννιά περίπου χρόνια, δηλαδὴ ὡς τὸν θάνατο τοῦ Σωκράτη (399), ἦταν ἀφωσιωμένος μαθητῆς του. Πρωτύτερα εἶχε διαβάσει ἔργα ἄλλων φιλοσόφων καὶ προσωπικὰ εἶχε γνωρίσει τὸν ἡρακλειτικὸ Κρατύλο. Ἀπὸ τὴν ἐπαφή του αὐτὴ μὲ τὸν Σωκράτη ἔμαθε νὰ προσέχῃ περισσότερο στὸ ὑπεραισθητό, ἰδιαίτερα στὸ ἠθικὸ, καθὼς ἐπίσης καὶ νὰ διακρίνῃ τὰ μεγάλα ἐλαττώματα τῆς ἀθηναϊκῆς δημοκρατίας.

Ἀρρωστος κατὰ τὴ θανάτωσιν τοῦ ἀγαπημένου του δασκάλου, δὲν παραβρέθηκε στὶς τελευταῖες του στιγμές· πάντως ἡ καταδίκη καὶ ἡ θανάτωσιν τοῦ Σωκράτη τὸν συγκλόνισαν βαθύτατα καὶ τὸν ἔκαμαν νὰ σκεφθῇ, ὅτι ἡ ἀθηναϊκὴ πολιτεία δὲν μποροῦσε νὰ σωθῇ μὲ μεταρρυθμίσεις στὸ πολίτευμα παρὰ μονάχα μὲ μιὰν ἠθικὴ διαπαιδαγώγησιν τοῦ λαοῦ. Ἐτσι ἄρχισε νὰ ὀριμάζῃ μέσα του ἡ ἰδέα νὰ γίνῃ ὁ ἴδιος ὁ ἠθικός καὶ κοινωνικός ἀναμορφωτὴς τοῦ λαοῦ του. Ὑστερα ἀπὸ τὸν θάνατο τοῦ Σωκράτη γιὰ λίγον καιρὸ πῆγε στὰ Μέγαρα κοντὰ στὸν Εὐκλείδη (περίπου 450 - 380· ἄλλος ὁ μαθηματικὸς Εὐκλείδης ποὺ ζῆ στὴν Ἀλεξάνδρεια γύρω στὸ 300 π.Χ.), μαθητὴ καὶ αὐτὸν τοῦ Σωκράτη, ὅπου βρίσκονταν καὶ ἄλλοι σωκρατικοί. Γύρισε στὴν Ἀθῆνα ὅπου ἔμεινε περίπου μιὰ δεκαετία καὶ ἔγραψε τὰ πρῶτα φιλοσοφικά του ἔργα ποὺ ἔχουν τὴ σφραγίδα τῶν ιδεῶν τοῦ Σωκράτη. Ὑστερα ἔκαμε ἀρκετὰ ταξίδια. Εἶναι ἀμφίβολο ἂν ταξίδεψε στὴν Αἴγυπτο καὶ στὴν Κυρήνη, ἀπ' ὅπου κατάγοταν ὁ μαθηματικὸς Θεόδωρος, ὅπως ὅποτε ὅμως πῆγε στὸν Τάραντα τῆς Ἰταλίας γιὰ νὰ γνωρίσῃ τοὺς Πυθαγόρειους. Οἱ ἐντυπώσεις ποὺ δέχτηκε ἐδῶ ὁ Πλάτωνας στὴν συναναστροφὴ του μὲ τοὺς Πυθαγόρειους, ἰδιαίτερα μὲ τὸν Ἀρχύτα, ἔπαιξαν ἀποφασιστικὸ ρόλο στὴν διαμόρφωσιν τῆς φιλοσοφίας του. Πῆγε κατόπι στὴν Σικελία, στὶς Συρακοῦσες (388), ὅπου τυράννευε ὁ Διονύσιος Α', στὴν αὐτὴν τοῦ ὁποῦο σύχναζαν καὶ ἄλλοι σωκρατικοί, ὅπως ὁ Αἰσχίνης (ἄσχετος μὲ τὸν ρήτορα) καὶ ὁ Ἀρίστιππος. Ἴσως πῆγε πὼς ἂν κέρδιζε στίς ἰδέες του τὸν ἰσχυρὸ αὐτὸν ἡγεμόνα θὰ πραγματοποιοῦσε τὰ πολιτικά του ἰδανικά, γρήγορα ὅμως κατάλαβε πὼς αὐτὸ ἦταν ἀδύνατο.

Ἐδῶ συνδέθηκε μὲ στενὴ φιλία μὲ τὸν γαμπρὸ τοῦ τυράννου, τὸν Δίωνα, ἡ ὁποία κράτησε ὡς τὸν βίαιον θάνατο τοῦ τελευταίου. Στὴν Σικελία ἐπίσης γνώρισε καὶ ἀγάπησε τὶς κωμωδίες τοῦ Ἐπίχαρμου καὶ τοὺς μίμους τοῦ Σώφωνα ποὺ εἶχαν ἐπίδρασιν στὴ διαμόρφωσιν τοῦ ὅφους του. Τὴ φιλία Πλάτωνα - Δίωνα ὁ καχύποπτος Διονύσιος ἴσως τὴν θεώρησε ὡς τὴν ἀρχὴ κάποιας συνωμοσίας καὶ γι' αὐτὸ ἐδιώξε τὸν Πλάτωνα ἀπὸ τὴ Σικελία. Ἐνα σπαρτιατικὸ πλοῖο τὸν ἔφερε στὴν Αἴγινα, ποὺ τότε βρισκόταν σὲ πόλεμον μὲ τὴν Ἀθῆνα. Οἱ Αἰγινῆτες θέλησαν νὰ τὸν

πουλήσουν ως δούλο, ένας όμως φίλος του από την Κυρήνη, ο Ἀννίκερης, πλήρωσε, όπως λέγεται, τὰ λύτρα καὶ τὸν ἐλευθέρωσε. Οἱ φίλοι τοῦ Πλάτωνα μάζεψαν τὰ χρήματα γιὰ νὰ τὰ δώσουν στὸν Ἀννίκερη, ἀλλὰ ἐκεῖνος δὲν τὰ δέχτηκε καὶ τότε ἀποφάσισαν μ' αὐτὰ νὰ ἀγοράσουν ἕνα κήπο κοντὰ στὸ ἱερὸ τοῦ ἥρωα Ἀκαδήμου, νοτιοδυτικὰ τῆς πόλης, κοντὰ στὸν Κολωνό, γιὰ νὰ διδάσκη ἐκεῖ ὁ φιλόσοφος. Ἔτσι ἄνοιξε ἡ πλατωνικὴ σχολή, ἡ Ἀκαδημία (387 π.Χ.), ἡ πρώτη πραγματικὴ φιλοσοφικὴ σχολὴ τῶν Ἑλλήνων ποὺ ἐπρόκειτο νὰ ζήσει πάνω ἀπὸ 900 χρόνια (387 π.Χ. - 529 μ.Χ. ποὺ τὴν ἐκλείσει ὁ Ἰουστινιανός).

Ὁ Δίωνας, μετὰ τὸν θάνατο τοῦ Διονυσίου τοῦ Α', κάλεσε στὴν Σικελία τὸν Πλάτωνα μὲ τὴν ἐλπίδα πὼςμποροῦσαν νὰ κερδίσουν στὶς ιδέες τους τὸν ὁμώνυμο γιὸ τοῦ τυράννου ποὺ τὸν διαδέχθηκε. Ὁ Πλάτωνας πῆγε (367), ἀλλὰ ἡ προσπάθεια καὶ πάλι δὲν ἔφερε ἀποτελέσματα. Καὶ τρίτη φορὰ (361) πῆγε ὁ Πλάτωνας στὴν Σικελία γιὰ νὰ ἐπιτύχῃ τὴν συμφιλίωση Διονυσίου Β' - Δίωνα. Τὴν φορὰ αὕτη φαίνεται πὼς διέτρεξε κίνδυνο καὶ ἡ ζωὴ του ἀπὸ τὸν τύραννο καὶ πὼς σώθηκε μὲ τὴν ἐπέμβαση τοῦ Πυθαγόρειου Ἀρχύτα ποὺ ἔπαιρνε μέρος στὴν κυβέρνησιν τοῦ Τάραντα. Ὁ Δίωνας τὸ 357 π.Χ. ἐπιβλήθηκε μὲ πραξικόπημα καὶ γιὰ 1 χρόνια κυβέρνησε αὐταρχικὰ τὶς Συρακοῦσες· τὸ 354 π.Χ. ὁμοῦς δολοφονήθηκε καὶ ἔτσι χάθηκε ὁ ἄνθρωπος στὸν ὁποῖο ὁ Πλάτωνας εἶχε στηρίξει τὶς ἐλπίδες του νὰ πραγματοποιηθοῦν κάποτε οἱ πολιτικὲς του ιδέες. Ἀπὸ τότε καὶ ὕστερα ὡς τὸν θάνατό του (347) ὁ Πλάτωνας ἀσχολεῖται μόνο μὲ τὴ διδασκαλίαν καὶ τὴ συγγραφὴν.

Εργα. Γιὰ τὸν Πλάτωνα ἡ κύρια δράση δὲν ἦταν ἡ συγγραφικὴ ἐργασία, ἀλλὰ ἡ προφορικὴ ἐπικοινωνία μὲ τοὺς μαθητὲς του ποὺ γίνονταν στὴν Ἀκαδημία μὲ τὰ μαθήματα καὶ τὶς συζητήσεις. Γιὰ τοὺς μεταγενέστερους ὁμοῦς καὶ γιὰ μᾶς σήμερα τὴν κύρια πηγὴ γιὰ τὴ γνώση τοῦ διανοητικοῦ τοῦ κόσμου ἀποτελοῦν τὰ συγγράμματά του, ποὺ σώθηκαν ὅλα, γιατί τὰ ἀγαποῦσαν καὶ στὴν ἀρχαιότητα καὶ κατόπι καὶ τὰ ἀντίγραφαν. Πάνω ἀπὸ 50 χρόνια ἔγραφε καὶ, ὅπως λένε, πέθανε γράφοντας. Ἄν ἐξαίρεσωμε 6 διαλόγους. (Περὶ δικαίου, Περὶ ἀρετῆς, Διμύδοκος, Σίσυφος, Ἐρυξίας, Ἀξίοχος) καὶ τοὺς Ὀρους ποὺ τὰ θεωροῦσαν καὶ οἱ ἀρχαῖοι νόθα, 36 συγγράμματα λογαριάζονταν στὴν ἀρχαιότητα σὰν γνήσια ἔργα τοῦ Πλάτωνα. Θεωρεῖται πιθανὸν ὅτι οἱ μαθητὲς τοῦ Πλάτωνα, λίγο ὕστερα ἀπὸ τὸν θάνατό του, μάζεψαν τὰ ἔργα τοῦ δασκάλου καὶ μὲ βάση τὴν ὁμοιότητα τοῦ περιεχομένου, ὅπως γινόνταν μὲ τὶς τραγωδίες, τὰ κατὰταξαν σὲ 9 τετραλογίες, λογαριάζοντας τὶς 13 ἐπιστολὲς σὰν ἕνα ἔργο. Ἡ κατὰταξιν ἔγινε ἀκριτὰ γι' αὐτὸ περιλήφθηκαν καὶ νόθα ἔργα. Οἱ ἀλεξανδρινοὶ φιλόλογοι, κυρίως ὁ Ἀριστοφάνης ὁ Βυζάντιος, ἐπέξεργάστηκαν αὐτὴν τὴν συλλογὴ. Εἶναι πάντως βέβαιο ὅτι ὁ Θράσυλλος, ἀστρολόγος στὴν αὐλὴ τοῦ αὐτοκράτορα Τιβερίου (14 - 37 μ.Χ.), βρῆκε τὴν κατὰταξιν αὐτήν.

Ἡ νεώτερη ἐρευνα ἔδειξε πὼς ἄλλοι τέσσερις διάλογοι (Δεῦτερος Ἀλκιβιάδης, Ἰππαρχος, Ἐρασταί, Θεάγης)

είναι ἀσφαλῶς νόθοι καὶ πῶς τρεῖς ἀκόμη (Μίνως, Κλειτοφῶν, Πρωτος Ἀλκιβιάδης) καὶ ἡ Ἐπινομίς εἶναι ἴσως πλαστά ἔργα. Τοὺς Νόμους τοὺς δέχεται στὴν βάση ἔργο τοῦ Πλάτωνα, ἀλλὰ ἐκδομένους μετὰ τὸν θάνατό του ἀπὸ τὸν μαθητὴ τοῦ Φίλιππο τὸν Ὀτουντιο. Ἀπὸ τῆς 13 Ἐπιστολῆς ἀσφαλῶς γνήσια θεωρεῖται ἡ 7η, πολὺ πιθανὸν γνήσιος ἡ 6η καὶ ἡ 8η καὶ μὲ μικρότερη πιθανότητα γνήσια ἡ 2η· οἱ ἄλλες θεωροῦνται νόθες. Ὡς πρὸς τὰ Ἐπιγράμματα πού ἀποδίδονται στὸν Πλάτωνα, ἡ κριτικὴ εἶναι ἐπιφυλακτικὴ. Ἰσως μερικὰ εἶναι γνήσια, ἰδίως τὰ ἐπιγράμματα στὸν Ἀριστοφάνη καὶ τὸν Δίωνα. Σύμφωνα μὲ τὰ πορίσματα αὐτὰ τῆς ἔρευνας 28 εἶναι τὰ ἀσφαλῶς γνήσια συγγράμματα τοῦ Πλάτωνα, δηλ. 26 διαλόγοι, ἡ Ἀπολογία καὶ ἡ 7η ἐπιστολή.

Ὁ καθορισμὸς τῆς χρονολογικῆς σειρᾶς τῆς συγγραφῆς τῶν πλατωνικῶν ἔργων μὲ βάση τόσο τῆς ιδέες πού ἐκθέτονται σ' αὐτὰ ὅσο καὶ τῆς γλώσσας καὶ τὸ ὄφος, στάθηκε γιὰ τὴν ἔρευνα μιὰ πολὺ δύσκολη ἐργασία πού κράτησε ἕνα περίπου αἰῶνα καὶ μόλις στίς μέρες μας ἔφθασε σὲ συμπεράσματα πού μποροῦν νὰ θεωρηθοῦν ἀσφαλῆ. Σύμφωνα μ' αὐτὰ διακρίνουν τρεῖς περιόδους στὴν συγγραφικὴ παραγωγή τοῦ Πλάτωνα: τὴν πρῶιμη περίοδο ἢ τὴν περίοδο τῆς νεότη-
τας, τὴν περίοδο τῆς ὀριμότη-
τας, καὶ τὴν ὀψιμη
περίοδο ἢ τὴν περίοδο τῶν γηρατειῶν.

1. *Πρῶιμη περίοδος ἢ περίοδος τῆς νεότη-
τας* (τὰ χρόνια 399 - 387). Σ' αὐτὴν ἀνήκουν τὰ ἐξῆς ἔργα: Ἀπολογία, Κρίτων, Χαρμίδης, Πρωταγόρας, Λάχης, Εὐθύφρων, Ἰππίας Μείζων, Ἰππίας Ἐλάττων, Ἴων, Λῦσις, Γοργίας.

2. *Περίοδος τῆς ὀριμότη-
τας* (386 - 367). Σ' αὐτὴν ἀνήκουν: Μενέξενος, Κρατύλος, Εὐθύδημος, Μένων, Παρμενίδης, Φαίδων, Φαῖδρος, Πολιτεία, Συμ-
πόσιον, Θεαίτητος.

3. *Ὀψιμη περίοδος ἢ περίοδος τῶν γηρατειῶν* (366 - 347). Σ' αὐτὴν ἀνήκουν: Σοφιστής, Πολιτικός, Φί-
ληβος, Κριτίας, Τίμαιος, Νόμοι, 7η ἐπιστολή.

Τὰ συγγράμματα τοῦ Πλάτωνα, ἐκτὸς ἀπὸ τῆς Ἐπιστολῆς καὶ τὴν Ἀπολογία, εἶναι διάλογοι καὶ ἐπιγράφονται ἀπὸ τὸ ὄνομα κάποιου ἀπὸ τὰ πρόσωπα πού συζητοῦν, λ.χ. Πρωταγόρας, Φαίδων, Γοργίας, Φαῖδρος κλπ. Τρεῖς μονάχα ἀπὸ τοὺς διαλόγους τὸ Συμπόσιον, ἢ Πολιτεία καὶ οἱ Νόμοι ἔχουν τὴν ἐπιγραφή ἀπὸ τὸ περιεχόμενο. Σ' ὅλους τοὺς διαλόγους (ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς Νόμους) τὴ συζήτηση διευθύνει ὁ Σωκράτης. Στους διαλόγους τῆς πρώτης περιόδου ὅσα ὑποστηρίζει ὁ Σωκράτης εἶναι πολὺ κοντὰ σὲ ὅσα πραγματικὰ ἐκεῖνος πίστευε καὶ δίδασκε, στοὺς κατοπινοὺς ὁμοῦς κάτω ἀπὸ τὸν Σωκράτη εἶναι ὁ ἴδιος ὁ Πλάτωνας μὲ τῆς δικῆς του ιδέας.

Σύντομη ανάλυση μερικῶν πλατωνικῶν ἔργων. 1. Ἀπολογία. Διαιρεῖται σὲ τρία μέρη: α) τὴν κυρίως ἀπολογία (17a - 35d)· β) τὸν λόγο γιὰ τὴν ποινὴ (36a - 38b)· καὶ τὸν λόγο πρὸς τοὺς δικαστὲς ποὺ ψήφισαν τὴν θανάτωσή του (38c - 42). Ὁ Σωκράτης ἀποκρούει τὴν κατηγορίαν τοῦ Μέλητου γιὰ ἀθεΐα καὶ διαφθορὰ τῆς νεολαίας καὶ ἐξηγεῖ στοὺς δικαστὲς ὅτι δὲν εἶναι οὔτε φυσικὸς φιλόσοφος οὔτε σοφιστής. Ἡ μοναδική του «σοφία» συνίσταται στὴν γνώση ὅτι δὲν ξέρεي τίποτε. Ἐξ ἀφορμῆς ἐνὸς χρησμοῦ ὅτι εἶναι ὁ πιὸ σοφός, κοίταξε νὰ βρῇ ἕνα σοφώτερό του· ἔτσι ἐπισκέφθηκε ὅλους τοὺς φημισμένους γιὰ σοφίαν καὶ μὴ βρίσκοντας κανένα πραγματικὰ τέτοιο προσπάθησε νὰ τοὺς πείσῃ γιὰ τὴν ἀγνοιά τους μὲ ἀποτέλεσμα νὰ τοὺς κἀν ἐχθροὺς του. Τὸν ἐλεγχο ποὺ ἔκανε τῶν θεωρούμενων σπουδαίων θὰ τὸν συνεχίσῃ, γιατί τὸν θεωρεῖ καθήκον ποὺ τοῦ τὸ ἔχουν τάξει οἱ θεοί. Ἄν τὸν σκοτώσουν θὰ ζημιώσουν τὴν πολιτείαν, γιατί εἶναι ὁ οἷστρος (ἀλογόμυγα) ποὺ ἐστειλαν οἱ θεοὶ γιὰ νὰ κεντρίσῃ τοὺς νεωθροὺς Ἀθηναίους. Στὸ δεῦτερο μέρος, ποὺ ὁ τόνος εἶναι ψηλότερος, ὁ Σωκράτης λέει ὅτι ὅχι μόνον ἀξιοτιμωρίας δὲν κρίνει τὸν ἑαυτό του, ἀλλὰ, ἀντίθετα, τὸν νομίζει ἀξιοῦ ἀμοιβῆς. Ὑποχωρώντας ἐν τούτοις στὶς παρακλήσεις τῶν φίλων του προτείνει ὡς ποινὴ τριάντα μῖνες, γιὰ τὴν πληρωμὴ τῶν ὁποίων ἐγγυητὲς εἶναι οἱ ἴδιοι. Στὸ τρίτο μέρος, προσφωνώντας τοὺς δικαστὲς ὕστερα ἀπὸ τὴν ἐκδοσὴ τῆς καταδικαστικῆς σὲ θάνατο ἀποφάσεως, προλέγει ὅτι πολλοὶ μελλοντικὰ θὰ τοὺς κατηγορήσουν γιὰ τὴν ἀδικητὴν καταδίκη του. Ὁ ἴδιος δὲν αἰσθάνεται καμμιὰ λύπη ποὺ πρόκειται νὰ πεθάνῃ, γιατί ὁ θάνατος δὲν εἶναι κακόν· ἄλλωστε στὸν ἀγαθὸ ἄνδρα κανεῖς δὲν μπορεῖ νὰ κάμῃ κακόν. Τέλος συγχωρεῖ τοὺς κατηγοροὺς του καὶ τοὺς δικαστὲς ποὺ ψήφισαν τὴν θανάτωσή του.

2. Κρίτων. Ὁ πλούσιος μαθητὴς τοῦ Σωκράτη Κρίτωνας ἔρχεται, νύκτα ἀκόμη, στὴν φυλακὴ καὶ προσπαθεῖ νὰ πείσῃ τὸν δάσκαλό του νὰ δραπετεύσῃ γιὰ νὰ μὴ θανατωθῇ. Ὁ Σωκράτης μὲ βάσιμα ἐπιχειρήματα ἀποκρούει τὴν πρότασιν τοῦ Κρίτωνος καὶ διδάσκει ὅτι ὁ πολίτης καὶ ἀδικούμενος ἀπὸ τὴν πατρίδα δὲν δικαιούται νὰ ἀνταποδίδῃ τὴν ἀδικίαν, ἀλλὰ, ἀντίθετα, ὀφείλει νὰ τὴν ὑπακούῃ, ἀκόμη κι ὅταν τὸν ὀδηγῇ στὸν θάνατο.

3. Πρωταγόρας. Στὸν διάλογο αὐτὸν ἐξετάζεται ἂν μπορῇ νὰ διδασκῇ ἡ ἀρετὴ. Στὴν ἀρχὴ τῆς συζητήσεως ὁ Σωκράτης ὑποστηρίζει ὅτι ἡ ἀρετὴ δὲν εἶναι διδασκὴ καὶ ὁ Πρωταγόρας ὅτι εἶναι διδασκὴ, πράγμα ποὺ ἄλλωστε καὶ ἐπαγγελλόταν· στὸ τέλος ὁμως ὁ Σωκράτης ἀποδεικνύει πῶς εἶναι διδασκὴ, ἐνῶ ὁ Πρωταγόρας ἀγωνίζεται νὰ ἀποδείξῃ τὸ ἀντίθετο. Τὸ παράδοξο αὐτὸ ἐξηγεῖται ἂν λάβωμε ὑπόψιν, ὅτι ὁ Σωκράτης εἶπε ἀρχικὰ πῶς ἡ ἀρετὴ δὲν εἶναι διδασκὴ ὅχι σοβαρά, ἀλλὰ παίζοντας καὶ θέλοντας νὰ φέρῃ τὸν σοφιστὴ σὲ δύσκολὴν θέσιν καὶ νὰ τὸν ἐκθέσῃ στοὺς μαθητὰς του.

4. Φαίδων. Ὁ Φαίδωνας, μαθητὴς τοῦ Σωκράτη ποὺ παραβρέθηκε στὶς τελευταῖες του στιγμὲς, διηγεῖται στὸν Ἐχεκράτη τὸν Φλιάσιο τοὺς λόγους τοῦ Σωκράτη κατὰ τὴν τελευταία ἡμέραν τῆς ζωῆς του. Θέμα εἶναι ἡ ἀθανασία τῆς ψυχῆς. Στὸ πρῶτο μέρος ὁ Σωκράτης ἐπαναλαμβάνει τίς θεωρίες τῶν πυθαγόρειων περὶ μετεμψυχώσεως· ἔπειτα ὁ Σιμμίας καὶ ὁ Κέρβης, μαθητὲς τοῦ πυθαγόρειου Φιλόλαου, προβάλλουν τίς ἀντιρρήσεις τους· μήπως τὸ σῶμα μπορεῖ νὰ παραβληθῇ μὲ μιὰ λύρα καὶ ἡ ψυχὴ μὲ τὴν ἀρμονίαν ποὺ χάνεται μαζὶ μὲ τὴν λύραν; μήπως ἡ ψυχὴ, ἀφοῦ χρησιμοποίησεν διάφορα σῶματα, ὅπως ἕνας ἄνθρωπος πολλὰ ρούχα, χαθῇ μαζὶ

8. Πολιτεία. Στὸν διάλογο αὐτὸν ἐξετάζεται ἡ δικαιοσύνη καὶ γίνεται προσπάθεια νὰ ὁριστῇ αὐτή. Οἱ ὁρίσμοι τῆς ἀπὸ τὸν ποιητὴ Σιμωνίδη καὶ τὸν σοφιστὴ Θρασύμαχο δὲν κρίνονται ἱκανοποιητικοί. Ἐπειδὴ ἡ δικαιοσύνη πραγματώνεται στὴν πολιτεία, ὁ Πλάτωνας δημιουργεῖ μὲ τὴν φαντασία του μιὰν ἰδεωδὴ πολιτεία ποὺ ἀποτελεῖται ἀπὸ τρεῖς τάξεις πολιτῶν, ὅπως ἀπὸ τρία μέρη (λογιστικόν, θυμοειδές, ἐπιθυμητικόν) ἀποτελεῖται ἡ ψυχὴ. Στὸ λογικὸ ἀντιστοιχεῖ ἡ τάξη τῶν φιλοσόφων ἀρχόντων, στὸ θυμοειδές ἡ πολεμικὴ τάξη τῶν φυλάκων καὶ στὸ ἐπιθυμητικὸ ἡ τάξη τῶν δημιουργῶν (ἐργατῶν, γεωργῶν, ἐπαγγελματιῶν κλπ.). Αὐτοὶ ποὺ θὰ ἀνήκουν στὶς δύο πρώτες τάξεις δὲν θὰ πρέπει νὰ ἔχουν καμμιά περιουσία γιὰ νὰ ἐκτελοῦν ἀπερίσπαστοι τὸ ἔργο τους. Μονάχα οἱ πολῖτες τῆς τρίτης τάξεως (δημιουργοὶ) θὰ ἔχουν περιουσία καὶ θὰ παράγουν τὰ ἀπαραίτητα ἀγαθὰ γιὰ τὴν συντήρηση ὅλων. Γίνεται κατόπιν λόγος γιὰ τὴν ἀνατροφή καὶ ἐκπαίδευση τῶν ἀρχόντων καὶ τῶν φυλάκων, ποὺ κρατᾷ περίπου ὡς τὰ τριανταπέντε τοὺς χρόνια (γιὰ τοὺς ἀρχόντες ἀκολουθεῖ καὶ πρακτικὴ ἀσκηση ὡς τὰ πενήντα τοὺς χρόνια), γιὰ τὴ φύση τῆς ἀληθινῆς γνώσεως ποὺ εἶναι ὅχι αὐτὴ ποὺ μᾶς προμηθεύουν οἱ αἰσθήσεις, ἀλλὰ ἐκείνη ποὺ ἀποκοτῶμε ἀπὸ τὶς πραγματικότητες τοῦ νοητοῦ κόσμου, ἀπὸ τὰ εἶδη ἢ ἰδέες, ποὺ εἶναι τὰ αἰώνια καὶ ἀμετάβλητα πρότυπα τοῦ αἰσθητοῦ κόσμου, ὑπάρχουν μόνο γιὰ τὸν ἑαυτὸ τους καὶ γίνονται καταληπτές μονάχα μὲ τὴν νόηση, ὅχι μὲ τὶς αἰσθήσεις. Σχεδὸν στὴ μέση τῆς «Πολιτείας» (473d) ὑπάρχει ἡ ῥήση, ποὺ ἀποτελεῖ καὶ τὸ κεντρικὸ νόημα τοῦ ἔργου, πὼς τὰ δεινὰ δὲν θὰ λείψουν ἀπὸ τοὺς ἀνθρώπους παρὰ μονάχα ἂν οἱ φιλόσοφοι γίνουν ἀρχόντες ἢ οἱ ἀρχόντες φιλοσοφήσουν. Τὰ γήινα, τὰ αἰσθητὰ γενικά, εἶναι μονάχα θολὰ εἰδῶλα τοῦ φωτεινοῦ κόσμου τῶν ἰδεῶν, ὅπως ὁ Πλάτωνας αἰσθητοποιεῖ ζωρὰ τὸ πράγμα μὲ τὴν περίφημη παραβολὴ τῆς σπηλιάς (Πολιτεία 514a κ.έ.). Ποίηση καὶ μουσικὴ ὑποβάλλονται, στὴν πλατωνικὴ πολιτεία, σὲ αὐστηρότατη λογοκρισία καὶ ἐπιτρέπονται μονάχα ὅταν ὑμνοῦν τοὺς θεοὺς ἢ ἐγκωμιάζουν τοὺς μεγάλους ἄνδρες. Οὕτε ὁ Ὀμηρὸς καὶ ἡ τραγωδία ἔχουν θέση στὴν πολιτεία αὐτή. Κι ἡ τέχνη καταδικάζεται γιὰτὶ εἶναι μακριὰ ἀπὸ τὴν ἀλήθεια, σκιὰ τῆς σκιάς, ἀπεικόνιση δηλ. τοῦ αἰσθητοῦ κόσμου ποὺ εἶναι ἡ σκιὰ τοῦ πραγματικοῦ. Ὁλὴ ἡ πνευματικὴ καὶ ἠθικὴ ζωὴ τῶν πολιτῶν ἐπιτηρεῖται αὐστηρότατα. Ἡ ὑπηρεσία τῶν ἀρχόντων εἶναι θυσία γιὰ τὸ κοινὸ καλὸ ποὺ τὴν ἀμοιβή της θὰ τὴν βρῇ στὴν μετθανάτεια ζωή. Ἡ πολιτεία αὐτὴ εἶναι σταθερὴ καὶ ἀκίνητη, ὅπως τὸ βασίλειο τῶν ἰδεῶν, καὶ ξεχωρίζει σὰν φωτεινὸ ἰδανικὸ ἀπὸ τὰ ἱστορικὰ πολιτεύματα (ἀριστοκρατία, ὀλιγαρχία, δημοκρατία, τυραννίδα) ποὺ ὁ Πλάτωνας τὰ ὑποβάλλει (Πολιτεία 449a κ.έ.) σὲ αὐστηρὴ κριτική. Ἐχεῖ βέβαια καὶ ἡ πλατωνικὴ πολιτεία χαρακτῆρα ἀριστοκρατικόν, ἀλλὰ ἡ ἀριστοκρατία ποὺ κυβερνᾷ εἶναι ἀριστοκρατία πνεύματος καὶ ὅχι αἵματος. Ἀπὸ τὰ δέκα βιβλία ποὺ ἀπαρτίζεται τὸ ἔργο, τὸ πρῶτο ξεχωρίζει καὶ ἴσως ἀρχικὰ γράφηκε σὰν ἰδιαίτερος διάλογος, ἀλλὰ ἀπὸ τὸν ἴδιον Πλάτωνα ἀργότερα ἐνσωματώθηκε στὴν «Πολιτεία».

9. Θεαίτητος. Ὁ Σωκράτης, ὁ μαθηματικὸς Θεόδωρος ἀπὸ τὴν Κυρήνη καὶ ὁ νεαρὸς Θεαίτητος, συζητοῦν γιὰ τὴ γνώση καὶ τὰ εἶδη της. Μὲ τὴν προσπάθεια ποὺ γίνεται στὸν διάλογο αὐτὸν νὰ ἀποχωρισθῇ ἡ λογικὴ γνώση ἀπὸ τὴν ἐμπειρικὴ, μπαίνουν οἱ γνωσιολογικὲς προϋποθέσεις γιὰ τὴν θεωρία τῶν ἰδεῶν.

10. Τίμαιος. Στὸν διάλογο αὐτόν, ποὺ πῆρε τὸ ὄνομά του ἀπὸ τὸν πυθαγό-

ρειο Τίμαιο από τους Λοκρούς της Κάτω Ιταλίας, εξετάζεται το πρόβλημα της δημιουργίας του κόσμου κι ο ρόλος του δημιουργού του. Στην αρχή του διαλόγου μνημονεύεται η μυθική χώρα Ἀτλαντίδα που αναφέρεται και στον ατέλειωτο διάλογο Κριτία. Το έργο αυτό είχε πολύ μεγάλη επίδραση στους μεταγενέστερους κι ως τον 12. μ.Χ. αιώνα ήταν το μόνο πλατωνικό σύγγραμμα που γνώριζαν στην Δύση.

Ἡ φιλοσοφία τοῦ Πλάτωνα. Στὸν Πλάτωνα συναντιῶνται, ὠργανωμένα ὅμως σὲ ἐνιαῖο ὄλο, τὰ διάφορα ρεύματα ποὺ εἶχαν ὡς τότε ἀναπτύχθῃ στὴν ἐλληνικὴ φιλοσοφία. Τέσσερις φιλοσοφικὲς κατευθύνσεις εἶχαν ἀποφασιστικὴ σημασία γιὰ τὴν γένεση τοῦ πλατωνικοῦ συστήματος: Ἡράκλειτος, Σωκράτης, Πυθαγόρειοι, Ἐλεάτες. Ἡ φιλοσοφία τοῦ Ἡράκλειτου, ποὺ δίδασκε τὴν ἀδιάκοπτη μεταβολή, τὴ ροὴ τῶν πάντων, τοῦ χρησίμευε γιὰ τὴν ἐξήγηση τοῦ αἰσθητοῦ κόσμου. Ἀπὸ τοὺς Πυθαγόρειους γνώρισε τὸν δυϊσμό, τὴν ἀκαμπτη δηλ. διακρίση τοῦ καὶ ὕλης, ψυχῆς καὶ σώματος, ποὺ τὸ τελευταῖο τὸ χαρακτηρίζαν σὰν φυλακὴ τῆς ψυχῆς. Ἀπὸ τοὺς Ἐλεάτες, ἰδιαίτερα ἀπὸ τὸν Παρμενίδη, γνώρισε τὸ πρόβλημα γιὰ τὸ ἓνα καὶ τὰ πολλὰ καὶ ὅτι ὁ αἰσθητὸς κόσμος εἶναι μονάχα φαινόμενο. Τέλος ὁ Σωκράτης μὲ τὴ διαλεκτικὴ, τὴν ἀδιάκοπτή του προσπάθεια νὰ ὀρίσῃ τίς ἐννοίες, νὰ ἀνακαλύψῃ μὲ τὸν λόγον τὸ ἀγαθὸ ποὺ βρίσκεται πάνω ἀπὸ τὰ αἰσθητά, ἀλλὰ καθορίζει τὴν πράξη τοῦ ἀνθρώπου, ἔδωσε στὸν Πλάτωνα τὴν πρώτη βοήθεια γιὰ τὴ δημιουργία τοῦ φιλοσοφικοῦ του συστήματος. Τὴν διαλεκτικὴ τοῦ Σωκράτη τελειοποίησε ὁ Πλάτωνας καὶ ἀποτέλεσε ἀπ' αὐτὴν τὴ δική του διαλεκτικὴ, ποὺ κύρια γνωρίσματά της εἶναι ἡ ἐπαγωγὴ, ὁ ὀρισμὸς καὶ ἡ διαίρεσις. Κεντρικὴ θέσι στὸ ὄλο σύστημά του κατέχει ἡ θεωρία ὅτι δίπλα στὸν κόσμο τῶν αἰσθητῶν πραγμάτων (ὅχι ἀληθινὸν κόσμον) ὑπάρχει ὁ πραγματικὸς κόσμος τῶν εἰδῶν (ἰδέων), τῶν ὄντων ὡς ὄντων, ποὺ εἶναι ἀπρόσιτος στὶς αἰσθήσεις καὶ προσίτος μόνον στὸ νοῦ. Κατὰ τὸν Πλάτωνα ἐκτὸς ἀπὸ τὸν κάθε ἄνθρωπον ὑπάρχει ἡ ἰδέα τοῦ ἀνθρώπου, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ κάθε δένδρον ἡ ἰδέα τοῦ δένδρου κλπ. Τὰ πράγματα τοῦ ὁρατοῦ κόσμου εἶναι σκιᾶς (εἰδῶλα) τῶν ἰδεῶν. Οἱ ἰδέες εἶναι οἱ γενικοί, αἰώνιοι κι ἀμετάβλητοι τύποι τῶν ὄντων. Τὰ πράγματα εἶναι πρόσκαιρα καὶ μεταβλητά καὶ γίνονται γνωστὰ στὸν ἄνθρωπον μὲ ἀτομικὲς παραστάσεις, οἱ ἰδέες μὲ γενικὲς ἐννοίες. Ὁ κόσμος τῶν ἰδεῶν ὑπάρχει σ' ἓνα ὑπερουράνιον τόπον γιὰ τὸν ἑαυτὸ του καὶ μόνον μὲ τὴν νόηση γίνεται καταληπτὸς. Οἱ ψυχὲς στὴν προϋπαρξή τους ἀντίκρισαν ἐκεῖ τίς ἰδέες, γι' αὐτὸ κάθε μάθηση καὶ γνώση εἶναι ἀνάμνησις. Ἡ ψυχὴ δηλαδὴ βλέποντας τὰ αἰσθητά θυμᾶται μὲ τὴ νόηση τίς ἰδέες· γιὰτὶ τὰ γήινα, τὰ αἰσθητά, εἶναι μονάχα θολὰ εἰδῶλα τοῦ φωτεινοῦ κόσμου τῶν ἰδεῶν. Στὴν ἐπ' ἀρχῇ τῶν ἰδεῶν τὴν πρώτη θέσι ἔχει ἡ ἰδέα τοῦ ἀγαθοῦ ποὺ εἶναι ταυτόσημη μὲ τὸν θεὸ (φιλοσοφικὸς μονοθεϊσμός). Τὸ ἀγαθὸ εἶναι πάνω ἀπὸ τὴν ὑπαρξή (τὸ εἶναι) καὶ ἡ ὑπαρξὴ δὲν θὰ εἶχε λόγο χωρὶς τὴν ἀγαθότητα. Ὁ θεὸς λοιπὸν τοῦ Πλάτωνα δὲν εἶναι μόνον νοῦς, ἀλλὰ νοῦς ποὺ ἀναπαύεται στὸ ἀγαθόν, ἔπασσε δηλ. τὸν κόσμο ἀπὸ ἀγαθότητα καὶ γιὰ σκοπὸ ἀγαθόν. Ὁ κόσμος εἶναι ἔργο

τοῦ λογικοῦ (νοῦ) καὶ ἀντίγραφο τοῦ κόσμου τῶν ἰδεῶν. Ἡ λατρεία αὐτοῦ τοῦ θεοῦ γίνεται μὲ τὴν ἀσκήσιν τῆς ἀρετῆς καὶ τὸν στοχασμό.

Ἡ ψυχὴ τοῦ ἀνθρώπου διαίρεται σὲ τρία μέρη: στὸ λογικὸ (λογιστικόν), τὸ συναίσθηματικὸ πού περικλείνει τὸ συναίσθημα καὶ τὴ βούληση (θυμοειδές), καὶ τὸ αἰσθησιακὰ ἐπιθυμητικὸ (ἐπιθυμητικόν). Τὸ οὐσιαστικὸ γιὰ τὴν ψυχὴ εἶναι τὸ λογιστικόν, ὁ νοῦς. Στὰ τρία αὐτὰ μέρη τῆς ψυχῆς ἀντιστοιχοῦν καὶ τρεῖς ἀρετές: ἡ σοφία στὸ λογιστικόν, ἡ ἀνδρεία στὸ θυμοειδές καὶ ἡ σωφροσύνη στὸ ἐπιθυμητικόν. Μιὰ ἀκόμη ἀρετὴ ἀναφέρεται σὲ ὅλες τὶς δυνάμεις τῆς ψυχῆς καὶ ἀποτελεῖ τὴν ἀρμονικὴ ἐνότητά τους: ἡ δικαιοσύνη. Στὰ τρία αὐτὰ μέρη τῆς ψυχῆς πού δέχεται ὁ Πλάτωνας ἀντιστοιχοῦν καὶ οἱ τρεῖς τάξεις τῆς ἰδεώδους πολιτείας του (βλ. καὶ τὴν ἀνάλυσιν τῆς Πολιτείας): στὸ λογιστικὸ ἀντιστοιχεῖ ἡ τάξις τῶν φιλοσόφων ἀρχόντων, στὸ θυμοειδές ἡ πολεμικὴ τάξις τῶν φυλάκων καὶ στὸ ἐπιθυμητικὸ ἡ τάξις τῶν γεωργῶν, τεχνιτῶν, ἐπαγγελματιῶν κλπ.

Ὁ πλατωνικὸς διάλογος. Ὁ διάλογος γιὰ τὸν Πλάτωνα εἶναι ἡ φυσικὴ ἐκφράσις τοῦ νοῦ (Θεαίτητος 189ε). Ὁ γραπτὸς πλατωνικὸς διάλογος εἶναι ἀκόμη καὶ μιὰ ἀπεικόνισις τοῦ πραγματικοῦ διαλόγου. Ἦδη ὁ Σωκράτης, μὲ τὴ ζωὴ του καὶ τὶς συζητήσεις του, εἶχε κλονίσει τὸ κύρος τοῦ συνεχοῦς λόγου, προφορικοῦ ἢ γραπτοῦ. Ὁ συνεχὴς λόγος εἶναι ἀκίνητος, ἐνῶ ὁ διάλογος προχωρεῖ αὐτοκυβέρνητος ἀπὸ σημεῖο σὲ σημεῖο. Ὁ διάλογος ἐπίσης εἶναι μακριὰ ἀπὸ κάθε ἐπαρση καὶ ἀλαζονεία — σύμφωντα μὲ τὸν συνεχῆ λόγον — γιατί εἶναι φυσικὸς καὶ γιατί μέσα σ' αὐτὸν ὑπάρχει ὁ ἀκούρατος ἑλεγχος. Ὁ ἄλλος συζητητὴς δὲν σὲ ἀφήνει νὰ προχωρήσῃς, ἀν δὲν θεμελιώσῃς λογικὰ ἐκεῖνο πού ὑποστηρίζεις. Ὁ πλατωνικὸς διάλογος ἀκόμη δὲν εἶναι ψυχρὸς καὶ σχηματικὸς ἀλλὰ ζωηρὸς, γεμάτος ἀλήθεια καὶ φυσικότητα. Τὰ πρόσωπα τῶν πλατωνικῶν, διαλόγων — ὅπως τὰ πρόσωπα τῶν τραγωδιῶν — ἔχουν χαρακτῆρα, φρόνημα καὶ τάσεις πού φανερώνονται στὸν λόγο ἢ τὸν ἀντίλογο πού προσφέρουν. Ὁ πλατωνικὸς διάλογος ἀποτελεῖ τὴ μεγαλύτερη προσπάθεια πού ἔκαμε στοὺς αἰῶνες τὸ ἀνθρώπινο πνεῦμα γιὰ νὰ συλλάβῃ καὶ ἐκφράσῃ τὴν ἀλήθεια.

Τὰ πρόσωπα τῶν πλατωνικῶν διαλόγων. Οἱ διάλογοι εἰσάγουν στὴν σκηνὴ πρόσωπα πού δὲν εἶναι φευγαλέες σκιές, ἀλλὰ άτομα ζωντανὰ μὲ τὴ φυσιογνωμία τους καὶ τὰ ἰδιαίτερα χαρακτηριστικά τους. Οἱ μορφές τους μᾶς γίνονται οικεῖες καὶ ἐντυπώνονται βαθιά στὴν μνήμη μας. Τὸ σπουδαιότερο ἀπὸ τὰ πρόσωπα τῶν διαλόγων εἶναι ὁ Σωκράτης.

Ὁ Σωκράτης τοῦ Πλάτωνα εἶναι ἀναμφισβήτητα πολὺ ζωντανός. Μᾶς κοιτάζει μὲ λοξὸ βλέμμα ὅπως ἓνας ταῦρος («ταυρηδόν»)· συμπεριφέρεται μὲ εὐγένεια· καμώνεται πὼς δὲν καταλαβαίνει (εἰρωνεία)· χρησιμοποιεῖ πολὺ κοινὲς παρομοιώσεις, τρώει, πίνει, ἀστειεύεται. Ἀξέχαστη μένει ἡ σπαρταριστὴ εἰκόνα τοῦ Σωκράτη στὸ Συμπόσιον (215a κ.ε.) πού τὴ δίνει ὁ μισομεθυσμένος Ἀλκιβιάδης. Τὸ γοητευτικὸ

αὐτὸ πορτραῖτο τοῦ Σωκράτη ὁλοκληρώνεται μὲ τὶς διηγήσεις γιὰ τὴν δίκη καὶ τὶς τελευταῖες στιγμὲς τοῦ στὴν θαυμαστὴ τριλογία, τὴν Ἄπολογία, τὸν Κρίτωνα καὶ τὸν Φαῖδωνα. Τὸ τέλος αὐτοῦ τοῦ τελευταίου διαλόγου ἀφήνει στὴν ψυχὴ, κατὰ τὴν ἔκφραση τοῦ Sully Prudhomme, «μὴν οὐράνια ἀνταύγεια». Ὁ Σωκράτης πίνει τὸ κώνειο ὡς τὴν τελευταία σταγὸνα μὲ προθυμία καὶ ἐκπληκτικὴ γαλήνη· οἱ φίλοι τοῦ ξεσποῦν σὲ λυγμούς, ἐνῶ ἐκεῖνος ἡρεμα τοὺς ἐπιπλήττει:

Οἷα ποιεῖτε, ὦ θαυμασίοι. Ἐγὼ μέντοι οὐχ ἥκιστα τούτου ἕνεκα τὰς γυναῖκας ἀπέπεμψα, ἵνα μὴ τοιαῦτα πλημμελοῖεν· καὶ γὰρ ἀκήκοα ὅτι ἐν εὐφημίᾳ χρή τελευτᾶν· ἀλλ' ἡσυχίαν τε ἄγετε καὶ καρτερεῖτε (Φαῖδων 117 e).

Γύρω ἀπὸ τὸν Σωκράτη συμπλέκονται ἄλλες μορφές: πρῶτα οἱ φίλοι τοῦ καὶ οἱ μαθητὲς τοῦ. Αὐτοὺς ὁ Πλάτωνας τοὺς σκιαγραφεῖ σύντομα ἀλλὰ παραστατικά: ὁ Κρίτωνας, σχεδὸν συνομιλῆχος μὲ τὸ Σωκράτη, φίλος παιδικὸς καὶ μαθητὴς ἀφωσιωμένος, ἀλλὰ μὲ ζῆλο ἀλόγιστο γιὰ τὸν δάσκαλο (Κρίτων 46b). Ὁ Φαῖδωνας, ἓνας εὐαίσθητος νέος ποὺ κάθεται στὰ πόδια τοῦ δασκάλου, στὴν τελευταία συνομιλία δασκάλου καὶ μαθητῶν, καὶ τοῦ ὁποῦο ὁ Σωκράτης χαϊδεύει μὲ στοργὴ τὸ κεφάλι (Φαῖδων 89b). Ὁ Χαιρεφώντας ποῦ, ὅταν ὁ Σωκράτης γυρίζῃ ἀπὸ τὴν Ποτίδαια, γεμάτος χαρὰ τρέχει νὰ τὸν καλωσορίσῃ· ὁ Χαρμίδης, ὁ Λῦσις, ὁ Θεαίτητος ὁ Φαῖδρος καὶ ἄλλοι πολλοί.

Ἐπειτα οἱ ἀντίπαλοι. Μερικοὶ εἶναι γελοῖοι, ὅπως ὁ ραψωδὸς Ἰωνας ποὺ γυρίζει στὶς πόλεις ἀπαγγέλλοντας καὶ σχολιάζοντας τὸν Ὅμηρο καὶ ποὺ νομίζει πῶς ἀπὸ τὴ μελέτῃ τῶν ὁμηρικῶν ποιημάτων ἔχει ἀποκτήσει στρατηγικὰς γνώσεις. Ἄλλοι εἶναι σοβαροί. Στὸν Πρωταγόρα λ.χ. (310b - 317e) μᾶς παρουσιάζει μερικοὺς ἀπὸ τοὺς πιὸ διάσημους σοφιστὲς τῶν χρόνων ἐκείνων (Ἰππία, Πρόδικος, Πρωταγόρας) τριγυρισμένους ἀπὸ θαυμαστές. Καὶ τῶν ἀντιπάλων τοῦ Σωκράτη τὰ πορτραῖτα εἶναι ζωντανὰ καί, ὅσο ξέρομε, ἀρκετὰ πιστά.

Ἡ ποίηση στὸ πλατωνικὸ ἔργο. Ὁ Πλάτωνας εἶναι ἓνας μεγάλος ποιητὴς ποὺ γράφει σὲ πεζὸ λόγο. Πολλὲς σελίδες τοῦ ἔργου τοῦ τὸ ἀποδείχνουν αὐτό. Νὰ λ.χ. ἓνα μικρὸ ἀπόσπασμα ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τοῦ Φαῖδρου:

Σωκρ. Δεῦρ' ἐκτραπόμενοι κατὰ τὸν Ἰλισὸν ἴωμεν, εἴτα ὅπου ἂν δόξῃ ἐν ἡσυχίᾳ καθιζήσόμεθα. Φαῖδρος. Εἰς καιρὸν, ὡς εἰκιν, ἀνυπόδητος ὢν ἔτυχον· σὺ μὲν γὰρ δὴ αἶε. Ρᾶστον οὖν ἡμῖν κατὰ τὸ ὑδάτιον βρέχουσι τοὺς πόδας ἰέναι καὶ οὐκ ἀηδές, ἄλλως τε καὶ τήνδε τὴν ὥραν τοὺς ἔτους τε καὶ τῆς ἡμέρας. Σωκρ. Πρόαγε δὴ, καὶ σκόπει ἅμα ὅπου καθιζήσόμεθα. Φαῖδρος. Ὅρᾳς οὖν ἐκείνην τὴν ὑψηλοτάτην πλάτανον; Σωκρ. Τί μὴν; Φαῖδρος. Ἐκεῖ σκιά τε ἐστὶ καὶ πνεῦμα μέτριον, καὶ πόα καθιζεσθαι ἤ, ἂν βουλώμεθα, κατακλινῆναι (Φαῖδρος 229 a).

Ὁ διάλογος ἀποπνέει τὸ ἄρωμα τοῦ ὑπαίθρου καὶ ἀρχίζει ὅπως ἓνα εἰδύλλιο τοῦ Θεόκριτου. Πολλὲς ἄλλες σελίδες τοῦ πλατωνικοῦ ἔργου ἔχουν τὴν ἴδια ποίηση καὶ τὴν ἴδια χάρη. Μιὰ δροσερὴ καὶ πλούσια

φαντασία υπάρχει σ' αυτόν τόν μεταφυσικό. Αυτή αφήνεται ελεύθερη στους μεγαλοπρεπείς μύθους με τους όποιους συμπληρώνει την διαλεκτική του προσπάθεια.

Οί πλατωνικοί μύθοι. Τους μύθους τους χρησιμοποίησαν κυρίως οί σοφιστές. Ο Ξενοφώντας μᾶς διάσωσε στά 'Απομνημονεύματα τόν ώραίο μύθο τοῦ Πρόδικου γιά τόν 'Ηρακλή μπροστά στους δύο δρόμους, καί ο Πλάτωνας στόν Πρωταγόρα, τόν μύθο τοῦ όμώνυμου σοφιστή γιά τήν ἀρχέγονη κατάσταση. Τά διαφανή σύμβολα τοῦ ποιητικοῦ αὐτοῦ πλάσματος ἐπίτρεπαν στους σοφιστές νά κάνουν ἐντύπωση στους ἀκροατές τους καί νά στερεώνουν τή φήμη τους. Δέν ἐπινόησε λοιπόν ο Πλάτωνας τὸ λογοτεχνικό αὐτό εἶδος· τὸ πήρε όμως καί τοῦ ἔδωσε λαμπρότητα πού οὔτε τήν υποψιάζονταν οί δημιουργοί του.

Ποιὸς εἶναι ὁ ρόλος τοῦ μύθου στους πλατωνικούς διαλόγους; Ἀσφαλῶς δέν εἶναι, ὅπως στους σοφιστές, ἓνα ἀπλὸ παιχνίδι προωρισμένο νά κάμῃ ἐντύπωση· εἶναι ἓνα πολὺ οὐσιαστικό μέρος τοῦ πλατωνικοῦ ἔργου, ὀργανικό ὅλο πού τὸ κυβερνᾷ ὁ νόμος τῆς μορφῆς καί τὸ ὅποιο παρεμβάλλεται τήν ὥρα πού πρέπει στήν ἀναζήτηση τῆς ἀλήθειας. Μὲ τόν μύθο ο Πλάτωνας προσπαθεῖ νά ἐκφράσῃ τὸ μυστικισμό του καί τίς μεγαλύτερες καί λεπτότερες συλλήψεις τοῦ νοῦ του. Στόν Φαῖδρος (244a) μᾶς λέει ὅτι υπάρχουν δύο εἶδη μανίας: ἓνα πού εἶναι παραπλάνηση τοῦ νοῦ (τρέλα) καί ἄλλο πού προέρχεται ἀπὸ τους θεοὺς καί ξεπερνᾷ τὸ λογικό. Ο μύθος γιά τόν Πλάτωνα εἶναι ἡ ἐκφραση αὐτῆς τῆς φωτεινῆς μανίας, ἡ προσπάθεια γιά σύλληψη καί ἀπεικόνιση τοῦ ὑπερλογικοῦ. Ο μύθος στόν Πλάτωνα ἐπιτελεῖ ἔργο ἀκατόρθωτο ἀπὸ τόν λόγο.

Ο Πλάτωνας δημιούργησε τους πύ τοιμηροὺς μύθους. Μᾶς διηγεῖται «τὰ κατὰ τόν 'Ηρα» τόν γιό τοῦ 'Αρμένιου ἀπὸ τήν Παμφυλία (Πολιτεία 614b κ.έ.) πού πέθανε, ἀλλά ξαναγύρισε στήν ζωὴ καί ἐπειδὴ δέν εἶχε πιεῖ ἀπὸ τὸ νερὸ τοῦ 'Αμέλγτος ποταμοῦ θυμόταν ὅσα εἶδε στόν ἄλλο κόσμον καί τὰ ἐξιστοροῦσε. Μᾶς περιγράφει (Συμπόσιον 203b κ.έ.) τους ἐρωτικούς ἀναβαθμούς, τήν ἀνάβαση δηλ. τῆς ψυχῆς, ἔπειτα ἀπὸ ὀρθή καθοδήγηση, ἀπὸ τήν σωματική ὑμνηρία στήν ἰδανική καί ἀπόλυτη, πού τόσο τήν ποθεῖ. Μᾶς ἀποκαλύπτει τὴ μοῖρα τῆς ψυχῆς (Φαῖδρος 253d κ.έ.), ἡ ὁποία, ὅπως ἓνας ἡνίοχος, ὁδηγεῖ ἄρμα μὲ δύο πολὺ διαφορετικὰ ἄλογα. ἓνα (θυμοειδές) πού «κελεῖσμάτι μόνον καί λόγῳ ἡνιοχεῖται» καί θέλει νά φέρῃ τὸ ἄρμα στὸ βασίλειο τῶν ἰδεῶν καί ἓνα (ἐπιθυμητικὸν) πού «ἐμπλεων ὕβρεως καί ἀλαζονείας» ζητᾷ νά τὸ σύρῃ στά γήινα. Ο ἡνίοχος (λογιστικὸν) πρέπει νά ἀγωνιστῇ σκληρὰ γιά νά μὴ συρθῇ τὸ ἄρμα (ψυχὴ) στήν γῆ, στά σαρκικά καί κατώτερα (βλ. καί τήν ἀνάλυση τοῦ Φαῖδρου).

Οί πλατωνικοί μύθοι εἶναι ἀπὸ τίς ὠραιότερες σελίδες πού ἔχει νά δεῖξῃ ἡ μυστική καί ἀποκαλυπτική φιλολογία ὅλων τῶν αἰώνων καί ὅλων τῶν λαῶν.

Ἡ γλώσσα καὶ τὸ ὕφος. Ἡ γλώσσα τοῦ Πλάτωνα εἶναι ἡ καθαρὴ ἀττικὴ ποὺ τὴν ποικίλλει μὲ μερικὲς ποιητικὲς ἐκφράσεις. Οἱ παλαιότεροι τὴν θεωροῦσαν — καὶ δίκαια — ὡς τὸ ἀνώτερο ἐκφραστικὸ ἐπίτευγμα τοῦ ἀνθρώπου καὶ χαρακτηριστικὰ ἔλεγαν πῶς οἱ θεοί, ἀν μιλοῦν, τὴ γλώσσα τοῦ Πλάτωνα θὰ μεταχειρίζονται.

Ὁ λόγος τοῦ Πλάτωνα ἔχει ὅλες τὶς ἀποχρώσεις ποὺ μπορεῖ νὰ πάρῃ ὁ ἀνθρώπινος λόγος ἀπὸ τὴν φυσικὴ καὶ ζωντανὴ ἐκφραση ὡς τὴ συνειδητὰ σκοτεινὴ καὶ περίπλοκη. Μορφὴ καὶ περιεχόμενο στὸ πλατωνικὸ ἔργο εἶναι μὲ τόση δύναμη καὶ τέχνη συνταιριασμένα, ὥστε ὁ μεγαλύτερος φιλόσοφος τῆς ἀρχαιότητος εἶναι ταυτόχρονα κι ὁ μεγαλύτερος τεχνίτης τοῦ λόγου ὅλων τῶν αἰώνων.

Συμπέρασμα. Ὁ Πλάτωνας ἀνήκει στοὺς μεγαλύτερους διανοητὲς τῆς ἀνθρωπότητος. Ἡ δύναμη τοῦ στοχασμοῦ του εἶναι τέτοια ποὺ τὸ ἀνθρώπινο πνεῦμα μέχρι σήμερα δὲν μπορεῖ νὰ φύγῃ ἀπὸ τὸ δρόμο ποὺ ἐκεῖνος ἔδειξε. Εἶναι ὁ φιλόσοφος ποὺ τὸν διῆσσε ἀπὸ θρησκευτικὴ πίστιν τὸν ὕψωσε σὲ ἐπιστημονικὴ θεωρία. Ἡ σχολὴ του, μὲ μικρὲς παραλλαγές, ἔζησε ὡς τὸ τέλος τοῦ ἀρχαίου κόσμου. Πολλὲς ἀπὸ τὶς ιδέες του ἐνσωματώθηκαν, ἀπὸ τοὺς πατέρες τῆς Ἐκκλησίας, στὸν χριστιανισμό ἢ χρησιμοποιήθηκαν στὴν συστηματοποίηση τῆς χριστιανικῆς διδασκαλίας. Στὸν μεσαίωνα, στὶς ἐριδες μεταξὺ ρεαλιστῶν καὶ νομιναλιστῶν, ζωντανεῖται ξανά ἡ παλιὰ ἀντίθεση Πλάτωνα καὶ Ἀριστοτέλη γιὰ τὴ σχέση τῶν ἐνοειῶν μὲ τὰ πράγματα (ὄντα). Στὴν Ἀναγέννηση, μὲ τὴν ἰδρυση ἀπὸ τὸν Μαρσίλιο Φικίνο στὴν Φλωρεντία τῆς Πλατωνικῆς Ἀκαδημίας, τὴν πιὸ γόνιμη ἐπίδραση στὰ πνεύματα εἶχεν ἡ πλατωνικὴ φιλοσοφία: ἡ πυθαγοροπλατωνικὴ ἀστρονομία ἐπίδρασε στὸν Κοπέρνικο καὶ στὸν Γαλιλαῖο· ἡ Πολιτεία τοῦ Πλάτωνα ἔδωσε τὴν ἐμπνευση κι ἔγραψαν ὁ Thomas Morus τὴν Οὐτοπία του, ὁ Bacon τὴν Νέα Ἀτλαντίδα καὶ ὁ Campanella τὴν Πολιτεία τοῦ Ἥλιου.

Στὰ νεώτερα χρόνια οἱ ιδέες τοῦ Πλάτωνα — μ' ὅλη τὴν πρόοδο καὶ τὶς ἀλλαγές ποὺ ἔγιναν — δὲν ἔπαψαν νὰ συγκινοῦν καὶ νὰ ἐνδιαφέρουν τοὺς ἀνθρώπους. Καὶ τὸ ἐνδιαφέρον ποὺ οἱ ἄνθρωποι δείχνουν γι' αὐτὲς δὲν εἶναι μονάχα ἱστορικό. Ὁ ἀνθρώπινος νοῦς ζητᾷ καὶ σήμερα νὰ λύσῃ τὰ προβλήματα ποὺ ἀπασχόλησαν καὶ τοῦ Πλάτωνα τὸν νοῦ, καὶ ὁμολογεῖται πῶς οἱ λύσεις ποὺ δίνει δὲν εἶναι πιὸ ἱκανοποιητικὲς ἀπὸ τὶς λύσεις ποὺ ἐκεῖνος ἔδωσε. Ἐκεῖνο ποὺ κυρίως προσφέρει ὁ Πλάτωνας δὲν εἶναι λύσεις ποὺ πειθαναγκάζουν ἢ συστήματα φιλοδοιμένα, ἀλλὰ πνεῦμα, πέταγμα τοῦ νοῦ, πόθος ἀσίγηστος γιὰ τὸ ἀληθινό, τὸ ὠραῖο, τὸ ἀγαθό. Καὶ τὴν προσφορὰ τοῦ αὐτῆ καμμιὰ πρόδος καὶ καμμιὰ ἀνακάλυψη δὲν μπορεῖ νὰ σκιάσῃ.

Ὡς τεχνίτης τοῦ λόγου, ὁ μεγάλος αὐτὸς μεταφυσικὸς ἐπίδρασε ἀποφασιστικὰ στοὺς μεταγενέστερους. Οἱ διάλογοι τοῦ Κικέρωνα καὶ τοῦ Λουκιανοῦ, ἀπὸ ἀποψη μορφῆς, ἐξαρτῶνται ἐντελῶς ἀπὸ τὰ πλατωνικὰ πρότυπα. Τὴν ἴδια ἐξάρτηση δείχνουν, στὰ νεώτερα χρόνια, οἱ διά-

λογοι και τὰ φιλοσοφικά δράματα τοῦ Renan. Κανένας ἄλλος φιλόσοφος, ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα ὡς τὶς μέρες μας, δὲν ἀγαπήθηκε ἀπὸ τὸ πλατύτερο κοινὸ τόσο ὅσο ὁ Πλάτωνας, γιατί κανένας ἄλλος δὲν συνδύασε, στὸν ἴδιο βαθμὸ μ' ἐκεῖνον, τελειότητα μορφῆς καὶ ὕψος νοημάτων. Γιὰ τὸν Πλάτωνα πρὸ πάντων ἰσχύει ἐκεῖνο ποὺ εἶπε ὁ Renan γιὰ τὸν Hugo: «δημιουργήθηκε μὲ μιὰν εἰδική, ὀνομαστικὴ ἀπόφαση τοῦ Θεοῦ».

ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ (384 - 322 π.Χ.)

Βίος. Ὁ Ἀριστοτέλης γεννήθηκε στὰ Στάγειρα (ἀρχαιότερος τύπος Στάγειρος, ἢ) τῆς Μακεδονίας, μεγάλωσε ὁμῶς στὴν Πέλλα, τὴν πρωτεύουσα τοῦ μακεδονικοῦ κράτους, γιατί ὁ πατέρας τοῦ Νικόμαχος ἦταν γιατρός τοῦ βασιλιᾶ Ἀμύντα Β'. Δεκαεπτὰ χρονῶν ὁ Ἀριστοτέλης ἦλθε στὴν Ἀθήνα καὶ μπῆκε στὴν Ἀκαδημία στὴν ὁποία ἐμεινε 20 ὁλόκληρα χρόνια, δηλ. ὡς τὸν θάνατο τοῦ Πλάτωνα (347). Εἶναι πολὺ πιθανὸ ὅτι ἄκουσε μαθήματα ρητορικῆς στὴν σχολὴ τοῦ Ἰσοκράτη, γιατί, στὴν πρώτη αὐτῆ περιόδῳ τῆς σταδιοδρομίας του, δείχνει ἐξαιρετικὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τὴ ρητορικὴ καὶ φαίνεται ὅτι δίδασκε αὐτὸν τὸν κλάδο στὴν Ἀκαδημία. Ὁ Πλάτωνας εἶχε ἐκτιμήσει τὶς ἱκανότητες τοῦ Ἀριστοτέλη καὶ τὸν ὠνόμαζε («ὁ νοῦς»). Ἐν τούτοις δὲν τὸν ἄφησε διάδοχό του, ἀλλὰ ὥρισε τέτοιον τὸν ἀνιψιὸ τοῦ Σπεύσιππο. Κι ὕστερα ὁμῶς ἀπὸ τὸν θάνατο τοῦ Σπεύσιππου (339 π.Χ.) οἱ Ἀκαδημεικοὶ ἐκλέξανε γιὰ προϊστάμενο τῆς Ἀκαδημίας (σχολάρχῃ) τὸν Ξενοκράτη κι ὄχι τὸν Ἀριστοτέλη.

Ὁ Ἀριστοτέλης, μετὰ τὸ θάνατο τοῦ Πλάτωνα, ἔφυγε ἀπὸ τὴν Ἀθήνα καὶ ἦλθε στὴν Ἀσσο τῆς Τρωάδας, ὅπου ἱδρυσε σχολὴ καὶ δίδαξε τρία χρόνια. Ἐδῶ παντρεύτηκε τὴν Πυθιάδα, ἀνιψιά τοῦ ἡγεμόνα τοῦ Ἀταρνέα Ἑρμεία. Μὲ παρακίνηση τοῦ μαθητῆ τοῦ Θεόφραστου μετᾶφερε τὴ σχολὴ του στὴν Ἐρεσό τῆς Λέσβου (344), ὅπου κι ἔμεινε δυὸ περίπου χρόνια. Τὸ 342 ὁ βασιλιάς τῆς Μακεδονίας Φίλιππος Β' κάλεσε τὸν Ἀριστοτέλη στὴν Πέλλα καὶ τοῦ ἐμπιστεύθηκε τὴν ἐκπαίδευση τοῦ διαδόχου Ἀλεξάνδρου. Τὸ 335, λίγο ὕστερα ἀπὸ τὴν ἀνοδο τοῦ Ἀλεξάνδρου στὸν θρόνο, ὁ Ἀριστοτέλης ξαναγύρισε στὴν Ἀθήνα καὶ ἱδρυσε, στὰ ἀνατολικά τῆς πόλεως, τὸ Λύκειο (ἱερὸ τοῦ Λύκειου Ἀπόλλωνος) δική του σχολὴ ποὺ ὠνομάστηκε Περιπατητικὴ, ἀπὸ τὶς στοᾶς τῆς ποὺ χρησίμευαν γιὰ περίπατο.

Ἡ σχολὴ αὐτὴ ἐμοιάζε στὴν ὁργάνωσή μὲ τὴν Ἀκαδημία, εἶχε ὁμῶς πλουσιώτερα διδακτικὰ μέσα καὶ πιὸ κανονισμένο σύστημα διδασκαλίας. Σιγὰ σιγὰ ἐξελίχθηκε σὲ θαυμάσιο ἐπιστημονικὸ ὁργανισμό, σὲ ἓνα εἶδος σημερινοῦ Ἰνστιτούτου. Στὰ 323, ὕστερα ἀπὸ τὸν θάνατο τοῦ Ἀλεξάνδρου, τὸ ἀντιμακεδονικὸ κόμμα, ποὺ φαίνεται πίστευε ὅτι τὸ Λύκειο ἦταν στὴν ὑπηρεσία τῶν Μακεδόνων, κατάγγειλε τὸν Ἀριστοτέλη γιὰ ἀσέβεια, πράγμα τὸ ὁποῖο τὸν ἀνάγκασε νὰ φύγῃ στὴν Χαλκίδα τῆς Εὐβοίας, ὅπου, ὕστερα ἀπὸ μερικoὺς μῆνες, πέθανε (322) ἀπὸ ἀρρώστια τοῦ στομάχου.

Έργα. Ἡ συγγραφικὴ δράση τοῦ Ἀριστοτέλη συνδέεται μὲ τὴν διδασκαλία του. Στὰ δημόσια μαθήματά του (ἐξωτερικοὺς λόγους) ἀντιστοιχοῦσε μιὰ σειρά ἔργων ποὺ εἶχαν συνταχθῇ, τὰ περισσότερα, σὲ μορφὴ διαλόγων. Τὰ ἔργα αὐτὰ προωρισμένα γιὰ τὸ πλατὺ κοινὸ καὶ μὲ λογοτεχνικὲς ἀξιώσεις χάθηκαν ἐκτὸς ἀπὸ τὴν Ἀθηναίων Πολιτείαν, ποὺ μᾶς χάρισε πρὶν μερικὰ χρόνια ἓνας πάπυρος ἀπὸ τὴν Αἴγυπτο. Ἔχομε ἐπίσης μικρότερα ἀποσπάσματα ἀπὸ μερικὰ ἄλλα ἔργα (Εὐδήμο, Προτρεπτικὸ, Περὶ φιλοσοφίας κ.ἄ.). Ὅλα τὰ ἔργα ποὺ ἔχομε σήμερα προέρχονται ἀπὸ τὴν διδασκαλία τοῦ Ἀριστοτέλη στοὺς μαθητὲς του στὶς κλειστὲς παραδόσεις του, στὶς ἀκροαματικὲς ἢ ἐσωτερικὲς· αὐτὰ δὲν εἶναι σὲ διαλογικὴ μορφή ἀλλὰ σὲ συνεχῆ λόγο, ὅπως οἱ παραδόσεις τοῦ δασκάλου (πραγματεῖαι). Εἶναι πολὺ πιθανὸ πὼς κανένα ἀπ' αὐτὰ δὲν δημοσιεύτηκε ἀπὸ τὸν συγγραφέα τὸν ἴδιο. Ὁ Ἀριστοτέλης κληροδότησε τὰ τετράδια τῶν παραδόσεών του στὸ διάδοχό του Θεόφραστο. Τὰ τετράδια αὐτὰ περνοῦσαν ἀπὸ χερί σὲ χερί ὡς τὴν ἐποχὴ τοῦ Σύλλα, ὁ ὁποῖος, ὕστερα ἀπὸ τὴν κατάληψή τῶν Ἀθηνῶν (86 π.Χ.), τὰ ἔφερε στὴν Ρώμη. Ἐκεῖ τὰ δημοσίευσαν, γύρω στὸ 60 π.Χ., ὁ περιπατητικὸς φιλόσοφος Ἀνδρόνικος ὁ Ρόδιος καὶ ὁ Μικρασιάτης φιλόλογος Τυραννίδας. Ἡ κριτικὴ βρίσκει πὼς ἀρκετὰ ἀπὸ τὰ ἔργα ἔχουν ὑποστῇ μεταγενέστερη ἐπεξεργασία. Γενικὰ ἡ κατάστασις ποὺ ἔχουν παραδοθῇ σὲ μᾶς δὲν εἶναι καλὴ. Τὸ σύνολο τῶν ἀριστοτελικῶν συγγραμμάτων τὸ ὑπολόγιζαν στὴν ἀρχαιότητα ἄλλοι σὲ 400 καὶ ἄλλοι σὲ 1000 βιβλία. Ἀπ' αὐτὰ σώθηκαν 47 ὁλόκληρα ἔργα μικρὰ καὶ μεγάλα μὲ τὸ ὄνομά του καὶ ἀποσπάσματα ἀπὸ μερικὰ ἄλλα· ὅλα ὅμως αὐτὰ δὲν θεωροῦνται γνήσια. Τὰ συγγράμματα τοῦ Ἀριστοτέλη τὰ διαίρουν σὲ λογικὰ, φυσικὰ, μετὰφυσικὰ, πολιτικὰ καὶ τεχνοκριτικὰ.

1. **Λογικὰ συγγράμματα.** Τὰ λογικὰ συγγράμματα ἀποτελοῦν τὴν συλλογὴ ποὺ στὰ βυζαντινὰ χρόνια ὠνομάστηκε Ὅργανον (πρῶτος ὁ Δαβὶδ ὁ Ἀρμένιος ποὺ ἐξῆσε γύρω στὸ 500 μ.Χ. τὰ ὠνόμασε ἔτσι), δηλ. ἐργαλεῖο γιὰ κάθε γνώση· αὐτὰ εἶναι: α) Κατηγορίαι, δηλ. ἀποφάνσεις γιὰ τὸ ὄν καὶ τὰ εἶδη αὐτῶν ποὺ ὑπάρχουν. β) Περὶ ἐρμηνείας, ἐξέτασις δηλ. τῶν σχετικῶν μὲ τὴν πρότασιν καὶ τὴν κρίσιν. γ) Ἀναλυτικὰ πρότερα καὶ Ἀναλυτικὰ ὑστερα· τὰ πρῶτα πραγματεύονται τοὺς συλλογισμοὺς, τὰ δεύτερα τὶς ἀποδείξεις. δ) Τοπικὰ, ποὺ ἀσχολοῦνται μὲ τὶς πιθανὲς ἀποδείξεις καὶ ε) Σοφιστικοὶ ἑλεγχοί, ποὺ πραγματεύονται τὰ σοφίσματα καὶ ἀνασκευάζουν τὶς λογικὲς μεθόδους τῶν σοφιστῶν.

2. **Φυσικὰ συγγράμματα.** Τὰ σπουδαιότερα ἀπ' αὐτὰ εἶναι: α) Φυσικὴ (8 βιβλία). β) Περὶ οὐρανοῦ (4 βιβλία). γ) Περὶ γενέσεως καὶ φθορᾶς (2 βιβλία). δ) Περὶ ζώων ἱστορίαι (10 βιβλία· τὸ δέκατο εἶναι νόθο). ε) Περὶ ζώων μορίων (4 βιβλία). στ) Περὶ ζώων πορείας καὶ Περὶ ζώων κινήσεως (ἀπὸ 1 βιβλίου). ζ) Περὶ ζώων γενέσεως (5 βι-

βλία). η) Περὶ ψυχῆς (3 βιβλία). θ) Μικρὰ Φυσικά (1 βιβλίο).

Μεταγενέστερα εἶναι (ἴσως ἔργα τοῦ περιπατητικοῦ Στράτωνα τοῦ Λαμφακηνοῦ 287 - 269 π.Χ.) τὰ συγγράμματα: Περὶ μετεώρων, Περὶ κόσμου, Περὶ πνεύματος, Προβλήματα, Περὶ φυτῶν, Περὶ χρωμάτων, Περὶ ἀκουστικῶν καὶ μερικά ἄλλα.

3. *Μεταφυσικά συγγράμματα* (13 βιβλία). Ὡνομάστηκαν ἔτσι γιατί στὴν παραδομένη σειρὰ τῶν ἔργων τοῦ Ἀριστοτέλη κατέχουν τὴν μετὰ τὰ φυσικά συγγράμματά του θέση. Ὁ ἴδιος ὀνομάζει τὸ ἔργο — ποὺ δὲν εἶναι ἐνιαῖο σύγγραμμα ἀλλὰ συλλογὴ ἀπὸ παραδόσεις ποὺ τὶς ἔκαμε σὲ διάφορους καιροὺς — πρώτη φιλοσοφία, δηλαδή ἐπιστήμη τῶν βασικῶν ἀρχῶν τοῦ κόσμου.

4. *Ἡθικά συγγράμματα*. Αὐτὰ εἶναι: α) Τὰ Ἡθικά Νικομάχεια (10 βιβλία) ποὺ ὠνομάστηκαν ἔτσι ἐπειδὴ γιὰ τὴν ἔκδοσή τους φρόντισε, ὕστερα ἀπὸ τὸν θάνατο τοῦ Ἀριστοτέλη, ὁ γιός του Νικόμαχος. β) τὰ Ἡθικά Εὐδήμεια (7 βιβλία), παραδόσεις τοῦ ἴδιου τοῦ Ἀριστοτέλη ἐκδομένες ὁμῶς μετὰ τὸ θάνατό του ἀπὸ τὸν μαθητὴ του Εὐδήμο τὸ Ρόδιο. γ) τὰ Μεγάλαια Ἡθικά (2 βιβλία).

5. *Πολιτικά συγγράμματα*. Τὸ κύριο πολιτικὸ σύγγραμμα τοῦ Ἀριστοτέλη εἶναι τὰ Πολιτικά (8 βιβλία) στὰ ὁποῖα ἐξετάζεται ἡ φύσις τῆς πολιτείας καὶ τῶν διαφόρων πολιτευμάτων. Στὰ πολιτικά συγγράμματα τοῦ φιλοσόφου μπορεῖ νὰ καταταχθῇ καὶ ἡ Ἀθηναίων Πολιτεία ποὺ βρέθηκε στὴν Αἴγυπτο τὸ 1891 καὶ μᾶς δίνει πολύτιμες πληροφορίες γιὰ τὸ πολίτευμα τῶν Ἀθηναίων. Εἶναι τμήμα ἀπὸ συλλογὴ πολιτευμάτων 158 πόλεων, ἡ ὁποία χάθηκε.

6. *Τεχνοκριτικά συγγράμματα*. α) Ρητορικὴ (3 βιβλία), δηλ. περὶ τῆς ρητορικῆς τέχνης. β) Ποιητικὴ, δηλ. περὶ τῆς ποιήσεως. Τὸ ἔργο αὐτὸ ἀποτελιόταν ἀπὸ δύο βιβλία, ἀπὸ τὰ ὁποῖα τὸ δεῦτερο θεωρεῖται βέβαιο ὅτι ἦταν ἀφιερωμένο στὴν κωμῶδια καὶ τὸν Ἰαμβο. Δὲν ἔχομε, δυστυχῶς, παρὰ μονάχα τὸ πρῶτο, τὸ σχετικὸ μὲ τὴν τραγωδίαν, καὶ τὸ ἔπος. Ὅ,τι θετικὸ γνωρίζομε γιὰ τὴν ἀρχαία τραγωδίαν, καθὼς καὶ ὁ πολυσυζητητὸς ὀρισμὸς τῆς, προέρχεται ἀπὸ τὸ σύγγραμμα αὐτὸ τοῦ Ἀριστοτέλη.

Ἡ φιλοσοφία τοῦ Ἀριστοτέλη. Στὴ μεταφυσικὴ ὁ Ἀριστοτέλης παραδέχεται, μαζὶ μὲ τὸ δάσκαλό του τὸν Πλάτωνα καὶ τὸν Σωκράτη, πὼς εἶναι ἀδύνατη ἡ γνώσις ἂν δὲν ἀναγάγωμε τὸ μερικὸ στὸ γενικόν, ἂν δὲν σχηματίσωμε δηλαδή ἐννοιες ἀποκρούει ὁμῶς τὴ βασικὴ ἀντίληψη τοῦ Πλάτωνα πὼς ὑπάρχει ἕνας νοητὸς κόσμος, ὁ κόσμος τῶν ἰδεῶν, χωριστὸς ἀπὸ τὸν αἰσθητὸ καὶ πὼς αὐτὸς περιέχει τὶς μόνες ἀληθινὰς πραγματικότητες. Γιὰ τὸν Ἀριστοτέλη ὁ αἰσθητὸς κόσμος ἀποτελεῖ τὸ ἀντικείμενο τῆς ἐρευνας. Οἱ ἰδέες (εἶδη) δὲν ὑπάρχουν ἔξω ἀπὸ τὸν αἰσθητὸ κόσμον ἀλλὰ μέσα στὰ αἰσθητά, στὰ πράγματα, καὶ ἀποτελοῦν τὴν οὐσίαν τους. Ὁ ἀνθρώπινος νοῦς μὲ ἀφαίρεση τὶς νοεῖς καθεαυτὲς (ἂν τοῖς εἶδεσι τοῖς αἰσθητοῖς τὰ νοητά). Κάθε ὄν, κάθε

χωριστό πράγμα, αποτελείται από ύλη και εἶδος (μορφή, ιδέα) που είναι αδιάσπαστα ενωμένα. Ἡ ύλη τοῦ ὄντος είναι μόνον δύναμει ὄν, είναι ἡ δυνατότητα τοῦ πράγματος· τὸ εἶδος, ἡ μορφή, είναι κάτι τὸ ἐνεργητικό (ἐνεργεία ὄν), είναι ἡ δύναμη (ἐνέργεια, ἐντελέχεια) ποὺ μεταβάλλει τὴ δυνατότητα τοῦ πράγματος σὲ πραγματικότητα. Τὸ εἶδος ἡ μορφή (ἡ ιδέα) δὲν είναι μόνου ἡ ἔννοια καὶ ἡ οὐσία τοῦ κάθε ὄντος, ἀλλὰ καὶ ὁ τελικός του σκοπός (τέλος) καὶ ἡ δύναμη ποὺ πραγματοποιεῖ αὐτὸν τὸν σκοπό: τὸ εἶδος είναι ἡ ψυχὴ τοῦ ὄντος, ἡ ζωικὴ ἀρχὴ του. Ἡ μετάβαση ἀπὸ τὴν δυνατότητα (δύναμει ὄν) στὴν πραγματικότητα (ἐνεργεία ὄν) γίνεται μὲ τὴν κίνηση, μὲ τὴν ὁρμὴ γιὰ τὴν ὑπαρξὴ ποὺ ὑπάρχει μέσα σὲ κάθε ὄν, μὲ τὴν ἐντελέχεια (ἡ λέξη σημαίνει κάτι ποὺ τὴν τελείωση, τὸ σκοπὸ του, «τέλος», τὸν ἔχει μέσα του). Ἡ ζωικὴ αὐτὴ ἀρχή, ἡ ψυχὴ, είναι διαφορετικὴ στὰ διάφορα ὀργανικὰ ὄντα. Στὰ φυτὰ παρουσιάζεται ὡς θρέψη, στὰ ζῶα ὡς θρέψη καὶ αἰσθησι καὶ κίνησι καὶ στὸν ἄνθρωπο σ' ὅλα αὐτὰ προσθίεται καὶ ὁ νοῦς. Ἡ ψυχὴ τῶν φυτῶν καὶ τῶν ζώων, ἡ αἰτία δηλ. τῆς ζωῆς τους, είναι ἀχώριστη ἀπὸ τὴν ὕλη καὶ ἀκολουθεῖ τὴν τύχη της, είναι δηλαδή θνητὴ· ἡ ψυχὴ ὅμως τοῦ ἀνθρώπου, ἂν καὶ συνδεμένη μὲ τὴ ζωικὴ ἀρχή, χάρη στὸ νοῦ, δὲν ἐξαρτᾶται ἀπ' αὐτή, ἀλλὰ είναι ἀθάνατη καὶ σύνδεσμος τοῦ ἀνθρώπου μὲ τὸ θεό. Ὁ κόσμος, τὸ σύμπαν, είναι αἰώνιος καὶ ἑνιαῖος καὶ βρίσκειται σὲ ἀδιάκοπη κίνησι, σὲ ἓνα ἀδιάκοπο «γίγνεσθαι». Χωρὶς τὴν κίνησι ὁ κόσμος δὲν μπορεῖ νὰ νοηθῇ. Ἡ τελευταία αἰτία τῆς αἰώνιας αὐτῆς κινήσεως δὲν μπορεῖ νὰ βρίσκεται παρὰ σ' ἓνα ἀκίνητο «κινουῦν», σὲ ἓνα πρῶτο «κινουῦν», ποὺ είναι εἶδος χωρὶς ὕλη, καθαρὴ ἐνέργεια, ἄυλο. Αὐτὸ είναι ὁ θεός, ποὺ είναι ἡ ἀρχὴ τῆς κινήσεως, ἡ ἀρχὴ τοῦ κόσμου, τῶν ὄντων, καὶ ὁ τελικός τους σκοπός.

Στὴν ἡθική παραδέχεται ὅτι ὁ σκοπὸς κάθε ἀνθρώπινης ἐνέργειας είναι ἡ εὐδαιμονία, γιατί αὐτὴ μόνου είναι κάτι ποὺ τὸ ἐπιθυμοῦμε γιὰ χάρη τοῦ ἰδίου κι ὄχι γιὰ χάρη κανενὸς ἄλλου. Ἡ εὐδαιμονία τοῦ ἀνθρώπου συνίσταται στὴν ἀρετή, ποὺ είναι ἡ σωστή, ἡ λογικὴ ἐνέργεια του στὴ ζωή. Πλοῦτος, υγεία, δύναμη καὶ ἐπιρροή είναι καλὰ καὶ μπορεῖ νὰ τὰ ἐπιδιώκη κανεὶς, ἀλλὰ μονάχα ὡς μέσα γιὰ τὴ σωστὴ ἐνέργεια, ὄχι αὐτὰ καθ'αυτὰ νὰ τὰ ἔχη ὡς σκοπὸ. Φτώχεια, ἀρρώστια καὶ δυστυχία είναι κακὰ γιατί ἀφαιροῦν τὰ μέσα γιὰ τὴ σωστὴ πράξι. Τὸ θεμελιακὸ ὅμως στοιχεῖο τῆς εὐδαιμονίας ἡ τῆς κακοδαιμονίας δὲν είναι αὐτά, ἀλλὰ ἡ ἐσωτερικὴ ἀξιοσύνη, ἡ ἐσωτερικὴ παρόρμησι γιὰ μιὰν ἀξία ζωή.

Τὸν ἄξιο, τὸν πραγματικὸ ἄντρα, καὶ τὸ πιὸ δυνατό χτύπημα τῆς μοίρας δὲν μπορεῖ νὰ τὸν ἐξουθενώσῃ οὔτε νὰ τὸν κάμῃ ἄθλιο. Ἡ σωστὴ πράξι, ἡ ἀρετή, βρίσκεται στὴν μεσότητα, στὴ μέση δηλ. ἀνάμεσα σὲ δυὸ ἀκρότητες, τὴν ὑπερβολὴ καὶ τὴν ἐλλειψή· λ.χ. ἡ ἀρετὴ ἀνδρεία βρίσκεται ἀνάμεσα στὴ θρασύτητα (ὑπερβολή) καὶ στὴν δειλία (ἐλλειψή). Τὴν ιδέα αὐτὴ τῆς σωστῆς μεσότητος τὴν πῆρε ὁ Ἀριστοτέλης καὶ ἀπὸ τὴν ἀρχαία ἐλληνικὴ ἠθικὴ τοῦ μέτρου

(μέτρον ἄριστον, μηδὲν ἄγαν), περισσότερο ὅμως ἀπὸ τὶς διαιτητικὲς καὶ θεραπευτικὲς θεωρίες τῶν ἱπποκρατικῶν γιατρῶν. Ἡ ἀνέυρεση τῆς σωστῆς μεσότητος εἶναι ἔργο τῆς φρόνησης, δηλαδή τῆς πρακτικῆς διορατικότητος. Ἐτσι ὁ φρόνιμος εἶναι καὶ ἐνάρετος καὶ τὸν εὐφραίνει ἡ ἐκτέλεση τοῦ ἀγαθοῦ καὶ τοῦ ὠραίου (τοῦ ὀρθοῦ), χωρὶς καμμιὰν ἄλλη προσθήκη. Στὴν εὐχαρίστηση αὐτὴ θυσιάζει ὅλα τὰ ἄλλα, γιατί εἶναι ἡ μεγαλύτερη ποὺ μπορεῖ ὁ ἄνθρωπος νὰ δοκιμάσῃ, ἐπειδὴ προέρχεται ἀπὸ τὸν νοῦ ποὺ συνδέει τὸν ἄνθρωπο μὲ τὸ θεό.

Στὴν πολιτικὴ δὲν προσπαθεῖ, ὅπως ὁ Πλάτωνας, νὰ φτειάσῃ ἰδεώδη πολιτεία, ἀλλὰ ἐξετάζει τὰ διάφορα εἶδη τῶν πολιτευμάτων καὶ δείχνει τοὺς νόμους σύμφωνα μὲ τοὺς ὁποίους αὐτὰ μεταβάλλονται, διδάσκοντας ὅτι σκοπὸς κάθε πολιτείας πρέπει νὰ εἶναι ὄχι μόνο ἡ ἐξασφάλιση τοῦ δικαίου, ἡ ἀπόκρουση τῶν ἐξωτερικῶν ἐχθρῶν καὶ ἡ διατήρηση τῆς ζωῆς, ἀλλὰ, πρὸ πάντων, ἡ μὲ κατάλληλη ἀγωγή δημιουργία ἐνάρετων πολιτῶν, γιατί μονάχα ἡ ἀρετὴ εἶναι ἀληθινὴ εὐδαιμονία. Ἡ ὁρμή, ἡ τάση τοῦ ἀνθρώπου νὰ σχηματίσῃ κοινωνία μὲ τοὺς ὁμοίους του, βρίσκεται στὴν ἴδια τὴ φύση του («ἄνθρωπος φύσει πολιτικὸν ζῶον»).

Ἡ τέχνη γιὰ τὸν Ἀριστοτέλη ἔχει διπλὸ ἔργο: πρῶτο νὰ ξεπερνᾷ τὴ φύση, δεύτερο νὰ τὴν μιμῆται. Ἡ μίμηση ὅμως δὲν πρέπει νὰ εἶναι ἀπλὴ ἀπεικόνιση τῶν ὄντων ὅπως παρουσιάζονται στὶς αἰσθήσεις μας, ἀλλὰ παράσταση καὶ τῆς ἐσωτερικῆς οὐσίας τους. Τὰ πλάσματά της εἶναι τύποι καθολικῶν νόμων. Ἡ ποίηση ἔχει τὸ δικαίωμα καὶ τὴν ὑποχρέωση νὰ ἐξιδανικεύῃ τὴν ἱστορία, γι' αὐτὸ εἶναι καὶ φιλοσοφικώτερη καὶ σοβαρώτερη ἀπ' αὐτὴ («φιλοσοφικώτερον καὶ σπουδαιώτερον ποίησις ἱστορίας ἐστίν»). Στὴν Ποιητικὴ του οὐσιαστικὰ κάνει ἀξιώματα τὴν τέχνη τῶν Ἑλλήνων τραγικῶν, ἰδιαίτερα τὴν τέχνη τοῦ Σοφοκλῆ στὸν *Οἰδίποδα Τύραννο*. Ἡ κἀθαρσις, τὸ ξαλάφρωμα δηλ. ἀπὸ τὰ πάθη τοῦ οἴκτου καὶ τοῦ φόβου, ποὺ ἀναφέρεται στὸν περίφημο ὀρισμὸ τῆς τραγωδίας, εἶναι ἔννοια παρμένη ἀπὸ τὴν σύγχρονη ἱατρικὴ καὶ πρέπει νὰ νοηθῇ ὄχι μονάχα ἀπὸ ἀποψὴ ἠθικὴ καὶ αἰσθητικὴ, σὰν κατευνασμὸς δηλ. καὶ ἱκανοποίηση τῶν παθῶν αὐτῶν, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ ἀποψὴ φυσικὴ, σὰν καθαρτικὴ εὐχαρίστηση γιὰ τὸν ἄνθρωπο.

Ὁ Ἀριστοτέλης στὴν Ποιητικὴ του ἔδωσε γιὰ πρώτη φορὰ στὸν κόσμον τοὺς νόμους τῆς ὑψηλῆς τέχνης, τῆς κλασσικῆς. Νὰ ἓνα μικρὸ ἀπόσπασμα, ὅπου ἐκθέτεται ἡ βασικὴ ἀρχὴ τῆς ἐνότῃ τας τῆς πράξεως, χωρὶς τὴν ὅποια ἀξιόλογο ἔργο δὲν μπορεῖ νὰ ὑπάρξῃ: «Πρέπει λοιπὸν, ὅπως στὶς ἄλλες μιμητικὲς τέχνες ἡ μία μίμηση εἶναι μίμηση ἐνὸς πράγματος, ἔτσι καὶ ὁ μῦθος, ἀφοῦ εἶναι μίμηση πράξεως, νὰ εἶναι μιᾶς πράξεως μίμηση καὶ αὐτῆς ὁλόκληρης. Καὶ τὰ μέρη τῶν πραγμάτων νὰ συγχροτοῦνται ἔτσι, ὥστε ἂν μετατεθῇ ἢ ἀφαιρεθῇ κάποιον μέρος, νὰ καταστρέφεται καὶ νὰ διαταράσσεται τὸ ὅλο· γιατί, ἐκεῖνο τὸ ὅποιο εἶτε ὑπάρχει εἶτε δὲν ὑπάρχει κανένα αἰσθητὸ ἀποτέλεσμα δὲν προκαλεῖ, δὲν εἶναι ὀργανικὸ (οὐσιῶδες καὶ ἀπαραίτητο) μέρος τοῦ συνόλου» (Ποιητ. VIII, 4).

Γλώσσα και Ύφος. Ὁ Κικέρωνας ἐπαινεί τὸν πλοῦτο καὶ τὴ λάμψη τοῦ ὕφους τοῦ Ἀριστοτέλη. Τὴν κρίση του ὅμως αὐτὴ τὴ στηρίζει κυρίως στὰ ἔργα τοῦ Ἀριστοτέλη τὰ γραμμένα σὲ διαλογικὴ μορφή γιὰ πλατύτερους κύκλους (ἐξωτερικοί, ἐκδεδομένοι λόγοι). Ἀπ' αὐτοὺς τοὺς διαλόγους κανένας δὲν σώθηκε καὶ αὐτὰ τοῦ διατηρήθηκαν, τὰ διδακτικὰ του συγγράμματα (ὑπομνήματα, πραγματεῖαι, ἀκροαματικοὶ λόγοι), γραμμένα ὅλα σὲ συνεχῆ λόγο, δὲν δικαιολογοῦν καθόλου τὴν κρίση τοῦ Κικέρωνα.

Ἡ γλώσσα τοῦ Ἀριστοτέλη προαναγγέλλει ἤδη τὴν Κοινή. Τὸ λεξιλόγιό του εἶναι γεμάτο ἀπὸ τεχνικούς καὶ ἐπιστημονικούς ὅρους, τοὺς ὁποίους ἐκεῖνος δημιουργήσε ἢ τῶν ὁποίων καθόρισε αὐστηρὰ τὴν ἔννοια· αὐτοὶ οἱ ὅροι ἐπαναλαμβάνονται πολὺ συχνά. Τὸ ὕφος ἀπλό, γυμνὸ, χωρὶς μεταφορὲς καὶ παρομοιώσεις, ἔχει τὴν ἀκρίβεια, ἀλλὰ ἐπίσης καὶ ὅλη τὴν ξηρότητα, τοῦ ἐπιστημονικοῦ ὕφους. Τὰ ἔργα αὐτὰ δὲν γράφηκαν γιὰ τὸ πλατὺ κοινό, ἀλλὰ, ὅπως δείχνει καὶ τὸ ὄνομά τους (ἀκροαματικοὶ λόγοι), ἦταν παραδόσεις, τὰ τετράδια δηλαδὴ ποὺ χρησιμοποιοῦσε ὁ φιλόσοφος στὰ μαθήματά του καὶ τὰ ὅποια, ἀσφαλῶς, ἀποτελοῦσαν τὴν βάση γιὰ πῶς πέρα προφορικῇ ἀνάπτυξη. Γι' αὐτὸ, ἀκόμη καὶ στὰ καλύτερα παραδομένα ἔργα του, ὁ τόνος μένει ψυχρὸς καὶ διδακτικός, ὅπως ταιριάζει σ' ἓνα δάσκαλο ποὺ ἀπευθύνεται μόνον στὸ λογικόν.

Συμπέρασμα. Λογικὸς δυνατὸς καὶ ἐρευνητὴς θαυμαστὸς ὁ Ἀριστοτέλης ἐπεξέτεινε καὶ ἐταξινόμησε ὅλη τὴν γνώση τῆς ἀρχαϊότητος. Εἶναι ὁ μεγάλος καὶ ἀκούραστος ὀργανωτὴς τῆς ἐπιστήμης. Δὲν τοῦ λείπει ἡ θεωρητικὴ δύναμη· δὲν ἔχει ὅμως τὴ φλογερὴ καὶ καλλιτεχνικὴ ψυχὴ τοῦ Πλάτωνα. Δὲν ἔχει ἐπίσης ἀξίους συνεχιστὲς. Μονάχα οἱ ἄμεσοι μαθητὲς του, ἀπὸ τοὺς ὁποίους ὁ ἐπισημότερος ἦταν ὁ Θέοφραστος, θὰ συνεχίσουν τίς ἐπιστημονικὲς του ἐρευνες στὸν δρόμο ποὺ ἐκεῖνος χάραξε. Ἀπὸ τὸν 1. μ.Χ. αἰῶνα ὁ ἰδρυτὴς τῆς Περιπατητικῆς σχολῆς δὲν θὰ ἔχη πιά συνεχιστὲς, ἀλλὰ μόνον σχολιαστὲς (ὑπομνηματιστὲς). Στὸν μεσαίωνα τὰ ἔργα τοῦ Ἀριστοτέλη μεταφράστηκαν στὴ συριακὴ, στὴν ἀραβικὴ καὶ στὴν λατινικὴ καὶ οἱ ἰδέες του εἶχαν ἀπόλυτο κύρος, μολοντι τὸ σύστημά του δὲν εἶναι ἀλύγιστο. Ἡ σχολαστικὴ θεολογία τοῦ μεσαίωνα στηρίζεται ἐξ ὁλοκλήρου στὴν ἀριστοτελικὴ φιλοσοφία. Σχεδὸν ὡς τὰ χρόνια τοῦ Fr. Bacon (1561 - 1626) καὶ τοῦ Descartes (1596 - 1650) ὁ Ἀριστοτέλης θεωροῦνταν ἀλάθητος. Στὶς μέρες μας ἀκόμη ἡ ἀριστοτελικὴ ἔννοια τῆς ἐντελέχειας ξαναφάνηκε στὶς φιλοσοφικὲς καὶ βιολογικὲς θεωρίες τοῦ Hans Driesch γιὰ ζωτικὴ ἀρχὴ (νεοβιταλισμός).

ΟΙ ΑΛΛΟΙ ΦΙΛΟΣΟΦΟΙ. Η ΕΠΙΣΤΗΜΗ

Ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς πολὺ μεγάλους φιλοσόφους συγγραφεῖς Πλάτωνα καὶ Ἀριστοτέλη, στὴν κλασσικὴ ἐποχὴ ζοῦν καὶ ἄλλοι φιλόσοφοι

πού δεν ενδιαφέρουν βέβαια τόσο άμεσα, όσο εκείνοι, τῇ γραμματολογία, εἶναι όμως ἀπαραίτητο νὰ γίνῃ σύντομος λόγος καὶ γι' αὐτούς.

Οἱ συνεχιστὲς τῶν Ἰωνῶν φυσικῶν. 1. Ἀναξάγορας (500 - 428 π.Χ. περίπου). Γεννήθηκε στὶς Κλαζομενές τῆς Ἰωνίας, πολὺ νέος όμως (πιθανὸν 20 χρονῶν) ἦλθε κι ἐγκαταστάθηκε στὴν Ἀθήνα, ὅπου ἔμεινε 30 ὁλόκληρα χρόνια. Ἦταν φίλος τοῦ Περικλῆ καὶ ἄσκησε βαθιὰ ἐπιρροή σὲ πολλοὺς σημαντικοὺς ἀνθρώπους τῆς ἐποχῆς του. Ἀργότερα δημοσίευσε σὲ πεζὸ λόγο τὸ σύγγραμμά του Περὶ φύσεως. Πιθανὸν τὸ 450 π.Χ. κατηγορήθηκε γιὰ ἀσέβεια κι ἀναγκάστηκε νὰ ἐγκαταλείψῃ τὴν Ἀθήνα καὶ νὰ καταφύγῃ στὴν Λάμψαχο ὅπου καὶ πέθανε τιμημένος.

Δύο πρωτότυπες ἰδέες ἀποτελοῦν τὴ βάση τῆς φιλοσοφίας του.

α) Ἀντὶ νὰ ἀναφέρῃ τίς ἀρχές τῶν ὄντων, ὅπως ὁ Ἐμπεδοκλῆς, σὲ τέσσερις οὐσίες, παραδέχεται στὴν ἀρχὴ ἓνα ἄπειρο πλῆθος ἀπὸ οὐσίες ποὺ ξεχωρίζουν μὲ τὸ διάφορο ποῖόν τους.

β) Ἀπὸ τὸ ὑπόλοιπο σύμπαν ξεχωρίζει μιὰ δύναμη τὴν ὁποία ὀνομάζει νοῦν· μὲ τὴν ἐνέργεια τῆς δυνάμεως αὐτῆς γίνονται ὅλες οἱ ἀλλαγές στὸν αἰσθητὸ κόσμος.

Ὁ Ἀναξάγορας μὲ τὴ διδασκαλία του γιὰ νοητικὴ ἀρχὴ ξένη πρὸς τὴν ὕλη εἶναι ὁ πρῶτος Ἕλληνας διῆστης φιλόσοφος, κι ὁ τελευταῖος αὐτὸς φυσικὸς τῆς Ἰωνίας εἶναι ὁ πρόδρομος τοῦ Πλάτωνα καὶ τοῦ Ἀριστοτέλη.

2. Λεύκιππος. Ὁ Λεύκιππος (πρῶτο μισὸ τοῦ 5. π.Χ. αἰ.) εἶναι ὁ δημιουργὸς τῆς ἀτομικῆς θεωρίας. Αὐτὸ τὸ ξέρομε ἀπὸ τὰ ἀποσπάσματα ποὺ σώθηκαν ἀπὸ τὸ ἔργο τοῦ μαθητῆ του Δημόκριτου, γιὰτὶ δικό του δὲν σώθηκε τίποτε. Ὁ Θεόφραστος κι ἄλλοι περιπατητικοὶ τοῦ ἀπόδιδαν τὸ ἔργο Μέγας Διάκοσμος ποὺ περιλαμβάνεται στὰ ἔργα τοῦ Δημόκριτου.

3. Δημόκριτος. Ὁ Δημόκριτος γεννήθηκε στὰ Ἀβδηρα γύρω στὸ 460 π.Χ. Ἦταν πνεῦμα περίεργο καὶ ἐρευνητικὸ, ταξίδεψε πολὺ καὶ ἔγραψε πολυάριθμα ἔργα ἀναφερόμενα στὴν φιλοσοφία, τὴ μουσικὴ, τὰ μαθηματικά, τὴ φυσικὴ, τὴν ἠθικὴ, τὴν τέχνη. Τὸ κύριο μεταφυσικὸ ἔργο του ἦταν ὁ Μικρὸς Διάκοσμος. Σήμερα σώζονται μόνο μικρὰ ἀποσπάσματα ἀπὸ τὰ ἔργα του. Πέθανε 90 περίπου χρονῶν.

Γιὰ βασικὰ συστατικὰ τῶν ὄντων ὁ Δημόκριτος παραδεχόταν τὸ πλῆρες (γεμάτο) καὶ τὸ κενὸν (ἄδειο). Τὸ πλῆρες τὸ φανταζόταν χωρισμένο σὲ ἀναρίθμητα μὴ ἀντιληπτά ἐξ αἰτίας τῆς μικρότητάς τους σωματάκια, ποὺ, χωρισμένα μὲ τὸ κενὸ τὸ ἓνα ἀπὸ τὸ ἄλλο, δὲνμποροῦν τὰ ἴδια νὰ χωριστοῦν, γι' αὐτὸ λέγονται ἄτομα (ἄκοφτα). Αὐτὰ εἶναι ἀγέννητα, ἀφθαρτα, ὁλότελα ὁμοιόμορφα· δὲν δέχονται καμμιά ποιοτικὴ ἀλλοίωση παρὰ μόνον τοπικὴ ἀλλαγὴ. Οἱ μεταβολές στὰ ὄντα καθὼς καὶ οἱ ἰδιότητές τους ἀναφέρονται μόνον σ' αὐτά.

Ὁ Δημόκριτος, ποὺ ἔδωσε τὴ βάση γιὰ τὸ σύστημα τοῦ Ἐπικούρου, ἀντιπροσωπεύει τὴν προσπάθεια νὰ ὑποστηριχθῇ συγχρόνως καὶ

ἀπέναντι τῶν Ἑλεατῶν ἡ πραγματικότητα τῆς πολλαπλότητας καὶ τῆς κινήσεως, καὶ ἀπέναντι τοῦ Ἡράκλειτου ἡ ὑπαρξὴ μιᾶς ἀμετάβλητης ἀρχῆς κάτω ἀπὸ τὴν ἀδιάκοπτη ροὴ τῶν ὄντων.

Οἱ σωκρατικὲς σχολές. Ὁ Ἀναξαγόρας ὡς ἓνα σημεῖο προπαρασκευάζει τὸ δρόμο στὸ Σωκράτη· ὁ Δημόκριτος εἶναι ἔξω ἀπὸ τὴ σωκρατικὴ κίνηση. Οἱ κυριώτεροι μαθητὲς τοῦ Σωκράτη, ἐκτὸς ἀπὸ τὸν Πλάτωνα, ἦταν οἱ ἀκόλουθοι:

1. Ὁ Εὐκλείδης (περίπου 450 - 380 π.Χ.), ποὺ δὲν πρέπει νὰ συγχέεται μὲ τὸν γεωμέτρη, ἴδρυσε τὴν μεγαρικὴ σχολὴ ἡ ὁποία ἀνάδειξε πολλοὺς διάσημους φιλόσοφους καὶ μάλιστα τὸν Στίλωνα, ἓνα ἀπὸ τοὺς δασκάλους τοῦ Ζήνωνα, τοῦ ἱδρυτῆ τῆς Στοᾶς. Οἱ μεγαρικοὶ συνδύασαν τὴν διδασκαλίαν τοῦ Σωκράτη μὲ ἑλεατικὰς δοξασίας.

2. Ἀντισθένης. Ὁ Ἀντισθένης εἶναι ὁ ἱδρυτὴς τῆς κυνικῆς σχολῆς. Γεννήθηκε γύρω στὸ 444 π.Χ. καὶ ὑπῆρξε μαθητὴς τοῦ Γοργία καὶ τοῦ Σωκράτη. Ἄνοιξε δική του σχολὴ στὴν Ἀθήναν, στὸ γυμνάσιο Κυνοσαργεῖς, ἀπ' ὅπου καὶ τὸ ὄνομα Κυνικός. Πνευματώδης καὶ δηκτικός, πολέμησε μὲ πάθος τὸν Πλάτωνα. Καταφρονοῦσε τὸν θεωρητικὸ στοχασμὸ καὶ δίδασκε πῶς ἡ μόνη σίγουρη γνώση εἶναι αὐτὴ τῆς ἀρετῆς. Ἀπὸ τῆ διδασκαλίας τοῦ Σωκράτη διατήρησε μόνο ὅ,τι σχετιζόταν μὲ τὴν πρακτικὴ ἠθική. Ἀπὸ τῆ σχολῆ του βγῆκαν ὁ Διογένης ἀπὸ τὴν Σινώπη (4. π.Χ. αἰ.) καὶ ὁ Μένιππος ἀπὸ τὰ Γάδαρα (3. π.Χ. αἰ.).

3. Ἀρίστιππος. Ὁ Ἀρίστιππος γεννήθηκε στὴν Κυρήνη καὶ ἄσκησε κάμποσο καιρὸ τὸ ἐπάγγελμα τοῦ σοφιστῆ· κατόπι μπῆκε στὸν σωκρατικὸ κύκλο. Ἰδρυσε τὴ λεγόμενη κυρηναϊκὴ σχολὴ ποὺ δίδασκε πῶς ἡ εὐχαρίστηση πρέπει νὰ εἶναι ὁ ὑπέρτατος σκοπὸς τοῦ ἀνθρώπου.

Τὰ ἀποσπάσματα τῶν φιλοσόφων στίς συλλογὲς τῶν A. Mullach (παλαιότερη) καὶ H. Diels (νεώτερη).

Ἡ ἱατρικὴ. Ἱπποκράτης. Ἀπὸ πολὺ παλιὰ γύρω στοὺς ναοὺς τοῦ Ἀσκληπιοῦ εἶχαν σχηματισθῇ συντεχνίαι γιατρῶν ποὺ τὰ μέλη τους λεγόταν Ἀσκληπιάδαι. Οἱ Ἕλληνες γιατροὶ ἦταν περίφημοι σ' ὅλον τὸν κόσμον. Οἱ Πέρσες βασιλεῖς τοὺς καλοῦσαν καὶ τοὺς κρατοῦσαν στὴν αὐλή τους. Κατὰ τὸν 5. καὶ 4. π.Χ. αἰῶνα οἱ Ἀσκληπιάδες τῆς Κῶ δημιούργησαν μιὰ πλούσια ἱατρικὴ φιλολογία. Ὅλα αὐτὰ τὰ συγγράμματα (ὡς ἑμᾶς ἐφθασαν 72) ἀποδίδονται κατόπι τὸν Ἱπποκράτη, τὸν σπουδαιότερο Ἀσκληπιάδην τῆς Κῶ. Μόνο μερικὰ ἀπὸ τὰ ἔργα αὐτὰ εἶναι δικὰ του· τὰ ἄλλα προέρχονται ἀπὸ τοὺς μαθητὲς του.

Ὁ Ἱπποκράτης γεννήθηκε στὴν Κῶ κατὰ τὸ 460 καὶ πέθανε σὲ βαθιὰ γηρατειά. Τὰ ἔργα ποὺ μὲ βεβαιότητα ἡ ἔρευνα θεωρεῖ δικὰ του εἶναι τὰ Προγνώστικά, τὸ πρῶτον βιβλίον τῆς πραγματείας Περί διαίτης ὀξέων, τὸ πρῶτον καὶ τὸ τρίτον βιβλίον τῶν Ἐπιδημιῶν, οἱ Ἀφορισμοὶ καὶ τὸ Περί τῶν ἐν τῇ κεφαλῇ

τρωμάτων. Πιθανόν γήσιες θεωρούνται οί πραγματεῖες Περὶ ἄρθρων, Περὶ ἀρχαίης ἰητρικῆς, Περὶ ἀγμῶν, Περὶ χυμῶν, Περὶ ἀέρων, ὑδάτων, τόπων καὶ Περὶ ἰερῆς νούσου. Ὁ Ὀρκος ἔχει συντεθῆ ὕστερα ἀπὸ τὸν θάνατο τοῦ Ἱπποκράτη, ἀπῆχε ὅμως τίς ἰδέες του γιὰ τὴν ἀσκησὶ τῆς γιαιτρικῆς.

Γνήσια καὶ ἀμφιβαλλόμενα ἔργα εἶναι γραμμένα στὴν ἰωνικὴ διάλεκτο χωρὶς λογοτεχνικὲς ἀξιώσεις. Οἱ Ἀσκληπιάδες δὲν ἐπηρεάστηκαν ἀπὸ τὴ λογοτεχνία τῆς ἐποχῆς τους καὶ γράφουν ὅπως οἱ παλαιότεροι Ἴωνες φυσικοί. Οἱ πραγματεῖες αὐτὲς εἶναι σημαντικὲς γιὰ τὸ περιεχόμενό τους. Ὁ Ἱπποκράτης εἶναι ἓνα ἔξοχο ἀλλὰ καὶ θετικὸ μυαλό, ἓνας πραγματικὸς ἐπιστήμονας. Δὲν παραδέχεται πὼς οἱ ἀρρώστιες προέρχονται ἀπὸ τὴν ὀργὴ τῶν θεῶν οὔτε πὼς ἡ θεραπεία πετυχαίνεται μετὰ τὴ θαυματουργὸ ἐπέμβασή τους. Ἐχει σαφῆ ἀντίληψη γιὰ τίς φυσικὲς αἰτίες τῶν νόσων καὶ γιὰ τὴν ἰσχὺ τους. Διακηρύσσει πὼς ἡ γιαιτρικὴ δὲν μπορεῖ νὰ ἀναπτυχθῇ παρὰ μετὰ τὴν ὑπομονητικὴ παρατήρηση καὶ τὴν συσχέτισι τῶν διαφόρων περιπτώσεων.

Γ. PHTOPEIA

Εἰσαγωγή. Εἶναι ἀλήθεια πὼς οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες εἶχαν μιὰ φυσικὴ εὐγλωττία ποὺ πιθανώτατα ὠφείλονταν στὴν προτίμησή τους νὰ ἄρχουν καὶ νὰ ἄρχωνται μετὰ τὴν πειθῶ μᾶλλον παρὰ μετὰ τὴ βία. Στοιχεῖα τῆς φυσικῆς αὐτῆς εὐγλωττίας βρῖσκομε στὰ ὁμηρικὰ ποιήματα καὶ στὴν ἱστορία τοῦ Ἡρόδοτου. Στὰ ὁμηρικὰ ποιήματα οἱ ἀρχηγοὶ συχνὰ ἀγορεύουν καὶ ὁ τέλειος ἥρωας ἔπρεπε νὰ εἶναι «μύθων τε ρητῆρ καὶ ἔργων πρῆκτῆρ». Στὴν ἱστορία τοῦ Ἡρόδοτου ἐπίσης μερικὰ ἀπὸ τὰ σημαντικὰ πρόσωπα ἐκφωνοῦν λόγους ἀπλοῦς, ἀλλὰ μετὰ ἀρκετὰ καλὴ δομῇ. Οἱ λόγοι ὅμως ὧν αὐτῶν τῶν «ἀγορητῶν» εἶναι προϊόντα φυσικῆς καὶ ὄχι ἐντεχνῆς ρητορείας, γι' αὐτὸ καὶ δὲν ἀσχολεῖται μ' αὐτοὺς ἡ γραμματολογία.

Ἡ ἐντεχνὴ ρητορεία ἄργησε νὰ ἐμφανισθῇ. Οἱ λόγοι αὐτῆς τῆς καθυστερήσεως εἶναι οἱ ἀκόλουθοι: α) Ὡς τὸ τέλος τοῦ 6. π.Χ. αἰ. ἡ πολιτικὴ ζωὴ τῶν ἑλληνικῶν πόλεων — ἰδιαιτέρα τῶν Ἀθηναίων, ὅπου κυρίως θὰ ἀναπτυχθῇ ἡ ρητορεία — ἐξ αἰτίας τῶν ὀλιγαρχικῶν ἢ τυραννικῶν πολιτευμάτων δὲν ἔχει λάβει τὴ μορφή ποὺ εὐνοεῖ τὴ ρητορεία. Μετὰ τὴν εἰσαγωγὴ τοῦ δημοκρατικοῦ πολιτεύματος στὴν Ἀθήνα, παρουσιάζεται ἀκόποια ἀνάπτυξη τῆς ρητορείας, γιὰτὶ, τόσο οἱ πολῖτες στὰ δικαστήρια ὅσο καὶ οἱ πολιτικοὶ ἡγέτες στὴν ἐκκλησία τοῦ δήμου, ἔπρεπε νὰ ὑποστηρίξουν μετὰ πειστικότητά τίς ἀπόψεις τους· οἱ περσικοὶ ὅμως πόλεμοι ποὺ ἀκολούθησαν, ἐμπόδισαν τὴν πρὸ πέρα ἀνάπτυξη, γιὰτὶ ἡ ἀντιμετώπιση τοῦ μεγάλου κινδύνου ἀποτελοῦσε τὴν κύρια φροντίδα τῆς πόλεως. Καὶ τοῦ Θεμιστοκλῆ ἡ ρητορικὴ δεινότητά, ἡ ὁποία τόσο ἐπαινεῖται ἀπὸ τοὺς ἀρχαίους, εἶναι φυσικὴ καὶ ὄχι ἐντεχνή. β) Οἱ Ἕλληνες ὡς τὰ μέσα τοῦ 5. π.Χ. αἰ. δὲν εἶχαν ἀντιληφθῇ ὅτι ὁ λόγος μέσο δράσεως μπορούσε νὰ γίνῃ καὶ μέσο αἰσθητικῆς ἀπολαύσεως, γι' αὐτὸ

καὶ δὲν δημοσίευαν τοὺς λόγους τοὺς. Ἀκόμη καὶ ὁ Περικλῆς, ποὺ ἀναμφισβήτητα ἦταν μεγάλος ρήτορας, προετοίμαζε τοὺς λόγους του καὶ ἴσως εἶχε καὶ κάποια ρητορική προπαίδεια ἀπὸ τῆς σχέσεως του μὲ τοὺς σοφιστές, δὲν μᾶς ἀφῆσε ὁ ἴδιος κανένα γραπτὸ σημάδι τῆς εὐγλωττίας του. γ) Νομίζουν ὅτι ἡ ρητορεία εἶναι δῶρο τῆς φύσεως, γι' αὐτὸ δὲν ὑπάρχουν, ὥς τὴν ἐποχὴ τῶν σοφιστῶν, οὔτε δάσκαλοι τῆς ρητορικῆς οὔτε κανόνες γιὰ τὴν ἀρτία σύνθεσις ἐνὸς λόγου.

Οἱ ἀρχὲς τῆς ἐντεχνῆς ρητορείας. Κόραξ καὶ Τεισίαις. Στὴ Σικελία παρουσιάζεται γιὰ πρώτη φορὰ ἡ ἐντεχνή ρητορεία. Ἐδῶ, ὕστερα ἀπὸ τὴν ἐκδίωξιν τῶν τυράννων (467 π.Χ.), δημιουργήθηκαν πολλὰς δίκας γιὰ ζητήματα ἰδιοκτησίας. Αὐτὸ ἐγένετο ἀφορμὴ νὰ γράψουν δύο ἔμπειροι ρήτορες, ὁ Κόραξ καὶ ὁ μαθητὴς του Τεισίαις, ἕνα ἐγχειρίδιο ρητορικῆς τέχνης, μὲ τὸ ὅποιο ἔδιναν οδηγίες στοὺς πολίτες πῶς νὰ υπερασπίζωνται τὶς ὑποθέσεις τοὺς στὰ δικαστήρια. Τὸ ἐγχειρίδιό αὐτό, ποὺ δημοσιεύθηκε τὸ 465 π.Χ. στὶς Συρακοῦσες, δὲν σώθηκε· τὸ μνημονεύουν ὁμοίως ὁ Ἀριστοτέλης (Ρητορ. 1492a, 17) καὶ ὁ Κικέρωνας (Βροῦτος 46). Σ' αὐτὸ ὁ Κόραξ ἔδινε καὶ τὸν ὀρισμὸ τῆς ρητορικῆς («πειθοῦς δημιουργός»). Τῇ ρητορικῇ ὁ Κόραξ — καὶ ἄλλοι — διδάσκει μὲ ἀμοιβή καὶ φαίνεται πῶς κέρδιζε ἀπ' αὐτὸ ἀρκετά. Ἔτσι σιγὰ σιγὰ δημιουργήθηκε τὸ ἐπάγγελμα τοῦ ρητοροδιδασκάλου. Ἐκεῖνοι ποὺ ἐργάστηκαν γιὰ τὴν πρὶν πέρα ἀνάπτυξιν τῆς ρητορικῆς εἶναι οἱ σοφιστὲς καὶ ἰδιαίτερα ὁ Γοργίας, ποὺ μπορεῖ νὰ ὀνομαστῇ ὁ θεμελιωτὴς τῆς ἐντεχνῆς ρητορείας.

Οἱ σοφιστὲς. Οἱ σοφιστὲς (βλ. καὶ σελ. 175 κ.έ.), ὅπως εἶδαμε, καλλιέργησαν τὴν ρητορική. Δίδασκαν τοὺς πολυάριθμους μαθητὲς τοὺς πῶς νὰ βρίσκουν γιὰ κάθε ζήτημα τὸ φαινομενικὰ σωστὸ (εἰκός) καὶ πῶς μποροῦν νὰ ὑποστηρίξουν μὲ τὴν ἴδια πειστικότητα τὰ ὑπὲρ καὶ τὰ κατὰ μιᾶς ἀπόψεως (ἰσοσθένεια τῶν λόγων). Οἱ Τετραλόγιοι τοῦ Ἀντιφώντα, ὅπως θὰ ἰδοῦμε, εἶναι ἕνα δεῖγμα σοφιστικῆς ἐργασίας αὐτοῦ τοῦ εἶδους. Ἐπειδὴ οἱ σοφιστὲς ἀσχολήθηκαν ἀκόμη καὶ μὲ τὴν γλῶσσα καὶ τὸ ὅρος, συνέβαλαν πολὺ στὴν ἀνάπτυξιν τῆς ἐντεχνῆς ρητορείας. Ὁ Πῶλος ὁ Ἀκραγαντίνος εἶχε γράψει ἕνα εἶδος λεξικοῦ κομψῶν ἐκφράσεων. Ὁ Πρόδικος ὁ Κεῖος κατὰγινε μὲ τὴν ἀκριβῆ διάκρισιν τῶν συνωνύμων καὶ γενικὰ μὲ τὴν ἀκρίβειαν τῆς ἐκφράσεως. Ὁ Γοργίας ὁμοίως εἶναι ἐκεῖνος ποὺ περισσότερο ἀπὸ ὅλους τοὺς σοφιστὲς ἀσχολήθηκε μὲ τὴν μορφή τοῦ λόγου. Αὐτὸς σκέφτηκε νὰ κάμῃ αἰσθητὸν τὸν παραλληλισμὸν ἢ τὴν ἀντίθεσιν τῶν ἐννοιῶν μὲ τὴν ἀντιστοιχίαν τύπων καὶ ἤχων (πάρισα, παρόμοια, ὁμοιοκάταρκτη, παρηχήσεις, παρονομασίαι, ἀντικείμενα λέξεις) καὶ ἐγένετο ὁ κύριος εἰσηγητὴς τῶν ρητορικῶν σχημάτων ποὺ, ἀπὸ τὸ ὄνομά του, ὀνομάστηκαν γοργίαια.

Μὲ τῆς ἐργασίας τῶν Σικελιωτῶν ρητοροδιδασκάλων καὶ πρὸ πάντων τῶν σοφιστῶν, ἡ ἐντεχνή ρητορεία ἀναπτύχθηκε σημαντικὰ καὶ στὸ τέλος τοῦ 5. π.Χ. αἰῶνα εἶναι πιά σπουδαῖο λογοτεχνικὸ εἶδος.

Ῥητορεία στήν Ἀθήνα. Ἄν καί ἡ ρητορεία πρωτοπαρουσιάστηκε στήν Σικελία καί οἱ ρητοροδιδάσκαλοι καί οἱ σοφιστές ἦταν ἀπό διάφορα μέρη τῆς Ἑλλάδας, ὅμως αὐτή τελειοποιήθηκε στήν Ἀθήνα, ὥπως συνέβη μ' ὅλα σχεδόν τά εἶδη τοῦ ἑντεχνου λόγου. Τά ρητορικά ἔργα πού σώθηκαν ἔχουν ὅλα γραφῇ ἀπὸ Ἀθηναίους.

Στὴν ἐκκόλαψη μεγάλων ρητόρων στήν Ἀθήνα συντέλεσαν καί τὸ ὑψηλό, γενικά, πνευματικὸ ἐπίπεδο τῆς πόλεως καί τὸ πολίτευμά της.

Στὴν Ἀθήνα γίνονταν πολλές δίκες, ἰδίως ἀφ' οὗτου ὑποχρεώθηκαν οἱ σύμμαχοι νὰ δικάζωνται ἐκεῖ. Στὰ δικαστήρια ἔπρεπε νὰ ξέρη κανεὶς (τὸ εἶχε ἤδη ὀρίσει ὁ Σόλωνας) νὰ υπερασπίσῃ τὸν ἑαυτό του. Ἡ Ἀθήνα ἦταν ἀκόμη μιὰ πόλη μὲ μεγάλες πολιτικὲς ἐλευθερίες καί ἡ ἰκανότητα νὰ μιᾷ κανεὶς πειστικὰ ἐξασφάλιζε δύναμη καί δόξα. Τὸ «κλίμα» δηλ. στήν Ἀθήνα ἦταν πολὺ εὐνοϊκὸ γιὰ τὴν ἀνάπτυξη τῆς ρητορικῆς. Τέλος ὁ μορφωμένος Ἀθηναῖος δοκίμαζε εὐχαρίστηση διαβάζοντας τοὺς ὠραίους λόγους, τοὺς ὁποίους εἶχε ἀκούσει στήν Πνύκα ἢ στὰ δικαστήρια. Αὐτὸ εἶχε σὰν ἀποτέλεσμα νὰ δημοσιεύουν, οἱ μεγάλοι ρήτορες, ἀπὸ τίς ἀρχές τοῦ 5. π.Χ. αἰ. τοὺς λόγους τους. Ὅλα αὐτὰ συντέλεσαν στήν ἀνάπτυξη τῆς ἑντεχνῆς ρητορείας κατ' ἐξοχὴν στήν Ἀθήνα.

Τὰ εἶδη τοῦ ρητορικοῦ λόγου. Οἱ ρήτορες ἡ ἐκφωνοῦσαν συμβουλευτικοὺς λόγους στήν Ἐκκλησίᾳ τοῦ δήμου ἢ ἔγραφαν λόγους πού θὰ ἀπάγγελλε ὁ κατηγορὸς (ἢ ὁ κατηγορούμενος) στὸ δικαστήριο ἢ, τέλος, ἐγκωμιάζαν, στίς πανηγύρεις καί στίς ἄλλες συναθροίσεις τοῦ λαοῦ, τὴν πόλη, ἐκείνους πού ἔπεσαν γιὰ τὴν υπερασπίσῃ της κλπ. Ἔτσι σχηματίσθηκαν τὰ τρία εἶδη τοῦ ρητορικοῦ λόγου: α) τὸ συμβουλευτικὸ ἢ δημογορικόν· β) τὸ δικανικόν· γ) τὸ ἐγκωμιστικὸ ἢ πανηγυρικόν.

Κάθε ρητορικὸς λόγος ἀπαρτίζεται συνήθως ἀπὸ τρία μέρη: α) τὸ προοίμιον, β) τὴν ὑπόθεσιν ἢ διήγησιν ἢ ἀπόδειξιν, καί γ) τὸν ἐπίλογον.

Τὸ προοίμιον εἶναι ἡ ἀρχὴ τοῦ λόγου. Σ' αὐτὸ ὁ ρήτορας προπαρασκευάζει τοὺς ἀκροατὲς στὸ θέμα καί προσπαθεῖ νὰ τοὺς κινήσῃ τὸ ἐνδιαφέρον γιὰ νὰ τὸν ἀκούσουν μὲ προσοχή. Εἶναι συμμετρικὸ πρὸς τὰ ἄλλα δύο μέρη τοῦ λόγου, ἥρεμο καί φυσικόν.

Ἡ ὑπόθεσις ἢ διήγησις ἢ ἀπόδειξις εἶναι τὸ κύριον μέρος τοῦ λόγου καί ἔρχεται ὡς συνέχεια τοῦ προοιμίου. Σ' αὐτὴν ὁ ρήτορας ἐκθέτει τὰ πράγματα καί τίς ἀπόψεις του μὲ σαφήνεια, συντομία καί πιθάνότητα. Καί φανερῶνεται βέβαια ἡ τέχνη τοῦ ρήτορα σ' ὅλα τὰ μέρη τοῦ λόγου του, ἰδιαίτερα ὅμως στὸ μῆμα αὐτό.

Ὁ ἐπίλογος ἔχει διπλὸ σκοπὸ: νὰ ἀνακεφαλαιώσῃ ὅσα προηγουμένως εἰπώθηκαν καί νὰ ἀφήσῃ τὸν ἀκροατὴ μὲ εὐνοϊκὴ ἐντύπωση γιὰ τίς ἀπόψεις τοῦ ρήτορα καί μὲ δυσμενῇ γιὰ τίς ἀπόψεις τῶν ἀντιπάλων του.

Τόποι στοὺς ὁποίους κατ' ἐξοχὴν ἀσκήθηκε ἡ ρητορεία ἦσαν ἡ ἐκκλησία τοῦ δήμου καί τὰ δικαστήρια, γι' αὐτὸ οἱ περισσότεροι ἀπὸ τοὺς

λόγους που σώθηκαν είναι συμβουλευτικοί και δικανικοί, κι ελάχιστοι πανηγυρικοί.

Ἑκκλησία τοῦ δήμου. Ἡ γενικὴ συνέλευσις τῶν ἐνηλίκων πολιτῶν στὶς ἐλληνικὲς πόλεις εἶχε διάφορα ὀνόματα· στὴν Ἀθήνα ὠνομάζονταν **Ἑκκλησία**. Σ' αὐτὴν συζητοῦσαν τὰ σπουδαιότερα ζητήματα τῆς πολιτείας κι ἐπαιρναν ἀποφάσεις. Ἡ ἐκκλησία τοῦ δήμου στὴν ἀρχὴ συνέρχονταν κανονικὰ μιὰ φορὰ σὲ κάθε πρυτανεία, δηλ. δέκα φορὲς τὸ χρόνο· ἀργότερα ὅμως οἱ τακτικὲς συνελεύσεις αὐξήθηκαν σὲ τέσσερις σὲ κάθε πρυτανεία, δηλ. σαράντα συνελεύσεις τὸ χρόνο. Αὐτὲς ἦταν οἱ νόμιμες ἡ κύριες ἐκκλησίες. Κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη κύρια ἐκκλησία ἦταν μιὰ μόνο σὲ κάθε πρυτανεία· οἱ ἄλλες τρεῖς ἦταν τακτικὲς ἐκκλησίες ἀλλὰ δὲν ὠνομάζονταν κύριες. Ἐκτὸς ὅμως ἀπὸ αὐτὲς οἱ πρυτάνεις καί, σὲ καιρὸ πολέμου, οἱ στρατηγοὶμποροῦσαν νὰ καλέσουν τὸ λαὸ καί σὲ ἑκτακτες συνελεύσεις ποὺ ὠνομάζονταν σύγκλητοι ἢ κατὰκλητοι ἐκκλησίες, γιατί καλοῦνταν σ' αὐτὲς καί οἱ πολῖτες ποὺ ἔμεναν στὰ κτήματά τους, μακριὰ ἀπὸ τὴν πόλη, πράγμα ποὺ δὲν γινόταν στὶς κύριες ἐκκλησίες. Ἐννοεῖται πὼς οἱ ἀριμύδιοι ἄρχοντες μποροῦσαν νὰ ματαιώσουν τὴ σύγκληση καί κύριων ἐκκλησιῶν σὲ ὀρισμένες περιστάσεις, ἰδίως σὲ καιρὸ πολέμου.

Στὰ παλαιότερα χρόνια οἱ ἐκκλησίες γίνονταν στὴν ἀγορὰ ἀπὸ τίς ἀρχὲς ὅμως τοῦ 5. π.Χ. αἰῶνα οἱ συνελεύσεις γίνονταν στὸ λόφο τῆς Πνύκας καί, σπανιώτερα, στὸ διονυσιακὸ θέατρο, τὸ θέατρο τοῦ Πειραιῶς, ἢ τὸν Κολωνό. Ἀπὸ τὸ βῆμα τῆς Πνύκας ἦταν ὁρατὰ τὰ Προπύλαια καί ὁ Παρθενώνας καί ἡ θάλασσα ποὺ εἶχαν καταναυμαχηθῇ οἱ βάρβαροι. Ἡ θέα ὅλων αὐτῶν φιλοτιμοῦσε καί φρονημάτιζε τὸ λαὸ, γι' αὐτὸ καί οἱ Τριάκοντα, ὅσο κυβερνοῦσαν, ἀλλάξαν τὸν τόπο τῆς Ἑκκλησίας.

Οἱ πρυτάνεις (ἢ ἀπὸ 5 δηλ. πρόσωπα, ἐκλεγόμενα μὲ κλῆρο, ἐπιτροπὴ τῆς φυλῆς ποὺ ἐπρυτάνευε, διεύθυνε τίς ὑποθέσεις τῆς βουλῆς καί τῆς ἐκκλησίας γιὰ 35 περίπου ἡμέρες τὸ χρόνο) τέσσερις ἡμέρες πρωτύτερα ἀνακοίνωναν στὸν λαὸ τὴν ἡμέρα ποὺ θὰ γινόταν ἐκκλησία καθὼς καί ποιά ζητήματα θὰ συζητοῦνταν σ' αὐτή. Ὁ ἐπιστάτης τῶν πρυτάνεων (ἐκεῖνος δηλ. ἀπὸ τοὺς πέντε πρυτάνεις ποὺ ἦταν πρόεδρος αὐτῇ τὴν ἡμέρα) ὡς τὸ 387 π.Χ., ὁ ἐπιστάτης τῶν προέδρων (οἱ πρόεδροι, 9 τὸν ἀριθμὸ, ἐκλέγονταν μὲ κλῆρο ἀπὸ τὸν ἐπιστάτη τῶν πρυτάνεων, πρὶν νὰ γίνῃ ἡ ἐκκλησία, ἕνας ἀπὸ κάθε φυλὴ ἐκτὸς ἀπὸ τὴν πρυτανεύουσα· ἕνας ἀπ' αὐτοὺς, μὲ κλῆρο, ἦταν ὁ ἐπιστάτης τῶν προέδρων) ἀπὸ τὸ 387 κι ὕστερα, προέδρευε τῆς ἐκκλησίας καί καλοῦσε, μὲ τὸν κήρυκα, τοὺς πολῖτες νὰ λάβουν τὸ λόγο. Στὰ παλαιότερα χρόνια μποροῦσαν νὰ μιλοῦν μόνο ὅσοι ἦταν πάνω ἀπὸ 50 χρονῶν, ἀπὸ τὸ τέλος ὅμως τοῦ 5. αἰ. π.Χ. τὸ δικαίωμα αὐτὸ τὸ εἶχαν ὅλοι οἱ πολῖτες, ἐκτὸς ἀπὸ κείνους ποὺ εἶχαν καταδικασθῇ σὲ στέρηση τῶν πολιτικῶν τους δικαιωμάτων (ἄτιμία). Ἀφοῦ ἀκούονταν οἱ λόγοι τῶν ρητόρων, ὁ ἐπιστάτης τῶν πρυτάνεων (ἢ τῶν προέδρων μετὰ τὸ 387) ἐψηφίζε, ἔβαζε δηλ. σὲ ψηφοφορία τὰ ζητήματα καί οἱ πολῖτες

μέ ανάταση τῶν χειρῶν (χειροτονία) ἀποφάσιζαν (ἐψηφίζοντο, ἐχειροτόνουν). Τὸ ἀποτέλεσμα τῆς ψηφοφορίας ἀναγγέλλονταν ἀμέσως ἀπὸ τὸν ἐπιστάτη καὶ τὸ ψήφισμα καταθέτοταν στὸ μητρώο. Σπουδαῖα ψηφίσματα χαράσσονταν σὲ λίθινες ἢ χάλκινες πλάκες καὶ τοποθετοῦνταν σὲ πολυσύχναστα μέρη.

Τὰ ζητήματα μὲ τὰ ὁποῖα ἀπασχολιοῦνταν ἡ ἐκκλησία ἦταν πολλά: ψήφιση νόμων, ἐκλογή ἀρχόντων, κήρυξη πολέμου, συναψὴ συνθηκῶν, συμμαχιῶν κλπ. Καμμιά φορὰ ἡ ἐκκλησία εἶχε καὶ δικαστικὴ ἐξουσία. Αὐτὸ συνέβαινε ὅταν εἶχε γίνῃ μῆνυση (εἰσαγγελία) γιὰ ἐγκλημα τὸ ὁποῖο δὲν ἦταν δυνατό νὰ δικασθῇ ἀπὸ τὰ τακτικὰ δικαστήρια ἀπὸ ἔλλειψη νόμου ποὺ νὰ προβλέπη τὴν ἀνάλογη γιὰ τέτοιο ἐγκλημα ποινῇ. Στὴν περίπτωσιν αὕτῃ ἡ δίκασε τὸ ἐγκλημα ὁ λαὸς στὴν ἐκκλησία ἢ τὸ παράπεμπε στὸ ἀρμόδιο δικαστήριον, ἀφοῦ ὥριζε καὶ τὸν νόμο σύμφωνα μὲ τὸν ὁποῖο ὁ κατηγορούμενος θὰ δικαζόταν.

Δικαστήρια. Τὰ ἀρχαιότερα δικαστήρια στὴν Ἀττικὴ ἦταν ὁ Ἄρειος Πάγος, τὸ ἐπὶ Παλλὰδίῳ, τὸ ἐπὶ Δελφινίῳ, τὸ ἐν Φρεαττοῦ καὶ τὸ ἐπὶ Πρυτανείῳ. Ἀπὸ τὴν ἐποχὴ ὅμως τοῦ Σόλωνα καὶ ἰδίως ὕστερα ἀπὸ τὴν μεταρρύθμισιν τοῦ Ἐφιάλτη, τὸ σπουδαιότερον δικαστήριον ἦταν ἡ Ἡλιαία, ποὺ ἐμοιαζε μὲ ἐκκλησίαν τοῦ δήμου, γιὰτὶ 6000 πολῖτες Ἀθηναῖοι, 600 ἀπὸ κάθε φυλῇ, 30 χρονῶν καὶ πάνω, καὶ οἱ ὁποῖοι δὲν εἶχαν στερηθῇ τὰ πολιτικά τους δικαιώματα, ἐκλέγονταν μὲ κλῆρο γιὰ νὰ δικάσουν τίς δίκες τοῦ ἀθηναϊκοῦ λαοῦ καὶ τῶν συμμαχῶν. Ἀπ' αὐτοὺς οἱ 1000 ἦταν ἀναπληρωματικοὶ καὶ οἱ 5000 τακτικοί· ὅλοι ὠνομάζονταν ἡλιασταί. Ἦταν διαιρεμένοι σὲ 10 τμήματα, ἀπὸ 500 δικαστὲς τὸ καθένα, ἀριθμημένα ἀπὸ τὸ Α ὡς τὸ Κ, καὶ ποὺ πιθανὸν σὲ καθένα ἀντιπροσωπεύονταν ὅλες οἱ φυλές. Γιὰ κάθε δίκην λαμβάνονταν μὲ κλῆρο ἀπὸ ἓνα τμήμα 201, 301, 401 ἡλιαστὲς ἢ καὶ ὀλόκληρο τμήμα ἢ συνενώνονταν δύο καὶ περισσότερα τμήματα, ἀνάλογα μὲ τὴ σημασίαν τῆς δίκης, πάντοτε ὅμως ὁ ἀριθμὸς ἦταν περιττός (1001, 1501 κλπ.) καὶ ἀντιπροσωπεύονταν ὅλες οἱ φυλές.

Οἱ ἡλιαστὲς ὕστερα ἀπὸ τὴν κλήρωσίν τους ἔδιναν τὸν ἀκόλουθον ὕμνον: «Ψηφιοῦμαι κατὰ τοὺς νόμους καὶ τὰ ψηφίσματα τοῦ δήμου καὶ τῆς βουλῆς τῶν Πεντακοσίων, περὶ δ' ὧν ἂν νόμοι μὴ ὦσι, γνώμῃ τῇ δικαιοτάτῃ καὶ οὐτε χάριτος ἔνεκα οὔτε ἔχθρας.... Καὶ ἀκροάσομαι τῶν τε κατηγορούντων καὶ τῶν ἀπολογουμένων ὁμοίως ἀμφοῖν. Ὅμνυμι ταῦτα νῆ τὸν Δία, νῆ τὸν Ἀπόλλω, νῆ τὴν Δήμητρα καὶ εἴη μὲν μοι εὐορκοῦντι πολλὰ καὶ ἀγαθὰ, ἐπιορκοῦντι δ' ἐξώλεια αὐτῷ τε καὶ γένειν».

Οἱ δίκες ἦταν δύο εἰδῶν: δημόσιες (γραφαί) καὶ ἰδιωτικὲς (δίκαί). Γιὰ κάθε εἶδος ἡ διαδικασία ἦταν διαφορετικὴ. Στὶς ἰδιωτικὰς δίκες καταβάλλονταν δικαστικὰ ἔξοδα, τὰ λεγόμενα πρυτανεῖα, καὶ ὁ κατήγορος μπορούσε νὰ συμβιβασθῇ μὲ τὸν κατηγορούμενον. Στὶς δημόσιες, ἐπειδὴ ἡ πολιτεία εἶχε συμφέρον νὰ τιμωρηθῇ τὸ ἐγκλημα, δὲν καταβάλλονταν δικαστικὰ ἔξοδα καὶ ὁ κατήγορος δὲν μπορούσε νὰ συμ-

βιβαστῇ μετὸν κατηγορούμενο· ἂν τὸ ἔκανε αὐτὸ τιμωριόταν μετὰ πρόστιμο 1000 δραχμῶν.

Μετὰ τὴ συγκρότηση τοῦ δικαστηρίου καὶ τὴν εἰσαγωγὴ τῆς δίκης ἔπαιρναν τὸν λόγο πρῶτα ὁ κατήγορος (διώκων) καὶ ἔπειτα ὁ κατηγορούμενος (φύγων), ὁ χρόνος ὅμως τὸν ὅποιο καθέννας ἀπὸ τοὺς ἀντίδικους εἶχε στὴν διάθεσίν του γιὰ νὰ μιλήσῃ ἦταν, στὶς περισσότερες δίκες, ὠρισμένος καὶ μετρίοταν μετὰ εἰδικὸ ὄργανο, τὴν λεγόμενη *κλεψύδρα*. Αὐτὸ ἦταν καλὸ γιὰτὶ ἀνάγκαζε τοὺς ρήτορες, ποὺ ἔγραφαν τοὺς λόγους τῶν ἀντιδίκων, νὰ ἀποφεύγουν τοὺς πλατειασμούς, νὰ συγκεντρώνωνται στὸ θέμα καὶ γενικὰ νὰ συνθέτουν τὸν λόγο τους μετὰ ἐπιμέλεια. Ὑπῆρχαν καὶ δίκες χωρὶς *κλεψύδρα*, μετὰ ἀπεριόριστο τὸ μῆκος τῶν λόγων.

Ἄν καὶ ὁ νόμος ὥριζε ὅτι οἱ ἀντίδικοι ὤφειλαν νὰ μιλήσουν αὐτοπροσώπως στὸ δικαστήριον, ἐν τούτοις ἐπιτρέποταν φίλος ἢ συγγενὴς ἢ συνήγορος τῶν ἀντιδίκων νὰ συμπληρώσῃ τὸν λόγο τους. Συνήθως ὅμως οἱ ἀντίδικοι δὲν ἐτοίμαζαν οἱ ἴδιοι τὸν λόγο τους, ἀλλὰ κατὰφευγαν, ἰδίως ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ 5. π.Χ. αἰ., σὲ ἔμπειρους ρήτορες, τοὺς λεγόμενους *λογόγραφους*, πού, ὕστερα ἀπὸ ἀμοιβή, τοὺς συνέτασσαν τὸν λόγο τὸν ὅποιο κατόπι ἐκείνοι ἀποστήθιζαν καὶ ἔλεγαν στὸ δικαστήριον. Ἀκολουθοῦσε μυστικὴ ψηφοφορία. Σὲ ἰσοψηφία ὁ κατηγορούμενος ἀθώωνοταν. Στὶς ἰδιωτικὰς δίκες, ἂν ὁ κατήγορος δὲν ἔπαιρνε τὸ ἕνα πέμπτο τῶν ψήφων, πλήρωνε πρόστιμο, τὴ λεγόμενη *ἐπιβάλεια*, ἴσο μετὰ τὸ ἕνα ἕκτο τῆς ἀξίας τοῦ ἐπιδίκου πράγματος· στὶς δημόσιες δίκες, ἂν ὁ κατήγορος δὲν ἔπαιρνε τὸ ἕνα πέμπτο τῶν ψήφων, πλήρωνε στὸ δημόσιο πρόστιμο 1000 δραχμῶν καὶ δὲν εἶχε δικαίωμα νὰ κἀνῃ μελλοντικὰ τέτοιες καταγγελίες.

Ἡ ἀπόφασις τῶν ἡλιαστῶν ἦταν ὀριστικὴ καὶ μονάχα ἐκεῖνος ποὺ δικαζόταν ἐρήμην μποροῦσε μέσα σὲ δύο μῆνες νὰ ξαναδικαστῇ· μποροῦσε ἐπίσης νὰ ζητήσῃ νὰ ξαναδικαστῇ, χωρὶς νὰ ὑπάρχουν προθεσμίες γι' αὐτό, ἐκεῖνος ποὺ ἀποδείκνυε πῶς καταδικάστηκε ἀπὸ ψευδομαρτυρίες.

Στὴν ἀττικὴ ρητορεία διακρίνουν δύο ἐποχές: α) Τὴν ἀπὸ τὸ 415 - 360 π.Χ. περίπου, ὅπου δροῦν οἱ ρήτορες Ἀντιφῶν, Ἀνδοκίδης, Λυσίας, Ἰσαῖος, Ἰσοκράτης· εἶναι κυρίως ἡ ἐποχὴ τῆς ἀκμῆς τῆς δικανικῆς καὶ ἐπιδεικτικῆς ρητορείας. β) Τὴν ἀπὸ τὸ 360 - 323 π.Χ. (ἔτος τοῦ θανάτου τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου) ὅπου δροῦν οἱ ρήτορες Λυκοῦργος, Αἰσχίνης, Δημοσθένης, Ὑπερίδης, Δείναρχος καὶ Δημάδης· εἶναι κυρίως ἡ ἐποχὴ τῆς ἀκμῆς τῆς πολιτικῆς (συμβουλευτικῆς) ρητορείας. Ὁ Ἰσοκράτης, ποὺ πέθανε σχεδὸν 100 χρονῶν, δρᾷ καὶ στὶς δύο ἐποχές. Μετὰ τὸ 323 π.Χ. ἡ ἀπονέκρωσις τῆς πολιτικῆς ζωῆς ἔβαλε ἀπότομο τέλος ὅχι μόνον στὴν συμβουλευτικὴ ρητορεία, ἀλλὰ καὶ στὴν δικανικὴ καὶ τίποτε πιά ἀξιόλογο δὲν παρήχθη.

Ἡ σπουδὴ τῶν ἔργων τῶν ρητόρων εἶναι ἀπαραίτητη καὶ γιὰτὶ αὐτὰ καθεαυτὰ ἔχουν μεγάλην ἀξία, ἀλλά, ἀκόμη, καὶ γιὰτὶ οἱ ρήτορες εἶναι ἐκεῖνοι ποὺ καλλιέργησαν, περισσότερο ἀπὸ ὅλους τοὺς ἄλλους συγ-

γραφεῖς, τὸν πεζὸ λόγον καὶ πλησίασαν τῇ γραφόμενην γλῶσσα στὴν ὁμιλούμενην, παίρνοντας ἀπὸ τὴν τελευταία τύπους καὶ ἐκφραστικούς τρόπους. Τὰ ἔργα τοὺς ἔχουν ἐπίσης μεγάλη ἱστορικὴ ἀξία, γιατί μᾶς δείχνουν τίς τότε ἐπικρατούσες συνθήκες ζωῆς, τίς ἰδέες, τίς πολιτικές καὶ ἠθικὲς ἀρχές καὶ ρίχνουν φῶς στὴ θρησκεία τῶν χρόνων ἐκείνων. Εἶναι γὰρ μᾶς ἡ κύρια πηγὴ τοῦ ἀττικοῦ δικαίου. Ἀπ' αὐτὰ γνωρίζομε τὰ δικαστήρια μιᾶς μεγάλης πόλεως, τοὺς νομικούς, τοὺς δικαστές, τοὺς ἀπατεῶνες καὶ τοὺς συκοφάντες, αὐτοὺς ποὺ ζητοῦσαν νὰ ἐπιπλεύσουν πολιτικὰ μὲ τὴν ψευδῇ καταμήνυση ἐντιμῶν πολιτῶν. Τέλος τὸ διάβασμά τους, σὲ κάθε μορφωμένον ἄνθρωπο, ἀφήνει μιὰν ἐντύπωση ἀνεξάλειπτη.

ΟΙ ΣΠΟΥΔΑΙΟΤΕΡΟΙ ΑΤΤΙΚΟΙ ΡΗΤΟΡΕΣ

Οἱ φιλόλογοι τῆς Ἀλεξανδρείας εἶχαν συντάξει τὸν λεγόμενο κανόνα, ἓνα δηλαδὴ κατάλογο ποὺ περιεῖχε τὰ ὀνόματα τῶν δέκα σπουδαιότερων ἀττικῶν ρητόρων, αὐτῶν ποὺ θεωροῦνταν ὑπόδειγμα ἀττικισμοῦ. Τὸν κανόνα αὐτὸν μᾶς τὸν διάσωσε ὁ Καϊκίλιος ἀπὸ τὴν Καλὴ Ἀκτὴ τῆς Σικελίας (ὑπάρχει καὶ γνώμη πὺς αὐτὸς τὸν σύνταξε) ποὺ ζῆ κατὰ τὸ πρῶτο μισὸ τοῦ 1. μ.Χ. αἰ. Πρῶτος χρονολογικὰ ἀπὸ τοὺς ἀττικούς αὐτοὺς ρήτορες ἔρχεται ὁ Ἀντιφώντας. Οἱ ἄλλοι ἐννέα εἶναι: Ἀνδοκίδης, Ἰσοκράτης, Λυσίας, Ἰσαῖος, Δημοσθένης, Αἰσχίνης, Δείναρχος, Ὑπερείδης, Λυκοῦργος.

Ἀντιφῶν ὁ Ραμνούσιος (480 - 411 π.Χ.). Ὁ Ἀντιφώντας ἀνήκει στὴ γενιά τοῦ Γοργία καὶ τῶν πρώτων σοφιστῶν. Γεννήθηκε τὸ 480 στὸ δῆμον τῶν Ἀθηναίων Ραμνούντα καὶ ὑπῆρξε δάσκαλος τῆς ρητορικῆς καὶ λογογράφος. Ἐπειδὴ ἔλαβε ἐνεργὸ μέρος στὴν ὀλιγαρχικὴ συνωμοσία τῶν Τετρακοσίων τοῦ 411 καταδικάστηκε σὲ θάνατον καὶ ἐκτελέστηκε. Ἀπὸ τὸν λόγο ποὺ ἐξεφώνησε στὸ δικαστήριον γιὰ νὰ ὑπερασπίσῃ τὸν ἑαυτὸν, βρέθηκαν, τὸ 1913, μερικὰ ἀποσπάσματα σ' ἓνα αἰγυπτιακὸ πάπυρον. Ἦταν ἀριστοκρατικῶν φρονημάτων καὶ περιφρονοῦσε τὸ πλῆθος. Ὁ Θουκυδίδης, ποὺ ὑπῆρξε μαθητὴς του, τὸν ἐπαινεῖ ὑπερβολικὰ καὶ τὸν θεωρεῖ ὡς τὸν σπουδαιότερον ἀπὸ τοὺς ὡς τὴν ἐποχὴν τοῦ ρήτορες.

Ἀπὸ τὸ ἔργο του ἔχομε σήμερα τρεῖς δικανικούς λόγους: τὸν Περὶ τοῦ Ἡρώδου φόνου, τὸν Περὶ τοῦ χορευτοῦ καὶ τὴν Κατηγορίαν φαρμακείας κατὰ τῆς μητρυνῆς, καὶ ἓνα εἶδος ἐγγχειριδίου ρητορικῶν ἀσκήσεων, τίς λεγόμενες Τετραλογίαις, τρεῖς τὸν ἀριθμὸν, καθεμιὰ ἀπὸ τίς ὁποῖες ἔχει, γιὰ τὴν ἴδιαν ὑπόθεσιν, δύο λόγους ὑπὲρ καὶ δύο κατὰ, σύμφωνα δηλαδὴ μὲ τὰ διδάγματα τοῦ Πρωταγόρα καὶ τοῦ Γοργία. Τὸ μεγαλύτερον μειονέκτημα τῶν λόγων του εἶναι ὅτι τοὺς λείπει ἡ φυσικότης καὶ ἡ ἀλήθεια. Τὸ ὕφος του εἶναι βαρὺ καὶ ἡ ὅλη κατασκευὴ τοῦ λόγου παρουσιάζει ἀκαμψία.

Ἀνδοκίδης ὁ Κυδαθηναίεὺς (περίπου 440 - 380 π.Χ.). Κατάγοταν ἀπὸ ἐπίσημον ἱερατικὸν γένος. Εἶχε φρονήματα ἀριστοκρατικὰ

καὶ συνδεόταν μὲ τὸν Ἀλκιβιάδην. Θεωρήθηκε πὼς εἶχε ἀνάμειξη στὸ σκάνδαλο τῶν Ἑρμοκοπιδῶν (415) καὶ φυλακίστηκε μαζί μὲ τὸν πατέρα του καὶ μερικοὺς στενοὺς συγγενεῖς του. Ἀπ' αὐτοὺς πείστηκε νὰ καταδώσῃ τοὺς ἐνόχους γιὰ νὰ ἀπολυθοῦν ἐκεῖνοι καὶ ὁ ἴδιος. Ἡ πράξη του αὐτὴ θεωρήθηκε ἄθλια καὶ περιφρονιόταν ἀπὸ ὅλους. Μὲ εἰδικὸ ψήφισμα καταδικάστηκε σὲ ἐξορία. Δώδεκα χρόνια ἔζησε κáνοντας τὸν ἔμπορο στὴν Μακεδονία καὶ τὴν Κύπρο. Τὸ 403, ὕστερα ἀπὸ τὴν ἀμνηστία, γύρισε στὴν Ἀθήνα. Τὸ 399 ὁ Μέλητος τὸν κατηγοροῦσε γιὰ ἀσέβεια, ἀνακινώντας τὸ παλαιὸ σκάνδαλο τοῦ 415. Ὁ Ἀνδοκίδης ἀπολογήθηκε μὲ τὸν σωζόμενον Περὶ τῶν μυστηρίων λόγο του καὶ ἀθωώθηκε. Ἀπὸ τοὺς σωζόμενους λόγους γνήσιοι εἶναι ὁ Περὶ τῆς ἐαυτοῦ καθόδου καὶ ὁ Περὶ τῶν μυστηρίων, ἀμφισβητεῖται ἡ γνησιότητα τοῦ Περὶ τῆς πρὸς Λακεδαιμονίους εἰρήνης καὶ θεωρεῖται νόθος ὁ Κατὰ Ἀλκιβιάδου.

Ὁ Ἀνδοκίδης εἶχε φυσικὰ ρητορικὰ προσόντα, γι' αὐτὸ καὶ τὸ ὕψος του εἶναι ἀπλὸ καὶ ἀνεπιτήδευτο.

ΛΥΣΙΑΣ (περίπου 445 - 380 π.Χ.)

Βίος. Ὁ μεγαλύτερος ρήτορας αὐτῆς τῆς γενιᾶς εἶναι ὁ Λυσίας. Ὁ πατέρας του Κέφαλος, κατὰ παρακίνηση τοῦ Περικλῆ, ἀπὸ τὴς Συρακοῦσες ἦλθε καὶ ἐγκαταστάθηκε στὴν Ἀθήνα ὡς μέτοικος. Φαίνεται πὼς ἦταν πολὺ πλούσιος, γιατί σχεδὸν ἀμέσως μετὰ τὴν ἐγκατάστασή του ἀνοίξε ἐργοστάσιον κατασκευῆς ἀσπίδων στὸν Πειραιᾶ. Ἀπὸ τὴν Πολιτεία καὶ ἄλλα ἔργα τοῦ Πλάτωνα μαθαίνομε ὅτι ὁ Κέφαλος καὶ τὰ παιδιὰ του εἶχαν σχέσεις μὲ τοὺς πιδὲ ἐξέχοντες Ἀθηναίους τῆς ἐποχῆς τους.

Ὁ Λυσίας μαζί μὲ τοὺς ἀδελφούς του Πολέμαρχο καὶ Εὐθύδημο ἔμεινε ἀρκετὰ χρόνια στὴν πανελλήνια ἀποικία Θουρίους, ὕστερα ὁμως ἀπὸ τὴν ἀποτυχία τῆς σικελικῆς ἐκστρατείας ἐπέστρεψε στὴν Ἀθήνα (412), ὅπου καὶ ἔμεινε ὡς τὸν θάνατό του. Ἡ ἐξουσία τῶν Τριάκοντα (404) ὑπῆρξε καταστρεπτικὴ γιὰ τὴν οἰκογένεια τοῦ Λυσία. Ὁ ἀδελφός του Πολέμαρχος θανατώθηκε καὶ ἡ περιουσία τους δημεύτηκε· ὁ ἴδιος ὁ Λυσίας μόλις σώθηκε μὲ τὴ φυγὴ στὰ Μέγαρα.

Μετὰ τὴν ἀποκατάσταση τῆς δημοκρατίας, ἐπειδὴ ὁ Λυσίας εἶχε βοηθήσει τοὺς δημοκρατικοὺς μὲ ὅπλα καὶ χρήματα, ὁ Θρασύβουλος ὑπόβαλε ψήφισμα νὰ δοθοῦν στὸν Λυσία πολιτικὰ δικαιώματα, ἀλλὰ τὸ ψήφισμα πολεμήθηκε ἀπὸ τὸν Ἀρχίνο ὡς παράνομον καὶ ἀκυρώθηκε. Ἔτσι ὁ Λυσίας ἔμεινε ἰσοτελής, δηλ. προνομιοῦχος μέτοικος (δὲν πλήρωνε τὸ φόρο μετοίκου οὔτε χρειαζόταν προστατῆ γιὰ νὰ ὑπερασπίσῃ τὰ συμφέροντά του μπροστὰ στὶς ἀρχές καὶ τὰ δικαστήρια).

Στὶς πολιτικὲς αὐτὲς περιπέτειες ὁ Λυσίας ἔχασε τὴν περιουσία του καὶ γιὰ νὰ ζήσει ἀναγκάστηκε νὰ γίνῃ λογογράφος, νὰ γράφῃ δηλ. μὲ ἀμοιβὴ λόγους γιὰ λογαριασμὸ ἄλλων πού θὰ τοὺς ἔλεγαν στὸ

δικαστήριο. Καὶ ἦταν λογογράφος περίφημος καὶ περιζήτητος. Ἀπὸ τὸ 403 ὡς τὸ 380 ἔγραψε 233 λόγους. Ὡς ἐμᾶς ἔφθασαν 35 λόγοι μὲ τὸ ὄνομα τοῦ Λυσία, ὄχι ὅλοι ἀκέραιοι. Ἡ γνησιότητα μερικῶν ἀπ' αὐτοῦς, ὅπως τοῦ Κατὰ Ἀνδοκίδου, τοῦ Ὑπὲρ Πολυστραίου, τοῦ δευτέρου Κατὰ Θεομνήστου καὶ τῆς Κατηγορίας πρὸς τοὺς συνουσιαστὰς κακολογίων, ἀμφισβητεῖται.

Οἱ λόγοι τοῦ Λυσία εἶναι συμβουλευτικοί, δικανικοί, ἐπιδεικτικοί. Ὁ Λυσίας ὁμῶς εἶναι κατ' ἐξοχὴν δικανικὸς ρήτορας. Ὁ καλύτερος καὶ παλαιότερος ἀπὸ τοὺς λόγους τοῦ εἶναι ὁ Κατὰ Ἐρατοσθένους, ὁ μόνος τὸν ὅποιον εἶπε ὁ ἴδιος στὸ δικαστήριο γιὰ νὰ ἐπιτύχῃ τὴν τιμωρία τοῦ ὀλιγαρχικοῦ Ἐρατοσθένη, ὑπεύθυνου γιὰ τὸν φόνο τοῦ ἀδελφοῦ του Πολέμαρχου.

Ἡ τέχνη τοῦ Λυσία. Οἱ λογογράφοι ἔγραφαν λόγους σὲ ἀντιδίκους κάθε κοινωνικῆς τάξεως καὶ μορφώσεως. Ὁ λογογράφος ἔπρεπε, συνθέτοντας τὸ λόγο, νὰ κρύψῃ τὴν τέχνην του, νὰ μιμηθῇ τοὺς δισταγμούς τοῦ κοινοῦ ἀνθρώπου τοῦ λαοῦ, τοῦ ἰδιώτου, ἔτσι ποὺ οἱ δικαστές, συγκινημένοι ἀπὸ τὴν τόση ἀφέλεια καὶ φαινομενικὴ ἀδεξιότητα τοῦ ἀπλοῦ αὐτοῦ ἀνθρώπου, νὰ αἰσθανθοῦν συμπάθεια γι' αὐτὸν καὶ νὰ τοῦ δώσουν δίκιο. Αὐτό, περισσότερο ἀπὸ κάθε ἄλλον λογογράφο, τὸ πετυχαίνει ὁ Λυσίας. Διεισδύει στὴν ψυχὴ τῶν προσώπων καὶ τὰ ἐμφανίζει νὰ μιλοῦν γλώσσα ἀνεπιτήδευτη, τὴ γλώσσα ἐνὸς ἀπλοῦ Ἀθηναίου, ἀνίδεου στὰ τεχνάσματα τῆς ρητορικῆς. Διηγοῦνται τὴν ὑπόθεσίν τους καὶ ἀναπτύσσουν τὰ ἐπιχειρήματά τους φαινομενικὰ τόσο τίμια, ὥστε οἱ λόγοι τοῦ ἀντιδίκου νὰ φαίνονται τεχνητοὶ καὶ ἀπατηλοί. Ἀποτελοῦν ἔτσι οἱ λόγοι τοῦ Λυσία τὸ τελειότερο ὑπόδειγμα ἀπλοῦ καὶ ἀφελοῦς ὄφους.

Γλώσσα καὶ ὄφος. Ἡ γλώσσα τοῦ Λυσία εἶναι ἡ καθαρὴ ἀττική. Μεταχειρίζεται λέξεις μὲ σημασίαν αὐστηρὰ καθωρισμένην καὶ γνωστὴν σὲ ὅλους. Στὸν Λυσία δὲν συναντοῦμε καθόλου νομικοὺς ὄρους ποὺ τόσο ἀφθονοῦν στὸν Δημοσθένη. Ὁ Λυσίας εἶναι ἴσως — περισσότερο ἀπὸ τὸν Πλάτωνα καὶ τὸν Ξενοφῶντα — ὁ πεζογράφος ποὺ δίνει τὴν πιὸ πιστὴ εἰκόνα τοῦ τρόπου μὲ τὸν ὁποῖο ἐκφράζονταν ὁ μέσος Ἀθηναῖος τῆς ἐποχῆς του. Ἡ φράση του ἔχει ἐκπληκτικὴ ἄνεση καὶ εὐκαμψία. Εἶναι ὁ ρήτορας ποὺ κατ' ἐξοχὴν ἔχει τὴν αἰσθησὶν τῆς κομψότητος καὶ τοῦ μέτρου.

Αὕτῃ ἡ κομψὴ ἀπλότητα, ἡ σαφήνεια, τὸ μέτρο, γιὰ πολλοὺς, στὴν ἀρχαιότητα καὶ στὰ νεώτερα χρόνια, εἶναι ὅ,τι συνιστᾷ τὴν τελειότητα τοῦ ἀττικοῦ πεζοῦ λόγου καὶ ὁ Λυσίας ἀποτελεῖ γι' αὐτοὺς τὸ καλύτερο πρότυπο ἀττικισμοῦ.

Στὰ χρόνια τοῦ Κικέρωνα στὴν Ρώμῃ μερικοὶ προτιμοῦσαν τὸν Λυσία ἀπὸ τὸν Δημοσθένη. Ἐβρίσκαν στομφώδεις τοὺς λόγους τοῦ Δημοσθένη· ἡ φράση τοῦ Λυσία, λεπτὴ καὶ ἡρεμὴ, τοὺς ἄρεσε περισσότερο. Ὁ Κικέρωνας, χωρὶς νὰ κλεινῇ τὰ μάτια στὰ προτερήματα αὐτὰ τοῦ Λυσία, ἔδειχνε τὸ μεγάλο μειονέκτημα ποὺ ὑπάρχει σ' αὐτὴν τὴν ρητορεία:

τὴν ξηρότητα. Ἀρνιόταν νὰ παραδεχθῇ ὅτι αὐτὸ τὸ σχεδὸν ξηρὸ ὕψος εἶναι τὸ κατ' ἐξοχὴν ἀττικὸ καὶ θεωροῦσε τὸν Λυσία κατώτερο ἀπὸ τὸν Δημοσθένη. Καὶ ὁ Κικέρωνας ἔχει δίκιο. Ὁ Λυσίας δὲν μπορεῖ νὰ θεωρηθῇ ἀνώτερος ἀπὸ τὸν Δημοσθένη γιὰ τὸν ἴδιον λόγο πού δὲν μπορεῖ νὰ θεωρηθῇ ὁ Ξενοφώντας ἀνώτερος ἀπὸ τὸν Πλάτωνα.

ΙΣΟΚΡΑΤΗΣ (436 - 338 π.Χ.)

Ὁ Ἰσοκράτης γεννήθηκε τὸ 436 στὴν Ἀθήνα στὸν δῆμο τῆς Ἐρ-
χιάς. Ὁ πατέρας του Θεόδωρος ἦταν εὐπορος κατασκευαστὴς αὐλῶν
καὶ φρόντισε πολὺ γιὰ τὴ μόρφωση τοῦ γιοῦ του. Ὁ Ἰσοκράτης ὑπῆρξε
μαθητὴς τοῦ Πρόδικου καὶ ἄκουσε ἐπίσης τὸν Σωκράτη. Ὁ πελοπον-
νησιακὸς πόλεμος κατὰστρεψε οἰκονομικὰ τὸν πατέρα του καὶ γιὰ νὰ
ζήσει ἀναγκάστηκε νὰ γίνη, ὅπως ὁ Λυσίας, λογογράφος. Ὄταν τέλειωσε
ὁ πόλεμος πῆγε στὴν Θεσσαλία καὶ ἄκουσε μαθήματα ρητορικῆς ἀπὸ
τὸν Γοργία. Γύρω στὸ 400 γύρισε στὴν Ἀθήνα καὶ γιὰ 8 περίπου χρό-
νια συναγωνίζοταν τὸν Λυσία ὡς λογογράφος. Ἀλλὰ ἡ δικανικὴ ρητο-
ρεία δὲν τὸν ἐνθουσίαζε· τὴν θεωροῦσε μικρολόγο. Γιὰ τὴν ρητορικὴ
εἶχε προσωπικὲς ἀντιλήψεις. Τὸ 393, στὴν Χίο, ἡ ὁποία ὕστερα ἀπὸ τὶς
νίκες τοῦ Κόνωνα εἶχεν ἐπανεέλθει στὴν ἀθηναϊκὴ συμμαχία καὶ ὅπου
πιθανὸν ὁ Ἰσοκράτης εἶχε κάποια διοικητικὴ θέση, ἀνοίξε σχολὴ ρη-
τορικῆς. Εἶχε μερικὸς μαθητὲς καὶ ἄρχισε νὰ ἀποκτᾷ φήμη καλοῦ ρη-
τοροδιδάσκαλου. Ὄταν γύρισε στὴν Ἀθήνα (γύρω στὰ 390 π.Χ.) ἱδρύσε
σχολὴ ρητορικῆς, ἥ, ὅπως ἐκεῖνος ἔλεγε, σχολὴ φιλοσοφίας· φιλοσοφία
ὅμως ὁ Ἰσοκράτης δὲν ἐννοοῦσε τὴν ἀπασχόληση μὲ τὰ μεταφυσικὰ προ-
βλήματα, ἀλλὰ ὅ,τι ἐννοοῦσαν μὲ τὴν λέξη αὐτὴ ὁ Πρωταγόρας καὶ ὁ
Γοργίας, δηλ. καλλιέργεια τοῦ ὅλου πνεύματος, ἐνίσχυση τοῦ χαρακτή-
ρα, σχηματισμὸ ὁρθῆς κρίσης καὶ ἀνάπτυξη τοῦ μεγαλύτερου ἀπὸ τὰ
ἀνθρώπινα ἀγαθὰ, τῆς γλώσσας. Καὶ ὅλα αὐτὰ ὄχι γιὰ γνώση καὶ ἀπο-
τράβηγμα ἀπὸ τὴ ζωὴ, ἀλλὰ γιὰ δράση.

Ἡ σχολὴ του πραγματικὰ ἔγινε τὸ πανεπιστήμιον τῆς Ἑλλάδας
ἀπὸ ὅλες τὶς πόλεις ἔρχονταν μαθητὲς: «Τὸ σπῆτι τοῦ Ἰσοκράτη», γρά-
φει ὁ Κικέρωνας (Β ρ ο ὕ τ ο ς 32), «ὕπῃρξε γιὰ τὴν Ἑλλάδα ὁλόκληρη
ἓνα γυμναστήριον καὶ ἓνα ἐργαστήριον εὐγλωττίας». Οἱ πῶ διαλεχτοὶ ἄν-
δρες τοῦ πρώτου μισοῦ τοῦ 4. π.Χ. αἰῶνα βγήκαν ἀπὸ τὴν σχολὴ του:
οἱ πολιτικοὶ καὶ ρήτορες Λυκούργος, Ὑπερίδης καὶ Αἰσχίνης, οἱ ἱστο-
ρικοὶ Ἐφορος καὶ Θεόπομπτος, ὁ ρήτορας Ἰσαῖος καὶ πολλοὶ ἄλλοι. Εἶχε
σχέσεις μὲ τὸν Εὐαγόρα καὶ τὸν Νικοκλῆ, βασιλεῖς τῆς Σαλαμίνας τῆς
Κύπρου, μὲ τὸν Ἰάσωνα, τὸν τύραννον τῶν Φερῶν, ἀργότερα μὲ τὸν Φί-
λιππο τὸν Μακεδόνα. Ἐγίνε πλούσιος καὶ ἐνδοξος.

Ὁ Ἰσοκράτης ἔβλεπε ἀρκετὰ ἀντικειμενικὰ τὰ πολιτικὰ πράγματα
καὶ τῆς ἰδιαίτερῆς του πατρίδας καὶ ὁλόκληρης τῆς Ἑλλάδας. Στους
λόγους του δὲν κάνει στεῖρες ἐπικρίσεις, ἀλλὰ συμβουλεύει τοὺς Ἕλλη-
νες νὰ ὁμονήσουν καὶ νὰ πολεμήσουν τοὺς βαρβάρους. Καὶ ὅταν κατὰ-

λαβε πώς οἱ παλαιότερες καὶ ἀξιολογότερες πόλεις τῆς Ἑλλάδας Ἀθήνα, Σπάρτη, Κόρινθος, Θήβα, δὲν ἦταν σὲ θέση νὰ ἡγηθοῦν ἐνὸς τέτοιου πολέμου, στράφηκε πρὸς τὸν Φίλιππο τὸν Μακεδόνα γιὰ τὴν πραγματοποίηση τοῦ ιδεώδους του. Ἡ μάχη τῆς Χαιρώνειας (338) ἦταν βαρὺ πλῆγμα γιὰ τὸν γέροντα Ἰσοκράτη. Πέντε ἡμέρες ὕστερα ἀπ' αὐτὴν πέθανε ἀπὸ τὴν λύπη του. Ὁ ρήτορας θάφτηκε μὲ δημόσια δαπάνη.

Ἀπὸ τοὺς λόγους τοῦ σώθηκαν 21 (3 συμβουλευτικοί, 6 δικανικοί, 12 ἐπιδεικτικοί) καὶ 9 ἐπιστολές. Καλύτεροι θεωροῦνται ὁ Πανηγυρικός, ὁ Ἀρεοπαγίτικος καὶ ὁ Περί ἀντιδόσεως. Ὁ τελευταῖος εἶναι ὁ μόνος λόγος ποὺ ἐξεφώνησε ὁ ἴδιος. Ἀπὸ τοὺς λόγους θεωρεῖται νόθος ὁ Πρὸς Δημόνικον, ἀπὸ τίς ἐπιστολές πιθανόν νόθος οἱ 5, 7, 8 καὶ 9.

Τὸ ὕφος τοῦ Ἰσοκράτη ἔχει τὴν καθαρότητα καὶ τὴν ἐνάργεια τοῦ ὕφους τοῦ Λυσία, ἀλλὰ ὄχι καὶ τὴν συντομία, τὴν φυσικότητα καὶ τὴν ἀπλότητα τοῦ ὕφους ἐκείνου. Κατασκευάζει μακρὲς καὶ πομπώδεις φράσεις, κυνηγᾷ τὴ συμμετρία στὶς περιόδους καὶ τίς προτάσεις, τὴ μουσικὴ ἁρμονία στὶς λέξεις καὶ κάνει κατάχρηση ρητορικῶν σχημάτων (πάρισιων, ὁμοιοτέλετων κλπ.). Ἔτσι ὁ λόγος του καταντᾷ ψυχρὸς, μονότονος καὶ ἐπιτηδευμένος.

Ἰσαῖος (περίπου 420 - 350 π.Χ.). Ὁ Ἰσαῖος γεννήθηκε στὴν Χαλκίδα τῆς Εὐβοίας, ἀλλὰ ἔζησε στὴν Ἀθήνα. Ὑπῆρξεν ὁ δάσκαλος τοῦ Δημοσθένη. Ἐγράψε πολλοὺς λόγους ἀπὸ τοὺς ὁποίους σώζονται 10 ἀκέριοι καὶ μέρος ἀπὸ ἕναν ἀκόμη. Ὅλοι ἀναφέρονται σὲ κληρονομικὰ ζητήματα καὶ εἶναι πολὺ σπουδαῖοι γιὰ τὴν μελέτη τοῦ ἀττικοῦ κληρονομικοῦ δικαίου.

Τὸ ὕφος του ἔχει κάποιαν ὁμοιότητα μὲ τὸ ὕφος τοῦ Λυσία, ὕστερῃ ὁμως ἐκείνου σὲ ἀφέλεια καὶ φυσικότητα. Ἀξιοσημείωτη εἶναι στὸν Ἰσαῖο ἡ δύναμη τῆς ἐπιχειρηματολογίας.

ΔΗΜΟΣΘΕΝΗΣ (384 - 322 π.Χ.).

Βίος. Ὁ Δημοσθένης εἶναι ὁ ἀρχηγέτης τῆς δευτέρας γενιᾶς τῶν ρητόρων, ἡ ὁποία ἀπὸ τὸ 360 π.Χ., γιὰ 40 σχεδὸν χρόνια, ἀποδύθηκε σὲ ἀγῶνες τῶν ὁποίων ἐπαθλο θὰ ἦταν ἡ δουλεία ἢ ἡ ἐλευθερία τῶν Ἀθηνῶν καὶ ὁλόκληρης τῆς Ἑλλάδας. Ἦταν γιὸς τοῦ εὐποροῦ Δημοσθένη καὶ γεννήθηκε τὸ 384 στὴν Ἀθήνα στὸν δῆμο τῆς Παιανίας. Ὁ πατέρας του ἦταν γνήσιος Ἀθηναῖος, ἡ μητέρα του ὁμως ἦταν κόρη Ἀθηναίου καὶ κάποιας γυναίκας ἀπὸ τὴν Σκυθία, γεγονὸς ποὺ ἔδινε τὴν εὐκαιρία στοὺς ἐχθροὺς του, κατ' ἐξοχὴν στὸν Αἰσχίνη, νὰ τὸν ἀποκαλοῦν Σκυῆθ καὶ βάρβαρο καὶ μόνο στὴ γλώσσα Ἑλλήνα. Ἐπτὰ χρονῶν ἔχασε τὸν πατέρα του. Οἱ κηδεμόνες του Ἄφοβος, Δημοφώντας καὶ Θηριπίδης ἀποδείχτηκαν πρόσωπα ἀνέντιμα, δὲν διαχειρίστηκαν τίμια τὴν περιουσία ποὺ ἄφησε ὁ πατέρας του καὶ δὲν φρόντισαν γιὰ τὴν μόρφωσή του. Ὁ Δημοσθένης ὁμως ἦταν ἀπὸ τὴ φύση του φιλομαθὴς καὶ ἐπι-

δόθηκε με αξιοθαύμαστη επιμονή σε φιλοσοφικές και ρητορικές μελέτες. Δάσκαλο στην ρητορική είχε τον Ίσαίο που τον βοήθησε στην δίκη που κίνησε, μόλις ενηλικιώθηκε, έναντι των κηδεμόνων του. Την δίκη την κέρδισε, αλλά περιουσία για να πάρη δεν υπήρχε. Η ωφέλεια από τη δίκη ήταν πως ασκήθηκε πρακτικά στους νόμους και γνώρισε καλά τη λειτουργία των δικαστηρίων. Για να αντιμετωπίση τις βιοτικές ανάγκες έγινε λογογράφος. Για να γίνει όμως αξιόλογος ρήτορας είχε να αντιπαλαίση με πολλές φυσικές ελλείψεις του. Τελικά κατώρθωσε να υπερνικήση όλες τις δυσκολίες, γεγονός που δείχνει τη δυνατή του θέληση. Επιμελής και εργατικός δεν ήταν μονάχα στην νεανική ηλικία, αλλά σε όλοκληρη τη ζωή του.

Ο Δημοσθένης τη μεγάλη του δόξα δεν την οφείλει στους δικανικούς του λόγους, αλλά στους συμβουλευτικούς (πολιτικούς), τους οποίους, από το 355 κι ύστερα, εξεφώνησε σε διάφορες περιστάσεις, και ιδιαίτερα στους λόγους του έναντι του βασιλιά της Μακεδονίας Φιλίππου του Β' και της επεκτατικής του πολιτικής.

Ο παλαιότερος από τους τυπικά δικανικούς, ουσιαστικά όμως συμβουλευτικούς λόγους του, είναι ο Π ρ ό ς Λ ε π τ ί ν η ν (354), ο οποίος είχε προτείνει να μη μένη κανείς αφορολόγητος (μη δέ να ε ί ν α ι ά τ ε λ ή). Ο Δημοσθένης υποστηρίζει ότι πρέπει να συνεχιστή η παροχή ατέλειες σε εκείνους που προσφέρουν σπουδαίες διπλωματικές υπηρεσίες. Ακολουθούν χρονολογικά οι λόγοι του Π ε ρ ί τ ω ν σ υ μ μ ο ρ ι ω ν (το ίδιο έτος) και ο Ύ π ε ρ Μ ε γ α λ ο π ο λ ι τ ω ν (353). Οι τρεις αυτοί λόγοι αποτελούν, μπορεί κανείς να πη, την άπαρχή των σπουδαίων πολιτικών λόγων του μεγάλου ρήτορα.

Ο Δημοσθένης, σύμφωνα με τις αντιλήψεις της εποχής του και τα ιδεώδη του, είδε τον Φίλιππο και την αυξανόμενη δύναμή του ως τον μεγάλο κίνδυνο όχι μονάχα για την ελευθερία των Αθηνών, αλλά για την ελευθερία όλων των ελληνικών πόλεων.

Στά 351 με τον πρώτο Κ α τ ά Φ ι λ ί π π ο υ λόγο αρχίζει ο Δημοσθένης τον αγώνα του έναντι του Φιλίππου, αγώνα τον οποίο ο ρήτορας συνέχισε ως τον θάνατό του (322), γιατί, ακόμη και μετά την Χαιρώνεια (338), ο Δημοσθένης ζή με τη σκέψη της επαναλήψεως του αγώνα, και ύστερα από τον θάνατο του Φιλίππου (336) προσπαθεί να κινήση τους Αθηναίους έναντι του Άλεξάνδρου και των διαδόχων του.

Η δραστηριότητά που αναπτύσσει ο Δημοσθένης στον αγώνα αυτό είναι εκπληκτική. Αγωνίζεται με τον λόγο και με την πράξη. Πολεμά τον Εύβοιο, αρχηγό αυτήν την εποχή της αθηναϊκής πολιτείας, και υπερμαχεί μιάς δυναμικής πολιτικής έναντι του Φιλίππου, που απειλεί τις κτήσεις των Αθηναίων στη Μακεδονία. Αγωνίζεται να σώση την Όλυνθο εκφωνώντας τους τρεις Ό λ υ ν θ ι α κ ο ύ ς του. Όταν η κατάληψη αυτής της πόλεως και οι ενέργειες των οπαδών της ειρήνης ώδήγησαν σε διαπραγματεύσεις, οι οποίες θα απολήξουν στην Φιλοκράτεια ειρήνη (346), ανάμεσα στους δέκα πρεσβευτές (άπεσταλμένους) που θα συζητήσουν με τον Φίλιππο τους όρους της ειρήνης είναι και ο Δημοσθένης.

Ἵστερα ἀπὸ τὴν Φιλοκράτεια εἰρήνην, ἂν καὶ καταλαβαίνῃ πῶς τὰ συμφέροντα τῶν Ἀθηναίων ἔχουν προδοθῇ, ὅμως στὸν λόγο του Περὶ τῆς εἰρήνης (346) εἶναι ἀντίθετος γιὰ μιὰ ρήξιν μὲ τὸν Φίλιππο, ἐπειδὴ ἔβλεπε πῶς οἱ Ἀθηναῖοι ἦταν ἀπαράσκειοι. Ἀκολουθεῖ λοιπὸν πολιτικὴ ἀνορθώσεως στὸ ἐσωτερικὸ καὶ συμμαχιῶν στὸ ἐξωτερικόν. Μαζὶ μὲ τὸν Ὑπερίδην πολεμᾷ τοὺς κακοὺς συμβούλους τοῦ ἀθηναικοῦ λαοῦ, οἱ ὅποιοι τὸν ἀπατοῦν, καὶ ἔχει τὴν πρώτη μεγάλη δίκην μὲ τὸν Αἰσχίνην στὴν ὁποία ἐξεφώνησε τὸν Περὶ τῆς παρὰ πρὸς βίᾱς λόγου του (343). Σῶζεται καὶ ὁ λόγος τοῦ Αἰσχίνην, καὶ ἀπὸ τῆ σύγκριση τῶν δύο λόγων ὁ Αἰσχίνης δείχεται ἀνώτερος τοῦ ἑαυτοῦ του καὶ ὁ Δημοσθένης κατώτερος, γιατί ἡ ἐπίθεσί του εἶναι παράφορη καὶ ἡ ἔκθεσι τῶν γεγονότων μεροληπτικὴ. Ὁ Αἰσχίνης ἀθωώθηκε. Ὁ Δημοσθένης διατρέχει τὴν Πελοπόννησο καταγγέλλοντας συνεχῶς τὸν Φίλιππο. Ἀποτέλεσμα τοῦ ἀγῶνα τῶν ἑνδεκα αὐτῶν χρόνων εἶναι ἡ ἀνοδος στὴν ἐξουσία τοῦ κόμματός του (340).

Ἀπὸ τότε κι ἔπειτα παίρνει ἐνεργὸ μέρος στὴν διοίκηση τῆς πολιτείας. Ἀγωνίζεται νὰ ἀναδιοργανώσῃ τὸ ναυτικὸ καὶ συγχρόνως νὰ βρῇ συμμάχους γιὰ τὸν ἀγῶνα στὴν ξηρά. Στὰ 339 ὁ Φίλιππος περνᾷ τὰς Θερμοπύλες καὶ κυριεύει τὴν Ἑλλάτεια. Ὁ Δημοσθένης, τὴν τελευταία στιγμή, κατορθώνει ὅ,τι ἀπὸ καιρὸ ἐπιδίωκε: τὴν συμμαχίαν μὲ τοὺς Θηβαίους. Ἡ στρατηγικὴ ὅμως τῶν Μακεδόνων ἦταν ἀνώτερη καὶ παρὰ τὴν γενναϊότητά τους οἱ σύμμαχοι συντρίφτηκαν στὴν Χαίρωνεια (338). Ὁ Φίλιππος εἶναι ὀριστικὰ ὁ νικητής.

Μετὰ τὸν θάνατο τοῦ Φιλίππου (336) ὁ Δημοσθένης προσπαθεῖ, ἀκόμη μιὰ φορά, νὰ παρασύρῃ τοὺς Θηβαίους σὲ νέους ἀγῶνες ἐναντίον τῶν Μακεδόνων, πράγμα πού τελικὰ πετυχαίνει, ὅταν διαδόθηκε ὅτι ὁ Ἀλέξανδρος σκοτώθηκε στὴν Ἰλλυρία. Οἱ προσδοκίαι ὅμως τοῦ Δημοσθένη καὶ πάλι διαψεύδονται. Ὁ Ἀλέξανδρος ἐπέρχεται ταχύτατα, κατὰστρέφει τὴς Θῆβας καὶ ζητεῖ νὰ τοῦ παραδοθοῦν δέκα σημαντικοὶ Ἀθηναῖοι φιλοπόλεμοι ἀνάμεσα στοὺς ὁποίους καὶ ὁ Δημοσθένης. Ὁ ρήτορας Δημάδης, πού εἶχε μεσιτέψῃ κι ὕστερα ἀπὸ τὴν Χαίρωνεια, μεσολάβησε καὶ πάλι καὶ ὁ Ἀλέξανδρος ἀρκέστηκε μονάχα στὴν κατάδίκην τοῦ στρατηγοῦ Χαρίδημου καὶ δὲν ἐπίμενε στὴν παράδοσι τῶν ἄλλων.

Δώδεκα χρόνια ἀργότερα, τὸ 324, δημιουργήθηκε τὸ ζήτημα Ἀρπαλῶ. Ὁ Ἀρπαλὸς, ταμίης τοῦ Ἀλεξάνδρου στὰ Σοῦσα, ἄρπαξε τοὺς βασιλικοὺς θησαυροὺς καὶ ἦλθε στὴν Ἀθήνα, ὅπου, φανερά, παρακινούσε σὲ ἐπανάστασι ἐναντίον τοῦ Ἀλεξάνδρου. Ἐπειτα ἀπὸ πολλὰς συζητήσεις, ἀποφασίστηκε νὰ συλληφθῇ ὁ Ἀρπαλὸς, οἱ θησαυροὶ (πού μετρήθηκαν καὶ βρέθηκαν 350 τάλαντα) νὰ κατατεθοῦν στὸν Παρθενῶνα καὶ νὰ ἀποφασίσῃ γι' αὐτοὺς ὁ Ἀλέξανδρος. Τὰ πράγματα ὅμως ὑπερδεύτηκαν, γιατί ὁ Ἀρπαλὸς δραπέτευσε καὶ τὰ τάλαντα, ἀφοῦ μετρήθηκαν ἔπειτα ἀπὸ ἀπαίτησι τῶν «μακεδονιζόντων», βρέθηκαν λιγώτερα. Κατηγορήθηκαν διάφοροι, ἀνάμεσα στοὺς ὁποίους καὶ ὁ Δημοσθένης, ὅτι πῆραν ἕνα μέρος ἀπὸ τὰ χρήματα. Ἔγινε δίκη καὶ ὁ Δημοσθένης, παρ' ὅλο πὺ δὲν

ἀποδείχτηκε ἡ ἐνοχή του, καταδικάστηκε σὲ πρόστιμο 50 τάλαντα, ποσὸ ποῦ δὲν μποροῦσε νὰ τὸ πληρώσῃ καὶ γιὰ νὰ μὴ συλληφθῇ καὶ φυλακιστῇ, μὲ τὴν συνδρομὴ φίλων του, δραπέτευσε στὴν Αἴγινα καὶ κατόπι στὴν Τροιζήνα.

Ἐννιά μῆνες ἀργότερα πέθανε ὁ Ἀλέξανδρος (323). Ἐπαναστατικὸς ἀνεμος φύσηξε στὴν Ἀθήνα καὶ σὲ ἄλλες ἐλληνικὲς πόλεις. Μία τριήρης ἔφθασε στὴν Αἴγινα γιὰ νὰ μεταφέρῃ στὴν Ἀθήνα τὸν μεγάλο ρήτορα. Ἡ μάχη τῆς Κρανώννας (322) διάλυσε τὰ ὄνειρα αὐτῶν ποῦ εἶχαν ξεσηκωθῇ. Ὁ Ἀντίπατρος ἀπαίτησε τὴν κατάργηση τοῦ δημοκρατικοῦ πολιτεύματος τῶν Ἀθηναίων καὶ τὴν παράδοση τῶν ἀντιμακεδονιζόντων ρητόρων ἀνάμεσα στοὺς ὁποίους καὶ τοῦ Δημοσθένη. Γιὰ νὰ ἀποφύγῃ τὴν παράδοση στὸν Ἀντίπατρο, ὁ Δημοσθένης δραπέτευσε καὶ κατέφυγε στὸν ναὸ τοῦ Ποσειδῶνα στὸ νησί Καλαύρεια (σημερινὸ Πόρο). Καὶ ἐδῶ ὅμως ἔφθασαν οἱ ἄνθρωποι τοῦ Ἀντίπατρο καὶ γιὰ νὰ μὴ πέσῃ στὰ χέρια τοὺς ἔπιε, ὅπως λέει ὁ Πλούταρχος, δηλητήριο ποῦ εἶχε μαζί του καὶ πέθανε (322).

Ἔργα. Στὸν Δημοσθένη ἀποδίδονται 61 λόγοι (15 συμβουλευτικοί, 15 δημόσιοι δικανικοὶ καὶ 31 ἰδιωτικοὶ δικανικοὶ) καὶ 6 ἐπιστολές. Ἀπὸ τοὺς λόγους 36 θεωροῦνται γνήσιοι καὶ 25 νόθοι· οἱ ἐπιστολὲς θεωροῦνται ὅλες γνήσιες. Σχεδὸν ἔχουν σωθῇ ὅλοι οἱ καλοὶ λόγοι του· χάθηκε μονάχα ἕκείνος μετὸν ὁποῖο υπεράσπιζε τὸν ἑαυτὸ του στὴν ὑπόθεση τοῦ Ἀρπάλου.

Ἀπὸ τοὺς γνήσιους λόγους τοῦ Δημοσθένη οἱ σπουδαιότεροι εἶναι: ἀπὸ τοὺς συμβουλευτικούς οἱ τρεῖς Ὀλυνθιακοί, οἱ τρεῖς Φιλιππικοὶ (ἡ γνησιότητα τοῦ τέταρτου εἶναι ἀμφίβολη) καὶ ὁ Περικτῶν ἐν Χερρονήσῳ· ἀπὸ τοὺς δημόσιους δικανικούς ὁ Πρὸς Λεπτίνην, ὁ Κατὰ Μειδίου, ὁ Περὶ τῆς παραπρεσβείας, καὶ ὁ ἄριστος ὢλων τῶν λόγων τοῦ Δημοσθένη, ὁ Περὶ τοῦ στεφάνου «ὁ σπουδαιότερος λόγος τοῦ σπουδαιότερου ρήτορα», ὅπως χαρακτηριστικὰ εἰπώθηκε.

Ὁ «Περὶ τοῦ στεφάνου» λόγος. Τὸ 337, λίγο δηλ. ὕστερα ἀπὸ τὴ μάχη τῆς Χαϊρώνειας, ὁ πολιτικὸς φίλος τοῦ Δημοσθένη Κτησιφώντας πρότεινε νὰ στεφανωθῇ ὁ ρήτορας στὸ θέατρο τοῦ Διονύσου στὰ μεγάλα Διονύσια μετ' χρυσὸ στεφάνι «ἀρετῆς συμπασης ἐνεκα καὶ εὐνοίας τῆς πρὸς τὴν πόλιν». Ὁ Αἰσχίνης ἀμέσως κατάγγειλε τὴν πρόταση τοῦ Κτησιφώντας ὡς παράνομη. Ἡ δίκη ἀναβάλλονταν γιὰ ἑπτὰ χρόνια. Ἡ καταγγελία οὐσιαστικὰ στρεφόταν ἐναντίον τοῦ Δημοσθένη καὶ τῆς πολιτικῆς του, γι' αὐτὸ, ὅταν ἡ ὑπόθεση, τὸ 330, ἔφτασε στὸ δικαστήριον τῶν ἡλιαστῶν, ὁ Δημοσθένης παραστάθηκε ὡς συνήγορος τοῦ Κτησιφώντας καὶ μετὸν λόγο του Περὶ τοῦ στεφάνου υπεράσπισε ὁλόκληρον τὸν πολιτικὸν του βίον. Ὁ Αἰσχίνης τὴν καταγγελία του τὴν ὑποστήριξε μετὰ ἀκόλουθα τρία ἐπιχειρήματα: α) Ὁ Δημοσθένης ἦταν ἀκόμη ἄρχοντας καὶ ὁ νόμος ἀπαγόρευε νὰ στεφανωθῇ κανεὶς ἐφ' ὅσον διατελοῦσε ὑπεύθυνος ἄρχοντας. β)

Ἡ ἀπονομή τοῦ στεφάνου στὸ διονυσιακὸ θέατρο ἦταν ἀντικανονική. γ) Ὁ Δημοσθένης δὲν ἦταν ἀποδειγμένα «πολίτης ἀγαθός» καὶ ἐπομένως δὲν ἦταν ἄξιος στεφάνου.

Ἡ κατηγορία ὡς πρὸς τὸ νομικὸ τῆς μέρους ἦταν βάσιμη· ὁ Δημοσθένης ὅμως μὲ μεγάλην ἐπιδεικνύμενην κάνει ἐλάχιστο λόγο γιὰ τὸ μέρος αὐτὸ τῆς κατηγορίας καὶ ἀπλώνεται στὴν ἐξιστόρηση τῆς ὅλης πολιτικῆς του. Ἔτσι ἐπειτα ἀπὸ ἓνα προοίμιο βαρὺ καὶ σὲ τόνο σχεδὸν θρησκευτικόν, ὁ Δημοσθένης ἐκθέτει τὴν πολιτικὴν τὴ δικὴν του καὶ τοῦ Αἰσχίνου στὶς διαπραγματεύσεις γιὰ τὴ συνάψην τῆς Φιλοκράτειας εἰρήνης καὶ τὴ δράσιν του ἀπὸ τὸ 346 καὶ ὕστερα. Σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο μονάχα ἀναφέρεται στὸ νομικὸ μέρος τῆς κατηγορίας, τὸ ὁποῖο ἀντικρούει σὲ 15 μόνο παραγράφους ἀπὸ τις 324 τοῦ λόγου. Ἐπιτίθεται κατόπι ἐναντίον τοῦ Αἰσχίνου καὶ κλείνει τὸ λόγο μὲ μιάν ἀνασκόπηση τῆς πολιτικῆς του ποὺ ὠδήγησε στὴν Χαϊρώνεια. Ὑποστηρίζει ὅτι ἡ πολιτικὴ αὐτὴ ἦταν ὀρθή καὶ ἡ μόνη ἐπιβεβλημένη καὶ ὅτι κάθε ἄλλη θὰ ἀτίμαζε τὴν Ἀθῆνα καὶ τὴν ἱστορίαν της. Οἱ Ἀθηναῖοι πολεμώντας τὸν Φίλιππο ἔμειναν πιστοὶ στὶς μεγάλες παραδόσεις τους. Ὅπως οἱ πρόγονοὶ τους, ἀγωνίστηκαν καὶ αὐτοὶ γιὰ τὴν ἐλευθερίαν ὅλων τῶν Ἑλλήνων. Δείχτηκαν ἀντάξιοι τῶν προγόνων τους, γιατί προτίμησαν τοὺς κινδύνους τοῦ πολέμου ἀπὸ μιὰν ὑποταγὴν χωρὶς ἀντίστασιν. Αὐτὸ εἶναι σὲ συντομία τὸ περιεχόμενον τοῦ περιφημοῦ αὐτοῦ λόγου τοῦ Δημοσθένους παρόμοιον τοῦ ὁποῖου σὲ δύναμιν καὶ πάθος δὲν ἔχουν νὰ δεῖξουν οὔτε ἡ ἀρχαιότητα οὔτε οἱ νεώτεροι χρόνοι.

Ἡ ἥττα τοῦ Αἰσχίνου, ὁ ὁποῖος ἐξεφώνησε στὴν δίκην τὸν Κ α τ α Κ τ η σ ι φ ὠ ν τ ο ς λόγον του, ἦταν δεινὴ· δὲν ἔλαβε οὔτε τὸ ἓνα πέμπτον τῶν ψήφων τῶν δικαστῶν καὶ ἀναγκάστηκε νὰ φύγῃ ἀπὸ τὴν Ἀθῆνα καὶ νὰ ἐγκατασταθῇ στὴν Ρόδον.

Ἡ πολιτικὴ τοῦ Δημοσθένους ἐκ τῶν ὑστέρων βέβαια ἀποδείχθηκε λαθασμένη, γιατί ὁ Φίλιππος καὶ ὁ Ἀλέξανδρος, τοὺς ὁποίους μὲ τόσην προδρότητα πολέμησε ἐκεῖνος, εἶναι αὐτοὶ ποὺ ἔθεσαν τέρμα στὸν ἀλληλοσπαράγμῳ τῶν Ἑλλήνων. ὠδήγησαν ἐνωμένον τὸν ἑλληνισμόν στὸ θρίαμβον καὶ διὰδωσαν τὴν ἑλληνικὴν γλῶσσαν καὶ τὸν ἑλληνικὸν πολιτισμὸν σὲ ὅλον τὸν τότε γνωστὸ κόσμον. Ὅμως εἶναι ἀναμφισβήτητὴ ἡ ἀγαθὴ προαίρεσις τοῦ ρήτορα καὶ ἡ θερμὴ ἀγάπη του γιὰ τὴν ἐλευθερίαν ὅπως τὴν ἀντιλαμβάνονταν τότε. Ὁ Δημοσθένης, ὅπως καὶ πολλοὶ σύγχρονοί του Ἀθηναῖοι, πίστευαν ὅτι δὲν ἦταν ὅπωςδῆποτε ὑποχρεωμένοι νὰ ὑποκύβουν στὸν ζυγὸν ἄλλου, ἔστω καὶ ὁμόφυλόν τους, ποὺ ἦταν βέβαια πιὸ δυνατός, ἠθικὰ ὅμως ὑποδεέστερος καὶ μὲ τρόπο ζωῆς διαφορετικὸν ἀπὸ τὸν δικόν τους.

Γλώσσα καὶ ὕφος. Ὁ Δημοσθένης ξέρει καλὰ καὶ εἶναι σὲ θέσιν νὰ ἐφαρμόσῃ ὅλους τοὺς κανόνες τῆς ρητορικῆς. Οἱ λόγοι του εἶναι σχεδιασμένοι καὶ συνθεμένοι μὲ ἐξαιρετικὴν ἐπιμέλειαν. Προσέχει πολὺ στὴν ἐκλογή τῶν κατάλληλων λέξεων καὶ ἐκφράσεων σὰν τὸν καλῶτερον στυλίστα· στὴν ἐπὶ κλήσιν λ.χ. ποὺ κάνει στοὺς νεκροὺς τῆς πόλεως ποὺ ἔπεσαν στοὺς περσικοὺς πολέμους, χρησιμοποιοῦ τὴν λέξιν π ρ ο κ ι ν δ υ ν ε ὕ σ α ν τ α ς γιὰ τοὺς νεκροὺς στὸν Μαραθῶνα, ὅπου οἱ Ἀθηναῖοι

ἀγωνίστηκαν μόνοι στην πρώτη γραμμή (π ρ ό) γιά όλους τους "Ελληνες, και τή λέξη π α ρ α τ α ξ α μ έ ν ο υ ς γιά τους νεκρούς στις Πλαταιές, όπου τάχθηκαν δίπλα (παρά) στους άλλους "Ελληνες. Οί περίοδοι τών λόγων του δεν είναι ούτε πολύ μακρές, όπως του 'Ισοκράτη, ούτε πολύ σύντομες, όπως του Λυσία, αλλά συμμετρικές. 'Αναντίρρητα και από την άποψη τής κατασκευής του λόγου και τής έκλογής τών λέξεων μπορεί νά άναμετρηθί με τόν Λυσία και τόν 'Ισοκράτη και νά δειχτή πολύ υπέρτερός τους.

'Αλλά εκείνο που δίνει τόν ιδιαίτερο χαρακτήρα στους λόγους του Δημοσθένη, που συναρπάζει και αίχμαλωτίζει, είναι ή έσωτερική φλόγα, ή δεινότης, όπως είπαν οί παλαιοί («Δεινότης έστι ή του λέγειν θαυμαστή δύναμις, ή τό τε λογικόν συναρπάζουσα και τά πάθη έξεγείρουσα»). Διονύσιος 'Αλικαρνασσεύς). Μορφή και ιδέα ενώνονται άξεχώριστα. 'Υπάρχει στους λόγους του ρήτορα μιá άκαταμάχητη έπιχειρηματολογία καμωμένη από πάθος και λογική. "Ένας λόγος του Δημοσθένη είναι μιá αλυσίδα από γεγονότα και ιδέες καταταγμένα έτσι που νά καταπίθουν. Οί εικόνες, οί εκφράσεις που αίχμαλωτίζουν, φαίνονται νά άναβλύζουν σάν τό νερό από τήν πηγή· όπως είπαν «σκέπτεται, αισθάνεται, και ό λόγος άκολουθεϊ». Σωστά παρατηρήθηκε πώς ό λόγος του Δημοσθένη κάποτε έχει κάτι τό προφητικό και μοιάζει με τόν λόγο του 'Ησαία. Σε τέτοια έργα εκείνο που θαυμάζουμε δεν είναι πιά τό ύφος, αλλά ή μεγάλη και δονούμενη από τό πάθος ψυχή.

Συμπέρασμα. Με έλάχιστες διαφωνίες (βλ. σελ. 209) ό Δημοσθένης θεωρήθηκε σέ όλες τις εποχές ό μεγαλύτερος ρήτορας του κόσμου. 'Ο Κικέρωνας τόν έβαζε πάνω από όλους. Οί μεταγενέστεροι αποδέχονται αύτην τήν κρίση. 'Ο Fénelon τόν προτιμούσε από τόν Κικέρωνα. 'Ο Macaulay θεωρούσε τόν Περιστεφάνου λόγο σάν ένα από τά ώραιότερα μνημεία τής παγκόσμιας λογοτεχνίας. "Επειτα από τόσους αιώνες τό έργο του μένει ζωντανό κι επίκαιρο και πατριωτισμού. 'Από γλωσσική άποψη μπορούμε νά τόν θεωρήσωμε σάν ένα από τους δύο μεγαλύτερους άττικούς πεζογράφους· ό άλλος είναι ό Πλάτωνας, του οποίου ή φράση ύποτάσσεται σέ ένα έσωτερικό ρυθμό διαφορετικό και οργανώνεται σύμφωνα με άλλους νόμους.

Είναι, τέλος, ό κληρονόμος αλλά και ό τελευταίος αντιπρόσωπος δύο περίπου αιώνων πολιτισμού κατ' έξοχήν άττικού. 'Η τραγωδία και ή ιστορία διαμόρφωσαν τή σκέψη του· τό ένδοξο παρελθόν τής 'Αθήνας έκαμε τόσο θερμή τήν αγάπη του στην πόλη, ώστε τήν κατάστησε λατρεία· ή λατρεία όμως αύτή δεν είχε κάτι τό παθητικό, αλλά μετουσιώνονταν σέ ένεργητική και αδιάκοπη επιδίωξη εκείνου που θά έφερνε στην πόλη δόξα και τιμή. 'Από τήν λογοτεχνία και τις παραδόσεις τής 'Αθήνας άντλησε τόν ιδεαλισμό που διαπνέει όλο του τό έργο, έργο τό όποιο αποτελεϊ τή διαθήκη που άφησε ή πόλη του Μιλτιάδη και του Περικλή πριν χάση τήν ανεξαρτησία της. Μιá περικοπή από τή διαθήκη αύτή τής

ἐνδοξης πόλης πού γράφηκε ἀπὸ τὸ μεγάλο τέκνο της, τὸν μεγαλύτερο ρήτορα ὅλων τῶν αἰώνων, δείχνει τὸ ἠθικὸ ἀνάστημα καὶ τῶν δύο:

«Οὐ γὰρ ἔστιν, οὐκ ἔστιν, ὃ ἄνδρες Ἀθηναῖοι, ἀδικοῦντα κάπριοκοῦντα καὶ ψευδόμενον δύναμιν βεβαίαν κτήσασθαι, ἀλλὰ τὰ τοιαῦτ' εἰς μὲν ἀπαξ καὶ βραχὴν χρόνον ἀντέχει, καὶ σφόδρα γ' ἥρθησ' ἐπὶ ταῖς ἐλπίσιν, ἂν τύχῃ, τῷ χρόνῳ δὲ φθορᾷται καὶ περὶ αὐτὰ καταρρεῖ. Ὡσπερ γὰρ οἰκίας, οἶμαι, καὶ πλοίου καὶ τῶν ἄλλων τῶν τοιούτων τὰ κάτωθεν ἰσχυρότατ' εἶναι δεῖ, οὕτω καὶ τῶν πράξεων τὰς ἀρχὰς καὶ τὰς ὑποθέσεις ἀληθεῖς καὶ δικαίας εἶναι προσήκει». (Ὁ λ υ ν θ. II, 10 κ.έ.).

ΟΙ ΣΥΓΧΡΟΝΟΙ ΤΟΥ ΔΗΜΟΣΘΕΝΗ

Στὰ χρόνια τοῦ Δημοσθένη δροῦν καὶ μερικοὶ ἄλλοι ρήτορες πού ἀκολουθοῦν εἴτε τὴν ἴδια πολιτικὴν μὲ ἐκεῖνον, ὅπως ὁ Ὑπερείδης, εἴτε ἀντίθετη, ὅπως ὁ Αἰσχίνης, ὁ Δημάδης καὶ ὁ Δειναρχος.

Αἰσχίνης (390 - 314 π.Χ.). Βίος. Ὁ Αἰσχίνης γεννήθηκε γύρω στὸ 390 π.Χ. καὶ φαίνεται ὅτι ἡ οἰκογένειά του ἀνῆκε στὴν κατώτερη κοινωνικὴ τάξη. Κατὰ τὸν πελοποννησιακὸ πόλεμο καταστράφηκε οἰκονομικά, ἀπώκτησε ὅμως κάποια μικρὴ περιουσία κατόπι. Γιὰ νὰ ζήσει ἔγινε στὴν ἀρχὴ δημόσιος γραφέας κι ἔπειτα ἡθοιοπός. Ὡς ρήτορας ὑπῆρξεν αὐτεδιδάκτος. Στὴν πολιτικὴ ζωὴ παρουσιάστηκε πρώτη φορά τὸ 348. Τὴ χρονία αὕτη, ὡς ἀπεσταλμένος τοῦ Εὐβούλου στὴν Πελοπόννησο, πρότεινε τὸ σχηματισμὸ μιᾶς ἐνώσεως κατὰ τοῦ Φιλίππου. Κατόπι ὅμως ἡ στάση του ἄλλαξε. Στὰ 346 βεβαίωσε τὴν ἐκκλησίαν τοῦ δήμου γιὰ τὶς ἀγαθὲς προθέσεις τοῦ Φιλίππου. Ἀπὸ τότε ὁ Δημοσθένης τὸν κατηγοροῦσε συνεχῶς ὅτι ἐξαγοράστηκε ἀπὸ τὸν Φίλιππο, χωρὶς ὅμως νὰ μπορέσῃ νὰ παρουσιάσῃ ποτὲ ἀναμφισβήτητες ἀποδείξεις γι' αὐτό. Στὰ 339 ὁ Αἰσχίνης π υ λ α γ ὀ ρ α ς (ἀντιπρόσωπος δηλ. τῶν Ἀθηναίων) στὸ συνέδριο τῶν Ἀμφικτιόνων κατάργειλε τοὺς Λοκροὺς τῆς Ἀμφισσας ὡς ἔνοχους ἱεροσυλίας, πράγμα πού ἔδωσε τὴν εὐκαιρίαν στὸν Φίλιππο νὰ ἀναμειχθῇ ἄλλη μιὰ φορά στὶς ὑποθέσεις τῆς νότιας Ἑλλάδας, ἀνάμειξε τὸν κατὰλῃξ στὴν μάχην τῆς Χαιρώνειας. Τὸ 330 ἐξ αἰτίας τῆς ἡττας του στὴν ὑπόθεσιν τοῦ στεφάνου (βλ. σελ. 214 κ.έ.), ἀναγκάστηκε νὰ φύγῃ ἀπὸ τὴν Ἀθήναν καὶ νὰ ἔλθῃ στὴν ἀρχὴ στὴν Ἐφεσο καὶ κατόπι στὴ Ρόδον, ὅπου ἀνοίξε ρητορικὴ σχολή· στὸ τέλος πῆγε στὴ Σάμον ὅπου καὶ πέθανε, πιθανόν τὸ 314 π.Χ.

Ἔργα. Τοῦ Αἰσχίνη σώζονται τρεῖς λόγοι: ὁ Κατὰ Τιμάρχου, ὁ Περὶ τῆς παραπρεσβείας καὶ ὁ Κατὰ Κτησιφῶντος, πού ἐκφωνήθηκε τὸ 330 τυπικὰ ἐναντίον τοῦ Κτησιφώντα οὐσιαστικὰ ὅμως ἐναντίον τοῦ Δημοσθένη. Δάδεκα ἐπιστολές πού ἔφθασαν ὡς ἐμᾶς μὲ τὸ ὄνομά του εἶναι νόθες.

Ὡς ρήτορας ὁ Αἰσχίνης εἶναι βέβαια κατώτερος ἀπὸ τὸν Δημοσθένη, ἀλλὰ πάντως ὄχι ἀνάξιος λόγου. Οἱ λόγοι του ἔχουν συντεθῇ μὲ

άρκετη τέχνη. Ὁ Αἰσχίνης δείχνεται πολύ δυνατός στην διήγηση. Ὁ Κικέρωνας τὸν τιμοῦσε πολύ καὶ μετάφρασε τὸν λόγο Κατὰ Κτησιφῶντος. Μολοντοὶ οἱ λόγοι τοῦ Αἰσχίνη ἔχουν ἀρκετὴ δύναμη ἐν τούτοις δὲν συγκινοῦν, γιατί τοὺς λείπει τὸ πάθος καὶ ἡ ἀλήθεια. Πιθανὸν ὁ ρήτορας δὲν ἦταν πληρωμένο ὄργανο τοῦ Φιλίππου· πάντως ὅμως με τοὺς λόγους του καὶ τίς πράξεις του ἐξυπηρετοῦσε ἐντελῶς τὴν μακεδονικὴ πολιτικὴ.

Υπερείδης (390 - 322 π.Χ.). Βίος. Ὁ Ὑπερείδης γεννήθηκε τὸ 390 στὴν Ἀθήνα. Ὑπῆρξε μαθητὴς τοῦ Ἰσοκράτη καὶ κατόπιν ἔγινε λογογράφος. Ἀπὸ τὸ 360 ἀναμείχθηκε στὴν πολιτικὴ καὶ, μερικὰ χρόνια ἀργότερα, ἦταν ἓνας ἀπὸ τοὺς ἀρχηγούς τοῦ ἀντιμακεδονικοῦ κόμματος.

Τὸ 343 ὑπῆρξε κατήγορος τοῦ Φιλοκράτη, ὁ ὁποῖος εἶχε διαπραγματευθῇ τὴν εἰρήνη τοῦ 346. Ὡς τὸ 330 οἱ σχέσεις του μετὰ τὸν Δημοσθένη ἦταν πολὺ φιλικές. Ἀλλὰ ὁ Ὑπερείδης ἦταν περισσότερο ἀδιάλλακτος ἀπὸ τὸν Δημοσθένη στὴν πολιτικὴ ἀπέναντι τῶν Μακεδόνων. Ὑστερα ἀπὸ τὸν θάνατο τοῦ Φιλίππου ἔβρισκε τὸν Δημοσθένη πολὺ χλιαρό. Στὴν ὑπόθεση Ἀρπάλου (βλ. σελ. 213) ἦταν ἓνας ἀπὸ τοὺς κατήγορους τοῦ Δημοσθένη. Ὑστερα ἀπὸ τὸν θάνατο τοῦ Ἀλεξάνδρου ἔπαιξε ἡγετικὸ ρόλο στὰ δημόσια πράγματα τῶν Ἀθηνῶν καὶ αὐτὸς εἶπε τὸν ἐπιτάφιο σ' ἐκείνους ποὺ ἔπесαν στὸν λαμιακὸ πόλεμο (323). Μετὰ τὴν ἡττὰ στὴν Κραννῶνα (322) πιάστηκε ἀπὸ τοὺς Μακεδόνες στὴν Αἴγινα ποὺ εἶχε καταφύγει καὶ θανατώθηκε.

Έργα. Οἱ ἀρχαῖοι γνώριζαν 52 γνήσιους λόγους τοῦ Ὑπερείδη, ἀπὸ τοὺς ὁποῖους ἔχουμε σήμερα 6, δύο σχεδὸν ἀκέρειους καὶ μεγὰλα ἀποσπάσματα ἀπὸ τοὺς τέσσερις ἄλλους. Οἱ λόγοι αὗτοι βρέθηκαν ἀπὸ τὸ 1847 καὶ ὕστερα σὲ αἰγυπτιακοὺς παπύρους. Οἱ δύο λόγοι ποὺ σώθηκαν σὲ καλύτερη κατάσταση εἶναι ὁ Κατὰ Ἀθηνογένους καὶ ὁ Ὑπὲρ Εὐξενίππου· οἱ τέσσερις ἄλλοι λόγοι εἶναι ὁ Ὑπὲρ Λυκόφρονος, ὁ Κατὰ Δημοσθένους (ἐξ ἀφορμῆς τῆς υποθέσεως Ἀρπάλου), ὁ Κατὰ Φιλίππιδου καὶ ὁ Ἐπιτάφιος τὸν ὁποῖον εἶπε ὁ ρήτορας πρὸς τιμὴ τοῦ Λεωσθένη καὶ τῶν ἄλλων Ἀθηναίων ποὺ ἔπесαν στὸν λαμιακὸ πόλεμο. Πρέπει νὰ σημειωθῇ πὼς ὁ Ἐπιτάφιος τοῦ Ὑπερείδη εἶναι τὸ μοναδικό, χωρὶς ἀμφισβητήσεις, δεῖγμα ἀπὸ αὐτὸ τὸ εἶδος ρητορικῶν λόγων ποὺ τόσο τὸ τιμοῦσαν στὴν ἀρχαιότητα.

Ὁ Ὑπερείδης μαζί μετὰ τὸν Λυσία θεωροῦνται τὰ πρότυπα τοῦ ἀττικισμοῦ. Οἱ λόγοι του ἔχουν ἀνεση, κομψότητα, ἀφέλεια καὶ μιὰ δρασερότητα ποὺ δὲν τὴν βρίσκομε σὲ κανέναν ἄλλο ρήτορα. Οἱ παλαιοί, ποὺμποροῦσαν νὰ κρίνουν σωστότερα ἀπὸ μᾶς, γιατί εἶχαν ὅλους τοὺς λόγους του, τὸν θεωροῦσαν μόνο ἀπὸ τὸν Δημοσθένη κατώτερο στὴν δεινότητα, ἀνώτερο ὅμως στὴ χάρη (Ψευδολογγίνου «Περὶ ὕψους» 34).

Λυκοῦργος (390 - 324 π.Χ.) Κατάγονταν ἀπὸ τὴν ἱερατικὴ καὶ ἀριστοκρατικὴ οἰκογένεια τῶν Ἑτεοβουταδῶν ποὺ ἦταν ὁμοῦς συνδεμένη μετὰ τὴν δημοκρατία. Νέος ἄκουσε τὸν Πλάτωνα καὶ τὸν Ἰσοκράτη. Ἀνῆκε καὶ αὐτὸς στὸ ἀντιμακεδονικὸ κόμμα, σημαντικὸν ὁμῶς ρόλο στὰ πολιτικὰ πράγματα ἐπαιξε μόνο ὕστερα ἀπὸ τὸ 338. Ἀπὸ τὸ ἔτος αὐτὸ ὡς τὸ 326 διεύθυνε μετ' ἐξαιρετικῆς ἐντιμότητος τὰ οἰκονομικὰ τῆς πόλεως. Ἀποπεράτωσε τὴν κατασκευὴ τοῦ διονυσιακοῦ θεάτρου, ἐπισκεύασε τὸν ναῦσταθμό, ναυπήγησε τριήρεις κλπ. Διακρίθηκε περισσότερο ὡς ἄρχοντας παρά ὡς ρήτορας. Εἶχε τὴν τιμὴ νὰ εἶναι ἓνας ἀπὸ τοὺς δέκα ποὺ ζήτησε ὁ Ἀλέξανδρος νὰ τοῦ παραδώσουν οἱ Ἀθηναῖοι μετὰ τὴν καταστροφὴ τῶν Θηβῶν. Καὶ αὐτοὶ ἀκόμη οἱ πολιτικοὶ τοῦ ἀντίπαλοι τὸν σέβονταν γιὰ τὴν ἐντιμότητά του καὶ τὸ ἦθος του. Ἡ αὐστηρότητα τῶν ἠθῶν τῶν παλαιῶν Ἀθηναίων, ἡ ἀκεραιότης τοῦ Ἀριστείδου, ξαναζοῦσαν στὸ πρόσωπό του. Θρεμμένος μετὰ τοὺς ποιητῆς, ἀντλούσε ἀπ' αὐτοὺς ὕψηλές σκέψεις καὶ μεγάλα παραδείγματα ποὺ δυνάμωσαν τὶς φυσικὰς του ἀρετὰς. Γνωρίζομε ὅτι ἔκαμε ἐπίσημη ἐκδοσὴ τῶν ἔργων τῶν τριῶν μεγάλων τραγικῶν γιὰ νὰ ἐμποδίσῃ μεταβολὰς στὸ κείμενο ἀπὸ τοὺς ἡθοποιούς. Πέθανε τὸ 324, λίγο προτοῦ ξεσπάσῃ τὸ σκάνδαλο Ἀρπάλου.

Ἔργα. Ὁ Λυκοῦργος δὲν μιλοῦσε συχνὰ οὔτε, ὡς φαίνεται, δημοσίευσεν ὅλους τοὺς λόγους του. Δὲν ἦταν ἐπίσης ἐξ ἐπαγγέλματος λογογράφος. Οἱ ἀρχαῖοι γινώριζαν 15 λόγους του, ποὺ, ἐκτὸς ἀπὸ δύο, ἦταν ὅλοι κατηγορίες ἐναντίο κακῶν πολιτῶν. Ὡς ἐμᾶς ἔφθασε μόνον ἓνας, ὁ **Κατὰ Λεωκράτους**. Ὁ Λυκοῦργος κατὰγγεϊλε τὸν Λεωκράτη γιὰτὶ ὕστερα ἀπὸ τὴν μάχην τῆς Χαιρώνειας (338) ἐγκατάλειψε τὴν Ἀθήνα καὶ κατέφυγε στὴν ἀρχὴν στὴ Ρόδο καὶ κατόπι στὰ Μέγαρα, ἀντὶ νὰ μείνῃ στὴν πόλιν καὶ νὰ διακινδυνεύσῃ μαζί με τοὺς ἄλλους πολῖτες. Ὁ Λυκοῦργος, ὅταν ὁ Λεωκράτης ἔπειτα ἀπὸ ὀκτὼ χρόνια γύρισε στὴν Ἀθήνα, τὸν κατὰγγεϊλε. Τυπικὰ ὁ Λεωκράτης πιθανὸν νὰ μὴν εἶχε παραβιάσει κανένα νόμο· οὐσιαστικὰ ὁμῶς ἡ διαγωγὴ του ἦταν διαγωγὴ πολίτη χωρὶς πατριωτισμὸ καὶ θάρρος. Ὁ Λυκοῦργος ζητοῦσε νὰ τιμωρηθῇ αὐτὴ ἡ ἔλλειψις πατριωτισμοῦ. Ὁ κατηγορούμενος μόλις μετὰ ψῆφον ἔφυγε τὴν καταδίκην σὲ θάνατον.

Ὁ Λυκοῦργος ἐκφράζει τὶς εὐγενεῖς σκέψεις του κατὰ τρόπο βαρὺ καὶ τραχὺ καὶ δὲν κάνει καμμιὰ παραχώρησιν στὴν κομψότητα. Οἱ λόγοι του ἔχουν ἐπίσης ἐπαναλήψεις καὶ μακρὰς παρεκβάσεις. Γνωρίζει τοὺς κανόνες τῆς ρητορικῆς τέχνης, ἀλλὰ δὲν τοὺς ἐφαρμόζει, γιὰτὶ ὁ σκοπὸς του δὲν εἶναι νὰ εὐχαριστήσῃ τοὺς ἀκροατῆς, ἀλλὰ κυρίως νὰ τοὺς διδάξῃ καὶ φρονηματίσῃ. Ἀπ' αὐτὸ οἱ παρεκβάσεις καὶ ἡ συχνὴ παράθεσις μύθων καὶ χωρίων ποιητῶν.

Δημάδης (περίπου 384 - 320 π.Χ.). Ὁ Δημάδης, ἀπὸ τὸν δῆμο τῆς Παιανίας, γιὸς λεμβούχου, δὲν ἄκουσε μαθήματα ρητορικῆς· ὑπῆρξε, ὅπως ὁ Αἰσχίνης, αὐτοδίδακτος. Ἀπὸ τοὺς λόγους του δὲν ἔφθασε κανένας ὡς ἐμᾶς. Ὁ λόγος **Ὑπερ τῆς δωδεκαετίας**, ποὺ στὰ

χειρόγραφα φέρεται ως έργο τοῦ Δημάδῃ, εἶναι ἀναμφισβήτητα νόθος. Οἱ παλαιοὶ θεωροῦσαν τοὺς λόγους τοῦ τραχεῖς καὶ ἄτεχνους, γι' αὐτὸ καὶ δὲν τὸν περιλάμβαναν στὸν κανόνα. Ἡ θρασύτητα καὶ ἡ ἀναιδειά τοῦ ὑπῆρξαν ὀνομαστές· ὠμολογοῦσε κυνικώτατα ὅτι ἦταν στὴν ὑπηρεσία τῶν Μακεδόνων. Μολονότι «μακεδονίζων» θεωρήθηκε ὑποπτος συνωμοσίας ἐναντίο τοῦ Ἀντίπατρου καὶ καταδικάστηκε σὲ θάνατο ἀπὸ τὸν Κάσσανδρο, γιὸ τοῦ Ἀντίπατρου (319 π.Χ.).

Δείναρχος (περίπου 360 - 290 π.Χ.). Ὁ Δείναρχος ὁ Κορίνθιος εἶναι ἓνας μᾶλλον ἀδέξιος λογογράφος. Ἀπὸ τὸ 342 ζῇ στὴν Ἀθήνα ὡς μέτοικος. Μὲ τὴν λογογραφία καταπιάστηκε τὸ 336. Στὰ 307 ἀναγκάστηκε νὰ φύγῃ ἀπὸ τὴν Ἀθήνα καὶ νὰ ρθῇ στὴν Χαλκίδα τῆς Εὐβοίας. Στὰ 292 μπόρεσε νὰ γυρίσῃ στὴν πατρίδα του, τὴν Κόρινθο, ὅπου καὶ πέθανε λίγο ἀργότερα. Τὴν φήμῃ του ὡς ρήτορα τὴν ὀφείλει στὸ ὅτι, ὕστερα ἀπὸ τὴν ἥττα στὴν Κρανώνα (322), ἐλειψαν ὅλοι οἱ μεγάλοι ρήτορες. Τὸν ὠνόμαζαν «κρίθινο Δημοσθένης». Ἀπὸ τοὺς πολλοὺς λόγους τοῦ σώζονται μόνο τρεῖς: ὁ Κατὰ Δημοσθένους, ὁ Κατὰ Ἀριστογείτονος καὶ ὁ Κατὰ Φιλοκλέους. Ὁ σπουδαιότερος ἀπ' αὐτοὺς εἶναι ὁ πρῶτος ποὺ τὸν ἐξεφώνησε στὴν ὑπόθεσιν Ἀρτάλου.

Μνημονεύομε, τέλος, τὸν Δημήτριον τὸν Φαληρέα, ὁ ὁποῖος παίζει κάποιον ρόλο στὰ ὕστερα ἀπὸ τὸν θάνατο τοῦ Ἀλεξάνδρου χρόνια (κυβέρνησε τὴν Ἀθήνα ἀπὸ τὸ 317 ὡς τὸ 307). Αὐτός, κατὰ τὸν Κικέρωνα (Βροῦτος 38), χαλάρωσε τὸν τόνο τῆς ρητορείας, τὴν γύμνωσε ἀπὸ τὴν δύναμιν καὶ τὴν ὁρμή της. Προτιμοῦσε ὁ λόγος τοῦ νὰ τέρπῃ, ὅχι νὰ φρονηματίζῃ. Μ' αὐτὸν — ἀκριβέστερα μετὰ τὸν θάνατο τοῦ Δημοσθένη — ἡ ρητορεία ἔπαψε νὰ εἶναι ὑψηλὴ τέχνη.

Γεννημένη ἡ ρητορεία μὲ τὴν ἀθηναϊκὴ δημοκρατία, ἀνδρωμένη μὲ τοὺς πολιτικούς ἀγῶνες, πέθανε ὅταν οἱ πολιτικὲς ἐλευθερίες στὴν ἐνδοξὴ πόλιν καταλύθηκαν.

Ὁ θάνατος τοῦ Δημοσθένη δὲν ἀποτελεῖ σταθμὸ μονάχα γιὰ τὴν ἀττικὴ ρητορεία, ἀλλὰ γιὰ ὅλοκληρὴ τὴν ἐλληνικὴ λογοτεχνία. Πρὶν ἀπὸ τὸν Δημοσθένη οἱ Ἕλληνες ποιητές, ἱστορικοί, φιλόσοφοι, ρήτορες δημιουργοὺσαν, δηλ. παρῆγαν ἔργα πρωτότυπα, ἔργα ποὺ μοιάτους δὲν ὑπῆρχαν· ἔπειτα ἀπὸ τὸν Δημοσθένη, μὲ πολὺ λίγες ἐξαιρέσεις (Μένανδρος, Θεόκριτος), αὐτοὶ ποὺ γράφουν μιμοῦνται, παράγουν δηλ. ἔργα παρόμοια πρὸς ἄλλα ποὺ ὑπάρχουν.

ΠΕΡΙΟΔΟΣ ΤΡΙΤΗ

ΑΠΟ ΤΟΝ ΘΑΝΑΤΟ ΤΟΥ Μ. ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ ΩΣ ΤΗΝ
ΙΔΡΥΣΗ ΤΗΣ ΡΩΜΑΪΚΗΣ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΑΣ (323 - 27 π.Χ.)

Γενική θεώρηση. 'Εκείνο που χαρακτηρίζει την αλεξανδρινή εποχή είναι ή κλίση πρὸς τὴν ἐπιστημονικὴν ἔρευνα καὶ ἡ πολυμαθία. Οἱ ἐπιστῆμες, ἰδιαίτερα οἱ θετικές, κάνουν μεγάλες προόδους. Ἡ ποίηση καλλιεργεῖται καὶ τώρα, ἀλλὰ οἱ ποιητές, πού συνήθως εἶναι πολυμαθεῖς, ἀποφεύγουν τὰ παλαιὰ λογοτεχνικά εἶδη καὶ προτιμοῦν τὰ μικρὰ ποιητικὰ εἶδη (εἰδύλλια), περισσότερο κατάλληλα γιὰ νὰ δείξουν τὴν δεξιότητά τους. Ἐπιβλητικὸ μεγαλεῖο τὰ λογοτεχνικά ἔργα τῶν ἐλληνιστικῶν χρόνων δὲν ἔχουν· δὲν λείπει ὅμως ἐντελῶς ἀπ' αὐτὰ ἡ ὁμορφιά καὶ ἡ ἀλήθεια.

Ὁ ἐλληνικὸς κόσμος κατὰ τὸν 3. καὶ 2. π.Χ. αἰῶνα. Ἐνωμένος γιὰ λίγο ἀπὸ τὸν Ἀλέξανδρο ὁ ἀρχαῖος κόσμος, διαιρέθηκε ὕστερα ἀπὸ τὸν θάνατό του σὲ πολυάριθμα βασίλεια ἀπὸ τὰ ὁποῖα τέσσερα εἶχαν κάπως μακρότερη ζωὴ: τὸ βασίλειο τῆς Μακεδονίας, τῆς Αἰγύπτου, τῆς Συρίας καὶ τοῦ Περσίου. Ὅσον ἀφορᾷ στὴν κυρίως Ἑλλάδα, παρ' ὅλες τὶς προσπάθειες τοῦ Ἀρατοῦ καὶ τοῦ Φιλοποίμενα νὰ τὴν συνενώσουν στὴν Ἀχαϊκὴ Συμπολιτεία, αὐτὴ στὸ ἐξῆς θὰ παίξῃ δευτερεύοντα ρόλο. Στὴν Δύση οἱ πόλεις τῆς Μεγάλης Ἑλλάδας βρίσκονται σὲ πλήρη παρακμὴ· μόνον οἱ Συρακοῦσες θὰ ρίξουν μιὰ τελευταία λάμψη μὲ τὸν Ἰέρωνα Β' (270 - 216 π.Χ.). Ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ 3. π.Χ. αἰῶνα ἡ Ρώμη ἀρχίζει νὰ ἐπεμβαίνει στὰ πράγματα τῆς Ἑλλάδας (πρῶτος πόλεμος στὴ Μακεδονία 211 - 205). Τὸ 168 ὁ τελευταῖος ὑπερασπιστὴς τοῦ ἐλληνισμοῦ, ὁ βασιλεὺς τῆς Μακεδονίας Περσεύς, νικεῖται στὴν Πύδνα καὶ τὸ 146 ὁλόκληρη ἡ Ἑλλάδα γίνεται ρωμαϊκὴ ἐπαρχία. Καὶ τὰ ἐλληνικὰ βασίλεια τῆς Ἀνατολῆς ἀργότερα ὑποτάχθηκαν στοὺς Ρωμαίους· διάδωσαν ὅμως στὸ μεταξύ τὸν ἐλληνικὸ πολιτισμὸ καὶ τὴν ἐλληνικὴ γλῶσσα σὲ πλατιά στρώματα τῶν λαῶν τῆς Ἀνατολῆς καὶ τῆς Αἰγύπτου καὶ σὲ τέτοιο βαθμὸ, πού κι ἀργότερα, ὅταν τοῦ κόσμου ὁλόκληρου δεσπόζῃ ἡ Ρώμη, ὡς τὸ τέλος τοῦ ἀρχαίου κόσμου, στὴν Ἀνατολὴ καλλιεργοῦνται τὰ ἐλληνικὰ γράμματα καὶ ὁ ἐλληνικὸς πολιτισμός. Οἱ κυριώτερες ἐστίες τοῦ ἐλληνικοῦ πολιτισμοῦ στὰ χρόνια αὐτὰ εἶναι τὸ Πέργαμο στὴ Μ. Ἀσία, ἡ Ἀντιόχεια, Λαοδίκεια καὶ Σελεύχεια στὴν Συρία, ἡ Ἀλεξάνδρεια καὶ ἡ Πτολεμαῖδα στὴν Αἴγυπτο, ἡ Ρόδος. Οἱ πόλεις αὐτὲς προσελκύουν τοὺς λόγιους, τοὺς ἀρχιτέκτονες καὶ τοὺς γλύπτες. Ἡ Ἀθήνα μένει ἀκόμη σπουδαῖο πνευματικὸ κέντρο καὶ εἶναι ἀξιοσημείωτο ὅτι ἡ παράδοση τῆς κλασσικῆς τέχνης διατηρήθηκε ἐδῶ περισσότερο χρόνον ἀπὸ ὅπουδήποτε ἄλλου.

Τὰ κέντρα τῶν γραμμάτων. Οἱ μονάρχες τῶν ἑλληνικῶν βασιλείων προστάτευαν τὰ γράμματα καὶ προσκαλοῦσαν στὶς αὐλές τους τοὺς λόγιους. Ἡ Ἀλεξάνδρεια, ἡ πρωτεύουσα τῆς Αἰγύπτου, εἶναι κατὰ τὸν 3. π.Χ. αἰώνα ἡ πρωτεύουσα τοῦ ἑλληνισμοῦ. Οἱ πρῶτοι Πτολεμαῖοι ἱδρυσαν, στὸ ἑλληνικὸ τμῆμα τῆς πόλεως, μιὰν ἀληθινὴ πανεπιστημιακὴ πόλη, τὸ λεγόμενο Μουσεῖο (ἱδρυμα ἀφιερωμένο στὶς Μοῦσες, Πανεπιστήμιο θὰ λέγαμε σήμερα) ποὺ περιλάμβανε βιβλιοθήκη, αἶθουσες παραδόσεων, ἐργαστήρια ἀνατομίας, ἀστεροσκοπεῖο, ζωολογικὸ καὶ βοτανικὸ κῆπο κλπ. Ἡ βιβλιοθήκη του, ἡ πλουσιώτερη ποὺ γνώρισε ὁ ἀρχαῖος κόσμος, εἶχε 700.000 τόμους. Διευθυντὲς τῆς χρημάτισαν λόγιοι σὰν τὸν Ἀπολλώνιο τὸν Ρόδιο, τὸν Ἐρατοσθένη τὸν Κυρηναῖο, τὸν Ἀριστοφάνη τὸν Βυζάντιο, τὸν Ἀρίσταρχο τὸν Σαμόθρακα.

Ἀνάλογη ὀργάνωση ὑπῆρχε καὶ στὸ Πέργαμο καὶ τὴν Ἀντιόχεια. Στὸ Πέργαμο τελειοποιήθηκε ἡ κατασκευὴ γραφικῆς ὕλης ἀπὸ δέρματα ζῶων (περγαμηνή) καὶ χρησιμοποιήθηκε ἀντὶ τοῦ παπύρου, τοῦ ὁποῖου τὴν ἐξαγωγή ἀπαγόρευσαν οἱ βασιλεῖς τῆς Αἰγύπτου. Οἱ Συρακοῦσες γέννησαν τὸ μεγαλύτερο ποιητὴ, τὸν Θεόκριτο. Ἡ Ἀθῆνα τέλος διατήρησε τὰ πρωτεῖα στὶς φιλοσοφικὲς σπουδές.

Ὁ ἐξελληνισμὸς τῆς Ἀνατολῆς εἶχε ὡς συνέπεια νὰ λάβῃ ἡ λογοτεχνία χαρακτῆρα κοσμοπολιτικὸ ἐνῶ δηλ. ὡς τὸ τέλος τοῦ 4. π.Χ. αἰ. οἱ λογοτέχνες ἦταν συνδεμένοι στενὰ μὲ τὴν πόλη τους καὶ ἀπευθύνονταν κυρίως στοὺς συμπολίτες τους, τώρα (στὴν ἀλεξανδρινὴ δηλ. ἐποχὴ) οἱ λογοτέχνες δὲν συνδέονται στενὰ μὲ ὀρισμένη πόλη, ζοῦν ὡς ἐπαγγελματίες λόγιοι στὰ μεγάλα κέντρα (ιδιαίτερα στὴν Ἀλεξάνδρεια, γι' αὐτὸ κι ἡ ἐποχὴ ὀνομάστηκε ἀλεξανδρινή) καὶ ἀπευθύνονται στὴν πνευματικὴ ἀριστοκρατία (τὸ πολὺ κοινὸ δὲν τοὺς καταλαβαίνει) ὄχι μονάχα τῶν Ἑλλήνων ἀλλὰ καὶ τῶν ἐξελληνισμένων βαρβάρων. Γλώσσα τοῦ πεζοῦ λόγου τῆς ἐποχῆς αὐτῆς εἶναι ἡ λεγόμενη Κοινὴ (βλ. σελ. 12), φυσικὴ ἐξέλιξη τῆς ἀττικῆς διαλέκτου. Μόνο στὴν ποίηση χρησιμοποιοῦνται ἀκόμη οἱ διάλεκτοι, ἰδίως ἡ δωρικὴ.

Εἶδαμε ὅτι ἤδη ὁ Ἀριστοτέλης στὸ Λύκειο εἶχε ἀρχίσει νὰ βάζῃ τὰ θεμέλια γιὰ τὶς εἰδικὲς ἐπιστῆμες, νὰ ἐνθαρρύνῃ τὴν εἰδίκευση. Ἡ εἰδίκευση συνεχίζεται καὶ στὴν ἀλεξανδρινὴ ἐποχὴ. Ἔτσι τὰ μαθηματικὰ μὲ τὸν Εὐκλείδη καὶ ἡ φυσικὴ μὲ τὸν Ἀρχιμήδη ἀποχωρίζονται ἀπὸ τὴ φιλοσοφία· ἡ γεωγραφία — ὡς τότε καθαρά περιγραφικὴ — γίνεται μὲ τὸν Ἐρατοσθένη ἀληθινὴ ἐπιστῆμη· ὁ Ἀριστοφάνης ὁ Βυζάντιος καὶ ὁ Ἀρίσταρχος ὁ Σαμόθρακας ἐβαλαν τὶς βάσεις τῆς γραμματικῆς καὶ τῆς κριτικῆς τοῦ κειμένου.

Ἡ παραμέληση τῆς μορφῆς, τοῦ ὕφους, ποὺ εἶχε ἀρχίσει μὲ τὸν Ἀριστοτέλη, συνεχίζεται. Ὅλοι σχεδὸν οἱ πεζογράφοι στὰ ἔργα τους προσέχουν μονάχα τὸ περιεχόμενο. Ἀκόμη καὶ τοῦ μεγάλου ἱστορικοῦ Πολύβιου τὸ ἔργο, ἀπὸ τὴν ἀποψη τῆς μορφῆς, εἶναι μετριώτατο.

Στὴν ποίηση, ἀντίθετα μὲ ὅ,τι συμβαίνει στὸν πεζὸ λόγο, δίνεται μεγάλη προσοχὴ στὴν μορφή. Οἱ ποιητὲς τῆς περιόδου αὐτῆς προτιμοῦν τὰ μικρὰ ποιήματα, τὰ μικρὰ εἶδη. Πιστεύουν πῶς ἓνα μεγάλο

ἔργο δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι καλὸ· «μέγα βιβλίον, μέγα κακόν», διακηρύσσει ὁ Καλλίμαχος, ὁ ποιητὴς τοῦ τόσο πολὺ ἐκτιμᾶται αὐτὴν τὴν ἐποχὴ.

Τὰ εἶδη στὰ ὁποῖα ἡ ἀλεξανδρινὴ ποίηση δείχνεται ἀξιόλογα εἶναι τὸ ἐπύλλιο (ἓνα δηλ. ἐπεισόδιο ἀπὸ μιὰ παλιὰ ἐπικὴ διήγηση), ἡ ἐλεγεία, τὸ ἐπίγραμμα, τὸ εἰδύλλιο καὶ ὁ μίμος. Στὰ δύο τελευταῖα εἶδη, στὸ εἰδύλλιο καὶ τὸν μίμο, ὁ Θεόκριτος ἀποδείχεται μεγάλος ποιητὴς.

Ι. ΠΟΙΗΣΗ

Στοὺς κλασσικοὺς χρόνους οἱ ποιητὲς ἐπιδίδονται σ' ἓνα ποιητικὸ εἶδος καὶ ἀπ' αὐτὸ ξεχωρίζουν (τραγικοί, κωμικοί κλπ.). Στὴν ἀλεξανδρινὴ ἐποχὴ ὁ ἴδιος ποιητὴς συνθέτει ἔργα τοῦ ἀνήκουν σὲ διάφορα ποιητικὰ εἶδη. Τὰ πρῶτα ποιήματα τῆς περιόδου αὐτῆς εἶναι ἐλ ε γ ε ι ε ς, ἔ π η καὶ ἐ π ι γ ρ ά μ μ α τ α. Δυστυχῶς ἀπὸ τὰ ἔργα αὐτὰ σώθηκε μικρὸ μονάχα μέρος· τὸ μεγαλύτερο χάθηκε.

1. ΕΛΕΓΕΙΑ. ΕΠΟΣ. ΔΡΑΜΑ

Ἡ ἐλεγεία. Ἡ ἐλεγεία, περισσότερον ἀπὸ κάθε ἄλλο ποιητικὸ εἶδος, εὐδοκιμεῖ τὰ χρόνια αὐτά, γιατί θεωρεῖται ὡς ἡ πιὸ κατάλληλη γιὰ νὰ ἐκφράσῃ λυρικές καταστάσεις. Δὲν ξέρομε καλά — ἐπειδὴ, ὅπως εἴπαμε, χάθηκαν τὰ περισσότερα ἔργα — ἀν οἱ ἀλεξανδρινοὶ ποιητὲς καλλιέργησαν μόνον τὴν ἀφηγηματικὴ ἐλεγεία ἢ καὶ τὴν προσωπικὴ καὶ ἐρωτικὴ. Πάντως εἶναι βέβαιο ὅτι ἐπίδρασαν πολὺ στοὺς Ῥωμαίους ποιητὲς, ἰδιαίτερα τὸν Τίβουλλο καὶ τὸν Πρὸπερτιο. Οἱ μεγαλύτεροι ἐλεγειοποιοὶ τῶν χρόνων αὐτῶν εἶναι ὁ Φιλίτας ἢ Φιλητάς ὁ Κῶς καὶ ὁ Καλλίμαχος ὁ Κυρηναῖος.

Φιλίτας ἢ Φιλητάς (περίπου 340 - 270 π.Χ.). Ὁ Φιλίτας γεννήθηκε στὸ νησί Κῶ καὶ ἐκεῖ ἔζησε τὰ πρῶτα χρόνια. Τὸ 294 τὸν προσκάλεσε στὴν Ἀλεξάνδρεια ὁ Πτολεμαῖος Α' γιὰ παιδαγωγὸ τοῦ γιοῦ του καὶ διαδόχου. Αὐτὸς πρῶτος δημιούργησε τὸν τύπο τῆς ἀλεξανδρινῆς ἐλεγείας. Ἡ πατρίδα τοῦ Κῶς ὑπῆρξε γιὰ πολλὰ χρόνια τόπος ὅπου σύχναζαν πολυάριθμοι ποιητὲς ἀνάμεσα στοὺς ὁποίους καὶ ὁ Θεόκριτος. Ἀπὸ τὸ ἔργο τοῦ σώθηκαν μερικὰ ἐπιγράμματα.

Καλλίμαχος (περίπου 315 - 240 π.Χ.). Βίος. Ὁ Καλλίμαχος κατάγοταν ἀπὸ τὴν Κυρήνη, ἦλθε ὅμως καὶ ἔζησε στὴν Ἀλεξάνδρεια. Στὴν ἀρχὴ ἦταν δάσκαλος ἐκεῖ· ὁ Πτολεμαῖος ὁ Φιλάδελφος ὅμως τὸν πρόσεξε, τὸν πῆρε στὴν αὐλὴ καὶ τοῦ ἀνάθεσε ὑπεύθυνη ἐργασία στὴν βιβλιοθήκῃ τοῦ Μουσείου.

Ἔργα. Ὁ Καλλίμαχος ἔγραψε ἐλεγείες (Αἷτια, Βερενίκης πλόκαμος), τὸ ἐπύλλιο Ἐκάλη, τὴν Ἰβιν (στὸ ποίημα

αὐτὸ περιγελοῦσε τὸν Ἀπολλώνιον τὸ Ρόδιο), ὕμνους, ἰάμβους, μέλη καὶ ἐπιγράμματα. Ἀπ' αὐτὰ ἔχομε 6 ὕμνους (εἰς Δία, εἰς Ἀπόλλωνα, εἰς Ἄρτεμιν, εἰς Δῆλον, εἰς λουτρά Παλλάδος, εἰς Δήμητρα), 63 ἐπιγράμματα πού σώθηκαν στὴν Παλατινὴ Ἀνθολογία καὶ ἀπὸ τὰ ὅποια 3 εἶναι ἴσως νόθα, ἀποσπάσματα ἀπὸ τὴν Ἑκάλῃ (τὸ μεγαλύτερο 15 στίχοι) πού βρέθηκαν σὲ μιὰ ξύλινη πινακίδα τὸ 1893, ἀποσπάσματα ἀπὸ τὶς ἐλεγείες τοῦ Αἴττια (70 στίχοι ἀπὸ τὸ IV βιβλίο πού ἀναφέρονται στὴν ἱστορία τοῦ Ἀκοντίου καὶ τῆς Κυδίπτης) πού βρέθηκαν σὲ παπύρους τὸ 1906, ἀποσπάσματα ἀπὸ τοὺς ἰάμβους (τὸ μεγαλύτερο 75 στίχοι) καὶ ἀπὸ τὰ μέλη. Ἐγραφε ἐπίσης καὶ σὲ πεζὸ λόγο σπουδαῖα ἔργα («Πίνυκες τῶν ἐν πάσῃ παιδείᾳ διαλαμπάντων καὶ ὧν συνέγραψαν» καὶ ἄλλα), πού ἔδειχναν τὴν πολυμαθειὰ του ἀλλὰ δὲν σώθηκαν. Ἀπὸ τὰ ποιήματά του τὰ καλύτερα φαίνεται πὼς ἦταν οἱ ἐλεγείες. Οἱ ὕμνοι του δὲν ἔχουν μεγάλη ἀξία καὶ οἱ ἐρευνητὲς πιστεύουν πὼς ποτὲ δὲν ἀπαγγέλλθηκαν σὲ θρησκευτικὲς τελετές.

Ὁ Καλλίμαχος εἶναι ὁ τύπος τοῦ πολυμαθοῦς ποιητοῦ. Οἱ σύγχρονοί του τὸν θαύμαζαν καὶ οἱ Ρωμαῖοι ποιητὲς ἀργότερα τὸν μιμήθηκαν, ἰδιαίτερα ὁ Προπέρτιος καὶ ὁ Ὀβίδιος.

Τὸ ἔπος. Τὸ ἔπος αὐτὴν τὴν ἐποχὴ δὲν καλλιεργεῖται. Θεωρεῖται ποίημα μακρὸ καὶ τὸ πνεῦμα τῆς ἐποχῆς εἶναι ἀντίθετο πρὸς τὰ μακρὰ ποιήματα. Ἐν τούτοις μερικοὶ ποιητὲς ἔγραψαν ἔπη. Οἱ κυριώτεροι εἶναι: γιὰ τὸ ἥρωϊκὸ ἔπος ὁ Ἀπολλώνιος ὁ Ρόδιος, γιὰ τὸ διδακτικὸ ὁ Ἀρατος ὁ Σολεὺς καὶ ὁ Νίκανδρος ὁ Κολοφώνιος.

Ἀπολλώνιος ὁ Ρόδιος (295 - 215 π.Χ. περίπου). Ὁ Ἀπολλώνιος γεννήθηκε στὴν Ἀλεξάνδρεια καὶ ὑπῆρξε μαθητὴς τοῦ Καλλίμαχου· ἐπωνομάσθηκε Ρόδιος γιὰτὶ ἦλθε καὶ ἐγκαταστάθηκε στὴ Ρόδο, ἔπειτα ἀπὸ τὴν πολεμικὴ πού τοῦ ἔκαμε ὁ δάσκαλός του γιὰ τὸ μακρὸ τοῦ ποίημα, τὰ Ἀργοναυτικά. Μετὰ τὸν θάνατο τοῦ Καλλίμαχου ἐπὶ στρεψε στὴν Ἀλεξάνδρεια καὶ ἔγινε διευθυντὴς τῆς βιβλιοθήκης.

Τὰ Ἀργοναυτικά. Ὁ Ἀπολλώνιος θέλησε νὰ γράψῃ ἔπος ὅπως τὰ παλιά, δηλ. μακρὸ, μὲ τολμηροὺς ἥρωες καὶ μὲ σύνθεση ἀπλή. Τὸ ποίημα σώθηκε ἀκέρει καὶ εἶναι ἀρκετὰ μακρὸ (4 βιβλία, 5835 στίχοι). Ὑπόθεση ἔχει τὸν γνωστὸ μῦθο τῶν Ἀργοναυτῶν. Ἀπὸ τὸ ἔργο λείπει τὸ ἐπικὸ μεγαλεῖο καὶ ἡ ἐνότητά· στίς λεπτομέρειες ὅμως ἔχει ἀρκετὲς ἀρετές, ἰδίως θαυμάσιες περιγραφές· στὴν ἐξύμνηση τοῦ ρομαντικοῦ ἔρωτα εἶναι ἀνώτερος καὶ ἀπ' αὐτὸν τὸν Θεόκριτο. Ὁ Ἀπολλώνιος βρῆκε πολλοὺς μιμητὲς καὶ στοὺς σύγχρονους του καὶ ἀργότερα στοὺς Ρωμαίους, ἰδίως στὸν Βεργίλιο. Ἡ Διδώ καὶ ὁ Αἰνείας τῆς Αἰνείας ὁ εἶναι πιστὰ ἀντίγραφα τοῦ Ἰάσονα καὶ τῆς Μήδειας τῶν Ἀργοναυτικῶν. Ἀπὸ τὰ ἄλλα ἔργα τοῦ Ἀπολλωνίου σώθηκαν ἐλάχιστα ἀποσπάσματα.

Ἄρατος ὁ Σολεὺς (περίπου 310 - 245 π.Χ.). Ὁ Ἄρατος, ἀπὸ τοὺς Σόλους τῆς Κιλικίας, ἦταν σύγχρονος καὶ φίλος τοῦ Θεόκριτου. Τὸ ποίημά του *Φαινόμενα* ἀποτελεῖται ἀπὸ δύο μέρη: τὰ «Φαινόμενα» (στίχοι 732) καὶ τὶς «Διοσημίες» (στίχοι 422). Τὸ πρῶτο μέρος, στὸ ὁποῖο περιγράφεται ὁ ἑναστρὸς οὐρανός, ἦταν τόσο ὀνομαστὸ στὴν ἀρχαιότητα ὥστε πέντε Ρωμαῖοι, ἀνάμεσα στοὺς ὁποίους καὶ ὁ Κικέρωνας, τὸ μετάφρασαν στὴν λατινικὴ καὶ ὁ ἀπόστολος Παῦλος, στὴν ὁμιλία του στὸν Ἀρειο Πάγο, μεταχειρίστηκε τὸν τέταρτο στίχο τοῦ προλόγου (αὐτοῦ γὰρ καὶ γένος ἐσμέν). Τὸ δεύτερο μέρος εἶναι λαϊκὴ μετερεωλογία. Τὸ ποίημα τὸ μιμήθηκε σὲ πολλὰ μέρη τῶν *Γεωργικῶν* τοῦ Ὁ Βεργίλιος.

Νίκανδρος ὁ Κολοφώνιος (ἀκμ. γύρω στὸ 150 π.Χ.). Ὁ Νίκανδρος θαυμάζοταν ἀπὸ τοὺς σύγχρονους τοῦ σὰν ἴσος πρὸς τὸν Ἄρατο. Ἐγράψε πολλὰ πεζὰ καὶ ἔμμετρα. Σώθηκαν τὰ ποιήματά του: *Θηριακὰ* (στίχοι 958), δηλ. φάρμακα γιὰ τὰ δαγκάματα θηρίων, *Ἀλεξιφάρμακα* (στίχοι 630), φάρμακα δηλ. κατὰ τῆς δηλητηρίασεως ἀπὸ φαγητά, καὶ λίγοι στίχοι ἀπὸ τὰ *Γεωργικά*. Χάθηκαν τὰ *Μελισσουργικά* καὶ τὰ *Ἐτεροιούμενα*. Τὰ «Ἐτεροιούμενα» τοῦ Νίκανδρου εἶναι ἡ κύρια πηγὴ τῶν «Μεταμορφώσεων» τοῦ Ὁβίδιου.

Τὸ δράμα. Ἡ δραματικὴ ποίηση στὴν περίοδο αὐτὴ ἔχει νὰ δεῖξῃ ἀξιόλογα ἔργα μόνο στὴν κωμωδία (βλ. *Νέα Κωμωδία* σελ. 149 κ.έ.). Τραγωδίες ἐλάχιστες γράφηκαν καὶ αὐτὲς ὄχι ἀξιόλογες.

Ὁ σπουδαιότερος ἀλεξανδρινὸς τραγικὸς ποιητὴς εἶναι ὁ *Λυκόφρων* ἀπὸ τὴν *Χαλκίδα* (γεννήθηκε γύρω στὸ 325 π.Χ.), ὁ ὁποῖος ἔγραψε τὴν τραγωδίαν *Ἀλεξάνδρα ἢ Κασσάνδρα* (στίχ. 1474), ἕνα, οὐσιαστικά, συνεχῆ μονόλογο τῆς Κασσάνδρας στὸν ὁποῖο αὐτὴ προφητεύει, σὲ γλώσσα σκοτεινὴ, τὴν πτῶση τῆς Τροίας καὶ τὴν τύχη τῶν ἡρώων τοῦ τρωικοῦ πολέμου. Εἶναι ἡ μόνη τραγωδία αὐτῶν τῶν χρόνων ποὺ σώθηκε καὶ ποὺ δείχνει πόσο κατώτεροι ἦταν οἱ ἀλεξανδρινοὶ τραγικοὶ ἀπὸ ἐκείνους τοῦ 5. π.Χ. αἰῶνα.

Τὰ ἀποσπάσματα τῶν ἀλεξανδρινῶν ποιητῶν τὰ βρίσκει κανεὶς στὴ συλλογὴ τοῦ J. U. Powell.

2. ΒΟΥΚΟΛΙΚΗ ΠΟΙΗΣΗ. ΜΙΜΟΣ. ΕΠΙΓΡΑΜΜΑ

Ἡ ἀλεξανδρινὴ ποίηση ἔδωσε τὰ πρῶτα πρωτότυπα καὶ ἀξιόλογα ἔργα στὰ λεγόμενα μικρὰ ποιητικὰ εἶδη, τὰ ὁποῖα εἴτε ἀνάστησε (ὅπως τὸ ἐπιγράμμα) εἴτε πρῶτῃ αὐτὴ δημιούργησε. Τὰ μικρὰ αὐτὰ εἶδη εἶναι τὸ *εἰδύλλιο* ἢ *βουκολικὸ ποίημα*, ὁ *μῖμος* καὶ τὸ *ἐπιγράμμα*.

Τὸ εἰδύλλιο. Τὸ *εἰδύλλιο* (ὕποκοριστικὸ τοῦ *εἶδος*, μικρὸ δηλ. ποίημα ποὺ ἔχει δραματικὸ διάλογο) ἢ *βουκολικὸ ποίη-*

η μα φαίνεται ότι έχει λαϊκή προέλευση. Ὀνομάστηκε ἔτσι γιατί ὡς κύριο θέμα έχει τοὺς βουκόλους, δηλ. τοὺς ποιμένες, καὶ τὴ ζωὴ τοῦ υπαίθρου. Ἀπὸ τὰ ἄλλα ποιητικὰ εἶδη πῆρε μερικά στοιχεῖα: ἀπὸ τὸ ἔπος τὸ μίετρο, ἀπὸ τὸ μέλος τὴ στροφή καὶ ἀπὸ τὸ δράμα τὸν διάλογο. Ὅπως καὶ ὁ μίμος, φαίνεται πῶς καὶ τὸ εἰδύλλιο πρωτοπαρουσιάστηκε στὴν Συκελία, ἀναπτύχθηκε ὅμως σὲ σπουδαῖο λογοτεχνικὸ εἶδος ἀπὸ τὸν Θεόκριτο. Ἐπειτα ἀπ' αὐτὸν τὸ καλλιέργησαν, ὅχι ὅμως μὲ τὴν ἴδια δύναμη, ὁ Μόσχος καὶ ὁ Βίων.

ΘΕΟΚΡΙΤΟΣ (πιθ. 305 - 245 π.Χ.)

Βίος. Οἱ πληροφορίες ποὺ ἔχομε ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα γιὰ τὴ ζωὴ τοῦ Θεόκριτου εἶναι ἀόριστες καὶ ἀντιφατικές. Εἶναι πολὺ πιθανὸν ὅτι γεννήθηκε στὶς Συρακοῦσες. Δὲν ξέρομε μὲ βεβαιότητα ἀν ὑπῆρξε μαθητὴς τοῦ Φιλίτᾳ τοῦ Κῶου. Ἐνας ὑπαινιγμὸς στὸ εἰδύλλιο XVI (Χάριτες ἢ Ἰέρων) στὸν πρῶτο πόλεμο ποὺ ὁ τύραννος τῶν Συρακοῦσῶν Ἰέρωνας Β' ἔκαμε τὸ 275 π.Χ. ἐναντίο τῶν Καρχηδονίων μᾶς ἐπιτρέπει νὰ θεωρήσωμε σχεδὸν μὲ βεβαιότητα τὸ ποίημα γραμμένο τὸ ἔτος αὐτὸ καὶ μᾶς δίνει τὴ μόνη ἀσφαλῆ χρονολογία γιὰ τὸν ποιητὴ. Λίγο ὕστερα ἀπὸ τὴν χρονιά αὐτὴ ὁ Θεόκριτος πῆγε στὴν Κῶ καὶ κατόπι στὴν Ἀλεξάνδρεια, στὴν αὐλὴ τοῦ Πτολεμαίου τοῦ Φιλάδελφου, ὅπου γνωρίστηκε μὲ τὸν Καλλιμάχο. Τὰ εἰδύλλια XVII (ἐγκώμιον εἰς Πτολεμαῖον) καὶ XV (Συρακόσια ἢ Ἀδωνιάζουσαι) γράφηκαν στὴν Αἴγυπτο. Τέλος ὁ Θεόκριτος ξαναγύρισε στὴν Κῶ, ὅπου ἔμεινε ὡς τὸν θάνατό του· ἐδῶ ἔγραψε τὰ περισσότερα ποιήματά του.

Οἱ ἐρευνήτῃς δέχονται πῶς στὸ εἰδύλλιο VII (Θαλύσια) κάτω ἀπὸ τὸν Σιμιχίδα κρύβεται ὁ ἴδιος ὁ Θεόκριτος. Ὁ Σιμιχίδας εἶναι ἕνας νέος εὐθυμὸς καὶ μὲ διάθεση στωικὴ, χαρακτηριστικὰ ποὺ δὲν εἶναι ἀσυμβίβαστα μὲ τὴν εἰκόνα ποὺ σχηματίζει κανεὶς γιὰ τὸ Θεόκριτο ἀπὸ ὅλο τὸ ἔργο του.

Ἔργα. Τὰ ἔργα ποὺ ἔφθασαν ὡς ἐμᾶς μὲ τὸ ὄνομα τοῦ Θεόκριτου εἶναι 30 εἰδύλλια, 22 ἐπιγράμματα, ἀπόσπασμα ἀπὸ τὸ ποίημα Βερενίκη, καὶ τὸ μικρὸ καὶ ἰδιόρρυθμο ποίημα Σῦριγξ. Ἡ κριτικὴ ἔχει σοβαρὰς ἀμφιβολίες γιὰ τὴ γνησιότητα 9 εἰδυλλίων (τῶν VIII, IX, XIX, XX, XXI, XXIII, XXV, XXVI, XXVII). Ἀπὸ τὰ ἐπιγράμματα θεωρεῖ γνήσια μόνον 8. Γνήσια ἐπίσης θεωρεῖ τὸ ἰδιόρρυθμο ποίημα Σῦριγξ καὶ τὸ ἀπόσπασμα ἀπὸ τὴν Βερενίκη. Ὁ περιληπτικὸς τίτλος εἰδύλλια (μὲ τὴ σημασία ποὺ πῆρε ἀργότερα ἢ λέξη, γιατί στὴν ἐποχὴ τοῦ Θεόκριτου εἰδύλλιο σήμαινε ἀπλῶς μικρὸ ποίημα μὲ ὅποιοδήποτε περιεχόμενο) δὲν ἀνταποκρίνεται στὸ περιεχόμενο ὅλων τῶν ποιημάτων τοῦ Θεόκριτου, γιατί ὅλα δὲν ἔχουν θέμα τὴ ζωὴ τῶν ποιμένων ἢ τῶν ἀγρότων· 7 μόνον ἔχουν τέτοιο θέμα, εἶναι δηλ. ποιήματα βουκόλικά (τὰ I, IV - VII, X καὶ XI)· 2 εἶναι μίμοι· 2 δραματικοὶ (τὰ XIV καὶ XV) καὶ 2 λυρικοὶ (τὰ II καὶ III)· 3 εἶναι ἐπύλλια

(τὰ XIII, XXII, XXIV)· 4 είναι ἐρωτικά ποιήματα (τὰ XII, XVIII, XXIX, XXX)· τὸ εἰδύλλιο XVI εἶναι εἶδος ἐπιστολῆς στὸν τύραννο Ἰέρωνα, τὸ εἰδύλλιο XVII εἶναι ἐγκώμιον τοῦ βασιλιᾶ Πτολεμαίου καὶ τὸ εἰδύλλιο XXVIII συνώδευε τὴν ἀποστολὴν μιᾶς ρόκας στὴν γυναῖκα τοῦ φίλου του γιατροῦ Νικία τοῦ Μιλήσιου.

Τὰ πῶς περιφῆμα ἀπ' αὐτὰ εἶναι τὸ εἰδύλλιο I, ὁ Θύρσις, ὅπου ὁ ὁμώνυμος ποιμένας ψάλλει τὰ παθήματα τοῦ μυθικοῦ Δάφνη· τὸ εἰδύλλιο VII, τὰ Θαλύσια, ὅπου περιγράφεται ἐξοχικὸς περίπατος στὴν Κῶ σὲ ἐποχὴ συγκομιδῆς (τοῦ εἰδυλλίου αὐτοῦ, ὅπως εἶπαμε, τὸ ὅλο περιεχόμενο σχετίζεται μὲ τὴ ζωὴ καὶ τὸν χαρακτήρα τοῦ ποιητῆ), καὶ τὸ εἰδύλλιο XV, αἱ Ἀδωνιάζουσαι, ποὺ εἶναι μίμος, στὸν ὁποῖο περιγράφονται οἱ ἐντυπώσεις δύο μεσαίας τάξεως Συρακουσίων γυναικῶν, τῆς Γοργῶς καὶ τῆς Πραξινοῆς, ἀπὸ τὴν γιορτὴ πρὸς τιμὴν τοῦ Ἀδωνη ποὺ κάθε χρόνο γιορτάζοταν στὴν Ἀλεξάνδρεια. Τὸ εἰδύλλιο αὐτὸ ἀποτελεῖ ἀληθινὴ μικρὴ κωμωδία σὲ τέσσερα μέρη.

Ἡ τέχνη τοῦ Θεόκριτου. Μὲ τὴν εὐαισθησίαν, τὴ φυσικότητα τῆς ἐκφράσεως καὶ τὴν συνθετικὴν ἱκανότητά του ὁ Θεόκριτος δέχνεται στὸ εἶδος του σπουδαῖος ποιητής, ἐφάμιλλος τῶν μεγάλων ποιητῶν τῶν παλαιότερων χρόνων.

Ὁ Θεόκριτος ἔχει τὴν εὐαισθησίαν τοῦ ἀνθρώπου ποὺ ἔζησε στὴν φύση. Χρώματα, ἤχοι, κίνησις, μυρωδιές, ὅλα τὰ γνωρίσματα τῆς μεσογειακῆς φύσεως, ἀπεικονίζονται στὰ ποιήματά του.

Ἀλλὰ ἡ εὐαισθησία τοῦ Θεόκριτου δὲν ἐκδηλώνεται μονάχα στὴν ἀπεικόνισιν τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου· παρουσιάζεται ἐπίσης καὶ στὴν ἀπεικόνισιν τῆς ἐσωτερικῆς ζωῆς. Οἱ ἥρωες τῶν ποιημάτων του εἶναι πρόσωπα ζωντανά, τὸ καθένα μὲ τὴν φυσιογνωμίαν του καὶ τὸν χαρακτήρα του. Ὁ Βουκαῖος καὶ ὁ Μίλωνας τῶν Θεριστῶν (εἰδύλλ. X) εἶναι φιλότιμοι καὶ ἐργατικοί, ἀλλὰ ὁ πρῶτος εἶναι ὄνειροπαρμένος, ἐνῶ ὁ δεύτερος εἶναι θετικὸς. Ἡ ἴδια ἀντίθεση ὑπάρχει ἀνάμεσα στὶς Συρακούσιες φιλαινάδες στὶς Ἀδωνιάζουσας· ἀπέναντι στὴν δειλὴ καὶ λιγδύογην Γοργῶ στέκεται ἡ ζωηρὴ καὶ φλύαρη Πραξινοῆ.

Ἡ ἐπίδειξις ἀρχαιομάθειας λείπει ὅχι μόνον ἀπὸ τὸ περιεχόμενο τῆς ποιήσεως τοῦ Θεόκριτου ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὴ μορφή. Ὁ ποιητὴς δὲν ἀναζητεῖ σπάνιες λέξεις οὔτε κατατρίβεται σὲ λεπτότατες ἐπεξεργασίες τοῦ στίχου. Χρησιμοποιεῖ τίς διαλέκτους ἀνάλογα μὲ τὰ θέματά του. Στους μίμους καὶ τὰ βουκολικὰ εἰδύλλια ἐπικρατεῖ ἡ δωρικὴ διάλεκτος, γιὰ αὐτὴ ἦταν ἡ γλῶσσα τῶν ἡρώων του. Τὰ εἰδύλλια XII, XVIII, XXIX καὶ XXX, ἐρωτικοῦ περιεχομένου, εἶναι γραμμένα στὴν αἰολικὴ. Τέλος καὶ στοιχεῖα τῆς ἰωνικῆς διαλέκτου ὑπάρχουν στὸ ἔργο του, ἀφθονώτερα, ὅπως εἶναι ἐπόμενο, στὰ ἐπύλλια.

Τὸ ὅφος τοῦ Θεόκριτου ἔχει χρῶμα, κίνησις, φυσικότητα. Τὶς ἀρετὲς αὐτὲς τίς ὀφείλει πρὸ πάντων στὸν συγκεκριμένο χαρακτήρα τῆς ἐκφράσεως. Οἱ ἥρωες τῶν ποιημάτων τοῦ Θεόκριτου ἀγνοοῦν τίς ἀφηρημένες λέξεις καὶ τίς ἀόριστες ἐκφράσεις.

Οἱ εἰκόνες ἀφθονοῦν στὸ ἔργο του: ἓνας θεριστὴς ποὺ θερίζει γρήγορα «καταβροχθίζει» («ἀποτρώγει» Χ, 6) τὰ στάχυα· ὁ Κύκλωπας Πολύφημος δὲν διώχνει ἀπλῶς τὴ λύπη του μὲ τὴ μουσικὴ ἀλλὰ τὴν «βόσκει» («ποιμαίνει» ΧΙ, 80).

Τὸ μέτρο τῶν ποιημάτων τοῦ Θεόκριτου εἶναι τὸ δακτυλικὸ ἐξάμετρο μὲ τὴν τομὴ ὅπως εἶτε, σπανίως, στὴν πρώτη συλλαβὴ τοῦ τετάρτου ποδὸς (ἐφθήμερης τομῇ) εἶτε, συνηθέστερα, στὴν τελευταία συλλαβὴ τοῦ τετάρτου ποδὸς (βουκολικὴ τομῇ).

Συμπέρασμα. Ὁ Θεόκριτος εἶναι ὁ μόνος μεγάλος ποιητὴς τῆς ἀλεξανδρινῆς ἐποχῆς καί, χρονολογικά, ὁ τελευταῖος ἀπὸ τοὺς μεγάλους ποιητὲς τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδας. Σ' αὐτὸν ἡ κομψότητα τῆς μορφῆς συνδυάζεται μὲ ἀληθινὴ ἐμπνευση ἀντλημένη ἀπὸ γνήσια αἴσθηση τῆς φύσεως καὶ παρατήρηση τῆς ζωῆς. Δημιουργὸς τοῦ βουκολικοῦ εἶδους μένει πάντα τὸ ἀξέπεραστο πρότυπο. «Ὅλοι οἱ κατοπινοὶ ἐμπνέονται ἀπ' αὐτὸν ἢ τὸν μιμοῦνται, χωρὶς ὅμως νὰ μποροῦν νὰ τὸν φτάσουν. Καὶ δὲν τὸν μιμήθηκαν μονάχα στὴν ἀρχαιότητα ὁ Βεργίλιος καὶ ἄλλοι· εἶχε καὶ στὰ νεώτερα χρόνια μιμητὲς (Milton, Shelley, Γάλλοι παρνασσικοί). Χαρακτηριστικὰ εἰπώθηκε πῶς «ἡ παγκόσμια βουκολικὴ ποίηση δὲν ἔχει νὰ δεῖξῃ κανένα καλὸ ποὺ νὰ μὴν πηγάζῃ ἀπὸ τὸν Θεόκριτο».

Οἱ μιμητὲς τοῦ Θεόκριτου. Μόσχος. Βίων. Γιὰ τὸν Μόσχο (γύρω στὸ 150 π.Χ.) ξέρομε μονάχα ὅτι ἦταν μαθητὴς τοῦ Ἀρίσταρχου, τοῦ μεγάλου κριτικοῦ. Ἀπὸ τὰ ποιήματά του σώθηκαν τρία: Ἐρως δραπέτης, Μεγάρων (σύζυγος τοῦ Ἡρακλῆ) καὶ Εὐρώπη. Ἡ κριτικὴ ἀμφιβάλλει γιὰ τὴν γνησιότητα τῆς Μεγαράων.

Ἀπὸ τὸν Βίωνα (γύρω στὸ 100 π.Χ.) ἔχομε τὸν Ἀδωνίδος ἐπιτάφιο καὶ 17 ἄλλα μικρότερα ποιήματα. Στὸν Ἐπιτάφιο διηγεῖται μὲ εὐαισθησία καὶ χάρη τοὺς ἔρωτες τοῦ Ἀδωνι καὶ τῆς Ἀφροδίτης, τὸν θάνατο τοῦ ἥρωα, τραυματισμένου θανάσιμα στὸ κυνήγι ἀπὸ ἓνα ἀγριόχοιρο, καὶ τὸ πένθος τῆς θεᾶς στὸ ὅποιο μετέχουν καὶ ἀγροτικὲς θεότητες. Σώθηκε καὶ ἓνας Βίωνος Ἐπιτάφιος, πιθανὸν ἔργον μαθητῆ του.

Ὁ μίμος. Ἡρώνας. Ὁ μίμος ἀρχικὰ ἦταν μιὰ ἀναπαράσταση τῶν λόγων καὶ τῶν κινήσεων ἀποικῶν· κατόπιν σῆμαινε ἓνα εἶδος μονόπρακτου δράματος ποὺ ἀπεικόνιζε σκηνὲς ἀπὸ τὴν καθημερινὴν ζωὴ, ἰδιαίτερα ἀπὸ τὴ ζωὴ τῶν κατώτερων κοινωνικῶν τάξεων. Ὅπως εἶδαμε, τὸ εἶδος αὐτό, λαϊκὸ στὴν ἀρχή, καλλιεργήθηκε τὸν 5. π.Χ. αἰῶνα στὴ Σικελία ἀπὸ τὸν Συρακούσιο Σώφρονα (βλ. σελ. 140). Τὸν 3. π.Χ. αἰῶνα ξαναπαρουσιάζεται καὶ ἀχμάζει μὲ τὸν Θεόκριτο (μερικὰ εἰδύλλια τοῦ Θεόκριτου, ὅπως εἶπαμε, εἶναι μίμοι), καὶ πρὸ πάντων μὲ τὸν Ἡρώνα.

Ὁ Ἡρώνας ἢ Ἡρώδας εἶναι σύγχρονος τοῦ Θεόκριτου καὶ τοῦ Καλλίμαχου καὶ πιθανὸν κατάγοταν ἀπὸ τὴν Κῶ ἢ τὴν Συρακοῦσες. Ὡς τὸ 1891 γνωρίζαμε μόνον τὸ ὄνομά του· τὴ χρονία ὅμως αὐτὴ

αίγυπτιακὸς πάπυρος τοῦ Βρετανικοῦ Μουσείου μᾶς ἀποκάλυψε 9 μίμους του, 7 ἀκέρειους καὶ ἀποσπάσματα ἀπὸ δύο ἄλλους. Ὁ Ἡρώνδας ἔγραψε τοὺς μίμους του σὲ ἰάμβους σκάζοντας ἡχωλίστους, δηλ. ἰάμβους τῶν ὁποίων τὸ τελευταῖο πόδι εἶναι τροχαῖος (— — — — —), ὅπως ἦταν οἱ ἰάμβοι τοῦ Ἰππώνακτα τοῦ Ἐφέσιου (6. αἰ. π.Χ.).

Οἱ μίμοι τοῦ Ἡρώνδα ἀπεικονίζουν μὲ φυσικότητα καὶ χάρη σκηνὲς ἀπὸ τὴν καθημερινὴ ζωὴ, μὲ ἥρωες ἀνθρώπους τῆς κατώτερης κοινωνικῆς τάξεως. Στὸν ΠΙ λ.χ. μίμο μιὰ γυναῖκα, ἡ Μητροτίμη, ἐπισκέπτεται τὸν δάσκαλο Λαμπρίσκο καὶ τὸν παρακαλεῖ νὰ τιμωρήσῃ αὐστηρὰ τὸ γιό της Κότταλο ποὺ κοιτάζει τὰ παιχνίδια καὶ ὄχι τὰ μαθήματα. Στὸν IV μίμο δυὸ φίλες, ἡ Κυνώ καὶ ἡ Κοκκάλη, ἔρχονται στὸ περίφημο Ἀσκληπιεῖο τῆς Κῶ γιὰ νὰ προσφέρουν τὸ ἀφιέρωμά τους καὶ νὰ θυσιάσουν ἓνα πετεινόν, εὐχαριστήρια γιὰ κάποια θεραπεία. Θαυμάζουν τὰ ἀγάλματα τοῦ ναοῦ καὶ συζητοῦν μὲ τὸν νεωκόρο.

Ὁ Ἡρώνδας εἶναι ἀριστοτέχνης στὴν ἀπεικόνιση τῶν ταπεινῶν καὶ ἀσήμαντων ἀνθρώπων. Ὁ ἰδιαίτερος τρόπος μὲ τὸν ὁποῖο αὐτοὶ κρίνουν καὶ ἐκφράζονται, ὁ ἀπλοῖκός θαυμασμός τους, ἡ σφοδρότητα τῶν συγκινήσεών τους ποὺ δίνει στὴν ἐκφράσή τους τόσον αὐθορμητισμό, ἀπεικονίζονται μὲ ἀκρίβεια καὶ φυσικότητα. Νὰ λ.χ. πῶς ἀπεικονίζει ὁ ποιητὴς στὸν μίμο IV τὸν θαυμασμό τῆς Κοκκάλης καὶ τῆς Κυνῶς γιὰ τὰ γλυπτὰ ποὺ στολίζουν τὸ Ἀσκληπιεῖο τῆς Κῶ:

—Κοκκάλη. Ἄ! τί θεῖα ἀγάλματα,
Κυνῶ μου, ποῖος νὰ τὰ ᾄχῃ φτειάσει μαρμαρᾶς
καὶ ποῖος ὁ πλούσιος εἶναι, ποῦ νὰ τὰ ᾄσῃ;
—Κυνῶ. Τοῦ Πραξιτέλῃ τὰ παιδιὰ. Δὲν τὰ θεωρεῖς
τὰ γράμματα τοῦ βάθρου; καὶ τοῦ Πράξωνος
ὁ γιός ὁ Εὐθίας τὰ ᾄσῃ. Ζωὴ καλὴ
νὰ δῖνῃ ὁ θεὸς σὲ τούτους γιὰ τὰ ἔργα τους.
Κοίτα, καλὴ, τὴν κόρη κείνη ποὺ θεωρεῖ
τὸ μῆλο κατὰ πάνω. Δέξ, δὲν θὰ ᾄγεις,
τὸ μῆλο ἂν δὲν τὸ πάρῃ, θὰ τῆς βγῇ ἡ ψυχὴ;

(μετ. Σ. Μενάρδου)

Οἱ μίμοι τοῦ Ἡρώνδα ἔχουν τὴν ἴδια ζωντάνια μὲ τὰ ἀγάλματα ποὺ θαυμάζουν οἱ δυὸ γυναῖκες στὸν ναὸ τοῦ Ἀσκληπιοῦ.

Τὸ ἐπίγραμμα. Στὴν ἀρχὴ ἀπλὴ ἐπιγραφή χαραγμένη σὲ ἓνα μνημεῖο τὸ ἐπίγραμμα, ἔγινε λογοτεχνικὸ εἶδος τὸν 6. αἰῶνα π.Χ. μὲ τὸν Σιμωνίδῃ τὸν Κεῖο καὶ ἔφτασε, ὅπως εἶδαμε, σὲ μεγάλη ἀκμὴ κατόπι παραμελήθηκε. Οἱ ἀλεξανδρινοὶ τὸ ἀνάστησαν καὶ τὸ ἔκαμαν νὰ γνωρίσῃ καινούργια ἀκμὴ.

Τὸ ἀλεξανδρινὸ ἐπίγραμμα μπορεῖ νὰ ἔχῃ γιὰ ἀντικείμενό του κάθε θέμα: νὰ χαρακτηρίσῃ κάποιον, νὰ ἐκφράξῃ ἓνα φιλοφρόνημα, νὰ περιγράψῃ ἓνα μνημεῖο ἢ μιὰ τοποθεσίαν κλπ. Τὰ περισσότερα ὅμως ἀπὸ τὰ ἐπιγράμματα εἶναι ἡ ἐρωτικὰ ἢ ἀναθηματικὰ ἢ ἐπιτύμβια.

Ἡ συντομία εἶναι ὁ κανόνας γιὰ τὸ ποιητικὸ αὐτὸ εἶδος. Τὶς περισσότερες φορὲς οἱ ἐπιγραμματοποιοὶ πετυχαίνουν μὲ ἐλάχιστους στίχους νὰ ἀπεικονίσουν τέλεια ὁλόκληρες καταστάσεις. Νὰ μερικὰ ἀπὸ τὰ πιὸ χαρακτηριστικὰ ἐπιγράμματα:

Τοῦ Λεωνίδα τοῦ Ταραντίνου (ἀκμ. γύρω στὸ 280 π.Χ.):

Ὁ Θῆρις φέρνει ὁ ξυλουργὸς στὴν Ἀθηνᾶ Ἐργάνη
τὸ πρίονι τὸ καμπούρικο, τὴν πήχη τὴ σωστή,
καὶ τὸ σκεπάρνι, τὸ γλιστρὸ ρουκάνι, τὸ τρυπάνι·
τί πιά, θεᾶ, δὲ δύναται τὴν τέχνη νὰ ἐργαστῇ.

(μετ. Σ. Μενάρδου)

Τοῦ Ἀντίπατρου τοῦ Σιδώνιου (γύρω στὸ 120 π.Χ.):

Ἀρρώστια δὲν ἔφαγ' ἐμᾶς, Βούσχαν καὶ Ροδόπην,
Ρωμαῖος δὲν μᾶς σκότωσε μὲ τὸ πλατὺ σπαθί
μόν' οἱ Ἰδιες, σὰν ἐσκλάβωσαν τὴν Κόρινθο, κατόπι,
ἐμεῖς ἐπροτιμήσαμε τὸν Ἀθὴν τὸ βαθύ.

(μετ. Σ. Μενάρδου)

Τοῦ Μελέαγρου ἀπὸ τὰ Γάδαρα (γύρω στὸ 100 π.Χ.):

Τὸ στέφανο στὴν κόμη τῆς κοντεύει νὰ μαράνῃ
καὶ ἡ κόρη λάμπει ὁλόγελη — τοῦ στεφανιοῦ στεφάνι.

(μετ. Σ. Μενάρδου)

Ὅλοι οἱ γνωστοὶ ποιητὲς τῆς ἀλεξανδρινῆς ἐποχῆς ἔγραψαν ἐπιγράμματα, ὑπάρχουν μάλιστα μερικοὶ ποὺ τοὺς ξέρομε μονάχα ἀπὸ αὐτά. Τέτοιοι εἶναι: Λεωνίδας ὁ Ταραντῖνος (ἀκμ. γύρω στὸ 280 π.Χ.), Πόσειδιππος (τὴν ἴδια ἐποχή), Ἀσκληπιάδης ὁ Σάμιος (γύρω στὸ 290 π.Χ.), Ἀντίπατρος ὁ Σιδώνιος (γύρω στὸ 120 π.Χ.).

Ὁ «Στέφανος» τοῦ Μελέαγρου. Ἡ Παλατινὴ Ἀνθολογία καὶ ἡ Πλανούδεια. Ἐνας ἀπὸ τοὺς τελευταίους ἀλεξανδρινὸς ποιητὲς, ὁ Μελέαγρος ἀπὸ τὰ Γάδαρα τῆς Παλαιστίνης. Εἶχε τὴν ἰδέαν νὰ καταρτίσῃ (γύρω στὸ 70 π.Χ.) μιὰ συλλογὴ ἀπὸ τὰ καλύτερα ὡς τότε ἐπιγράμματα στὴν ὁποία ἔδωκε τὸ ὄνομα Στέφανος, γιὰτὶ στὴν εἰσαγωγὴ ποὺ πρόταξε παρομοιάζει τὴν ποίησιν κάθε ποιητῇ μὲ ὀρισμένο λουλούδι. Ὁ Στέφανος τοῦ Μελέαγρου ὑπῆρξε ὁ πυρῆνας τῶν διαφόρων συλλογῶν ἐπιγραμμάτων ποὺ ἀκολούθησαν (τοῦ Φιλίππου τοῦ Θεσσαλονικέως ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 1. π.Χ. αἰ. καὶ τοῦ Ἀγαθίου ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 6. μ.Χ. αἰῶνα).

Γύρω στὸ 900 μ.Χ. ὁ βυζαντινὸς λόγιος Κωνσταντῖνος Κεφαλαῖς ἔκαμε τὴν πληρέστερη συλλογὴ ἐπιγραμμάτων (15 βιβλία). Τὰ ἐπιγράμματα τῶν βιβλίων IV - VII καὶ IX - XI τὰ πῆρε ἀπὸ τὶς τρεῖς παλαιότερες συλλογὰς (Μελέαγρου, Φιλίππου, Ἀγαθίου), τὰ ἄλλα

τὰ μάζεψε ὁ ἴδιος. Στὰ ἐπιγράμματα τῶν ἐθνικῶν συγγραφέων πρόσθεσε καὶ 3 βιβλία μὲ ἐπιγράμματα χριστιανῶν συγγραφέων. Ἡ συλλογὴ αὐτὴ τοῦ Κεφαλᾶ ὀνομάζεται Π α λ α τ ι ν ῆ Ἀ ν θ ο λ ο γ ί α, γιατί τὸ χειρόγραφο ποὺ τὴν περιεῖχε βρέθηκε τὸ 1616 ἀπὸ τὸν Γάλλο λόγιο Saumaise στὴν Heidelberg, στὴ βιβλιοθήκη τῶν παλατινῶν κομητῶν (αὐλικῶν ἀξιωματούχων). Στὴν συλλογὴ τοῦ Κεφαλᾶ ὁ βυζαντινὸς μοναχὸς Μάξιμος Πλανούδης τὸ 1299 πρόσθεσε 388 ἀκόμη ἐπιγράμματα καὶ ἄλλα, ποὺ τὰ εἶχε καὶ ὁ Κεφαλᾶς, τὰ ἀντίγραψε ἀπὸ καλύτερο χειρόγραφο (Anthologia Planudea). Τὰ ἐπιγράμματα αὐτὰ τοῦ Πλανούδη ἐκδίδονται ὡς παράρτημα στὴν Παλατινὴ Ἀνθολογία (Appendix Planudea). Ἡ Παλατινὴ Ἀνθολογία περιέχει ποιήματα 320 ποιητῶν παλαιῶν καὶ νεώτερων.

II. ΠΕΖΟΣ ΛΟΓΟΣ

Η ΓΡΑΜΜΑΤΙΚΗ. Η ΡΗΤΟΡΙΚΗ. Η ΙΣΤΟΡΙΑ. Η ΓΕΩΓΡΑΦΙΑ.
Η ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ. ΟΙ ΕΙΔΙΚΕΣ ΕΠΙΣΤΗΜΕΣ

Ἀπὸ τὴν σὲ πεζὸ λόγο παραγωγὴ τῶν ἀλεξανδρινῶν χρόνων μόνο ἓνα πολὺ μικρὸ μέρος ἔφθασε ὡς ἡμᾶς· τὸ μεγαλύτερο μέρος χάθηκε. Ἀλλὰ καὶ ἡ χαμένη αὐτὴ λογοτεχνία σὲ μεγάλο μέρος ἐπέζησε στὰ ἔργα τῶν μεταγενέστερων καὶ ἄσκησε μεγάλην ἐπίδραση στὴν ἐλληνικὴ λογοτεχνία τῶν μεταλεξανδρινῶν χρόνων καὶ ἀκόμη μεγαλύτερη στὴ λατινικὴ λογοτεχνία. Μὲ τὴν ἐπιβίωσή της καὶ τίς ἐπιδράσεις της αὐτὲς ἡ ἀλεξανδρινὴ παραγωγὴ σὲ πεζὸ λόγο κατέχει σημαντικὴ θέση στὴν γραμματολογία.

1. Ἡ γραμματικὴ. Ἡ φιλολογία καὶ ἡ φιλολογικὴ κριτικὴ. Στὸ περιβάλλον τοῦ Μουσείου τῆς Ἀλεξανδρείας, στὴν βιβλιοθήκη ποὺ ἱδρύσε ἡ γενναιοδωρία τῶν βασιλέων τῆς Αἰγύπτου, γεννήθηκε ὄχι μονάχα ἡ γραμματικὴ, ἀλλὰ καὶ ἡ φιλολογικὴ ἐπιστήμη. Ἐδῶ, γιὰ πρώτη φορὰ, ὁ πολυμαθέστατος Ἑρατοσθένης ὁ Κυρηναῖος (περίπου 300 - 230 π.Χ.), ὠνόμασε τὸν ἑαυτό του φιλόλογο σὲ ἀντίθεση πρὸς τοὺς μὲ περιορισμένο ὀρίζοντα γραμματικούς. Ἀνάμεσα στοὺς πολυμαθεῖς καὶ τοὺς σοφοὺς τῆς ἐποχῆς αὐτῆς, τὴν πρώτη θέση ἔχουν οἱ διευθυντὲς τῆς βιβλιοθήκης τοῦ Μουσείου. Αὐτοὶ δημιουργήσαν ὄχι μόνο τὴ γραμματικὴ, ἀλλὰ καὶ τὴν κριτικὴ τοῦ κειμένου καὶ τὴν ἱστορικὴ κριτικὴ. Οἱ σοφοὶ αὐτοὶ ἀναζητήσαν τὰ χειρόγραφα, τὰ παρέβαλαν, προσπάθησαν νὰ ἀποκαταστήσουν τὸ κείμενο, ἔκαμαν καταλόγους τῶν ἔργων τῶν παλαιῶν ποιητῶν καὶ πεζογράφων καὶ γενικὰ μᾶς ἔδωσαν πολὺτιμες πληροφορίες γιὰ ὅλη τὴν προγενέστερη λογοτεχνία.

Οἱ περιφημότεροι ἀπ' αὐτοὺς ἦταν Ζηνόδοτος ὁ Ἑφέσιος (ἄκμ. γύρω στὸ 285 π.Χ.), Ἑρατοσθένης ὁ Κυρηναῖος

(περίπου 300 - 230 π.Χ.), Ἀριστοφάνης ὁ Βυζάντιος (περίπου 257 - 180 π.Χ.) καὶ πρὸ πάντων Ἀρίσταρχος ὁ Σαμόθραξ (περίπου 217 - 145 π.Χ.), ὁ μεγαλύτερος κριτικὸς τῆς ἀρχαιότητος. Ἐκάμε, ὅπως εἶδαμε (βλ. σελ. 37), κριτικὴ ἐκδοσὴ τοῦ Ὀμήρου, ἐπίσης τοῦ Ἡσιόδου, τοῦ Ἀλκαίου καὶ τοῦ Πινδάρου καὶ ἔγραψε ὑμνῆματα (δηλ. ἐρμηνευτικὰ σχόλια) σὲ πολλοὺς ἄλλους συγγραφεῖς. Ὁ περιφνημὸς κανόνας τῶν ποιητῶν (κατάλογος τῶν πρὸ ἀξιολόγων παλαιῶν ποιητῶν καταταγμένων κατὰ ποιητικὰ εἶδη), ἃν δὲν καταρτίστηκε ἀπὸ τὸν ἴδιο, ἐγίνε ὅπωςδῆποτε ἀπὸ μαθητῆς του. Κράτης ὁ Μαλλώτης (ἀκμ. πρῶτο μιστὸ τοῦ 2. π.Χ. αἰ.) ἦταν ὁ ἀρχηγὸς τῆς περγαμηνῆς σχολῆς πού, ἀντίθετα ἀπὸ τὴν ἀλεξανδρινήν, περιφρονοῦσε τὴν ἱστορικὴ καὶ γραμματικὴ ἐρμηνεία καὶ συνιστοῦσε τὴν ἀλληγορικὴ. Αἰγὸ ἀργότερα Διονύσιος ὁ Θρᾷξ (περίπου 170 - 90 π.Χ.) μὲ τὸ σύγγραμμά του Τέχνη Γραμματικὴ, ἔργο πού ἔμεινε κλασσικὸ γιὰ πολλοὺς αἰῶνες, ἐγίνε θεμελιωτὴς τῆς γραμματικῆς. Ἄλλοι μεγάλοι γραμματικοὶ ἦταν οἱ δύο Τυραννίωνες (ἀρχές 1. π.Χ. αἰ.) καὶ ὁ ἀριστάρχειος Δίδυμος ὁ Ἀλεξανδρεὺς (ἀκμ. μέσα 1. π.Χ. αἰ.) πού λέγεται πὺς ἔγραψε 3500 βιβλία, γι' αὐτὸ καὶ ὠνομάστηκε βιβλιολάθας καὶ χαλκέντερος. Αὐτὸς συγκεφαλαίωσε ὅλες τὶς προηγούμενες γραμματικὲς μελέτες καὶ τὶς μεταφύτεψε καὶ στὴ Ρώμῃ.

2. Ἡ ρητορικὴ. Ἡ ρητορεία, ὅπως τὴ γνωρίσαμε στὴν προηγούμενη περίοδο, δὲν ὑπάρχει πιά. Στὴν περίοδο αὕτῃ δὲν ὑπάρχουν ρήτορες ἀλλὰ ρητοροδιδάσκαλοι πού μὲ τὴν ρητορικὴ ζητοῦν νὰ προσφέρουν μιὰ γενικώτερη καλλιέργεια στοὺς μαθητῆς τους, ὅπως πίστευε καὶ δίδασκε ὁ Ἰσοκράτης (βλ. σελ. 210). Οἱ σπουδαιότεροι ρητοροδιδάσκαλοι ἦταν ὁ Ἡγησίας ὁ Μάγνης (3. π.Χ. αἰ.), ὁ Ἑρμαγὸρας (2. π.Χ. αἰ.) καὶ ὁ Μόλων ὁ Ρόδιος (1. π.Χ. αἰ.). Ὁ τελευταῖος εἶχε ἀνάμεσα στοὺς μαθητῆς τοῦ τὸν Κικέρωνα καὶ τὸν Ἰούλιο Καίσαρα. Ὁ Ἡγησίας εἶναι ὁ ἰδρυτὴς τῆς λεγόμενης Ἀσιανῆς σχολῆς, τὴν ὁποία χαρακτηρίζει ὁ στόμφος καὶ ἡ ἐπιτήδευσή. Ἡ νέα αὕτῃ ρητορικὴ ἔχει πολλοὺς ἀντιπροσώπους καὶ στὴν Ἑλλάδα καὶ στὴ Ρώμῃ.

3. Ἡ ἱστορία. Στὴν ἀλεξανδρινὴ ἐποχὴ γράφτηκαν πολλὰ ἱστορικὰ ἔργα ἀπὸ τὰ περισσότερα ὅμως ἔχομε μονάχα ἀσήμεντα ἀποσπάσματα. Μεγαλύτερα ἀποσπάσματα σώθηκαν ἀπὸ τὸ ἔργο τοῦ Αἰγύπτιου ἱερέα τοῦ Σέραπη Μανέθωνα (3. π.Χ. αἰ.) Αἰγυπτιακὰ καὶ τοῦ Βαβυλωνίου ἱερέα τοῦ Μαρντοῦκ Βηρωσσοῦ (3. π.Χ. αἰ.) Βαβυλωνιακὰ. Καὶ οἱ δύο ἔγραψαν στὴν ἐλληνικὴ. Τὸ ἄριστο καὶ τὸ καλύτερα διατηρημένο (τὰ 5 πρῶτα βιβλία ἀκέρια καὶ ἐκτεταμένες ἐπιτομὲς καὶ ἀποσπάσματα ἀπὸ τὰ ἄλλα 35) ἱστορικὸ ἔργο εἶναι οἱ Ἱστορίες τοῦ Πολύβιου γιὰ τὶς ὁποῖες θὰ μιλήσωμε πλατύτερα ἀμέσως παρακάτω. Ἱστορία τῆς ἐκστρατείας τοῦ Ἀλεξάνδρου ἔγραψαν ὁ Πτολεμαῖος (ὁ ἰδρυτὴς τῆς ἐλληνικῆς δυναστείας στὴν

Αίγυπτο) και ὁ Ἀριστόβουλος (4. π.Χ. αἰ.) ἀπὸ τὴν Κασσάνδρεια πὺν τοὺς ἐπωφελήθηκε ὁ Ἀρριανός. Ἡμερολόγιο τῆς ἐκστρατείας (ἐφημερίδες) ἔγραψε ὁ Εὐμένης ἀπὸ τὴν Καρδία τῆς Θράκης. Τὴν ἱστορία τῶν ἐλληνικῶν βασιλείων τῆς Ἀνατολῆς ἔγραψαν ὁ Ἰερώνυμος (ἀρχὲς 3. π.Χ. αἰ.) ἀπὸ τὴν Καρδία ἐπίσης, ὁ Δοῦρις (ἴδια ἐποχὴ) ἀπὸ τὴν Σάμω καὶ ὁ Φύλαρχος (δεύτερο μισὸ 3. π.Χ. αἰ.) ἀπὸ τὴν Ἀθήνα. Ἱστορία τοῦ βασιλιά Πύρρου καὶ ἱστορία τῆς Σικελίας καὶ Κάτω Ἰταλίας ἔγραψε ὁ Τίμαιος ὁ Ταυρομενίτης (περίπου 350 - 254 π.Χ.) πὺν, στὴν ἐποχὴ του, εἶχε ὄνομα μεγάλου ἱστορικοῦ. Ὁ Πολύβιος τὸν ἐπικρίνει γιὰ τὸ στομφώδες ὕφος του. Ὁ Τίμαιος πρῶτος μεταχειρίστηκε γιὰ τὴν χρονολόγησιν τῶν γεγονότων τὴν Ὀλυμπιάδες.

Εἰδικὲς ἢ τοπικὲς ἱστορίες ἔγραψαν ὁ Φιλόχορος (περίπου 330 - 260 π.Χ.) ὁ Ἀθηναῖος Ἀθίδας (δηλ. ἱστορία τῶν Ἀθηνῶν), ὁ Δημήτριος (2. π.Χ. αἰ.) ἀπὸ τὴν Σκήψην Περικλήσῃ τῆς Τρωάδας, ὁ Πολέμων (2. π.Χ. αἰ.) ἀπὸ τὸ Ἴλιον ἑνα περιηγητικὸν ἔργο πολὺ σημαντικὸν γιὰ τὴς ἀρχαιολογικῆς του πληροφορίας καὶ τὴς ἐπιγραφῆς πὺν διασώζει. Ὁ Ἡρακλείδης ὁ Ποντικὸς (4. π.Χ. αἰ.) καὶ ὁ Ἀντίγονος ὁ Καρύστιος (3. π.Χ. αἰ.) μποροῦν νὰ ὀνομαστοῦν οἱ πρῶτοι ἱστορικοὶ τῆς φιλοσοφίας. Ὁ περιπατητικὸς Δικαίαρχος (3. π.Χ. αἰ.) ἔγραψε ἑνα εἶδος ἱστορία τοῦ πολιτισμοῦ πὺν εἶχε τὸν τίτλον Βίος Ἑλλάδος καὶ ἑνα γεωγραφικὸν ἔργο (Γῆς περίοδος). Ὁ Σικελιώτης Εὐήμερος (ἔργο του Ἰερὰ ἀναγραφὴ) καὶ ὁ μαθητὴς του Παλαίφατος (ἔργο του Περὶ ἀπίστων), πὺν ἔζησαν στὴς ἀρχὲς τοῦ 3. π.Χ. αἰῶνα, ἔμπασαν τὸν ὀρθολογισμὸν στὴ μελέτη τοῦ θρησκευτικοῦ φαινομένου καὶ δίδασκαν πὺς οἱ θεοὶ ἦσαν θνητοὶ βασιλεῖς ἢ ἥρωες πὺν οἱ ἀνθρώποι, μετὰ θάνατον, τοὺς θεοποίησαν ἀπὸ φόβου ἢ εὐγνωμοσύνης. Ὅλων αὐτῶν τῶν ἱστορικῶν τὰ ἔργα ἢ γάθησαν ἐντελῶς ἢ ἔχομε ἀπ' αὐτὰ ἀσήμενα ἀποσπάσματα.

ΠΟΛΥΒΙΟΣ (περίπου 202 - 120 π.Χ.)

Βίος. Ὁ Πολύβιος, ἀπὸ τὴν Μεγαλόπολιν τῆς Ἀρκαδίας, ἦταν γιὸς τοῦ στρατηγοῦ τῆς Ἀχαϊκῆς Συμπολιτείας Λυκόρτα καὶ ἀναμειχθῆκε καὶ ὁ ἴδιος στὰ πολιτικὰ πράγματα. Ὅστερα ἀπὸ τὴν μάχην τῆς Πύδνας (168 π.Χ.) ὑπῆρξε ἑνας ἀπὸ τοὺς 1000 ὁμήρους πὺν ἡ Ἀχαϊκὴ Συμπολιτεία ὑποχρεώθηκε νὰ παραδώσῃ στὴν Ρώμην. Ἡ εὐνοία τῶν γιῶν τοῦ Αἰμίλιου Παύλου, Σκιπίωνα Αἰμιλιανοῦ καὶ Φάβιου Μάξιμου, στοὺς ὁποίους εἶχε τὴν εὐκαιρίαν νὰ δανείσῃ κάποτε μερικὰ βιβλία, τοῦ ἐξασφάλισε παραμονὴν στὴν πρωτεύουσαν, ἐνῶ τῶν ἄλλων ὁμήρων ἀλλάξε συχνὰ ὁ τόπος τῆς διαμονῆς. Τὸ 150 π.Χ. δόθηκε ἡ ἄδεια νὰ ἐπιστρέψῃ στὴν πατρίδα του μαζί με 300 ἄλλους ἐξόριστους (οἱ ὑπόλοιποι εἶχαν πεθάνει) καὶ φαίνεται πὺς ἔμεινε σ' αὐτὴν τὸ ὑπόλοιπον τῆς ζωῆς του,

χωρίς όμως να χάση την επαφή με τους ισχυρούς προστάτες του. Τò 147 - 146 είναι μαζί με τὸν Σικιπιάνα στήν πολιορκία τῆς Καρχηδόνας, τὸ 133 με τὸν ἴδιο στή Νουμαντία. Ἀπὸ τὶς σχέσεις του αὐτὲς με τοὺς ἐπιφανεῖς Ρωμαίους, ὁ Πολύβιος εἶχε τὴν δυνατότητα νὰ φανῇ χρήσιμος στοὺς συμπατριῶτες του ὕστερα ἀπὸ τὴν καταστροφὴ τῆς Κορίνθου (146), καὶ ἀσφαλῶς πρόλαβε μεγαλύτερα δεινά. Στὰ δύσκολα αὐτὰ χρόνια ἦταν ὁ κύριος μεσίτης ἀνάμεσα σὲ Ἕλληνες καὶ Ρωμαίους, γιατί εἶχε τὴν ἐκτίμησιν καὶ τὴν ἐμπιστοσύνη καὶ τῶν δύο. Γιὰ νὰ γνωρίσῃ ὁ ἴδιος τοὺς τόπους ὅπου διαδραματίστηκαν τὰ γεγονότα ποὺ ἱστορεῖ, ταξίδεψε στήν Ἀφρική, τὴν Ἰσπανία καὶ τὴν Γαλατία (Γαλλία). Ἐπῆγε ἀκόμη καὶ στὶς Ἀλπεῖς γιὰ νὰ ἐκτιμήσῃ ὁ ἴδιος τὶς δυσκολίες ποὺ ἀντιμετώπισε ὁ Ἀννίβας ὅταν τὶς περνοῦσε. Ἀποφαίνεται (III, 48) πὼς τὸ πέρασμα ἦταν σχετικὰ εὐκολο.

Ἔργα. Ὁ Πολύβιος ἐκτὸς τῶν Ἱστοριῶν ἔγραψε καὶ Φιλοποίμενος βίον, Τακτικά, Περὶ τοῦ ἐν Ἰβηρίᾳ πολέμου τῶν Νουμαντίνων καὶ Περὶ τῆς κατὰ τὸν Ἰσημερινὸν οἰκήσεως. Ἀπὸ τὰ ἔργα του σήμερον ἔχομε μόνο τὶς Ἱστορίες καὶ αὐτὲς ὄχι ἀκέρειες. Ἀπὸ τὰ 40 βιβλία, ἀπὸ τὰ ὅποια ἀποτελιόταν τὸ ἔργο, ἀκέρεια ἔχομε μονάχα τὰ 5 πρῶτα βιβλία· γιὰ τὰ ἄλλα ἔχομε μόνο ἐπιτομὲς, ἐκλογὰς καὶ ἀποσπάσματα. Τὰ μεγαλύτερα ἀποσπάσματα ἔχομε ἀπὸ τὰ βιβλία VI - XVI.

Τὸ σχέδιον τοῦ Πολύβιου εἶναι νὰ ἱστορήσῃ τὴν ἐκπληκτικὰ γρήγορην αὔξησιν τῆς ρωμαϊκῆς δυνάμεως στήν Μεσόγειον ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τοῦ δευτέρου καρχηδονικοῦ πολέμου ὥς τὸ τέλος τοῦ τρίτου μακεδονικοῦ (220 - 168 π.Χ.). Στὴν διαπραγματεύσει δὲμος τοῦ ὕλικου ἐπεξέτεινε τὸ σχέδιόν του γιὰ νὰ περιλάβῃ καὶ τὰ γεγονότα τῶν χρόνων 264 - 220 π.Χ., καθὼς καὶ τὰ ὕστερα ἀπὸ τὸ 168 συμβάντα ὥς τὴν καταστροφὴ τῆς Κορίνθου καὶ τῆς Καρχηδόνας (146 π.Χ.). Ἡ ἱστορία τοῦ Πολύβιου ὀνομάζεται καθολική, γιατί περιλαμβάνει ὅλα τὰ ἱστορικά γεγονότα ποὺ συνέβησαν στήν Ἑλλάδα, Ἀσία, Ἰταλία καὶ Ἀφρική, μὴ καὶ ὅλα αὐτὰ σχετίζονταν με τὴν Ρώμην καὶ τὴν αὔξησιν τῆς δυνάμεώς της. Οἱ σχέσεις του με ἐπιφανεῖς Ρωμαίους τοῦ ἐπίτρεψαν νὰ χρησιμοποιοῦσῃ τὰ ἀρχεῖα τοῦ ρωμαϊκοῦ κράτους. Εἶναι ἐπίσης πιθανὸν ὅτι χρησιμοποίησε τὰ ἀρχεῖα τῶν βασιλέων τῆς Μακεδονίας.

Ὁ Πολύβιος ὑποβάλλει σὲ αὐστηρὴν κριτικὴ τοὺς ἱστορικοὺς, προγενέστερους καὶ σύγχρονους του: Ὁ Καλλιθένης, ὁ ἱστορικὸς τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου, δὲν καταλάβαινε τίποτε ἀπὸ στρατιωτικὰ (XII, 17). Ὁ Φύλαρχος (δεύτερο μισὸ τοῦ 3. π.Χ. αἰῶνα) ἔγραψε Ἱστορίαν τοῦ Πύρρου ἀποδείχνει ὅτι δὲν ἔχει ἰδέαν ἀπὸ οἰκονομικά, ὅταν διηγῆται ὅτι οἱ Λακεδαιμόνιοι πῆραν ἀπὸ τὴν Μεγαλόπολιν λεῖα 6000 τάλαντα, γιατί παρόμοιο χρηματικὸ ποσὸ δὲν θὰ μπορούσε νὰ βρῇ κανεὶς σ' ὁλόκληρην τὴν Ἀχαΐαν (II, 62). Ὁ Θεόπομπος πέφτει συχνὰ σὲ ἀντιφάσεις (VIII, 9). Ἰδιαιτέρα δὲμος ἐπιτίθεται ἐναντίον τοῦ Τίμαιου τοῦ Ταυρομενίτη ποὺ τὸν θεωρεῖ ἱστορικὸ τοῦ γραφείου, ἀνίδεο ἀπὸ πολιτικά καὶ

στρατιωτικά. "Ολες αὐτὲς οἱ ἐπικρίσεις πηγάζουν ἀπὸ μιὰν ἀρχὴν ποὺ τὴν θεωρεῖ ὁ Πολύβιος θεμελιώδη γιὰ τὴ συγγραφὴ ἀληθινῆς ἱστορίας· εἶναι αὐτὴ ἡ πεποίθησις πὼς ἡ ἱστορία ἀποτελεῖ ἐπιστῆμην καὶ ἀπαιτεῖ ὄχι μόνον ἀπόλυτο σεβασμὸν στὴν ἀλήθεια, ἀλλὰ, ἀκόμη, καὶ μιὰν ἰδιαίτην προπαίδεια, εἰδικὲς γνώσεις (XII, 25). Ὁ Πολύβιος εἶναι ὁ πρῶτος ἱστορικὸς ποὺ κατάλαβε τὴν σπουδαιότητα τῆς γεωγραφίας γιὰ τὴν ἱστορία. Ἐκεῖ ὅμως ποὺ ἐντελῶς καινοτομεῖ εἶναι ὅταν διατυπώσῃ τὴν γνώμην πὼς ὁ ἱστορικὸς πρέπει ἀπαραίτητα νὰ ἔχῃ πολιτικὴν πεῖρα (XII, 28). Μόνον ὁ πολιτικὸς εἶναι σὲ θέση νὰ γράψῃ ἱστορία π ρ α γ μ α τ ι κ ῆ, ἱστορία δηλ. ποὺ σπουδάζει τίς αἰτίαι καὶ τίς συνέπειαι τῶν γεγονότων καὶ ἐπιτρέπει νὰ ἀποκομίσωμε μαθήματα γιὰ τὸ μέλλον. "Ολα αὐτὰ κάνουν τίς Ἱστορίες τοῦ ἔργο μεγάλης ἀξίας. Βέβαια ὁ Θουκυδίδης εἶχε ἤδη δώσει τὴν μέθοδον γιὰ τὴν σπουδὴ τῆς ἱστορίας. Ὁ Πολύβιος ὅμως τὴν μέθοδον αὐτὴν τὴ μεταχειρίστηκε ἀκριβέστερα καὶ πλατύτερα. Ἀκόμη ὁ Θουκυδίδης ἐρευνᾷ τὰ αἰτία καὶ ἐκθέτει τὰ ἀποτελέσματα ἀφήνοντας τὸν ἀναγνώστη νὰ βγάλῃ τὰ διδάγματα. Ὁ Πολύβιος δὲν ἀρκεῖται σ' αὐτό· βγάζει ὁ ἴδιος τὰ διδάγματα ἀπὸ τὰ γεγονότα γιὰ νὰ χρησιμέψουν στὸ μέλλον.

Ἡ κεντρικὴ ἰδέα τῶν Ἱστοριῶν τοῦ εἶναι πὼς τὸ μεγαλεῖο τῆς ἡ Ρώμῃ τὸ ὀφείλει στὸ πολίτευμά της ποὺ ἦταν κράμα στοιχείων μοναρχίας, ὀλιγαρχίας καὶ δημοκρατίας.

Ὁ Πολύβιος δὲν εἶναι μόνον ἓνας σπουδαῖος ἱστορικὸς, ἀλλὰ καὶ μιὰ μεγάλη πνευματικὴ προσωπικότητα. Ἐξιστορεῖ ἀντικειμενικὰ τὰ γεγονότα καὶ κρίνει ἀμερόληπτα ἐχθροὺς καὶ φίλους. Γιὰ τίποτε ἄλλο δὲν φροντίζει παρὰ μονάχα γιὰ τὴν ἀλήθεια.

Ἱστορικὸς μεγάλος ὁ Πολύβιος εἶναι μέτριος ὡς λογοτέχνης. Ἡ διήγησή του, ἀπλὴ καὶ σαφής, τίς περισσότερες φορές καταντᾷ ξερὴ καὶ μονότονη. Πνεῦμα θετικὸ καὶ ψυχρὸ δὲν ἔχει εὐαισθησία καὶ φαντασία. Δὲν εἶναι σὲ θέση νὰ ζωντανέψῃ, ὅπως τὸ πετυχαίνει ὁ Θουκυδίδης, μεγάλα ἱστορικὰ γεγονότα. Ὁ δραματικὸς τόνος τοῦ λείπει ἐντελῶς.

Γλώσσα τοῦ Πολύβιου βασικὰ εἶναι ἡ Κοινὴ, μεταχειρίζεται ὅμως πολλὰς λέξεις τῶν ἐπιστῆμων ἐγγράφων τῆς ἐποχῆς. Ἡ φράσις του, τραχιὰ καὶ ἀνώμαλη, κάνει δύσκολη τὴν παρακολούθησιν τῶν διανοημάτων.

Τὸ ἔργο τοῦ Πολύβιου θεωρήθηκε σημαντικὸν ἤδη στὴν ἐποχὴν του. Ὁ Ποσειδώνιος τὸν συνέχισε καὶ ὁ Στράβωνας ἀντλεῖ ἀπ' αὐτόν. Ἐν τούτοις δὲν μπορούμε νὰ πούμε ὅτι δημιουργήσῃ σχολή. Ἡ μέθοδός του ξεπερνοῦσε τίς δυνάμεις τῶν μέτριων Ἑλλήνων ἱστορικῶν τῆς ρωμαϊκῆς ἐποχῆς. Γι' αὐτὸ μόνον στὰ νεώτερα χρόνια μπορούμε νὰ πούμε ὅτι ὁ Πολύβιος ἐκτιμήθηκε ὅπως τοῦ ἀξίζει.

Διόδωρος ὁ Σικελιώτης (περίπου 90 - 20 π.Χ.). Ὁ Διόδωρος ἔγραψε τὴν Βιβλιοθήκην, ἱστορία δηλαδὴ παγκόσμια μὲ κέντρο τὴ Ρώμην, ἀπὸ τοὺς μυθικοὺς χρόνους ὡς τὴν κατάκτησιν τῆς Γαλιτίας ἀπὸ τὸν Ἰούλιον Καίσαρα (59 π.Χ.). Τὸ ἔργο ἀποτελεῖται ἀπὸ 40 βιβλία ἀπὸ τὰ ὅποια ἐφθασαν ὡς ἐμᾶς δύο ὁμάδες: α) Τὰ βιβλία

I-V που αναφέρονται στα πρό του τρωικού πολέμου χρόνια και περιέχουν την ιστορία των αρχαίων λαών της 'Ανατολής και των Αιγυπτίων καθώς και την ελληνική μυθολογία. β) Τα βιβλία XI-XX που αναφέρονται στην περίοδο από το 480 ως το 302 π.Χ. και περιέχουν την ελληνική ιστορία από τους περσικούς πολέμους ως τους διαδόχους του Μ. 'Αλεξάνδρου καθώς και την ρωμαϊκή ιστορία των ίδιων χρόνων. 'Η δεύτερη αυτή ομάδα είναι κατ' ἐξοχήν πολύτιμη σέ ὅτι ἀφορᾷ στήν ἱστορία τῆς ἀρχαίας Ρώμης. 'Από τὰ ὑπόλοιπα βιβλία ἔχομε μονάχα ἀποσπάσματα. Πρόκειται γιά ἄκριτο συμπλήρωμα ἀπό ἔργα παλαιότερων ἱστορικών. 'Η ἔρευνα λ.χ. ἔχει ἀποδείξει ὅτι ὁ Διόδωρος γιά τήν κλασσική ἐποχή ἀντίγραψε σχεδόν κατὰ λέξη τόν 'Εφορο, γιά τίς κατοπινές τόν Φύλαρχο, τόν Πολύβιο καί τόν Ποσειδώνιο· γενικά δέχεται πῶς τὸ ἔργο του ἔχει ἀξία, γιατί σ' αὐτό βρίσκομε ἀποσπάσματα ἀπό ἔργα παλαιότερων ἱστορικών, πού ἂν τὰ εἶχαμε δέν θά προσέχαμε καθόλου τόν Διόδωρο.

'Εδῶ θά πρέπει νά ἀναφέρωμε καί τόν 'Αθηναῖο 'Απολλόδωρο (περίπου 180 - 110 π.Χ.) πού συνέχισε στήν 'Αλεξάνδρεια τὸ ἔργο τοῦ 'Ερατοσθένη. 'Από τὰ ἔργα του Χρονικά καί Περί θεῶν σώθηκαν ἐλάχιστα ἀποσπάσματα. 'Η ἀποδιδόμενη στὸν 'Απολλόδωρο Βιβλιοθήκη δέν εἶναι ἔργο δικό του, ἀλλὰ ἄλλου ἄγνωστου συγγραφέα τοῦ 2. μ.Χ. αἰώνα. Τὸ ἔργο, πού ἀποτελεῖται ἀπὸ τρία βιβλία, εἶναι ἐπιτομὴ τῆς ἀρχαίας μυθολογίας καί φαίνεται πῶς προωριζόταν γιά τὰ σχολεῖα.

'Απὸ τὰ μέσα τοῦ 3. καί ὡς τὸ τέλος τοῦ 2. π.Χ. αἰώνα ἀπὸ ἐλληνιστὲς 'Ιουδαίους φαίνεται πῶς συντελέστηκε καί ἡ μετάφραση στήν ἐλληνικὴ τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης, ἡ λεγόμενη μετάφραση τῶν 'Εβδομήκοντα, πού τόση ἐπρόκειτο νά ἀσκήση ἐπιρροή στὸν κόσμον.

4. *Ἡ γεωγραφία.* Οἱ κατακτήσεις τοῦ Μ. 'Αλεξάνδρου πλάτυναν τὸν ὀρίζοντα τῶν γεωγράφων, ὥπως καί τῶν ἱστορικών. 'Ο ναύαρχος Νέαρχος, πού ὠδήγησε (325 π.Χ.) τὸν στόλο τοῦ 'Αλεξάνδρου ἀπὸ τὸν 'Ινδο ποταμὸ στήν 'Ερυθρὰ θάλασσα, ἔγραψε τὸν περίφημο *Περίπλου*. 'Ο Μεγασθένης (ἀκμ. γύρω στὸ 300 π.Χ.), ἐπιφορτισμένος μὲ ἀποστολὴ ἀπὸ τὸν βασιλεῖα τῆς Συρίας Σέλευκο τὸν Νικάτορα κοντὰ στὸν 'Ινδὸ μονάρχη Σανδρόκοττο, διηγεῖται τὸ ταξίδι του στὰ 'Ινδικά του. 'Ο Πυθέας ὁ Μασσαλιώτης (τέλος τοῦ 4. αἰ. π.Χ.) ἐξερεύνησε τίς δυτικές ἀκτὲς τῆς 'Ισπανίας καί τῆς 'Ιαλλίας κι ἔφθασε ὡς τὰ Βρετανικά νησιά, ἴσως καί πὺν πέρα ἀκόμη. Τὸ ἔργο του μὲ τὸν τίτλο *Περί ὠκεανῶ* χάθηκε, τὸ χρησιμοποίησε ὁ μῶς ὁ Στράβωνας.

Μὲ τὸν 'Ερατοσθένη — γιά τὸν ὁποῖο μιλήσαμε καί πρὶν πάντων — ἡ γεωγραφία παύει νά εἶναι περιγραφικὴ. 'Ο 'Ερατοσθένης μὲ τὰ *Γεωγραφικά* του βάζει τὰ θεμέλια τῆς ἐπιστημονικῆς γεωγραφίας. Καθορίζει πρῶτος γεωγραφικὸ μῆκος καί πλάτος καί καταρτίζει τὸν πρῶτο χάρτη τῆς γῆς. Μὲ ἀπλὴ ἀλλὰ ὀρθὴ μέθοδο ὑπολόγισε,

μέ σχετική ακρίβεια, τὸ μήκος τῆς περιφερείας σὲ 250.000 στάδια (τὸ ἀκρίβες εἶναι 216.000 στάδια). Μὲ εὐφυῆ ἐπίσης μέθοδο ἀποχώρισε τοὺς πρῶτους ἀριθμοὺς (κ ὁ σ κ ι ν ο ν τ ο ὕ Ἑ ρ α τ ο σ θ ἑ ν ο υ ς). Σοφὸς ἐγκυκλοπαιδικὸς ὁ Ἑρατοσθένης ἔγραψε ἀκόμη καὶ Χ ρ ο ν ο γ ρ α φ ί α ς, ὅπου γιὰ πρώτη φορά ἐγίνε σαφὴς διάκρισις μυθικῶν καὶ ἱστορικῶν χρόνων. Οἱ ἱστορικοὶ χρόνοι ἀρχίζαν μὲ τὴν ἀλωση τῆς Τροίας τοῦ ὁ συγγραφέας ὑπολόγισε πὼς συνέβη τὸ 1184 π.Χ.

5. Ἡ φιλοσοφία. Ἡ Ἀθήνα ἔμεινε τὸ κυριώτερον φιλοσοφικὸ κέντρο καὶ τοῦ ἐλληνιστικοῦ κόσμου. Οἱ μεγάλες φιλοσοφικὲς σχολαὶ ὠργανώθηκαν σὲ πραγματικὰ πανεπιστήμια. Καθεμιὰ ἀπ' αὐτὰς ἔχει ἐπὶ κεφαλῇς ἓνα ἀρχηγὸ πού ὀνομάζεται σ χ ο λ ἄ ρ χ η ς, ἀρκετοὺς δασκάλους γιὰ τὰ διάφορα μαθήματα καὶ πλῆθος μαθητῆς.

Ἡ Ἀκαδημία. Ἀν καὶ οἱ διάδοχοι τοῦ Πλάτωνα δὲν διατήρησαν ἀμετάβλητη τὴν διδασκαλίαν του — ἰδιαίτερα ἀπομακρύνθηκαν ἀπὸ τῆ θεωρίας τῶν ἰδεῶν — ἐν τούτοις ἡ σχολὴ διατηρεῖ τὸ ὄνομα «Ἀρχαία Ἀκαδημία» καὶ στὰ χρόνια πού σχολάρχες εἶναι ὁ Σ π ε ῦ σ ι π π ο ς (διάδοχος τοῦ Πλάτωνα), ὁ Ξ ε ν ο κ ρ ἄ τ η ς, ὁ Π ο λ έ μ ω ν καὶ ὁ Κ ρ ἄ τ η ς. Ὁ πιὸ γνωστὸς φιλόσοφος τῆς ἀρχαίας Ἀκαδημίας εἶναι ὁ Κ ρ ἄ ν τ ω ρ (330 - 270 π.Χ. περίπου) συγγραφέας μιᾶς μικρῆς πραγματείας Περὶ πένθους, πού πῆρε σπουδαία θέσι ἀνάμεσα στὰ παρηγορητικὰ (παραμυθητικὰ) συγγράμματα τῆς ἀρχαιότητος καὶ εἶναι τὸ πρότυπο γιὰ ὅλα τὰ μεταγενέστερα ἔργα αὐτοῦ τοῦ εἰδους.

Ἡ Νέα Ἀκαδημία ἀρχίζει μὲ τὸν Ἀ ρ κ ε σ ί λ α ο ἀπὸ τὴν Πιτάνη τῆς Αἰολίδας (σχολάρχης ἀπὸ τὸ 268 - 241 π.Χ.) πού πρῶτος ἀνάπτυξε τὴν θεωρίαν τῆς πιθανότητος γιὰ τὴ γνώση (πὼς δηλ. ὁ ἄνθρωπος δὲν πρέπει νὰ ἔχη τὴν ἀξίωση νὰ γνωρίσῃ τὴν ἀλήθειαν, ἀλλὰ πρέπει νὰ ἀρκῆται στὸ πιθανόν) καὶ ἀνοίξε τις πόρτες τῆς Ἀκαδημίας στὸν σκεπτικισμό. Ὁ Κ α ρ ν ε ἄ δ η ς ὁ Κυρηναῖος (214 - 129 π.Χ., σχολάρχης ἀπὸ τὸ 156 - 137 π.Χ.) ἀνάπτυξε ἀκόμη περισσότερο τὴν ἰδέαν τοῦ Ἀρκεσίλαου καὶ διεξήγαγε ἄγριο πόλεμον ἐναντίον τῶν στωικῶν. Ἀλλὰ ὕστερα ἀπὸ τὸν Κ λ ε ι τ ὁ μ α χ ο (περίπου 187 - 106 π.Χ.) οἱ σχολάρχες τῆς Ἀκαδημίας Φί λ ω ν ὁ Λαρσαῖος (110 - 85 π.Χ.), πού χρημάτισε καὶ δάσκαλος τοῦ Κικέρωνα, καὶ Ἀ ν τ ῖ ο χ ο ς ὁ Ἀσκαλωνίτης (πέθανε τὸ 69 π.Χ.) ἐγκατέλειψαν τὸ σκεπτικισμό καὶ ξαναγύρισαν στὴ διδασκαλίαν τοῦ Πλάτωνα στὴς ὁποῖες ὁμῶς ἀνακάτευν καὶ στωικὰς ἰδέας, ἐγίναν δηλ. καὶ αὐτοὶ ἐκλεκτικοί.

Τὸ Λύκειον. Ἡ περιπατητικὴ σχολὴ ὕστερα ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη δείχνει μικρὴ δραστηριότητα, γιὰ τὸ ἴδρυτὴς καθώρισε μὲ αὐστηρότητα τὴ φιλοσοφικὴ διδασκαλίαν τῆς σχολῆς. Ἔτσι οἱ μαθητῆς ρίχτηκαν στὴν ἀνάπτυξιν διαφόρων ἐπιστημονικῶν κλάδων, σύμφωνα μὲ τὸ ἐπιστημονικὸ πνεῦμα τοῦ δασκάλου. Οἱ γνωστότεροι ἀπ' αὐτοὺς εἶναι ὁ Ε ὕ δ η μ ο ς ἀπὸ τὴν Ρόδον, ὁ Δ ι κ α ῖ α ρ χ ο ς ἀπὸ τὴν Μεσσήνην, ὁ Σ τ ρ ἄ τ ω ν ὁ Λαμψακηνός, ὁ Ἀ ρ ι σ τ ὁ ξ ε ν ο ς ὁ Ταραντῖνος, ὁ θεωρητικὸς τῆς μουσικῆς, καὶ πρὸ πάντων ὁ Θ ε ῶ φ ρ α σ τ ο ς.

Θεόφραστος (περίπου 372 - 287 π.Χ.). Ὁ πρῶτος διάδοχος τοῦ Ἀριστοτέλη στὸ Λύκειο ἦταν ὁ μαθητὴς του Θεόφραστος ἀπὸ τὴν Ἑρεσό τῆς Λέσβου. Τὸ πραγματικὸ του ὄνομα ἦταν Τύρταμος. Θεόφραστος (θεϊκὸς ὁμιλητὴς) ὠνομάστηκε ἀπὸ τὸν δάσκαλό του. Γιὰ 34 χρόνια διεῦθνε σύμφωνα μὲ τὸ πνεῦμα τοῦ δασκάλου τὸ Λύκειο καὶ εἶχε πολλοὺς μαθητές· ἔγραψε ἐπίσης πολλὰ συγγράμματα ἀπὸ τὰ ὁποῖα σώθηκαν μερικά. Ἀπ' αὐτὰ τὸ *Περὶ φυτικῶν ἱστοριῶν* εἶναι συστηματικὴ φυτολογία καὶ φυτογεωγραφία συγχρόνως, τὸ *Περὶ φυτικῶν αἰτιῶν* εἶναι εἶδος φυσιολογίας τῶν φυτῶν. Μὲ τὰ δύο αὐτὰ ἔργα του ὁ Θεόφραστος ἔγινε ὁ θεμελιωτὴς τῆς φυτολογίας. Σώθηκε ἐπίσης ἓνα μέρος (*Περὶ αἰσθησέων*) ἀπὸ τὸ ἔργο του *Φυσικῶν δόξαι* πού εἶναι ἡ κυριώτερη πηγὴ πληροφοριῶν γιὰ τὴν παλαιότερη ἐλληνικὴ φιλοσοφία. Γνωστότερος στὸ πολὺ κοινὸ εἶναι ὁ Θεόφραστος ἀπὸ τὸ ἔργο του *Χαρακτῆρες*, τὸ ὁποῖο, ἂν καὶ δὲν σώθηκε ἅκεριο, ὅμως δείχνει καὶ τὴ δύναμη τοῦ νοῦ τοῦ συγγραφέα καὶ τὴ βαθιὰ γνώση τῆς ἀνθρώπινης ψυχῆς. Τὸ σχέδιο γιὰ καθένα ἀπὸ τοὺς *Χαρακτῆρες* εἶναι ὁμοιόμορφο: ἔπεται ἀπὸ ἓνα σύντομο ὄρισμὸ, κατὰ τὸ σύστημα τοῦ Ἀριστοτέλη, ἀπαριθμοῦνται τὰ γνωρίσματα τοῦ χαρακτῆρα (πράξεις, κινήσεις, λόγια) κατὰ τρόπο λιτὸ καὶ συγκεκριμένο. Ἡ ἔρευνα δὲν ἔχει καταλήξει σὲ ἀσφαλῆ συμπεράσματα ἂν τὸ ἔργο ἦταν ἀρχικὰ αὐτοτελές ἢ ἀποτελοῦσε μέρος μεγαλύτερης πραγματείας Ἡθικῶν τοῦ Θεόφραστου. Τὸ προοίμιό καθὼς καὶ τὰ ἠθικὰ συμπεράσματα στὸ τέλος τῶν χαρακτῆρων 1, 2, 3, 6, 8, 17 καὶ 29 εἶναι ὅπως-δῆποτε νόθα.

Ἡ Στωά. Ἡ στωικὴ φιλοσοφία εἶναι δημιουργήμα τριῶν κυρίως ἀνδρῶν, τοῦ Ζήνωνα, τοῦ Κλεάνθη καὶ τοῦ Χρύσιππου, πού ἡ ἰδιαίτερη συμβολὴ τοῦ καθενὸς εἶναι δύσκολο νὰ καθοριστῇ. Ὁ Ζήνων (333 - 262 π.Χ.), ἀπὸ τὸ Κίτιο τῆς Κύπρου, εἶναι ὁ ἰδρυτὴς τῆς σχολῆς. Ἀπὸ τὸν διάδοχό του Κλεάνθη (304 - 232 π.Χ.) ἔχομε τὸν περίφημο *Ὑμνο στὸν Δία*. Ὁ Χρύσιππος (280 - 205 π.Χ.), διαλεκτικὸς ἐξάιρετος καὶ ἐκπληκτικὰ πολυμαθὴς, φαίνεται ὅτι εἰσήγαγε στὴ σχολὴ τὸ πνεῦμα τῆς ἔρευνας, γι' αὐτὸ ἀποκαλεῖται «ὁ δεῦτερος ἰδρυτὴς τοῦ στωικισμοῦ». Σύμφωνα μὲ τὸν Διογένη τὸ Λαέρτιο ἔγραψε 705 ἔργα ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἔφθασαν ὡς ἐμᾶς μερικά ἀποσπάσματα. Ὅσες πληροφορίες ἔχομε γιὰ τὸν παλαιότερο στωικισμό, τίς ἔχομε κυρίως ἀπ' αὐτόν.

Ἡ στωικὴ φιλοσοφία. Ὁ στωικισμὸς ἔπαιξε σπουδαῖο ρόλο στὸν ἀρχαῖο κόσμὸ κυρίως μὲ τὴν ἠθικὴν του. Ἡ ἠθικὴ ὅμως αὐτὴ συνδέεται στενά μὲ μιὰ φυσικὴ καὶ μιὰ θεολογία. Οἱ στωικοὶ ξεχωρίζουν παντοῦ στὸ σύμπαν ἓνα στοιχεῖο παθητικὸ, τὴν ὕλη, καὶ ἓνα στοιχεῖο ἐνεργητικὸ, τὸν λόγος, πού εἶναι μιὰ ζεστὴ πνοή. Αὐτὴ ἡ πνοὴ ἀποτελεῖ τὴν ψυχὴ τοῦ κόσμου καὶ εἶναι ὁ θεός. Ἡ ἀνθρώπινη ψυχὴ εἶναι καμωμένη ἀπ' αὐτὴ τὴν πνοή κι ἐπομένως εἶναι ἓνα κομματάκι ἀπὸ τὸν θεό. Ἡ ἀνώτατη ἀρχὴ τῆς ἠθικῆς τῶν στωικῶν εἶναι νὰ ζοῦμε

σύμφωνα με την φύση («όμολογουμένως τῇ φύσει ζῆν»), δηλαδή σύμφωνα με τὸν παγκόσμιον νόμον ποὺ κυβερνᾷ τὸν κόσμον. Ἡ ἡθικὴ δὲν εἶναι τίποτε ἄλλο παρὰ μιὰ θεληματικὴ ὑποταγὴ στὴν παγκόσμια τάξη· κακοί, «ἄφρονες», εἶναι ἐκεῖνοι ποὺ ζητοῦν νὰ ξεφύγουν ἀπὸ τὴν τάξη αὐτή.

Ὅχι μόνο πρέπει νὰ εἴμαστε ἀπαθεῖς καὶ νὰ ἀπέχουμε ἀπὸ τὶς ἡδονές (ἀ π έ χ ο υ), ἀλλὰ καὶ ὑπομονὴ καὶ ἐγκρατέρηση πρέπει νὰ δείχνουμε στὶς λύπες καὶ τὶς συμφορὲς τῆς ζωῆς (ἀ ν έ χ ο υ). Ἔτσι ὁ σοφὸς ποὺ ὑποτάσσει ὅλα στὸ λόγο εἶναι πάντοτε ἐνάρετος καὶ πάντα εὐτυχισμένος, ἀφοῦ τὸ ὑπέρτατο ἀγαθὸ εἶναι ἡ ἀρετὴ.

Ὁ στωικισμὸς μετὰ τὸν 2. π.Χ. αἰ. Παναίτιος. Ποσειδώνιος. Ἡ τάση γιὰ ἐκλεκτικισμὸ (δηλαδή ἡ τάση γιὰ συγχώνευση τῶν φιλοσοφικῶν σχολῶν, γιὰ παραμερισμὸ τῶν διαφορῶν καὶ ἔξαρση τῶν ὁμοιοτήτων, ἰδιαίτερα στὰ σπουδαῖα ἀπὸ πρακτικὴ ἀποψησιμεῖα), ποὺ εἶναι γενικὴ ἀπὸ τὸν 2. αἰῶνα π.Χ., ἀντιπροσωπεύεται στὸ στωικισμὸ ἀπὸ τὸν Παναίτιο καὶ τὸν Ποσειδώνιο. Ὅπως οἱ Ἀκαδημεικοὶ δανεῖζονται πολλὰ ἀπὸ τὸ στωικισμὸ, ἔτσι ὁ Παναίτιος καὶ ὁ Ποσειδώνιος πῆραν διδασκαλίες τῆς Ἀκαδημίας, καὶ ὁ Παναίτιος διακήρυξε πὼς ὁ Πλάτωνας εἶναι ὁ Ὁμηρος τῶν φιλοσόφων.

Ὁ Παναίτιος (περίπου 185 - 100 π.Χ.), ἀπὸ τὴν Αἴνδο τῆς Ρόδου, ἔζησε πολὺν καιρὸ στὴ Ρώμῃ, ὅπου σχετίστηκε μετὰ τὸν κύκλον τοῦ Σκιπιάνα τοῦ Αἰμιλιανοῦ καὶ εἶχε βαθιὰν ἐπίδραση σὲ πολλοὺς ἐγκριτοὺς Ρωμαίους, καθὼς καὶ στὸν Ἑλληνα ἱστορικὸ Πολύβιο, ποὺ ζοῦσε ὡς ὁμηρος στὴ Ρώμῃ. Ἐγράψε πολλὰ συγγράμματα, τὰ ὅποια χάθηκαν καὶ μόνο γιὰ τὸ ἔργο του *Περὶ τοῦ καθ' ἡκόντος* μποροῦμε νὰ σχηματίσωμε μιὰν ἰδέαν ἀπὸ τὰ δύο πρῶτα βιβλία τοῦ *De officiis* τοῦ Κικέρωνα ποὺ στηρίζονται στὸ ἔργο τοῦ Παναίτιου.

Ὁ Ποσειδώνιος (περίπου 135 - 51 π.Χ.) ἀπὸ τὴν Ἀπάμεια τῆς Συρίας, εἶναι ἐκεῖνος ποὺ σχετίστηκε ἀκόμη πιὸ στενὰ μετὰ τὴν πνευματικὴ ἀριστοκρατίαν τῆς Ρώμης. Ἐκαμε πολλὰ ταξίδια (Βόρεια Ἀφρική, Ἰσπανία, Γαλατία, Ἰταλία) καὶ τὸ 98 π.Χ. ἐγκαταστάθηκε στὴν Ρόδον, ὅπου ὁ Κικέρωνας, τὸ 77 π.Χ., ἦλθε καὶ παρακολούθησε τὰ μαθήματά του καὶ ὅπου τὸν ἐπισκέφθηκε δύο φορές ὁ Πομπήιος τιμῶντας στὸ πρόσωπό του τὸ ἐλληνικὸ πνεῦμα. Εἶχε προσωπικὲς σχέσεις μετὰ πολλοὺς ἐγκριτοὺς Ρωμαίους. Ἦταν ἀναμφισβήτητα ὁ καθολικώτερος νοῦς ποὺ γνώρισε ἡ Ἑλλάδα ὕστερα ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη, γιὰτὶ δὲν ἦταν μόνον φιλόσοφος, ἀλλὰ ἐπίσης φυσικός, θεωρητικὸς τῆς ρητορικῆς, ἱστορικός. Ἀνάμεσα στὰ πολυάριθμα συγγράμματά του, ἀπὸ τὰ ὅποια μόνο μικρὰ ἀποσπάσματα ἔχομε, ἀναφέρομε τὸ ἔργο *Ἱστορίαν ἡμετέραν* ποὺ γράφονταν ἀπὸ τὸ 145 - 85 π.Χ. Ὁ Ποσειδώνιος ἀνάπτει σὲ μεγάλο βαθμὸ τὶς μυστικὰς τάσεις τοῦ στωικισμοῦ καὶ τοῦ πλατωνισμοῦ καὶ ἀνοίγει ἔτσι τὸ δρόμον στὸ νεοπλατωνισμὸ τοῦ 3. μ.Χ. αἰ. Πάντως ἡ κοσμοθεωρία του θεμελιώνεται στὸ σύνολον τῶν ἐμπειρικῶν γνώσεων τῆς ἐποχῆς του καὶ ἀσκεῖ γαληνευτικὴ ἐπίδραση στὴν ἀνθρώπινη ψυχὴ. Θεωρεῖται τὸ τελευταῖον

μεγάλο δημιουργικό μυαλό τοῦ ἑλληνισμοῦ στήν λογοτεχνία καί τήν ἐπιστήμη (Rostovtzeff).

Ὁ Ἐπίκουρος καί ἡ σχολή του. Ἡ ἐπικουρική σχολή ἔχει νά παρουσιάσῃ ἕνα μόνο μεγάλο ὄνομα, τοῦ ἱδρυτῆ της, γιατί οἱ μαθητές τοῦ Ἐπικούρου θεώρησαν τή διδασκαλία του δόγματα τέλεια καί ἀμετάβλητα. Ὁ Ἐπίκουρος (341 - 270 π.Χ.) ἦταν γιός Ἀθηναίου κληρούχου καί γεννήθηκε στήν Σάμο. Νέος ἄκουσε στήν Τέω τὸ δημοκρατικό φιλόσοφο Ναυσίφάνη, ἔκαμε (323 π.Χ.) τήν ἐφηβεία του (στρατιωτική θητεία) στήν Ἀθήνα κι ὕστερα ἐπιδόθηκε, στήν Κολοφῶνα, σέ δωδεκάχρονη ἀτομική μελέτη γι' αὐτὸ θεωροῦσε τὸν ἑαυτό του αὐτοδίδακτο. Τὸ 310 ἱδρυσε σχολή στή Μυτιλήνη πού ὕστερα ἀπὸ λίγο τήν μετέφερε στή Λάμψακο καί τελικά, τὸ 306, στήν Ἀθήνα. Ἐκεῖ ἔκαμε μόνιμη ἔδρα της τὸ σπίτι του καί τὸν κήπο του πού μὲ διαθήκη τὰ ὥρισε ἰδιοκτησία τῆς σχολῆς, γι' αὐτὸ τοὺς μαθητές του — ἀνάμεσά τους ἦταν καί γυναῖκες καί δούλοι — τοὺς ἔλεγαν «φιλοσόφους τοῦ κήπου» (οἱ ἀπὸ τῶν κήπων). Πολὺ ἄδικα τὸ ὄνομα τοῦ Ἐπικούρου ἔγινε συνώνυμο μὲ τὴν φιλήδονη ζωὴ ὅσοι τὸν γνώρισαν ἐγκωμιάζον τὴ λιτὴ ζωὴ του, τὴν πραότητα καί τὴν καλωσύνη του.

Ἀπὸ τὰ πολλὰ συγγράμματα τοῦ Ἐπικούρου ἔφτασαν ὥς ἐμᾶς μικρὰ ἀποσπάσματα: τρεῖς ἐπιστολές (στὸν Ἡρόδοτο Περὶ φύσεως, στὸν Πυθοκλῆ Περὶ Μετεώρων καί στὸν Μενουκέα Περὶ ἠθικῆς) πού βρίσκονται στὸ δέκατο βιβλίο τοῦ Διογένη Λαέρτιου, οἱ «βασικὲς διδασκαλίες» του (Κύρια δόξα), συλλογὴ δηλ. ἀπὸ 40 σκέψεις πού ἀποτελοῦσαν εἶδος μικρῆς κατηχήσεως τοῦ ἐπικουρισμοῦ, πού μᾶς τίς διάσωσε ἐπίσης ὁ Λαέρτιος, καί τὰ ἀποσπάσματα πού βρέθηκαν στοὺς ἡρακλειωτικούς κυλίνδρους ἀπὸ μερικά ἔργα τοῦ Ἐπικούρου κι ἀπὸ τὸ κύριό του Περὶ φύσεως. Ἡ ἀνάγνωσις τῶν κυλίνδρων δὲν ἔχει ἀκόμη τελειώσει.

Ἡ ἐπικουρική φιλοσοφία. Ἡ ἐπικουρική ἀντίληψη γιὰ τὸν κόσμον (τὸ σύμπαν) στηρίζεται στήν ἀτομιστική θεωρία τοῦ Δημόκριτου. Τὰ βασικὰ συστατικά τοῦ κόσμου εἶναι γιὰ τὸν Ἐπίκουρο, ὅπως γιὰ τὸν Δημόκριτο, τὰ ἄτομα καί τὸ κενό. Ἡ ὕλη ἀποτελεῖται ἀπὸ ἄτομα τὰ ὅποια, μὲ τοὺς διάφορους συνδυασμούς τους, δημιουργοῦν τὴν ποικιλία τῶν ὄντων. Παραδέχεται πὺς ὑπάρχουν θεοὶ («θεοὶ μὲν γὰρ εἰσὶ ἑναργῆς γὰρ αὐτῶν ἐστὶν ἡ γνῶσις»), ἀλλὰ αὐτοὶ ζοῦν εὐδαίμονες μακριὰ ἀπὸ τὸν κόσμον, στὰ μετὰ κόσμια, δὲν ἐπεμβαίνουν στήν πορεία του καί, δὲν φροντίζουν καθόλου γι' αὐτὸν («ἀλειτούργητοι καί ἀπρονόητοί εἰσι»), γιατί, ἂν νοιάζονταν, θὰ ταραζόταν ἡ μακαριότητά τους. Ἡ ψυχὴ καί τὸ πνεῦμα εἶναι ἐπίσης ὕλικά, ἀλλὰ ἔχουν σχηματισθῇ ἀπὸ τέσσερα πολὺ λεπτὰ συστατικά: πύρινο, ἀέρινο, κᾶτι σάν ζεστὴ πνοή (πνευματικόν), κι ἕνα τέταρτο πού δὲν μπορεῖ κανεὶς νὰ τοῦ δώσῃ ὄνομα (ἄκατονόμαστον). Στὸν θάνατο σκορπίζονται τὰ ψυχικὰ ἄτομα κι ἔτσι, ὕστερα ἀπὸ τὸν θάνατο, δὲν ὑπάρχομε πιά ὁλωσίδου. Αὐτὴ ἡ ἐξήγησις τοῦ σύμπαντος ἐξαφανίζει, κατὰ τὸν Ἐπίκουρο,

τούς δύο ἐφιάλτες τοῦ ἀνθρώπου: τὸ φόβο τοῦ θανάτου καὶ τὸ φόβο τῶν θεῶν.

Ἡ ἐπικουρικὴ ἠθικὴ στηρίζεται στὴν ἀντίληψη πὼς τὸ ὕψιστο ἀγαθὸ εἶναι ἡ εὐχαρίστηση (ἡ δ ο ν ῆ)· καὶ αὐτὸ εἶναι ὀλοφάνερο γιὰ τὸν Ἐπικουρο, γιατί ὅλοι οἱ ζωντανοὶ ὀργανισμοὶ αὐθόρμητα ἀναζητοῦν τὴν εὐχαρίστηση (ἡ δ ο ν ῆ) καὶ ἀποφεύγουν τὸν πόνο (ἄ λ γ ο ς). Φυσικὰ ὑπάρχουν εὐχαριστήσεις πού ἔχουν ὡς ἐπακόλουθο πόνο, καμμιά φορά πολὺ μεγάλο: ὁ σοφὸς θὰ ἀποφύγῃ αὐτὲς τίς ἀπατηλές ἡδονές. Ἡ ἄληθινὴ ἡδονὴ βρίσκεται στὴν ἀ τ ρ α ξ ί α, στὴν κατάστασι δηλ. ἐκείνῃ πού ὁ ἄνθρωπος, ὁ σοφός, εἶναι ἀπαλλαγμένος ἀπὸ κάθε εἶδος ταραχῆς τῆς ψυχῆς καὶ ἀπὸ κάθε ἐπιθυμία.

Ἡ ὅλη διδασκαλία τῆς Σχολῆς συνοψίζεται σὲ δώδεκα λέξεις, τίς ὁποῖες ὁ ἐπικουρεῖος Διογένης, ἀπὸ τὰ Οἰνόανδα τῆς Λυκίας, στίς ἀρχές τοῦ 3. μ.Χ. αἰῶνα, χάραξε στοὺς τοίχους μιᾶς στοᾶς τῆς μικρῆς αὐτῆς πόλης μαζί με ἄλλες φράσεις ἀπὸ συγγράμματα τοῦ Ἐπικουροῦ ἢ μαθητῶν του:

Ἄφοβον ὁ θεός· ἀναίσθητον ὁ θάνατος· τὸ ἀγαθὸν εὐκτητον· τὸ δεινὸν εὐεκαρτέρητον.

Ὁ σκεπτικισμός. Ὁ ἰδρυτὴς τῆς σκεπτικῆς σχολῆς Πύρρων ὁ Ἡλεῖος (περίπου 365 - 275 π.Χ.) ἀναζητήσε τὴν εὐτυχία στὴν ἀποχὴ ἀπὸ κάθε κρίσι, κάθε ὀρισμὸ (ἐ π ο χ ῆ, ἀ φ α σ ί α). Ποτέ νὰ μὴ λέμε: «αὐτὸ εἶναι ἔτσι», παρὰ μονάχα: «αὐτὸ φαίνεται ἔτσι». Τὸ μυστικὸ τῆς εὐτυχίας βρίσκεται στὸ νὰ σιωποῦμε καὶ νὰ μὴ βεβαιώνωμε τίποτε.

Ἡ διδασκαλία αὐτὴ, ἐντελῶς ἀρνητικὴ, ἦταν φυσικὸ νὰ μὴν ἀσκήσῃ ἐπιρροὴ στὴν λογοτεχνία. Μόνον ὁ μαθητὴς τοῦ Πύρρων Ὁ Φλιάσιος (περίπου 350 - 260 π.Χ.) ἐμπνεύστηκε ἀπ' αὐτὴν καὶ ἔγραψε τοὺς Σίλλλους, σατιρικὰ ποιήματα στὰ ὁποῖα μαστίγωνε τοὺς δογματικούς φιλοσόφους.

6. Οἱ εἰδικές ἐπιστήμες. Στὴν ἀλεξανδρινὴ ἐποχὴ ἡ ἀρχαία ἐλληνικὴ ἐπιστῆμὴ γνώρισε τὴ μεγαλύτερὴ τῆς ἀνάπτυξη σὲ ὅλους τοὺς κλάδους. Τὰ πιὸ περίφημα ὀνόματα εἶναι τοῦ Εὐκλείδη καὶ πρὸ πάντων τοῦ Ἀρχιμήδη. Ὁ Εὐκλείδης ἐξῆσε στὴν Ἀλεξάνδρεια στὰ χρόνια τοῦ Πτολεμαίου Α' (γύρω στὰ 300 π.Χ.). Ἀπὸ τὰ ἔργα του ἔχομε τὰ Στοιχεῖα τῆς γεωμετρίας, τὰ Δεδομένα (δηλ. εἰσαγωγὴ στὴν ἀναλυτικὴ γεωμετρίαν), τὰ Ὀπτικά καὶ τὰ Κατοπτρικά. Τὰ Στοιχεῖα ἔχουν μεταφρασθῇ σὲ ὅλες σχεδὸν τίς γλώσσες καὶ χρησιμοποιοῦνται στὴν Ἀγγλία, ὡς πρὶν λίγα χρόνια, σὰν διδακτικὸ βιβλίον.

Ὁ Ἀρχιμήδης (287 - 212 π.Χ.) ἐξῆσε στίς Συρακοῦσες στὰ χρόνια τοῦ Ἱέρωνα Β'. Στὴν γεωμετρίαν, τὴ φυσικὴ, τὴ μηχανικὴ ἀνοίξε νέους, γόνιμους δρόμους. Πρῶτος ἐφάρμοσε τὰ μαθηματικὰ στὴν μηχανικὴ. Ἐγράψε πολλὰ συγγράμματα σὲ δωρικὴ διάλεκτο ἀπὸ τὰ ὁποῖα σώζονται: Περὶ σφαίρας καὶ κυλίνδρου, Περὶ τῶν

όχουμένων, Κύκλου μέτρησις, Περί κωνοειδέων καὶ σφαιροειδέων, Περί ἐλίκων, Περί ἰσορροπιῶν, Ὑαμμίτης κ.ά.

Ἀναφέρουμε ἀκόμη τοὺς ἀστρονόμους Ἀρίσταρχο τὸν Σάμιο, τὸν πρόδρομο τοῦ Κοπέρνικου (ἀρχὲς τοῦ 3. π.Χ. αἰ.), ποὺ πρῶτος διδάξε πῶς ὅχι ὁ ἥλιος ἀλλὰ ἡ γῆ κινεῖται γύρω στὸν ἥλιον καὶ τὸν ἄξονά της («τὰ μὲν ἀπλανέα τῶν ἀστρων καὶ τὸν ἄλιον μένειν ἀκίνητα, τὰν δὲ γὰν περιφέρεισθαι περὶ τὸν ἄλιον κατὰ λοξοῦ κύκλου περιφέρειαν») καὶ Ἰππαρχο ἀπὸ τῆς Νίκαιας (μέσα τοῦ 2. αἰ. π.Χ.) ποὺ ἐγίνε ὁ θεμελιωτὴς τῆς τριγωνομετρίας, τὸν φυσικὸ Ἡρώνα τὸν Ἀλεξανδρέα (δὲν εἶναι βέβαιο ἂν ἐζήσε στὰ ἀλεξανδρινὰ χρόνια ἢ τὸν 1. μ.Χ. αἰώνα) ἀπὸ τὸν ὁποῖο ἔχομε μιὰ περίεργη πραγματεία *Περὶ αὐτοματιοποιητικῆς*, στὴν ὁποία μιλάει γιὰ κάποια αὐτόματη μηχανὴ ποὺ μπορούσε νὰ παραστήσῃ στὸ θέατρο ναυάγιο καὶ πυρκαϊά, τὸν φυσιοδίφη Ἀλέξανδρο ἀπὸ τὴν Μύνδο καθὼς καὶ τοὺς γιατροὺς Ἡρόφιλο καὶ Ἐρασίστρατο ποὺ θεμελίωσαν τὴν Ἀνατομικὴ καὶ πρῶτοι μελέτησαν τὸν ἐγκέφαλο καὶ τὸ νευρικὸ σύστημα.

Συμπέρασμα. Ἄν καὶ λιγώτερο λαμπρὴ ἀπὸ τὴν προηγούμενῃ ἡ ἀλεξανδρινὴ ἐποχὴ, ἔχει ἐν τούτοις νὰ δείξῃ συγγραφεῖς ἀρκετὰ σημαντικούς. Ἐκτὸς ἀπὸ τὸν μεγάλο ἱστορικὸ Πολύβιο καὶ τοὺς σπουδαίους εἰδικούς ἐπιστήμονες, ἔζησαν ἐπίσης τὴν ἐποχὴ αὕτῃ οἱ ἰδρυτὲς δύο μεγάλων φιλοσοφικῶν σχολῶν, τῆς στωικῆς καὶ τῆς ἐπικουρικῆς, καθὼς καὶ ἀξιόλογοι μαθητὲς τοὺς. Στὴν ποίησιν ἡ ἀλεξανδρινὴ ἐποχὴ ἔχει νὰ δείξῃ μερικὰ ἑξοχα δημιουργήματα. Ὁ Θεόκριτος, ὅπως εἶδαμε, εἶναι μέγας ποιητής, ἐφάμιλλος τῶν μεγαλυτέρων ποιητῶν τοῦ πέμπτου αἰώνα. Οἱ Ῥωμαῖοι ἐλεγειακοὶ τοῦ 1. π.Χ. αἰ. ἐμπνέονται ἀπὸ τοὺς ἀλεξανδρινούς ποιητὲς καὶ ὁ Βεργίλιος ὀφείλει πολλὰ σ' αὐτούς· ἀλλὰ καὶ ἡ νεώτερη ποίησιν ὀφείλει πολλὰ στοὺς ἀλεξανδρινούς.

ΠΕΡΙΟΔΟΣ ΤΕΤΑΡΤΗ

ΑΠΟ ΤΗΝ ΙΔΡΥΣΗ ΤΗΣ ΡΩΜΑΪΚΗΣ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΑΣ ΩΣ
ΤΟ ΤΕΛΟΣ ΤΟΥ 6. Μ.Χ. ΑΙΩΝΑ (27 π.Χ. - 599 μ.Χ.)

Γενική θεώρηση. Ἡ περίοδος αὐτὴ δὲν ἔχει βέβαια νὰ δεί-
ξη ἀριστουργήματα ὅπως ἡ ἀττική, ἔχει ὅμως νὰ παρουσιάσῃ μερικὰ
ἀξιόλογα ἔργα, ἰδίως γιὰ τὸ περιεχόμενό τους. Ἡ κύρια προσπάθεια
τῶν λογίων στὴν ἀρχὴ τῆς περιόδου στρέφεται στὴν ἀναζωογόνηση τῆς
κλασσικῆς παραδόσεως με ἐξωτερικὴ ἀπομίμηση καὶ κατόπιν στὴν ἀπλή
συντήρηση τῆς παραδόσεως αὐτῆς. Κατὰ τὴν περίοδο αὕτῃ παρουσιάζ-
εται καὶ ἡ χριστιανικὴ γραμματεία, ἡ ὁποία καὶ ἀξιόλογη εἶναι καὶ
περισσότερο πρωτότυπη καὶ γνήσια — τουλάχιστο στὶς ἀρχές της —
ἀπὸ τὴ σύγχρονή της ἐθνικὴ. Ἡ περίοδος αὕτῃ συνήθως ὑποδιαιρεῖται
στὴν ἐποχὴ ἀπὸ τὴν ἰδρυση τῆς ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας ὡς τὴ κτίση
τῆς Κωνσταντινουπόλεως (27 π.Χ. - 330 μ.Χ.) ποὺ μπορεῖ νὰ ὀνομασθῇ
ρωμαϊκὴ, καὶ στὴν ἐποχὴ ἀπὸ τὴ κτίση τῆς Κωνσταντινουπόλεως
ὡς τὸ τέλος τοῦ 6. μ.Χ. αἰῶνα (330 - 599 μ.Χ.) ποὺ μπορεῖ νὰ ὀνομασθῇ
βυζαντινὴ.

Στὴν ἐποχὴ ἀπὸ τὴν ἰδρυση τῆς ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας ὡς τὴν
κτίση τῆς Κων/πόλεως κέντρο τῶν ἐλληνικῶν γραμμάτων εἶναι ἡ Ρώμη.
Οἱ Ρωμαῖοι, ἀφοῦ κατὰκτησαν τὴν Ἑλλάδα, κατακτιθῆκαν, χωρὶς νὰ
τὸ θέλουν, ἀπὸ τὸν ἀνώτερο ἐλληνικὸ πολιτισμό, μάθαιναν τὴν ἐλληνικὴ
γλῶσσα ποὺ — ὅπως λέει ὁ Κικέρωνας — τὴν μιλοῦσαν «σχεδὸν ὅλα
τὰ ἔθνη». Ἡ ρωμαϊκὴ ἀριστοκρατία μορφώνονταν με "Ελληνας δασκά-
λους καὶ οἱ Ρωμαῖες δέσποινες ἔλεγαν «τὰ πάντα ἑλληνιστὶ» (omnia
Graece), ὅπως ἀναφέρει με πίκρα ὁ Γιοβενάλης. Οἱ Ρωμαῖοι αὐτο-
κράτορες προσπατοῦν τὰ ἐλληνικὰ γράμματα, ἰδρύουν σχολὰς ἢ ἐνι-
σχύνουν τὶς ὑπάρχουσες καὶ τιμοῦν τοὺς ἀνθρώπους τῶν γραμμάτων.

Στὴν ἐποχὴ ἀπὸ τὴν κτίση τῆς Κων/πόλεως ὡς τὸ τέλος τοῦ 6. αἰῶνα
κέντρο τῶν ἐλληνικῶν γραμμάτων γίνεται ἡ Κων/πολις καὶ
ὁ ἑλληνισμός, ὁ ὁποῖος τόσο συντέλεσε ἀπὸ τὴν ἀρχὴ στὴν διάδοση καὶ
ἀνάπτυξη τῆς χριστιανικῆς διδασκαλίας, συνδέεται πολὺ στενὰ με τὸν
χριστιανισμό καὶ με τὴν δημιουργικὴ πνοή του παράγει ἔργα (ἰδίως θρη-
σκευτικὸς ὕμνους καὶ ρητορικὸς λόγους) ἐφάμιλλα μ' ἐκεῖνα τῶν κλασ-
σικῶν χρόνων.

Ι. ΠΟΙΗΣΗ

Ἡ ποίηση ὡς τὸ τέλος τοῦ 3. μ.Χ. αἰῶνα εἶναι ἐξάρτημα τῆς «δεύ-
τερης σοφιστικῆς» καὶ δὲν ἔχει νὰ παρουσιάσῃ τίποτε ἀξιόλογο. Οἱ ποιη-

τές εξαντλούνται, όπως οι σοφιστές, σε θέματα αφηγηματικά ή περιγραφικά και τα ποιήματά τους είναι, σχεδόν όλα, διδακτικού περιεχομένου. Κατά τον 5. και τον 6. όμως αιώνα η ποίηση γίνεται πιά πηγαία και ρίχνει την τελευταία της λάμψη με τις μυθολογικές έποποιίες του Κόιντου του Σμυρναίου, του Νόννου και του Μουσαίου.

Οι σπουδαιότεροι ποιητές διδακτικού περιεχομένου ποιημάτων είναι: 'Ο Διονύσιος ο Περιήγητης (άρχές 2. αϊ. μ.Χ.) έγραψε την Περιήγησιν της Οίκουμένης, ποίημα από 1187 έξαμετρους στίχους, που ώφειλε την έπιτυχία του στη συντομία του και στο κομψό του ύφος.

'Ο 'Οππιανός (τέλος 2. μ.Χ. αϊ.) από την Κιλικία έγραψε τα 'Αλίουτικά (5 βιβλία), όπου περιγράφει τα ψάρια, τις συνήθειές τους, τους τρόπους αλίευσ κλπ., με μεγάλη παραστατικότητα, ακρίβεια και χάρη. Ένα άλλο διδακτικό ποίημα, τα Κυνηγετικά (4 βιβλία), που μάς παραδόθηκε ως έργο του ίδιου, είναι έργο άλλου ποιητή με το ίδιο όνομα που κατάγοταν όμως από την 'Απάμεια της Συρίας και ζούσε το πρώτο μισό του 3. μ.Χ. αιώνα.

Βάβριος. Για την πατρίδα του και τη ζωή του δεν ξέρομε σχεδόν τίποτε. Θεωρείται πιθανό ότι ζούσε στην 'Ασία στο τέλος του 2. μ.Χ. αϊ. 'Η συλλογή του περιλαμβάνει 123 μύθους σε χωλίαμβους και πιθανώτατα βασίζεται σε συλλογή αίσώπειων μύθων σε πεζό λόγο, γιατί τα θέματα όλα είναι δανεισμένα από την αίσώπεια παράδοση. 'Η ποίηση του Βάβριου είναι στην πραγματικότητα πεζός λόγος σε στίχους. 'Οποιαδήποτε όμως και αν είναι η ποιητική αξία των μυθιάμβων του Βάβριου, αυτοί χρησιμοποιήθηκαν τόσο πολύ στη διδασκαλία των παιδιών ώστε έγιναν νωρίς κλασσικό έργο.

Στους τρεις τελευταίους αιώνες της περιόδου αυτής (4. - 6. αϊ. μ.Χ.) η ποίηση άνακτά κάπως τα δικαιώματά της και σχεδόν όλα τα είδη της αντιπροσωπεύονται στην τελευταία αυτή λάμψη της, ιδιαίτερα το ήρωικό έπος και το επίγραμμα. 'Η επίδραση της δεύτερης σοφιστικής στους ποιητές εξακολουθεί να είναι σημαντική. Οι σπουδαιότεροι αντιπρόσωποι του ήρωικού έπους είναι οι ακόλουθοι:

Κόιντος Σμυρναίος (πιθ. 4. μ.Χ. αϊ.). Δεν γνωρίζομε τίποτε για το πρόσωπο του ποιητή ούτε είμαστε βέβαιοι για τον αιώνα που έζησε. Στο έπος του Τάμεθ "Ομηρον (14 βιβλία), ο ποιητής αφηγείται τα γεγονότα που συνέβησαν από εκεί που τελειώνει η 'Ιλιάδα ως εκεί που αρχίζει η 'Οδύσσεια (θάνατος του 'Αχιλλέα, η φιλονικία για τα όπλα του, κατασκευή του ξύλινου ίππου, άλωση της Τροίας, περιπέτειες των 'Ελλήνων κατά την επιστροφή κλπ.). 'Η διήγηση είναι σαφής και ο στίχος σωστός, λείπει όμως από το ποίημα η αληθινή έπική πνοή. Είναι πιθανό ότι η Πενθεσίλεια που μονομαχεί με τον 'Αχιλλέα υπήρξε το πρότυπο της Μαξιμώς, της αντιπάλου του Διγενή 'Ακρίτα.

Νόννος (μέσα του 5. μ.Χ. αϊ.). 'Ο Νόννος, ο όποιος έζησε στην Πανόπολη της Αιγύπτου, είναι ο ποιητής των Διονυσιακών, του

μακρότερου ελληνικού ποιήματος (48 βιβλία, 21.000 στίχοι). Ὑπόθεση τοῦ ποιήματος εἶναι οἱ μῦθοι τοῦ Διόνυσου καὶ ἰδιαίτερα ἡ ἐκστρατεία του ἐναντίον τῶν Ἰνδῶν. Ὁ Νόννος ἔχει φαντασία καὶ πολυμάθεια, ἀλλὰ τοῦ λείπουν ἐντελῶς οἱ ἀρετὲς τοῦ κάνουν ἓνα ἔργο κλασσικό: τὸ μέτρο καὶ ἡ χάρις. Ὁ Νόννος στὰ γηρατεία του ἔγινε χριστιανὸς καὶ ἔκαμε Π α ρ ά φ ρ α σ ι ν τ ο ὕ κ α τ ά Ἰ ω ά ν ν η ν Εὐ α γ γ ε λ ί ο υ σ ἐ ἐξάμετρους στίχους. Ἐδῶ φαίνονται ἀκόμη πρὸς πολὺ τὰ μειονεκτήματά του, γιατί ἡ ἄσιανή ρητορεία του δὲν συμβιβάζεται καθόλου μὲ τὴν ἀπλότητα καὶ τὴν ἀφέλεια τοῦ ὕφους τῶν εὐαγγελικῶν διηγήσεων.

Στὸν Νόννο παρουσιάζονται οἱ πρῶτες μετρικὲς ἰδιορρυθμίες τοῦ προαναγγέλλον τὸν «πολιτικὸν» στίχο, τὸ μέτρο δηλ. τοῦ στηρίζεται στὸν τόνο καὶ ὄχι στίς μακρὲς καὶ βραχεῖες συλλαβές (προσῳδία).

Τὸν Νόννο μιμοῦνται καὶ μερικοὶ ἄλλοι ποιητὲς τοῦ 5. αἰῶνα, ὅπως ὁ Τ ρ ι φ ι ὀ δ ω ρ ο ς ποὺ ἔγραψε τὴν Ἰ λ ί ο υ ἄ λ ω σ ι ν καὶ ὁ Κ ό λ λ ο υ θ ο ς ἀπὸ τὴν Λυκόπολη τῆς Αἰγύπτου ποὺ ἔγραψε τὴν Ἐ λ έ ν η ς ἄ ρ π α γ ή ν. Τοῦ Νόννου τὴν ἐπίδραση ἔχει ὑποστῇ καὶ ὁ Μ ο υ σ α ῖ ο ς (ἀρχὲς τοῦ 6. μ.Χ. αἰ.) ποὺ ἔγραψε τὸ ἐρωτικὸ ποίημα Τ ά κ α θ' Ἡ ρ ῶ κ α ῖ Λ έ α ν δ ρ ο ν (340 στίχοι), «τὸ τελευταῖο λουλούδι τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς ποιήσεως». Ὁ Μουσαῖος δειχνεταὶ ἀνώτερος ἀπὸ τὸν Νόννο στὴν εὐκρίνεια τῆς συγκινήσεως καὶ τὴν τέχνη τῆς διηγήσεως. Τὸ θέμα τοῦ ποιήματος φαίνεται ὅτι εἶναι παρμένο ἀπὸ κάποια ἀλεξανδρινὴ ἐλεγεία.

Τὸ ἐ π ί γ ρ α μ μ α. Τὸ μικρὸ γραμματειακὸ εἶδος τῆς ἀλεξανδρινῆς ἐποχῆς, τὸ ἐπίγραμμα, δὲν ἔπαψε νὰ καλλιεργῇται καὶ στὴν ρωμαϊκὴ καὶ βυζαντινὴ ἐποχῇ. Κατὰ τὸ ὑπόδειγμα τοῦ Μελέαγρου (βλ. σελ. 230) κάνουν συλλογὲς ἐπιγραμμάτων ὁ Φ ή λ ι π π ο ς ὁ Θεσσαλονικέας (μέσα 1. π.Χ. αἰ.) καὶ ὁ Ἀ γ α θ ί α ς (δευτέρου μιστοῦ τοῦ 6. μ.Χ. αἰ.). Ὁ τελευταῖος, ἐκτὸς ἀπὸ τὰ δικά του, περίλαβε καὶ πολλὰ ἐπιγράμματα ἄλλων ποιητῶν.

Οἱ σπουδαιότεροι ἀπὸ τοὺς ἐπιγραμματοποιοὺς, τῶν ὁποίων ἐπιγράμματα περίλαβε στὴν συλλογὴ του ὁ Ἀγαθίας, εἶναι ὁ Μ η τ ρ ὀ δ ω ρ ο ς (ἐποχῇ τοῦ Μ. Κωνσταντίνου), ὁ Π α λ λ α δ ᾱ ς (5. αἰ.), ὁ Μ α κ ε δ ὀ ν ι ο ς, ὁ Π α ὦ λ ο ς Σ ι λ ε ν τ ι ᾱ ρ ι ο ς καὶ ὁ Ἰ ο υ λ ι α ν ὀ ς ὁ Αἰγύπτιος (μέσα τοῦ 6. μ.Χ. αἰ.). Οἱ περισσότεροι ἀπ' αὐτοὺς ἦταν ἀνώτεροι κρατικοὶ ὑπάλληλοι ἢ αὐλικοί. Τὰ ἐπιγράμματά τους εἶναι ἀρκετὰ πνευματώδη καὶ κομψά. Ἀπὸ τὸν Παῦλο τὸν Σιλεντιᾶριο ἔχομε, σὲ ἀρχαίους ἐξάμετρους, καὶ μιὰ περιγραφή τοῦ ναοῦ τῆς Ἀγίας Σοφίας (ἔ κ φ ρ α σ ι ν), ὅταν, ὕστερα ἀπὸ τὸν σεισμὸ τοῦ 558 μ.Χ., ξαναχτίστηκε ὁ τροῦλλος του.

II. ΠΕΖΟΣ ΛΟΓΟΣ

Ὁ πεζὸς λόγος στὴν περίοδο αὕτῃ ἔχει νὰ παρουσιάσῃ προϊόντα ποσοτικὰ καὶ ποιοτικὰ ἀξιολογώτερα ἀπὸ ὅ,τι ἡ ποίηση. Στὴν ἀρχὴ τῆς περιόδου αὐτῆς οἱ Ἕλληνες συγγραφεῖς δέχονται τὴν ἐπίδραση τοῦ λα-

τινικοῦ κλασικισμοῦ, ιδιαίτερα οἱ ρητοροδιδάσκαλοι. Ἡ ἐπίδραση αὐτῇ εἶχε σάν ἀποτέλεσμα νά ἀρχίσῃ ἀγώνας ἐναντίο τοῦ ἀσιανισμοῦ, τοῦ στόμφου δηλ. καὶ τῆς ἐπιτηδεύσεως στοὺς ρητορικοὺς λόγους, καὶ ἔντονη προσπάθεια ἐπανόδου στὴν κλασσικὴ παράδοση. Οἱ πρῶτοι κήρυκες αὐτῆς τῆς ἐπανόδου στὴν κλασσικὴ παράδοση (κυρίως μὲ ἐξωτερικὴ ἀπομίμηση, ἀπομίμηση δηλ. τοῦ ὕφους καὶ πρὸ πάντων τῆς γλώσσας τῶν ἀττικῶν συγγραφέων) εἶναι ὁ Διονύσιος ὁ Ἀλικαρνασσέας καὶ ὁ Καϊκίλιος ἀπὸ τὴν Καλὴ Ἀκτὴ. Ἡ κίνηση ὠνομάστηκε ἀττικισμὸς καὶ μολονότι γενικώτερα ἐβλάψε τὰ ἑλληνικὰ γράμματα, γιατί προκάλεσε τὸν γλωσσικὸ διχασμὸ (βλ. καὶ σελ. 13), ἔφερε ὅμως κάποια πνευματικὴ ἀναγέννηση τὸν 2. μ.Χ. αἰ. Ἡ ἀναγέννηση αὐτὴ φανερώνεται πρὸ πάντων στὴν φιλολογικὴ κίνηση ποὺ ὀνομάζεται δεύτερη σοφιστικὴ· τὰ καλύτερα ὅμως ἔργα τῆς περιόδου αὐτῆς προέρχονται ἀπὸ συγγραφεῖς ποὺ δὲν δέχτηκαν τὴν ἐπίδρασὴ τῆς ἢ τὴν δέχτηκαν λιγώτερο.

1. Η ΙΣΤΟΡΙΑ ΚΑΙ Η ΓΕΩΓΡΑΦΙΑ

Ἡ ἐνότητα τοῦ ἀρχαίου κόσμου στὴν ρωμαϊκὴ αὐτοκρατορία πλάτυνε τὸν ὀρίζοντα τῶν ἱστορικῶν καὶ τῶν γεωγράφων καὶ τὰ ἔργα τους, εἴτε ἱστορικὰ εἴτε γεωγραφικὰ εἶναι, ἀναφέρονται σὲ ὅλον τὸν ἀρχαῖο κόσμο. Οἱ σπουδαιότεροι ἱστορικοὶ τῆς περιόδου αὐτῆς εἶναι:

Διονύσιος ὁ Ἀλικαρνασσέας (ἀκμ. δεύτερο μισὸ 1. π.Χ. αἰ.). Ὁ Διονύσιος, ποὺ κατάγοταν ἀπὸ τὴν Ἀλικαρνασσὸ τῆς Καρίας, ἦλθε τὸ 30 π.Χ. στὴν Ρώμη, ὅπου ἔμεινε 20 χρόνια διδάσκοντας τὴ ρητορικὴ. Ἔμαθε λατινικὰ καὶ μελέτησε τὴν ρωμαϊκὴ λογοτεχνία, ιδιαίτερα τὸν Κικέρωνα. Εἶχε μαθητὲς ἀριστοὺς ἀριστοκράτες Ρωμαίους. Ὁ Διονύσιος ἔγραψε ἓνα ἱστορικὸ ἔργο, τὴν Ρωμαϊκὴ Ἀρχαιολογία καὶ μερικὰ ἄλλα κριτικὰ ποὺ εἶναι καὶ σπουδαιότερα. Ἡ Ρωμαϊκὴ Ἀρχαιολογία ἀποτελιόταν ἀπὸ 20 βιβλία ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἔφθασαν ὡς ἐμᾶς ἀκέρια τὰ δέκα πρῶτα καὶ τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ ἐνδέκατου καὶ ἀπὸ τὰ ὑπόλοιπα ἐπιτομὲς καὶ ἀποσπάσματα. Τὸ ἔργο εἶναι ἱστορία τῆς Ρώμης ἀπὸ τοὺς μυθικοὺς χρόνους ὡς τὸν πρῶτο καρχηδονικὸ πόλεμο (264 π.Χ.), ἀποτελοῦσε δηλ. εἶδος εἰσαγωγῆς καὶ συμπλήρωσης τῆς ἱστορίας τοῦ Πολύβιου. Στὸ ἔργο τὴν πρώτη θέση ἔχει ἡ ρητορικὴ καὶ ὄχι ἡ ἱστορία, γιατί γιὰ τὸν Διονύσιο ἡ ἱστορία εἶναι ἐξάρτημα τῆς ρητορικῆς· ἐν τούτοις, ἐπειδὴ διασώζει εἰδήσεις παλαιότερων Ρωμαίων ρητογράφων, τῶν ὁποίων τὰ ἔργα χάθηκαν, καὶ ἄλλες παραδόσεις, μᾶς εἶναι πολύτιμο γιὰ τὴν παλαιότερη ἱστορία τῆς Ρώμης.

Πιὸ ἀξιόλογα εἶναι τὰ κριτικὰ συγγράμματα τοῦ Διονύσιου (Περὶ μιμήσεως, τρεῖς φιλολογικὲς ἐπιστολές, δύο πρὸς Ἀμμαῖον Περὶ τῆς Δημοσθένους λέξεως καὶ Περὶ τοῦ Θουκυδίδου χαρακτῆρος καὶ μία πρὸς Πομπήιον Περὶ Πλάτωνος), ιδιαίτερα τὸ Περὶ συνθέσεως ὀνομάτων, στὸ ὁποῖο πρα-

γματεύεται τὴν σύνθεσιν τῶν λέξεων σὸν ἐντεχνο λόγο. Ἀπὸ τὴν πραγματεία του Περὶ τῶν ἀρχαίων ρητόρων σώθηκαν τὰ μέρη ποὺ ἀναφέρονται στοὺς ῥήτορες Λυσία, Ἰσοκράτη, Ἰσαΐο καὶ Δημοσθένη. Μερικὰ ἄλλα ἔργα τοῦ Διονύσιου χάθηκαν. Ὁ Διονύσιος, ὅπως εἶπαμε, εἶναι ὁ κυριώτερος ὑπέρμαχος τοῦ ἀττικισμοῦ.

Φλάβιος Ἰώσηπος (περίπου 37 - 105 μ.Χ.). Ὁ Ἰώσηπος (τὸ ὄνομά του εἶναι ἐξελληνισμένος τύπος τοῦ ἐβραϊκοῦ Ἰωσήφ) πῆρε ἐνεργὸ μέρος στὴν ἐπανάστασιν τῶν Ἑβραίων ἐναντίον τῶν Ρωμαίων (66 μ.Χ.) καὶ πιάστηκε αἰχμάλωτος, ἐλευθερώθηκε ὁμῶς δυὸ χρόνια (66 μ.Χ.) καὶ πάλιν ἐστράτευσε καὶ τὴν ἀλωση τῆς Ἱερουσαλὴμ (70 μ.Χ.) ἦταν σὸ στρατόπεδον τῶν Ρωμαίων. Φαίνεται ὅτι κέρδισε τὴν ἐκτίμησιν τοῦ Βεσπασιανοῦ καὶ τοῦ Τίτου, οἱ ὅποιοι τὸν ἔκαμαν Ρωμαῖο πολίτη. Ἐγγράφη τὴν Ἰουδαϊκὴ Ἀρχαιολογία (20 βιβλία), δηλ. ἱστορία τῶν Ἑβραίων ἀπὸ τὴ δημιουργία τοῦ κόσμου ὡς τὰ χρόνια τοῦ Νέρωνα, Περὶ τοῦ Ἰουδαϊκοῦ πολέμου, ἔργο ποὺ περιέχει τὴν ἱστορίαν τῶν Ἑβραίων ἀπὸ τὴν ἀλωση τῆς Ἱερουσαλὴμ ἀπὸ τὸν Ἀντίοχον Δ' τὸν Ἐπιφανῆ (170 π.Χ.) ὡς τὴν καταστροφὴν τῆς ἀπὸ τὸν Τίτον (70 μ.Χ.), καὶ κατὰ Ἀπίωνος, ὅπου προσπαθεῖ νὰ ἀποδείξῃ τὴν ἀρχαιότητα τοῦ ἐβραϊκοῦ λαοῦ καὶ τὴν σπουδαιότητα τοῦ πολιτισμοῦ του. Μέτριος ὡς συγγραφέας ὁ Ἰώσηπος — δὲν ἤξερε καλὰ τὰ ἑλληνικά — εἶναι πολὺ χρήσιμος γιὰ τὶς πληροφορίες του.

ΠΛΟΥΤΑΡΧΟΣ (περίπου 46 - 120 μ.Χ.)

Βίος. Ἡ ζωὴ τοῦ Πλούταρχου μᾶς εἶναι πολὺ γνωστὴ ἀπὸ τὸ ἴδιον τοῦ τὸ ἔργο. Γεννήθηκε στὴν Χαίρωνεια τῆς Βοιωτίας ἀπὸ οἰκογένειας εὐπορῆς καὶ ἀριστοκρατικῆς. Ἐκαμε καλὰ σπουδὰς στὴν Ἀθῆνα καὶ βρισκόταν ἐκεῖ ὅταν τὸ 66 μ.Χ. ἦλθε ὁ Νέρωνας στὴν Ἑλλάδα. Ταξίδεψε στὴν Ἀσία, τὴν Ἀλεξάνδρειαν καὶ σὲ διάφορας πόλεις τῆς Ἰταλίας καὶ τῆς Ἑλλάδας. Δυὸ τουλάχιστον φορές ἐπισκέφθηκε τὴν Ρώμην καὶ ἔκαμε ὁμιλίαις πᾶν ὅσον ἠθικά θέματα. Φαίνεται πῶς τὰ λατινικά δὲν τὰ ἔμαθε καλὰ, γι' αὐτὸ καὶ ἡ γνωριμία του μετὰ τὴν ρωμαϊκὴν λογοτεχνίαν εἶναι περὶ ὁρισμένην. Πάντως δὲν παράλειψε νὰ συμβουλευθῇ στὴν Ρώμην ἔγγραφα καὶ ἀρχεῖα ποὺ εἶχε ἀνάγκη γιὰ νὰ γράψῃ τοὺς Παράλληλους βίους. Ὁ Τραϊανὸς τοῦ ἔδωκε κάποιον πολιτικὸν ἀξίωμα στὴν ἰδιαιτέρεν τὴν πατρίδα, τὴ Χαίρωνεια, ὅπου πέρασε τὸ μεγαλύτερον μέρος τῆς ζωῆς του καὶ ὅπου ἔγραψε τὰ περισσότερα ἔργα του. Οἱ συμπατριῶται του τὸν τίμησαν μετὰ διάφορα ἀξιώματα· ἔγινε ἐπίσης ἱερέας τῶν Δελφῶν. Πέθανε στὴν Χαίρωνεια λίγον ὥστερον ἀπὸ τὸ 120 μ.Χ.

Συγγράμματα. Τὰ συγγράμματα τοῦ Πλούταρχου διαιροῦνται σὲ δύο ὁμάδες: τὰ Ἠθικά καὶ τοὺς Παράλληλους βίους. Γιὰ τὴν δευτέραν αὐτὴ ὁμάδα τῶν ἔργων του κατατάσσεται ὁ Πλούταρχος στοὺς ἱστορικοὺς. Δὲν πρέπει ὁμῶς νὰ νομισθῇ ὅτι ὁ Πλούταρχος εἶναι ἱστορικὸς ὡς τὸ Θουκυδίδης καὶ τὸν Πολύβιον· καὶ στοὺς Παρά-

λ ἡ λ ο υ ς β ί ο υ ς ὁ Πλούταρχος εἶναι περισσότερο ἡθικολόγος καὶ ἡ ἀξία τῶν ἱστορικῶν του εἰδήσεων ἐξαρτᾶται ἐντελῶς ἀπὸ τὶς πηγές πού χρησιμοποιεῖ.

Τὰ Ἡθικὰ ἀποτελοῦνται ἀπὸ 83 πραγματεῖες (μερικὲς εἶναι νόθες) ἡθικοῦ κυρίως περιεχομένου, ἀλλὰ πού περιέχουν ἐπίσης καὶ πολλές ἄλλες πολυτίμες πληροφορίες: ἱστορικές, ἀρχαιολογικές, γραμματολογικὲς κλπ.

Οἱ Παράλληλοι βίοι εἶναι συλλογὴ 50 βιογραφιῶν ἐπιφανῶν ἀνδρῶν Ἑλλήνων καὶ Ρωμαίων. Οἱ 46 ἀπ' αὐτὲς ἀποτελοῦν 23 ζευγάρια σὲ καθένα ἀπὸ τὰ ὁποῖα βιογραφεῖται ἓνας Ἕλληνας καὶ ἓνας Ρωμαῖος, πού στὸ τέλος παραλλήλίζονται (ἀπὸ αὐτὸ καὶ τὸ ὄνομα παράλληλοι) καὶ συγκρίνονται. Στὶς τέσσερις ἄλλες βιογραφοῦνται μεμονωμένα ὁ Ἀρταξέρξης ὁ Μνήμονας, ὁ Ἀρατος, ὁ Γάλλβας καὶ ὁ Ὀθωνας.

Οἱ βιογραφίες αὐτὲς τοῦ Πλουτάρχου, πού διαβάζονται εὐχάριστα, δὲν εἶναι μυθιστορίες. Ὁ Πλούταρχος, ὅπως ἔδειξε ἡ ἔρευνα, χρησιμοποιεῖ πηγές ἀξιόπιστες, ἔργα πού σχετίζονται ἄμεσα μὲ τὰ γεγονότα καὶ τὰ πρόσωπα πού βιογραφεῖ. Στὸν βίο λ.χ. τοῦ Περικλῆ ἀναφέρει ὅτι χρησιμοποίησε, ἐκτὸς ἀπὸ τὸν Θουκυδίδη, τὸν ἱστοριογράφο Σησιμβροτὸ τὸν Θάσιο καὶ τοὺς κωμικοὺς ποιητὲς Κρατῖνο, Εὐπολῆ, Πλάτωνα, Ἀριστοφάνη, ὅλους σύγχρονους μὲ τὸν Περικλῆ.

Ὁ Πλούταρχος δὲν εἶναι βέβαια πρωτότυπος στοχαστής· εἶναι ὅμως ἀναμφισβήτητα μιὰ ἐπιβλητικὴ προσωπικότητα πού τῇ χαρακτηρίζει ἰδεαλισμὸς καὶ πίστη στὶς ἀρετὲς τοῦ ἔθνους του. Δὲν γράφει ἀπὸ λογοτεχνικὴ ματαιοδοξία. Ἐκεῖνο πού τὸν παρορμᾷ εἶναι ἡ ἐπιθυμία νὰ φανῇ χρήσιμος στοὺς φίλους του, τὴν γενέτειρά του, τὴν πατρίδα του Ἑλλάδα. Δὲν εἶναι, ὅπως οἱ σοφιστές, ἓνας «ξεριζωμένος». Δὲν ζητᾷ πλατὺ πεδίο δράσης, ὅπως ἐκεῖνοι. Μένει στὴν μικρὴ γενέτειρά του γιὰ νὰ μὴν τὴν κάμῃ μικρότερη μὲ τὴν ἀποδημία του. Πατριώτης θερμὸς εἶναι φυσικὸ νὰ στρέφῃ συχνὰ τὴ σκέψη του στὸ ἐνδοξο παρελθὸν τῆς χώρας του καὶ νὰ ἀποδείχνῃ ὅτι τὸ ἔθνος του ἄφοβα μποροῦσε νὰ δεχτῇ σύγκριση μὲ τὸ ρωμαϊκὸ ἀκόμη καὶ σὲ πεδία — ὅπως τὰ στρατιωτικὰ καὶ ἡ τέχνη νὰ κυβερνᾷς — ὅπου οἱ Ρωμαῖοι πίστευαν τοὺς ἑαυτοὺς τους μοναδικούς. Σὲ μιὰν ἐποχὴ πού στὰ πνεύματα κυριαρχεῖ ἡ σύγχυση — ἀποτέλεσμα τῆς παρακμῆς τῆς θρησκείας καὶ τῆς φιλοσοφίας — ἀναζητεῖ στὴ σοφία τῶν προγόνων τοὺς ἡθικοὺς ἐκείνους κανόνες πού θὰ στηρίξουν καὶ θὰ κατευθύνουν τὶς συνειδήσεις.

Ὡς φιλόσοφος ὁ Πλούταρχος, ἂν καὶ συνήθως λέγεται πλατωνικός, εἶναι μὲ τὴν πῶς πλατιά ἔννοια ἐκλεκτικός. Δὲν ὑπάρχει φιλοσοφικὴ διδασκαλία — ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἐπικουρικὴ — ἀπὸ τὴν ὁποία νὰ μὴ δανείζεται κάτι. Ἡ πρωτοτυπία του δὲν βρίσκεται στὴν καλὴ ἀνάμειξη αὐτῶν τῶν διδασκαλιῶν, ἀλλὰ στὴν π ρ α κ τ ι κ ῆ ἡ θ ι κ ῆ του, τῆς ὁποίας τὰ οὐσιώδη θεωρητικὰ θεμέλια εἶναι ἡ πίστη στὴν ἀθανασία τῆς ψυχῆς καὶ ἡ ἀποδοχὴ θεϊκῆς πρόνοιας γιὰ τὸν κόσμον καὶ τὸν ἄνθρωπον. Τὰ θεω-

ρητικά αὐτὰ θεμέλια ἐλάχιστα τὰ συζητεῖ· ἐκεῖνα ποὺ τὸν ἀπασχολοῦν εἶναι τὰ πρακτικὰ προβλήματα τῆς ζωῆς.

Τὸ πρόβλημα τῆς οἰκογένειας καὶ τῆς ἀνατροφῆς τῶν παιδιῶν φαίνεται ὅτι τὸν ἀπασχόλησε περισσότερο ἀπὸ ὅλα τὰ ἄλλα. Ἡ γενικὴ χαλάρωση τῶν ἥθων στὴν ἐποχὴ τοῦ ἀποτελοῦσε μιὰ σοβαρὴ ἀπειλὴ γιὰ τὸ θεσμὸ τῆς οἰκογένειας. Ὁ Πλούταρχος ἀντιλήφθηκε τὴν στουδαίωτητά τοῦ ζητήματος καὶ ἀσχολεῖται μ' αὐτὸ σὲ ἀρκετὲς πραγματεῖες. Ἐξετάζει τὰ καθήκοντα τῶν συζύγων, τῶν γονέων, τῶν παιδιῶν, τῶν ἀδελφῶν· δείχνει πὼς μονάχα στὴν οἰκογενειακὴ ζωὴ βρίσκεται ἡ εὐτυχία, πὼς ἡ οἰκογένεια εἶναι τὸ πρῶτο καὶ τὸ καλύτερο σχολεῖο ἀρετῆς. Ἐχει πολὺ σωστὲς ἰδέες γιὰ τὴν ἀνατροφή καὶ τὴν ἐκπαίδευση τῶν παιδιῶν, γιατί «ἡ ἀγωγή εἶναι τὸ μόνο ἀνθρώπινο ἀγαθὸ ποὺ εἶναι ἀθάνατο καὶ θεϊκό». Ἀληθινὴ ἐκπαίδευση δὲν εἶναι τὸ φόρτωμα τοῦ νοῦ μὲ γνώσεις, ἀλλὰ ἡ παρόρμησή του νὰ στοχάζεται· ὅπως ὁ ἴδιος λέει: «ὁ νοῦς δὲν μοιάζει μ' ἕνα βάζο ποὺ πρέπει νὰ τὸ γεμίσαμε, ἀλλὰ μὲ μιὰν ἐστία ποὺ πρέπει νὰ τὴν ἀνάψουμε». Καὶ γιὰ μιὰ τέτοια παρόρμηση τοῦ νοῦ τὰ ἔργα του εἶναι γεμάτα ἀπὸ λαμπρὰ παραδείγματα· οἱ ἥρωές του δὲν κάνουν ἀπλῶς κήρυγμα γιὰ τὸ ἀγαθό, ἀλλὰ τὸ πράττουν, καὶ δὲν ἐκθέτουν μόνο θεωρίες γιὰ τὴν ἀλήθεια, ἀλλὰ ἀγωνίζονται καὶ πεθαίνουν γι' αὐτή. Γι' αὐτὸ σ' ὅλες τὶς ἐποχὲς διαβάστηκαν πολὺ τὰ ἔργα τοῦ Πλουτάρχου καὶ θεωρήθηκαν ὡς τὰ πιὸ κατάλληλα γιὰ μιὰ σωστὴ διαπαιδαγώγηση τῶν νέων.

Ἡ γλώσσα τοῦ Πλουτάρχου εἶναι στὴν βάση ἡ ἄττική, ἀλλὰ μὲ πολλὰ παραχωρήσεις στὴν Κοινή, τὴ γλώσσα δηλαδή ποὺ μιλοῦσαν στὴν ἐποχὴ του. Συγγραφέας πολυμαθὲς ὅπως ἦταν ὁ Πλούταρχος, εἶναι φυσικὸ νὰ χρησιμοποιοῦν λέξεις καὶ ἐκφράσεις ἀπὸ τὴ λογοτεχνία ὅλων τῶν ἐποχῶν. Στὴν κίνησιν τῶν Ἀττικιστῶν δὲν παίρνει μέρος· τὸ ἴδιο στέκεται μακριὰ ἀπὸ τὴν κίνησιν ποὺ ὀνομάζεται δευτέρη σοφιστικὴ. Ἡ ὅλη κατασκευὴ τοῦ λόγου στὸν Πλούταρχο εἶναι μᾶλλον ἄτεχνη καὶ οἱ προτάσεις μακρές· ἔτσι, μερικὲς φορές, δύσκολα μπορούμε νὰ παρακολουθήσουμε τὴν σκέψιν του. Στους Παράλληλους βίου καὶ γλώσσα του εἶναι πιὸ στρωτή. Ὁ Πλούταρχος ἀποφεύγει μὲ τόση φροντίδα τὴν χασμωδία ὥστε νὰ μποροῦν νὰ θεωρηθοῦν νόθες οἱ πραγματεῖες ἐκεῖνες ποὺ τοῦ ἀποδίδονται καὶ στὶς ὑποτις ὑπάρχει χασμωδία.

Χάρη στὶς ἀρετὲς ποὺ ἀναφέραμε πιὸ πάνω ὁ Πλούταρχος εἶχε μιὰ λαμπρὴ λογοτεχνικὴ τύχη. Ἡ Ἀναγέννησις στοὺς Παράλληλους βίου τοῦ Πλουτάρχου βρῆκε τὰ ἀρχαῖα ἰδεώδη καὶ, ὅτι ἀποκάλεσε «ρωμαϊκὴ ἀρετὴ». Ἡ θαυμασία μετάφρασις τῶν ἔργων του στὴ γαλλικὴ ἀπὸ τὸν Amyot ἦταν τὸ πιὸ διαδομένο στὴν Εὐρώπῃ βιβλίον 16. καὶ 17. αἰῶνα. Ὁ Σαίξπηρ τρεῖς τραγωδίες του, τὸν Ἰούλιο Καίσαρα, τὸν Κορίολανδ καὶ τὸν Ἀντώνιο καὶ Κλεοπάτρα, τίς ἐμπνεύστηκε ἀπὸ τοὺς ὁμώνυμους βίους τοῦ Πλουτάρχου. Ὁ Πλούταρχος ἦταν ὁ ἀγαπημένος συγγραφέας τοῦ Francis Bacon, τοῦ Montesquieu, τοῦ Rousseau. Ἀλλὰ καὶ στὸν 19. αἰ. καὶ στὰ χρό-

νια μας ὁ Πλούταρχος εἶναι ἓνας ἀπὸ τοὺς συγγραφεῖς τῆς ἀρχαιότητος ποὺ διαβάζονται περισσότερο σ' ὅλον τὸν κόσμον.

Ἡ ἀναγέννηση τῶν ἐλληνικῶν γραμμάτων τὸν 2. καὶ 3. μ.Χ. αἰῶνα φανερώνεται καὶ στὴν ἱστοριογραφία· οἱ ἱστορικοὶ ὁμῶς γιὰ τοὺς ὁποίους θὰ γίνη λόγος παρακάτω δὲν εἶναι ἀνεξάρτητοι, ὅπως ὁ Πλούταρχος, ἀλλὰ μιμοῦνται τοὺς ἱστορικοὺς τῶν κλασσικῶν χρόνων. Ὁ Ἀρριανὸς λ.χ. θέλει νὰ εἶναι ἓνας δεύτερος Ξενοφώντας, ὁ Κάσιος Δίωνας ἓνας ἄλλος Θουκυδίδης. Τὰ ἔργα τοὺς ἀν καὶ δὲν ἔχουν πρωτοτυπία εἶναι ἀρκετὰ ἀξιόλογα.

ΑΡΡΙΑΝΟΣ (περίπου 95 - 175 μ.Χ.)

Βίος. Ὁ Φλάβιος Ἀρριανὸς γεννήθηκε στὴν Νικομήδεια τῆς Βιθυνίας καὶ ἦταν Ρωμαῖος πολίτης. Πολὺ νέος ὑπῆρξε μαθητὴς τοῦ στωικοῦ Ἐπίκτητου, τοῦ φιλοσόφου αὐτοῦ ἀγίου, καὶ φαίνεται πὼς ἡ διδασκαλία του τοῦ ἔκαμε βαθύτατη ἐντύπωση. Τὴν ἐντύπωση αὐτὴ μᾶς τὴ διασώζει στὰ ἔργα του *Διατριβὰς* (4 βιβλία), ποὺ εἶναι τὰ μαθήματα τοῦ Ἐπίκτητου, καὶ *Ἐγχειρίδιον*, τὸ ὁποῖο ἀποτελεῖ ἐπιτομὴ τῶν «Διατριβῶν». Τὰ βιβλία αὐτά, ἰδιαιτέρα οἱ «Διατριβές», ποὺ μᾶς διασώζουν τὸ χαρούμενο καὶ ἐνθουσιῶδες κήρυγμα τοῦ Ἐπίκτητου γιὰ ἀνθρωπιά καὶ ψυχικὴ γαλήνη, διαβάστηκαν καὶ θαυμάστηκαν πολὺ καὶ στὴν ἀρχαιότητα καὶ στὶς μέρες μας. Ὁ Ἀρριανὸς ἀνανεώνει τὴν παράδοση τῶν παλαιότερων ἱστορικῶν ποὺ ἦταν καὶ ἀνθρωποὶ τῆς δράσεως. Ἀξιωματικὸς στὶς ρωμαϊκὲς λεγεῶνες πολέμησε τοὺς Ἀλανοὺς ἐπὶ Ἀδριανοῦ, τὸ 130, πῆρε πολιτικὰ ἀξιώματα· ἀπὸ τὸ 131 - 137 ἦταν διοικητὴς τῆς Καππαδοκίας. Τὸ 147 τὸν βρῖσκομε ἄρχοντα στὴν Ἀθήνα. Λίγο ἀργότερα φαίνεται ὅτι ἀποτραβήχτηκε στὴν γενέτειρά του, ὅπου ἔζησε τὸ ὑπόλοιπο τῆς ζωῆς του καὶ ἔγραψε τὰ περισσότερα ἔργα του.

Ἔργα. Ὁ Ἀρριανός, ὅπως εἶπαμε, ἔχει ὡς πρότυπό του τὸν Ξενοφῶντα ἀπὸ τὸν ὁποῖο δανείστηκε καὶ τοὺς τίτλους μερικῶν ἔργων του. Ἔτσι ἔγραψε τίς *Διατριβές* καὶ τὸ *Ἐγχειρίδιον*, ὅπως ἐκεῖνος τὰ *Ἀπομνημονεύματα*, τὴν *Ἀνάβαση τοῦ Κύρου* ἐπίσης *Κυνήγετικόν*. Ἄλλα συγγράμματα τοῦ Ἀρριανοῦ ποὺ σώθηκαν εἶναι ἡ *Ἰνδική* καὶ ὁ *Περὶ πλοῦς τοῦ Εὐξείνου Πόντου*, σπουδαίου καὶ τὰ δύο γεωγραφικοῦ περιχομένου, *Τέχνη τακτική* (δηλ. περὶ πολεμικῆς τέχνης) καὶ ἓνα ἀπόσπασμα ἀπὸ τὴν *Ἀλανική* (ἱστορία τῆς χώρας τῶν Ἀλανῶν) ποὺ ἐπιγράφεται *Ἐκταξις κατ' Ἀλανῶν*. Χάθηκαν τὰ *Βιθυνικά*, τὰ *Παρθικά* καὶ τὰ *μετ' Ἀλέξανδρου*.

Ἀπὸ τὰ ἱστορικά του ἔργα τὸ καλύτερο εἶναι ἡ *Ἀνάβασις Ἀλέξανδρου*, ποὺ εἶναι καὶ τὸ καλύτερο ἀπ' ὅλα τὰ ἔργα ποὺ ἔχομε ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα γιὰ τὸν Μ. Ἀλέξανδρο. Τὸ βιβλίον δὲν ἱστορεῖ μόνο τὴν ἐκστρατεία τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου στὴν Ἀσία, ἀλλὰ ὅλα τὰ γεγο-

νότα από την στιγμή της ανόδου στον θρόνο του Μ. Ἀλεξάνδρου ὡς τὸν θάνατό του. Ἀπὸ τὸ ἔργο ἀπόκλεισε ἀδίστακτα τὶς μυθώδεις πηγές (κυρίως τὸν βίο τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου τοῦ Ψευδοκαλλισθένη πού ὁ πυρήνας του εἶχε σχηματισθῇ στὶς ἀρχές τοῦ 1. π.Χ. αἰ., τὴν ὀριστική του ὁμῶς μορφή τὴν ἔλαβε τὸν 3. μ.Χ. αἰ.) πού εἶχε χρησιμοποιήσει ἓνας προγενέστερος ἱστορικός τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου, ὁ Ρωμαῖος Κόιντος Κοῦρτιος Ροῦφος (μέσα τοῦ 1. μ.Χ. αἰ.), ἀν καὶ οἱ πηγές αὐτὲς ἦταν σὲ μεγάλη ὑπόληψη αὐτὴ τὴν ἐποχὴ πού κυριαρχεῖ ἡ σοφιστική. Ὁ ἴδιος μᾶς λέει ὅτι ἡ ἀφήγησή του στηρίζεται στὶς ἱστορίες τοῦ Πτολεμαίου καὶ τοῦ Ἀριστόβουλου, σύγχρονων τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου καὶ πού ἔλαβαν μέρος στὴν ἐκστρατεία. Ἐπίσης καὶ σὶὺ σύγγραμμά του Ἰνδικὴ ἀντλήσε ἀπὸ τὰ ἔργα τῶν σύγχρονων τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου, Νέαρχου καὶ Μεγασθένη.

Σχετικὰ μὲ τὴν γλῶσσα, παρατηροῦμε πῶς ὁ Ἀρριανός, ὅπως ὁ Λουκιανός, εἶναι οἱ μόνοι ἀπὸ τοὺς ἀττικιστὲς συγγραφεῖς πού μιμοῦνται καλότερα τὴν ἀττική διάλεκτο τῆς κλασσικῆς ἐποχῆς.

Ἀππιανός (ἀκμ. γύρω στὸ 160 μ.Χ.). Ὁ Ἀππιανός, σύγχρονος σχεδὸν μὲ τὸν Ἀρριανό, ἦταν Ἕλληνας ἀπὸ τὴν Ἀλεξάνδρεια, ἀργότερα ὁμῶς ἦλθε στὴν Ρώμη ὅπου ἀσχοῦσε τὸ ἐπάγγελμα τοῦ δικηγόρου· κατόπι ἐγίνε ὑπάλληλος τοῦ ρωμαϊκοῦ κράτους πιθανόν στὴν Αἴγυπτο. Ἐπὶ Μάρκου Αὐρηλίου (161 - 180 μ.Χ.) ἔγραψε τὰ Ρωμαϊκά, δηλαδὴ ρωμαϊκὴ ἱστορία ἀπὸ τὰ μυθικὰ χρόνια ὡς τὴν ἐποχὴ τοῦ Βεσπασιανοῦ. Τὸ ἔργο ἀρχικὰ ἀποτελεῖται ἀπὸ 24 βιβλία ἀπὸ τὰ ὁποῖα σήμερα ἔχομε σχεδὸν πλήρη τὰ βιβλία 6 - 8 (ἱστορία τῆς Ἰσπανίας, ἱστορία τοῦ Ἀννίβα, ἱστορία τῆς Λιβύης), τὸ δεύτερο μέρος τοῦ 9 (ἱστορία τῆς Ἰλλυρίας) καὶ τὰ 11 - 17 (ἱστορία τῆς Συρίας, ἱστορία τοῦ Μιθριδάτου, ἱστορία τῶν ἐμφυλίων πολέμων), καθὼς καὶ ἀποσπάσματα ἀπὸ τὰ ἄλλα. Τὸ ἔργο τοῦ Ἀππιανοῦ εἶναι πολὺτιμο γιὰ μᾶς ἱστορεῖ γεγονότα (ὅπως λ.χ. τοὺς ἐμφυλίους πολέμους) γιὰ τὰ ὁποῖα δὲν ἔχομε πληροφορίες ἀπὸ ἄλλου καὶ γιὰ τὴν ἀντλεῖ ἀπὸ πολὺ καλὲς πηγές. Ἐπὶ πλέον ὁ Ἀππιανός γράφει — πράμα σπάνιο γιὰ τὴν ἐποχὴ — μὲ σαφήνεια καὶ χωρὶς στόμφο καὶ ἐπιτήδευση.

Κάσσιος Δίων Κοκκηγιανός (155 - 235 μ.Χ.). Ὁ Κάσσιος Δίων Κοκκηγιανός γεννήθηκε στὴν Νίκαια τῆς Βιθυνίας, ἀλλὰ νωρὶς ἦλθε καὶ ἐγκαταστάθηκε στὴν Ρώμη ὅπου καὶ ἔλαβε διάφορα πολιτικὰ ἀξιώματα καὶ δύο φορές ἐγίνε ὑπάτος. Ἐγραψε Ρωμαϊκὴν ἱστορίαν ἀπὸ τοὺς μυθικοὺς χρόνους ὡς τὴν ἐποχὴ του. Τὸ ἔργο ἀποτελεῖται ἀπὸ 80 βιβλία, ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἔχομε σχεδὸν πλήρη 25 βιβλία, δηλ. τὰ βιβλία 36 - 60, πού ἱστοροῦν τὰ γεγονότα ἀπὸ τὸ 68 π.Χ. ὡς τὸ 47 μ.Χ. Γιὰ τὰ βιβλία 61 - 80 ἔχομε τὴν ἐπιτομὴ τοῦ Ξιφιλίνου (βυζαντινοῦ λόγιου τοῦ 11. μ.Χ. αἰ.), τῶν βιβλίων 1 - 21 καὶ 44 - 80 τὸ περιεχόμενο κατὰ ἓνα μεγάλο μέρος διασώζεται καὶ σ' ἓνα εἶδος ἱστορικοῦ ἐγχειριδίου (Ἐπιτομὴ ἱστοριῶν) τοῦ βυζαντινοῦ λόγιου τοῦ 12. αἰ. Ἰωάννη Ζωναρά.

Τὰ τμήματα πού σώθηκαν ἀπὸ τὸ ἔργο τοῦ Κάσιου εἶναι πολὺ τιμὰ, γιὰτὶ μᾶς πληροφοροῦν γιὰ μιὰ σπουδαιότατη περίοδο τῆς ρωμαϊκῆς ἱστορίας γιὰ τὴν ὁποία δὲν ἔχομε εἰδήσεις, ἐπειδὴ χάθηκαν τὰ ἔργα τῶν σύγχρονων πρὸς τὰ γεγονότα ἱστορικῶν. Ἄν καὶ δὲν ἔχει τὸ ἱστορικὸ ἐπιστημονικὸ πνεῦμα τοῦ Πολύβιου, ὅμως ἐργάστηκε εὐσυνείδητα. Οἱ χρονολογίες του εἶναι ἀκριβεῖς καὶ οἱ ἀφηγήσεις του σαφεῖς καὶ οὐσιώδεις. Ἀντίθετα οἱ δημηγορίες πού παρεμβάλλει — κατὰ τὸ σύστημα τοῦ Θουκυδίδη — εἶναι πολὺ μικρῆς ἀξίας. Ὁ Κάσιος ἀπομιμνεῖται τὸν Θουκυδίδη καὶ στὴν γλώσσα καὶ στὸ ὅφος.

Ἡ ρωδιανὸς (περίπου 170 - 255 μ.Χ.). Ὁ Ἡρωδιανὸς κατάγεται ἀπὸ τὴ Συρία, ἀλλὰ ἔζησε στὴν Ρώμῃ ὅπου εἶχε θέση αὐτοκρατορικοῦ ὑπαλλήλου. Ἐγράψε *Τῆς μετὰ Μάρκον βασιλείας ἱστορίαι* (8 βιβλία), δηλ. ἱστορία τῶν γεγονότων ἀπὸ τὸν θάνατο τοῦ Μάρκου Αὐρηλίου (180 μ.Χ.) ὡς τὴν ἀνοδοὶ στὸ θρόνον τοῦ Γορδιανοῦ τοῦ Γ' (238 μ.Χ.). Ἐπειδὴ εἶναι σύγχρονος πρὸς τὰ ἱστορούμενα, τὸ ἔργο του ἔχει μεγάλη ἀξία. Ἀπὸ τὸν Ἡρωδιανὸ κυρίως ξέρομε τὰ σχετικά μὲ τὴν βασιλεία τοῦ Κόμμοδου, τοῦ Σεπτίμιου Σεβήρου, τοῦ Καρακάλλα, τοῦ Ἀλεξάνδρου Σεβήρου.

Εἶδος ἱστορικῶ βιβλίου εἶναι καὶ τὰ *Στρατηγήματα* τοῦ Μακεδὸνα ρήτορα Πολύαινου (μέσα τοῦ 2. μ.Χ. αἰ.), συλλογὴ στρατιωτικῶν τεχνασμάτων ἀντλημένων ἀπὸ καλλίστερες φιλολογικὲς πηγές.

Ἐδῶ πρέπει νὰ μνημονευτοῦν ἀκόμη ὁ γεωγράφος *Στράβωνας* καὶ ὁ περιηγητὴς *Παυσανίας*.

Στράβων (περίπου 64 π.Χ. - 19 μ.Χ.). Ὁ Στράβωνας γεννήθηκε στὴν Ἀμάσεια τοῦ Πόντου ἀπὸ οἰκογένεια πού κατάγονταν ἀπὸ τὴν Κρήτη. Εἶναι ὁ γεωγράφος τῶν μέσων χρόνων ὅπως ὁ Ὅμηρος ὁ ποιητής. Ἐζήσε μερικὰ χρόνια στὴν Ρώμῃ (ἀπὸ τὸ 29 - 24 π.Χ. γιὰ πρώτη φορά, καὶ πάλι ἀργότερα) καὶ περιηγήθηκε ἓνα μεγάλο μέρος τοῦ τότε γνωστοῦ κόσμου. Ἀπὸ τὰ συγγράμματά του ἔχομε, μὲ μερικὰ κενά, τὰ *Γεωγραφικά* σὲ 17 βιβλία, ἀπὸ τὰ ὁποῖα τὸ 1 καὶ 2, πού περιέχουν τὴν φυσικὴ καὶ μαθηματικὴ γεωγραφία, ἀποτελοῦν τὴν εἰσαγωγὴν, τὰ βιβλία 3 - 10 εἶναι γεωγραφία τῆς Εὐρώπης, τὰ 11 - 16 τῆς Ἀσίας καὶ τὸ 17 τῆς Ἀφρικῆς. Ὁ Στράβωνας, ἀντίθετα ἀπὸ ὅλους τοὺς ὡς τὴν ἐποχὴν τοῦ γεωγράφου πού καταγίνονταν μόνο μὲ τὰ περίεργα (θαυμάσια) κάθε χώρας, βασιῖζει τίς περιγραφὰς του στὴν κλιματολογικὴ κατάσταση καὶ ἑδαφικὴ σύσταση τῶν διαφόρων χωρῶν. Ἀποδείχνει πόσο οἱ φυσικοὶ ὁροὶ (περιβάλλον) ἐπιδροῦν στὴν ἱστορικὴ πορεία τῶν λαῶν. Βέβαια τὸ ἔργο περιέχει καὶ ἀρκετὲς πλάνες, γιὰτὶ τὰ μέσα ἐρεῦνης ἦταν τότε πολὺ περιορισμένα· ἀλλὰ ὁ Στράβωνας μένει πάντα ὁ πρῶτος μὲ ἀληθινὴ ἐπιστημονικὴ ἀντίληψη γεωγράφος καὶ τὸ ἔργο του πολὺ τιμὸ, ἰδίως γιὰ τὴν ἱστορικὴ γεωγραφία. Ἡ γλώσσα τοῦ Στράβωνα εἶναι, μὲ λίγες ἰδιορρυθμίες, ἡ Κοινὴ τῆς ἐποχῆς.

Παυσανίας (2. μ.Χ. αιώνας). Ὁ περιηγητής Παυσανίας κατὰ γοταν ἀπὸ τὴν περὶ τὸ Σίπυλο Μαγνησία, νοτιώτερα ἀπὸ τὴν Τρωάδα. Ἦταν, φαίνεται, εὐκατάστατος, ἀγαποῦσε τὰ ταξίδια καὶ ἤθελε νὰ μαθαίνει. Τὸ ἔργο του Ἑλλάδος περιήγησις, σὲ 10 βιβλία, εἶναι καὶ σήμερα ὁ καλύτερος ὁδηγὸς γιὰ τὶς ἀρχαιολογικὲς ἐρευνες. Ὁ συγγραφέας ξεκινᾷ ἀπὸ τὴν Ἀττικὴν, στὴν ὁποία ἀφιερώνει τὸ πρῶτο βιβλίον, διατρέχει ὁλόκληρη τὴν Πελοπόννησο, ἔρχεται κατόπι στὴν Βειωτία καὶ καταλήγει στὴν Φωκίδα. Περιέρχεται ἔτσι ὅλη τὴν κάτω τῶν Θερμοπυλῶν ἡπειρωτικὴ Ἑλλάδα καὶ περιγράφει κυρίως τὰ ἀρχαῖα μνημεῖα δὲν παραλείπει ὅμως νὰ ἀναφέρῃ καὶ διάφορα ἄλλα περίεργα πράγματα, κατὰ τὴν συνήθεια τῆς ἐποχῆς. Συχνὲς εἶναι στὸ ἔργο του οἱ ἱστορικὲς καὶ μυθολογικὲς παρεκβάσεις. Οἱ ἱστορικὲς του πληροφορίες δὲν ἔχουν τὴν ἴδια ἀξία μὲ τὶς τοπογραφικὲς καὶ ἀρχαιολογικὲς. Γενικὰ τὸ βιβλίον τοῦ Παυσανία εἶναι πολύτιμο. Οἱ ἀνασκαφὲς τῶν Δελφῶν ἐπικύρωσαν ἀκόμη μιὰ φορὰ τὴν ἀκρίβεια τῶν πληροφοριῶν του. Τὸ ἔργο, γιὰ τὸ ὁποῖο ὁ Παυσανίας δούλεψε πολλὰ χρόνια, φαίνεται πῶς συμπληρώθηκε γύρω στὰ 175 - 180 μ.Χ.

Ἡ γλώσσα τοῦ Παυσανία εἶναι ἡ ἀττικίζουσα τῶν λογίων τῆς ἐποχῆς, ἀλλὰ μὲ πολλὰς ἰδιορρυθμίες καὶ ἀρχαϊσμοὺς ποὺ κάνουν μερικὲς φορὲς τὴν ἐκφρασὴν του ἀσαφῆ.

Εἶδος περιηγητικῶν βιβλίων εἶναι καὶ ἡ σωζόμενη ἐπιτομὴ (ποῦ ἐπιγράφεται Περὶ πόλεων) τοῦ ἔργου Ἑθνικὰ τοῦ Στέφανου τοῦ Βυζαντίου (ἀρχὲς τοῦ 6. μ.Χ. αἰ.), καθὼς καὶ ὁ Συνέκδημος τοῦ Ἱεροκλέους (μέσα περίπου τοῦ 6. μ.Χ. αἰ.), ἀπογραφικὸ ἐγχειρίδιον τῶν ἐπαρχιῶν καὶ πόλεων τοῦ βυζαντινοῦ κράτους.

Οἱ ἱστορικοὶ τοῦ 4. - 6. μ.Χ. αἰ. Στοὺς μετὰ τὸν Μ. Κωνσταντῖνον χρόνους ἡ ἱστοριογραφία ζέπτει. Οἱ ἱστορικοὶ τοῦ 4. καὶ 5. μ.Χ. αἰ. ἐξαρτῶνται ἀπὸ τὴν δεύτερην σοφιστικὴν στὸ ὕψος καὶ ἀπὸ τὸ νεοπλατωνισμὸν στὶς θρησκευτικὰ δοξασιές. Μόνο τὸν 6. αἰ. ζῇ ἕνας ἀξιόλογος ἱστορικός, ὁ Προκόπιος. Ὁ Εὐνάπιος (4. μ.Χ. αἰ.) ἔγραψε Ἱστορικὰ Ἀπομνημονεύματα ποὺ χάθηκαν, καὶ Βίους σοφιστῶν, οἱ ὁποῖοι σώθηκαν καὶ εἶναι πολὺ σπουδαῖοι γιὰ τὴν ἱστορίαν τοῦ νεοπλατωνισμοῦ. Συνεχιστὲς τοῦ Εὐνάπιου εἶναι ὁ Ὀλυμπιόδωρος καὶ ὁ Πρίσκος. Ἀπὸ τὸν τελευταῖον ἔχομε ἕνα ἀπόσπασμα στὸ ὁποῖον ἐκθέτει τὶς ἐντυπώσεις του ἀπὸ τὴν μετάβασίν του στὴν αὐτὴν τοῦ βασιλιᾶ τῶν Ὀννων Ἀττίλα.

Ὁ Ζώσιμος (περίπου 450 - 510 μ.Χ.) μᾶς διάσωσε τὴν Νέα ἱστορίαν του (6 βιβλία) μέρη ἀπὸ τὰ ἔργα τοῦ Εὐνάπιου καὶ τοῦ Ὀλυμπιόδωρου. Ἡ ἱστορία του ἀρχίζει ἀπὸ τὴν βασιλείαν τοῦ Ὀκταβιανοῦ καὶ φθάνει ὥς τὸ ἔτος 410. Θερμὸς εἰδωλολάτρης ὁ Ζώσιμος, ἀποδίδει τὴν παρακμὴν τοῦ ἀρχαίου κόσμου στὴν ἐπικράτησιν τοῦ χριστιανισμοῦ καὶ στὴν ὀργὴν τῶν θεῶν γιὰ τὴν παραμέλησιν τῆς λατρείας τους.

Προκόπιος (περίπου 500 - 563 μ.Χ.). Ὁ Προκόπιος, ἀπὸ τὴν Καισάρεια τῆς Παλαιστίνης, ἔζησε στὰ χρόνια τοῦ Ἰουστινιανοῦ καὶ

ήταν ανώτερος υπάλληλος της αύλης. Τὸ 562 ἔγινε καὶ ἑπαρχος Κωνσταντινουπόλεως. Εἶναι ὁ ἀξιολογώτερος Ἑλληνας ἱστορικός ὕστερα ἀπὸ τὸν Πολύβιο. Τὰ ἔργα τοῦ Προκόπιου εἶναι: α) *Τῶν καθ' ἑαυτὸν ἱστοριῶν ὀκτὼ βιβλία*, στὸ ὁποῖο περιγράφει ἀπὸ αὐτοψία (ἦταν συνοδὸς καὶ σύμβουλος τοῦ στρατηγοῦ Βελισάριου στὶς ἐκστρατεῖες) τοὺς ἐπὶ Ἰουστινιανοῦ πολέμους ἐναντίο τῶν Περσῶν, τῶν Βανδάλων καὶ τῶν Γότθων καὶ μερικὰ ἄλλα γεγονότα τῶν ἐτῶν 407 - 551 μ.Χ. β) *Περὶ κτισμάτων*, δηλ. περιγραφή τῶν λαμπρῶν οἰκοδομημάτων τοῦ Ἰουστινιανοῦ· τὸ βιβλίο εἶναι πολύτιμο γιὰ τὴν ἱστορία τῆς βυζαντινῆς τέχνης. γ) *Ἀνέκδοτα*, ἔργο στὸ ὁποῖο μὲ πολὺ πικρὰ λόγια ἐπικρίνει τὴν Θεοδώρα καὶ τὸν Ἰουστινιανό. Ὁ Προκόπιος γιὰ νὰ ἀποφύγῃ τὶς διώξεις παράγγειλε καὶ ἐκδόθηκαν τὰ «Ἀνέκδοτα» ὕστερα ἀπὸ τὸν θάνατό του. Ἡ ἀξιοπιστία αὐτοῦ τοῦ ἔργου εἶναι ἀμφίβολη. Ὁ Προκόπιος ξέρεי καλὰ τὸν Ἡρόδοτο καὶ πρὸ πάντων τὸν Θουκυδίδη, ποὺ τὸν ἔχει γιὰ πρότυπο, καὶ γράφει γλώσσα σχεδὸν ἀττικῇ. Τὰ λάθη καὶ οἱ πολυλογίες τῶν ἄλλων βυζαντινῶν ἱστορικῶν δὲν ἀπαντοῦν σ' αὐτόν.

Ἀγαθίας (περίπου 536 - 592 μ.Χ.). Ὁ Ἀγαθίας στὸ ἔργο του *Περὶ τῆς βασιλείας τοῦ Ἰουστινιανοῦ*, τὸ ὁποῖο ἔγραψε μετὰ τὸν θάνατο τοῦ αὐτοκράτορα, συνεχίζει τὴν ἱστορία τοῦ Προκόπιου καὶ περιγράφει τοὺς πολέμους τοῦ Ναρσῆ ἐναντίο τῶν Γότθων, τῶν Βανδάλων, τῶν Φράγκων καὶ τῶν Περσῶν. Τὸ ἔργο ἔχει ἀξία μονάχα γιὰτὶ τὸ συγγραφέας εἶναι σύγχρονος μὲ τὰ ἱστορούμενα. Ἡ γλώσσα εἶναι ἀρχαϊζοῦσα καὶ τὸ ὕφος ἐπιτηδευμένο. Ὁ Ἀγαθίας, ὅπως εἴπαμε (βλ. σελ. 245), ἔγραψε καὶ ἐπιγράμματα καὶ κατάρτισε, ὅπως ὁ Μελέαγρος, *Συλλογὴ νέων ἐπιγραμμάτων*, στὴν ὁποία πρόσθεσε καὶ τὰ δικά του.

2. ΡΗΤΟΡΙΚΗ. ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΚΗ ΚΡΙΤΙΚΗ. Η ΔΕΥΤΕΡΗ ΣΟΦΙΣΤΙΚΗ

Ρητορικὴ καὶ λογοτεχνικὴ κριτικὴ. Εἶδαμε ὅτι ὕστερα ἀπὸ τὸν θάνατο τοῦ Δημοσθένη ἡ ἀττικὴ ρητορεία ξέπεσε καὶ ὅτι ἀπὸ τὶς ἀρχὲς τοῦ 3. π.Χ. αἱ μὲ τὸν Ἡγησία τὸ Μάγνητα παρουσιάστηκε ἡ λεγόμενη *ἄσιαν ῥητορεία*, τῆς ὁποίας τὸ κύριο χαρακτηριστικὸ εἶναι ὁ στόμφος καὶ ἡ ἐπιτήδευση. Ἡ ρητορικὴ αὐτὴ διδάσκεται πιά καὶ στὶς φιλοσοφικὲς σχολὰς καὶ στρέφεται σὲ γενικὰ φιλοσοφικὰ θέματα (θέσεις, διατριβές). Σιγὰ σιγὰ ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα μεταρτυεῖται καὶ στὴν Ρώμην καὶ Ἕλληνες ρήτορες (Ἀπολλόδωρος ἀπὸ τὸ Πέργαμο, Θεόδωρος ἀπὸ τὰ Γάδαρα καὶ ἄλλοι) τὴ διδάσκουν στοὺς ἐπιφανεῖς Ρωμαίους.

Στὰ χρόνια ὅμως τοῦ Ὀκταβιανοῦ ἀρχίζει μιὰ ἀντίδραση — κυρίως μὲ τὸν Καϊκίλιο ἀπὸ τὴν Καλὴ Ἀκτὴ καὶ τὸν Διόνυσο ἐπὶ Ἀλικαρνασσά — ἐναντίο τῆς ἀσιανῆς ρητορείας καὶ ἐνα κήρυγμα ἀποτροπῆς στοὺς ἀττικοὺς ρήτορες. Ἔτσι παρουσιάστηκε ὁ *ἀττικισμὸς* καὶ οἱ *ἀττικιστὲς* ρήτορες, οἱ ὁποῖοι ὑποστηρίχτηκαν ἀπὸ τὸν Αὐγουστο καὶ τελικὰ ἐπικράτησαν.

Ἡ νέα αὐτὴ ρητορικὴ μὲ τὴν θεωρίαν τῆς τῆς μιμήσεως, χωρὶς νὰ τὸ θέλῃ, θέτει ζητήματα λογοτεχνικῆς κριτικῆς καὶ αἰσθητικῆς: Ποῖο εἶναι τὸ καλὺτερον εἶδος ρητορείας; Ποῖα εἶναι τὰ καλὺτερα πρότυπα γιὰ μίμηση; Ἀπαντήσεις σὲ τέτοια περίπου ἐρωτήματα ἀποτελοῦν τὰ ἔργα τοῦ Καικιλίου καὶ τοῦ Διονύσιου τοῦ Ἀλικαρνασσεῖ. Ἔργο πιθανὸν τοῦ Καικιλίου εἶναι ὁ λεγόμενος Κανὼν (ὁ γνωστὸς κατάλογος τῶν δέκα σπουδαιότερων ἀττικῶν ρητόρων βλ. σελ. 207). Ἀπὸ τὰ ἔργα τοῦ ἔχομε μονάχα ἀποσπάσματα.

Προϊόντα τέτοιων τάσεων εἶναι οἱ πραγματεῖες «Περὶ ἔρμηνείας» καὶ «Περὶ ὕψους». Τὸ Περὶ ἔρμηνείας σύγγραμμα, ποὺ ἀποδίδεται σὲ κάποιον Δημήτριον γιὰ τὸν ὁποῖον δὲν ξέρομε τίποτε, φαίνεται ὅτι γράφηκε τὸν 1. μ.Χ. αἰ. καὶ εἶναι ἓνα ἐγχειρίδιον ρητορικῆς μὲ παρεμβάσεις λογοτεχνικῆς κριτικῆς καὶ αἰσθητικῆς. Στὴν πραγματεία αὕτη συναντοῦμε γιὰ πρώτη φορὰ τὴ γνωστὴ διαίρεση τοῦ ὕψους σὲ ὑψηλόν, μέσον (ἡ γλαφυρόν) καὶ ἰσχνόν (ἡ ἀπλό). Ὁ ἄγνωστος συγγραφεὺς παραθέτει καλοδιαλεγμένα κομμάτια ἀπὸ ποιητῆς καὶ πεζογράφων.

Πολὺ σπουδαιότερη γιὰ τὴ λογοτεχνικὴ κριτικὴ καὶ τὴν αἰσθητικὴ εἶναι ἡ Περὶ ὕψους («Διονυσίου ἢ Λογγίνου Περὶ ὕψους») ὀνομαστὴ πραγματεία ποὺ ὡς τις ἀρχὲς τοῦ 19. αἰ. ἀποδιδόταν στὸν Κασσιό Λογγίνο (220 - 273 μ.Χ.), ἡ ἔρευνα ὅμως ἔδειξε ὅτι δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι δική του καὶ ὅτι γράφηκε πολὺ νωρίτερα, πιθανώτατα στὰ μέσα τοῦ 1. μ.Χ. αἰώνα. Ὁ συγγραφεὺς, παρ' ὅλες τὶς εἰκασίες ποὺ ἔγιναν, μένει ἀκόμη ἄγνωστος. Τὸ ἔργο ἔφθασε ὡς ἐμᾶς σὲ κακὴ κατάστασι. ἔχει ἔξι μεγάλα χάσματα καὶ μπορούμε νὰ τοῦμε πὼς μόνις τὰ δύο τρίτα ἀπ' αὐτὸ σώθηκαν. Παρ' ὅλα αὐτὰ τὸ μικρὸ αὐτὸ σύγγραμμα εἶναι τὸ σπουδαιότερο ἔργο λογοτεχνικῆς κριτικῆς καὶ αἰσθητικῆς ποὺ ἔχομε ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα. Οἱ κρίσεις τοῦ συγγραφέα δείχνουν δυνατὸ νοῦ καὶ λεπτὴ καλαισθησία. Ὑψος στὸν λόγο, γράφει ὁ ἄγνωστος συγγραφεὺς, παρέχουν οἱ ὑψηλές ἰδέες («ὑψος μεγαλοφροσύνης ἀπήχημα» IX, 2), τὸ ὑψηλὸ καὶ εὐγενικὸ φρόνημα («ἀδύνατον μικρὰ καὶ δουλοπρεπὴ φρονούντας καὶ ἐπιτηδεύοντας... θαυμαστόν τι καὶ τοῦ παντὸς αἰῶνος ἐξενεργεῖν ἄξιον» IX, 3), τὸ πάθος καὶ ἡ ἀληθινὴ συγκίνηση («πάθος ὕψους μετέχει τοσοῦτον, ὅσπον ἦθος ἡδονῆς» XXIX, 2)· δὲν παραγνωρίζει ὅμως καὶ τὴν ἀξία τῆς μορφῆς, τὸ ἐπιμελημένο δηλ. ὕψος («φῶς τῶ ὄντι ἴδιον τοῦ νοῦ τὰ καλὰ ὀνόματα» XXX, 1). Ἀληθινὰ ὡραῖο καὶ ὑψηλὸ εἶναι ἐκεῖνο ποὺ ἀρέσει πάντα καὶ σὲ ὅλους («ὅλως δὲ καλὰ νόμιζε ὕψη καὶ ἀληθινὰ τὰ διὰ παντὸς ἀρέσκοντα καὶ πᾶσι» XII, 4)· αὐτὸ μιλάει στὴν ἀνθρώπινη ψυχὴ μόνο του καὶ τὴν κάνει νὰ γεμίζῃ ἀπὸ ἀνέκφραστη χαρὰ («φύσει γάρ πως ὑπὸ τάληθοῦς ὕψους ἐπαίρεται τε ἡμῶν ἡ ψυχὴ καὶ γαῦρόν τι ἀνάστημα λαμβάνουσα πληροῦται χαρᾶς καὶ μεγαλαυχίας, ὡς αὐτὴ γεννήσασα ἔπερ ἤκουσε» VII, 3). Κάνει ἐνδιαφέρουσες συγκρίσεις τῆς Ἰλιάδας καὶ τῆς Ὀδύσσειας, τοῦ Δημοσθένους καὶ τοῦ Κικέρωνα. Ὡς τὰ ἄριστα ὑποδείγματα ὑψηλοῦ λόγου βρίσκει τὰ ἔργα τοῦ Ὀμήρου, τοῦ Πλάτωνα καὶ τοῦ Δημοσθένους· γιὰ τὸν τελευταῖο μιλάει

μέ τον μεγαλύτερο ένθουσιασμό. Ἀξιοσημείωτη εἶναι ἡ μνημόνευση (ΙΧ, 9) τῶν πρώτων στίχων τῆς «Γενέσεως» (τοῦ πρώτου βιβλίου τῆς Π. Διαθήκης) ὡς δείγματος ὑψηλοῦ λόγου καὶ μεγαλοπρεποῦς ἐμφανίσεως τοῦ Θεοῦ.

Ἡ δεύτερη σοφιστική. Ὁ 2. μ.Χ. αἰ. χαρακτηρίζεται πρὸ πάντων ἀπὸ τὴν ἀναγέννηση τῆς ἐπιδεικτικῆς ρητορείας. Τὸ ὄνομα δεύτερη σοφιστική δόθηκε στὴν φιλολογικὴ αὐτὴ κίνηση, γιατί αὐτὴ ἔχει μερικὰ κοινὰ χαρακτηριστικὰ μὲ τὴν σοφιστικὴ τοῦ 5. π.Χ. αἰ. Ὅπως ἐκεῖνοι οἱ σοφιστὲς πῆγαιναν ἀπὸ πόλη σὲ πόλη, ἔκαναν ἐπίδειξη τῆς τέχνης τους καὶ δίδασκαν τὴν ρητορικὴ παίρνοντας χρήματα, ἔτσι καὶ οἱ ρητοροδιδάσκαλοι ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 1. μ.Χ. αἰῶνα, ἄρχισαν νὰ ἐπισκέπτονται τὰ μεγάλα κέντρα τοῦ ρωμαϊκοῦ κράτους — ἰδιαίτερα τὴν Ρώμη — καὶ νὰ κάνουν ἐπίδειξη τῆς τέχνης τους. Ἀπὸ τίς ἀρχές τοῦ 2. μ.Χ. αἰ. οἱ ρητοροδιδάσκαλοι αὐτοὶ λέγονται σοφιστὲς καὶ ἡ ὅλη κίνηση — ποὺ ἀσκει βαθύτατη ἐπίδραση σὲ ὁλόκληρη τὴν πνευματικὴ ζωὴ τῶν χρόνων ἐκείνων — δεύτερη σοφιστική.

Οἱ σοφιστὲς αὐτοὶ δὲν ἀποβλέπουν τόσο νὰ πείσουν τοὺς ἀκροατὲς τους ὅσο νὰ τοὺς καταπλήξουν μὲ τὴν πολυμάθειά τους, τὸν στόμοφο, ἀκόμη καὶ μὲ τίς χειρονομίες. Εἶναι φυσικὸ πὼς γιὰ μιὰ τέτοια τεχνητὴ καὶ ἐντυπωσιακὴ ρητορεία ἡ γλῶσσα ποὺ μιλοῦταν, ἡ Κοινή, δὲν ἦταν τὸ κατάλληλο ὄργανο. Γράφουν λοιπὸν οἱ σοφιστὲς σὲ γλῶσσα ἀττικίζουσα. Φυσικὰ ἡ ρητορικὴ αὐτὴ μόνο στὸν γλωσσικὸ τύπο εἶναι ἀττικὴ στὴν οὐσία εἶναι ἐκεῖνο ποὺ ζητοῦσε νὰ καταπολεμήσῃ: ἁσιανή.

Ἡ δεύτερη σοφιστικὴ σημείωσε τὴ μεγαλύτερη ἀκμὴ τῆς στὰ χρόνια τῶν Ἀντωνίνων (2. μ.Χ. αἰ.). Οἱ σπουδαιότεροι ἀπὸ τοὺς σοφιστὲς εἶναι οἱ ἀκόλουθοι:

Ἀντώνιος Πολέμων (μέσα 2. μ.Χ. αἰ.). Δίδασκε στὴν Σμύρνη καὶ θεωροῦνταν σπουδαῖος. Ὁ αὐτοκράτορας Ἀδριανὸς τὸν διάλεξε γιὰ νὰ πῇ τὸν πανηγυρικὸ στὰ ἐγκαίνια τοῦ Ὀλυμπίου τῶν Ἀθηνῶν. Σώζονται δύο λόγοι του ἐπιτάφιοι.

Ἡρώδης ὁ Ἀττικὸς (101 - 177 μ.Χ.). Ὁ πλούσιος Ἀθηναῖος ποὺ στόλισε τὴν γενέτειρά του μὲ τὸ ὠδεῖο ποὺ ἔχει τὸ ὄνομά του καὶ μὲ ἄλλα κτίσματα. Ἦταν σπουδαῖος ρήτορας καὶ εἶχε πολλοὺς μαθητὲς ἀνάμεσα στοὺς ὑποίους καὶ τὸν Ρωμαῖο Αὔλο Γέλλιο, τὸν συγγραφέα (στὴ λατινικὴ) τῶν Ἀττικῶν νουκτῶν. Ἀπὸ τὰ ἔργα του σώθηκε μονάχα ὁ λόγος Περὶ πολιτείας. Ἡ ἐπίδραση τοῦ Ἀττικοῦ στοὺς σύγχρονους του καὶ τοὺς μεταγενέστερους ἦταν πολὺ μεγάλη.

Αἴλιος Ἀριστείδης (περίπου 129 - 189 μ.Χ.). Διάσημος στὴν ἐποχὴ του ἦταν καὶ ὁ Αἴλιος Ἀριστείδης ἀπὸ τὴν Βιθυνία τοῦ Πόντου, ἀλλὰ ποὺ ἔζησε πολὺν καιρὸ στὴ Σμύρνη, ἱερέας τοῦ Ἀσκληπιοῦ. Νέος ταξίδεψε στὴν Αἴγυπτο, Ἰταλία καὶ Ἑλλάδα. Ἀπὸ τὰ ἔργα του ἔχομε 55 λόγους καὶ μερικὲς ἐπιστολές. Οἱ καλύτεροι ἀπὸ τοὺς λόγους του εἶναι ὁ Περὶ ρητορικῆς, ὑπεράσπιση τῆς ρητορικῆς ποὺ τὴν ἐπικρίνει ὁ Πλάτωνας στὸν «Γοργία», ὁ Παναθηναϊκός,

σπὸν ὁποῖο συνοψίζει σὲ ἄδρῆς γραμμὲς τὴν ἱστορίαν τῶν Ἀθηναίων, ὁ Πρὸς Πλάτωνα ὑπὲρ τῶν τρεσσάρων, ἔπου ὑπερασπίζεται τοὺς Ἀθηναίους πολιτικούς, Μιλτιάδην, Θεμιστοκλῆ, Κίμωνα καὶ Περικλῆ, τοὺς ὁποίους εἶχε ἐπικρίνει πάλι ὁ Πλάτωνας, καὶ ὁ Περὶ τῆς Ρώμης ποὺ ἀποτελεῖ τὴν καλύτερη παρουσίαση τῆς ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας στὸν 2. μ.Χ. αἰώνα.

Μάξιμος ὁ Τύριος (μέσα 2. μ.Χ. αἰ.). Ὁ Μάξιμος εἶναι ὁ τύπος τοῦ ρήτορα φιλοσόφου. ἔχομε 41 Διαλέξεις, δηλ. πραγματεῖες του πάνω σὲ φιλοσοφικά θέματα.

Δίων ὁ Χρυσόστομος (περίπου 40 - 120 μ.Χ.). Ὁ Δίωνας, ποὺ γιὰ τὴν εὐγλωττίαν του ὀνομάστηκε Χρυσόστομος, γεννήθηκε στὴν Προῦσα τῆς Βιθυνίας. Ἦταν μαζί φιλόσοφος καὶ ρήτορας. Ζοῦσε στὴν Ρώμη ὡς τὸ 82 μ.Χ. Τὴν χρονιά ὅμως αὐτὴ ὁ Δομιτιανός, γιὰ ἄγνωστο λόγο, τοῦ ἀπαγόρευσε τὴν διαμονὴν στὴν Ἰταλία καὶ τὴν πατρίδα του Προῦσα. Ἀναγκάστηκε τότε νὰ ζῇ περιπλανώμενος καὶ φαίνεται πὼς ὑπόφερε πολὺ. Μετὰ τὴν πτώση τοῦ Δομιτιανοῦ (96) ἔπαψε νὰ εἶναι «ἀφ' ὑψηλοῦ» δάσκαλος τῆς ρητορικῆς καὶ τῆς φιλοσοφίας καὶ μεταβλήθηκε σὲ φλογερὸ ἀπόστολο τοῦ στωικισμοῦ. Ἀπόχτησε φήμην ἔξοχου ρήτορα καὶ ὁ αὐτοκράτορας Τραϊανὸς τοῦ ἔκαμε τὴν τιμὴ νὰ τὸν ἀκούσῃ σὲ δύο λόγους του Περὶ βασιλείας.

Ἀπὸ τὰ ἔργα του ἔχομε 80 λόγους φιλοσοφικοῦ καὶ ἠθικοῦ κυρίως περιεχομένου.

Ὁ σοφιστὴς ὅμως ποὺ ξεπερνᾷ ὅλους τοὺς ἄλλους σὲ φήμην καὶ σὲ πραγματικὴ ἀξία καὶ μπορεῖ νὰ δεχτῇ σύγκριση μὲ τοὺς μεγάλους συγγραφεῖς τῆς κλασσικῆς ἐποχῆς εἶναι ὁ Λουκιανός.

ΛΟΥΚΙΑΝΟΣ (περίπου 120 - 200 μ.Χ.)

Βίος. Ὁ Λουκιανὸς κατάγοταν ἀπὸ τὰ Σαμόσατα, μικρὴ πόλη στὴς ὄχθες τοῦ Εὐφράτη, στὴν βόρεια Συρία. Οἱ δικοί του τὸν προώριζαν γιὰ γλύπτη, ἀλλὰ ἐκεῖνος παράτησε γρήγορα τὴν τέχνην αὐτὴ καὶ ἔγινε σοφιστὴς. Στὴν ἀρχὴ ἔκανε τὸν δικηγόρο στὴν Ἀντιόχεια, ἔπειτα ὅμως προτίμησε νὰ γυρῇ εἰς πόλεις, ὅπως οἱ σοφιστῆς, γιὰ νὰ κερδίζῃ χρήματα μὲ ἐπιδεικτικὰς ἀπαγγελίας. Ταξίδεψε ἔτσι στὴν Μικρὰ Ἀσίαν, τὴν Ἑλλάδα, τὴν Ἰταλίαν καὶ τὴν Γαλατίαν (Γαλλίαν). Λίγο ὕστερα ἀπὸ τὸ 160 ὁ Λουκιανὸς ἦλθε πάλι στὴν Ἀνατολή. Οἱ περιοδεῖες τοῦ ἐξασφάλισαν κάποιαν οἰκονομικὴ ἀνεσὴ καὶ ταυτόχρονα τοῦ ἔδωσαν τὴν εὐκαιρίαν νὰ καταλάβῃ πόσο κοῦφια ἦταν ἡ σοφιστικὴ. Πῆρε τότε τὴν ἀπόφασιν νὰ τὴν σατιρίσῃ. Ἐγκαταστάθηκε λοιπὸν στὴν Ἀθήναν καὶ ἀφωσιώθηκε στὴ σπουδὴ τῆς φιλοσοφίας, κοντὰ στὸν στωικὸν Δημόνακτα, καὶ στὴν συγγραφὴ τῶν διαλόγων του.

Γιὰ τὰ τελευταῖα χρόνια τῆς ζωῆς του δὲν ἔχομε πολλὰς εἰδήσεις· ξέρομε μόνον ἀπὸ τὰ ἔργα του ὅτι ἐνάρχισε τὰ ταξίδια καὶ τίς ρητορικὰς ἐπιδείξεις καὶ ὅτι στὸ τέλος πῆρε κάποιαν καλὴν δικαστικὴν θέσιν στὴν Αἴγυπτον. Ἀγνοοῦμε πότε ἀκριβῶς πέθανε.

Έργα. Στὸν Λουκιανὸ ἀποδίδονται 83 συγγράμματα ἀπὸ τὰ ὁποῖα 70 περίπου ἡ ἔρευνα θεωρεῖ γνήσια. Αὐτὰ εἶναι ἐπιδεικτικοὶ λόγοι, σατιρικοὶ διάλογοι καὶ δύο μικρὲς πλαστὲς ἱστορίες 'Αληθοῦς ἱστορίας', β' καὶ Λούκιος ἡ ὄνος. Τὸ τελευταῖο αὐτὸ ἔργο, γιὰ γλωσσικοὺς κυρίως λόγους, θεωρεῖται νόθο. Ἡ ἔρευνα πιστεύει πὺς τόσο ὁ συγγραφέας τοῦ ἔργου αὐτοῦ ὅσο καὶ ὁ Ρωμαῖος Ἀπουλῆιος στ μυσθιστόρημά του γιὰ τὸν γάιδαρς ἀντλοῦν ἀπὸ τὶς χαμένες Μεταμορφώσεις τοῦ Λούκιου ἀπὸ τὴν Πάτρα πὺς τὸν μνημονεύει ὁ Φῶτιος. Στὸν Λουκιανὸ ἀποδίδονται ἀκόμη 2 δραματικὰ παιχνίδια καὶ 53 ἐπιγράμματα.

Τὸ κριτικὸ πνεῦμα εἶναι, ὡς γνωστὸ, σπάνιο στοὺς αἰῶνες τῆς παρακμῆς. Μὲ τὸ πνεῦμα αὐτὸ ξεχωρίζει ὁ Λουκιανὸς ἀνάμεσα σὲ ὅλους τοὺς σύγχρονούς του. Σὲ ἐποχὴ πὺς δὲν ὑπῆρχε προσωπικὴ σκέψη, ὅπου οἱ φιλόσοφοι καὶ οἱ ρήτορες ἀνῆκαν σὲ σχολὲς πὺς ἀναμασοῦσαν τὶς παλιὰς διδασκαλίες, ὁ Λουκιανὸς πραγματεύεται ὅλα τὰ ζητήματα μὲ πλήρη ἀνεξαρτησία. Στὸ ἔργο του, τὸ τόσο ποικίλο, ξεχωρίζουν οἱ φιλοσοφικὲς καὶ θρησκευτικὲς σάτιρες, οἱ κοινωνικὲς καὶ ἠθικὲς, καὶ οἱ φιλογολικὲς.

Ὁ Λουκιανὸς θεωρητικὰ δὲν εἶναι σκεπτικιστὴς, εἶναι ὅμως στὴν πράξη. Ἡ κριτικὴ του εἶναι καθαρὰ ἀρνητικὴ. Διακηρύσσει τὴ χρεοκοπία τῆς φιλοσοφίας, χωρὶς νὰ βάζῃ τίποτε στὴ θέση της. Ὁ Λουκιανὸς δὲν δέχεται ὅτι ἡ φιλοσοφία εἶναι ἐπιστῆμη γιὰτὶ «ὑπάρχουν πολλὲς φιλοσοφίες καὶ καμμιά δὲν συμφωνεῖ μὲ τὴν ἄλλη οὔτε στὶς ἀρχὲς οὔτε στοὺς σκοποὺς» (Παράσιτος 27) καὶ γιὰ νὰ ἐκλέξῃ κανεὶς τὴν καλύτερη «χρειάζεται διακόσια χρόνια γιὰ νὰ τὶς γνωρίσῃ ὅλες» (Ἑρμὸς 48). Τὸ καλύτερο πὺς ἔχει κανεὶς νὰ κάμῃ εἶναι νὰ μὴ προσκολληθῇ σὲ τίποτε καὶ νὰ ζῇ μιὰ ζωὴ φρόνιμη ὅπως οἱ ἀπαίδευτοι (Μένιππος ἡ Νεκρομαντεία 21). Στὶς θρησκευτικὲς του σάτιρες ὁ Λουκιανὸς δείχνει τὶς ἀντιφάσεις τῶν διαφόρων μύθων καὶ σχεδὸν παρουσιάζει τοὺς θεοὺς γελοίους. Στὶς κοινωνικὲς καὶ ἠθικὲς του σάτιρες μὲ πολὺ πνεῦμα σατιρίζει στοὺς ἀρχαῖστὲς τῆς ἐποχῆς του πὺς δὲν ἔγραφαν γιὰ νὰ ἐκφράσουν ἰδέες, ἀλλὰ μονάχα γιὰ νὰ χρησιμοποιοῦσαν παλιὰς σπᾶνιες λέξεις.

Δὲν πρέπει ὅμως κανεὶς νὰ νομίσῃ ὅτι ὁ Λουκιανὸς γράφει μόνο γιὰ νὰ μᾶς κάνῃ νὰ γελάσωμε. Τὸ ἔργο του διαπνέεται ἀπὸ βαθύτατὴ ἀγάπῃ γιὰ τὸν ἄνθρωπο, ὑπερασπίζει θαρραλέα τὴ γνήσια ἑλληνικὴ «παίδευση» καὶ ἀσφαλῶς διδάσκει περισσότερο ἀπὸ πολλοὺς ἀνόητους ἠθικολόγους σύγχρονούς του καὶ μεταγενέστερους.

Ἡ τέχνη του. Ὁ Λουκιανὸς σπούδασε τὴν τέχνη τοῦ διαλόγου στὸν Πλάτωνα καὶ τὸν κωμικὸ ποιητὴ Μένανδρο. Ἀπὸ τοὺς κυνικοὺς (κυρίως ἀπὸ τὸν Μένιππο τὸν Γαδαρηνὸ) πῆρε τὸ δηκτικὸ πνεῦμα. Ὁ Ἀριστοφάνης τὸν δίδαξε πὺς μιὰ ποιητικὴ φαντασία μπορεῖ νὰ χρωματίζῃ τὶς σκηνὲς τῆς καθημερινῆς ζωῆς. Ὁ ἴδιος στὸν Δις κατηγόρου μενον (34) μᾶς ἐξηγεῖ τὴν τέχνη του, δηλ. πὺς τὸν πλατωνικὸ διάλογο πὺς χανόταν, ὅπως λέει, στὰ σύννεφα καὶ σὲ σκοτεινὲς ἀναζητήσεις,

τὸν προσγείωσε καὶ τὸν συνταίριασε μὲ τὴν κωμωδία. Πραγματικά οἱ διάλογοι τοῦ Λουκιανοῦ ἔχουν τὴν ζωντάνια καὶ τὴ λεπτὴ χάρη τῶν κωμωδιῶν τοῦ Ἀριστοφάνη καὶ τοῦ Μενάνδρου. Σχεδὸν εἶναι μίμοι σὲ πεζὸ λόγο. Οἱ χαρακτῆρες τῶν προσώπων διαγράφονται προσεκτικά. Κωμικὴ ἀλήθεια καὶ ποικιλία, λεπτὸ χιοῦμορ, φανταστικὲς καὶ ἀστεῖες ἐπινοήσεις, αὐτὰ ἀπαρτίζουν τὸ «πνεῦμα» τοῦ Λουκιανοῦ.

Ἀποφεύγοντας τὴς ὑπερβολὰς τῶν ἀττικιστῶν ὁ Λουκιανὸς κατορθώνει νὰ γράψῃ σχεδὸν ὅπως οἱ καλῦτεροι ἀττικοὶ πεζογράφοι. Ξέρει αὐτὸς ὁ «βάρβαρος», ὅπως αὐτοκαλεῖται, ποῦ δὲν ἔχει μητρικὴ γλῶσσα τὴν ἐλληνικὴν, ὅλες τὶς δυνατότητες τῆς ἀττικῆς διαλέκτου, ἰδιαιτέρως τὴν χρῆσιν τῶν συνδετικῶν μορίων ποῦ δίνουν στὸν λόγο τόσες λεπτές ἀποχρώσεις. Τὸ ὕφος του χαρακτηρίζεται ἀπὸ μιὰν ἐκπληκτικὴ σαφήνεια καὶ κομψότητα.

Ὁ Λουκιανὸς παρ' ὅλες τὶς ἀναμφισβήτητες ἀρετές του δὲν ἄσκησε ἐπίδρασιν στὴν ἐλληνικὴ λογοτεχνία, γιατί οἱ σύγχρονοί του συγγραφεῖς καὶ οἱ μεταγενέστεροι δὲν τοῦ συγχώρησαν ὅτι χλεύασε τὴν σοφιστικὴν καὶ τὴ φιλοσοφίαν, τελευταῖα προπύργια τῆς εἰδωλολατρίας στὴν πάλιν τῆς μὲ τὸ χριστιανισμὸ. Ἀντίθετα, στὰ νεώτερα χρόνια ἀγαπήθηκε καὶ διαβάστηκε πολὺ. Καὶ στίς μέρες μας ὁ Λουκιανὸς διαβάζεται εὐχάριστα, γιατί ἀνήκει στοὺς συγγραφεῖς ἐκείνους ποῦ ποτὲ δὲν παλιώνουν.

Ἄλλοι σοφιστές. Ἄλλοι σοφιστές, ὕστερα ἀπὸ τὸν Λουκιανὸν, εἶναι ὁ Ἀλκίφρων (μέσα τοῦ 2. μ.Χ. αἰ.), ἀπὸ τὸν ὁποῖο ἔχομε τὶς Ἐπιστολὰς ποῦ μᾶς πληροφοροῦν γιὰ τὴ ζωὴν στὴν Ἀθήναν τὸν 4. καὶ 3. π.Χ. αἰ., ὁ Καλλισθένης (3. μ.Χ. αἰ.) ἀπὸ τὸν ὁποῖο ἔχομε τὶς Ἐκφράσεις, δηλ. περιγραφὰς ἀγαλμάτων, καὶ οἱ τέσσερες Φιλόστρατοι, ἀπὸ τοὺς ὁποίους ὅμως συγγραφεὺς τῶν σωζομένων ἔργων θεωρεῖται πιθανὸν ὅτι εἶναι ὁ δεῦτερος Φιλόστρατος (περίπου 165 - 245 μ.Χ.) ὁ λεγόμενος Φλάβιος ἢ Ἀθηναῖος. Τὸ ἔργο του Τὰ εἰς τὸν Τυανέα Ἀπολλώνιον (8 βιβλία) τὸ ἔγραψε ὕστερα ἀπὸ ἀπαίτηση τῆς αὐτοκρατορίας Ἰουλίας Δόμνας, συζύγου τοῦ Σεπτίμιου Σεβήρου. Ἡ εὐπιστία τῆς ἐποχῆς εἶχε δημιουργήσει ἀπὸ τὸν νεοπυθαγόρειον Ἀπολλώνιον τὸν Τυανέα (μέσα τοῦ 1. μ.Χ. αἰ.) ἓνα εἶδος «θεοῦ ἀνάμεσα στοὺς ἀνθρώπους». Ἡ κοινὴ γνώμη τοῦ ἀπὸδίδε θαύματα. Ὁ Φιλόστρατος διηγεῖται τὰ θαυμαστὰ ἐπεισόδια αὐτοῦ τοῦ ἐποικοδομητικοῦ θρύλου. Μεγαλύτερη ἀξία γιὰ τὴν ἱστορίαν τῶν γραμμάτων ἔχει τὸ ἔργο του Βίοι σοφιστῶν. Τοῦ ἀποδίδονται ἐπίσης Ἐπιστολὰς καὶ Ἐκφράσεις ἢ Εἰκόνες, περιγραφὰς δηλ. ζωγραφικῶν ἔργων. Ἄλλοι τὶς Εἰκόνες (ἢ Ἐκφράσεις) τὶς ἀποδίδουν στὸν τρίτον Φιλόστρατον, ποῦ ζῇ τὴν ἴδιαν ἐποχὴν μὲ τὸν πρῶτον.

Κλαύδιος Αἰλιανὸς (περίπου 175 - 235 μ.Χ.). Παρὰ τὶς ἐπιγραφὰς τοὺς τὰ δύο μεγάλα ἔργα τοῦ Ρωμαίου Αἰλιανοῦ Ποικίλη ἱστορία (βιβλία 14) καὶ Περὶ ζώων ἰδιότητος (βιβλία 17) εἶναι σοφιστικῆς ἐμπνεύσεως. Ὁ συγγραφεὺς ἐξετάζει τὸν βίον τῶν ζώων

ἀπὸ ἠθικῆς ἀπόψεως. Ἐπαινεῖ τὴν ἀφοσίωση τοῦ σκύλου, τὴν εὐφυία τοῦ ἐλέφαντα, τὴν ἐπιτηδειότητα τῶν μελισσῶν κλπ. Ἡ Ποικίλη ἱστορία εἶναι μιὰ συλλογὴ ἀπὸ ἀνέκδοτα καὶ περιγραφές.

Ἀθῆναιος (ἀκμ. γύρω στὸ 200 μ.Χ.). Ὁ Ἀθηναῖος κατὰ-γοταν ἀπὸ τὴ Ναύκρατὶ τῆς Αἰγύπτου. Ἔργο του εἶναι οἱ Δειπνοσοφισταὶ σὲ 15 βιβλία, ὅπου 29 λόγοι συντρώγουν καὶ συζητοῦν γιὰ φαγητά, ποτά, γιὰ τὴν ὀργάνωση τῶν συμποσίων, γιὰ μουσικὴ, χορὸ καὶ πολλὰ ἄλλα θέματα. Ἡ πολυμαθία τοῦ Ἀθηναίου εἶναι ἐκπληκτικὴ. Ἀναφέρει πάνω ἀπὸ 700 συγγραφεῖς καὶ 1500 ἔργα. Τὸ μεγαλύτερο μέρος ἀπ' ὅσα ξέρομε γιὰ τὴν ἰδιωτικὴ ζωὴ τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων προέρχεται ἀπὸ τὸ ἔργο αὐτοῦ τοῦ Ἀθηναίου.

Τὴν ἴδια ἐποχὴ (δεύτερο μισὸ 2. - πρῶτο μισὸ τοῦ 3. μ.Χ. αἰ.) ὁ Ἑρμογένης ἀπὸ τὴν Ταρσό ἔγραψε διάφορα ρητορικὰ ἔργα (Προγυμνάσματα, Περὶ ἰδεῶν, Περὶ εὐρέσεως κλπ.). γράφονται ἐπίσης καὶ τὰ πρῶτα γραμματικὰ ἔργα καὶ τὰ πρῶτα λεξικά. Ἔτσι ὁ Ἀπολλώνιος ὁ Δύσκολος γράφει τὴν Σύνταξιν, ὁ γιὸς του Ἡρωδιανὸς τὴν Καθολικὴν προσωδίαν καὶ Περὶ μονήρους λέξεως, ὁ Ἡφαιστίων τὸ Ἐγχειρίδιον περὶ μέτρων, ὁ Ἀρποκρατίων τίς Λέξεις τῶν δέκα ρητόρων, ὁ Φρύνιχος τὸν Ἀττικιστὴν, ὁ Πολυδεύκης τὸ Ὀνομαστικόν. Τὰ τρία τελευταῖα ἔργα ἀνταποκρίνονται στὴν προσπάθεια ποὺ γίνεται τὸν 2. μ.Χ. αἰῶνα νὰ δημιουργηθῇ γλῶσσα γραφόμενη διαφορετικὴ ἀπὸ τὴν ὁμιλούμενη καὶ ποὺ νὰ βασίζεται στὸ λεξιλόγιο καὶ στὶς χρήσεις τῆς ἀττικῆς διαλέκτου. Τὸν 5. μ.Χ. αἰῶνα ὁ Ἡσύχιος ἀπὸ τὴν Ἀλεξάνδρεια ἔγραψε τὸ πολῦτιμο Λεξικό του.

Ἡ δεύτερη σοφιστικὴ ἀκμάζει περισσότερο τὸν 4. μ.Χ. αἰῶνα. Χωρὶς ἐξάιρεση οἱ σοφιστὲς τοῦ 4. αἰ. εἶναι θερμοὶ εἰδωολάτρες. Οἱ σπουδαιότεροι ἀπ' αὐτοὺς εἶναι:

Λιβάνιος (περίπου 314 - 393 μ.Χ.). Ὁ Λιβάνιος, ἀπὸ τὴν Ἀντιόχεια τῆς Συρίας, εἶναι ὁ σοφιστὴς ἀπὸ τὸν ὅποιο ἔχομε τὰ περισσότερα ἔργα. Στὴν ἀρχὴ δίδασκε στὴν Κων(σταντινούπολη), κατόπι ὅμως — γύρω στὸ 354 — ἐγκαταστάθηκε στὴν γενέτειρά του. Ἐκεῖ εἶχε γιὰ μαθητὲς τοὺς μελλοντικοὺς μεγάλους ρήτορες τῆς χριστιανικῆς Ἐκκλησίας, τὸν ἅγιον Βασίλειον, τὸν ἅγιον Γρηγόριον τὸν Ναζιανζηνὸ καὶ τὸν ἅγιον Ἰωάννη τὸν Χρυσόστομον. Πιστὸς ἐθνικὸς ὁ Λιβάνιος εἶναι ἀνεκτικὸς καὶ ἔχει δυνατὸ καὶ ἀνεξάρτητο χαρακτῆρα: ὅταν ὁ αὐτοκράτορας Ἰουλιανὸς ἀπαγόρευε στοὺς χριστιανοὺς τὴν διδασκαλίαν τῶν ἐλληνικῶν γραμμάτων, ὁ Λιβάνιος ἀποδοκίμασε τὸ μέτρο· ὅταν ὁ Ἰουλιανὸς πέθανε καὶ ἦταν ἐπικίνδυνον νὰ ὑπερασπίσῃ κανεὶς τὴ μνήμη του, ὁ Λιβάνιος τοῦ ἀφιέρωσε δύο λόγους (Μονωδίαν ἐπὶ Ἰουλιανῷ καὶ Ἐπιτάφιον ἐπὶ Ἰουλιανῷ).

Τοῦ Λιβάνιου ἔχομε 65 λόγους, διάφορες μελέτες, προγυμνάσματα, ἠθικὰ διατριβὰς, βίον τοῦ Δημοσθένη καὶ εἰσαγωγὰς (ὑποθέσεις) στοὺς λόγους του, καὶ μιὰ συλλογὴ Ἐπιστολῶν πολῦτιμων γιὰ τὴν

ιστορία τοῦ 4. μ.Χ. αἰ. Οἱ 24 τελευταῖες ἐπιστολές ἀντιπροσωπεύουν ἀλλογραφία τοῦ Λιβάνιου μέ τόν παλιό του μαθητὴ ἅγιο Βασίλειο.

Ἰμέριος (περίπου 310 - 395 μ.Χ.). Μαθητὴς στὴν ἀρχὴ τοῦ Λιβάνιου ὁ Ἰμέριος ἀπὸ τὴν Βιθυνία, ἦλθε κατόπι στὴν Ἀθήνα ὅπου συνέχισε τὶς σπουδές του καὶ ἔπειτα ἀσκήσε τὸ ἐπάγγελμα τοῦ σοφιστῆ. Οἱ περισσότεροι ἀπὸ τοὺς 24 λόγους του ποὺ ἔχομε σχετίζονται μέ γεγονότα τῆς σχολικῆς ζωῆς.

Θεμιστίος (περίπου 317 - 388 μ.Χ.). Καθηγητὴς τῆς ρητορικῆς στὴν Κων/πολὴ ἐργάστηκε πολὺ γιὰ τὰ γράμματα καὶ προετοίμασε μέ τοὺς μαθητές του τὴν ἰδρυση τοῦ πανεπιστημίου τῆς Μαγναύρας (425). Μολοντί ἐθνικός, ὅπως ὁ Λιβάνιος καὶ ὁ Ἰμέριος, καὶ σύμβουλος τοῦ Ἰουλιανοῦ, ἔλαβε ἀξιώματα καὶ ἀπὸ τοὺς χριστιανούς αὐτοκράτορες, ὁ Θεοδόσιος μάλιστα τοῦ ἀνάθεσε τὴν ἐκπαίδευση τοῦ διαδόχου Ἀρκάδιου. Οἱ περισσότεροι ἀπὸ τοὺς 33 λόγους του ποὺ σώθηκαν εἶναι ἐπιδεικτικοί.

Στοὺς σοφιστὲς καταλέγεται καὶ ὁ αὐτοκράτορας Ἰουλιανὸς (331 - 363 μ.Χ.) ποὺ ὠνομάστηκε ἀποστάτης, γιὰτὶ ἀπομακρύνθηκε ἀπὸ τὸν χριστιανισμό καὶ προσπάθησε νὰ ἀναστήσῃ τὴν εἰδωλολατρία. Ὁ Ἰουλιανὸς ἐγράψε πολλὰ ἔργα ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἔχομε ἀρκετοὺς Λόγους, δύο σάτιρες, τὸν Μισοπώγωνα ἢ Ἀντιοχικὸν καὶ τοὺς Κάισαρας ἢ Συμπόσιον, καὶ πολλὰς Ἐπιστολές. Τὸ κυριώτερο ἔργο τοῦ Ἰουλιανοῦ Κατὰ Γαλιλαίων (βιβλία 3), δηλ. ἐναντίο τῶν χριστιανῶν, χάθηκε καὶ μίαν ἰδέα γι' αὐτὸ παίρνομε ἀπὸ τὴν ἀνασκευὴ ποὺ τοῦ ἔκαμε ὁ πατριάρχης Ἀλεξανδρείας Κύριλλος.

Οἱ τελευταῖοι σοφιστές. Οἱ τελευταῖοι σοφιστὲς ἀπὸ τοὺς ὁποίους ἔχομε ἔργα εἶναι ὁ Προκόπιος ὁ Γαζαῖος καὶ ὁ μαθητὴς του Χορίκιος (ἀρχές 6. αἰ.). Ἀπὸ τὸν πρῶτο ἔχομε ἐπιστολὰς καὶ ἀπὸ τὸν δεύτερο λόγους. Καὶ οἱ δύο εἶναι χριστιανοί.

Μέ τὸν Λιβάνιο καὶ τὸν Ἰουλιανὸ ἡ σοφιστικὴ ἔριξε τὴν τελευταία της λάμψη. Ἡ εἰδωλολατρικὴ παράδοση, ποὺ ἀποτελοῦσε τὸ ὑποστῆριγμα τῆς σοφιστικῆς, φαινόταν πιά ἀναχρονισμός. Στὸ ἐξῆς ἡ ρητορεία θὰ καλλιεργηθῇ μονάχα στοὺς κόλπους τῆς χριστιανικῆς Ἐκκλησίας.

Ἀπανθίσματα καὶ Ἀνθολόγια. Φαίνεται πὺς ἀπὸ τὸν 5. μ.Χ. αἰ. τοὺς ἀρχαίους συγγραφεῖς τοὺς διάβαζαν σχεδὸν σὲ συλλογὴς ἐκλεκτῶν ἀποσπασμάτων (Ἀπανθίσματα, Ἀνθολόγια). Ἐνα τέτοιο ἔργον εἶναι τὸ Ἀνθολόγιον Ἰωάννου τοῦ Στοβαίου (μέσα 5. μ.Χ. αἰ.), ποὺ καταντᾷ πολύτιμο γιὰτὶ μᾶς διάσωσε πολλὰ ἀποσπάσματα ἀπὸ παλαιούς ποιητὲς καὶ πεζογράφους ποὺ τὰ ἔργα τους δὲν τὰ ἔχομε σήμερα.

Στὴν ἴδια κατηγορίαν ἀνήκουν καὶ οἱ συλλογὲς Παροιμιῶν (Ζηνόβιου, Σέλευκου, Διογενειανοῦ κ.ἄ.) καθὼς καὶ τὰ πολλὰ μεταγενέστερα ἔργα, τὸ Μυριόβιβλον ἢ Βιβλιοθήκη τοῦ πατριάρχου Φωτίου (9. μ.Χ. αἰ.) καὶ τὸ μεγάλο, ἐγκυκλοπαιδικὸν θὰ

λέγαμε, λεξικό Σ ο ύ δ α¹ (10. μ.Χ. αἰ.) πού ἔχει περίπου 12000 λήμματα ἀπὸ τὰ ὁποῖα 1000 βιογραφικοῦ περιεχομένου. Εἶναι κι αὐτὸ πολύτιμο μονάχα γιὰ τὸ ὕλικο πού μᾶς διάσωσε.

3. ΤΟ ΜΥΘΙΣΤΟΡΗΜΑ

Ἡ γένεση τοῦ μυθιστορήματος. Ὡς τὰ τελευταῖα χρόνια τῇ γένεση τοῦ μυθιστορήματος τὴν συνέδεαν μὲ τὴ δευτέρη σοφιστική, μὲ τὰ γυμνάσματά της, τοὺς πλαστοὺς λεγόμενους λόγους. Οἱ παπυρολογικὲς ὁμῶς ἔρευνες ἔδειξαν ὅτι τὸ γραμματειακὸ αὐτὸ εἶδος γεννήθηκε πολὺ πρὶν ἀπὸ τὴν δευτέρην σοφιστική. Τὸ 1893 βρέθηκε σ' ἓνα πάπυρο τοῦ 1. π.Χ. αἰ. ἀπόσπασμα ἀπὸ τὸ μυθιστόρημα τοῦ Νίνοῦ στὸ ὁποῖο ὑπάρχει ἡ βασικὴ ὑπόθεση ὅλων τῶν ἑλληνικῶν μυθιστορημάτων: περιπέτειες καὶ δοκιμασίες σὲ ξένες χῶρες καὶ θάλασσες ἐνὸς ζεύγους ἐρωτευμένων, πού καταλήγουν ὅμως πάντοτε σὲ εὐτυχὲς τέλος. Τὸ ἀπόσπασμα αὐτὸ ἀνάγκασε τοὺς ἐρευνητὲς νὰ ἀνεβάσουν τὴν γένεση τοῦ ἑλληνικοῦ μυθιστορήματος σὲ χρόνους πρὶν ἀπὸ τὸν 1. π.Χ. αἰ. Πιστεύουν ἐπίσης πῶς ἡ προέλευση τοῦ μυθιστορήματος εἶναι μᾶλλον λαϊκὴ καὶ ὄχι ἀπὸ τὰ γυμνάσματα τῆς (δευτέρας σοφιστικῆς). Οἱ τοπικὲς ἱστορίες μπόρεσαν νὰ ἐξελιχθοῦν σὲ προσωπικὸ μυθιστόρημα τὴν ἐποχὴ πού ἐνδιαφέρον δὲν εἶχε πιά ἡ πόλη - κράτος, ἀλλὰ τὸ ἄτομο, ὅταν, στὴν ἱστοριογραφία, ὁ ἔρωτας καὶ τὰ ἄλλα ἀνθρώπινα αἰσθήματα ἐπαψαν νὰ ἔχουν ἀπρόσωπο χαρακτῆρα, ἐντελῶς γενεαλογικὸ, κι ἀπόκτησαν ἀνθρώπινο ἐνδιαφέρον, μέσα δηλ. στὴν ἀλεξανδρινὴ ἐποχὴ. Πρόδρομοι τοῦ μυθιστορήματος θεωροῦνται τὰ «Μιλησιακά» Ἀριστείδου τοῦ Μιλησίου (περὶ τὸ 160 π.Χ.), πού δὲν σώζονται, καὶ τὰ «Ερωτικὰ παθήματα» Παρθενίου τοῦ Νικαέως (1. π.Χ. αἰ.) τὰ ὁποῖα σώζονται.

Ἀνεξάρτητα ὁμῶς ἀπὸ τὴν γένεση τοῦ γραμματειακοῦ αὐτοῦ εἰδους, εἶναι γεγονὸς, πῶς τὰ ἑλληνικὰ μυθιστορήματα πού σώθηκαν, εἶναι σύγχρονα μὲ τὴν δευτέρην σοφιστικὴ καὶ ἔχουν δεχθῇ τὴν ἐπίδρασή της.

Οἱ μυθιστοριογράφοι. Ἀπὸ τὴν περίληψή πού δίνει ὁ Φώτιος στὴν Βιβλιοθήκῃ του ξέρομε τὸ φανταστικὸ μυθιστόρημα τοῦ Ἀντωνίου Διογένους (πιθ. 1. μ.Χ. αἰ.) Γῶν ὑπὲρ τῇ ν Θούλῃ ν ἀπίστων. Πιθανὸν γιὰ νὰ εἰρωνευθῇ τὸν Διογένη γι' αὐτό του τὸ σύγγραμμα ἔγραψε ὁ Λουκιανὸς τὸ ἔργο Ἀληθεῶς ἱστορίας α', β'. Ὁ Φώτιος ἐπίσης ἀναφέρει τὰ Βαβυλωνιακά

1. Ἡ λέξη σοῦδα κοντά στ' ἄλλα σημαίνει κι ἐντεχνα κατασκευασμένη οἰκοδομή. Χρησιμοποιήθηκε σὰν τίτλος τοῦ λεξικοῦ μεταφορικὰ γιὰ νὰ δηλωθῇ ὅτι τὸ ὕλικο μαζεύθηκε ἐπίτονα ἀπὸ πολλὰς πηγές καὶ συναρμολογήθηκε. Ὡς πρὶν λίγα χρόνια τὸ ἔργο ἀναφερόταν ὡς «λεξικὸ τοῦ Σουτδα». Ὁ τίτλος «Σούδα» ὀφείλεται σὲ ἔρευνα τῶν P. Maas καὶ Fr. Dölger. Συγγραφέας Σουτδας εἶναι ἀνύπαρκτος.

τοῦ Σύρου Ἰάμβλιχου (τέλος 2. μ.Χ. αἰ.), ἄσχετου μὲ τὸν ὁμώνυμο νεοπλατωνικό, ποὺ ἀποτελιόνταν ἀπὸ 39 βιβλία.

Τὸ ἀρχαιότερο μυθιστόρημα ποὺ σώθηκε εἶναι τοῦ Χαρίτωνος ἀπὸ τὴν Ἀφροδισιάδα τῆς Καρίας Τὰ κατὰ Χαιρέαν καὶ Καλλιρρόην (8 βιβλία). Τὸ ἔργο φαίνεται ὅτι γράφηκε ἀρχῆς τοῦ 2. μ.Χ. αἰ. Ὁ συγγραφέας διηγεῖται τὶς περιπέτειες τοῦ Χαιρέα καὶ τῆς γυναίκας του Καλλιρρόης, ποὺ, ἀπὸ κάποια παρεξήγηση, χώρισαν. Στὸ τέλος ἐνώνονται πάλι καὶ ζοῦν εὐτυχισμένοι. Ἡ ὑπόθεση αὐτῇ (περιπέτειες καὶ δοκιμασίες σὲ ξένες χώρες καὶ θάλασσες ἐνὸς ζεύγους ἐρωτευμένων, ποὺ πάντα μένουν πιστοὶ ὁ ἓνας στὸν ἄλλο, καὶ εὐτυχῆς ἐνωσὴ τους στὸ τέλος) θὰ ἀποτελέσῃ τὴ βάση γιὰ ὅλα τὰ ἑλληνικὰ μυθιστορήματα.

Τὸν 2. μ.Χ. αἰ. Ξενοφῶν ὁ Ἐφέσιος ἔγραψε Τὰ κατ' Ἀνθειαν καὶ Ἀβροκόμην Ἐφεσιακὰ (5 βιβλία), ὅπου ἐκθέτει τὰ ἀτυχήματα ποὺ χωρίζουν εὐθὺς μετὰ τὸν γάμο τους τὴν νέα Ἀνθεια καὶ τὸν ὠραῖο Ἀβροκόμη.

Τὰ κατὰ Λευκίππην καὶ Κλειτοφῶντα (8 βιβλία) τοῦ Ἀχιλλέως Τατίου φαίνεται ὅτι γράφηκαν κατὰ τὸ τέλος τοῦ 2. μ.Χ. αἰ. Μᾶς παρουμεσιάζουν δύο ἐρωτευμένους νὰ φεύγουν στὴν Ἀλεξάνδρεια καὶ νὰ ἀρχίζουν ἔτσι τὶς περιπέτειές τους.

Γύρω στὰ 200 μ.Χ. ὁ Λόγγος, γιὰ τὸν ὁποῖο δὲν ξέρομε τίποτε, ἔγραψε τὸ ἔξοχο βουκολικό μυθιστόρημα Τὰ κατὰ Δάφνιν καὶ Χλόην (4 βιβλία). Παρακολουθοῦμε σ' αὐτὸ τὴν ἀνάπτυξή ἐρωτικοῦ αἰσθήματος ἀνάμεσα σὲ δυὸ ἐκθετα παιδιά ποὺ ἀνατρέφονται ἀπὸ δυὸ οἰκογένειες βοσκῶν στὴν Λέσβο, κοντὰ στὴν Μυτιλήνη, σὲ περιβάλλον ἀγροτικό καὶ ποιμενικό, καὶ γίνονται κι αὐτὰ βοσκοί. Τὸ ἔργο ἄρεσε καὶ διαβάστηκε πολὺ στὴν Ἀναγέννηση καὶ κατόπι. Ἐχει μεταφρασθῇ σὲ πολλὲς εὐρωπαϊκὲς γλώσσες.

Γιὰ τὸ πολὺ γνωστὸ μυθιστόρημα Τὰ περὶ Θεαγένην καὶ Χαρίκλειαν Αἰθιοπικά (10 βιβλία) τοῦ Ἡλίουδωρου ἀπὸ τὴν Ἑμεσσά τῆς Συρίας, ποὺ εἶναι τὸ τελευταῖο ἀρχαῖο μυθιστόρημα, ἡ ἔρευνα δὲν ἔχει ἀκόμη καταλήξει σὲ ἀσφαλὲς συμπέρασμα ἂν γράφηκε στὰ μέσα τοῦ 3. ἢ τοῦ 4. μ.Χ. αἰ. Ἀναφέρεται κι αὐτὸ στὶς περιπέτειες δύο ἐρωτευμένων, τοῦ Θεαγένη καὶ τῆς Χαρίκλειας. Τρικυμίες, ληστείες στὴ στεριά καὶ στὴν θάλασσα, πόλεμοι, προδοσίες καὶ πολλὰ ἄλλα ἐμπόδια ἀναβάλλουν τὴ λύση, τὸ γάμο δηλ. τῶν δύο ἐρωτευμένων. Ὁ συγγραφέας τοποθετεῖ τὴν ὑπόθεση στὰ χρόνια τῆς περσικῆς κυριαρχίας στὴν Αἴγυπτο. Καὶ τὸ μυθιστόρημα αὐτὸ — ποὺ τὸ ἐξέδωσε καὶ ὁ Κοραῆς — ἄρεσε καὶ διαβάστηκε πολὺ. Ἡ εἰδησιὴ ὅτι ὁ Ἡλίουδωρος σὲ ὥριμη ἡλικία ἔγινε ἐπίσκοπος Τρίκκης στὴν Θεσσαλία εἶναι μεταγενέστερη ἐπινόηση.

Ὅλοι αὐτοὶ οἱ συγγραφεῖς δέχτηκαν τὴν ἐπίδραση τῆς δεύτερης σοφιστικῆς καὶ μερικὲς φορές ἀντιγράφουν ὁ ἓνας τὸν ἄλλον. Ἐκεῖνοι ποὺ ἀνάμεσα τους ξεχωρίζουν εἶναι, ἀναμφισβήτητα, ὁ Ἡλίουδωρος καὶ ὁ Λόγγος. Ὁ πρῶτος γιὰ τὴν πλοκὴ καὶ τὴ δύναμη τῆς διηγήσεως, ὁ δεύτερος γιὰ τὴ φυσικότητα, τὴν ἀφέλεια καὶ τὴν παραστατικότητα τῶν περιγραφῶν. Νομίζει κανεὶς ὅτι εἶναι ὁ Θεόκριτος ποὺ γράφει σὲ πεζὸ λόγο.

4. Η ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ

Οἱ φιλόσοφοι τὴν ἐποχὴ αὐτὴ εἶναι περισσότερο ἐκλαϊκευτὲς καὶ προπαγανδιστὲς παρὰ πρωτότυποι στοχαστὲς. Σὲ μιὰ ἐποχὴ ποὺ οἱ ὡς τότε ἠθικὲς καὶ θρησκευτικὲς ἀξίες κλονίζονται καὶ οἱ ἀνατολικὲς θρησκείες μὲ τὸ μυστικισμὸν τοὺς γοητεύουν τὰ πλήθη, αὐτοὶ ἀγωνίζονται νὰ κατευθύνουν τὶς συνειδήσεις τῶν ἀνθρώπων. Ἡ δραστηριότητά τους αὐτὴ ἐπανειλημμένα ἀνῆλθέσθαι τὶς ρωμαϊκὲς ἀρχές. Στὰ 71 μ.Χ. ὁ Βεσπασιανὸς διατάζει νὰ ἐκδιωχθῶν ἀπὸ τὴ Ρώμῃ οἱ φιλόσοφοι καὶ τὸ 93 ὁ Δομιτιανὸς τοὺς διώχνει ἀπὸ ὁλόκληρῃ τὴν Ἰταλία.

Ὁ πλατωνισμὸς καὶ ὁ πυθαγορισμὸς καὶ παλαιότερα, τῶρα ὅμως περισσότερο, δέχτηκαν τὴν ἐπίδραση τῶν θρησκειῶν τῆς Ἀνατολῆς. Ἔτσι γεννήθηκε ὁ νεοπυθαγορισμὸς καὶ ὁ νεοπλατωνισμὸς ποὺ σιγὰ σιγὰ μοιάζουν περισσότερο μὲ θρησκείες παρὰ μὲ φιλοσοφικά συστήματα. Ὁ νεοπλατωνισμὸς στὸ τέλος θὰ ὑποσκελίσῃ ὅλες τὶς ἄλλες διδασκαλίας καὶ θὰ ἀποτελέσῃ τὸ κέντρο συνενώσεως ὅλων τῶν εἰδωλολατρῶν στὸν ἀρχάνα τοὺς ἐναντίῳ τοῦ χριστιανισμοῦ.

Ὁ σπουδαιότερος νεοπυθαγόρειος εἶναι ὁ Ἀπολλώνιος ἀπὸ τὰ Τύανα (μέσα τοῦ 1. αἰ. μ.Χ.), τοῦ ὁποῦ τοῦ τὴ ζωὴ καὶ τὴ δράση ἐξιστόρησε, ὅπως εἶπαμε, τὸν 3. μ.Χ. αἰ. ὁ δεῦτερος Φιλόστρατος. Ὁ Ἀπολλώνιος ζοῦσε ἀσκητικά, ὅπως ὁ Πυθαγόρας, καὶ δὲν ἔτρωγε κρέας. Ἐκαμε μακρινὰ ταξίδια στὴν Ἀσία κατὰ τὰ ὁποῖα δίδασκε καὶ — ὅπως πίστευε ὁ κόσμος — ἔκανε θαύματα. Ἡ ζωὴ του ἦταν ὑποδειγματικὰ συνεπὴς πρὸς τὴν διδασκαλίαν του.

Ἀπὸ αὐτὴ τὴν ἐποχὴ κατὰγονται καὶ τὰ λεγόμενα Χρυσῆ ἐπιγρὰμμάτι, μιὰ συλλογὴ ἀπὸ γινώμες ποὺ ἀποδίδονται ψευδῶς στὸν Πυθαγόρα.

Ἀπὸ τοὺς στωικοὺς γνωστότεροι αὐτὰ τὰ χρόνια εἶναι ὁ Κορνήλιος (στὰ χρόνια τοῦ Νέρωνα) καὶ ὁ Μουσώνιος (στὰ χρόνια τοῦ Βεσπασιανοῦ), ὁ δάσκαλος τοῦ Ἐπίκτητου.

Φίλων ὁ Ἰουδαῖος (1. αἰ. μ.Χ.). Ὁ Φίλωνας ἐξελληνισμένος Ἰουδαῖος τῆς Ἀλεξανδρείας, ἀγωνίζεται νὰ συμβιβάσῃ τὸν Ἰουδαϊσμὸν μὲ τὸν πλατωνισμὸν. Κατὰ τὴν ἀντίληψίν του ὁ Πλάτωνας, ὁ Ἀριστοτέλης καὶ οἱ ἄλλοι Ἕλληνες φιλόσοφοι ἀντλοῦν ἀπὸ τὴν Παλαιὰ Διαθήκην. Τὰ περισσότερα συγγράμματά του εἶναι ἐρμηνευτικὰ σχόλια στὴν Π. Διαθήκην. Χρησιμοποιεῖ τὴ λεγόμενη ἀλλήλογική ἐρμηνεία ποὺ τὴν ἔμαθε ἀπὸ τοὺς στωικοὺς. Κάτω ἀπὸ τὸ γράμμα, κάτω ἀπὸ τὴν κατὰ λέξιν ἔννοια, κρύβεται μιὰ ἔννοια πνευματικὴ καὶ μυστικὴ. Μὲ τὴν τάση του αὐτὴ καὶ τὸ μυστικισμὸν του γίνεται ὁ πρόδρομος τῶν νεοπλατωνικῶν τοῦ 3. μ.Χ. αἰ. καὶ τῶν θεολόγων τῆς ἀλεξανδρινῆς σχολῆς (Ὡριγένη καὶ ἄλλων).

Ἐπίκτητος (περίπου 50 - 138 μ.Χ.). Βίος. Ὁ Ἐπίκτητος ἦταν δοῦλος ἀπὸ τὴν Ἱεράπολιν τῆς Φρυγίας καὶ ἀνάπηρος (κουτσός) ἀπὸ πολὺ νέος. Στὰ χρόνια τοῦ Νέρωνα ζοῦσε στὴν Ρώμῃ δοῦλος κάποιου Ἐπαφρόδιτου, εὐνοούμενου τοῦ αὐτοκράτορα. Ἀργότερα ὁ κύριός του τὸν ἀπελευθέρωσε καὶ τὸν ἄφησε νὰ παρακολουθήσῃ τὰ μαθήματα τοῦ

στωικού Μουσώνιου. "Όταν τὸ 93 μ.Χ. ὁ Δομιτιανὸς ἐδίδωκε ὅλους τοὺς φιλοσόφους ἀπὸ τῆς Ρώμης, ὁ Ἐπίκτητος ἦλθε στὴ Νικόπολη τῆς Ἠπείρου ὅπου ἀνοιξε σχολή. Ἐκεῖ τὸν ἄκουσε ὁ ἱστορικός Ἀρριανός.

Ἔργα. Ὁ Ἐπίκτητος δὲν ἔγραψε τίποτε καὶ τὰ δύο συγγράμματα ποὺ τὸν ἔκαναν διάσημο. συντάχθηκαν ἀπὸ ἓνα μαθητὴ τοῦ, τὸν ἱστορικὸ Ἀρριανό. Μὲ τὴ βοήθεια σημειώσεων, ποὺ εἶχε κρατήσει, ὁ Ἀρριανὸς σύνθεσε πρῶτα τὴς Διατριβὲς σὲ ὀκτὼ βιβλία, ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἔχομε σήμερα τὰ τέσσερα· ἔπειτα μάζεψε τὴς πρὸ ἀγαπημένες γνώμες τοῦ δασκάλου του στὸ Ἐγγχειρίδιο, ἓνα εἶδος κατηχήσεως στὸν στωικισμό ποὺ δίδασκε ὁ Ἐπίκτητος.

Ὁ Ἐπίκτητος στὴ διδασκαλία τοῦ ἀποφεύγει τὰ γενικὰ καὶ ἀφηρημένα· διδάσκει τοὺς μαθητὲς τοῦ μὲ συγκεκριμένα παραδείγματα ἀπὸ τὴν καθημερινὴ ζωὴ. Ἐκεῖνο ποὺ ἐπαναλαμβάνει συχνὰ εἶναι ὅτι καμμιά ἀνθρώπινη δύναμη δὲν μπορεῖ νὰ λυγίστῃ τῇ βούλῃσιν τοῦ σοφοῦ. Ὁ σοφὸς εἶναι ἀπαθής. Ἡ γλώσσα τοῦ εἶναι ἡ Κοινή. Τὸ ὕψος τοῦ εἶναι πηγάδι, ἀνεπιτήδευτο, ἐκπληκτικὰ ζωντανό.

Ἄν καὶ ἡ διδασκαλία τοῦ Ἐπίκτητου δὲν εἶναι ἐξ ὁλοκλήρου πρωτότυπη, οἱ Διατριβὲς καὶ τὸ Ἐγγχειρίδιο εἶναι τὰ ἀριστουργήματα τῆς στωικῆς φιλολογίας.

Μάρκος Αὐρῆλιος (122 - 180 μ.Χ.). Ὁ Μ. Αὐρῆλιος ἦταν γαμπρὸς τοῦ Ἀντωνίνου τοῦ Εὐσεβοῦς, ὁ ὁποῖος, τὸ 146, τὸν ἔκανε συνάρχοντά του. Τὸ 161 ἔγινε αὐτοκράτορας. Πέθανε τὸ 180 σὲ μιὰν ἐκστρατεία ἐναντίον τῶν Γερμανῶν. Ὁ Μ. Αὐρῆλιος ἄκουσε πολλοὺς δασκάλους, τελικὰ ὅμως τὸν κέρδισαν οἱ στωικοί.

Οἱ στωικοὶ συνήθιζαν — ὅπως οἱ παλιοὶ πυθαγόρειοι — νὰ ἐξετάζουν τὴ συνείδησίν τους. Αὐτὸ τὸ ἔκανε καὶ ὁ Μ. Αὐρῆλιος, ἀκόμη καὶ ὅταν ἦταν ἀπασχολημένος μὲ τὴς πολεμικὰς ἐπιχειρήσεις. Τὴς σκέψεις τοῦ τὴς σημειώνει κι ἔτσι ἀπαρτίστηκε ἡ συλλογὴ ποὺ ὀνομάζεται *Τὰ εἰς ἑαυτὸν* (12 βιβλία). Τὸ ἔργο, ποὺ σώθηκε ἀκέρει, εἶναι ἓνα εἶδος ἡμερολογίου τοῦ αὐτοκράτορα· τὸ ἡμερολόγιό ὅμως αὐτὸ δὲν περιέχει — ὅπως συνήθως τὰ ἡμερολόγια — γεγονότα σὲ χρονολογικὴ σειρά, ἀλλὰ μονάχα σκέψεις ποὺ γεννήθηκαν στὸ νοῦ τοῦ ἀπὸ τὰ γεγονότα. Οἱ στοχασμοὶ αὐτοὶ τοῦ φιλοσόφου αὐτοκράτορα — γραμμένοι ἐλληνικά — ἀποπνέουν, ὅσο κανένα ἄλλο ἔργο τοῦ στωικισμοῦ, ἐγκαρτέρηση καὶ ἀνθρωπιά. Πολλὸ αὐστηρὸς στὸν ἑαυτό του ὁ Μ. Αὐρῆλιος, εἶναι πολὺ ἐπιεικὴς στοὺς ἄλλους. Ἡ φράση τοῦ, βαριά καὶ δυσκίνητη, εἶναι σχεδὸν ἀφοριστική.

Σέξτος ὁ Ἐμπειρικός (μέσα 2. αἰ. μ.Χ.). Ὁ σκεπτικισμὸς μᾶς εἶναι γνωστὸς κυρίως ἀπὸ τὰ συγγράμματα τοῦ Σέξτου ποῦ, ἐπειδὴ ἦταν ἐμπειρικός γιατρός, πῆρε τὴν προσωνομίαν Ἐμπειρικός. Σώθηκαν δύο συγγράμματά του: α) *Πυρρώνειοι ὑποτυπώσεις* (3 βιβλία), ὅπου συνοψίζει τὴ διδασκαλίαν τοῦ ἰδρυτῆ τῆς σκεπτικῆς σχολῆς Πύρωνα, καὶ β) *Σκεπτικά*, ποὺ ἀπαρτίζονται ἀπὸ 6 βιβλία Πρὸς μαθηματικοὺς καὶ 5 Πρὸς δογματικοὺς, ὅπου ἐκθέτει τὰ ἐπιχειρήματα μὲ τὰ ὁποῖα οἱ σκεπτικοὶ ἀπόδειχναν τὴν

κενότητα όχι μόνο της δογματικής φιλοσοφίας, αλλά και όλων των «μαθημάτων», των ἐπιστημῶν δηλ. που ἀποτελοῦσαν τὴν ἐγκύκλια παιδεία, τὶς *artes liberales*.

Διογένης Λαέρτιος (περίπου 200 - 250 μ.Χ.). Ἡ μόνη ἱστορία τῆς φιλοσοφίας ποὺ ἔχομε ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα εἶναι οἱ Βίοι καὶ γνῶμαι τῶν ἐν φιλοσοφίᾳ εὐδοκιμήσαντων (10 βιβλία) τοῦ Διογένη ἀπὸ τὴν Λαέρτη τῆς Κιλικίας. Ὁ συγγραφέας δὲν διακρίνεται οὔτε γιὰ τὸ συγγραφικὸ του ταλέντο οὔτε γιὰ τὸ κριτικὸ του πνεῦμα, παρ' ὅλα αὐτὰ ὅμως τὸ ἔργο του εἶναι πολὺτιμο γιὰ τὶς πληροφορίες του. Ὁ Διογένης κάνει μιὰν ἐπισκόπηση ὅλων τῶν φιλοσοφικῶν σχολῶν καὶ δίνει γιὰ κάθε φιλόσοφο, ἀπὸ τὸν Θαλῆ ὡς τὸν Ἐπίκουρο, μιὰ σύντομη βιογραφία, σύνοψη τῆς διδασκαλίας του καὶ κατάλογο τῶν ἔργων του. Πολλὲς φορὲς παρεμβάλλει ἀνέκδοτα καὶ ἀστεῖα. Ὁ Διογένης, κοντὰ σὲ ἄλλα, μᾶς διάσωσε τὶς τρεῖς ἐπιστολὲς καὶ τὶς «Κύριες δόξαι» τοῦ Ἐπικούρου.

Ὁ νεοπλατωνισμός. Ὁ νεοπλατωνισμός, ὅπως εἴπαμε πρὶν πάνω, ὑποσκέλιζε τελικὰ ὅλες τὶς ἄλλες φιλοσοφικὲς διδασκαλίες καὶ ἀποτέλεσε τὸ κέντρο συνενώσεως τῶν ἐιδωλολατρῶν στὸν ἀγῶνα τοὺς ἐναντίο τοῦ χριστιανισμοῦ. Δημιουργὸς τοῦ νεοπλατωνισμοῦ θεωρεῖται ὁ Αἰγύπτιος Ἀμμόνιος Σακκάς (περίπου 175 - 244 μ.Χ.), ποὺ ἦταν πρῶτα χριστιανὸς καὶ κατόπι ἔγινε πλατωνικὸς (κανένα ἔργο του δὲν σώθηκε). Πραγματικὸς ὅμως ἰδρυτὴς τῆς νεοπλατωνικῆς σχολῆς εἶναι ὁ μαθητὴς του Πλωτῖνος.

Πλωτῖνος (205 - 270 μ.Χ.). Ὁ Πλωτῖνος γεννήθηκε στὴ Λυκόπολη τῆς Αἰγύπτου καὶ κατόπι ἦλθε στὴν Ἀλεξάνδρεια, ὅπου γιὰ 11 χρόνια ἄκουσε τὸν Ἀμμόνιο. Τὸ 244 ἦλθε στὴ Ρώμη, ὅπου δίδαξε ὡς τὸν θάνατό του χωρὶς νὰ δημοσιεύσῃ τίποτε. Τὸ μεγάλο του ἔργο, τὶς Ἐννεάδες (ἑξ' ὁμάδες ἀπὸ ἑννιά συγγενικὲς κατὰ τὸ περιεχόμενον πραγματεῖες, ἀπ' αὐτὸ καὶ ὁ τίτλος τοῦ ἔργου), τὶς ἐξέδωσε μετὰ τὸ θάνατό του ὁ μαθητὴς του Πορφύριος.

Ὁ Πλωτῖνος ζοῦσε ζωὴ σύμφωνη μὲ τὶς φιλοσοφικὲς του ἀρχές, δηλ. ἐντελῶς ἀσκητικῇ. Περιώρισε ὕπνο καὶ φαγητὸ στὸ ἀπολύτως ἀπαραίτητο, ἀπόφευγε τὸ κρέας, ἔμεινε ἄγαμος, δὲν δεχόταν καλλιτέχνες νὰ τοῦ κάμῃ τὸ πορτραῖτο ἢ τὸν ἀνδριάντα, νὰ κάμῃ «τὸ εἰδῶλον ἐνὸς εἰδώλου», ὅπως ἔλεγε, καὶ ἐγκωμιάζε τοὺς ὁπαδοὺς του ποὺ ἀπαρνιόνταν τὰ πάντα καὶ ζοῦσαν ἀσκητικὰ. Τέσσερις φορὲς ἀξιώθηκε, ὅπως λέει ὁ Πορφύριος, μὲ τὴν ἔκσταση νὰ ἐνωθῇ μὲ τὴν θεότητα.

Ὁ Πλωτῖνος ὅχι μόνο ὀρίζει ὡς μοναδικὸ σκοπὸ τῆς φιλοσοφίας τὴ γνῶση τῆς θεότητος, ἀλλὰ διακηρύσσει ὅτι ὁ ὕψιστος βαθμὸς αὐτῆς τῆς γνῶσεως εἶναι ἡ ἐνώση μὲ τὴν θεότητα, ποὺ πετυχαίνεται ὅχι μὲ τὸ λογικὸ, ἀλλὰ μὲ τὴν ἔκσταση. Μὲ τὴν μυστικὴ αὐτὴ πλευρὰ ὁ νεοπλατωνισμός ἀποκρίνοταν στοὺς πόθους μιᾶς ἐποχῆς ἡθικὰ ἀνήσυχης καὶ θρησκευτικὰ δεισιδαίμονης· δικαιολογοῦσε ὅμως, μὲ τὴ θεωρία γιὰ «μεσάζοντα ὄντα» καὶ τὴν ἄλλη γιὰ «συμπάθεια» ποὺ ἐνώνει τὰ ὄντα, τὴν πο-

λυθεία, τὴν ἀστρολογία καὶ τὴ μαγεία. Ἔτσι, σὺν τέλος, ὁ νεοπλατωνισμὸς γίνεται ἀλληλέγγυος μὲ τὴν εἰδωλολατρία.

Πορφύριος (234 - 303 μ.Χ.). Μαθητὴς τοῦ Πλωτίνου ὁ Πορφύριος κατέγονταν ἀπὸ τὴν Τύρο καὶ ὠνομάζονταν ἀρχικὰ Μάλχος. Στὴν Ἀθήνα ὁ δάσκαλός του Κάσσιος Λογγίνος τὸν ὠνόμασε Πορφύριον. Σχεδὸν σὲ ὅλα ἀκολουθεῖ τὸν Πλωτῖνο γιὰ τὴν ἐκθεσὴ καὶ ἐξηγήσῃ τῆς διδασκαλίας τοῦ ὁποῦ ἐκαμε ὅ,τι μπορούσε. Ἐγραψε ἓνα μεγάλο ἔργο (15 βιβλία) *Κατὰ Χριστιανῶν* ἀπὸ τὸ ὁποῖο σώθηκαν λίγα ἀποσπάσματα. Ἀπὸ τοὺς χριστιανούς συγγραφεῖς θεωρήθηκε ὡς ὁ πῶς ἐπικίνδυνος ἐχθρὸς τοῦ χριστιανισμοῦ καὶ ὁ αὐτοκράτορας Θεοδόσιος Β' διατάξε νὰ καταστραφῇ τὸ ἔργο του μὲ τὴ φωτιά. Ἀπὸ τὰ ἄλλα ἔργα του ἔχομε μερικὰ ἀπὸ τὰ ὁποῖα σπουδαιότερα εἶναι ὁ *Βίος Πλωτίνου* καὶ ἡ πραγματεία *Περὶ ἀποχῆς ἐμψύχων*, στὴν ὁποία μιλά γιὰ τὴν ἀξία τῆς ἐγκράτειας.

Κάσσιος Λογγίνος (περίπου 220 - 273 μ.Χ.). Ζοῦσε στὴν Ἀθήνα ὅπου δίδασκε ρητορικὴ καὶ φιλοσοφία. Ἐπειτα ἀπὸ 30 χρόνων διδασκαλίᾳ ἐκεῖ ἔφυγε καὶ ἦλθε κοντὰ στὴν βασιλίсса τῆς Παλμύρας Ζηνοβία γιὰ τὴν ἀφοσίωσή του πρὸς τὴ βασιλίсса αὐτή, ὅταν τὴν νίκησε ὁ Αὐρηλιανός, τὸν καταδίκασε σὲ θάνατο. Ἀπὸ τὰ ἔργα του ἔχομε μιὰ μόνο πραγματεία *Περὶ ρητορικῆς τέχνης*. Ἡ ὠνομαστή πραγματεία (*Περὶ ὕψους*), ὅπως εἶπαμε (βλ. σελ. 255), δὲν εἶναι ἔργο δικό του.

Ἰάμβλιχος (περίπου 275 - 330 μ.Χ.). Ὁ Ἰάμβλιχος κατέγονταν ἀπὸ τὴ Χαλκίδα τῆς Συρίας καὶ ἦταν μαθητὴς τοῦ Πορφύριου, ἀπομακρύνεται ὅμως ἐντελῶς ἀπὸ τὴν πλατωνικὴ διδασκαλίᾳ — καὶ τὴ φιλοσοφία γενικὰ — καὶ πλησιάζει πολὺ στὴς θρησκείες τῆς Ἀνατολῆς. Πιστεύει στὴ μαγεία καὶ σὲ διάφορα μυστήρια. Εἶναι περισσότερο θεολόγος παρὰ φιλόσοφος. Ἐμβληματὶ τοῦ: μὴ ἀμφιβάλλης γιὰ κανένα θαῦμα καὶ γιὰ καμία θρησκεία. Ἀπὸ τὰ ἔργα του ἔχομε *Περὶ τοῦ πύθαγορικοῦ βίου*, τὸν *Προτρεπτικὸν λόγον ἐπὶ φιλοσοφίαν* καὶ τὸ *Περὶ μυστηρίων*.

Κατὰ τὸν 5. καὶ 6. αἰ. μ.Χ. τὰ κυριώτερα κέντρα τοῦ νεοπλατωνισμοῦ εἶναι τὸ Πέργαμον, ἡ Ἀλεξάνδρεια καὶ ἡ Ἀθήνα. Ἡ ὀργάνωσις τῶν σχολῶν στὰ κέντρα αὐτὰ εἶναι ἡ ἴδια. Ἐκεῖνο ποὺ τίς διαφοροποιεῖ εἶναι ἡ μικρότερη ἢ μεγαλύτερη σημασία ποὺ δίνει καθεμίᾳ στὴς ἐπιστήμες. Ἀπὸ τὴ σχολὴ τῆς Ἀλεξανδρείας βγήκαν πρὸ πάντων μαθηματικοί, ὅπως ὁ Θεωνά καὶ ἡ θυγατέρα του Ὑπατία (σκοτώθηκε τὸ 415 μ.Χ. ἀπὸ φανατικούς χριστιανούς). Ἡ μυστικὴ τάση παρουσιάζεται περισσότερο στὴ σχολὴ τοῦ Περγάμου, στὴν ὁποία ἀνήκουν ὁ Μάξιμος καὶ ὁ Χρυσάνθιος, οἱ δάσκαλοι τοῦ αὐτοκράτορα Ἰουλιανοῦ. Οἱ περιφημότεροι ὅμως νεοπλατωνικοὶ δίδαξαν στὴν Ἀθήνα, ὅπως ὁ Συριανός (πέθ. τὸ 430 μ.Χ.) καὶ πρὸ πάντων ὁ Πρόκλος (περίπου 410 - 485 μ.Χ.). Ὁ Πρόκλος κατέγονταν ἀπὸ τὴν Λυκία γεννήθηκε ὅμως στὴν Κωνσταντινούπολη. Στὴν Ἀθήνα ἦρθε 20 χρόνων καὶ ἔμεινε ὡς τὸν θάνατό του. Εἶχε νοῦ συστηματικὸ καὶ ἀνάπτυξε γόνιμη δρᾶση, συμμερι-

ζόταν όμως τὸν θρησκευτικὸ ἐνθουσιασμὸ τῆς σχολῆς του, τίς πίστεις καὶ τίς δεισιδαιμονίες της. Σώθηκαν ἀρκετὰ ἔργα του ἀπὸ τὰ ὁποῖα σπουδαιότερα εἶναι ἡ Στοιχειώσις θεολογική, ἡ Στοιχειώσις φυσική, τὰ Ὑπομνήματα εἰς τὸν Τίμαιον (τοῦ Πλάτωνος) καὶ 6 Ὑμνοὶ ποὺ κατατάσσονται ἀνάμεσα στὰ καλὺτερα ποιητικὰ προΐοντα αὐτῆς τῆς ἐποχῆς.

Ἵστερα ἀπὸ τὸν Πρόκλο ἡ νεοπλατωνικὴ σχολὴ τῶν Ἀθηνῶν δὲν θὰ ζήσῃ πολὺ· θὰ κλειστῇ στὰ 529 μὲ διαταγὴ τοῦ αὐτοκράτορα Ἰουστινιανοῦ καὶ θὰ δημευτῇ ἡ σημαντικὴ περιουσία της. Οἱ τελευταῖοι της ἀντιπρόσωποι στὸν 6. αἰ. εἶναι ὁ Δαμάσκιος, ὁ τελευταῖος σχολάρχης, καὶ ὁ Σιμπλίκιος στὸν ὁποῖο χρωστάμε Ὑπομνήματα σὲ πολλὰ ἀριστοτελικά ἔργα καὶ στὸ «Ἐγγχειρίδιον» τοῦ Ἀρριανοῦ, τὸ ἔργο ποὺ συνοψίζει τὴν διδασκαλία τοῦ Ἐπίκτητου. Τὰ ἔργα του αὐτὰ ἔχουν μεγάλη ἀξία καὶ μαρτυροῦν ὅχι μονάχα πολυμαθεία, ἀλλὰ καὶ ἀνεξάρτητη καὶ καθαρή διανόηση, μέσα πάντοτε στὰ πλαίσια τῆς νεοπλατωνικῆς παράδοσης.

5. *Οἱ εἰδικὲς ἐπιστῆμες.* Οἱ ἐπιστῆμες ποὺ καλλιεργοῦνται περισσότερο αὐτὴ τὴν ἐποχὴ εἶναι τὰ μαθηματικὰ καὶ ἡ ἱατρική. Ἀναφέρουμε τοὺς μαθηματικούς Νικόμαχο ἀπὸ τὰ Γέρασα καὶ Θέωνα ἀπὸ τὴ Σμύρνη (καὶ οἱ δύο 2. αἰ. μ.Χ.), τὸν Διόφαντο τὸν Ἀλεξανδρέα (3. αἰ. μ.Χ.), τὸν γιατρὸ Διοσκουρίδη (δευτέρου μισοῦ 1. μ.Χ. αἰ.), συγγραφεὶς εἰδους φαρμακολογίας (Περὶ ὅλης ἱατρικῆς). Οἱ σπουδαιότεροι ὅμως ἐπιστήμονες αὐτῆς τῆς ἐποχῆς καὶ γιὰ τίς ἐργασίες τους καὶ γιὰ τὸ ρόλο ποὺ ἐπαίξαν στὴν ἱστορίαν τῶν ἐπιστημῶν εἶναι ὁ Πτολεμαῖος καὶ ὁ Γαληνός.

Ὁ Κλαύδιος Πτολεμαῖος (περίπου 100 - 170 μ.Χ.), ἀπὸ τὴν Πτολεμαῖδα τῆς Ἀνω Αἰγύπτου ποὺ ἔζησε ὅμως στὴν Ἀλεξάνδρεια, ἔγραψε ἀξιόλογα συγγράμματα ἀπὸ τὰ ὁποῖα δύο εἶναι σπουδαιότερα: α) Ἡ Μαθηματικὴ σύνταξις (13 βιβλία), ποὺ ἴσως εἶχε καὶ τὸν τίτλο Μεγίστη σύνταξις ἀπὸ τὴν ἀραβικὴ μετάφραση τοῦ ὁποίου προῆλθε τὸ συνηθισμένο σήμερα ὄνομα τοῦ ἔργου Ἀλμαγέστη. Στὸ ἔργο αὐτὸ ἐκθέτει τὸ ἀστρονομικὸ σύστημα ποὺ φέρει τὸ ὄνομά του καὶ τὸ ὁποῖο βασίζεται στὶς ἀνακαλύψεις τῶν μεγάλων ἀστρονόμων τῆς ἀλεξανδρινῆς ἐποχῆς, ἰδιαίτερα τοῦ Ἰππαρχοῦ ἀπὸ τὴν Νίκαια τῆς Βιθυνίας (βλ. σελ. 242). Οἱ ἀστρονομικὲς θεωρίες τοῦ Πτολεμαίου ἐδέσποζαν ὡς τὴν ἐποχὴ τοῦ Κοπέρνικου καὶ τοῦ Κέπλερου. β) Ἡ Γεωγραφικὴ ὑφήγησις (βιβλία 8) στὴν ὁποία συνοψίζεται ὅλη ἡ γεωγραφικὴ ἐπιστήμη τῆς ἀρχαιότητος.

Ὁ Γαληνός (περίπου 129 - 200 μ.Χ.), ἀπὸ τὸ Πέργαμο, εἶναι στὸ μεσαίωνα γιὰ τὴν ἱατρικὴ ὅτι ὁ Πτολεμαῖος γιὰ τὴ γεωγραφία καὶ τὴν ἀστρονομία, δηλ. αὐθεντία. Ἀνάμεσα στὰ πολυάριθμα συγγράμματά του τὰ σπουδαιότερα εἶναι ὁ Προτρεπτικὸς ἐπ' ἱατρικὴν τέχνην καὶ ἡ Θεραπευτικὴ μέθοδος. Ὁ Γαληνός δὲν ἔγραψε μόνο συγγράμματα ποὺ ἀναφέρονται σὲ ὅλους τοὺς κλάδους

τῆς Ιατρικῆς, ἀλλὰ ἐπίσης καὶ συγγράμματα ἠθικά, λογικά καὶ ρητορικά. Τὸ κυριώτερο ἀπ' αὐτὰ εἶναι τὸ Περὶ τῶν Ἱπποκράτους καὶ Πλάτωνος δογμάτων (9 βιβλία).

6. Η ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗ ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑ

Γενικὴ θεώρηση. Ἀπὸ τῆ στιγμῇ ποὺ ὁ χριστιανισμὸς πέρασε τὰ σύνορα τῆς Παλαιστίνης καὶ ἄρχισε νὰ διαδίδεται ἀνάμεσα στοὺς ἐθνικοὺς, δηλ. ἀνάμεσα σ' ἐκείνους ποὺ δὲν ἦταν Ἰουδαῖοι κατὰ τὸ θρησκευμα, χρησιμοποίησε τὴν ἑλληνικὴ γλῶσσα καὶ Ἕλληνες ἢ ἐξελληνισμένοι Ἀσιάτες ἦταν ἐκεῖνοι ποὺ τὸν κήρυσσαν στοὺς κατοίκους τοῦ ρωμαϊκοῦ κράτους. Ἀκόμη καὶ στὴν Ρώμῃ καὶ σὲ ὅλη τὴ Δύση οἱ πρῶτες χριστιανικὲς κοινότητες ἀποτελέστηκαν κυρίως ἀπὸ Ἕλληνες ἢ ἐξελληνισμένους Ἀσιάτες. Ἕλληνες ἀπὸ τὴ Σμύρνη ἱδρυσαν τὶς ἐκκλησίες τῆς Λυὸν καὶ τῆς Βιέννης καί, στὸ τέλος τοῦ 2. μ.Χ. αἰ. ἀκόμη, ἑλληνικὰ ἔγραφε ὁ Εἰρηναῖος, ὁ ἐπίσκοπος τῆς Λυὸν, τὰ ἔργα του. Ἡ ἑλληνικὴ γλῶσσα ὑπῆρξε ὡς τὰ μέσα τοῦ 3. μ.Χ. αἰ. ἡ μόνη γλῶσσα τῆς λειτουργίας καὶ σ' αὐτὴ γράφθηκαν τὸ δεύτερο μισὸ τοῦ 1. μ.Χ. αἰ. τὰ 27 βιβλία τῆς Καινῆς Διαθήκης. Ἡ Παλαιὰ Διαθήκη εἶχε ἤδη μεταφραστῇ στὰ ἑλληνικὰ ἀπὸ ἐλληνομαθεῖς Ἰουδαίους τῆς Ἀλεξάνδρειας (βλ. σελ. 236).

Οἱ χριστιανοὶ συγγραφεῖς ἱκανοποιοῦνται μὲ τὴν λαϊκὴ γλῶσσα, τὴν Κοινή. Μόνον οἱ μεγάλοι ρήτορες τοῦ 4. μ.Χ. αἰ. (Βασίλειος, Γρηγόριος, Χρυσόστομος κ.ά.) ἔχουν δεχθῇ τὴν ἐπίδραση τοῦ νεοαττικισμοῦ.

Ἡ χριστιανικὴ γραμματεία τῶν τριῶν πρώτων αἰώνων. Ὡς τὰ μέσα τοῦ 2. μ.Χ. αἰ. ἡ χριστιανικὴ γραμματεία ἀναπτύσσεται στὸ περιθώριο τῆς εἰδωλολατρικῆς κοινωνίας μὲ τὴν ὁποία φαίνεται ὅτι δὲν ἔχει καμμιάν ἐπαφή. Τὰ ἔργα αὐτῆς τῆς περιόδου ἀναφέρονται στὴν ἐσωτερικὴ ζωὴ τῶν χριστιανικῶν κοινοτήτων καὶ στὶς σχέσεις ἀναμεταξύ τους. Οἱ ἐκφραστικοὶ τρόποι καὶ οἱ ἰδέες ἀντλοῦνται ἀπὸ τὴν Καινὴ Διαθήκη. Τὰ περισσότερα ἀπὸ τὰ συγγράμματα αὐτὰ εἶναι ἐπιστολές: Ἐπιστολὴ ποὺ ἀποδίδεται στὸν ἀπόστολο Βαρνάβα, Ἐπιστολὴ πρὸς Κορινθίους Κλήμῃ ἐπισκόπου Ρώμης, Ἐπιστολὴς (7 συνολικὰ) τοῦ Ἰγνατίου ἐπισκόπου Ἀντιοχείας, Ἐπιστολὴ πρὸς Φιλιππησίους τοῦ Πολύκαρπου ἐπισκόπου Σμύρνης. Ἡ πιὸ γνωστὴ ἀπὸ τὶς ἐπιστολὲς αὐτὲς εἶναι ἡ Ἐπιστολὴ πρὸς Ρωμαίους τοῦ Ἰγνατίου. Ὁ συγγραφέας ἐκφράζει σ' αὐτὴ τὸν ἄμετρο πόθο του γιὰ τὸ μαρτύριο («ἄφετέ με θηρίων εἶναι βοράν, δι' ὧν ἔστι Θεοῦ ἐπιτυχεῖν» IV, 1. «ζῶν γὰρ γράφω ὑμῖν, ἐρῶν τοῦ ἀποθανεῖν» VII, 2). Ὁ Ποιμὴν τοῦ Ἐρμῆ (γράφηκε γύρω στὸ 140 μ.Χ.) ἀνήκει στὴν προφητικὴ φιλολογία, τῆς ὁποίας πρότυπο εἶναι ἡ Ἀποκάλυψις τοῦ εὐαγγελιστοῦ Ἰωάννου.

Ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 2. μ.Χ. αἰ. ἡ χριστιανικὴ γραμματεία δὲν εἶναι

πιά δυνατό να απομονωθεί από τη σύγχρονη έθνική και να αγνοηθεί από την ιστορία των γραμμάτων. Είναι, άλλωστε, και ποιοτικά και ποσοτικά σημαντική. Οι χριστιανοί συγγραφείς της περιόδου αυτής ή αποκρούουν τις έναντι του χριστιανισμού επιθέσεις των έθνικων συγγραφέων, ή αναίρουν τις διάφορες αιρετικές διδασκαλίες που άρχισαν να παρουσιάζονται. Άναδεικνύονται έτσι από την δεύτερη πεντηκονταετία του 2. μ.Χ. αί. χριστιανοί συγγραφείς σημαντικοί, καθόλου κατώτεροι από τους σύγχρονους έθνικούς.

Οι πρώτοι συγγραφείς αυτής της εποχής ονομάζονται *απολογηταί* (δηλ. υπερασπιστές του χριστιανισμού άπέναντι των ειδωλολατρών και των Ίουδαίων) και τὰ συγγράμματά τους *απολογίαι*. Αυτές είτε έχουν τη μορφή αναφορών και απευθύνονται στους Ρωμαίους αυτοκράτορες, από τους όποιους ζητούν και για τὸ χριστιανισμό την ίδια άνοχη που υπάρχει και για τις άλλες θρησκείες, είτε είναι μικρές διατριβές και απευθύνονται στην κοινή γνώμη, την οποία θέλουν να διαφωτίσουν σχετικά με την χριστιανική διδασκαλία. Ἡ άρχαιότερη από τις άπολογίες είναι τοῦ Κοδράτου (γύρω στὸ 125 μ.Χ.), από την οποία έχουμε ένα μικρὸ απόσπασμα. Σώθηκαν όμως οι άπολογίες τοῦ Ἀθηναίου φιλοσόφου Ἀριστείδη (μέσα τοῦ 2. μ.Χ. αί.), τοῦ Τατιανοῦ (περὶ τὸ 170 μ.Χ.), τοῦ Ἀθηναγόρα (γύρω στὸ 180 μ.Χ.) και τοῦ Ἰουστίνου (100 - 165 μ.Χ.).

Συγγενής με την άπολογία είναι και ὁ προτρεπτικός (ένν. λόγος), παρακίνηση δηλ. για άποδοχή τοῦ χριστιανισμοῦ. Τέτοιους προτρεπτικούς είναι ἡ Ἐπιστολή πρὸς Διόγνητον, ποὺ ἀποδίδεται άλλοτε στὸν Ἰουστίνου και ποὺ ἡ κριτική έδειξε ὅτι δὲν είναι έργο δικό του. Ἡ έπιστολή αυτή και από την άποψη τῆς μορφῆς και από την άποψη τοῦ περιεχομένου είναι τὸ καλύτερο χριστιανικό έργο τοῦ 2. μ.Χ. αί. Στην ίδια κατηγορία ανήκουν και τὰ Τρία βιβλία πρὸς Ἀυτόλυκον τοῦ ἐπισκόπου Ἀντιοχείας Θεόφιλου (γύρω στὸ 180 μ.Χ.).

Ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 2. μ.Χ. αί. παρουσιάζονται και οι πρώτοι *αντιαιρετικοί* συγγραφείς, οι λόγοι δηλ. χριστιανοί ποὺ υπερασπίζονται τὸν χριστιανισμό άπέναντι των αἰρετικών, κυρίως των λεγόμενων Γνωστικῶν. Οι σπουδαιότεροι αντιαιρετικοί συγγραφείς είναι ὁ Εἰρηναῖος (125 - 202 μ.Χ.) ποὺ έγραψε τὸν Ἐλεγχον και τὴν ἀνατροπὴν τῆς ψευδωνύμου γνώσεως και ὁ Ἰππόλυτος ὁ ὁποῖος έγραψε τὰ Φιλοσοφούμενα.

Στὸ τέλος τοῦ 2. μ.Χ. αί. ένας στωικός φιλόσοφος ποὺ έγινε χριστιανός, ὁ Πάνταινος, τοποθετήθηκε από τὸν ἐπίσκοπο Δημήτριο προϊστάμενος τῆς κατηχητικῆς σχολῆς τῆς Ἀλεξάνδρειας ποὺ σιγά σιγά τὴν ἀνύψωσε σὲ θεολογική. Ἡ σχολή αυτή θά παῖξῃ πολὺ σπουδαῖο ρόλο στὴ διαμόρφωση τῆς χριστιανικῆς διδασκαλίας. Στην κατηχητική αυτή σχολή μορφώθηκαν και δίδαξαν ὁ Κλήμης ὁ Ἀλεξανδρέας και ὁ Ὠριγένης, οι δημιουργοί τῆς χριστιανικῆς θεολογίας.

Κλήμης ὁ Ἀλεξανδρεὺς (160 - 215 μ.Χ.). Ὁ Κλήμης

ἦταν πιθανόν Ἀθηναῖος. Ἀκουσε τὸν Πάνταينو κι ἔπειτα τὸν διαδέχτηκε στὴν σχολή. Τὰ σπουδαιότερα ἔργα του εἶναι: Ὁ λόγος πρὸς τρεπτικὸς πρὸς Ἑλληνας, Παιδαγωγὸς (3 βιβλία) καὶ Στρωματεῖς (8 βιβλία). Τὸ τελευταῖο αὐτὸ σύγγραμμα εἶναι πολὺτιμο γιὰ τὴν γραμματολογία, γιατί περιέχει πολλὰ ἀποσπάσματα ἀπὸ ἔργα ἀρχαίων συγγραφέων πού δὲν τὰ ἔχομε σήμερα.

Ὁ Κλήμης προσπαθεῖ νὰ βάλῃ τὴν φιλοσοφία στὴν ὑπηρεσία τοῦ χριστιανισμοῦ. Ὅχι μόνο, λέει, δὲν εἶναι ἀσυμβίβαστα πίστη καὶ γνώση, ἀλλὰ ἡ γνώση φωτίζει τὴ συνείδηση τοῦ χριστιανοῦ καὶ τὴν προετοιμάζει νὰ δεχθῇ τὴ χριστιανικὴ διδασκαλία.

Ὡριγένης (185 - 254 μ.Χ.). Ὁ Ὡριγένης γεννήθηκε στὴν Ἀλεξάνδρεια ἀπὸ γονεῖς χριστιανούς. Μαθητὴς στὴν ἀρχὴ τοῦ Κλήμη τὸν διαδέχτηκε πολὺ νεὸς στὴν διεύθυνση τῆς κατηχητικῆς σχολῆς. Ἀργότερα πῆγε στὴν Καισάρεια τῆς Παλαιστίνης ὅπου ἀνοίξε νέα σχολή. Πέθανε στὴν Τύρο τῆς Φοινίκης λίγο ὕστερα ἀπὸ τὸν διωγμὸ τοῦ Δεκίου, κατὰ τὸν ὁποῖο φυλακίστηκε καὶ βασανίστηκε.

Ὁ Ὡριγένης ἔγραψε πολλὰ καὶ σπουδαῖα συγγράμματα. Τὰ σπουδαιότερα ἀπ' αὐτὰ εἶναι: τὰ Ἐξαπλᾶ, ἀφιερωμένα στὴν ἀποκατάσταση τοῦ κεμένου τῆς Π. Διαθήκης, τὸ Περὶ ἀρχῶν, πού ἀποτελεῖ τὴν πρώτη ἀπόπειρα συγγραφῆς χριστιανικῆς δογματικῆς, καὶ τὸ Κατὰ Κέλσου στὸ ὁποῖο ἀνασκευάζει τίς ἐναντίο τοῦ χριστιανισμοῦ κατηγορίες τοῦ νεοπλατωνικοῦ φιλοσόφου Κέλσου πού περιέχονταν στὸ ἔργο του Ἀληθὴς λόγος. Τὸ ἔργο τοῦ Κέλσου χάθηκε, ἀλλὰ εἶναι δυνατὸ νὰ λάβωμε σχεδὸν πλήρη ἰδέα γι' αὐτὸ ἀπὸ τὴν ἀντίρρηση τοῦ Ὡριγένη. Ἐγραψε ἐπίσης ὁ Ὡριγένης σχόλια καὶ ὑπομνήματα σὲ διάφορα βιβλία τῆς Ἀγ. Γραφῆς.

Ἡ χριστιανικὴ γραμματεία ἀπὸ τὸν 4. ὡς τὸν 6. αἰ. Ἐπειτα ἀπὸ τὴν προπαρασκευὴ πού ἔγινε κατὰ τοὺς τρεῖς πρώτους αἰῶνες ἦταν φυσικὸ νὰ ἀκολουθήσῃ πρόοδος καὶ ἀκμὴ, ἀφοῦ μάλιστα, ἀπὸ τίς ἀρχές τοῦ 4. αἰ., ὁ χριστιανισμὸς δὲν καταδιώκοταν καὶ σιγὰ σιγὰ ἔγινε ἡ ἐπίσημη θρησκεία τοῦ κράτους. Οἱ χριστιανοὶ πληθύναν καὶ ἀνάμεσά τους ἦταν πολλοὶ πού εἶχαν μορφωθῇ σὲς εἰδωλολατρικὲς ρητορικὲς καὶ φιλοσοφικὲς σχολές. Πολλοὶ ἐπίσης χριστιανοὶ φοιτοῦσαν σὲς σχολές αὐτές.

Ἡ χριστιανικὴ ρητορεία, πού, κατὰ τοὺς τρεῖς πρώτους αἰῶνες, εἶχε παρουσιάστῃ μὲ τὴ μορφή τῆς ὁμιλίας, τοῦ λόγου δηλ. σὲ οἱ κείνους ὁπως ταίριαζε σὲς ὀλιγάριθμους σχετικὰ συναθροίσεις τῆς διωκόμενης θρησκείας, ἀπὸ τὸν 4. αἰ. παρουσιάζεται μὲ τὴ μορφή τοῦ ἐπειδεικτικοῦ λόγου καὶ εἶναι μερικὲς φορές ἐφάμιλλη μὲ τὴν ἀττικὴ ρητορεία.

Ἡ ποίηση καλλιεργεῖται τὸν 4. αἰ. ἀπὸ τὸν Γρηγόριο τὸν Ναζιανζηνό, ἀλλὰ ἡ εἰλικρινὴς ἐμπνευση καταστρέφεται ἀπὸ τοὺς ρητορισμούς. Ἀξιόλογη ποίηση ἔχομε μόνο τὸν 6. αἰ. μὲ τὸν Ρωμανὸ (βλ. σελ. 276).

Οἱ σπουδαιότεροι συγγραφεῖς τῆς περιόδου αὐτῆς εἶναι οἱ ἀκόλουθοι:

Εὐσέβιος (265 - 340 μ.Χ.). Ὁ Εὐσέβιος, ἐπίσκοπος Καισαρείας τῆς Παλαιστίνης, εἶναι ἓνας ἀπὸ τοὺς γονιμώτερους συγγραφεῖς τοῦ 4. αἰ. Ἦταν φίλος καὶ σύμβουλος στὰ θρησκευτικὰ ζητήματα τοῦ Μ. Κωνσταντίνου. Ἐγράψε πολλὰ ἔργα ἀπὸ τὰ ὁποῖα τὰ σπουδαιότερα εἶναι ἡ *Εὐαγγελικὴ προπαρὰσκευὴ* καὶ ἡ *Εὐαγγελικὴ ἀπόδειξις*, ἀπολογητικοῦ καὶ τὰ δύο περιεχομένου, καὶ τὰ ἱστορικά ἔργα *Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία* (10 βιβλία) καὶ *Χρονικά* (2 βιβλία). Ἡ *Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία* τοῦ Εὐσέβιου εἶναι ἡ κυριώτερη πηγὴ πληροφοριῶν γιὰ τὴν ἀρχαία Ἐκκλησία καὶ δικάια χαρακτηρίστηκε ὡς τὸ πολυτιμότερο ἔργο τῆς μεταποστολικῆς ἐποχῆς. Τὰ *Χρονικά*, ποὺ σώθηκαν μόνο σὲ λατινικὴ καὶ ἀρμενικὴ μετάφραση, εἶναι σπουδαία πηγὴ γιὰ τὴν ἱστορία τοῦ ἀρχαίου κόσμου.

Μέγας Ἀθανάσιος (295 - 373 μ.Χ.). Ὁ μέγας Ἀθανάσιος, ἐπίσκοπος Ἀλεξανδρείας, ὑπῆρξεν ὁ πρόμαχος τῆς Ὀρθοδοξίας ἐναντίον τοῦ ἀρειανισμοῦ, γι' αὐτὸ καταδιώχθηκε ἀπὸ τοὺς ἀρειανοὺς αὐτοκράτορες Κωνσταντῖνον καὶ Οὐάλην, καθὼς καὶ ἀπὸ τὸν ἐθνικὸ αὐτοκράτορα Ἰουλιανό. Πέντε φορὲς ἐξωρίστηκε καὶ 16 χρόνια τῆς ζωῆς του τὰ πέρασε ἐξόριστος.

Τὰ περισσότερα συγγράμματα τοῦ ἁγίου Ἀθανασίου ἀναφέρονται, ὅπως εἶναι φυσικό, στὴν αἵρεση τοῦ Ἀρείου («Τέσσαρες λόγοι κατὰ Ἀρειανῶν», «Ἀπολογητικὴ κατὰ Ἀρειανῶν», «Ἀπολογία πρὸς τὸν βασιλέα Κωνσταντῖνον», «Ἀπολογία περὶ τῆς ἑαυτοῦ φυγῆς» κ.ά.). Ἐγράψε ἐπίσης τὴν βιογραφία τοῦ ἱδρυτῆ τοῦ μοναχισμοῦ ἁγίου Ἀντωνίου.

Ὁ μέγας Ἀθανάσιος εἶναι κυρίως ὁ ἄνθρωπος τῆς δράσεως καὶ γι' αὐτὸ τὰ συγγράμματά του δονοῦνται ἀπὸ τὴν ἀκλόνητὴ πίστη του στὴν ὀρθότητα τῶν ἀπόψεών του, δὲν διακρίνονται ὁμῶς γιὰ κομψότητα ὅρους.

Μέγας Βασίλειος (330 - 379 μ.Χ.). Ὁ μέγας Βασίλειος γεννήθηκε στὴν Καισάρεια τῆς Καππαδοκίας. Οἱ γονεῖς του ἦταν χριστιανοὶ καὶ ἀρετὰ εὐποροῦν. Ἀκούσε στὴν Ἀθήνα τὸν ἐθνικὸ σοφιστὴ Ἰμέριον καὶ στὴν Ἀντιόχεια τὸν ἐπίσης ἐθνικὸ Λιβάνιον. Ὁ ἴδιος δίδαξε λίγα καιρὸ τῇ ρητορικῇ στὴν Καισάρεια. Τὸ 370 ἔγινε ἐπίσκοπος στὴν γενέτειρά του.

Ὁ μέγας Βασίλειος ἔγγραψε πολλὰ καὶ σπουδαῖα ἔργα: λόγους, πραγματείες θεολογικοῦ περιεχομένου, ἐπιστολές. Ὁ Βασίλειος περισσότερο ἀπὸ τοὺς ἄλλους δύο μεγάλους ρήτορες τοῦ 4. αἰ., Γρηγόριον τὸν Ναζιανζηνὸ καὶ Ἰωάννην τὸν Χρυσόστομο, μπορεῖ νὰ συγκριθῇ μὲ τοὺς ρήτορες τῆς κλασσικῆς ἐποχῆς. Βέβαια καὶ ὁ ἴδιος — ὅπως καὶ οἱ ἄλλοι δύο — δὲν εἶναι ἐντελῶς ἀπαλλαγμένος τοῦ στόμφου καὶ τῆς ἐπιτηδεύσεως ποὺ χαρακτηρίζουν τὴν ἁσιανὴ ρητορεία στὴν ὁποία μωρφώθηκαν· ἀλλὰ ὁ μέγας Βασίλειος χαλιναγωγεῖ τὴ φαντασία του περισσότερο ἀπὸ ἐκείνους, συνθέτει τὸ ὅλο ἀρτιώτερα, ἀνταποκρίνεται πληρέστερα στὶς ἀπαντήσεις τῆς κλασσικῆς ρητορείας. Ἡ σχεδὸν ἄττικὴ γλῶσσα του

καί τὸ φροντισμένο ὕφος τοῦ μαρτυροῦν ἀδιάκοπη μελέτη τῶν ἔργων τοῦ Πλάτωνα καὶ τοῦ Δημοσθένη. Στὴν πραγματεία τοῦ Πρὸς τοὺς νέους, ὅπως ἂν ἐξ ἑλληνικῶν ὠφελοῦντο λόγων ἀναγνωρίζει τὴν ἀξία τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς γραμματείας καὶ καθορίζει τὴ θέση τοῦ χριστιανισμοῦ ἀπέναντί της.

Γρηγόριος ὁ Ναζιανζηνός (329 - 390 μ.Χ.). Ὁ Γρηγόριος γεννήθηκε στὴν Ἀριανζὸ τῆς Καππαδοκίας καὶ ἦταν γιὸς τοῦ ἐπισκόπου Ναζιανζοῦ Γρηγορίου. Σπούδασε στὴν Ἀθήνα ρητορικὴ μαζὶ μὲ τὸν Βασίλειο καὶ οἱ δύο νέοι συνδέθηκαν μὲ στενὴ φιλία. Τὸ 372 ἔγινε ἐπίσκοπος Σασιμῶν στὴν Καππαδοκία καὶ τὸ 381 πατριάρχης Κων/πόλεως. Ἐπειδὴ μερικοὶ ἐχθροὶ τοῦ δημιουργήσαν ζήτημα ὡς πρὸς τὴν κανονικότητα τῆς ἐκλογῆς του, ὁ Γρηγόριος παραιτήθηκε καὶ ἦλθε στὴν γενέτειρά του ὅπου ἔμεινε ὡς τὸν θάνατό του.

Ὁ Γρηγόριος ἔγραψε λόγους, ἐπιστολὲς καὶ ποιήματα. Ἀπὸ τοὺς λόγους του οἱ πῶ ὀνομαστοὶ εἶναι οἱ πέντε θεολογικοὶ πρὸς τοὺς ἐξεφώνησε στὴν Κωνσταντινούπολη καὶ ἀπὸ τοὺς ὁποίους ὀνομάστηκε Θεολόγος. Τὰ ποιήματά του, πρὸς 400, ἔχουν μικρὴ ποιητικὴ ἀξία. Εἶναι γραμμένα (ἐκτὸς ἀπὸ δύο) σὲ ἀρχαϊκὴ γλῶσσα καὶ σὲ ἀρχαία μέτρα. Τὰ πρὸς ἀξιόλογα ἀπ' αὐτὰ εἶναι τὰ ἐπιγράμματα.

Ὁ Γρηγόριος μέτριος ὡς ποιητὴς εἶναι ἐξοχος ὡς ρήτορας. Οἱ λόγοι του διακρίνονται γιὰ τὸ ὕφος τῶν νοημάτων, τὴ θερμότητα τοῦ αἰσθήματος καὶ τὴν πλούσια φαντασία.

Γρηγόριος ὁ Νύσσης (335 - 394 μ.Χ.). Ὁ Γρηγόριος ὁ Νύσσης, ὁ τρίτος ἀπὸ τοὺς μεγάλους Καππαδόκες, ἦταν νεώτερος ἀδελφὸς τοῦ μεγάλου Βασιλείου. Σπούδασε καὶ αὐτὸς στὶς ρητορικὲς σχολὰς καὶ γιὰ λίγο ἄσκησε τὸ ἐπάγγελμα τοῦ ρήτορα. Τὸ 372 ἔγινε ἐπίσκοπος Νύσσης στὴν Καππαδοκία. Ἐγραψε πολλὰ συγγράμματα ἀπὸ τὰ ὅποια τὰ πρὸς ἀξιόλογα εἶναι ὁ Μέγας κατηχητικὸς λόγος καὶ οἱ πραγματείες Περὶ κατασκευῆς τοῦ ἀνθρώπου, Περὶ παρθενίας καὶ τὰ Μακρίνεια. Τὸ τελευταῖο αὐτὸ ἔργον, πρὸς ἀναφέρεται στὴν συνομιλία πρὸς εἶχε ὁ συγγραφέας μὲ τὴν ἀδελφὴν του Μακρίνη τὴν παραμονὴ τοῦ θανάτου της, εἶναι γραμμένο σὲ διαλογικὴ μορφή καὶ μοιάζει μὲ τὸν «Φαίδωνα» τοῦ Πλάτωνα καὶ τὸ πρῶτον βιβλίον τῶν «Τουσκουλανῶν συζητήσεων» τοῦ Κικέρωνα.

Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος (345 - 407 μ.Χ.). Ὁ Ἰωάννης, πρὸς γιὰ τὴν εὐγλωττία του ὀνομάστηκε Χρυσόστομος, γεννήθηκε στὴν Ἀντιόχεια ἀπὸ γονεῖς χριστιανοὺς. Πολὺ μικρὸς ἔχασε τὸν πατέρα του καὶ τὴν ἀνατροφή του τὴν ἐπιμελήθηκε ἡ μετέρα του, ἡ ὀνομασθὴ γιὰ τὴν ἀρετὴ της Ἀνθούσα. Παρακολούθησε στὴν Ἀντιόχεια τὰ μαθήματα τοῦ σοφιστῆ Λιβάνιου καὶ γιὰ λίγο ἄσκησε τὸ ἐπάγγελμα τοῦ συνηγόρου. Τὸ 386 ὁ ἐπίσκοπος τὸν χειροτόνησε ἱερέα καὶ τοῦ ἀνάθεσε τὸ κήρυγμα στὶς ἐκκλησίες τῆς Ἀντιόχειας. Ὁ Χρυσόστομος τὴν φήμην ἀπόκτησε γιὰ τὴν εὐγλωττία του καὶ τὴν ἀρετὴν του ὥστε, ὅταν χρεῖφε ὁ ἐπισκοπικὸς θρόνος τῆς Κων/πόλεως, ὁ αὐτοκράτορας Ἀρκάδιος καὶ

ο πρωθυπουργός Εὐτρόπιος αὐτὸν ἔκριναν ὡς τὸν πῦρ κατάλληλο γιὰ νὰ τὸν καταλάβῃ (398). Ὁ Χρυσόστομος μόλις ἔγινε ἀρχιεπίσκοπος Κων/πόλεως ἀνάλαβε ἀγῶνα ἐναντίῳ τῆς διεφθαρμένης ἀριστοκρατίας καὶ ὠρισμένων ἀξιωματούχων τῆς ἐκκλησίας ποὺ δὲν στέκονταν στὸ ὕψος τους. Τὰ ἀνορθωτικὰ μέτρα τοῦ Χρυσόστομου προκάλεσαν τὴν ἀντίδραση ἐκείνων ποὺ θίγονταν ἀπ' αὐτά, οἱ ὁποῖοι, στὸ τέλος, κατάρθρωσαν — κυρίως μὲ τὴ βοήθεια τῆς αὐτοκρατείας Εὐδοξίας καὶ τοῦ πατριάρχη Ἀλεξανδρείας Θεόφιλου ποὺ, ἀπὸ προσωπικὲς αἰτίες, μισοῦσαν ἐπίσης τὸ Χρυσόστομο — νὰ καταδικασθῇ ὁ μεγάλος ἱεράρχης, τὸ 404, ἀπὸ σύνοδο σὲ καθαίρεση καὶ ἐξορία. Πέθανε στὴν ἐξορία τὸ 407.

Ὁ Χρυσόστομος ἔγραψε πολλὰ καὶ σπουδαῖα συγγράμματα: πραγματεῖες, λόγους, ἐξηγητικὲς ὁμιλίες σὲ διάφορα βιβλία τῆς Ἀγ. Γραφῆς, ἐπιστολές. Ἀπὸ τίς πραγματεῖες οἱ σπουδαιότερες εἶναι οἱ Περὶ ἱερῶς ὕλης καὶ Περὶ κατανύξεως. Ἀπὸ τίς ἐρμηνευτικὲς τοῦ ἐργασίης ὑποδειγματικὴ θεωρεῖται ἡ ἐρμηνεία τῆς Πρὸς Ρωμαίους ἐπιστολῆς τοῦ ἀποστόλου Παύλου. Ἀπὸ τοὺς λόγους σπουδαιότεροι εἶναι οἱ 21 λόγοι Περὶ τῶν ἀνδριάντων καὶ ὁ λόγος Εἰς Εὐτρόπιον. Περίφημη εἶναι ἡ ἀρχὴ τοῦ τελευταίου αὐτοῦ λόγου:

«Ἄει μὲν, μάλιστα δὲ νῦν, εὐκαίρην εἰπεῖν ματαιότης ματαιότητων, τὰ πάντα ματαιότης. Ποῦ νῦν ἡ λαμπρὰ τῆς ὑπατείας περιβολή; ποῦ δὲ αἱ φαῖδραὶ λαμπάδες, ποῦ δὲ οἱ κρότοι καὶ οἱ χοροὶ καὶ αἱ θαλάιαι καὶ αἱ πανηγύρεις; ποῦ οἱ στέφανοι καὶ τὰ παραπετάσματα; ποῦ ὁ τῆς πόλεως θόρυβος καὶ αἱ ἐν ἵπποδρομίαις εὐφημῖαι καὶ τῶν θεατῶν αἱ κολακεῖαι; Πάντα ἐκεῖνα οἴχεται καὶ ἄνεμος πνεύσας ἀθρόον τὰ μὲν φύλλα κατέβαλε, γυμνὸν δὲ ἡμῖν τὸ δένδρον ἔδειξε καὶ ἀπὸ τῆς ρίζης σαλευόμενον... Ποῦ νῦν οἱ πεπλάσμενοί φίλοι, ποῦ τὰ συμπόσια καὶ τὰ δεῖπνα; ποῦ ὁ τῶν παρασῆτων ἔσμος καὶ ὁ δι' ὅλης ἡμέρας ἐτρεχόμενος ἄκρατος καὶ αἱ ποικίλαι τῶν μαγείρων τέχναι καὶ οἱ τῆς δυνατείας θεραπευταὶ οἱ πάντα πρὸς χάριν ποιῶντες καὶ λέγοντες; Νῦν ἦν πάντα ἐκεῖνα καὶ ὄναρ καὶ ἡμέρας γενομένης ἤφανεσθ' ἄνθη ἦν ἑαρινὰ καὶ παρελθόντος τοῦ ἔαρος ἅπαντα κατεμαρύνθη· σκιά ἦν καὶ παρέδραμε· καπνὸς ἦν καὶ διελύθη· πομφόλυγες ἦσαν καὶ διερράγησαν· ἀράχνη ἦν καὶ διεσπάσθη...».

Ὁ Χρυσόστομος εἶναι μία ἀπὸ τίς μεγαλύτερες μορφές τῆς χριστιανικῆς Ἐκκλησίας. Ἐχει πλήρη συνείδησι τῆς ἀποστολῆς του καὶ εἶναι ἀλύγιστος στὴν ἐκτέλεση τοῦ καθήκοντός του. Ἐξοχος ρήτορας, ἀποφεύγει τίς ἀκατάληπτες θεωρίες καὶ ξέρεי νὰ ἐπωφεληθῇ τίς περιστάσεις καὶ τίς εὐκαιρίες καὶ μὲ δύναμη νὰ διαλαλῇ τίς σχέψεις του καὶ τὰ συναισθήματά του. Μεταχειρίζεται πολὺ πετυχημένες εἰκόνες, μεταφορές καὶ παρομοιώσεις καὶ γράφει γλῶσσα ἀπλή καὶ σαφῇ.

Ὁ Χρυσόστομος, ὁ Βασίλειος καὶ ὁ Γρηγόριος ὁ Ναζιανζηνὸς γιὰ τὴ λαμπρὴ ἐπισκοπικὴ καὶ συγγραφικὴ δράση τους θεωροῦνται στὴν Ὁρθόδοξο Ἐκκλησία ὡς οἱ τρεῖς μεγαλύτεροι ἱεράρχες καὶ διδάσκαλοι καὶ ἡ μνήμη τους συνεορτάζεται στίς 30 Ἰανουαρίου. Γιὰ τὴ σοφία τους καὶ τὸ ρόλο τους στὴν συμφιλίωση ἑλληγισμοῦ καὶ χριστιανισμοῦ εἶναι καὶ οἱ προστάτες τῶν γραμμάτων καὶ ἡ κοινὴ μνήμη τους ἐορτὴ τῆς παιδείας.

Διόδωρος ὁ Ταρσοῦ (325 - 392 μ.Χ.) καὶ ὁ μαθητής του

Θεόδωρος ὁ Μοψουεστίας (350 - 428 μ.Χ.) ἀντίταξαν στὴν ἀλληγορικὴ ἐρμηνεία τῆς ἀλεξανδρινῆς σχολῆς τὴν γραμματικὴ καὶ ἱστορικὴ ἐρμηνεία καὶ μποροῦν νὰ θεωρηθοῦν ὡς οἱ πρόδρομοι τῆς νεώτερης ἐρμηνευτικῆς τῶν Γραφῶν.

Ἀπὸ τίς συμπαθέστερες μορφές τῆς Ἐκκλησίας εἶναι καὶ ὁ ἐπίσκοπος Πτολεμαῖδας τῆς Ἀφρικῆς *Συνέσιος* (περίπου 370 - 413 μ.Χ.) ἀπὸ τὴν Κυρήνη. Ὁ *Συνέσιος* ἦταν μαθητὴς τῆς νεοπλατωνικῆς φιλοσόφου Ἰπατίας καὶ χριστιανὸς καὶ ἐπίσκοπος ἔγινε (410) ἔπειτα ἀπὸ παράκληση τῶν συμπατριωτῶν του γιὰ νὰ μπορῇ νὰ τοὺς βοηθῇ καλύτερα, γι' αὐτὸ καὶ ἡ προσχώρησή του στὸν χριστιανισμό δὲν ἔγινε χωρὶς ἐσωτερικὲς ἐπιφυλάξεις. Ὑπεράσπισε τοὺς συμπολίτες του ἐπανελημμένα καὶ ἀπὸ τοὺς ἐπιδρομεῖς ἰθαγενεῖς καὶ ἀπὸ τοὺς αὐθαίρετους αὐτοκρατορικοὺς ὑπαλλήλους.

Πρὶν γίνῃ χριστιανὸς ὁ *Συνέσιος* ἔγραψε μερικὰ ἔργα σοφιστικῆς καὶ νεοπλατωνικῆς ἐμπνεύσεως· ὕστερα ἀπὸ τὴν προσέλευσή του στὸν χριστιανισμό ἔγραψε σὲ δωρικὴ διάλεκτο ὕμνους (σῶζονται 10, ὁ δέκατος ὅμως θεωρεῖται νόθος) στοὺς ὁποίους ἀνακατεύονται νεοπλατωνικὲς καὶ χριστιανικὲς ἀντιλήψεις. Ἀπὸ τὰ σὲ πεζὸ λόγο ἔργα του ποὺ σώθηκαν τὰ κυριότερα εἶναι ὁ λόγος *Περὶ βασιλείας*, ἡ πραγματεία *Δίων ἡ περὶ τῆς καθ' ἑαυτὸν διαγωγῆς* καὶ τὸ εὐθυμογράφημα *Φαλάκρας ἐγκώμιον*. Τὸ σπουδαιότερο ὅμως ἔργο του εἶναι οἱ 156 *Ἐπιστολές* του (ἡ τελευταία νόθη) ποὺ δὲν ἔχουν τίποτε τὸ κοινὸ μὲ τίς πλαστὲς ἐπιστολὲς τῶν σοφιστῶν, ἀλλὰ, συνδεμένες μὲ τὴν πλοῦσια σὲ δράση ζωὴ του, ἀναφέρονται σὲ γεγονότα καὶ εἶναι γεμάτες πληροφορίες γιὰ τὴν κοινωνία τῆς ἐποχῆς του. Κατὰ τὸν Φώτιο «χάριτος καὶ ἡδονῆς ἀποστάζουσι μετὰ τῆς ἐν τοῖς νοήμασι ἰσχύος καὶ πυκνότητος».

Ὁ Θεόδωρος (περίπου 393 - 460 μ.Χ.), ἐπίσκοπος Κύρου τῆς Συρίας, εἶναι χρονολογικὰ ὁ τελευταῖος ἀπὸ τοὺς μεγάλους χριστιανοὺς συγγραφεῖς. Ἐγραψε *Ἐκκλησιαστικὴ ἱστορία* τῶν ἐτῶν 323 - 428 μ.Χ. καὶ πολὺ σπουδαῖα ἐρμηνευτικὰ ὑπομνήματα σὲ διάφορα βιβλία τῆς Ἀγ. Γραφῆς. Ὑστερα ἀπὸ τὸν Θεόδωρο σπουδαίους συγγραφεῖς δὲν ἔχομε παρὰ μόνον τὸν *Ψευδοδιονύσιον τὸν Ἀρεοπαιγίτην*, πρόσωπο μυστηριώδες, ποὺ οἱ ἐρευνητὲς πιστεύουν πὼς πιθανὸν ἔζησε στὸ τέλος τοῦ 5. μ.Χ. αἰ. Τὰ συγγράμματά του περιέχουν πολλὲς νεοπλατωνικὲς ἀντιλήψεις καὶ φανερὴ εἶναι ἡ ἐξάρτησή τους ἀπὸ τὰ ἔργα τοῦ νεοπλατωνικοῦ Πρόκλου (περίπου 410 - 485 μ.Χ.). Θεωρεῖται ὁ πατέρας τοῦ χριστιανικοῦ μυστικισμοῦ.

Οἱ συνεχιστὲς τοῦ Εὐσέβιου. Οἱ Ἐκκλησιαστικὲς ἱστορίες τοῦ Σωκράτους (μέσα τοῦ 5. μ.Χ. αἰ.), τοῦ Σωζομενοῦ (ἴδια ἐποχή), τοῦ Φιλοστόργιου (γύρω στὸ 430 μ.Χ.) καὶ τοῦ Θεόδωρου, γιὰ τὸν ὁποῖο μιλήσαμε προηγουμένως, συνεχίζουν τὴν ἐκκλησιαστικὴ ἱστορία τοῦ Εὐσεβίου. Σ' αὐτὲς πρέπει νὰ προστεθῇ ἡ ἐκκλησιαστικὴ ἱστορία τοῦ Εὐάγριου τοῦ σχολαστικοῦ (περίπου 535-598 μ.Χ.), ποὺ ἐξιστορεῖ τὰ ἐκκλησιαστικὰ γεγονότα τῶν ἐτῶν 431-594 μ.Χ.

Ἡ ἀνάπτυξη τοῦ μοναχισμοῦ δημιούργησε πλούσια φιλολογία ποῦ ἀναφέρεται στὴ ζωὴ καὶ τὴν δράση μεγάλων ἀσκητῶν. Μνημονεύομε τὸν Βίο τοῦ ἁγίου Ἀντωνίου, ποῦ τὸν ἔγραψε ὁ μέγας Ἀθανάσιος, καὶ τὴ Λαυσαικὴ Ἱστορία ἢ Λαυσαικὸν ἢ Λαυσιακὸν τοῦ Παλλάδιου (περίπου 365 - 430 μ.Χ.), σειρά ἀπὸ βιογραφίες σπουδαίων μοναχῶν τῆς Αἰγύπτου, Παλαιστίνης, Συρίας, Ρώμης καὶ Καμπανίας. Τὸ ἔργο ὠνομάστηκε ἔτσι γιατί ἀφιερώνεται σὲ κάποιον ἀξιωματοῦχο τῆς αὐλῆς τοῦ Θεοδοσίου Β' ποῦ λεγόταν Λαῦσος.

Ποίηση. Ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ 2. μ.Χ. αἰ. μερικοὶ χριστιανοὶ συγγραφεῖς (ὅπως λ.χ. ὁ Βαρδесάνης, ὁ Ἀρμόνιος, ὁ Κλήμης ὁ Ἀλεξανδρέας) ἔγραφαν καὶ σὲ ἑμμετρο λόγο. Τὸν 3. καὶ 4. αἰ. ἐκεῖνοι ποῦ γράφουν ποιήματα εἶναι ἀκόμη περισσότεροι (Ἀρείος, Μεθόδιος, Ἀπολινάριος, Γρηγόριος Ναζιανζηνός, Συνέσιος). Τὰ ἔργα ὅμως αὐτὰ εἶναι γραμμένα σὲ ἀρχαίῃ γλῶσσα καὶ σὲ ἀρχαῖα μέτρα καὶ γι' αὐτὸ ποτὲ δὲν ἔγιναν κτῆμα τοῦ λαοῦ. Ἀπὸ τὸν 5. αἰ. ὅμως ἡ χριστιανικὴ ποίηση ἄρχισε σιγὰ σιγὰ νὰ λυτρώνεται ἀπὸ τὰ δεσμὰ αὐτά, νὰ μὴ λαβαίνειν ὑπόψη τὸ μακρὸ ἢ τὸ βραχὺ τῶν συλλαβῶν (προσωδία), ἀλλὰ μόνο τὸν ἀριθμὸ τῶν συλλαβῶν καὶ τὸν τόνο τῶν λέξεων. Ἔτσι δημιουργήθηκαν ἀξιόλογα θρησκευτικὰ ποιήματα, μερικά ἐφάμιλλα πρὸς τὰ δημιουργήματα τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων λυρικῶν. Οἱ χριστιανοὶ ποιητὲς συνήθως μελοποιοῦσαν τοὺς ὕμνους τοὺς γι' αὐτὸ λεγόνταν καὶ μελωδοί. Πρόδρομος τῆς ρυθμικῆς ἢ τονικῆς αὐτῆς ποιήσεως εἶναι ὁ Γρηγόριος ὁ Ναζιανζηνός, ποῦ δύο ποιήματά του τὰ ἔγραψε κατὰ τὸν τρόπο αὐτό.

Ἡ τονικὴ ποίηση ἀκμάζει πρὸ πάντων τὸν 6. αἰῶνα μὲ τὸν μεγάλο ποιητὴ Ρωμανό.

Ρωμανὸς ὁ μελωδὸς (ἀκμ. γύρω στὰ 535 - 555 μ.Χ.). Ὁ Ρωμανὸς κατάγοταν ἀπὸ ἐβραϊκὴ πιθανὸν οἰκογένεια τῆς Ἑμεσας τῆς Συρίας πῆρε ὅμως ἑλληνικὴ μόρφωση καὶ σὲ ἑλληνικὸ περιβάλλον, στὴν Κων/πολη ὅπου ἤλθε καὶ ἔζησε, ἔγραψε τὰ θρησκευτικὰ ποιήματά του. Ἡ ἔρευνα θεωρεῖ ὡς πολὺ πιθανὸν ὅτι στὴν πατρίδα του Συρία εἶχε γνωρίσει τὴν ποίηση τοῦ Ἑφραίμ τοῦ Σύρου (περίπου 305 - 373 μ.Χ.) καὶ πῶς αὐτὸ ἄσκησεν ἐπίδρασι, στὴν διαμόρφωση τῆς δικῆς του ποιήσεως Ἡ νέα μετρικὴ τὸν βοήθησε στὴ σύνθεση τῶν ποιημάτων του καὶ στὴν ἔκφραση τῆς βαθιᾶς καὶ εἰλικρινοῦς θρησκευτικότητάς του. Ὁ Ρωμανὸς σύνθεσε καὶ μελοποίησε πολλοὺς ὕμνους ποῦ ἀναφέρονται σὲ χριστιανικὰ γιορτὲς καὶ βιβλικὰ ἢ ἐκκλησιαστικὰ πρόσωπα. Περὶφημος εἶναι ὁ ὕμνος στὴν γέννησι τοῦ Χριστοῦ, τοῦ ὁποῦ το λαιπρὸ προοίμιο εἶναι τὸ γνωστὸ :

Ἡ Παρθένος σήμερον
τὸν ὑπερούσιον τίκτει,
καὶ ἡ γῆ τὸ σπῆλαιον
τῷ ἀπροσίτῳ προσάγει·
ἄγγελοι μετὰ ποιμένων
δοξολογοῦσι,

μάγοι δὲ μετὰ ἀστέρος
ὁδοιποροῦσι·
δι' ἡμᾶς γὰρ ἐγενήθη
παιδίον νέον,
ὁ πρὸ αἰώνων Θεός.

Ὁ Ρωμανὸς εἶναι ἀναμφισβήτητα μεγάλος ποιητὴς καὶ ὡπωσδήποτε ὁ μεγαλύτερος ἀπὸ τοὺς βυζαντινοὺς ποιητές. Ἔχει γνήσια ἐμπνευση, πλοῦτο ἰδεῶν, παραστατικότητα, μεστή καὶ δυνατὴ γλώσσα. Γιὰ τὰ χαρίσματά του αὐτὰ ὀνομάστηκε Πίνδαρος τῆς χριστιανικῆς ποιήσεως. Τὸ κυριώτερο μειονέκτημα τῶν ποιημάτων του εἶναι ἡ ἀνατολίτικη τάση του γιὰ ὄγκο, μέγεθος.

Τὸν 6. αἰ. συντάχθηκε πιθανὸν καὶ ὁ Ἀκάθιστος Ὑμνος, δηλ. ἡ ἀπὸ 24 στροφὲς ἀκολουθία μετὰ τὴν ὁποία ἐξυμνεῖται ἡ Θεοτόκος καὶ ἡ ἐνανθρώπησι τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ. Γιὰ τὸν χρόνον τῆς συντάξεως καὶ τὸν συγγραφέα δὲν ὑπάρχει ἀκόμη ὁμοφωνία. Πάντως ἡ ἔρευνα κλίνει νὰ δεχθῇ ὅτι ὁ ὕμνος γράφηκε τὸν 6. αἰ. ἀπὸ τὸν Ρωμανὸν πρὸς ἐξύμνησιν τοῦ Εὐαγγελισμοῦ τῆς Θεοτόκου καὶ ὅτι ἀργότερα, ἐπὶ Ἡρακλείου, ἐξ ἀφορμῆς τῆς καταστροφῆς τῶν ἐπιδρομῶν Ἀβάρων (626) καὶ τῆς σωτηρίας τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ποὺ ἀποδόθηκε στὴν Θεοτόκο, προσετέθη στὸν ὕμνο, ἀπὸ τὸν πατριάρχη Σέργιο, τὸ κοντάκιο (τῇ ὑπερμάχῳ στρατηγῷ). Ἔτσι ὁ ὕμνος κοντὰ στὸν θρησκευτικὸ πῆρε καὶ ἐθνικὸν χαρακτῆρα καὶ καθιερώθηκε, ἀργότερα, νὰ ψάλλεται στὶς ἐκκλησίες τμηματικὰ στὸν ἑσπερινὸν κάθε Παρασκευῆς στὶς τέσσερις πρώτες ἑβδομάδες τῆς μεγάλης Σαρακοστῆς, καὶ ὁλόκληρος τὴν Παρασκευὴ τῆς πέμπτης ἑβδομάδας. Ὁ ὕμνος ὀνομάστηκε «ἀκάθιστος», γιατί ἀκάθιστος (χωρὶς νὰ καθίσουν δηλ. οἱ πιστοὶ) ψάλλονταν ὅλη ἡ πρὸς ἐξύμνησιν τοῦ Εὐαγγελισμοῦ τῆς Θεοτόκου ἀκολουθία.

Ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ 5. μ.Χ. αἰ. ἀρχίζει ἡ παρακμὴ τῶν χριστιανικῶν γραμμάτων (μετὰ ἐξαίρεσιν τὴν ποίησιν ποὺ ἀμύζει, ὅπως εἶδαμε, τὸν 6. αἰ.). Ἡ κυριώτερη αἰτία τῆς παρακμῆς εἶναι ἡ ἐπικράτησι τῆς ὑπερσυντηρητικῆς ἀντίληψεως ὅτι ὅλα τὰ ζητήματα ἔχουν λυθῇ ἀπὸ τοὺς μεγάλους πατέρες τῆς ἐκκλησίας τοῦ 4. καὶ 5. αἰ. καὶ ὅτι στοὺς μεταγενέστερους δὲν μένει ἄλλο ἔργο παρὰ ἡ σύνοψις, ἐπεξεργασία ἢ διασκευὴ ἐκείνων ποὺ οἱ πατέρες ἔγραψαν. Ἡ ἀντίληψις αὕτη τόσο ἐπιβλήθηκε, ὥστε ὁ Ἰωάννης ὁ Δαμασκηνὸς τὸν 8. αἰ. ἔλεγε : «ἐρῶ τοιγαροῦν ἐμὸν οὐδέν». Ἀλλὰ καὶ ὁ καθορισμὸς, μετὰ τὶς συνόδους, τῶν χριστιανικῶν δογμάτων κατὰ τὸν 4. καὶ 5. αἰ. περιώρισε τὴν ἔρευνα. Παρ' ὅλα αὐτὰ δὲν ἔλειψαν καὶ ὕστερα ἀπὸ τὸν 5. αἰ. οἱ στουδαῖοι — γιὰ τὴν ἐποχὴ τους — συγγραφεῖς, ὅπως ὁ πρῶτος σχολαστικὸς θεολόγος Λεόντιος ὁ Βυζάντιος (485 - 543), ὁ πατριάρχης Ἀντιοχείας Σεβήρος (470 - 538), ὁ Μάξιμος ὁ ὁμολογητῆς (580 - 662), ὁ συγγραφέας τοῦ «Λειμώνος» ἢ «Λειμωναρίου» Ἰωάννης Μόσχος (545 - 620), ὁ δογματικὸς Ἰωάννης ὁ Δαμασκηνὸς (περίπου 665 - 753) καὶ ἄλλοι. Ὅλοι ὅμως αὐτοὶ δὲν διακρίνονται γιὰ πρωτοτυπία καὶ δὲν μποροῦν νὰ συγκριθοῦν μετὰ τοὺς μεγάλους πατέρες τοῦ 4. καὶ 5. αἰῶνα.

ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ ΓΕΝΙΚΟ

Σημειώθηκαν τὰ κυριώτερα ὀνόματα καὶ πράγματα. Οἱ ἀριθμοὶ παραπέμπουν στὶς σελίδες.
'Η συντομογραφία κ.έ. ἔπεται ἀπὸ τὸν ἀριθμὸ δείχνει πῶς ἐκεῖ γίνεται πρὸ διεξοδικὸς λόγος γιὰ τὸ ὄνομα ἢ τὸ πρᾶγμα.

'Αγάθαρχος ὁ Σάμιος 102

'Αγαθίας 254

'Αγάθων τραγικὸς 135

'Αγίας Τροιζήνιος 43

'Αγών 94

'Αθανάσιος ὁ μέγας 272

'Αθήναιος 260

Αἰλιανὸς Κλαύδιος 259

Αἴλιος 'Αριστείδης 256

Αἰεῖας τακτικὸς 175

Αἶνος 61

Αἰολικὴ διάλεκτος 11 κ.έ.

Αἰσχίνης ὁ ρήτορας 217

Αἰσχύλος 109 κ.έ.

Αἰσωπος 61

Αἰσώπειοι μῦθοι 78

'Ακάθιστος "Ὑμνος 277

'Ακαδημία ἀρχαία 237—νέα 237

'Αλεξανδρινὴ ἐποχὴ 221 κ.έ.

"Αλεξίς 148

'Αλκαίος 62 κ.έ.

'Αλκίφρων 259

'Αλκιμάν 68

'Αλληγορικὴ ἐρμηνεία 264

'Αμμώνιος Σαακᾶς 266

'Αναγνώρισις ἢ ἀναγνωρισμὸς 107

'Ανακρέων 64 κ.έ.

'Ανακρεόντεια ποιήματα 65

'Αναξαγόρας 199

'Αναξίμανδρος 79

'Αναξιμένης 79

'Αναστενάρια 89

'Ανδοκίδης 207

'Ανδρόνικος ὁ Ρόδιος 194

'Ανθεστήρια 90

'Ανθολογία Παλατινὴ 230

'Ανθολογία Πλανούδη 231

'Αντίγονος ὁ Καρύστιος 233

'Αντίμαχος ὁ Κολοφώνιος 43. 83

'Αντίοχος ὁ Συρακούσιος 80

'Αντίπατρος ἐπιγραμματοποιοὺς 230

'Αντισθένης ὁ κωϊκὸς 200

'Αντιφάνης κωϊκὸς 148

'Αντιφών ὁ Ραμνούσιος 207

'Αντώνιος Διογένης 262

'Αοῖδοι 23

'Απολλόδωρος ὁ 'Αθηναῖος 236

'Απολλώνιος ὁ Ρόδιος 224

'Απολλώνιος ὁ Τυανεὺς 259. 264

'Απολογία 270

'Απουλήιος ἀπὸ τὰ Μάδαυρα 258

'Αποσπάσματα ἄλεξανδρινῶν 225—κωϊκῶν 149—λογογράφων 81—λυρικῶν 77—προσωκρατικῶν 52.—τραγικῶν 135.

'Αππιανὸς 251

"Αρατος ὁ Σολεὺς 225

'Αρέθας ὁ Καισαρείας 19

'Αρίσταρχος ὁ Σάμιος 242

'Αρίσταρχος ὁ Σαμόθραξ 232

'Αριστείδης ὁ Μιλήσιος 262

'Αριστείδης ὁ ρήτορας 256

'Αρίστιππος ὁ Κυρηναῖος 200

'Αριστόβουλος 233

'Αριστοτέλης 193 κ.έ.

'Αριστοφάνης 144 κ.έ.

'Αριστοφάνης ὁ Βυζάντιος 232

'Αρίων 68

'Αρκεσίλαος 237

'Αρκτίνος ὁ Μιλήσιος 43

'Αρποκρατίων 260

'Αρριανὸς 250

'Αρχαϊκὴ ἐποχὴ 23 κ.έ.

'Αρχιλόχος 60 κ.έ.

'Αρχιμήδης 241

'Ασιανισμὸς 246

"Ατη 57

'Αθιδογράφοι 80

'Αττικὴ διάλεκτος 11 κ.έ.

'Αττικισμὸς, 'Αττικιστὲς 13 κ.έ.

Αὔλος Γέλλιος 82 σημ.

"Αφοδος 99

'Αχαῖος ἀπὸ τὴν 'Ερέτρια 135

Βάβριος 244

Βαχυλίδης 72

Βασίλειος ὁ μέγας 272

Βατραχομουαχία 42

Βηρωσσός 232

Βιβλίων (χειρογράφων) σχήματα 17 κ.έ.

Βιβλιοθήκη 'Αλεξανδρεῖας 222

Βίβλος 236. 269

- Βίαν βουκολικός 288
 Βουκολική ποίηση 225 κ.ε.
 Βυζαντινή εποχή 243 κ.ε.
- Γαληνός 268
 Γεωγραφία 246
 Γλώσσα ελληνική 8 κ.ε.
 Γλώσσες 20
 Γνωμική ποίηση 58
 Γοργίας 177
 Γραμματείας αρχαίες περίοδοι 22
 Γραμματική 231
 Γραμματολογία 5 κ.ε.
 Γραφή ελληνική 7 — ιερογλυφική Α 7
 — ιερογλυφική Β 7 — γραμμική Α 7
 — γραμμική Β 7 κ.ε. — μεγαλογράμ-
 ματη 19 — μικρογράμματη 19
 Γραφικές ύλες 16 κ.ε.
 Γρηγόριος ο Ναζιανζηνός 273
 Γρηγόριος ο Νύσσης 273
- Δακτυλικόν εξάμετρον 34
 Δακτυλοεπίτριτον 76
 Δαμάσκιος 268
 Δεικνυκταί 84 σημ. 1
 Δείναρχος 220
 Δημάδης 219
 Δημηγορία Θουκυδίδου 162
 Δημήτριος ο Φαληρεὺς 220
 Δημητρίου «Περὶ ἑρμηνείας» 255
 Δημόκριτος 199
 Δημοσθένης 221 κ.ε.
 Διαθήκης Παλαιᾶς μετάφρασις 236
 Διαθήκη Καινὴ 269
 Διαίρεσις (μετρ.) 34
 Διάλεκτοι ἐλληνικαὶ 10 κ.ε.
 Διάλογος φιλοσοφικός 176
 Διατριβὴ 265
 Διδασκαλία 93. 95
 Δίδυμος ὁ Ἀλεξανδρεὺς 232
 Διθύραμβος 67 κ.ε.
 Δικταρχος 233
 Δικαστήρια 205
 Δίκτυς 42
 Διογένης Λαέρτιος 266
 Διογένης Οἰνοανδρὺς 241
 Διογένης Σινωπεὺς 200
 Διόδωρος Σικελιώτης 235 κ.ε.
 Διόδωρος ὁ Ταρσοῦ 274
 Διονύσια μεγάλα 92 — μικρά 91
 Διονύσιος ὁ Ἀλικαρνασσεὺς 246
 Διονύσιος ὁ Θρᾷξ 232
 Διονύσιος ὁ περιγηγητής 244
 Δίνυσος 84 κ.ε.
 Διοσκουρίδης 268
 Διόφαντος 268
- Δισσοὶ λόγοι 131
 Δίφλος κωμικός 149
 Δίων ὁ Συρακόσιος 182
 Δίων ὁ Χρυσόστομος 257
 Δογματικόν μέτρον 109
 Δράμα 83 κ.ε.
 Δραματικοὶ ἀγῶνες 93
 Δρώμενα 84 σημ. 4
 Δύσκολος Μενάνδρου 150 κ.ε.
 Δωρική διάλεκτος 11 κ.ε.
- Ἑβδόμηκοντα μετάφρασις 236
 Ἑγκώμιον 66
 Εἰδικαὶ ἐπιστήμαι 241
 Εἰδύλλιον 225
 Εἰρηναῖος 270
 Εἰρωνεία τραγική 107 — σωματική 180
 Ἑκαταῖος ὁ Μιλήσιος 80 κ.ε.
 Ἑκδόσεις ἀρχαίων Ἑλλήνων συγγρα-
 φῶν 22
 Ἑκκλησία τοῦ δήμου 204
 Ἑλέσματα χρυσᾶ 50. 88
 Ἑλεῖται, ἑλεατική σχολή 51
 Ἑλεγεία, ἐλεγείον 55 κ.ε. 223 κ.ε.
 Ἑλλάνικος-Μυτιληναῖος 80
 Ἑλληνική γλώσσα 8 κ.ε.
 Ἑλληνικῆς γραμματείας (ἀρχαίας)
 ἀξία 5 κ.ε.
 Ἑλληνικῆς γραμματείας (ἀρχαίας) πα-
 ράδοσις 15 κ.ε.
 Ἑλληνικὸς πολιτισμὸς 13 κ.ε.
 Ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ κέντρα 14
 Ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ χαρακτηριστικά
 14 κ.ε.
 Ἑμβαστήριον 56.66
 Ἑμβόλιμα χορικά 108
 Ἑμμέλεια 99
 Ἑμπεδοκλῆς ὁ Ἀκραγαντίνος 52
 Ἐνδυμασίαι ἡθοποιῶν 100
 Ἐντελέχεια 196
 Ἐξάμετρον 34
 Ἐξόδος 108
 Ἐπεισόδιον 107
 Ἐπιγένης ὁ Σικανώνος 109
 Ἐπίγραμμα 71.229
 Ἐπική ποίηση 25 κ.ε.
 Ἐπικός κύκλος 43 κ.ε.
 Ἐπικουρική φιλοσοφία 240
 Ἐπικουρος 240
 Ἐπίκτητος 264
 Ἐπιμενίδης ἀπὸ τὴν Κρήτη 50
 Ἐπίνικιο ἢ ἐπίνικος 66 κ.ε.
 Ἐπιτάφιος Περικλέους 163 κ.ε.
 Ἐπίχαρμος 139
 Ἔπος ἡρωικὸν 25 κ.ε. — διδακτικὸν 44
 κ.ε. — θρησκευτικὸν 49 κ.ε. — παρω-

- Δικό 52 κ.έ. — φιλοσοφικό 51 κ.έ.
 'Επτά σοφοί 77 κ.έ.
 'Ερατοσθένης ό Κυρηναίος 231.237
 Εύαγγριος ό σχολαστικός 275
 Εὐγάμμων ό Κυρηναίος 43
 Εὐδημος ό Ρόδιος 195.237
 Εὐήμερος 233
 Εὐηνος ό Πάριος 177
 Εὐθυμένης ό Μασσαλιώτης 80
 Εὐκλείδης ό Μεγαρεύς 200
 Εὐκλείδης ό 'Αλεξανδρεύς 241
 Εὐμένης από την Καρδία 233
 Εὐνάπιος 253
 Εὐπολις κωμικός 148
 Εὐριπίδης 124 κ.έ.
 Εὐσέβιος Ιστορικός 272
 Εὐστάθιος ό Θεσσαλονίκης 41
 'Εφορος Ιστορικός 174
 Ζηνόδοτος ό 'Εφέσιος 231
 Ζήνων ό 'Ελεάτης 79
 Ζήνων ό Κιτιεύς 238
 Ζώσιμος 253
 'Ηγησίας από την Μαγνησία 232
 'Ηθοποιοί 99 κ.έ.
 'Ηλιόδωρος 263
 'Ηρακλείδης ό Ποντικός 233
 'Ηράκλειτος 79 κ.έ.
 'Ηρινα 65
 'Ηρόδοτος 153 κ.έ.
 'Ηρώδας ή 'Ηρώνδας ό Κῶς 228
 'Ηρώδης ό 'Απτικός 256
 'Ηρωδιανός Ιστορικός 252
 'Ηρων φυσικός 242
 'Ησιόδος 44 κ.έ.
 'Ησύχιος 260
 Θαλής 79
 Θαλήτας 68
 Θέατρο άρχαιο 96 κ.έ.
 Θεμιστιος 261
 Θεόγνις 58 κ.έ.
 Θεοδώρητος ό Κύρου 275
 Θεόδωρος ό Κυρηναίος 187
 Θεόδωρος Μοψουεστίας 275
 Θεόκριτος 226 κ.έ.
 Θεολογείον 103
 Θεόπομπος 174
 Θεόφραστος 238
 Θέστις 88.109
 Θέων ό Συμωναίος 268
 Θουκυδίδης 157 κ.έ.
 Θράσυλλος 183
 Θρασύμαχος 177
 Θρήνος 66
 Θυμέλη 96
 'Ιαμβική ποίηση 59 κ.έ. — μέτρον 60
 'Ιαμβλίκος νεοπλατωνικός 267
 'Ιβυκος 69
 'Ιγνάτιος ό 'Αντιοχείας 269
 'Ιεροκλής 253
 'Ιερώνυμος από την Καρδία 233
 'Ιλιάδα 26 κ.έ.
 'Ιμέριος 261
 'Ιουλιανός 261
 'Ιουστίνος 270
 'Ιππαρχος από την Νίβαια 242
 'Ιππίας ό 'Ηλείος 177
 'Ιπποκράτης 200 κ.έ.
 'Ιππόλυτος 270
 'Ιππώνοι ό 'Εφέσιος 61
 'Ισαίος 211
 'Ισοκράτης 210 κ.έ.
 'Ιστορία 153 κ.έ.
 'Ιωάννης ό Δαμασκηνός 277
 'Ιωάννης Στοβαίος 261
 'Ιωάννης ό Χρυσόστομος 273
 'Ιων από την Χίο 135
 'Ιωνική διάλεκτος 10 κ.έ.
 'Ιώσηπος 247
 Κάδμος ό Μιλήσιος 80
 Κάθαρσις 197
 Καικίλιος από την Καλή 'Ακτή 246
 Καινή Διαθήκη 269
 Καλλίμαχος 223
 Καλλίνος 55 κ.έ.
 Καλλισθένης 175
 Καλόγερος 89
 Κανών τῶν δέκα ρητόρων 207
 Καρνεάδης 237
 Κάσσιος Δίων 251
 Κάσσιος Λογγίνος 267
 Κεφαλᾶς 230
 Κινάθων 43
 Κινησίας 83
 Κλασσική εποχή 82
 Κλασσικός, κλασσικό 82 σημ.
 Κλεάνθης στωικός 238
 Κλήμης ό 'Αλεξανδρεύς 270
 Κοινή 12 κ.έ.
 Κόιντος Κούρτιος Ροῦφος 251
 Κόιντος Συμωναίος 244
 Κόλλουθος 245
 Κοιμμός 108
 Κόραξ ρητοροδιδάσκαλος 202
 Κόρδαξ 142
 Κόρινα 65
 Κορυφαίος (χοροῦ) 99
 Κράντωρ 237

Κράτης κωμικός 143
 Κράτης ὁ Μαλλώτης 232
 Κρατῖνος κωμικός 143
 Κράτιππος 175
 Κτησίας 174
 Κύκλια ἔπη 43 κ.έ.
 Κύπρια ἔπη 43
 Κωδικίων συλλογές 18 κ.έ.
 Κῶμος 138
 Κωμωδία 137 κ.έ. — ἀρχαία 141 —
 ἀττική 140 — μέση 148 — νέα 149
 — σικελιωτική 139

Λάθη χειρογράφων 20 κ.έ.
 Λᾶσος ὁ Ἑρμιονεύς 67
 Λέσχης 43
 Λευκιππος 199
 Λεωνίδας ὁ Ταραντῖνος 230
 Λήνια 91
 Λῆναι ἢ ληναί 86 σημ.
 Λιβάνιος 260
 Λογοισδικὸν μέτρον 76
 Λογγίνου «Περὶ ὕφους» 255
 Λόγγος 263
 Λογγεῖον 103
 Λογογράφοι 80
 Λουκιανός 257 κ.έ.
 Λούκιος ὁ Πατρεὺς 258
 Λυκοῦργος ὁ ῥήτορας 219
 Λυκόφρων 225
 Λυρική ποίηση 53 κ.έ.
 Λυσίας 208 κ.έ.

Μάγνης 143
 Μανέθων 232
 Μάξιμος ὁ Τύριος 257
 Μαργίτης 42
 Μάρκος Αὐρήλιος 265
 Μεγαρική φάρσα 138
 Μεγασθένης 236
 Μελανιππίδης 83
 Μελέαγρος ὁ Γαδαρηνός 230
 Μέλος 62
 Μένανδρος 150 κ.έ.
 Μηχανές ἀρχαίου θεάτρου 103
 Μιμνερμος 56 κ.έ.
 Μῆμος 140.228
 Μοίρα 31
 Μόσχος 228
 Μουσαῖος 245
 Μουσικὰ ὄργανα 54 κ.έ.
 Μουσική ἀρχαία 54 κ.έ.
 Μουσώνιοι 264
 Μυθίαμβοι 61
 Μυθιστόρημα 262
 Μῦθοι Αἰσώπου 78

Μύθος 61
 Μυριόβιβλος 261
 Μύρτις 65
 Μυστήρια 50

Νέαρχος 236
 Νεοπλατωνισμός 266
 Νεοπυθαγορισμός 264
 Νεόφρων 135
 Νικάνδρος ὁ Κολοφώνιος 225
 Νόμος 83
 Νόννος ὁ Πανοπολίτης 244
 Νόστοι 28. 43

Ξάνθος ἀπὸ τὴν Λυδία 80
 Ξενοφάνης 51
 Ξενοφῶν 167 κ.έ.
 Ξενοφῶν ὁ Ἐφέσιος 263
 Ξένων 38

Ὀδύσσεια 28 κ.έ.
 Ὀμηρίδαι 24
 Ὀμηρικὸ ζήτημα 36 κ.έ.
 Ὀμηρικός κόσμος 31 κ.έ.
 Ὀμηρικοὶ ὕμνοι 42
 Ὀμηρος 25 κ.έ.
 Ὀππιανός 244
 Ὀρφεὺς 50
 Ὀρφικά 50 κ.έ.
 Ὀρχήστρα 96

Παιὰν 66
 Παλλαδάς 245
 Παλλάδιος 276
 Παλαίφατος 233
 Παλατινὴ Ἀνθολογία 230
 Παναίτιος 239
 Πάνταινος 270
 Πανύλασις 83
 Παπύρων συλλογές 18
 Παράβαση 142
 Παρθένια 66
 Παρθένιος Νικαεύς 262
 Παρμενίδης 51
 Πάροδος 99.108
 Παροΐνια 66
 Παῦλος Σιλεντιάριος 245
 Πανσανίας περιηγητής 253
 Πεζὸς λόγος 77 κ.έ.
 Περίακτοι 102
 Περιπατητικὴ σχολή 193
 Περιπέτεια 106
 «Περὶ ὕφους» πραγματεία 255
 Πίγρης 42.43
 Πίνδαρος 73 κ.έ.
 Πλανούδης 231

- Πλάτων 181
 Πλατωνική φιλοσοφία 188
 Πλατωνικός διάλογος 189 — μύθοι 191
 Πλούταρχος 247 κ.έ.
 Πλωτίνος 266
 Πολέμων σοφιστής 256
 Πολύαινος 252
 Πολύβιος 233 κ.έ.
 Πολυδεύκης 260
 Πορφύριος 267
 Ποσειδώνιος 239
 Πράξιλλα 65
 Πρατίνος 109
 Πρίσκος 253
 Προάγων 94
 Πρόδικος ὁ Κεῖος 177
 Πρόκλος 267
 Προκρίπιος ἀπὸ τὴν Καيسάρεια 253
 Πρόλογος 107
 Προομηρική ποίηση 23
 Προσχίνιον 102
 Προσόδια 66
 Προσωπεῖα 100
 Πρωταγόρας 176 κ.έ.
 Πτολεμαῖος στρατηγὸς 232
 Πτολεμαῖος μαθηματικὸς 268
 Πυθαγόρας 79
 Πυθαγόρειοι 182
 Πυθέας 236
 Πύρρων Ἡλείος 241
 Πῶλος σοφιστής 177
- Ραψῳδοὶ 24
 Ρητορεία 201 κ.έ.
 Ρητορικὸν λόγον εἶδη 203 — μέρη 203
 Ρωμαϊκὴ ἐποχὴ 243
 Ρωμανὸς ὁ μελωδὸς 276
- Σαπφῶ 63 κ.έ.
 Σατυρικὸν δράμα 136 κ.έ.
 Σέξτος ὁ ἐμπειρικὸς 265
 Σημωνίδης ὁ Ἀμοργίνος 61
 Σικιννίς 137
 Σῶλοι 241
 Σιμπλίκιος 268
 Σιμωνίδης ὁ Κεῖος 70 κ.έ.
 Σκεπτικὴ φιλοσοφία 241
 Σκηνὴ 102
 Σκηνογραφία 102
 Σκόλια 66
 Σκύλαξ ὁ Καρυανδεὺς 80
 Σόλων 57 κ.έ.
 Σοῦδα ἢ Σουῖδα λεξικὸν 262 σημ.
 Σουσαρίων 139
 Σοφιστές, σοφιστικὴ 175 κ.έ.
 Σοφιστικὴ δευτέρη 256
- Σοφοκλῆς 116 κ.έ.
 Σπείσιππος 237
 Στάσιμον 108
 Στασίνοιο 43
 Στέφανος ὁ Βυζάντιος 253
 Στέφανος, συλλογὴ ἐπιγραμμάτων 230
 Στησίχορος 69
 Στίλπιον ὁ Μεγαρεὺς 200
 Στοβαίου Ἀνθολόγιον 261
 Στράβων 252
 Στράτων ὁ Λαμψακηνὸς 195
 Στωικὴ φιλοσοφία 238 κ.έ.
 Συνέσιος ὁ Κυρηναῖος 275
 Σχόλια 20
 Σωζομενὸς ἱστορικὸς 275
 Σωκράτης 178 κ.έ.
 Σωκράτης ἱστορικὸς 275
 Σώφρων 140
- Ὑάτιος Ἀχιλλέας 263
 Τεισίας ρητοροδιδάσκαλος 202
 Τελείσιλλα 65
 Τέρπανδρος 54
 Τηλεγόνοια 43
 Τίμαιος ὁ Ταυρομενίτης 233
 Τιμόθεος ὁ Μιλήσιος 83
 Τίμων ὁ Φιλίσσιος 241
 Τομὴ βουκολικὴ 34 — ἐφθήμερης 34
 — πενθήμερης 34 — κατὰ τρίτον
 τροχαῖον 34
 Τονισμὸς 20
 Τραγωδία 104 κ.έ. Τραγωδίας γένεσις,
 104 — ὁρισμὸς 105 — μέρη κατὰ ποιόν
 105 — μέρη κατὰ ποσὸν 107
 Τριάδες 69
 Τριλογία 93
 Τριψιδωρος 245
 Τυραννίων γραμματικὸς 194
 Τυρταῖος 56
- Ὑβρις 112
 Ὑμέναιος 66
 Ὑμνος 66
 Ὑμνοὶ ὁμηρικοὶ 42
 Ὑμνοὶ ὁρφυκοὶ 50
 Ὑπτιὰ 267
 Ὑπερείδης 218
 Ὑποκριταὶ 99
 Ὑπόρχημα 66
- Φαλλικά ἄσματα 83 σημ. 2
 Φαλλὸς 138
 Φερεκράτης 143
 Φερεκύδης ἀπὸ τὴν Σύρον 77
 Φιλήμων κωμικὸς 149
 Φιλίππας ἢ Φιλιππῆς ὁ Κῶος 223

Φίλιππος δ' Ὀπούντιος 184
 Φίλιστος 174
 Φιλοσοφία 175 κ.έ.
 Φιλοστόργιος 275
 Φιλόστρατοι 259
 Φιλόχορος Ἀθηναῖος 233
 Φύλων δ' Ἀλεξανδρεὺς 264
 Φλύακες 84 σημ. 1
 Φόρμης 139
 Φρύνιχος τραγικὸς 109
 Φρύνιχος ἀττικιστὴς 260
 Φύλαρχος 233
 Φυσικοὶ φιλόσοφοι 78 κ.έ.
 Φωκυλίδης 59
 Φώτιος πατριάρχης 261

Χαρίτων 263
 Χάρων δ' Λαμψακηνὸς 80
 Χιωνίδης 143

Χοιρίλος δ' Ἀθηναῖος 109
 Χοιρίλος δ' Σάμιος 83
 Χορευτῶν ἀριθμὸς 99
 Χορηγοὶ 93
 Χορικὴ ποίηση 66 κ.έ.
 Χορὸς 99 — τραγωδίας 99 — κωμωδίας
 142 — σατυρικοῦ 95.137
 Χριστιανικὴ γραμματεία 269 κ.έ.
 Χρυσᾶ ἔπη 264
 Χρύσιππος στωικὸς 238
 Χωλιάμβος 60
 Χωρίζοντες 38

Ψευδοδιονύσιος Ἀρεοπαγίτης 275

ᾠδεῖον 94
 ᾠδὴ 62 κ.έ.
 ᾠλὴν 23
 ᾠριγένης 271

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ἡ παρατιθέμενη βιβλιογραφία δὲν εἶναι πλήρης. Προτιμήθηκε νὰ ἀναφερθοῦν μονάχα τὰ πρὸ σημαντικὰ ἔργα καὶ ἐκεῖνα πού, λίγο ἢ πολὺ, χρησιμοποιήθηκαν στὴν σύνταξιν τῆς πρώτης ἢ αὐτῆς τῆς ἐκδόσεως τοῦ βιβλίου.

- Adcock, F. E., *Thucydides and his history*, Cambridge 1963.
 Ἀριστοτέλους, *Περὶ ποιητικῆς*. Εἰσαγωγή, κείμενον, μετάφρασις ὑπὸ Σ. Μενάρδου - Ι. Συκουτρῆ, ἐκδ. Ἀκαδ. Ἀθηνῶν, Ἀθῆναι 1937.
 Blass, Fr., *Die Attische Beredsamkeit*, Leipzig 1898.
 Bieber, Margaret, *History of the Greek and Roman Theater*, 2nd edit., Princeton 1961.
 Βουρβέρη, Κωνστ. Ι., *Εἰσαγωγή εἰς τὴν ἀρχαιογνωσίαν καὶ τὴν κλασσικὴν φιλολογίαν*, Ἀθῆναι 1967.
 Chadwick, John, (μετ. Δ. Τζωρτζίδη), *Γραμμικὴ Β, ἡ πρώτη ἐλληνικὴ γραφὴ*, Ἀθῆναι 1962.
A Companion to Homer, by A. J. B. Wace, F. H. Stubbings and others, London 1962.
The Oxford Companion to Classical Literature, Oxford 1951.
 Croiset, A. et M., *Histoire de la Littérature Grecque*, vol. 1 - 5, Paris 1935.
 Ἰδιων, Manuel d'histoire de la Littérature Grecque, 5ème édit., Paris 1938.
 Dinsmoor, William, *The Architecture of Ancient Greece*, 3rd edit., London 1950.
 Dodds, E. R., *Euripides Bacchae*, Introduction and Commentary, London 1953.
 Flacelière, R., *Histoire littéraire de la Grèce*, Paris 1962.
 Γεωργιάδης, Κ. Δ., *Ἀριστοτέλης, Θεσσαλονίκη* 1962.
 Girard, J., *Etudes sur la poésie Grecque*, Paris 1928.
 Gomme, A. W., *A Historical Commentary on Thucydides*, vol. 1 - 3, 2nd edit., Oxford 1956.
 Groningen, B. A. Van, *Short Manual of Greek Palaeography*, 2nd edit., Leiden 1955.
 Guthrie, W. K. C., *The Greeks and their Gods*, Boston 1955.
 Haigh, A. E., *The tragic drama of the Greeks*, 5th edit., Oxford 1946.
 Harrison, Jane E., *Prolegomena to the study of Greek religion*, New York 1955.

- Ἰδίας, *Ancient Art and Ritual*, London 1951.
- Ἰδίας, *Themis*, Cambridge 1927.
- Humbert, J., et Berguin, H., *Histoire de la Littérature Grecque*, Paris 1947.
- Θεοδωρακοπούλου, Ἰω., *Εἰσαγωγή στὸν Πλάτωνα*, Β' ἔκδ., Ἀθῆναι 1947.
- Jaeger, W., *The Theology of the Early Greek Philosophers*, Oxford 1947.
- Jeanmaire, H., *Dionysos, Histoire du culte de Bacchus*, Paris 1954.
- Κακούρη, Κατερίνας, *Διονυσιακά*, Ἀθῆναι 1963.
- Κακριδῆ, Ι. Θ., *Ὀμηρικὲς ἔρευνες*, Ἀθῆναι 1944.
- Ἰδίου, *Ὀμηρικὰ θέματα*, Ἀθῆναι 1954.
- Kirk, G. S., *The songs of Homer*, Cambridge 1962.
- Kitto, H. D. F., *Greek Tragedy, A literary study*, 3rd edit., London 1961.
- Kranz, W., *Ἱστορία τῆς Ἀρχαίας Ἑλληνικῆς Λογοτεχνίας*, μετ. Θρ. Σταύρου, Ἀθῆναι 1951.
- Laurand, L., *Littérature Grecque*, 5ème édit., Paris 1926.
- Lesky, A., *Ἱστορία τῆς Ἀρχαίας Ἑλληνικῆς Λογοτεχνίας*, μετ. Ἀγαπητοῦ Γ. Τσοπανάκη, Θεσσαλονίκη 1964.
- Lord, A. B., *The Singer of Tales*, Cambridge Mass. 1960.
- Μενάρδου, Σίμου, Στέφανος, Ἀθῆναι 1924.
- Μιστριώτου, Γ., *Ἑλληνικὴ Γραμματολογία*, τόμ. 1 - 2, Ἀθῆναι 1894 - 1897.
- Μπαλάνου, Δημ. Σ., *Πατρολογία*, Ἀθῆναι 1930.
- Murray, G., *Ἱστορία τῆς Ἀρχαίας Ἑλληνικῆς Λογοτεχνίας*, μετ. Σίμου Μενάρδου, Ἀθῆναι 1922.
- Μυλλέρου, Κ. Ο., *Ἱστορία τῆς Ἀρχαίας Ἑλληνικῆς Φιλολογίας*, μετ. Α. Κυπριανοῦ καὶ Χρ. Μαντζάκου, τόμ. 1 - 3, Ἀθῆναι 1885 - 1886.
- Nilsson, M., *Geschichte der Griechischen Religion*, vol. 1 - 2, München 1941 - 1950.
- Ἰδίου, *The Minoan - Mycenaean Religion*, 2nd edit., London 1950.
- Norwood, G., *Greek Comedy*, London 1931.
- Ἰδίου, *Greek Tragedy*, London 1920.
- Page, D., *History and the Homeric Iliad*, Berkeley Calif. 1959.
- Παπαχατζῆ, Νικ., *Παυσανίου Ἑλλάδος Περιήγησις*, Ἀττικά, Ἀθῆναι 1954.
- Ἰδίου, *Παυσανίου Ἑλλάδος Περιήγησις*, Κορινθιακά καὶ Λακωνικά, Θεσσαλονίκη 1963.
- Pickard - Cambridge, A. W., *Dithyramb, Tragedy and Comedy*, 2nd edit. revised by T.B.L. Webster, Oxford 1962.
- Ἰδίου, *The dramatic festivals of Athens*, Oxford 1953.
- Ἰδίου, *The Theater of Dionysos in Athens*, Oxford 1946.

- Rose, H. J., A Handbook of Greek Literature, 4th edit., London 1950.
- Ρωμαίου, Κ. Α., Λαϊκὲς λατρεῖες τῆς Θράκης, 'Αρχεῖον Θρακικοῦ Λαογραφικοῦ καὶ Γλωσσικοῦ Θησαυροῦ, τόμ. 11, 1944 - 1945.
- Schmid, W., - Stählin, O., Geschichte der Griechischen Literatur, vol. 1 - 5, München 1929 - 1948.
- Σιγάλα, Ἀντωνίου, Ἱστορία τῆς Ἑλληνικῆς Γραφῆς, Θεσσαλονίκη 1934.
- Susemihl, F., Geschichte der Griechischen Literatur in der Alexandrinerzeit, vol. 1 - 2, Leipzig 1891 - 1892.
- Trypanis, C. A., Medieval and Modern Greek Poetry, Oxford Univ. Press, London 1951.
- Τσοπανάκη, Α. Γ., Εἰσαγωγή στὸν Ὅμηρο, Θεσσαλονίκη 1966.
- Webster, T. B. L., From Mycenae to Homer, London 1960.
- Ἰδίου, Greek Art and Literature 700 - 530 B.C., London 1959.
- Ἰδίου, Studies in Menander, 2nd edit. Manchester 1960.
- Wright, W. C., A Short History of Greek Literature, London 1907.
- Zeller, E. - Nestle, W., Ἱστορία τῆς Ἑλληνικῆς Φιλοσοφίας, μετ. Χ. Θεοδωρίδη, Θεσσαλονίκη 1941.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Πρόλογος	Σελ. 3
Εισαγωγή	» 5
Α. Γραφή	» 7
Β. Ἡ ἑλληνικὴ γλώσσα	» 8
Γ. Οἱ διάλεκτοι	» 10
Δ. Ὁ ἑλληνικὸς πολιτισμὸς	» 13
Ε. Ἡ παράδοση τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς γραμματείας	» 15
ΑΡΧΑΪΚΗ ΕΠΟΧΗ	» 23
I. Ποίηση	» 23
Α. Ἑπικὴ ποίηση	» 25
1. Ἡρωικὸ ἔπος. Ὅμηρος	» 25
"Ἄλλα ποιήματα ἀποδιδόμενα στὸν Ὅμηρο	» 42
Κύκλια ἔπη	» 43
2. Διδακτικὸ ἔπος. Ἡσίοδος	» 44
3. Θρησκευτικὸ ἔπος	» 49
4. Φιλοσοφικὸ ἔπος	» 51
5. Παρειδικὸ ἔπος	» 52
Β. Λυρικὴ ποίηση	» 53
1. Ἑλεγεία (Καλλίνος, Τυρταίος, Μίμνερμος, Σόλων, Θεόγνις, Φωκυλίδης)	» 55
2. Ἰαμβικὴ ποίηση (Ἀρχίλοχος, Σημωνίδης ὁ Ἀμοργιῆνης, Ἰππώναξ)	» 59
3. Ἡ ὠδή (Ἀλκαῖος, Σαπφώ, Ἀνακρέων)	» 62
4. Χορικὴ ποίηση (Ἀλκμάν, Σπυρίδωρος, Ίβυκος, Σιμωνίδης ὁ Κεῖος, Βαχχυλίδης, Πίνδαρος)	» 66
II. Οἱ ἀρχεῖς τοῦ πεζοῦ λόγου	» 77
Α. Οἱ ἐπτὰ σοφοί	» 77
Β. Οἱ αἰσώπειοι μῦθοι	» 78
Γ. Οἱ πρῶτοι φιλόσοφοι	» 78
Δ. Οἱ λογογράφοι	» 80
ΚΛΑΣΣΙΚΗ ΕΠΟΧΗ	» 82
I. Ποίηση	» 83
Α. Ἑπικὴ καὶ λυρικὴ ποίηση	» 83
Β. Τὸ δράμα (Γένεση. Εἶδη. Διονυσιακὲς γιορτές. Χρόνος πα-	

ραστάσεων. Δραματικοί αγώνες. Τὸ ἀρχαῖο θέατρο. Χορός, ἡθοῖοι καὶ λοιπὰ μέσα ἀρχαίου θεάτρου)	Σελ.	83
1. Ἡ τραγωδία (Οἱ παλαιότεροι τραγικοί. Αἰσχύλος. Σοφοκλῆς. Εὐριπίδης. Οἱ μικρότεροι τραγικοί)	»	104
2. Τὸ σατυρικό	»	136
3. Ἡ κωμωδία (Οἱ ἀρχαῖοι. Ἡ ἀττική κωμωδία. Ἡ ἀρχαία κωμωδία. Ἀριστοφάνης. Ἡ μέση κωμωδία. Ἡ νέα κωμωδία. Μένανδρος)	»	137
II. Περὶ τοῦ λόγου	»	153
A. Ἱστορία (Ἡρόδοτος. Θουκυδίδης. Ξενοφῶν. Οἱ ἄλλοι ἱστορικοί)	»	153
B. Φιλοσοφία καὶ ἐπιστήμη (Σοφιστές. Σωκράτης. Πλάτων. Ἀριστοτέλης. Οἱ ἄλλοι φιλόσοφοι. Ἱπποκράτης).	»	175
Γ. Ρητορεία (Οἱ ἀρχαῖοι. Ἡ ρητορεία στὴν Ἀθήνα. Οἱ παλαιότεροι ἀττικοὶ ρήτορες. Λυσίας. Ἰσοκράτης. Δημοσθένης. Οἱ ἄλλοι ρήτορες)	»	201
ΑΛΕΞΑΝΔΡΙΝΗ ΕΠΟΧΗ	»	221
I. Ποίηση	»	223
1. Ἑλεγεία. Ἔπος. Δράμα	»	223
2. Βουκολικὴ ποίηση. Θεόκριτος. Μίμος. Ἐπίγραμμα	»	225
II. Περὶ τοῦ λόγου	»	231
1. Ἡ γραμματική. 2. Ἡ ρητορική. 3. Ἡ ἱστορία. Πολύβιος. 4. Ἡ γεωγραφία. 5. Ἡ φιλοσοφία (Τὸ Λύκειο. Ἡ Στωά. Ἐπίκουρος. Ὁ σκεπτικισμός)	»	231
ΡΩΜΑΪΚΗ ΚΑΙ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΕΠΟΧΗ	»	243
I. Ποίηση	»	243
II. Περὶ τοῦ λόγου	»	245
1. Ἱστορία καὶ γεωγραφία (Πλούταρχος. Ἀρριανός. Στράβων)	»	246
2. Ρητορική. Λογοτεχνικὴ κριτική. Ἡ δευτέρα σοφιστικὴ (Λουκιανός)	»	254
3. Τὸ μυθιστόρημα	»	262
4. Φιλοσοφία (Ἐπίκτητος. Πλωτῖνος)	»	264
5. Οἱ εἰδικὲς ἐπιστήμες (Πτολεμαῖος, Γαληνός)	»	268
6. Ἡ χριστιανικὴ γραμματεία (Ἀπολογητές. Οἱ συγγραφεῖς τοῦ 4. αἰ. Ἡ ποίηση)	»	269
Εὐρετήριο γενικόν	»	278
Βιβλιογραφία	»	284

ΕΡΓΑ ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ

1. *Λεξικὸν Ἀνωμάτων Ρημάτων* (αἱ σημασίαι, οἱ χρόνοι, ἡ κλίσις, τὰ παράγωγα, ἡ ἔτυμολογία, ἡ σύνταξις, αἱ συνηθέστεραι φράσεις, τὰ σύνθετα καὶ ἡ σημασία των, τὰ συνώνυμα, τὰ ἀντίθετα). Συνιστᾶται διὰ τοῦ ὑπ' ἀριθμ. 72032)6 - 7 - 1954 ἐγγράφου τοῦ Ὑπουργείου Ἐθνικῆς Παιδείας.
2. *Ὁδηγὸς γιὰ τὶς Ἑκθέσεις* (προετοιμασία, τεχνική, πρακτικαὶ ὁδηγίαι, σχέδια καὶ διαγράμματα ἐκθέσεων, ὑποδειγματικαὶ ἐκθέσεις, ἀναλύσεις πεζογραφημάτων καὶ ποιημάτων, λόγοι καὶ ὁμιλίαι, ὀρθογραφικὸς ὁδηγὸς δημοτικῆς καὶ καθαρευούσης, πίνakes ἐννοιῶν, φιλοσοφικῶν καὶ ἐπιστημονικῶν ὄρων μετὰ συντόμου ἀναλύσεως αὐτῶν, πίνακες λέξεων καὶ φράσεων, θέματα).